WALTER
LAQUEUR

EUROPA MŪSŲ LAIKAIS

1945–1992

Amžius

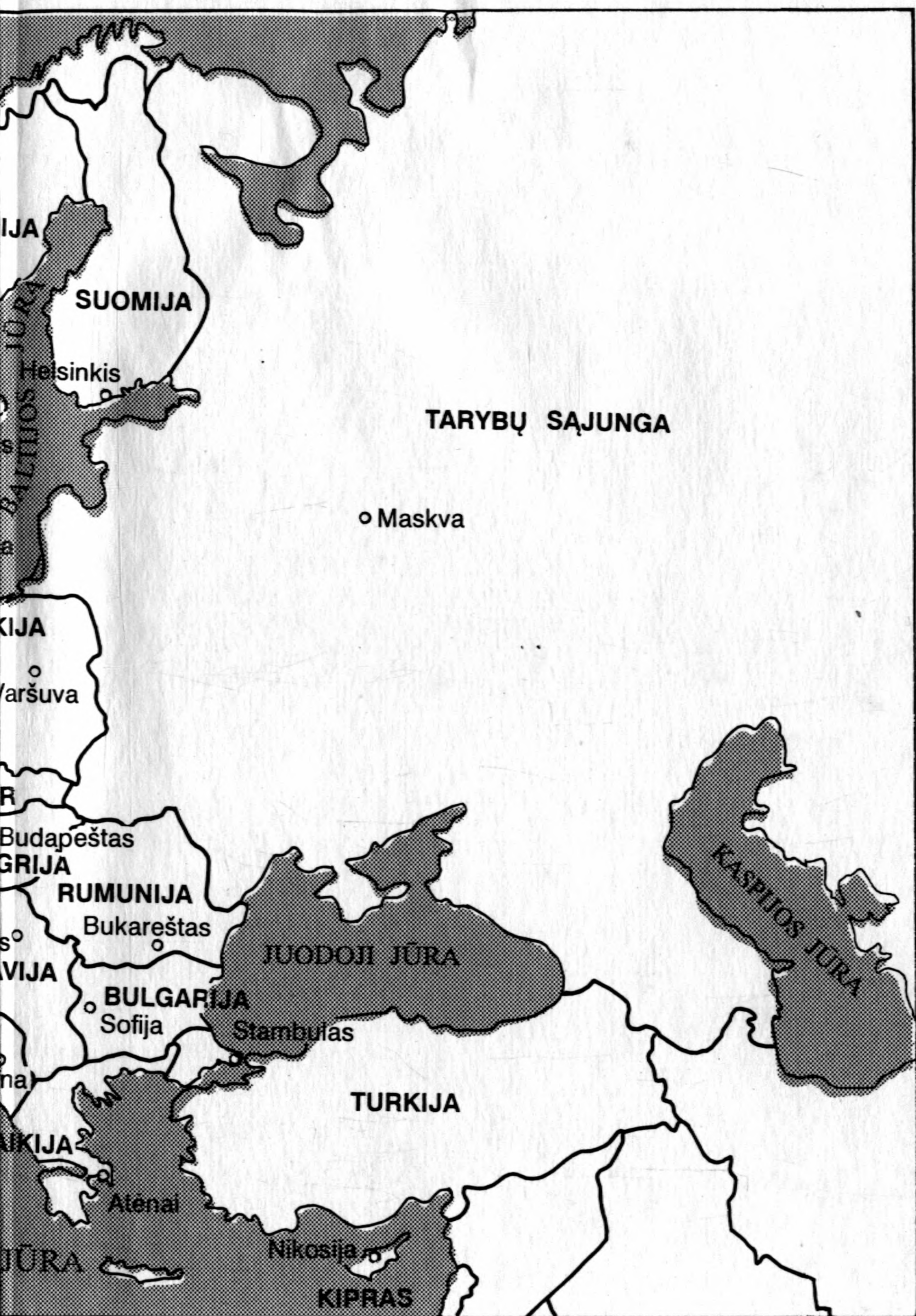
ALK

EUROPA 1945 m.

ATLANTO VANDENYNAS

ŠVED
NORVEGIJA
Oslas
ŠIAURĖS JŪRA
Stokholma
DANIJA
AIRIJA
Dublinas
DIDŽIOJI BRITANIJA
Kopenhag
OLANDIJA
Londonas
Berlynas
LENK
Amsterdamas
Briuselis
VOKIETIJA
BELG.
Paryžius
LIUKS.
Praha
PRANCŪZIJA
ČS
Viena
Bernas
ŠV.
AUSTRIJA
L.
VENG
ITALIJA
PORTUGALIJA
ISPANIJA
Belgrada
ANDORA
SANMARINAS
JUGOSLA
Lisabona
Madridas
Roma
ALBANIJA
Tira
GRA
VIDURŽEMIO

SUOMIJA
Helsinkis
BALTIJOS JŪRA
TARYBŲ SĄJUNGA
Maskva
Budapeštas
RUMUNIJA
Bukareštas
JUODOJI JŪRA
KASPIJOS JŪRA
BULGARIJA
Sofija
Stambulas
TURKIJA
Atėnai
Nikosija
KIPRAS

WALTER LAQUEUR

EUROPA MŪSŲ LAIKAIS

1945–1992

WALTER
LAQUEUR

EUROPA MŪSŲ LAIKAIS

1945-1992

Iš anglų kalbos vertė
ARVYDAS SABONIS

Amžius

UDK 941/949
La-161

Versta iš:
Walter Laqueur *Europe In Our Time: A History 1945–1992*,
New York: Viking Penguin, 1992

Knygos vertimą ir išleidimą finansavo
ATVIROS LIETUVOS FONDAS

ISBN–9986–430–08–9

TURINYS

Antra dalis
EKONOMIKOS STEBUKLAS

Trečia dalis
EUROPOS KULTŪRA: POKARIO PEIZAŽAS

Ketvirta dalis
KONSOLIDACIJA 1955—1972 METAIS

PRATARMĖ

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, užsivertė vienas iš liūdniausių ilgos žemyno istorijos puslapių. Dar ne vienerius metus po 1945-ųjų Europos šalys juto jo pasekmes. Atstatyti miestus ir pramonę pavyko greičiau, negu tikėtasi, bet netgi po įvairiausių ekonominių stebuklų žemynas liko suskaldytas, su tūkstančiais branduolinių užtaisų ir galingomis įprastinėmis pajėgomis abipus geležinės uždangos*.

Tik dabar galima tvirtai pasakyti, kad pokario metas galiausiai pasibaigė. Devintojo dešimtmečio gale Sovietų Sąjungoje prasidėjo nauja reformų era, 1989 m. žlugo komunistiniai režimai Rytų Europoje. Be to, mes pasitinkame stebuklingus 1992-uosius, kurie ženklina galutinį susidarymą bendros rinkos, apimančios daugiau kaip tris šimtus milijonų žmonių. Dar pernelyg anksti kalbėti apie politines ir socialines 1992-ųjų pasekmes, kurios galbūt nebus tokios geros artimiausioje ateityje, kaip kad daugelis tikisi. Tačiau ne per anksti teigti, kad Europos politikos dienotvarkė galutinai pasikeitė ir kad joje jau nebevyrauja Hitlerio ir Stalino nusikaltimų, padarytų prieš penketą dešimtmečių, pasekmės.

Pokario laikotarpio pabaiga nėra istorijos pabaiga nei konfliktų bei krizių pabaiga, tačiau Europos rūpesčiai nuo šiol labai pasikeičia. Tie,

---

* Šis terminas sugalvotas ne Goebbelso ir ne Churchillio, kaip paprastai manoma. Mano žiniomis, pirmą sykį jį pavartojo Ethel Snowden knygoje *Per bolševikinę Rusiją* (Niujorkas—Londonas, 1920): „Pagaliau mes atsidūrėme už geležinės uždangos!“ (p. 32).

kurie 1989 m. lapkritį matė griūvant Berlyno sieną, drąsiai galėtų pakartoti Goethės žodžius (šiuo atveju gal net labiau tinkančius), pasakytus Valmy mūšio proga 1792 m.: „Nuo čia ir nuo šiol prasideda nauja pasaulio istorijos era, ir jūs visi galite sakyti, kad dalyvavote jai gimstant.“ Istorijos periodizacija visuomet kelia abejonių, bet labai retai požymiai būna tokie akivaizdūs kaip šį kartą.

Jau beveik prieš penkiasdešimt metų Europoje nutilo pabūklai ir liovėsi antskrydžiai, tad dabar sunku įsivaizduoti tuometinį kančių, griovimų ir nevilties mastą. Taip, Pergalės dieną šventė visi, tačiau kitą rytą tik patys drąsiausi protai įžvelgė šviesą tunelio gale, galvodami apie Europos atgimimo perspektyvas. Ir ne tiek dėl medžiaginių sugriovimų, kiek dėl vilties trūkumo. Gal ir gerai, kad 1945-aisiais tik nedaugelis žmonių mąstė apie savo krašto ateitį, juo labiau apie žemyno ateitį. Didžioji dauguma buvo visiškai panirusi į tokius proziškus rūpesčius kaip ieškojimas maisto ir pastogės kitai dienai ar kitai savaitei.

Dauguma tų, kuriems rūpėjo Europos ateitis, buvo sukrėsti, nustoję vilties; jų pesimizmui buvo pakankamai priežasčių — ne vien ta, kad Europa prarado savo išskirtinę vietą pasaulyje. Santykinis Europos nuosmukis buvo ilgas, sekinantis procesas, prasidėjęs gerokai anksčiau kaip pasekmė politinių, ekonominių, socialinių ir — ne mažiau svarbių — demografinių procesų.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje lankydamas mokyklą, per geografijos pamokas girdėdavau, kad Londonas, Berlynas, Paryžius, Niujorkas — didžiausi miestai pasaulyje. Baigiantis aštuntajam dešimtmečiui, juos jau buvo paviję Meksikas, Kairas, Pekinas, San Paulas ir Bombėjus. Berlynas buvo padalintas, tačiau ir susijungęs turi mažiau gyventojų negu Seulas ir Tiendzinas. Paryžiuje šiuo metu gyvena mažiau žmonių negu Bogotoje, Madrase ar Mukdene (dabar Šenjangas). Per mano gyvenimą įvyko didžiulių pakitimų, ir demografai pranašauja, kad 2000 metais tokiuose miestuose kaip Kinšasa (mieguistas miestelis, ketvirtajame dešimtmetyje vadintas Leopoldviliu), Nagoja, Pusanas ir Ahmadabadas, apie kuriuos nebuvo girdėję net 1931-ųjų pirmūnai, ko gero, gyvens daugiau kaip po penkis milijonus žmonių. Nedaugelį europiečių tejaudina tai, kad svarbiausi jų miestai neaugo Kalkutos greičiu, nes jie pernelyg gerai supranta, kokią kainą būtų reikėję už tai sumokėti.

Europos žemynas sensta. Statistikų apskaičiavimu, kiekviena motina turi pagimdyti 2,1 vaiko, kad bendras gyventojų skaičius liktų pastovus. Tačiau gimimų skaičius Britanijoje yra 1,85, Prancūzijoje — 1,81, Vakarų Vokietijoje — 1,40, Ispanijoje ir Italijoje — 1,30. Tuo tarpu Šiaurės Afrikoje ir Turkijoje jis tris kartus didesnis; šiems kraštams būdingas masinis nedarbas.

1945 metais krizė Europai grėsė ne todėl, kad ji buvo praradusi savo vyraujantį vaidmenį, bet dėl to, jog buvo kilęs pavojus žemyno išlikimui. Po dviejų pasaulinių karų, kai kurių stebėtojų vadinamų Europos pilietiniais karais, po agresyvios fašistų tironijos ir nacionalistinių aistrų siautimo Europa buvo politiškai nusilpusi ir atsidūrusi ant ekonominės katastrofos slenksčio. Verta prisiminti, kad dar visai neseniai buvo abejojama, ar Europos žemės ūkis pajėgsiąs išauginti tiek, kad būtų išvengta bado. Pramonės ateitis atrodė tokia pat niūri, o finansininkams kėlė nerimą praraja tarp stipraus dolerio ir silpnų svarbiausių Europos valiutų. Rytų Europa visais atžvilgiais, išskyrus pavadinimą, buvo inkorporuota į Sovietų imperiją. Vokietija nustojo egzistuoti kaip vieninga valstybė; mažos ir vidutinės Vakarų Europos šalys buvo nepajėgios apginti save ir nebeatrodė gyvybingos nei politiškai, nei ekonomiškai.

Maža to, išryškėjo visi žemyno kultūrinio išsekimo požymiai. Žinoma, per pastaruosius tūkstantį metų Europa jau daugybę kartų buvo skelbiama mirusia. Šimtmečiais pranašai tvirtino, kad senasis kontinentas priėjęs karšatį, kad jo visuomenės gyvenančios paskutinę irimo stadiją. Nors *finis Europae* buvo skelbtas daugybę kartų, 1945 m. pranašauti žemyno artėjančią žūtį kaip niekada būta pagrindo.

Bet, kad ir ką kalbėjo filosofai, Europos gyventojai anaiptol neketino nueiti nuo istorijos scenos. Ironiška, kad Europai atsigauti pirmą paskatą davė išorinė grėsmė. Jeigu Stalin būtų pasitenkinęs Rytų Europos pavertimu paprasčiausia sovietų įtakos sfera, kažin ar Vakarų Europa būtų susitelkusi, kažin ar būtų atsiradęs Marshallo planas, Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija ir Briuselio sutartis, galiausiai atvedusi į NATO. Nusprendęs Rytų Europą sutvarkyti pagal sovietinį pavyzdį, Stalin padarė dvigubą klaidą: tai nesustiprino Sovietų Sąjungos saugumo ir pažadino likusią Europą. Vakarų Europos ekonomika šiaip ar taip būtų atsigavusi, bet tai būtų užtrukę ilgiau, ir neaišku, ar Europos bendradarbiavimo procesas būtų buvęs toks spar-

tus. Jean Monnet yra pasakęs: „Krizės — geriausios vienytojos.“ Pokario Europą kaip tik ir buvo ištikusi didžiulė krizė — išlikimo krizė.

Panašu, kad Sovietų Sąjunga niekada neketino pulti Vakarų Europos, kaip kad daugelis tais laikais bijojo. Bet teisybė ir tai, kad jėgos vakuumas Vakarų Europoje būtų nuolatos gundęs Rytų milžiną, kurio grėsmingą karinę galią valdė žmonės, neturintys nei skrupulų, nei vidinių barjerų. Rusijos baimė tikriausiai buvo pats svarbiausias veiksnys, paskatinęs Europą bendradarbiauti. Bet, suprantama, ne vienintelis. Kita priežastis — poreikis integruoti Vakarų Vokietiją į Europos bendruomenę, kad naujas karas pasidarytų neįmanomas, kad nepasikartotų siaubingi ketvirtojo ir penktojo dešimtmečių įvykiai.

Vokiečiams toks planas irgi buvo priimtinas. Tai buvo geriausias ir turbūt vienintelis būdas lygiomis teisėmis sugrįžti į Europos ir pasaulio politiką. Kaip ir kiti Vakarų europiečiai, vokiečiai suprato didįjį bendros, platesnės rinkos privalumą: ilgalaikė pažanga negalėjo būti pasiekta vien pasikliaujant gera valia ir įžvalgumu tokių Europos vienybės šalininkų kaip Robert Schuman, Henri Spaak ar Adenauer; reikėjo įvesti, kad ir nežymų, viršnacionalinį elementą. Ir vėl derėtų pacituoti Jeaną Monnet: „Niekas nėra įmanoma be žmonių, niekas nėra patvaru be institucijų.“ Taigi netrukus po karo prasidėjo bendrų Europos namų statyba.

Europos pokario metų istorija labai paini. Neretai ją sunku apibendrinti, nes tai ne vieno žemyno, o daugelio šalių istorija. Esama bendrų gijų ir žemyno masto tendencijų, bet dar daugiau — skirtybių ir nacionalinių ypatumų: vienoms šalims sukant į kairę, kitos suko į dešinę; vienos klestėjo, kitos patyrė rimtų socialinių ir ekonominių sunkumų. Europos bendradarbiavimas žengė į priekį kankinamai lėtai, nacionalinės politikos niekaip nenorėjo užleisti savo pozicijų.

Vokietijos ekonominė atgaiva paspartėjo susijungus trims Vakarų zonoms ir, svarbiausia, 1948 metų birželio mėnesį įvykdžius pinigų reformą. Pakilimą pristabdė recesija, kurią sukėlė Korėjos karas, bet tas pat pasakytina ir apie visą likusią Europą. Tačiau tai truko neilgai, ir apie 1960 m. Vokietijos ekonomika jau buvo ne vien atsistojusi ant kojų, bet ir tapusi Europos bei viso pasaulio pavydo objektu. Po kelių netvirtų bandymų šeštojo dešimtmečio viduryje smarkiai ūgtelėjo Prancūzijos ir Italijos ekonomika; kiek vėliau tai įvyko Ispanijoje. Britanija patyrė sunkią ekonominę krizę (1947—1948), ir jos raida kitais dviem dešimtmečiais nebuvo tokia įspūdinga kaip kaimynų.

Apskritai imant, tiesioginės ekonominės karo pasekmės buvo įveiktos per labai trumpą laiką. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Europos gamyba jau 30—35 procentais viršijo prieškarinį lygį. Septintąjį dešimtmetį žemynas klestėjo kaip niekada anksčiau, ir tas pakilimas buvo ilgiausias bei įspūdingiausias Europos istorijoje.

Kai 1953 m. mirė Stalin, daug kas manė, kad atėjo dar vienas Europos istorijos lūžio momentas. Tačiau santykiai tarp dviejų blokų nepagerėjo taip smarkiai, kaip kad daugelis tikėjosi. Žvelgiant atgal, atrodo labai abejotina, ar tuo metu būta „neišnaudotų galimybių". Stalino įpėdiniai neturėjo jokio noro atgniaužti kumštį, suėmusį Rytų Europą; priešingai, jie netgi neketino toleruoti liberalesnių komunistinių režimų, ir tą savo kailiu patyrė Vengrija (1956) ir Čekoslovakija (1968). Chruščiovo, o vėliau Brežnevo ir jo komandos pasitikėjimas savimi dar nebuvo palaužtas. Jie buvo įsitikinę, kad komunistinė sistema veikia pakankamai gerai ir kad varžybas su Vakarais ji galiausiai laimėsianti. Jie nematė jokio reikalo ją reformuoti, ką jau kalbėti apie radikalius pakeitimus.

Po karo sparčiai vyko dekolonizacija. Olandija pirmoji neteko savo kolonijinės imperijos; Britanija 1947 m. atsisakė Indijos, o vėliau ir visos likusios imperijos; iki 1962 m. nepriklausomybę gavo Alžyras ir kitos buvusios Prancūzijos valdos; aštuntąjį dešimtmetį išsivadavo Portugalijos kolonijos Afrikoje. Vienur valdžios perėmimas vyko palyginti ramiai, kitur jį lydėjo smurtas — tiek prieš nepriklausomybės atgavimą, tiek po jo. Buvusios imperinės valstybės po dekolonizacijos beveik nepajuto nepatogumų. Nors būta nuogąstavimų, kad žaliavų ir rinkų netekimas pražudysiąs metropoliją, Europa klestėjo kaip niekada anksčiau.

Septintajam dešimtmečiui einant į pabaigą, akylesni Europos įvykių stebėtojai įžvelgė pirmus negalios požymius. Buvo nelengva juos apibūdinti, dar sunkiau — atrasti jų priežastis. Britanijoje šaknys aiškiai glūdėjo pirmiausia ekonomikoje: 1967 m. teko devalvuoti sterlingą, išaugo mokesčiai, buvo įšaldyti atlyginimai ir valstybės išlaidos. 1968 m. studentų neramumai Prancūzijoje greit pavirto masiniais protestais, ir de Gaullio valdžia, pažiūrėti tokia tvirta, staiga pasirodė esanti labai pažeidžiama. Italijos visuomenę kamavo visuotiniai streikai ir teroristų antpuoliai.

Judėjimas link Europos vienybės, regis, pritrūko kvapo. De Gaulle Europos idėją palaikė, tačiau jis domėjosi tik ekonominiu bendradar-

biavimu ir darė viską, ką įmanydamas, kad į Europos Bendriją nepatektų Britanija. Pati Britanija iš pradžių laikėsi nuošaliai. O kai panoro įstoti, de Gaulle pasinaudojo veto teise. Tik po jo mirties Britanija buvo galų gale priimta drauge su Airija ir Danija (1973). Norvegijoje plebiscitas per plauką atmetė narystę, bet ir ten devintąjį dešimtmetį visuomenės nuomonė pradėjo keistis.

Šešetui tapus devynetu, buvo tikimasi, kad Bendrija įgausianti antrąjį kvėpavimą, tačiau to neatsitiko — bent jau tuoj pat. Nacionaliniai reikalai buvo svarbiau už Bendrijos siekimus; Bendrijos narės nesutarė dėl regioninio ir žemės ūkio produkcijos pertekliaus, dėl Europos piniginės sistemos įvedimo. Kadangi kiekviena valstybė daugiausia buvo užsiėmusi vis pasikartojančiomis biudžeto krizėmis, bendros Europos politikos idėja taip ir likdavo bemaž vien svajone. Išcentrinės jėgos, rodos, vyravo visais lygiais: 1966 m. Prancūzija pasitraukė iš karinės NATO organizacijos, JAV bazėms teko kraustytis iš Prancūzijos, NATO taryba persikėlė iš Paryžiaus į Briuselį. Belgijos politikas Leo Tindemans, rašydamas pranešimą apie Europos būklę 1976 m., palygino Europą su pusiau pastatytu namu be stogo: iki galo neužbaigus, jis nuo lietaus ir vėjo anksčiau ar vėliau sugriūsiąs. Nors ir plačiai liaupsintas, Tindemanso pranešimas netrukus buvo užmirštas ir neturėjo jokios įtakos europinės politikos kursui.

Po neregėto Europos ekonomikos pakilimo prasidėjo stagnacija; pirmasis naftos šokas 1973 m. ir antrasis dešimtmečio pabaigoje atvedė prie gamybos smukimo. Blogiausia buvo tai, kad tais nepalankiais metais Europos šalims pritrūko solidarumo ir veiksmų vienybės. Jos instinktyviai „žaidė kiekviena už save", užuot konsultavusios vienos su kitomis ir derinusios politiką. Didžioji Europos bėda buvo ne tiek ekonominė, kiek keistas *abulia* (visiškos apatijos) atvejis; šis XIX amžiaus psichiatrų nukaldintas terminas reiškia valios trūkumą ar praradimą be aiškios priežasties. Šeštojo ir septintojo dešimtmečių optimizmą pakeitė pesimizmas, lyg ir neturintis „objektyvių priežasčių". Palyginti su tuometinėmis Jungtinių Valstijų problemomis, o ypač su didžiuliais trečiojo pasaulio sunkumais, Europos šalių rūpesčiai atrodė bemaž nereikšmingi. Egzistavo keistas neatitikimas tarp jų ekonominio pajėgumo ir politinės bei karinės negalios. Galbūt tai paaiškinama nepagrįstomis viltimis, dėtomis į įtempimo mažinimą. 1972 m. Europos sostinėse buvo skelbiama, kad prasidedąs aukso

amžius; pokario konfliktai esą pasibaigę, pasaulio istorijoje įvykęs posūkis, į Žemę atėjusi taika.

Po metus ar porą metų trukusios euforijos pasidarė aišku, kad taika dar neatėjusi, kad nei globaliniai, nei regioniniai konfliktai toli gražu nepasibaigę. Atkakliai piršosi miglota nuojauta, kad demokratijos pasidarė nesuvaldomos. Kalbėta apie naują, tragišką socialinio bei politinio smukimo laikotarpį ir apie visos Europos sistemos žlugimo galimybę.

Tuometinis Prancūzijos prezidentas Giscard d'Estaing mąstė: „Pasaulis nelaimingas. Jis nelaimingas todėl, kad nežino, kur eina, ir todėl, kad nujaučia, jog sužinojęs suprastų einąs katastrofos link.“ Pasakojama, kad kancleris Willy Brandt, prieš pasitraukdamas iš posto 1974 m., savo artimiems draugams kalbėjęs, jog Vakarų Europai belikę dvidešimt ar trisdešimt demokratijos metų; paskui ji, netekusi variklio ir vairo, nugrimsianti į aplinkinę diktatūros jūrą.

Laimė, pono Brandto pesimizmo nepatvirtino įvykiai, net artimiausi. 1973 m. buvo nuversti Graikijos pulkininkai, 1975 m. žlugo diktatūra Portugalijoje, o 1977 m. Ispanijoje pirmą sykį po keturiasdešimties metų įvyko laisvi valdžios rinkimai.

Baugūs Giscardo ir Brandto pranašavimai atspindėjo ne vien jų asmeninį nusivylimą. Tuo metu pradėta vartoti tokie terminai kaip „englanditas“, „holanditas“ ir „finlandizacija“, apibūdinantys įvairius aspektus europietiškos negalios, suėmusios vidaus ir užsienio politiką. Dar po keleto metų Vakarų Vokietijoje ir kai kuriose kitose Europos šalyse pasidarė madinga baimė. Straipsniuose ir kalbose pasaulio būklė buvo lyginama su 1914 m. būkle — pasaulis esą žengiąs į katastrofą, daugiausia dėl Amerikos avantiūrizmo, kurį įkūnija prezidentas Reagan.

Mėginant paaiškinti aštuntojo dešimtmečio ir devintojo dešimtmečio pradžios Europos krizę, pateikiama daugybė įvairių priežasčių, įskaitant silpnumą politinės sistemos, nepajėgiančios atsispirti prieštaringiems įvairių visuomenės sluoksnių reikalavimams, ir didėjančią priešpriešą tarp siekio turėti daugiau laisvės ir poreikio turėti daugiau tvarkos. Pokario laikotarpiui buvo būdinga nepaliaujama autoritetų erozija — iš dalies kaip pasekmė, o kartu ir sąmoninga reakcija į fašistinių diktatūrų piktadarybes ketvirtąjį dešimtmetį. Antiautoritarinės nuostatos buvo ne tik suprantamos, bet ir daugeliu

atžvilgių pasigėrėtinos, jos sutapo su giliai įsišaknijusiu žmonių laisvės troškimu. Bet juo toliau, juo labiau tai trukdė veiksmingai tvarkyti valstybės reikalus.

Sena idėja, kad laisvos visuomenės išlikimas priklauso nuo jos narių pilietinių dorybių, nuo supratimo, jog negali būti teisių be pareigų, daugelio buvo laikoma išėjusia iš mados. Šitoks atsakomybės kratymasis atspindėjo intelekto anarchijos būklę, o intelekto anarchija, kaip sykį yra pastebėjęs Comte, — visų didžiųjų politinių ir moralinių krizių pagrindinis variklis.

Galiausiai prie visko prisidėjo ir priešiškumas Amerikai, kurį įžiebė NATO 1979 m. sprendimas dislokuoti Vakarų Europoje vidutinio tolio branduolinius ginklus. Tai sukėlė karštą ne tik kairiųjų, bet ir religinių bei kitų visuomenės grupių reakciją. Tačiau antiamerikiškų nuotaikų šaknys glūdėjo kur kas giliau. Kodėl, nuo karo pabaigos praėjus keturiasdešimčiai metų, Europa turinti slėptis po Amerikos gynybiniu skėčiu? Juk Europos galia žmonių skaičiumi ir materialiniais ištekliais nenusileidžia Amerikos galiai; jos bendrasis nacionalinis produktas (BNP) kur kas didesnis negu sovietų bloko.

Tačiau, nepaisant didelio gyventojų skaičiaus, išteklių ir klestėjimo, Europa labai nenorom skyrė lėšų gynybai, be to, jai vis dar trūko vienybės. Iš čia žeminanti priklausomybė nuo Jungtinių Valstijų — viena vertus, „skyrybų“ baimė (tai yra, kad amerikiečiai pasitrauks iš Europos), kita vertus, nuogąstavimas, kad Vašingtonas kaip nors neįveltų Europos į konfliktą su sovietų bloku, nes tai prieštarautų žemyno interesams. Galutiniu vertinimu, aštuntojo dešimtmečio Europos problema buvo ne ta, kad ji susidūrė su neišsprendžiamais keblumais, o ta, kad jai pritrūko ypatybių, reikalingų tiems keblumams įveikti.

Aštuntajam dešimtmečiui einant į pabaigą, Europos būklė atrodė niūri, jos perspektyvos — geriausiu atveju neaiškios. Bet paskui, iš pradžių labai palengva, pesimizmą ėmė keisti naujas optimizmas. Kodėl? Devintojo dešimtmečio pabaigos euforiją paaiškinti ne mažiau sunku kaip apokaliptines aštuntojo dešimtmečio baimes.

Tokių istorinės nuotaikos kaitų būta ir anksčiau. Klasikinis pavyzdys — XIX amžiaus pabaigos Prancūzija. Išsilavinusieji sluoksniai tuo metu buvo įsitikinę, kad šalis riedanti į visišką pražūtį. Tai buvo aiškinama įvairiausiomis priežastimis — ir alkoholizmu, ir mažu gimstamumu, ir ateizmo bei pacifizmo plitimu, ir pornografija, ir bendru kul-

tūros smukimu, ir dar nežinia kuo. Bet apie 1905 m. pesimizmas greit išėjo iš mados, užleisdamas vietą patriotizmui, sportui ir herojiškam gyvenimo būdui, nors vadinamieji objektyvūs veiksniai nepasikeitė: prancūzai ir prancūzės gėrė kaip gėrę, ženkliai nepadidėjo nei bažnyčių lankomumas, nei gimimų skaičius.

Europos nuotaikų pasikeitimas irgi buvo toks pat nepaaiškinamas, išskyrus galbūt tai, kad apie 1980—1985 m. pagerėjo daugumos Europos šalių ekonominė būklė. Tačiau BNP padidėjimas dviem, trim, netgi keturiais procentais kažin ar pakankamai paaiškina juodo pesimizmo permainą į guvų optimizmą. Be to, ekonomikos augimas bemaž neturėjo poveikio tokioms svarbioms socialinėms problemoms kaip nedarbas ir gausių imigrantų bendruomenių egzistavimas. Tad galbūt į sceną išėjo nauja karta su savo idėjomis ir idealais? Tačiau devintojo dešimtmečio jaunieji europiečiai ne taip jau smarkiai skyrėsi nuo septintojo dešimtmečio jaunimo — tada buvo būdingas polinkis į politinį radikalizmą, o devintąjį dešimtmetį labiau linkta į radikalius ekologijos dalykus.

Šviežią akstiną Europos atgimimui tiek tiesiogiai, tiek netiesiogiai davė dvi pagrindinės tendencijos. Pirmoji — paspartėjęs judėjimas Europos vienybės link, antroji — stulbinantys pokyčiai Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje. 1969 m. pabaigoje Europos ekonominės bendrijos (EEC) viršūnių pasitarime Hagoje buvo nuspręsta, kad 1980 m. turėtų būti baigta sudaryti Europos ekonominė ir piniginė sąjunga. Taip pat sutarta koordinuoti ir užsienio politiką (D'Avignono pranešimas, 1970). Tiesa, dauguma rekomendacijų ir rezoliucijų taip ir liko vien popieriuje. Esamos Europos Bendrijos institucijos — tokios kaip Taryba, Parlamentas ir Teismas — veikė toliau, bet didelės įtakos neturėjo. EEC plėtėsi, tačiau Graikijos, Ispanijos ir Portugalijos įstojimas Europos vienybės nė kiek nepriartino. Poniai Thatcher pirmiausia rūpėjo ginti britų iždą nuo Europos žemės ūkio interesų; argi Britanija turinti subsiduoti Europos žemės ūkį vien todėl, kad Prancūzijos ir kitos vyriausybės nesugeba ar nenori spustelėti savo lobistų ir sumažinti kainas? Kai Graikijos ministru pirmininku buvo spalvingasis Papandreou, jis labiau už viską stengėsi neįleisti į EEC Turkijos; Europos ateitis nebuvo svarbiausias jo rūpestis.

Ir reikia pagirti Prancūziją, atskirus prancūzus Briuselyje, kurie, esant šitokiai liūdnai padėčiai, įkvėpė apsnūdusiai Europai naujų idė-

jų ir energijos. Iniciatyva buvo iškelta Fontainebleau viršūnių konferencijoje 1984 m., tęsiama Milano susitikime po metų ir įkūnyta 1986 m. „Vieningos Europos aktu". Jame sakoma, kad Bendrija sieksianti iki 1992 m. sukurti tikrą vidaus rinką be sienų, kurioje bus garantuotas laisvas prekių, asmenų, paslaugų ir kapitalo judėjimas.

Šis radikalus žingsnis reiškė Romos sutarties (Europos bendradarbiavimo kertinio akmens) pataisas, jis reiškė vieningą Europos piniginę sistemą, reiškė bendrus Europos socialinės rūpybos įstatymus. O vieninga valiuta nebūsianti įmanoma be centrinio Europos banko.

Naujoji iniciatyva numatė suteikti kur kas daugiau galios esamoms Europos institucijoms, taip pat ir kurti naujas. Kaip Jacques Delors, EEC pirmininkas iš Prancūzijos, pasakė Europos parlamente 1988 m. birželį, paskutinįjį šio amžiaus dešimtmetį turėtų atsirasti Europos vyriausybės užuomazgos ir Bendrija turėtų leisti maždaug 80 procentų ekonominių bei socialinių įstatymų. Tokia pranašystė sukėlė kai kurių vyriausybių nacionalistinę reakciją; be to, kadangi Vokietijos susijungimas buvo jau čia pat ir Rytų Europa artėjo prie Vakarų, darėsi visiškai aišku, kad ekonominio ir politinio susivienijimo tvarkaraštį teksią pakoreguoti.

Tai, kad sugriuvo sienos, skyrusios Rytus nuo Vakarų, sukėlė daug džiaugsmo, bet drauge reiškė, jog neišmatuojamai išaugo kliūtys, trukdančios integruotis. Europos ekonominio, socialinio ir politinio susivienijimo procesas, matyt, nusitęs iki trečiojo tūkstantmečio, pažanga bus lėta, su neišvengiamomis atošliaužomis. Tačiau bendra kryptis nustatyta. Ekonomikos srityje jau tiek yra integruotasi, kad judėjimą link viršnacionalinės Bendrijos, ko gero, galima sulėtinti, bet nebeįmanoma nuolat stabdyti.

Kitas svarbus, tiesiog milžiniškos reikšmės įvykis buvo reformatorių pergalė Sovietų Sąjungoje po 1985 m. ir Rytų Europos desovietizacija. Ir iki tol niekam nebebuvo paslaptis, kad komunistinė sistema nebeveikia. Kai kuriose Rytų Europos šalyse, sakykime, Lenkijoje, krizė prasidėjo gerokai anksčiau, negu Gorbačiov atėjo į valdžią. Bet Lenkija, kaip ir Vengrija, — tai ne Sovietų Sąjunga, ir didžioji dauguma stebėtojų manė, kad valdantieji Sovietų Sąjungos sluoksniai drauge su ištikimais sąjungininkais Rytų Vokietija ir Čekoslovakija išsilaikys dar bent dešimtmetį, o gal netgi ilgiau. Teisybė, ekonominė būklė ten vis blogėjo, ir komunistinės sistemos juo toliau, juo labiau

likosi nuo Vakarų. Bet vien tai galėjo ir nesukelti didžiosios 1989—1990 m. krizės. Galų gale pasitikėjimo ir vilties neteko tiek valdantieji, tiek valdomieji, ir tai nulėmė daugiau negu tuščios parduotuvių lentynos. Nedaug žmonių tikrai badavo Sovietų Sąjungoje, tačiau dar mažiau jų betikėjo sistema ir jos doktrina.

Tolydžio ardant represijų mechanizmą, Rytų Europai atsivėrė kelias į geresnę ateitį — į laisvę, taiką ir gerovę. Taip pat ir durys į bendrus Europos namus, kurių šaukėsi Gorbačiov ir kiti. Galiausiai suiro pokario politinė tvarka, skaldžiusi žemyną ir dešimtmečiais buvusi įtampos ir visokiausių nelaimių priežastimi.

Jeigu koks nors šių laikų Europos tyrinėtojas būtų užbaigęs savo ataskaitą 1990 metų sausio 1 diena — daugeliu atžvilgių tinkama data, — jam būtų visiškai pritikę dėtis prie visuotinės euforijos ir sveikinti galų gale atėjusį aukso amžių. Europos pastarųjų laikų istorijoje būta tiek netikrų aušrų, tiek nusivylimų, kad kruopelė perdėto optimizmo būtų buvusi visiškai pateisinama.

Tačiau istorija nei prasideda, nei baigiasi vieną ar kitą dieną, ir tiek patys liūdniausi, tiek patys džiugiausi įvykiai gali turėti nenumatytų pasekmių. 1989-ieji buvo didžiulės pergalės kovoje už laisvę metai. Tironijos nuvertimas sukuria prielaidas atsirasti laisvai visuomenei, bet nelaiduoja, kad tai iš tikrųjų įvyksią. Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos šalių laukia nepaprastai dideli sunkumai. Perfrazuojant rusų rašytoją Nikolajų Černyševskį, galima pasakyti, kad kelias į Europos vienybę nėra Eliziejaus laukai — tiesus bulvaras su Triumfo arka visąlaik prieš akis. Taip pat ir Rusijos kelias į laisvę nėra Nevos prospektas — būsią kliūčių, ilgų lankstų, galutinis tikslas kartais netgi dingsiąs iš akių. Džiūgavimai Bonoje, Niujorke ir kitur 1988—1989 m. dėl demokratijos pergalės Sovietų Sąjungoje, kaip parodė tolesni įvykiai, buvo mažių mažiausiai per ankstyvi.

Jeigu šioje studijoje būtų nagrinėjama Napoleono laikų Europa, nederėtų pratarmę užbaigti asmeniška gaida. Tačiau ji apima laikotarpį, kada autorius gyveno, joje rašoma apie žemyną, kurį jis neblogai pažįsta ir netgi turėjo progų iš arti stebėti kai kuriuos iš veikiančiųjų asmenų. Šitoks artumas būna ir naudingas, ir pavojingas. Išgyvenus visus pokario nuosmukius ir pakilimus, ne visuomet lengva išlaikyti bešališkumą, kuris istorikui, tyrinėjančiam tolimos praeities įvykius, gali būti visai natūralus.

Pokario tėkmes Europoje aš komentavau visą savo brandų gyvenimą. Mano pirmas sistemingas bandymas jas aprašyti ir analizuoti buvo *Europa po Hitlerio*, kurią baigiau 1969 m. Tada palyginti optimistiškai žiūrėjau į glaudesnio Vakarų Europos šalių bendradarbiavimo ir santykių tarp Rytų ir Vakarų pagerėjimo perspektyvas. Tačiau aštuntasis dešimtmetis kiek atvėsino mano optimizmą, ir kai pamėginau susumuoti to dešimtmečio pamokas (*Paklydęs kontinentas*, 1979), išvados jau buvo kritiškos, gal net pernelyg kandžios. Europa atrodė ištikta stuporo, bemaž visos viltys palaidotos, politiniam nuosmukiui nematyti galo. Mano pastebėjimai turbūt nebuvo neteisingi, bet pyktis retkarčiais temdė man samprotavimus apie platesnes ateities perspektyvas.

Po to atėjo ir praėjo dar vienas dešimtmetis, ir pusiausvyra atsistatė. Tai buvo svarbių, daugiausia nenumatytų įvykių dešimtmetis. Be to, jame pradėjo ryškėti pokario eros pabaiga, ir tai turėjo poveikio visam mūsų požiūriui į tą laikotarpį. Kalbant Hegelio terminais, devintasis dešimtmetis buvo sintezė, sujungusi savyje dviejų ankstesnių pokarinių stadijų tezę ir antitezę. Arba, mažių mažiausiai, jis atnešė Europon potvynį, kuris (kaip žinome nuo Shakespearo laikų), pataikius ant vilnies, išneša į laimę, o „kas pražiopso mirksnį, tas ligi grabo sėdi seklumoj".

Vašingtonas, 1991 gegužė

PIRMA DALIS

POKARIS

PADALINTOJI EUROPA

Antrasis pasaulinis karas Europoje baigėsi 1945 metų gegužės 7 dieną. Kapituliacijos dokumentą Reimse vermachto vardu pasirašė feldmaršalas Jodl, amerikiečių ir britų kariuomenės vardu — generolas leitenantas Bedell Smith, prancūzų ir rusų karininkams dalyvaujant kaip liudininkams. Kiek vėliau panaši ceremonija įvyko Berlyne tarp rusų ir vokiečių, ir gegužės 8 dieną karo veiksmai nurimo. Ilgiausias ir pražūtingiausias karas šių laikų istorijoje pasibaigė. Prancūzė Micheline Maurel, kalėjusi koncentracijos stovykloje, šitaip aprašo pirmųjų laisvės valandų nerealumą: „Visą dieną išbuvau apimta kažkokios paralyžiuojančios ekstazės. Mėginau įtikinėti save, kad esu laisva. Mėginau rašyti eilėraštį. Bet nepavyko nieko daugiau sugalvoti, vien: laisva, laisva, pagaliau laisva. Laisvė kol kas man nedaug tereiškė...“ Milijonams kareivių tai buvo kelio pabaiga. Rusams, kurie po pralaimėjimų karo pradžioje perėjo kaudamiesi pusę Europos, nuo Stalingrado iki Berlyno. Vakarų armijoms, prieš metus pradėjusioms puolimą iš Normandijos pakrančių placdarmų. Netrukus jie bus demobilizuoti, sugrįš namo, pas savo šeimas, ir vėl imsis taikos meto veiklos. O milijonams vokiečių kareivių tai buvo ilgo kelio į nelaisvę pradžia.

Didžiuma Prancūzijos, Belgijos, Italijos ir beveik visa Rytų Europa buvo išlaisvinta gerokai prieš 1945 m. gegužę. Pasirašant paliaubas, naciai tevaldė nedidelį Vokietijos plotelį, Norvegiją, Daniją ir dalį Čekoslovakijos. Trečiasis reichas, kuriam jo vadas pranašavo tūkstantmetę ateitį, priėjo liepto galą. „Ar norite totalinio karo?“ — daktaras Goebbels klausė 1943 m. Dabar atėjo totalinis žlugimas.

Sąjungininkų vadovai pasikeitė sveikinimais. Stalin telegrafavo Churchilliui: „Ši istorinė pergalė pasiekta bendroje sovietų, britų ir amerikiečių armijų kovoje už Europos išlaisvinimą." Churchill, tą vakarą kalbėdamas per radiją, pasakė Britanijos žmonėms: „Labai norėčiau jau šiandien jums pasakyti, kad visi mūsų vargai ir nemalonumai pasibaigė." Tačiau Pergalę šventė tik Europa; japonai tebekariavo, ir, nors mūšiai Didžiajame vandenyne ėjo į pabaigą, jau buvo aišku, kad, imantis spręsti didžiules pokarinio pasaulio problemas, laukiančias tiek nugalėtojų, tiek nugalėtųjų, jokiu būdu negalima atsipalaiduoti.

Tą ilgai lauktą pergalės dieną retas žmogus galvojo apie ateities iššūkius ir problemas. Londonas pirmą sykį po šešerių metų užtemdymo buvo nutviekstas šviesų; visi buvo linksmi, laimingi ir drausmingi; nebuvo matyti nei girdėti nė vieno įkaušusio. Buvo apšviestas Big Benas ir Laikrodžio bokštas, Oratorių kampelis, Didžiojo Londono taryba, Raitųjų gvardiečių namai, ežeras šv. Džeimso parke ir Bakingemo rūmai. Džiugiai kvatojo minios, skambėjo dainos, pokšėjo fejerverkai. Maskvoje žinia buvo gauta antrą valandą nakties. „Aš pažvelgiau pro langą, — rašė Ilja Erenburg. — Beveik visuose languose degė šviesos — žmonės nemiegojo. Visi glėbesčiavosi su visais, kažkas garsiai kūkčiojo. Ketvirtą ryto Gorkio gatvė buvo pilna žmonių." Drioksėjo tūkstančio pabūklų salvės. Didis džiaugsmas jungėsi su didžiu liūdesiu. „Tą vakarą, — rašė Erenburg, — visoje Sovietų Sąjungoje nebuvo nė vieno stalo, prie kurio susirinkusieji nebūtų jautę esant tuščią vietą." Gegužės 8 d. popietę generolas de Gaulle atėjo prie Triumfo arkos. Ten buvo minios žmonių; generolui atidavus pagarbą prie Nežinomojo kareivio kapo, žmonių srautas prasiveržė pro užtvaras. Bet, nepaisant visų demonstracijų, oficialių kalbų, bažnyčių varpų gausmo ir artilerijos salvių, džiūgauta santūriai ir saikingai: „*Comme ils sont obscurs, les lendemains de la France!*"*

Vokietija buvo apmirusi, apimta apatijos. Nuogąstauta, kad jauni kareiviai nepasiduosią, kad fanatikų partizanų būriai kariausią toliau. Bet nieko panašaus neatsitiko; paskutinis *Götterdämmerung* — arijų dievų žūties veiksmas jau buvo įvykęs, ir niekas nenorėjo pratęsti agonijos. Hitler prieš keletą dienų nusižudė savo bunkeryje; sprunkantį

* O, koks neaiškus Prancūzijos rytojus! (*pranc.*)

Mussolinį sugavo ir pakorė partizanai; jų abiejų svajonės valdyti buvo palaidotos drauge su jais. Vokietija buvo visiškai išsekusi. Hitler buvo sakęs, kad jeigu Vokietija nelaimėsianti karo, tai būsiąs silpnumo, menkystės požymis, ir tokia šalis verčiau težūsta. Jo priešmirtinis noras bemaž buvo išsipildąs.

Pergalės dieną visoje Europoje vyko paradai, žmonės juokėsi, šoko gatvėse, tačiau jau kitą rytą europiečiai ėmėsi inventorizuoti karo padarinius. Balansas buvo siaubingas, varantis į neviltį netgi pačias patvariausias širdis. Nuo XVII amžiaus Europoje nebūta tokio nuožmaus, tiek sugriovusio karo. Taika dabar sugrįžo, bet daugeliui atrodė — kaip tam poetui po Trisdešimties metų karo, — jog tai kapinių taika. Ji atėjo pernelyg vėlai. Ne vienas manė, kad Europa jau niekada nebepakilsianti iš pelenų. Ji dar nebuvo galutinai atsigavusi po baisių Pirmojo pasaulinio karo žudynių ir niokojimų; bet dabar, atsigręžus atgal, anas karas atrodė ne itin reikšmingas. 1914—1918 m. žuvo aštuoni milijonai žmonių; dabar keturis kartus daugiau. Per antrąjį karą Prancūzija ir Britanija nukentėjo mažiau — atitinkamai 620 000 ir 260 000 aukų, — tačiau Vidurio ir Rytų Europos nuostoliai buvo milžiniški. Lenkija neteko daugiau kaip 20 procentų gyventojų (įskaitant milijonus nužudytų žydų), Jugoslavija — 10 procentų. Sovietų nuostoliai buvo tarp dvidešimties ir trisdešimties milijonų, Vokietijos (taip pat įskaitant civilius) — daugiau kaip penki milijonai. Skaudžiai nukentėjo netgi tokia maža šalis kaip Graikija.

Medžiaginiai nuostoliai irgi buvo nepalyginamai didesni negu per Pirmąjį pasaulinį karą. Visiškai buvo nuniokoti didžiuliai Europos plotai: Lenkija ir Rusija, Jugoslavija ir Graikija, Italija ir šiaurės Prancūzija, Belgija ir Olandija, o paskutinėje karo stadijoje ir Vokietija. Būta masinių aviacijos antskrydžių; tiek rusai, tiek vokiečiai traukdamiesi naudojo išdegintos žemės taktiką. Gal tik vienas kitas iš didesniųjų Europos miestų išliko nepaliestas; kai kurie — pavyzdžiui, Varšuva — nukentėjo taip smarkiai, kad buvo neaišku, ar juos apskritai pavyksią atstatyti. 1935 m. Hitler kalbėjo, kad po dešimties metų Berlynas neatpažįstamai pasikeisiąs. Jo pranašystė išsipildė, tik kitokia prasme. Vieni sakė, kad išvalyti griuvėsius buvusioje Vokietijos sostinėje užtruksią penkiolika metų, kiti nebuvo tokie optimistai. Per paskutiniuosius karo metus buvo nusiaubti Prancūzijos pakrančių ir šiauriniai regionai, didžiulė žala padaryta tokiems miestams kaip Bulonė, Hav-

ras, Ruanas ir Brestas. Dalis Olandijos atsidūrė po vandeniu — buvo užtvindyta Valchereno sala, užlietos žemės į pietus nuo Zeiderzės įlankos. Italijoje smarkiai nukentėjo pramonės ir prekybos centrai Neapolis, Milanas ir Turinas. Piza ir Verona, Lionas, Budapeštas ir Leningradas, Kijevas ir Krokuva, taip pat daugelis kitų miestų buvo iš dalies sugriauti. Visi aplankiusieji Vidurio Europą pasakojo apie juos apėmusį nerealumo jausmą: tarsi mėnulio kraštovaizdžiai su didžiulėmis nuolaužų krūvomis ir bombų krateriais, apleisti dvokiantys griuvėsiai, kadaise buvę veiklos centrai ir gyvenamieji rajonai. Tuos, kurie išliko gyvi, reikėjo neatidėliotinai aprūpinti pastoge, tačiau Vokietijoje maždaug ketvirtadalis visų namų buvo netinkami gyventi; beveik tiek pat Lenkijoje, Graikijoje, Jugoslavijoje ir europinėje Sovietų Sąjungos dalyje. Dar daugiau jų buvo apgadinta. Ši problema buvo ypač aštri miestuose. Diuseldorfe 93 procentai visų namų buvo pripažinti netinkamais gyventi. JAV kontroliuojamoje Vokietijos zonoje buvo sugriauta arba apgadinta 81 procentas namų. Vokiečių okupuotose Sovietų Sąjungos vietovėse sugriauta šešių milijonų šeimų namai, ir apie dvidešimt penki milijonai žmonių liko be pastogės.

Virš Europos pakibo bado šmėkla. Pirmaisiais karo metais žemės ūkis klestėjo, bet vėliau, netenkant darbo jėgos, trūkstant mašinų, trąšų, sėklos, derliai smarkiai sumažėjo, prarasta daug gyvulių; padėtis dar labiau pablogėjo po smarkios sausros 1945 m. Žemyninėje Europoje (neįskaitant Sovietų Sąjungos) javų derlius, prieš karą vidutiniškai buvęs penkiasdešimt devyni milijonai tonų, nukrito iki trisdešimt vieno milijono. Prancūzijoje, šiaip jau turtingoje žemės ūkio šalyje, maistinių grūdų derlius sumažėjo daugiau kaip perpus. Danija per karą nepatyrė didelės medžiaginės žalos, tačiau nebegalėjo tiekti maisto savo nuolatiniams pirkėjams, tokiems kaip Vokietija ir Britanija, nes šios šalys dabar nebeturėjo kuo susimokėti. Visoje Europoje buvo griežtai normuojamas maistas, ir daugumoje vietų davinys dabar buvo mažesnis negu per karą. Apskaičiuota, kad, praėjus metams nuo karo pabaigos, maždaug vienas milijonas europiečių gaudavo per dieną tik pusantro tūkstančio ar mažiau kalorijų. Tūkstantis penki šimtai kalorijų rekomenduojama metant svorį; tai nėra idealus mitybos lygis tiems, kurie dirba sunkų fizinį darbą, taip pat vaikams arba apskritai žmonėms, ilgus metus nepakankamai valgiusiems. Tačiau netgi ir šitoks lygis ne visuomet būdavo išlaikomas; 1946 m. Vokietijoje ame-

rikiečių ir britų zonų valdžia turėjo sumažinti davinį iki devynių šimtų—tūkstančio kalorijų. Sovietų Sąjungoje irgi labai trūko maisto; žmogui, pametusiam savo maisto korteles, grėsė bado mirtis.

Sugriautų miestų gyventojams trūko drabužių, batų, namų apyvokos reikmenų, įrankių. Artėjant žiemai, kuras tapdavo gyvybės ar mirties dalyku. Visame žemyne buvo smarkiai sumažėjusi anglių gavyba; ji tesudarė 42 procentus prieškarinio lygio. Ruro anglių pramonė tiekė tik dvidešimt penkis tūkstančius tonų per dieną, o prieš karą — keturis šimtus tūkstančių tonų. Bet jeigu net būtų iškasama daugiau, nebūtų buvę kaip pristatyti jas ten, kur labiausiai reikėjo. Skaudžiausia karo pasekmė medžiaginės žalos prasme buvo suardymas komunikacijų tinklo, nuo kurio priklausė Europa: Vokietijoje amerikiečių ir britų zonose buvo sugriauta 740 iš 958 svarbių tiltų; Prancūzijai tebuvo likę 35 procentai geležinkelio lokomotyvų ir maždaug tokia pat dalis prekybos laivyno. Olandijoje buvo sugriauti visi šiaurinės Leopoldo kanalo dalies tiltai, ir tai šešiems mėnesiams paralyžiavo pagrindinę Olandijos ir Belgijos kanalų sistemą. Šiaurės Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje kroviniai tradiciškai buvo gabenami vidaus vandens keliais, bet ir šie dabar buvo išėję iš rikiuotės. Nebuvo galima naudotis daugeliu uostų — Tulonas buvo užblokuotas ten paskandintų prancūzų laivų; Kalė, Bulonė, Bordo ir Diunkerkas irgi buvo paralyžiuoti. Daugelį mėnesių po išvadavimo veikė tik vienas tinkamas tiltas per Reiną (Nijmegene) ir vienas per Elbę (Hamburge). Vokietijoje geležinkelio transportas iš esmės buvo sustojęs, ir prireikė ne vieno mėnesio, kol traukiniai vėl pradėjo važinėti. Specialistai dabar įsitikino, kaip rašė vienas iš jų, kad miestų subombardavimas nesukėlė tiek vargų ir trikdžių kiek svarbiausių geležinkelių ir vandens kelių suardymas.

Netgi dabar neįmanoma bent apytiksliai nustatyti, kokiu mastu dirbo pramonė pasibaigus karui; viešpataujant chaosui, statistikai neteikta itin daug reikšmės. Panašu, kad Prancūzijoje tai buvo 35 procentai prieškarinio lygio, kiek daugiau neutraliose šalyse ir tose, kurios smarkiai nenukentėjo (kaip kad Danija ir Čekoslovakija), bet kur kas mažiau Vokietijoje, Austrijoje ir Graikijoje. Keletas patikimų skaičių kalba patys už save: šalys, kurios dabar sudaro EEC (Prancūzija, Vokietija, Italija ir Beniliuksas), 1946 m. ketaus pagamino mažiau nei trečdalį palyginus su 1938 m., plieno buvo išlydoma maž-

daug trečdalis. Bet 1938 m. nebuvo labai geri metai; dauguma Europos šalių dar nebuvo galutinai įveikusios depresijos. Antai Prancūzijos pramonė 1938 m. pagamino 20 procentų mažiau produkcijos negu 1929 m. Visoje Europoje buvo pakrikusi finansų sistema — iš čia kilo infliacija. Vokietijoje cirkuliavo septynis kartus didesnis pinigų kiekis negu 1938 m. Prancūzijoje kainos per karą pakilo keturis kartus. Sužlugo Vengrijos ir Graikijos valiutos. Stengiantis išvengti panašaus likimo, Belgijai ir Norvegijai netrukus po karo teko skubiai devalvuoti ir reformuoti savo valiutą. Trumpai kalbant, Europos ekonomika 1945 m. nebebuvo gyvybinga; žemynui grėsė ekonominis žlugimas, badas, ligos. Kad būtų galima bent pradėti galvoti apie atsigavimą ir atkūrimą, reikėjo gauti didelę pirmąją pagalbą ir paramą. Ją suteikė UNRRA, Jungtinių Tautų Pagalbos ir atkūrimo administracija, finansuojama daugiausia Jungtinių Amerikos Valstijų. Ši organizacija tiekė maistą, žaliavas, įrangą, padėjo įkurti būtiniausias tarnybas Italijoje, Jugoslavijoje, Graikijoje, Austrijoje, Čekoslovakijoje, Lenkijoje ir kai kuriose Sovietų Sąjungos vietose. Pagal savo statutą UNRRA galėjo padėti tik toms tautoms, kurios priešinosi Ašies valstybėms. Vokietiją aprūpino tiesiogiai ją okupavusios valstybės. Ištisos šalys dabar gyveno iš labdaros, ir teigti, kad ekonominės perspektyvos miglotos, 1945 m. vasarą būtų buvę labai neapdairu. Atrodė, kad jokių perspektyvų išvis nėra.

Tie, kurie sudarinėjo planus šiems karo padariniams įveikti, darė dvigubą klaidą: iš pradžių jie nepakankamai įvertino ekonominės krizės sunkumą, nesuvokė, kad Europa stovinti ant prarajos krašto. O kai tik suprato, ėmė pernelyg pesimistiškai žiūrėti į Europos atstatymo galimybes. Šiandieną keista skaityti įvairius ekonominius projektus, parengtus Vašingtone ir Londone paskutiniaisiais karo metais. Problemos, iškilusios planuotojams po Vokietijos sutriuškinimo, buvo visiškai kitokio lygio, negu kad jie įsivaizdavo: paskolos, kurių, jų manymu, turėjo užtekti būtiniausioms Europos pokario reikmėms patenkinti, tebuvo lašas bedugniame kibire. Supratę, kad Europai jau tikrai gresia katastrofa, ekspertai pradėjo perdėti padarytos žalos neatitaisomumą ir nepakankamai vertinti tautų sugebėjimą atgauti jėgas. Nemaža Europos vietovių buvo beveik visiškai paralyžiuotos, bet jau po keleto mėnesių kai kurie atvykę stebėtojai pamatė, kad, nors pramonė ir sustojusi, įrengimai po griuvėsiais neretai išlikę sveiki; smar-

kiai subombarduotame Ruro regione tik 15—20 procentų jų buvo sugadinti nebepataisomai. Po dviejų dešimtmečių, mėgindami paaiškinti stulbinamą Europos ekonomikos atgimimą, kai kurie ekonomistai pavėluotai priėjo prie išvados, kad karo metai nebuvę vien nuostolių metai, kad tai buvęs laikas, kai gamybinis pajėgumas kilo tiek Britanijoje, tiek Vokietijoje. Daug gamyklų buvo subombarduota, sugriauta ar demontuota (Vokietijoje), bet netgi ir tada Vokietijos pramonė 1946 m. turėjo daugiau gamybos priemonių negu prieš dešimtį metų. Įspūdingo atsigavimo prielaidos egzistavo ir 1945 m., bet glūdėjo toli nuo paviršiaus; net didžiausi optimistai nesitikėjo greito ekonomikos augimo. Buvo sunku išlikti nesukrėstam katastrofos masto, juolab kad ji buvo ne vien, ir ne daugiausiai, ekonominio pobūdžio. Psichologinis šokas buvo sukėlęs visuotinio paralyžiaus būklę.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Europa neginčijamai vyravo pasaulio politikoje; ji turėjo stipriausias kariuomenes, ji buvo pasaulio bankininkė; 83 procentai visų investicijų pasaulyje priklausė trims pirmaujančioms Europos valstybėms — Britanijai, Prancūzijai ir Vokietijai. Galbūt Amerika ir buvo didžiausia pramoninė valstybė pasaulyje, tačiau jos interesai pasaulio politikoje ir pasaulio prekyboje tuomet dar buvo riboti. Nors šen bei ten plykstelėdavo maištas, apskritai Europos valdžia kolonijose dar tebebuvo neginčijama. Iki 1914 m. Londonas, Paryžius ir Berlynas laikyti pasaulio kultūros centrais, ir tik vos vienas kitas svarbus mokslo atradimas buvo padarytas ne Europoje. Vyravo optimizmo jausmas; netgi socialinės tvarkos kritikai turėjo pripažinti, kad gyvenimas tolydžio gerėja.

Pirmasis pasaulinis karas padarė visam tam galą; maža to, jo pasekmėse — pokarinėje ekonomikos krizėje, bolševizmo pergalėje ir fašizmo iškilime — slypėjo kito karo užuomazgos. Nepaprastai sustiprėjo Amerikos, o galiausiai ir Rusijos padėtis, tačiau šios abi galybės buvo bemaž visiškai panirusios į savo vidaus problemas; jų globalinės ambicijos ir galimybės jas įgyvendinti buvo ribotos. Antrasis pasaulinis karas iš pagrindų viską pakeitė. Ašies valstybių saulėlydis, Vokietijos ir Italijos okupacija sužlugdė jų svajones dominuoti pasaulyje. Tačiau ne mažiau nusilpo ir Britanija su Prancūzija. Norėdama išsilaikyti, Britanija turėjo parduoti maždaug vieną trečdalį savo užjūrio aktyvų. Karui pasibaigus, jos metinės pajamos iš užjūrio investicijų buvo kone perpus mažesnės negu prieš karą; jos prekybos laivynas sumažėjo ketvirtada-

liu, ir tik 2 procentai britų pramonės dirbo eksportui. Siekdama laimėti karą, Britanija įklimpo į didžiules skolas, ir tai pakirto jos valiutą. Nors ir laimėjusi, Britanija 1945 m. buvo tokia pat neturtinga kaip dauguma kitų Europos šalių, ir jos gyventojai maitinosi anaiptol ne geriau. Kadangi jos ekonomika priklausė nuo importo — ji įsiveždavo du trečdalius reikiamo maisto ir didžiumą žaliavų — ir kadangi ji dabar nebepajėgė to importo apmokėti, jos perspektyvos atrodė išties labai niūrios. Nebuvo panašu, kad ateičiai daug padės ir itin griežta kontrolė bei normavimas, galioję keletą metų po karo.

Prancūzijoje, kuri mažiau priklausė nuo importo, padėtis buvo viltingesnė. Bet tik teoriškai, tik žvelgiant į tolimą ateitį. Tampoma vidinių konvulsijų ir nepasitikinti savimi, šalis ilgus metus turėjo grumtis su ekonominiais sunkumais ir infliacija, su struktūrinėmis socialinėmis problemomis, su politiniu nestabilumu viduje ir komplikacijomis svetur. Kaip Anglija, Belgija ir Olandija, Prancūzija netrukus neteko savo kolonijų. Dekolonizacijos ekonominės pasekmės buvo menkesnės, negu tikėtasi; tie, kurie praeityje teigė, kad Europa negalinti egzistuoti be kolonijų, pasirodė neteisūs. Prancūzija bandė priešintis kylančiai Azijos ir Afrikos nacionalizmo bangai; ji įsivėlė į kolonijinius karus, nespėjusi suprasti, kad metas mažinti netektis. Tai buvo grynai Prancūzijos prestižo dalykas; ekonominiu požiūriu, prancūzų kolonijos davė vien nuostolius.

Svarbiausia, Europos valstybės neteko pasitikėjimo savimi. Daugelis dabar suprato (cituojant Paulį Valéry), kad istorijoje nebūta nieko kvailesnio už Europos valstybių tarpusavio varžymąsi ir kad Europos politika gilumu ir kokybe neprilygo Europos minčiai; jos civilizacijos spindesį ir tvermę pragaišino vidaus rietenos. Europos politinę ateitį dabar lėmė Vašingtonas ir Maskva; be Amerikos pagalbos jos ekonomikai grėsė žlugimas. Europos kultūrinį pranašumą niekais buvo pavertęs daugybės Vokietijos mokslininkų emigravimas į Ameriką ketvirtąjį dešimtmetį, kultūrinio gyvenimo ir mokslinio darbo smaugimas totalitarinėse valstybėse, karo netektys. Tiesa, karas davė akstiną atradimams ir technologijos pažangai daugelyje sričių, tačiau tik turtingiausios šalys dabar galėjo imtis tiriamojo darbo, kuris darėsi vis brangesnis ir brangesnis. Amerikos universitetai paveldėjo tą padėtį, kurią kadaise turėjo Europos aukštojo mokslo įstaigos, ir Niujorkas, kaip

literatūros, muzikos ir menų centras, pasidarė svarbesnis už bet kurią Europos sostinę.

Sovietų Sąjunga pasitikėjimo savimi toli gražu neprarado. Karas nepaprastai sustiprino jos padėtį. 1941 metų birželį Hitler, „gelbėdamas Europą nuo bolševizmo", užpuolė Rusiją norėdamas sunaikinti ją ar bent suvaryti į Aziją, kur, jo manymu, jai buvo vieta. Kaip viena iš karo pasekmių, sovietų daliniai dabar stovėjo už šimto mylių nuo Reino ir buvo užėmę visą Rytų Europą bei didžiąją dalį Balkanų. Sovietų Sąjunga ne tik atlaikė vokiečių puolimą, bet ir pasidarė galingiausia karinė jėga Europoje. Komunistai aktyviai dalyvavo pasipriešinimo judėjimuose daugumoje nacių okupuotų šalių, todėl Sovietų Sąjunga įgijo nemaža gerbėjų. Pirmaisiais pokario metais Vakarų ir Vidurio Europos komunistų partijų perspektyvos laimėti atrodė kaip niekada šviesios. Bet ekonomikos atkūrimas Sovietų Sąjungoje buvo nė kiek ne lengvesnis negu Vakaruose. Pramonė ir žemės ūkis 1945 m. gamino gerokai mažiau negu prieš karą; vakariniai regionai buvo nuniokoti; žuvę milijonai žmonių. Nepaisant karinės galios, Rusija 1945 m. tebebuvo nepaprastai skurdi šalis. Buvo aišku, kad žaizdų išgydymas ir nacionalinės ekonomikos atstatymas — tai milžiniškas uždavinys, kurį įgyvendinti reikėsią daugybės metų ir gigantiškų pastangų.

NAUJOJI JĖGŲ PUSIAUSVYRA: EUROPOS VAKUUMAS

Europos, tiksliau, Vidurio ir Rytų Europos politinis žemėlapis iš pagrindų pasikeitė. Keletas šalių iš jo išnyko; kitos, kurios karo metu buvo nustojusios egzistuoti, — Lenkija, Austrija ir Jugoslavija, — dabar vėl atsirado. Daugiau už visus laimėjo Sovietų Sąjunga; ji iš naujo okupavo tris Baltijos valstybes (Lietuvą, Latviją ir Estiją), kurias pirmą sykį buvo užgrobusi 1940 metais, aneksavo didžiumą Rytų Prūsijos, iš Suomijos atėmė Petsamo rajoną ir dalį Karelijos sąsmaukos, iš Čekoslovakijos — Užkarpatę, iš Rumunijos — Besarabiją ir dalį Bukovinos. 1939 m. rugsėjį, susitarusi su Vokietija, Sovietų Sąjunga buvo okupavusi rytų Lenkiją. Šią teritoriją karo metu ji prarado, bet 1944 m. vėl užėmė ir dabar tvirtai laikė savo rankose. Lenkijai buvo atlyginta dideliais Vokietijos plotais iki pat Oderio ir Neisės linijos. Tokios buvo svarbiausios permainos; kitos buvo palyginti nereikšmingos: Prancūzija, žinoma, atgavo Elzasą-Lotaringiją, Jugoslavija gavo dalį Venecijos-Džulijos srities, Rumunija turėjo užleisti Bulgarijai pietinę Dobrudžą. Būta ir kitų, dar smulkesnių, sienų pataisymų, o svarbaus pramonės regiono Saro ateitis daugeliui metų liko neišspręsta. Visur kitur buvo atkurtos prieškario sienos. Tai, žinoma, vyko palengva. Taikos sutartys su Italija, Rumunija, Bulgarija, Vengrija ir Suomija buvo pasirašytos tik 1947 m., su Austrija 1955 m., o dėl Vokietijos sąjungininkai apskritai negalėjo susitarti, tad nebuvo pasirašyta ir sutartis.

Labiausiai permainos pakeitė Lenkiją, kuri, žiūrint pagal sienas, tiesiog persikėlė daugiau kaip du šimtus mylių į vakarus. Karo meto

konferencijose Vakarų sąjungininkai iš principo sutiko, kad Lenkija turėtų gauti kompensaciją vakaruose už praradimus rytuose, tačiau Londonas ir Vašingtonas galvojo apie mažiau pasekmių sukeliantį sprendimą negu tas, kurį įgyvendino rusai. Kilo tikras interesų konfliktas: rusų požiūriu, buvo visiškai teisinga, kad Vokietija kompensuotų Lenkijai rytines teritorijas, kurias pastaroji turėjo užleisti Rusijai; be to, tai buvo naudinga Rusijai, nes reiškė, kad naujajai Lenkijai teksią neišvengiamai šlietis prie Maskvos, ieškant apsaugos nuo vokiečių, kurie lengvai nesusitaikys su tokios didelės teritorijos praradimu. Vakarų požiūriu, Lenkijos pasistūmėta į buvusią Vokietiją pernelyg toli. Tai sudarė didžiulių keblumų Vokietijos administracijai — milijonai vokiečių buvo iškeldinti iš savų namų, atsirado sunkiai išsprendžiama naujųjų persikėlėlių problema. Maža to, teritorinės permainos žadėjo nuolatinių politinių neramumų pačioje Europos širdyje. Potsdame Vakarų valstybės nenoriai pripažino naują *de facto* sieną ir nutarė galutines Lenkijos ribas taikiai nustatyti vėliau, bet tas niekada nebuvo padaryta.

Laikantis karo pabaigoje pasiekto susitarimo, Vokietija (ir Austrija) buvo padalinta į okupacines zonas. Rusai kontroliavo rytines sritis: Saksoniją, Tiuringiją, Brandenburgą ir Meklenburgą; britai perėmė dalį Reinlando, Rurą, Žemutinę Saksoniją ir Šiaurės Vokietiją. Amerikiečių ir prancūzų zonos buvo Vokietijos pietuose. Berlynas, visas atsidūręs rusų zonoje, taip pat buvo padalintas į keturis sektorius. Zonų ribos tiksliai neatitiko paliaubų linijų; amerikiečiai ir britai buvo pažengę toliau į rytus, bet sustabdę savo žygį link Berlyno vien todėl, kad buvusią Vokietijos sostinę galėtų užimti rusai. Karo meto sąjunga dar egzistavo, ir, laikydamosios ankstesnių susitarimų, Vakarų armijos vėliau atsitraukė iš savo priešakinių pozicijų, užleisdamos jas rusams.

Yra didelis skirtumas tarp to, kaip Europos žemėlapis buvo perbraižytas po 1919 m. taikos sutarčių ir kaip po Antrojo pasaulinio karo. 1919 m. daug ginčytasi dėl teritorinių pretenzijų, etninių bei kalbinių sienų ir panašių dalykų. Mėginta aiškintis pačių gyventojų norus, nors galiausiai kai kurie iš tų laikų sprendimų pasirodė akivaizdžiai neteisingi ir pažeidžiantys paskelbtąjį apsisprendimo principą. Po Antrojo pasaulinio karo į etninius sumetimus bemaž neatsižvelgta; niekam nerūpėjo, ko nori vietiniai gyventojai; svarbiau už

viską buvo jėgų pusiausvyros, Vakarų ir Rytų santykių motyvas. Paaiškėjus, kad Sovietų Sąjunga turėsianti lemiamą įtaką visai Rytų Europai, pasauliui pasidarė beveik nesvarbu, ar siena tarp Lenkijos ir Čekoslovakijos arba tarp Vengrijos ir Rumunijos atitiksianti etninę ar kokią kitą liniją. Sovietų Sąjunga paprastai stengdavosi, kad tokie konfliktai būtų greitai išspręsti. Tuo nenorime pasakyti, kad teritorinių ginčų sprendimai, neparemti etniniu pamatu, turėjo būti neteisingi ir ciniški. Rytų Europos ir Balkanų etninis žemėlapis buvo toks, kad paprastas naujų sienų pažymėjimas ne visuomet galėdavo atstatyti teisingumą. Tiek Rumunija, tiek Vengrija turėjo pagrįstų pretenzijų į Transilvaniją — sritį, keletą kartų perėjusią iš vienų rankų į kitas. Bet vengrai gyveno rytinėje, nuo Vengrijos sienos toliausioje Transilvanijos dalyje, tuo tarpu arčiau Vengrijos daugiausia gyveno rumunai. Teisybė galėjo būti atstatyta tik suradus kompromisą... arba įkūrus daug mažų valstybėlių. Šiaip ar taip, buvo svarbūs ne vien etniniai faktoriai; reikėjo atsižvelgti ir į geografinius, ir į ekonominius veiksnius, taip pat į abiejų šalių vaidmenį karo metu. Kai susikirto čekų ir vengrų interesai, Prahos užsienio reikalų ministras Jan Masaryk paklausė: „Kas gi laimėjo šį karą — Vengrija ar Jungtinės Tautos?" Kitu atveju, Vengrija su Rumunija abi buvo nepalankioje padėtyje; po karo jos kivirčijosi dėl tam tikrų teritorijų, tačiau Rumunijos vyriausybė tuo metu buvo mielesnė Maskvai, tad Bukareštui teko geresnė dalis, negu jis būtų gavęs po metų ar dvejų, kai jau Vengrija pasidarė kur kas artimesnė Sovietų Sąjungai. Arba kitas pavyzdys: Austrija galėjo susigrąžinti Pietų Tirolį, 1919 m. atitekusį Italijai, bet vis dar išlaikiusį savo austriškumą. Tačiau Italija turėjo perleisti dalį teritorijos Jugoslavijai — šį reikalavimą smarkiai rėmė Sovietų Sąjunga, nes Tito tada dar nebuvo susipykęs su Maskva. Kadangi taip susidėjo aplinkybės ir kadangi tarp valstybių nugalėtojų Austrija neturėjo stipraus rėmėjo, sąjungininkai nutarė, kad Italijos nereikėtų pernelyg smarkiai spausti, ir leido jai pasilikti Pietų Tirolį.

Kokie keturiasdešimt ar penkiasdešimt milijonų žmonių buvo išvaryti iš savo namų ir tapo pabėgėliais; didesnės migracijos Europa nematė nuo *Völkerwanderung** prieš pusantro tūkstančio metų. Pasibaigus karo veiksmams, pradėjo grįžti milijonai karo belaisvių ir dar-

* Didysis tautų kraustymasis (*vok.*).

bininkų, prievarta išvežtų į Hitlerio reichą 1940—1944 m. Išsyk po karo Vokietijoje suskaičiuota apie šeši milijonai tokių perkeltųjų asmenų; praėjus trims mėnesiams, du trečdaliai jau buvo repatrijuoti, bet tuo pačiu metu atplūdo netgi didesnė naujų persikėlėlių banga; migracija vyko bemaž visomis kryptimis. Kai kurie kėlėsi antrą arba trečią kartą, kaip kad 250 000 suomių, gyvenusių Sovietų Karelijoje, kurie pasitraukė į Suomiją per pirmą rusų—suomių karą 1939 m. ir grįžo į savo namus, kai Suomija atgavo Kareliją (1941). 1939—1940 m. naciai perkėlė į Vokietiją etninius vokiečius (*Volksdeutsche*), gyvenusius Rytų Europoje nuo XIII amžiaus; po 1941 m. jie buvo įkurdinti Lenkijoje, o karo tėkmei pasikeitus — vėl evakuoti. Iš Čekoslovakijos, Vengrijos ir iš Vokietijos sričių ryčiau Oderio—Neisės linijos pabėgo apie dešimt milijonų vokiečių — daugiausia į vakarinę Vokietiją. Būta ir nemenkos vidinės migracijos (iš sovietų zonos į Vakarų Vokietiją), kuri tęsėsi iki pat Berlyno sienos pastatymo 1961 m. Šimtai tūkstančių lenkų (įskaitant 160 000, kariavusių generolo Anderso armijoje), ukrainiečių ir latvių buvo atsidūrę toli nuo savo tėvynės ir dėl politinių priežasčių negalėjo ar nenorėjo grįžti namo. Tūkstančiai žydų, kuriems pavyko išgyventi mirties stovyklose ir getuose, norėjo palikti žemyną, tapusį jų bendruomenių bei šeimų skerdykla ir kapinėmis.

Perbraižius politinį žemėlapį, Sovietų Sąjunga, Jugoslavija, Rumunija, Čekoslovakija ir Vengrija pasirašė susitarimus apsikeisti tautinėmis mažumomis. Tai sukėlė naujas migracijos bangas Rytų Europoje; šimtai tūkstančių lenkų iš regionų, dabar atitekusių Sovietų Sąjungai, plūstelėjo į naujai įgytas vakarines teritorijas — rytų Galicijos valstiečiai kūrėsi Pomeranijoje ir Silezijoje, Lvovo universitetas buvo perkeltas į Breslau, dabar pavadintą Vroclavu. Į šiaurinius Čekoslovakijos rajonus, kur anksčiau gyveno daugiau kaip trys milijonai Sudetų vokiečių, dabar kraustėsi čekai ir slovakai. Sovietų Sąjunga karo metais iškeldino už Uralo „įtartinas" mažumas — Volgos vokiečius, Krymo totorius ir keletą Kaukazo tautų; šeštąjį dešimtmetį kai kurioms iš jų buvo leista sugrįžti. Sovietų kareiviams, patekusiems į vokiečių nelaisvę, vargai nepasibaigė sugrįžus į tėvynę 1945 m.; jie beveik visi buvo tuojau išsiųsti į priverstinio darbo stovyklas tolimojoje SSRS šiaurėje bei Tolimuosiuose Rytuose ir ten papildė keletą milijonų politiškai nepageidaujamų ar tiesiog įtartinų sovietų piliečių. Tokių sto-

vyklų egzistavimą Vakarų komunistai karštai neigė. Po Stalino mirties 1953 m. dauguma tų stovyklų pamažu buvo panaikintos, o išlikę kaliniai paleisti.

Šios migracijos pakeitė Vidurio ir Rytų Europos etninį žemėlapį. Pragaišo maždaug tūkstantis metų Vokietijos istorijos, nepaliaujamo rytų kolonizavimo; tas pats ištiko ir lenkų bei lietuvių skverbimąsi į rytus, trukusį ne vieną šimtmetį. Dabar prasidėjo rusų slinkimas į vakarus. Naująją Vokietiją užgriuvo neregėto masto persikėlėlių problema — daugiau kaip dešimt milijonų atvykėlių. Tie milijonai ilgai buvo sunki Europos šalių našta; didelė jų dalis buvo arba labai seni, arba labai jauni, bet netgi ir tiems, kurie galėjo dirbti, buvo sunku prisitaikyti prie naujos kultūrinės bei socialinės aplinkos, išmokti naują kalbą. Palyginti mažai žmonių išvyko už vandenyno, daugiausia į Ameriką ir į Australiją.

Nieko panašaus Europa nebuvo mačiusi nuo to laiko, kai XVII amžiuje iš Prancūzijos buvo išvaryti hugenotai, išskyrus galbūt Turkijos ir Graikijos pasikeitimą gyventojais po Pirmojo pasaulinio karo. Bet tai vyko ant ribos tarp Europos ir Azijos ir kur kas mažesniu mastu, tad liko beveik nepastebėta. Kad ir labai žiaurus, Pirmasis pasaulinis karas nepamynė įprastų civilizacijos normų, tarp jų ir supratimo, kad civilių gyventojų negalima žudyti ar varyti iš gyvenamosios vietos. Tuo tarpu Antrasis pasaulinis karas pademonstravo neregėtą barbariškumą. Po nacių kelerių metų viešpatavimo Europoje į milijonų civilių gyventojų išvarymą po karo bemaž neatkreipta dėmesio. Protestuota dėl konkrečių dalykų; britai ir amerikiečiai, dabar atsakingi už Vakarų Vokietiją, kurioje buvo susigrūdę milijonai persikėlėlių, nepajėgė susidoroti su šia problema. Tačiau labai retai skambėjo protestai prieš patį žmonių išvarymą iš savo namų, ir jie nublankdavo Osvencimo ir kitų Vidurio bei Rytų Europos hekatombų fone. Naujas politinis žemėlapis atspindėjo naują jėgų pusiausvyrą. Poslinkiai pasaulio politikoje prasidėjo dar XIX amžiaus pradžioje, randantis šių laikų komunikacijos priemonėms — garlaiviams, geležinkelių tinklui, telegrafui. Europinė sistema palengva užleido kelią pasaulinei sistemai, bet pirmiausia, matyt, įvyko štai kas — Europos jėgų pusiausvyra, pasak vieno autoriaus, transformavosi į viso pasaulio jėgų pusiausvyrą. Tačiau galutiniai sprendimai dar vis buvo daromi Europoje. Antrasis pasaulinis karas atvedė rusus į Europos

širdį; jie dabar viešpatavo Rytų Europoje ir didžiumoje Balkanų. Vakarų ir Pietų Europa, taip pat ir Vokietija dabar bemaž visiškai priklausė nuo Amerikos paramos. Už tarpusavio kivirčus Europos tautoms teko mokėti didelę kainą.

Pirmasis pasaulinis karas kilo dėl įvairių priežasčių; tai įtampa tarp Rusijos ir Austrijos dėl Balkanų, nacionalistinių aistrų Europoje įsiliepsnojimas, diplomatijos nuosmukis. Vokiečių militarizmas, tuštybė ir pasipūtimas suvaidino pražūtingą vaidmenį, tačiau būtų neteisinga visą kaltę proporcingai išskirstyti Vokietijai ir jos sąjungininkams (kaip kad padaryta Versalio taikos sutartyje). Visos didelės ir daug mažų Europos valstybių turėjo teritorinių pretenzijų bei kolonijinių ambicijų, bet kraštutiniųjų pamišėlių, sąmoningai siekusių karo, įtaka buvo menka. Ne kuri nors viena Europos valstybė tyčia išprovokavo karą; jos pačios save įstūmė į tokią padėtį, po kurios sekė karas, daugumos žmonių nuomone, turėjęs būti trumpas ir ne itin žiaurus.

Pirmasis pasaulinis karas nebuvo neišvengiamas, tuo tarpu Antrojo, Hitleriui atėjus į valdžią Vokietijoje, išvengti jau nebuvo galima. Apie nacizmo ir apskritai fašizmo kilmę bei pobūdį diskutuojama jau seniai ir išsamiai. Fašistiniai ir pusiau fašistiniai judėjimai kilo trečiąjį dešimtmetį keliose Europos šalyse; atėjus į valdžią, jiems buvo būdingas vieno vado principas, visų demokratinių laisvių užgniaužimas, arši nacionalistinė propaganda ir dažniausiai agresyvi užsienio politika. Fašizmo iškilimą nulėmė ne viena priežastis; tai ir patriotinė karštligė, prasidėjusi dėl to, kad daugelis vokiečių laikė neteisinga 1919 m. taikos sutartį, tai ir „neturinčiųjų“ (Italija, Vokietija) pagieža „plutokratams“ (Britanija, Prancūzija), ir ekonominiai bei socialiniai didžiosios depresijos padariniai, ir bolševizmo baimė, ir liberalizmo nuosmukis, ir socialdemokratinių partijų bejėgiškumas. Abejotina, ar italų fašizmas pats vienas būtų sukėlęs naują pasaulinį karą — ne dėl to, kad jis buvo gana taikingas, o paprasčiausiai todėl, kad buvo nepakankamai stiprus. Vien su savais ištekliais Mussolini nebūtų galėjęs imtis ko nors daugiau už dar vieną kolonijinį Abisinijos lygio karą. Tik nacizmo triumfas Vokietijoje 1933 m. padarė naują karą bemaž nulemtu dalyku. Nacizmas ne tik buvo agresyvesnis už kitus Europos fašistinius judėjimus, bet ir turėjo kur kas didesnių užmojų ir (bent taip atrodė jo vadams) pajėgų mesti iššūkį visam pasauliui. Nuo tos dienos, kai atėjo į valdžią, Hitler buvo tvirtai pasiryžęs

vėl apginkluoti Vokietiją ir metodiškai rengėsi ne vien išplėsti vokiečių *Lebensraum*, bet ir pradėti naują karą. Vakarų valstybės bandė nuraminti jį teritorinėmis nuolaidomis, žadėdamos ekonominę paramą ir kolonijų. Bet Hitler troško Vokietijos hegemonijos Europoje ir puikiai žinojo, kad šio tikslo taikiomis priemonėmis pasiekti neįmanoma. Todėl jis sistemingai ir nepaliaujamai ruošėsi karui, kurį neabejojo laimėti ir kuris, jo įsivaizdavimu, turėjo įvesti Europoje „Naująją tvarką". Po pirmų lengvų pergalių jis metė šalin atsargumą ir vienu metu susikibo su Britų imperija, Sovietų Sąjunga ir Jungtinėmis Valstijomis, vadovaudamasis rasine doktrina, kuri, priešingai negu komunistų ideologija, ne tik nebuvo patraukli daugeliui žmonių, bet ir laikė visas kitas tautas daugiau ar mažiau žemesnėmis. Nacių vadų požiūriu, ateities pasaulio sąrangoje Vokietija galėjo turėti satelitų, bet ne tikrų sąjungininkų. Po pirmų Hitlerio pergalių šis sumanymas anaiptol neatrodė toks beviltiškas, koks atrodo žvelgiant iš dabarties; šiose pergalėse svarbų vaidmenį suvaidino netikėtumo elementas, taip pat ir Hitlerio priešų trumparegiškumas bei silpnumas. 1942 m. pradžioje buvo labai panašu, kad jis pasieksiąs savo tikslą; po tiek stulbinančių pergalių vokiečių karinė galia atrodė neįveikiama. Vokietijos triumfui pasiekus viršūnę, Hitlerio „Naujoji tvarka" galiojo visoje žemyninėje Europoje. Ispanija ir Portugalija nebuvo įtrauktos į karą, Švedija ir Šveicarija laikėsi neutraliai, tačiau visas likęs žemynas buvo jo rankose; sovietų armijos buvo nublokštos iki Maskvos, Volgos ir Kaukazo. Kaip mėginimas sutelkti Europą aplink Vokietijos vėliavą, Antrasis pasaulinis karas kai kuriais atžvilgiais panėšėjo į Napoleono kampanijas, tačiau Napoleon kariavo prieš vyriausybes, ne prieš tautas. Paskui jo pergales į kitus Europos kraštus atkeliavo kai kurie Prancūzijos revoliucijos laimėjimai. O jeigu Europos tautos ir gavo kokią naudą iš vokiečių okupacijos, tai ji buvo grynai atsitiktinė — sakykime, fabrikai, pastatyti Vokietijos pramonės gamybai didinti ten, kur nepasiekė sąjungininkų bombonešiai, arba keliai, nutiesti gerinant ryšį su frontu. Ko visa tai verta lyginant su žmonių kančiomis, okupantų žiaurumais, visuotiniu pažeminimu, neapsakoma neapykanta nacizmui ir vokiečiams?

Ilgomis karo naktimis žmonės visoje Europoje mąstė apie karo ir pralaimėjimų priežastis. Niekas neabejojo, kad nacizmo žiaurumas dar neregėtas žmonijos istorijoje, tačiau kaip paaiškinti greitą ir visišką

Prancūzijos bei kitų Europos šalių pralaimėjimą? Iš ko reikėtų pasimokyti pokario pasauliui? Senos valdančiosios klasės neišlaikė egzamino; kaip padaryti, kad senoji sistema (ir „senoji gvardija“), pasibaigus karo veiksmams, daugiau nesugrįžtų? Tokios nuotaikos buvo apėmusios toli gražu ne vien okupuotus kraštus. Ne mažiau paplitusios jos buvo ir Anglijoje, kuri drauge su visais piktinosi praeitimi; po karo turėsianti susikurti teisingesnė, demokratiškesnė visuomenė. Jau Pirmasis pasaulinis karas sukėlė nedidelę socialinę revoliuciją, pakeitusią, sakykime, moters statusą. Jeigu moterys taip aktyviai dalyvavo karo reikaluose, vadinasi, nebegalima ir toliau joms neduoti teisės balsuoti. Antrojo pasaulinio karo metu sugriuvo daug luominių barjerų ir konvencijų. Milijonai kareivių pamatė užsienio šalis ir gavo progą palyginti gyvenimą namie su gyvenimu svetur. Prasiplėtė jų akiratis, padidėjo lūkesčiai. Ateityje jiems įtikti būsią sunkiau. Kai kurie pasipriešinimo sąjūdžiai parengė gana aiškias ir smulkias programas pokario metui, kitų liko miglotos. Tačiau jos visos turėjo bendrą vardiklį — radikalius pokyčius, klasinių privilegijų panaikinimą, visišką laisvės atkūrimą. Komunistai visoje Europoje pelnėsi iš naujų nuotaikų. Jų nelaba veikla vokiečių—sovietų pakto metais buvo užmiršta, o ženklus vaidmuo, kurį jie vėliau suvaidino pasipriešinimo judėjime, buvo aiškiai prisimenamas. Komunistų politika po 1941 metų birželio 21 d. sutapo su okupuotų Europos šalių nacionaliniais interesais, ir komunistai puikiai tuo pasinaudojo. „Buržuazinės“ partijos dažniausiai buvo ne itin vieningos, tuo tarpu komunistų organizacijos — kur kas labiau susitelkusios ir todėl geriau pasirengusios išlikti ir po okupacijos atnaujinti savo veiklą. Karo tėkmei pasikeitus, milžinišką prestižą įgijo Sovietų Sąjunga. Komunistai visuomet kalbėjo apie sovietų visuomenės pranašumą, ir jų pranašystės atrodė beišsipildančios. Komunistų įtaka Vakarų Europoje buvo stipresnė negu Rytų ir Vidurio Europoje, iš dalies dėl to, kad komunistinės tradicijos ten buvo giliai įsišaknijusios, iš dalies todėl, kad Vakarų Europa, karui pasibaigus, neturėjo tiesioginio sąlyčio su Sovietų Sąjunga. Juo toliau nuo sovietų, juo palankesnis buvo Europos požiūris į juos.

Karas iškėlė naujų politikų ir naujų žmonių. Kas 1940 m. pavasarį būtų patikėjęs, kad mažai žinomas brigados generolas, pavarde de Gaulle, ir du niekuo neišsiskiriantys mokytojai Bidault ir Mollet po dešimties metų atsidursią tarp svarbiausių Prancūzijos politinių figū-

rų? Kad du į pensiją išėję džentelmenai, Adenauer ir de Gasperi, gyvenantys atitinkamai netoli Kelno ir Vatikano mieste, tapsią savo šalių vadovais, pradėsią naują erą Vokietijos ir Italijos istorijoje? Einar Gerhardsen, kuriam buvo lemta šešiolika pokario metų išbūti Norvegijos ministru pirmininku, per vokiečių okupaciją dirbo nekvalifikuotu darbininku, taisė kelius; Vokietijos socialistų vadovas Kurt Schumacher, buvęs ir būsimasis Prancūzijos ministras pirmininkas Léon Blum, būsimasis Čekoslovakijos ministras pirmininkas Novotný ir būsimasis Lenkijos ministras pirmininkas Cyrankiewicz — visi kalėjo vokiečių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose. Kai kurie iš senųjų lyderių buvo pabėgę į Londoną, komunistai — į Maskvą; dabar jie grįžo kartu su sąjungininkų armijomis. Bet netgi tarp komunistų, kurie įpėdinystės klausimą retai spręsdavo rinkimais, buvo atsiradę naujų veidų greta ilgamečių Komunistų internacionalo vadovų Dimitrovo, Rákosio ir Gottwaldo, paėmusių valdžią Bulgarijoje, Vengrijoje ir Čekoslovakijoje. Būta ir tokių, kurie iškilo iš eilinių ir karo metus praleido ne Maskvoje, — tai Gomułka, Rajk, Kádár ir Tito. Maskvai jie atrodė įtartini nuo pat pradžių, bet jie atstovavo naujai komunistų kartai, ir Maskva be jų negalėjo apsieiti.

Iki 1939 m. Europoje vyravo tradicinė pusiausvyra. Karas kilo todėl, kad viena šalis, Vokietija, pabandė sugriauti tą pusiausvyrą, užimdama vis daugiau ir daugiau kaimyninių teritorijų ir siekdama įsiviešpatauti visoje Europoje. Karas sužlugdė ir visiškai sunaikino nacizmą. Bet kartu suiro ir tradicinė Europos jėgų pusiausvyra. Britanija, Prancūzija ir kitos Europos šalys smarkiai nusilpo. Berlyno—Romos ašis buvo nugalėta naujų supervalstybių — Amerikos ir Sovietų Sąjungos — karinėmis pastangomis. Rusija giliai įžygiavo į Europos širdį, ir senąsias prieškario sąjungas tarp Prancūzijos ir Rytų Europos pakeitė kur kas glaudesnė Sovietų Sąjungos ir naujų „liaudies demokratijų“ sandrauga. Britanija, Prancūzija, Vokietija ir Italija ilgiems metams pasidarė priklausomos nuo JAV paramos. Senąją Europos pusiausvyrą pakeitė globalinė jėgų pusiausvyra tarp Amerikos ir Rusijos. Europa sumokėjo didžiulę kainą už savo nevieningumą — už susiskaidymą į daugybę nacionalinių valstybių su prieštariais interesais.

Žemyno likimą dabar lėmė Maskva ir Vašingtonas. Senojo pasaulio žvaigždė, regis, visiškai užgeso.

FAŠIZMO PALIKIMAS: KOLABORANTŲ VALYMAI

Be kitų neatidėliotinų dalykų, nugalėtojams iškilo problema, ką daryti su tais, kurie sukurstė karą ir atnešė Europai neapsakomas kančias. Raginimai nubausti pralaimėjusiuosius pasigirsdavo po daugelio karų; 1918 m. daug kas reikalavo pakarti kaizerį. Tačiau Antrasis pasaulinis karas buvo kariaujamas nesilaikant susiklosčiusių taisyklių. Nacizmas ne vien stengėsi nugalėti priešininkų karines pajėgas; jis siekė pavergti, o kai kuriais atvejais ir sunaikinti civilius gyventojus. Vokiečių vadai buvo kalti ne tik parengę agresyvų karą, bet ir įvykdę karo nusikaltimus (tarptautinėje teisėje šis terminas pirmą sykį pavartotas 1906 m.) bei nusikaltimus žmonijai. 1945 m. liepą sąjungininkai oficialiai susitarė patraukti į teismą ir nubausti svarbiausius karo nusikaltėlius.

Netrukus jie suvokė, kokie keblumai jų laukia. Buvo gana nesunku nustatyti svarbiausių karo nusikaltėlių tapatybę, tačiau ką daryti su daugeliu kitų, hierarchijoje užėmusių žemesnę vietą, bet buvusių jų politikos vykdytojais? Ką daryti su tokių organizacijų kaip fašistinės partijos ir smogiamieji būriai eiliniais nariais? Ar reikia bausti juos visus, o jeigu taip, kas ir kaip turi tai padaryti? Sąjungininkų šalyse reikalavimai bausti ypač sustiprėjo po to, kai paskutinėmis karo savaitėmis buvo atrastos naikinimo stovyklos. Tai, kad nusikaltėliai turėtų atsakyti už savo darbus, atrodė esąs paprasčiausio teisingumo dalykas ir kartu būtina sąlyga naujai Vokietijai kurti. Bet nacių partija Vokietijoje turėjo aštuonis milijonus narių; jai priklausė dauguma aukštesniųjų valstybės pareigūnų, bemaž visas verslininkų ir intelektualų eli-

tas. Kaip galėjo naujoji Vokietija (arba Austrija ar Italija) būti sukurta, aktyviai neprisidedant tokiems žmonėms? Maža to, netrukus paaiškėjo, kad vien denacifikacijos nepakanka; reikėjo perauklėti milijonus žmonių. Kas vadovautų šitokiai operacijai? Sąjungininkų armijos buvo apmokytos laimėti karą, o ne imtis teisinių ar švietimo uždavinių. Atrodė neišvengiama, kad vokiečiai ir kitos suinteresuotos tautos pačios turėtų aktyviai dalyvauti valant savo gretas.

Denacifikacija ir elgesys su nacių kolaborantais įvairiose šalyse smarkiai skyrėsi. Amerikiečiai ir britai tą darbą dirbo lėtai, bet metodiškai — iki 1948 m., kai denacifikacija buvo baigta, britų zonoje buvo išnagrinėta daugiau kaip du milijonai bylų. Rusai ir prancūzai buvo labiau linkę sutelkti dėmesį į svarbiausius nusikaltėlius, o smulkioms žuvims leisti bausmės išvengti. Nebuvo jie itin smulkmeniški ir rinkdamiesi priemones naujai Vokietijai kurti. Stalin nepasitikėjo vokiečiais, bet buvo pasirengęs išmėginti žmones, kurie, nepaisant jų politinės praeities, uoliai vykdytų nurodymus. Kai kuriose šalyse valymai buvo trumpi ir smarkūs. Prancūzijoje tūkstančiai fašistų ir įtariamų kolaborantų buvo nulinčiuota išvadavimo laikotarpiu, remiantis mirties nuosprendžiais, kuriuos paskelbė niekieno nepaskirti teismai.

Tose šalyse valymai baigėsi per metus ar dvejus, tuo tarpu Vokietijoje, įsibėgėję iš lėto, jie tęsėsi ilgus metus. Daug laiko užtruko surasti kai kuriuos nusikaltėlius, dar ilgiau — išlikusius liudininkus ir įrodymus. Vienas iš pačių svarbiausių — Osvencimo personalo teismas prasidėjo tik 1963 m. Maidaneko teismas prasidėjo 1975 m., nuosprendis paskelbtas dar po šešerių metų. Klauso Barbie, Liono budelio, teismas įvyko 1987 m.

Valymų griežtumas irgi buvo įvairus. Belgijoje po išvadavimo pradėta 634 000 bylų — didžiulis skaičius šaliai, turinčiai 8 milijonus gyventojų; galiausiai tik apie 87 000 žmonių perduota teismui ir 77 000 nuteista. Austrijoje, kur fašizmas buvo daug giliau įsišaknijęs ir gerokai labiau paplitęs, teismui atiduota tik apie 9000 žmonių ir tik 35 iš jų nuteisti mirti. Policijoje ir tarp tų, kurie vykdė teisingumą, retas kuris nebuvo vienaip ar kitaip susijęs su nacizmu. Dažniausiai jie buvo linkę leisti teisiamiesiems atsipirkti lygtine bausme. Kita vertus, Italijoje ir Prancūzijoje kai kurie asmenys naudojosi valymu kaip palankia proga suvesti sąskaitas su politiniais ar asmeniniais priešais. Austrijoje teisingumą ne sykį iškreipė tylėjimo suokalbis; niekas nieko ne-

matęs ir negirdėjęs. Olandijoje maždaug 150 000—200 000 vyrų ir moterų po karo buvo priskirti prie įtariamų kolaborantų; apkaltinimui užtekdavo to, kad kas nors viešai pietavo su vokiečiu arba prenumeravo kolaboracionistinį žurnalą. Tuo tarpu Vokietijoje ir ypač Austrijoje vien fakto, kad asmuo buvo aukštas gestapo pareigūnas, nepakakdavo norint patraukti į teismą, — reikėdavo konkrečių nusikaltimų įrodymų. Esą jis tik vykdęs įsakymus.

Įsakymų vykdymas — tai klausimas, vaidinęs pagrindinį vaidmenį garsiausioje iš visų karo nusikaltimų bylų — Niurnbergo procese, prasidėjusiame 1945 metų rugpjūčio mėnesį ir trukusiame ilgiau kaip metus. Jame buvo teisiami dvidešimt keturi didžiausieji vokiečių karo nusikaltėliai. Tarp jų — išlikę nacių vadovai, tokie kaip Göring, užsienio reikalų ministras Ribbentrop, ideologas Rosenberg ir karo vadai Keitel, Jodl, admirolas Dönitz. Šimtai žmonių dalyvavo parengiant šį teismą, jo medžiaga užima daugiau kaip penkis milijonus mašinraščio puslapių. Ne vienas vokietis iš pradžių buvo nusiteikęs laikyti teismą teisingumo parodija, tačiau jau vien įrodymų svarumas padarė nemažą poveikį. Nužudyta milijonai nekaltų žmonių, ir už tai reikėjo atsakyti. Vienas iš Niurnbergo teisiamųjų — Hans Frank, buvęs Lenkijos generalgubernatorius, — kalbėjo, kad „ši Vokietijos kaltė neišnyksianti ir praėjus tūkstančiui metų“. Kiti iki pat galo laikėsi iššaukiamai. Kai Julius Streicher, aršiausias žydų persekiotojas, užlipo kartuvių laiptais, jo paskutinieji žodžiai buvo „Heil Hitler“. Hermann Göring, daugelį metų buvęs antras įtakingiausias veikėjas nacių Vokietijoje, apibūdino save kaip iš esmės taikingą žmogų ir nusižudė, likus kelioms valandoms iki mirties nuosprendžio įvykdymo. Dauguma kaltinamųjų nei atgailavo, nei elgėsi iššaukiamai; jie nežinoję, kas iš tikrųjų vyksta, ir tik vykdę įsakymus. Trečiajame reiche, kalbėjo jie, reikšmės turėjo vien fiurerio žodis. Dešimt Niurnbergo kaltinamųjų buvo nuteisti mirties bausme, ir ji įvykdyta; trys buvo išteisinti; likusiems paskirta įvairų laiką kalėti. Nuo 1966 m. Rudolf Hess buvo vienintelis kalinys, likęs Špandau kalėjime. Jis mirė ten 1987 m., būdamas devyniasdešimt vienerių.

Niurnberge buvo nuteisti ne vien individai; ištisos organizacijos buvo pripažintos padariusios nusikaltimus žmonijai.

Procesas buvo kritikuojamas, ir ne tik Vokietijoje, dėl įvairių priežasčių. Teisiamųjų sąrašas buvęs tam tikru mastu pasirinktinis; kalti-

namųjų suole, šalia pačių galingiausių politikos ir karo veikėjų, sėdėjęs radijo komentatorius, o vienu atveju tėvą pakeitė sūnus. Teisiamiesiems padėję gynėjai, bet ne visus įrodymus buvę įmanoma pateikti. Kalbant apie Vokietijos agresiją prieš Lenkiją 1939 m., advokatai negalėję minėti slaptojo protokolo, pagal kurį Lenkija buvusi padalinta tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Būta ir daugiau rimtų priekaištų: teisiamieji kaltinti tarptautinės teisės pažeidimais, tačiau tokia teisė įpareigojanti tik valstybes, ne individus; individus esą galima patraukti atsakomybėn tik pagal jų šalies įstatymus, o ne remiantis nauja, po karo nustatyta tvarka.

Rimti Niurnbergo proceso nenuoseklumai kėlė nemažą nerimą teisės specialistams, kurių pagrindinis rūpestis buvo tarptautinė teisė, o ne politinė būtinybė. Tačiau kokiu kitu keliu buvo galima eiti? Nacionalsocialistų nusikaltimai daugeliu atvejų neturėjo precedento, ir būtų buvę neįsivaizduojama nenubausti kaltininkų vien todėl, kad iki tol nebūta teisinių precedentų. Šitoks teisingumas netobulas, bet kito pasirinkimo neturėta.

Po Niurnbergo įvyko daug kitų teismų: buvo teisiami kariuomenės vadai, kaltinami karo nusikaltimais (pavyzdžiui, von Manstein), įmonių, naudojusių vergų darbą arba kitaip aktyviai susijusių su Hitlerio agresyvia politika („I. G. Farben“, „Flick“, „Krupp“), vadovai, aukšti Vokietijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnai ir, žinoma, tie, kurie vadovavo policijai bei kitiems specialiems daliniams, prisidėjusiems prie „Galutinio sprendimo“ — penkių milijonų žydų išžudymo. Šie teismai tęsėsi daugelį metų. Kai kurie iš svarbiausių nusikaltėlių dingo be pėdsakų ir po keleto metų atsirado kitose šalyse. Kai kurie niekur nebėgo, bet surinkti prieš juos įrodymus buvo beveik neįmanoma; jų aukos buvo negyvos, o jų bendrininkai tylėjo. Tačiau vokiečių teisinė mašina, nepaisant visų jos trūkumų, dirbo atkakliai ir kruopščiai. Sykį bylą pradėjus, ją nutraukti būdavo nelengva. Iš pradžių buvo nuspręsta, kad tardymams ir teismams užbaigti pakaksią dvidešimties metų, bet 1965 m. dar gulėjo neužbaigtos tūkstančiai bylų, tad, nors tam gana smarkiai priešintasi, buvo nuspręsta terminą pratęsti.

Denacifikacijos nepavadinsi besąlygiškai sėkminga; neretai koks žemesnysis pareigūnas būdavo griežtai nubaudžiamas, o jo viršininkas išnešdavo sveiką kailį arba atsipirkdavo paprasčiausia bauda. Būta ir kitų anomalijų, kurios stiprino daugelio vokiečių įsitikinimą, kad

Niurnbergo ir vėlesni teismai nebuvę teisingi; tiesiog nugalėtojai atkeršiję nugalėtiesiems. Visi naikinimo stovyklų siaubai atsiskleidė publikai tik per šeštojo dešimtmečio pabaigos procesus (įskaitant garsųjį Eichmanno teismą), ir tik tuomet dauguma vokiečių pripažino faktus ir kiekvienas savaip bandė susitaikyti su praeitimi. Eichmann, vadovavęs gestapo skyriui, atsakingam už „Galutinį sprendimą", po karo pabėgo į Lotynų Ameriką. Jį susekė ir pagrobė izraeliečiai; jis buvo teisiamas Jeruzalėje. Visa tai smarkiai paveikė jaunąją kartą, kuri atsisakė priimti vyresniųjų šitiek dažnai kartojamus argumentus, kad jie nieko nežinoję ir kad, šiaip ar taip, totalitarinio režimo sąlygomis nebuvę kaip pasipriešinti valstybei. Moralės klausimai tapo plačių viešų svarstymų tema, juos ėmė gvildenti tiek rašytojai ir teologai, tiek eiliniai piliečiai.

Stoti akistaton su savo praeitimi buvo pačios vokiečių tautos reikalas. Sąjungininkų švietimo programa buvo pasmerkta likti vien popieriuje. Vakarų sąjungininkai buvo nusprendę — cituojame vieną iš direktyvų, — kad „Vokietija būsianti užimta ne išvadavimo tikslu, bet kaip nugalėtų priešų valstybė". Broliautis iš pradžių buvo griežtai draudžiama — netgi su ne itin gausiais vokiečiais, kurie aktyviai priešinosi režimui ir už tai nukentėjo. Tačiau sąjungininkai netrukus suprato, kad, norint užtikrinti būtiniausių tarnybų veikimą, teks priimti į darbą specialistus ir administratorius, kurių dauguma vienaip ar kitaip buvo susijusi su nacizmu. Vėliau, sudarius nepriklausomą Vokietijos administraciją — pirmiausia vietiniu, paskui visos valstybės mastu, — joje svarbiausius postus užėmė gana nemažai buvusių nacių partijos narių. Tiesa, joks žymesnis nacis negalėjo tikėtis sugrįžti į Vokietijos politinį gyvenimą, bet eiliniai nariai ar pakeleiviai dažniausiai teisino savo praeitį jaunatviška paikybe; esą jie seniai atsikratę savo nacistinių įsitikinimų. Kai kurie iš jų nuoširdžiai stengėsi išpirkti kaltę. Tačiau pats faktas, kad tokiems žmonėms buvo leista užimti reikšmingą padėtį viešajame gyvenime, tiek nedaug laiko praėjus po Trečiojo reicho žlugimo, sukėlė didelį nepasitikėjimą Vokietija.

Kitos Europos šalys taip pat susidūrė su panašiomis problemomis, tik mažesniu mastu. Rytų Europoje ir okupuotose Rusijos vietovėse iškilių kvislingų nebūta. Ten vokiečiai neieškojo kolaborantų kaip kad Vakarų Europoje; jie ėmėsi tiesiogiai valdyti tuos, kuriuos laikė žemesne rase. Ten būta žemesnio lygio bendradarbiavimo, tūkstančiai

ėjo savanoriais dalyvauti „Galutiniame sprendime“, tačiau iš politinių ar intelektualinių lyderių nesusikompromitavo nė vienas; nebuvo čia ir vietinių nacių judėjimo, kurio narius reikėtų persekioti. Vengrija ir Rumunija — išimtys, bet ir ten valymai nesukėlė didesnių sunkumų. Italijoje fašistai represuoti įnirtingai, bet neilgai. Specialūs teismai, sukurti po išvadavimo, nagrinėjo aukšto rango ir politiškai aktyvių fašistų bylas; eiliniai nariai galėjo palyginti lengvai sugrįžti į politinį gyvenimą ar atnaujinti savo profesinę veiklą. Iš aštuonių šimtų tūkstančių valstybės tarnautojų, kurių dauguma buvo fašistų partijos nariai, postų neteko ne daugiau kaip keli šimtai. Įvyko vos keletas ženklesnių teismų, iš kurių pats svarbiausias — kariuomenės vadų Roattos (pabėgo per vidurį teismo) ir Grazianio procesas. Kai kurie fašistai arba įtariami kaip fašistai buvo nulinčiuoti arba partizanų tribunolų nuteisti mirti pirmomis savaitėmis po šiaurinės Italijos, Mussolinio paskutinės tvirtovės 1944—1945 m., išvadavimo. Tikslus jų skaičius nežinomas. Oficialusis — „1732 nužudymai ir dingimai“, — matyt, per mažas, o neofašistų skelbiami skaičiai gerokai perdėti. Po 1946 metų spalio amnestijos liko kalėti tik trys ar keturi tūkstančiai buvusių fašistų ir karo nusikaltėlių.

Italija ir Austrija į fašizmą ir nacionalsocializmą žiūrėjo atlaidžiausiai. Kadangi su tuo buvo susiję tiek daug jų piliečių, pašalinti iš viešojo gyvenimo galvota tik pačius žymiausius. Bet būta ir kitų priežasčių: Mussolini nepajėgė Italijoje sukurti grynai totalitarinio režimo; ten tik šūkiai buvo kraštutiniai, darbai — ne tiek. Nei kariuomenės, nei valstybės administracijos fašizmas nebuvo kiaurai persmelkęs, daug žymių intelektualų nepriklausė partijai. To režimo nepavadinsi humanišku, tačiau jis pražudė kur kas mažiau savo oponentų negu Hitlerio režimas. Priešingai negu nacizmas, Italijos fašizmas turėjo komiškos operos elementų, kurie išryškėjo išvadavimo laikotarpiu. Kai partizanai užimdavo kaimą ar miestelį, *Casa del Popolo** tapdavo komunistų (arba socialistų) būstine; pasitaikydavo smurto scenų, bet žinomesni fašistai paprastai pabėgdavo, o likusieji tiesiog neigdavo priklausę juodmarškiniams. Taip buvo visoje Italijoje.

Prancūzijoje valymai buvo kur kas radikalesni. Pasak oficialių šaltinių, iškelta 170 000 bylų, paskelbta 120 000 nuosprendžių, įskaitant

* Liaudies namai (*it.*).

4785 mirties nuosprendžius, iš kurių beveik 2000 įvykdyti. Bet šie skaičiai neatskleidžia visos tiesos; oficialiais apskaičiavimais, apie 4500 kolaborantų išvadavimo metu arba po išvadavimo nužudė partizanai, o neoficialūs duomenys gerokai didesni. Ypač daug tokių susidorojimų būta Prancūzijos pietuose, partizanų citadelėje. Dažniausiai nukentėdavo vietinės policijos viršininkai ir gestapo agentai, prisidėję prie prancūzų žuvimo, bet pasitaikydavo ir politinio ar asmeninio keršto atvejų. Vėliau valymai pasidarė sistemingi. Plačiausiai nuskambėjo Viši vyriausybės vadovo Pétaino ir užsienio reikalų ministro Lavalio teismai. Laval buvo pasmerktas mirti, ir bausmė jam įvykdyta; Pétain, atsižvelgus į senyvą jo amžių, nuteistas kalėti.

Tarp nuteistųjų mirties bausme buvo rašytojų ir žurnalistų, tačiau kai kurie Viši režimo šulai netgi nepatraukti į teismą. Žinomas admirolas (Estava) gavo ilgus metus kalėti, o jo viršininkas, kurio nurodymus jis vykdė, sugrįžo į Prancūzijos armiją. Daugelio stebėtojų nuomone, Lavaliui, nepaisant visų jo nusikaltimų, turėjo būti suteikta daugiau galimybių gintis. Keletu atvejų paaiškėjo, kad teisėjo ar prokuroro nuodėmės okupacijos metais buvo ne ką mažesnės negu kaltinamųjų. Aktyvių pasipriešinimo fašizmui dalyvių buvo gana nedaug palyginti su išties stulbinančiu skaičiumi tų, kurie po išvadavimo skelbėsi priešinęsi nuo pat pirmųjų valandų. Kalti jautėsi daugelis, ir bent dalis tų, kurie 1945 m. stojo prieš teismą, turėjo pasitarnauti kaip atpirkimo ožiai savo tėvynainių nešvariai kolektyvinei sąžinei apraminti.

Mirties bausmių daugiausia paskirta Prancūzijoje, tačiau ir kitos išvaduotos šalys į valymus žiūrėjo ne mažiau rimtai. Daugiau kaip 150 000 žmonių suimta Olandijoje, aštuoniolika tūkstančių — Norvegijoje, kur bendradarbiauti ryžosi retas. Šiose dviejose šalyse, taip pat Belgijoje ir Danijoje valymai buvo sistemingesni negu Prancūzijoje ir Italijoje — tūkstančiams atimtos pilietinės teisės ir uždrausta dirbti pagal profesiją. Buvo suimti ir tokie žymūs rašytojai kaip Hamsun ir Charles Maurras, bet jų pasigailėta dėl senyvo amžiaus ir sumažėjusios atsakomybės. Kai kurie iš žymiausių kolaborantų ir nacių agentų, pavyzdžiui, belgas Degrelle ir kroatų diktatorius Ante Pavelić, pabėgo ir nebuvo sugauti. Pavelić mirė Madride 1959 m., Degrelle paskutinį sykį pastebėtas Ispanijoje, Saulės pakrantėje, 1988 m.

Niekas nebuvo visiškai patenkintas valymų eiga. Kai kada jie nueidavo per toli, kai kada būdavo nepakankamai radikalūs. Bet ir sąlygos dar nebuvo normalios — karas neseniai pasibaigęs, naujas vyriausybes užgriuvusi neatidėliotinų darbų gausybė, jų valdžia dar galutinai neįsitvirtinusi. Visi sutiko, kad nacizmas turi būti išrautas su šaknimis, o kolaborantai nubausti, tačiau tuometinėmis aplinkybėmis, tebeliepsnojant aistroms, buvo sunku tikėtis pavyzdinio teisingumo.

NUO KARO PRIE TAIKOS

Politiniai įvykiai visoje Vakarų Europoje klostėsi pagal tam tikrą bendrą modelį. Tuoj po karo išryškėjo polinkis į kairę. Prancūzijoje ir Italijoje komunistai surinko kaip niekada daug balsų ir pirmą kartą pateko į vyriausybę. 1945 m. Britanijoje į valdžią atėjo leiboristų partija, per rinkimus laimėjusi bene didžiausią pergalę naujausioje šalies istorijoje. Komunistai įėjo į pirmas pokarines Belgijos, Danijos ir daugumos Vokietijos žemių vyriausybes; Norvegijoje tokios idėjos atsisakyta, nors skirtumas tarp Darbo partijos ir komunistų buvo nedidelis. Monarchija buvo smarkiai puolama: Italijoje po referendumo karalius neteko sosto; Graikijoje ir Belgijoje ji išliko tik po tam tikrų nuolaidų, turėjusių padaryti ją priimtinesnę. Dešinysis sparnas visur traukėsi; kraštutiniai dešinieji buvo susikompromitavę bendradarbiaudami su naciais, o nuosaikiuosius konservatorius žmonės tapatino su senąja tvarka, kuri patyrė pralaimėjimą ir kurią nedaugelis norėjo matyti atstatytą. Esamoje ekonominėje padėtyje nedaug galimybių turėjo tradiciniai *laissez faire* liberalizmo šalininkai, tuo tarpu planavimą ir nacionalizaciją rėmė daug galingų jėgų. Gana plačiai skambėjo reikalavimai ryžtingai reformuoti politiką ir visuomenę; italai tai vadino *vento del nord* (šiaurės vėju) — mat šiaurės Italijoje, karui einant į pabaigą, vyko įnirtingiausios kovos tarp fašistų ir antifašistų. Tokios nuotaikos ilgai neišsilaikė — po dvejų ar trejų metų centro partijos atgavo savo įtaką žemyne, ir komunistai vėl atsidūrė opozicijoje. Ir Britanijoje leiboristų partija 1951 m. neteko valdžios. Iš dalies taip atsitiko dėl to, kad stabilizavosi bendra padėtis,

atsigavo ekonomika. Be to, komunistai ne visuomet elgėsi apdairiai — Belgijoje ir ypač Graikijoje jie iškart po karo kibo į kulnus vyriausybei ir pralaimėjo. Tarptautiniai santykiai irgi turėjo nemenką poveikį: plėtojantis Šaltajam karui ir stalinizmo erai pasiekus viršūnę, Europos komunistams teko griebtis kraštutinės politikos, kuri įstūmė juos į bemaž visišką izoliaciją. Tačiau 1945 m. nedaug kas tai įžvelgė. Tad dabar ir pereikime prie pirmųjų pokario metų.

BRITANIJA: LEIBORISTAI VALDŽIOJE

Nuo kritiškųjų 1940 m. dienų Britaniją valdė koalicinė vyriausybė, kurioje dominavo konservatoriai, bet ir leiboristai turėjo nemažą įtaką. Abi partijos buvo susitarusios po karo rengti naujus rinkimus, ir 1945 m. gegužę karo meto koaliciją pakeitė laikinoji vyriausybė. Visuotiniuose rinkimuose 1945 m. liepą leiboristai laimėjo besąlygišką pergalę, gavę 145 vietom daugiau negu visos kitos partijos. Visi žavėjosi Churchilliu kaip didžiu karo vadu, tačiau Churchill taip pat buvo ir Konservatorių partijos lyderis, o ji tapatinta su senąja eilių prie pašalpų, bado žygių, lūšnų ir milijonų bedarbių Anglija. Churchillio rinkimų šūkis „Tegul tie socialistai svaičioja apie savo košmariškas utopijas“ nepaveikė rinkėjų, kurie troško radikalių permainų, didesnio socialinio teisingumo. Karo meto vyriausybė šiek tiek buvo atsižvelgusi į šiuos troškimus; ji išgrindė kelią į gerovės valstybę, remdama Beveridgo pranešimą, kuriame siūlyta socialinį aprūpinimą pratęsti ir po karo. Bet Churchill ir kiti konservatoriai smarkiai abejojo, ar šalis, kuriai gresia bankrotas, gali sau tai leisti. Nors karo metu įvykusi lūkesčių revoliucija jiems kėlė susirūpinimą, jų abejonės — pagrįstos ar nepagrįstos, — labai jau neatitiko tautos nuotaikų; dalis viduriniosios klasės ir nemažai tarnautojų balsų per rinkimus atiteko leiboristams. Iš 393 leiboristų, tapusių Parlamento nariais, 253 buvo išrinkti pirmą sykį. Į politiką atėjo ištisa nauja karta: karo laikų kapitonai ir majorai, daug jaunų mokytojų, teisininkų ir valstybės tarnautojų, tarp kurių buvo Hugh Gaitskell (1906—1963) ir Harold Wilson, du būsimieji partijos lyderiai.

Leiboristų partija iš esmės skyrėsi nuo žemyno socialistų partijų. Ji rėmėsi evoliucinėmis, ne revoliucinėmis idėjomis; jos požiūris bu-

vo pragmatiškesnis; savo gretose ji vienijo įvairių politinių įsitikinimų žmones — ir liberalus, ir krikščionis socialistus, ir keletą ortodoksų marksistų. Tas jos doktrinai aiškumo turbūt nepridėjo, tačiau darė leiboristus liaudies partija, kokia nepavadinsi nei socialdemokratinių, nei komunistinių žemyno partijų, kurių socialinis pagrindas buvo siauresnis. Būdama greičiau parapijinių negu internacionalinių užmojų, ji niekada labai aktyviai nedalyvavo tarptautiniame socialistų judėjime. Revoliucionieriams ji atrodė tipiška reformistinė partija, pilka, neturinti aiškios krypties ir perspektyvos, siekianti laipsniškų permainų ir galiausiai — gerovės valstybės, o ne tikros socialistinės visuomenės. Vis dėlto leiboristų partija užsienyje turėjo nemenką prestižą. Kitų partijų programos gal buvo įmantresnės, tačiau leiboristų partija buvo pavyzdys judėjimo, savo politikoje mėginančio suderinti demokratiją, parlamentinę kovą ir socialinį teisingumą. Žemyno socialdemokratams tai sekėsi blogiau, o komunistai agitavo už socializmą be demokratijos, kuris nebuvo patrauklus Vakarų Europos darbininkų klasei su jos giliomis demokratinėmis tradicijomis ir instinktyviu priešiškumu bet kokio pobūdžio diktatūrai.

Leiboristų partijai 1945 m. prieš akis buvo sunkus uždavinys — bemaž bankrutavusioje šalyje sukurti gerovės valstybę. Tiesioginių nuostolių karas padarė palyginti nedaug, tačiau daugiau kaip penketą metų suaugusiųjų gyventojų didžiuma buvo praleidusi arba su uniforma, arba dirbdama karo pramonėje bei kitose šalies ūkiui nenaudingose įmonėse. Britanija visuomet buvo iš esmės neturtinga; neturėdama didesnių žaliavų išteklių (išskyrus anglis), ji vertėsi iš aukšto lygio gamybos ir savo kaip pasaulinio prekybos bei finansų centro padėties. Jos pragyvenimas didžia dalimi priklausė nuo maisto ir žaliavų importo, tačiau po karo pasidarė kur kas sunkiau tą importą apmokėti — Britanijos pajamos iš užsienio investicijų dabar tesudarė menką dalelę prieškarinių. Kito kelio jai nebeliko — tik „eksportuoti arba žūti“. Tačiau kaip eksportuoti, neturint pinigų sumokėti už žaliavas? Aukso ir dolerių atsargos buvo sumažėjusios iki maždaug 450 milijonų svarų sterlingų, o užsienio skolų, susikaupusių per karą, buvo 3,5 milijardo svarų. Susidarė uždaras ratas, ir tik didelė Amerikos paskola galėjo išgelbėti šalį nuo nemokumo. Galų gale pavyko susitarti, kad Jungtinės Valstijos paskolintų 1,1 milijardo svarų. „Dar niekas taikos metu nėra gavęs panašaus dydžio kredito“, — pasakė

lordas Keynes, kuris vedė dėl jo derybas. Bet tai tebuvo ne daugiau kaip pirmoji pagalba, didelė injekcija, „tramplinas, bet ne sofa“ (Churchillio žodžiais tariant). Ta pati problema — dolerių stygius — nuolat iškildavo ir vėlesniais metais.

Naujojoje leiboristų vyriausybėje, priešingai negu partijos parlamentinėje frakcijoje, buvo maža naujų veidų; ministrų amžiaus vidurkis viršijo šešiasdešimt metų; jie visi jau daugelį metų buvo dalyvavę politiniame gyvenime. Vyriausybės šerdį sudarė labai įstangūs ir patyrę žmonės. Iš pradžių abejota, ar Clement Attlee (1883—1967) geriausiai tinka ministro pirmininko pareigoms; tykus, mėgstantis laikytis nuošalyje, vengiantis teatrališkumo, jis daugeliu atžvilgių buvo tikra Churchillio priešingybė. Vietoje išraiškingų mostų ir žaižaruojančių, įsimintinų frazių publika gavo tenkintis trumpais ir sausais pareiškimais, kuriems trūko įkvėpimo kibirkštėlės. Pasak vieno amžininko, Attlee buvo toks kuklus todėl, kad jam reikėjo kuklintis dėl daugybės dalykų. Bet jis turėjo nemaža sveiko proto, taip pat savito, ramaus užsispyrimo ir, ko gero, buvo labiau pasirengęs tvarkytis su pokarinio pasaulio problemomis negu konservatorius Churchill ar koks nors kitas leiboristų partijos lyderis. Jį smarkiai rėmė Ernest Bevin (1881—1951), paskirtas, kiek netikėtai, užsienio reikalų ministru. Bevin, partijoje atstovavęs profsąjungoms, ilgus metus buvo vienas iš pagrindinių jos ramsčių; karo meto koalicijoje jis buvo darbo ministras. Naujų pareigų Bevin ėmėsi su didžiuliu entuziazmu. Santykiai su Vašingtonu buvo širdingi nuo seno, ir Bevin neabejojo, kad ryšiai su Rusija tapsią tokie pat draugiški: „kairieji sugebės susitarti su kairiaisiais“, juk jie, šiaip ar taip, kalbą viena kalba. Kitas Britanijos pokario problemas, tokias kaip Indija ir Palestina, jis manė būsiant galima išspręsti kompromisu, tereikią tiktai truputėlio išminties ir geros valios.

Netrukus Bevin suvokė, kad Britanijos užjūrio problemos ne tokios paprastos kaip jam atrodė, kad rusai retai kalba ta pačia kalba ir kad netgi tais retais atvejais protas su protu nesusieina. Kairysis partijos sparnas smarkiai kritikavo jį už tai, kad jis nesilaiko „socialistinės užsienio politikos“. Tačiau kokia socialistinė užsienio politika galėjo būti pokario pasaulyje, kuriame dominavo Amerika, kapitalizmo tvirtovė, ir Rusija, nors ir pasivadinusi socialistine, bet vykdanti užsienio politiką, turinčią stebėtinai mažai bendrumo su britų kairiųjų idealais?

Daugelis pamažu ėmė susivokti, kad tai „trečiajai jėgai“ tarp Amerikos ir Rusijos, apie kurią jie taip dažnai kalbėjo, lieka visiškai nedaug veikimo laisvės.

Po Bevino mirties užsienio reikalų ministro pareigas ėjo Herbert Morrison (1888—1965), bet didžiumą laiko leiboristų vyriausybėje jis tvarkė vidaus reikalus. Morrison daugelį metų buvo Londono socialistų lyderis ir daug nuveikė reformuodamas Londono grafystės tarybą. Kaip ir Bevin, jis nebuvo baigęs aukštojo mokslo ir politikoje nepasitikėjo intelektualais; jo manymu, jiems trūko tikrovės jausmo. 1946 m. leiboristų partijos konferencijoje Morrison pasakė: „Vyriausybė yra pasukusi į kairę tiek, kiek tai atitinka blaivų protą ir nacionalinius interesus.“

Kairiajam sparnui ministrų kabinete atstovavo seras Stafford Cripps (1889—1952) ir Aneurin Bevan (1897—1960), pirmasis kaip prekybos, vėliau finansų ministras, antrasis kaip sveikatos ministras, atsakingas už Britanijos Nacionalinės sveikatos apsaugos tarnybos sukūrimą. Būtų sunku surasti kitas dvi politines figūras, labiau nepanašias savo charakteriu ir biografija. Cripps — žinomas teisininkas, turtingas, neabejojamai priklausąs viduriniosios klasės viršūnėlei, vegetaras ir blaivininkas, griežto, netgi spartietiško gyvenimo būdo. Jis buvo labai galingo intelekto žmogus, tačiau jam trūko paprastumo; praeityje jis dažnai kivirčijosi su savo partija, kurios politiką laikė nepakankamai radikalia. Pamaldus krikščionis ir pamokslininkas mėgėjas, ketvirtąjį dešimtmetį jis propagavo glaudų bendradarbiavimą su komunistais ir už tai buvo laikinai pašalintas iš partijos. Tuo tarpu Bevan, Velso šachtininko sūnus, paauglystėje dirbo kasyklose. Sykį jis rašė, kad degte degąs neapykanta konservatorių partijai; jo „blogesnis už padugnių“ žodynas (kai kalbėdavo apie konservatorius) tikriausiai kainavo jo partijai šimtus tūkstančių balsų. Jis buvo kupinas gyvybinių jėgų, entuziazmo, puikus oratorius, tikintis fundamentalistiniu socializmu, turėjo nepaprasto asmeninio žavesio, diplomato talentą ir gebėjimą palenkti į savo pusę aršiausius oponentus. Tai jis pademonstravo bendraudamas su Britanijos bendrosios praktikos gydytojais, kreivomis žiūrėjusiais į naująją sveikatos apsaugos sistemą. Nepaisant kairuoliško karingumo, jis neturėjo iliuzijų dėl stalinizmo pobūdžio bei tikslų ir Berlyno blokados metu, ministrų kabinetui svarstant blokados pralaužimo klausimą, buvo tarp aktyviausių „vanagų“. Priešin-

gai negu Cripps, gyvenimo malonumų Bevan toli gražu neniekino. Po jo palyginti ankstyvos mirties kairysis leiboristų partijos sparnas neteko puikaus lyderio.

Taigi šitokie žmonės 1945 m. rugpjūtį ėmėsi kurti naują Britaniją. Per nepilnus metus jie pateikė septyniasdešimt penkis įstatymų projektus ir didžiulę nacionalizavimo bei socialinės rūpybos programą. 1945 m. gruodį buvo nacionalizuotas Anglijos Bankas, kiek vėliau — civilinis oro transportas. 1946—1947 m. nacionalizuota anglių pramonė, taip pat viešasis transportas, elektra ir dujos, geležinkeliai, kelių apmokestinimas ir plieno pramonė. (Kelių apmokestinimą ir plieno pramonę paskui denacionalizavo leiboristus pakeitusi konservatorių vyriausybė.) Nacionalinio draudimo projektas įstatymu tapo 1946 m. Privalomas ir visuotinis, jis draudė visus suaugusius gyventojus nuo ligų ir nedarbo, garantavo paramą išeinant į pensiją; taip pat buvo numatytos pensijos našlėms, motinystės ir mirties pašalpos. Tais pačiais metais nacionalizuota medicina — šiurkštokas, bet tikslus terminas, nes, įkūrus Nacionalinę sveikatos apsaugos tarnybą, medicinos pagalba visiems buvo teikiama nemokamai. Jai reikėjo kur kas daugiau lėšų, negu iš pradžių manyta: per metus nuo įstatymo priėmimo buvo išduota daugiau kaip penki milijonai akinių, išrašyta beveik du šimtai milijonų nemokamų receptų. Nacionalinė sveikatos apsaugos tarnyba tapo antru didžiausiu Britanijos išlaidų punktu — jai buvo skiriama daugiau kaip 500 milijonų svarų per metus. Britai greit priprato prie nemokamos medicinos; būta ginčų, kaip tvarkyti tarnybą, bet dėl paties principo niekas neprieštaravo. Nacionalinė sveikatos apsaugos tarnyba daugeliu atžvilgių pasidarė leiboristų pokario reformų simbolis; toms reformoms, seniai pribrendusioms, buvo nepaprastai sunku atrasti pinigų. Johno Strachey žodžiais tariant, leiboristų vyriausybė vienu metu mėgino:

— panaikinti bendrąjį gyventojų skurdą;

— panaikinti didžiuosius darbininkų klasės gyvenimo ekonominius pavojus, kuriuos kelia nedarbas, ligos ir senatvė;

— remti šeimą, skiriant pašalpą vaikams;

— tiek valstybiniame, tiek privačiame sektoriuje vykdyti didelę investavimo programą kai kurioms britų pramonės šakoms pertvarkyti, tam skiriant daugiau kaip 20 procentų nacionalinių pajamų;

— kasmet statyti po 200 000 namų;
— pailginti mokymosi laiką mokyklose;
— pasiekti, kad Britanijos eksporto apimtis sudarytų 170 procentų prieškarinio lygio;
— persiginklavimui skirti apie 1500 milijonų svarų per metus.

Tokia programa nualintos šalies ištekliams buvo vos pakeliama.

1945 ir 1946 m. Britanijai buvo sunkūs. Karo metu žmonės vylėsi, kad „kas nors pasikeis", tačiau dauguma senų bėdų ir toliau kamavo šalį; gyvenimas toli gražu nepasidarė lengvesnis. Didžiųjų miestų atgrasumas, prastas restoranų maistas, menkas prekių pasirinkimas parduotuvėse slėgė tiek vietinius gyventojus, tiek užsienio svečius. Šiuo asketišku pokario laikotarpiu kontrolė ir normavimas kai kuriais atžvilgiais netgi dar labiau sugriežtėjo nei per karą.

Butų klausimas irgi kėlė didelį nerimą. „Baltojoje knygoje", oficialiame vyriausybės dokumente, išleistame 1944 m., buvo teigiama, kad reikėsią pastatyti 758 000 naujų namų; tuo laiku tai atrodė milžiniškas skaičius, tačiau netrukus paaiškėjo, kad netgi to anaiptol nepakaksią. Vyriausybei neįstengiant aprūpinti būstais, kai kurios karingos grupės ėmėsi savigalbos: „naujakuriai" užimdavo tuščius namus ar butus ir neidavo iš ten, dažnai net daugelį dienų, kol jiems nebūdavo suteiktas kitas būstas. Civiliai buvo apgyvendinami kareivinėse, bet tai buvo vargana išeitis. „Naujakurių" judėjimui pavyko dramatizuoti sunkią daugelio žmonių padėtį ir priversti vyriausybę skirti didesnį dėmesį naujų namų statybos planams, laikinai uždraudžiant visą ne taip svarbią statybą.

Pereiti prie taikos meto ekonomikos trukdė daugybė kliūčių. Gamybos našumas buvo žemas, vis daugėjo darbo ginčų. Trūko žaliavų, netgi anglių. Šie sunkumai pasiekė viršūnę 1946—1947 m. žiemą, atšiauriausią amžiaus žiemą, kai tiek prisnigo, kad sutriko visas gyvenimas, nes šalis nebuvo pasirengusi tokioms kone arktinėms sąlygoms. Sustojo transportas; dėl kuro trūkumo nuolat buvo stabdomos elektrinės; smarkiai sumažėjo elektros tiekimas. Sunki kuro krizė dar padidino nuolatinę finansų krizę, ir kaip pasekmė du milijonai darbininkų liko be darbo. Didelę dienos dalį buvo draudžiama naudotis elektros krosnimis; net televizijos, dar tik augančios iš vaikiško amžiaus, transliacijos buvo sutrumpintos. Senosios 1945 m. pavyzdžio

programos „Laikykimės kairės" ir „Drąsiai žvelkime į ateitį" atrodė netinkamos, kai šalį jau tiek savaičių slėgė neganda. 1947 m. kovo mėnesį vėl smarkiai prisnigo, o kai visi manė, kad pats blogumas jau praėjo, prasidėjo potvyniai. Visuotinės depresijos atmosferoje atsirado tendencija versti vyriausybei kaltę už gamtos katastrofas, kurių ši, suprantama, niekaip negalėjo suvaldyti; paplito šūkis „Badaukime su Strachey ir drebėkime su Shinwellu", turint omenyje maisto ir kuro ministrus. Shinwell mėgino aiškinti, kad nėra to blogo, kas neišeitų į gera, bet visuomenė reagavo ne itin draugiškai, nors dabar matyti, kad Shinwell buvo netoli nuo tiesos. Tik po šios sunkios krizės daugelis žmonių pradėjo suprasti, kas jų laukia. Pastaruosius aštuoniolika mėnesių jie gyveno daugiausia praeities prisiminimais arba ateities svajomis, stengdamiesi užmiršti tų dienų realijas. Po 1946—1947 m. žiemos jau niekas neabejojo, kad atgimimui reikėsią didžiulių pastangų ir kad, jų neįdėjusi, Britanija vargu ar surasianti savo vietą pokario pasaulyje. Didžioji entuziazmo banga pradėjo slūgti, sudužo dauguma ankstyvųjų iliuzijų.

Nemaža tokių iliuzijų buvo puoselėta ne tik vidaus, bet ir užsienio politikos srityje. Pasak Deniso Healey, „ypač tuomet, kai valdo leiboristų partija, užsienio politika pasidaro paskutiniu utopizmo prieglobsčiu". Nedaugelis žmonių buvo pasirengę pokario konfrontacijai su komunizmu; kai britų kariuomenė buvo panaudota prieš komunistų partizanus Graikijoje, protestavo ne vien kairieji, bet ir visa viešoji nuomonė, įskaitant *The Times* ir didžiumą kitų laikraščių. Komunizmą dauguma žmonių laikė paprasčiausiu judėjimu už radikalias demokratines ir socialines reformas. Jis turįs keletą nemalonių pusių, bet, viską pasvėrus, puikiai tinkąs kraštams be ilgamečių demokratinių tradicijų. Toks tikėjimas gyvavo ne vienerius metus po karo; 1945 m. išėjusį Orwello *Gyvulių ūkį* daugelis perskaitė kaip linksmą pasakaitę, neturinčią nieko bendra su to meto reikalais. Pranešimai apie priverčiamojo darbo stovyklas Stalino Rusijoje buvo atmetami kaip šmeižikiškos klastotės. Vakarų politikams buvo priskiriama kaltė už tai, kad nepavyko susitarti su Stalinu; jeigu jie būtų parodę daugiau draugiškumo ir supratimo, daugelio sunkumų būtų buvę galima išvengti. Savo garsiojoje kalboje Fultone 1946 metų kovo mėnesį Churchill pasakė:

> Geležinė uždanga pertvėrė žemyną nuo Štetino prie Baltijos iki Triesto prie Adrijos. Už tos linijos liko visų senųjų Vidurio ir Rytų Europos valstybių sostinės — Varšuva, Berlynas, Praha, Viena, Budapeštas, Belgradas, Bukareštas ir Sofija... Iš to, kiek man teko susidurti per karą su rusais, mūsų draugais ir sąjungininkais, aš įsitikinau, kad nieko jie taip negarbina kaip jėgos ir nieko taip neniekina kaip karinio silpnumo.

Churchill, žinoma, paprasčiausiai konstatavo faktą, bet už tai jis buvo nuožmiai užsipultas. Ar ne jis palaikęs intervenciją į Rusiją 1918 m.? Ar ne jis atsakingas už didėjančią įtampą tarp Rytų ir Vakarų? Per 1946 ir 1947 metus prisikaupė įrodymų, kad sovietų politika, ko gero, ne tokia altruistiška ir taikinga, kaip daugelis manė, tačiau tikrieji viešosios nuomonės pokyčiai prasidėjo tik 1948 m., po komunistų perversmo Prahoje, Berlyno blokados ir Tito ekskomunikavimo. Jeigu jau toks užkietėjęs komunistas kaip Tito negalėjo sutarti su Stalinu, netgi leiboristų kairieji buvo linkę pripažinti, kad galbūt Ernesto Bevino kritiškuose atsiliepimuose apie rusus galų gale esama truputėlio tiesos.

Pirmųjų pokario metų pasiryžimas nesudėti rankų, kol Britanijoje įsiviešpataus socialinis teisingumas, išgaravo geriau suvokus, kokios didelės kliūtys stūkso radikalių permainų kelyje. Vėlesniais metais linkta menkinti 1945—1947 m. laimėjimus. „Pusės tuzino svarbiausių pramonės šakų nacionalizavimas, visus gyventojus apimančios socialinės rūpybos sistemos ir nemokamos sveikatos apsaugos sukūrimas, bandomasis planavimo pritaikymas nacionalinėje ekonomikoje — visų šių reformų įgyvendinimas, regis, pakeitė britų socializmo esmę“, — rašė Richard Crossman. Tačiau tos per keletą metų įvykdytos reformos turėjo didžiulę socialinę reikšmę, jos pradėjo ilgalaikį politinės galios ir įtakos poslinkį. Tai nebuvo dramatiška revoliucija, ir pasekmės išryškėjo ne akimirksniu. Rezultatai, žinoma, neprilygo lūkesčiams, bet, viską įvertinus, tai buvo nemažas laimėjimas su toli siekiančiomis pasekmėmis ir pasitarnavo kaip pavyzdys daugeliui kitų pokario pasaulio šalių.

IŠVADUOTOJI PRANCŪZIJA

Netrukus po 1940 m. birželio mėnesio kapituliacijos Prancūzijoje pasirodė atsišaukimai, pasirašyti bemaž niekam nežinomo brigados generolo: „Prancūzija pralaimėjo mūšį, bet ne karą.“ Taip prasidėjo „Laisvosios Prancūzijos“ judėjimas, tęsęs kovą juodžiausiomis Prancūzijai valandomis. „*Honneur et patrie, voici la France!*“* 1940 m. ta kova atrodė beviltiška; praėjus ketveriems metams, generolas Charles de Gaulle sugrįžo į Paryžių ir tapo laikinosios Prancūzijos vyriausybės galva. Tad Ketvirtosios respublikos istorija prasideda 1940 metų birželio 18 dieną — nuo pirmos de Gaullio radijo laidos iš Londono.

De Gaulle gimė 1890 m. Lilyje. Pasirinko profesionalaus armijos karininko karjerą. Dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, 1940 m. vadovavo tankų divizijai. Tarpukario laikotarpiu paskelbė įdomių naujų idėjų apie ateities kariuomenę ir tankų vaidmenį. 1940 metų birželį, Prancūzijai pralaimint, buvo gynybos ministro pavaduotoju Paulio Reynaud vyriausybėje. Jis nebuvo plačiai žinomas, ir tuo metu niekam neatėjo į galvą, kad jo dezertyravimas (o atsisakymas grįžti iš Londono į Prancūziją formaliai laikytinas tokiu) pradeda naują skirsnį Prancūzijos istorijoje. De Gaullio, vienos iš įspūdingiausių pokario Europos asmenybių, politika nuo pat pradžių kėlė prieštaringą reakciją. Tiek prancūzus, tiek užsieniečius atstumdavo nepaprastas jo egocentriškumas, jo diktatoriškas, kaprizingas elgesys netgi geriausiomis akimirkomis. Tačiau visi sutiko, kad naujausioje Prancūzijos — ir Europos — istorijoje kito tokio žmogaus nėra buvę. Tai, ką viena proga jis pasakė apie žydus, dar labiau tinka jam pačiam: jis absoliučiai pasitikėjo savimi ir buvo despotiškas. De Gaulle nė trupučio neabejojo, kad jam yra tekusi istorinė misija išgelbėti Prancūziją, sugrąžinti jos garbę ir orumą, vėl padaryti ją didžia valstybe. Visa kita plaukė iš šio įsitikinimo; jam visuomet rūpėjo *la France seule***, ir jis buvo jos vienintelis teisėtas atstovas; „*J'étais la France*“***, — rašė jis vėliau. Politikai, partijos, sąjungininkai jam egzistavo tik tiek, kiek buvo su-

* „Garbė ir tėvynė — tai Prancūzija!“ (*Pranc.*)
** Vien Prancūzija (*pranc.*).
*** „Aš buvau Prancūzija“ (*pranc.*).

siję su paties įsivaizduojama amžinąja Prancūzija ir savo misija josios labui. Tas vaizdinys buvo pasenęs, romantiškas, bet jis suvaidino gana svarbų vaidmenį tuo metu, kai šalis neturėjo lyderių ir kai daugelį prancūzų buvo apėmusi neviltis.

1940 m. Londone aplink de Gaullį susibūrė keletas pasekėjų: Cassin, Maurice Schumann, Pleven, Soustelle, Palewski, Raymond Aron. Tuomet mažai žinomos, šios pavardės dažnai kartosis Ketvirtosios ir Penktosios respublikų analuose. Politinis ir socialinis „Laisvosios Prancūzijos" pobūdis buvo miglotas: de Gaulle, neabejotinas buržua, katalikas, linko prie tradicinių dešiniųjų pažiūrų, bet toli gražu nebuvo karštas respublikonas. Jis nepalankiai žiūrėjo į *république des camarades**, kurios korupcija tiek daug prisidėjo prie 1940 m. sutriuškinimo. Jis laikėsi autoritarinio stiliaus ir niekada neapsimetinėjo demokratu ar socialistu. Vis dėlto jo judėjimą, stojusį prieš Viši vyriausybę, pati įvykių logika stūmė bendradarbiauti su kairiosiomis ir kairiųjų centristų grupėmis, natūraliomis jo sąjungininkėmis. Pamažu dauguma Prancūzijoje organizuotų pasipriešinimo grupių pripažino de Gaullio vadovavimą, ir kai kurios iš jų pasiuntė savo atstovus pas jį į Londoną.

Tremties metai generolui nebuvo laimingi. Britai ir amerikiečiai teikė jam paramą, bet nelaikė sau lygiu; jų akyse jis buvo gerbtinas prancūzas patriotas, tačiau į reikalavimus pripažinti jį *de facto* ir *de jure* Prancūzijos vyriausybės tremtyje vadovu rimtai nežiūrėta. Sąjungininkai vaikė jį lyg tarną: čia nuvažiuoti, čia pasakyti kalbą, čia patylėti. Tokie dalykai smarkiai žeidė jo savigarbą, ir dėl to jis elgėsi dar valdingiau, atsisakydamas daryti kompromisus, prisiimdamas visas teises spręsti Prancūzijos ateitį. Churchill ir Roosevelt laikė jį nepakenčiamu.

1942 metų lapkritį sąjungininkams išsilaipinus Šiaurės Afrikoje, Prancūzijos politinės scenos centras persikėlė iš Londono į Alžyrą, kur kitais metais buvo įkurta Konsultacinė asambleja. Kurį laiką „Laisvosios Prancūzijos" judėjimo ateitis atrodė neaiški; iš Vokietijos belaisvių stovyklos pabėgęs Giraud, aukštesnio rango generolas negu de Gaulle, pareiškė savo teises vadovauti visoms „Laisvosios Prancūzijos" pajėgoms. Bet de Gaullio padėtis jau buvo tiek sutvirtėjusi, kad

* Draugų respublika (*pranc.*).

sąjungininkų vadovams, nors ir nelabai noromis, teko pasirinkti jį. De Gaulle dabar turėjo puikių patarėjų būrį: tarp jų buvo tokių žymių politikų kaip Vincent Auriol, Pierre Cot, Henri Queuille, iš dar mažai žinomų — Pierre Mendès-France ir Jean Monnet. Buvo ir komunistų. Trys dienos prieš sąjungininkų išsilaipinimą Normandijoje de Gaulle Alžyre sudarė laikinąją vyriausybę. Jos tikslai, be vieno — Prancūzijos išvadavimo, — nebuvo aiškiai suformuluoti. Iš daugelio de Gaullio kalbų ryškėjo Prancūzijos ateities vizija, bet, išskyrus Prancūzijos didybės idėją, niekas neturėjo aiškaus supratimo, apie kokią santvarką generolas svajoja. Gal apie parlamentinę demokratiją, daugiau ar mažiau panašią į Trečiosios respublikos? Prisiminus, kaip generolas kritikavo jos trūkumus, tai atrodė mažai tikėtina. Žinoma, Prancūzijos ateitis bene daugiausiai priklausė nuo permainų, kurios vyko pačioje Prancūzijoje.

1943 metų gegužės mėnesį įvairios pasipriešinimo grupės suvienijo jėgas, įkurdamos Pasipriešinimo nacionalinę tarybą (CNR). Joje savo atstovus turėjo visi politiniai sluoksniai; jai vadovavo Georges Bidault, tuomet kairiųjų pažiūrų katalikas. Komunistai iš pradžių nesidėjo prie pasipriešinimo judėjimo, bet, Hitleriui užpuolus Sovietų Sąjungą, „imperialistinis“ karas pavirto, sovietų požiūriu, patriotiniu, antifašistiniu karu, ir tada komunistai visa širdimi įsitraukė į kovą. Būdami pasišventę ir geriau organizuoti, jie greitai ėmė dominuoti pagrindinėje partizanų grupėje — Prancūzijos vidaus pajėgose (FFI). Tarp jų ir kitų pasipriešinimo organizacijų būta įtampos, įtarimą kėlė komunistų bandymai užimti visus svarbiausius postus ir primesti savo valią kitoms grupėms. Bet padėtis Prancūzijoje nebuvo panaši į Graikijos ar Jugoslavijos, ir šalis išvengė pilietinio karo. CNR Chartijoje pamėginta pateikti bendrą politinę programą. Ji nebuvo aiškiai apibrėžta, tačiau pagrindinė kryptis akivaizdi — pasisakydama prieš „ekonominį ir finansinį feodalizmą“, programa kvietė nacionalizuoti kai kurias svarbiausias pramonės šakas bei tarnybas ir pabrėžė planavimo reikalingumą. Ji ragino kurti „tikrąją ekonominę ir socialinę demokratiją“, teikti visapusiškas socialines paslaugas, gabumo principą laikyti vieninteliu kriterijumi švietime. Žodžiu, išreiškė visuotinį troškimą radikaliai keisti pokario pasaulį, įvykdyti „*la révolution par la loi*“*, pasak Bidault.

* „Revoliucija per įstatymą“ (*pranc.*).

1944 metų rugpjūčio 25 dieną de Gaulle sugrįžo į Paryžių. Generolo pasivaikščiojimas Eliziejaus laukais virto jaudinančia demonstracija; entuziazmo pagauti paryžiečiai sveikino jį kaip didvyrį. Prancūzija vėl laisva! Prancūzijos vėliavos, Lotaringijos kryžius, prancūzų patriotizmo simbolis, ir de Gaullio portretai atsirado visuose languose vietoj atvaizdų senojo Viši maršalo, kuris drauge su savo vyriausybės likučiais paspruko į Vokietiją. Po dviejų savaičių buvo sudaryta nauja vyriausybė. De Gaulle atsisakė skelbti naują respubliką, kaip kad siūlė jo patarėjai. Pasak jo, jis visą laiką atstovavęs Prancūzijai, ir tęstinumas buvęs išlaikytas. Tai visiškai atitiko jo būdą. Vyriausybė buvo senos ir naujos Prancūzijos mišinys. Tarp dvidešimt dviejų jos narių, iš kurių trylika atstovavo politinėms partijoms, buvo nemaža žmonių, vėliau suvaidinusių pagrindinius vaidmenis Ketvirtosios respublikos istorijoje: Bidault, Mendès-France, René Mayer, Pleven, Teitgen, Lacoste, de Menthon. Taip pat buvo ir du komunistai, iš kurių vienas, Tillon — garsus partizanų vadas.

Naujai vyriausybei iškilo daugybė neatidėliotinų uždavinių. Karas su Vokietija dar nebuvo laimėtas; netgi ne visa Prancūzija išvaduota. Sąjungininkai tikėjosi iš Prancūzijos sulaukti svarios paramos baigiamajame karo etape. Į kariuomenę buvo pašaukta milijonas prancūzų, tačiau daugiau kaip dvigubai didesnis skaičius karo belaisvių ir išvežtųjų darbams dar kalėjo Vokietijos stovyklose. Ekonominė padėtis buvo apgailėtina; užtenka paminėti, kad anglių gavyba tesudarė dalelę 1938 m. lygio. Provincijose maisto pakako, tačiau susisiekimas tarp miesto ir kaimo buvo nutrūkęs. Per 1944 m. Kalėdas paryžiečiai galėjo nusipirkti obuolių, bet ne ką daugiau; trūko netgi duonos.

Politiniu atžvilgiu šalis stovėjo prie anarchijos slenksčio; centrinės valdžios sprendimai už Paryžiaus ribų dažniausiai būdavo ignoruojami. Partizanų vadai ir vietiniai vadukai tvirtai laikė savo rankose didelius Prancūzijos plotus. Sugrįžęs de Gaulle išsyk pradėjo važinėti po šalį, mėgindamas atstatyti centrinės vyriausybės valdžią. 1944 m. spalį „Patriotų gvardija“ (savisaugos milicija) buvo paleista, ir valdžią perėmė centriniai administravimo bei saugumo organai. Vyriausybę spaudė finansinės problemos, siautėjo infliacija. Mendès-France norėjo imtis radikalių priemonių ir įvesti griežtą režimą: įšaldyti bankų sąskaitas, apmokestinti neteisėtas pajamas, devalvuoti valiutą, kaip kad neseniai buvo padariusi Belgija. Jo pagrindinis var-

žovas René Pleven siūlė lengvesnį gydymą — pavyzdžiui, imti paskolas. De Gaulle ir Ministrų taryba pasirinko Pleveno politiką, ir Mendès-France 1945 metų balandį atsistatydino. Vėliau daugelis suvokė, kad Pleveno politikos pasirinkimas buvo lemtinga klaida, nes tai, kad persilaužimo metu nesiryžta pavartoti griežtų priemonių, ilgam sutrikdė Prancūzijos ekonomiką.

Prancūzija turėjo sunkumų ir kai kuriose savo užjūrio teritorijose: Indokinijoje, Sirijoje ir Libane. Be to, jai dar reikėjo atgauti savo kaip didžiosios valstybės statusą; dideliam de Gaullio nusivylimui, Prancūzija nebuvo pakviesta dalyvauti Jaltos ir Potsdamo konferencijose. Generolas dėl to daugiausia kaltino Vakarus ir ignoravo naujus Amerikos ir Britanijos ambasadorius, o palankumą rodė tik Bogomolovui, sovietų pasiuntiniui; tuo jis padėjo pradžią stiliui, kurio paskui laikėsi daugelį metų. Bet rusai nebuvo linkę bičiuliautis; kai 1945 metų sausį de Gaulle lankėsi Maskvoje, Stalinui jis irgi pasirodė labai sunkus pašnekovas. Kadangi Prancūzija Stalino akyse jau nebebuvo svarbi šalis, į de Gaullį ir jo pasiuntinius bemaž nebuvo kreipiama dėmesio.

De Gaulliui magėjo pasaulio politikoje užimti padėtį tarp anglosaksų ir rusų, bet tokių grandiozinių planų metas dar nebuvo pribrendęs. Generolas menkai tesidomėjo ekonomikos reikalais, nors būtent jiems ankstyvuoju pokario laikotarpiu turėjo būti teikiama pirmenybė. Vidutiniam prancūzui nerūpėjo didybės siekiai; generolas tai pripažino savo memuaruose: „Kas labiausiai rūpi prancūzams? Dauguma visų pirma nori išlikti!“ Buvo sunku nuspręsti, ką — tiekimą, transportą, žemės ūkį ar pramonę pirmiausia reikia pertvarkyti. Elektros buvo gaminama perpus mažiau negu prieš karą; priešingai negu Britanijoje, jos normavimas buvo labai blogai organizuotas. Pasikeitė daugumos laikraščių pavadinimai ir redaktoriai. Buvo vykdomos kai kurios karo metu sumanytos reformos. 1944 metų gruodį buvo nacionalizuotos anglių kasyklos, kiek vėliau — keturi didžiausi bankai, „Air France“ ir keletas didelių fabrikų kaip kad „Renault“ automobilių gamykla. Kai kuriais atvejais sprendimas, ką nacionalizuoti, priklausė nuo savininkų elgesio okupacijos metais.

Prancūzijos politiniame gyvenime įvyko nemažų pakitimų. Kai kurie iš Trečiosios respublikos lyderių — Herriot, Léon Blum, Paul Reynaud — dar vis tebekalėjo Vokietijos kalėjimuose. Nors ir nukentėję per okupaciją, jie nebuvo didžiai gerbiami; tik Léonui Blumui vėl

teko suvaidinti svarbų vaidmenį Prancūzijos politikoje. Komunistai dabar pasidarė stipriausia partija, turinčia apie devynis šimtus tūkstančių narių. Jų abejotinas elgesys per pirmus dvejus karo metus buvo užmirštas. Jų lyderis Thorez sugrįžo iš Maskvos ir tapo ministru be portfelio. Kai kuriose Prancūzijos vietovėse komunistai turėjo didžiulę įtaką ir, jeigu būtų norėję, pirmaisiais mėnesiais po išvadavimo tikriausiai būtų galėję užgrobti valdžią, nes visur klestėjo anarchija. Bet karo meto sąjunga vis dar galiojo, ir Maskva neskatino komunistų imtis tokių revoliucinių žygių. Priešingai, dabar jų tikslas buvo patekti į koalicinę vyriausybę ir įgyti kitų politinių partijų pripažinimą. De Gaulle nepasitikėjo komunistais dėl to, kad jie priklausė nuo Maskvos, bet jis negalėjo jų visiškai ignoruoti. Itin didelio draugiškumo komunistams nerodė nė socialistai, nors iš principo neatmetė galimybės su jais bendradarbiauti. Jie bijojo, kad komunistai, turėdami kur kas pranašesnę monolitinę organizaciją, jų nenustelbtų. Įvykiai Rytų Europoje ir ypač socialistinių partijų likimas anapus geležinės uždangos, regis, pateisino jų įtarumą. Léon Blum karo metu rašė, kad be socializmo demokratija netobula, o be demokratijos socializmas bejėgis. Komunistai, žinoma, įrodė, kad nedemokratiška partija nebūtinai būna bejėgė, tačiau tai nepridėjo jiems patrauklumo. Netrukus didžiuma geros valios ir karo metų solidarumas išnyko, ir tarp kairiųjų prasidėjo rietenos.

Tuo tarpu socialistai darė tvarką savo namuose, ir vadovavimą pamažu perėmė nauji žmonės. Dalis tradiciškai gaunamos darbininkų klasės paramos perėjo komunistams, bet socialistai, 1945 m. spalį gavę 24 procentus balsų (komunistai — 26 procentus), vis dar tebeturėjo savo proletarinę bazę; juos taip pat rėmė nemažai tarnautojų ir inteligentijos. Liaudies respublikinis judėjimas (MRP) buvo nauja partija; nors jai vadovavo kairiojo centro katalikai, kaip kad Georges Bidault (1899—1983), tačiau daug balsų ji gavo tradiciškai konservatyviuose regionuose (Normandijoje, Elzase, Bretanėje). Tuo metu nebuvo stiprios dešiniojo sparno partijos, išskyrus Nepriklausomųjų grupę, tad milijonai konservatorių balsų atiteko MRP. Iš Radikalų socialistų partijos, pagrindinio Trečiosios respublikos ramsčio, teliko šešėlis — ji surinko 6 procentus balsų. Negana to, ir viduje ji buvo suskilusi, nes Mendès-Franco (1907—1982) propaguota kairuoliška planinga ekonomika neturėjo nieko bendra su René Mayero siūlomu se-

namadišku *laissez faire* liberalizmu. Už de Gaullio pečių tomis dienomis nestovėjo jokia organizuota politinė jėga. Senieji socialistų ir radikalų lyderiai atsisakė dirbti jam vadovaujant, nepakęsdami jo diktatoriško stiliaus. Komunistai reikalavo svarbiausių vyriausybės portfelių — užsienio reikalų, gynybos ir vidaus reikalų, kuriuos de Gaulle atsisakė jiems duoti, bet pasiūlė kitus penkis postus, kurių jie nenorėjo imti. 1945 metų spalio mėnesį buvo surengtas referendumas dėl turimos išrinkti naujos Konsultacinės asamblėjos pobūdžio. Iš pradžių atrodė, kad rezultatai sustiprino de Gaullio padėtį; kelias atgal į Trečiosios respublikos anarchiją lyg ir buvo užkirstas. Tačiau vienybė buvo daugiau išorinė negu tikra. Trys partijos, kurios skelbėsi teisėtomis Pasipriešinimo įpėdinėmis (komunistai, socialistai, MRP), laimėjo 75 procentus balsų ir išrinko de Gaullį naujos vyriausybės galva. Bet jos norėjo smarkiai apriboti jo valdžią. Santykiai tarp vyriausybės ir Asamblėjos buvo įtempti; generolą didžiai įžeidė parlamentaro socialisto reikalavimas 20 procentų sumažinti karinį biudžetą. 1946 metų sausio 20 d. de Gaulle sušaukė Ministrų kabineto posėdį; atėjęs su uniforma, jis be jokio išankstinio įspėjimo pranešė ministrams, kad nusprendė atsistatydinti. Perėjimas nuo karo prie taikos pasibaigė; politinės partijos, pasakė jis, dabar gali prisiimti visą atsakomybę už valstybės reikalus; de Gaulle daugiau nereikalingas.

Širdyje generolas, žinoma, ne taip optimistiškai žiūrėjo į politinių partijų sugebėjimus. Tiesą sakant, jis anaiptol nesijautė laimingas, kad viskas taip pakrypo. Jis nė kiek neabejojo, kad partijoms nieko neišeisią, kaip neišėjo Trečiojoje respublikoje, ir kad jo valanda dar išmušianti. O tuo tarpu teko prisipažinti pralaimėjus. Pokario Prancūzijos istorijos pirmasis skirsnis užsivėrė, politikams atstūmus karo vadą.

PASIDALIJUSI ITALIJA

Italijoje, kaip ir Prancūzijoje, karui pasibaigus buvo susidariusi revoliucinė situacija. Italijos išvadavimas vyko keliomis stadijomis. Išstūmę Ašies kariuomenę iš Šiaurės Afrikos, sąjungininkai 1943 metų liepą išsilaipino Italijoje. Liepos 25 d., dideliam visų nustebimui, Didžioji fašistų taryba nušalino Mussolinį, ir netrukus jis buvo suimtas.

Karaliaus paskirta maršalo Badoglio vyriausybė, nors vis dar kariavo Vokietijos pusėje, stengėsi kuo greičiau užbaigti karą. Priešingai negu Vokietijoje ar Sovietų Sąjungoje, Italijoje totalitarizmas nebuvo iki galo suvešėjęs, nes tebeegzistavo opozicija aukščiausiajam vadui. Mussolini susilpnino karaliaus, kariuomenės, bažnyčios ir biurokratijos pozicijas, bet sutriuškinti jų nesutriuškino; ištikus krizei, jo priešai susivienijo ir nuvertė jo režimą.

Staigus įvykių posūkis vokiečius užklupo netikėtai, ir jie sureagavo tik po keleto savaičių. Per rugpjūtį jie sutraukė į Italiją kariuomenę ir rugsėjo 9 d. užėmė Romą. Badoglio buvo pradėjęs derybas su sąjungininkais, bet jos vyko labai vangiai, ir tik rugsėjo 8 d. Italija nusprendė pasiduoti. Per tas „keturiasdešimt penkias dienas" (taip ši keista pertrauka vėliau pavadinta) vokiečiai nuginklavo apie šešiasdešimt italų divizijų, išvadavo Mussolinį ir užėmė didesnę Italijos dalį. Sąjungininkai, lėtai reagavę į nelauktą iššūkį, neįstengė prilygti vokiečiams. Rugsėjo mėnesį Italija buvo padalinta į dvi dalis: agrarinius pietus, iš kurių sąjungininkai pamažu stūmėsi į priekį, ir pramoninę šiaurę, okupuotą vokiečių, kurioje Mussolini įvedė naują, radikalesnį fašistinį režimą — Salo respubliką. Mussolini pasimokė iš praeities klaidų; dabar jis pirmiausia stengėsi patraukti į savo pusę „paprastus žmones". Į plutokratus, aristokratiją ir jį išdavusius karo vadus dučė su savo padėjėjais svaidė žaibus.

Tuo tarpu pietuose atgijo politinis gyvenimas. Vėlgi visus nustebino tai, kad per dvidešimt fašistų diktatūros metų kažkaip sugebėjo išlikti pagrindinių partijų branduoliai; joms atkurti prireikė vos keleto savaičių. Tebebuvo gyvi ir senieji jų lyderiai — į aštuntą ir devintą dešimtį įkopę Croce, Orlando, Nitti, Bonomi, Don Sturzo ir Sforza, nekantriai laukiantys savo eilės sugrįžti į politiką. Italijos politiniame gyvenime būta daugiau tęstinumo negu kitose Europos šalyse, ilgus metus kentėjusiose diktatūrą. Partizanų judėjime tarpo komunistinės ir socialistinės idėjos, bet šitokie būriai daugiausia veikė šiaurėje. Kol šiaurė buvo išvaduota, vidurio ir pietų Italijoje, tradiciškai konservatyvesniuose regionuose, susikūrė nauja politinė struktūra, kurią išstumti jau nebuvo lengva.

Badoglio vyriausybę pakeitė kita, vadovaujama Bonomio (1873—1951), kuris prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo socialistas, bet vėliau palinko į dešinę. Jo koalicinę vyriausybę sudarė trijų didelių ir trijų

mažų partijų atstovai. Stipriausia iš jų buvo Krikščionių demokratų partija, kurioje klerikalai vis dar vaidino labai svarbų vaidmenį. Ji vienijo labai skirtingų politinių įsitikinimų žmones — nuo nuosaikių kairiųjų iki kraštutinių dešiniųjų; jos vadovybė, apskritai imant, buvo kairesnė negu eiliniai nariai. Socialistai, seniausia iš išlikusių partijų, paveldėjo didžias tradicijas, tačiau pernelyg dažnai jiems pritrūkdavo įžvalgumo, sugebėjimo daryti sprendimus kritiškose situacijose, ir palengva jie ėmė užleisti pozicijas varžovams iš kairės ir dešinės. Netrukus jie suskilo į Nennio vadovaujamą kairįjį sparną, ilgą laiką mielai bendradarbiavusį su komunistais, ir tam prieštaravusį dešinįjį sparną. Komunistams buvo pavykę išsaugoti kadrus netgi fašizmo sąlygomis; jie labai aktyviai dalyvavo pasipriešinime ir dabar skynė savo atkaklumo vaisius. Jie turėjo puikų lyderį — Togliattį, neprilygstamą taktiką, padėjusį padaryti savo partiją stipriausia iš visų Europos komunistų partijų (neįskaitant sovietų bloko). 1945 m. pradžioje ji turėjo keturis šimtus tūkstančių narių; vėliau šis skaičius viršijo du milijonus. Iš mažesnių partijų verta paminėti nebent Veiksmo partiją, kuri vienintelė mėgino įkvėpti naujos dvasios į Italijos politiką. Ji susikūrė antifašistiniuose emigrantų sluoksniuose Paryžiuje kaip nedidelė aktyvistų grupė, pasivadinusi „Teisingumas ir laisvė“; ją sudarė demokratiškos pakraipos socialistai intelektualai, nepatenkinti veikla pripažintų partijų, kurios leido ateiti į valdžią Mussoliniui. Veiksmo partija suvaidino didelį vaidmenį pasipriešinime, ir, 1945 metų birželį atsistatydinus Bonomiui, jos lyderis Parri tapo ministru pirmininku. Nors populiari tarp inteligentų, Veiksmo partija neturėjo jokios įtakos profsąjungoms ar kitoms darbininkų klasės institucijoms; priešingai negu krikščionims demokratams ir komunistams, jai trūko tiek politinio išmanymo, tiek išgalių, todėl ir nepavyko įgyti platesnės bazės.

Vienas iš svarbiausių šaliai iškilusių klausimų buvo monarchijos ateitis. Kairieji buvo tradiciškai nusistatę prieš monarchiją, be to, ji susikompromitavo bendradarbiaudama su fašistų režimu. Krikščionių demokratų ir liberalų nuomonės buvo pasidalijusios pusiau. Netgi tie žmonės, kurie kadaise monarchiją rėmė, dabar laikė ją kliuviniu. Socialistų ir Veiksmo partijos pasisakė prieš karalių; komunistai iš principo buvo prieš monarchiją, bet pasiskelbė esą pasirengę ieškoti kompromiso ir atidėti sprendimą vėlesniam laikui. Dar labiau padėtį

komplikavo skirtingi sąjungininkų požiūriai: Amerikos manymu, karalius Emanuelis III turėjo pasitraukti, o Churchill norėjo, kad jis liktų. Tuo tarpu karalius atsisakė sosto savo sūnaus Umberto II naudai. Bet problema neišnyko. Per 1946 metų birželio 2 dienos referendumą 54 procentai italų balsavo už respubliką. Monarchiją palaikė netikėtai daug žmonių, ypač pietuose, kur ji ir toliau buvo prie širdies didžiumai balsuotojų. Kitus, be abejonės, paveikė rinkimų išvakarėse per radiją transliuota popiežiaus Pijaus XII kalba, kuria jis kvietė italus „pasirinkti krikščioniškosios civilizacijos šalininkus ar priešus". Bet ir jo įsikišimas galutinio rezultato nenulėmė: Umberto II išvyko į Portugaliją, ir Savojų dinastija liovėsi valdžiusi Italiją.

Kiti politiniai reikalai nebuvo sprendžiami taip ryžtingai. Bonomio vyriausybė buvo silpna bemaž visais atžvilgiais; ji nesirūpino fašistinių elementų šalinimu ir nedaug tepadarė ekonomikos atkūrimui paspartinti. Daug vilčių dėta į doresnę, teisingesnę ir demokratiškesnę visuomenę, kurią tikėtasi sukurti nuvertus fašizmą. Tačiau po išvadavimo prasidėjo atoslūgis. Nors fašistų tironija išnyko, italų svajonės, atrodė, niekada nebeišsipildysiančios. 1945 metų atmosfera — neveiklumas, cinizmas, korupcija, neviltis — realistiškai pavaizduota Pavonės, Moravijos ir kitų romanuose, to meto filmuose; jie pateikia kur kas ryškesnį paveikslą negu bet koks istorinis pasakojimas. Kaip ir Prancūzijoje, būta didžiulio nepasitenkinimo valstybės politikos kryptimi — ypač tarp kairiųjų ir pasipriešinimo dalyvių. 1945 m. gegužę ir birželį jie, ko gero, turėjo galimybių užgrobti valdžią; juk daugelyje vietovių padėtį kontroliavo partizanai arba savisaugos milicijos būriai, suorganizuoti vadovaujant komunistams ar kairiesiems socialistams. Kita vertus, jie turėjo įspėjamą Graikijos pilietinio karo pavyzdį. Komunistai žinojo, kad britų ir amerikiečių armijos įsikišiančios, pabandžius paimti valdžią jėga. Todėl jie pasirinko demokratinę veiklą naujai susidariusioje politinėje struktūroje. Pasitaikė ir „tiesioginės veiklos" atvejų, kai šiaurės Italijoje įmonių valdymą perimdavo darbininkai, sudarę įmonių tarybas. Nemaža senųjų savininkų buvo bendradarbiavę su fašistais, o ankstesnieji valdytojai dingę arba atleisti. Bet šitokie bandymai įvesti darbininkų kontrolę truko neilgai. Įmonių tarybos vadovavo neefektyviai, našumas buvo žemas ir vis smuko, tad sąjunginės valstybės pagrasino nutraukti žaliavų tiekimą, jeigu nebus atstatytos normalios sąlygos.

1945 metų birželį Veiksmo partijos lyderis Parri ėmėsi vadovauti vienintelei radikaliai vyriausybei Italijos pokario istorijoje. Ją su džiaugsmu sutiko buvę pasipriešinimo judėjimo dalyviai; jie tikėjosi, kad ši vyriausybė galų gale susidorosianti su problemomis, kurias taip lėtai sprendė Bonomi. Parri parengė planą, palankų vidutinėms ir mažoms pramonės įmonėms, o ne didelėms firmoms. Jis taip pat ketino vykdyti kitas ekonomines bei finansines reformas, — pavyzdžiui, įvesti efektyvesnį pajamų mokestį, — kurios būtų sukėlusios struktūrinius pokyčius šalies ekonomikoje. Suprantama, tokios priemonės suerzino stambiuosius pramonininkus, pradedančius atsigauti po 1944—1945 m. sukrėtimų, ir jie stojo ginti savo interesų. Parri daugeliu atžvilgių buvo tragiška figūra, pasak H. Stuarto Hugheso, „neabejotino dorumo ir aukštų siekių" žmogus „su sąžine, užgrūdinta ilgo kentėjimo". Skrupulingam iki kaulų smegenų, jam trūko praktinio politinio patyrimo ir sugebėjimo greitai spręsti. Tačiau jo vyriausybės nesėkmę nulėmė ne tiek jo asmeniniai trūkumai, kiek jo partijos silpnumas. Juk Veiksmo partija buvo mažumos grupė, niekada nesiekusi tapti masių partija. Šalies būklė 1945 m. irgi nebuvo itin palanki; ryškėjo anarchijos ir visuotinės suirutės ženklai; Sicilijoje ir kitose šalies vietose kilo separatistiniai judėjimai; didėjo nedarbas, silpnėjo centrinės valdžios autoritetas, pairo viešoji tvarka, nes policija beveik liovėsi funkcionavusi. Tuo pat metu reikėjo spręsti svarbius užsienio politikos klausimus. Parrio kabinete savo atstovus turėjo visos partijos, tačiau liberalai ir krikščionys demokratai dažniausiai sabotuodavo jo politiką, kurią jie laikė pernelyg radikalia. Komunistų požiūris buvo ne ką geresnis; visų pirma jiems rūpėjo sustiprinti savo padėtį. Parri pasitraukė gruodžio mėnesį, išbuvęs poste pusę metų. Atsistatydindamas jis pasakė per spaudos konferenciją, kad „penktoji kolona" jo vyriausybėje, „sistemingai jam kenkusi, dabar rengiasi grąžinti į valdžią tas politines ir socialines jėgas, kurios sudarė fašistų režimo pagrindą". Žinoma, į fašizmą nesugrįžta, bet atgijo jėgos, palaikančios tradicijas ir griežtą tvarką. Svajonėms apie radikalias socialines ir politines permainas pokario Italijoje atėjo galas.

Kritus Parrio vyriausybei, prasidėjo Krikščionių demokratų partijos valdymas. Jos lyderio de Gasperio vyriausybėje iš pradžių buvo ir komunistų, ir socialistų. Labai doras, didelės gyvybinės energijos, švelnaus ir taikingo būdo žmogus, de Gasperi pasižymėjo sumanumu

ir nepaprasta valios jėga. Pamažu jam pavyko pergudrauti socialistus ir komunistus; visoje šalyje palengva ėmė tvirtėti valstybės valdžia, pagerėjo ekonominė padėtis. Socialistai suskilo, o komunistai ilgainiui atsidūrė izoliacijoje. Kai jų spauda užsipuolė de Gasperį, ministras pirmininkas, pasinaudojęs proga, atsistatydino, o 1947 metų gegužės mėnesį sudarė naują kabinetą, į kurį — pirmą sykį po karo — nepateko komunistai. Jie grasino lengvai nepasiduosią, tačiau jų valanda jau buvo praėjusi drauge su 1945 metų gegužės—birželio revoliuciniu entuziazmu. Krikščionys demokratai dabar pasidarė pati didžiausia politinė partija — 1948 m. rinkimuose jie gavo 48 procentus visų balsų. De Gasperi savo naująją koaliciją išdidžiai pavadino „atgimimo ir išsigelbėjimo vyriausybe". Scelbos asmenyje jis turėjo pajėgų vidaus reikalų ministrą, kuris užkirto kelią komunistų ir kairiųjų socialistų bandymams siekti savo tikslų neparlamentinėmis priemonėmis — organizuojant riaušes ir kitokius neramumus. Nuo šiol sprendžiamąją galią turėjo krikščionys demokratai, pasidaliję į kairįjį bei dešinįjį sparną, ir mažesniu mastu — nedidelės partijos, jų koalicijos partneriai. Komunistams ir kairiesiems socialistams beliko šūkauti tyruose.

Po karo Italijoje ekonomikos būklė buvo varginga. Pramonės gamyba buvo sumažėjusi iki ketvirtadalio prieškarinio lygio; elektros energijos gamyba, paprastai geras rodiklis, tesudarė 30 procentų 1941 m. gamybos. Bet karo padaryta žala tik iš pradžių atrodė didžiulė. Italijos pramonė, sukoncentruota daugiausiai šiaurėje, nukentėjo palyginti nesmarkiai; gamybos pajėgumas nukrito tik 5—10 procentų. Gamyba buvo sumažėjusi pirmiausia dėl bendros netvarkos, transporto sunkumų, užsienio valiutos trūkumo ir iš to plaukiančio negalėjimo nusipirkti iš užsienio žaliavų. Kita didelė kliūtis ekonomikai atkurti buvo sparčiai progresuojanti infliacija; 1946 m. apyvartoje cirkuliavo dvidešimt kartų didesnis pinigų kiekis negu 1938 m. Dėl pinigų reformos ir nuosavybės apmokestinimo vyko karšti ginčai, bet, kaip ir Prancūzijoje, tų projektų buvo atsisakyta. Dėl to sulėtėjo ekonomikos augimas, įsisuko infliacijos spiralė, ir, kaip to pasekmė, šeštojo dešimtmečio ekonominis bumas Italiją iš Europos šalių pasiekė paskutinę.

Įvykiai pokario Italijoje kai kuriais atžvilgiais klostėsi panašiai kaip Prancūzijoje: dažnai keitėsi vyriausybės, abiejose šalyse veikė stiprios komunistų partijos, kurios po 1947 m. nebeįėjo į valdančiąją

koaliciją. Tačiau dar didesnio panašumo būta su Vokietija. Tiek čia, tiek ten politinę valdžią po pereinamojo laikotarpio į savo rankas tvirtai suėmė krikščionys demokratai. Jie vadovavo gana efektyviai, ir daugelį metų jų pozicijos buvo praktiškai nepajudinamos. Komunistų tapatinimasis su Sovietų Sąjunga, iš pradžių buvęs stiprybės šaltiniu, palengva virto kliuviniu. Dauguma italų norėjo vyriausybės, kuri pajėgtų susidoroti su neatidėliotinomis ekonominėmis problemomis; politiniai dalykai jiems nedaug terūpėjo. Sukurstyti aistras prieš de Gasperį ir Adenauerį buvo nelengva, o lyginti juodu su Mussoliniu ir Hitleriu — absurdiška. Tačiau tai, kad 1945 m. neįvykdyta radikali reforma, visiems laikams paliko gilių vidinių įtrūkių. Didžiulė gyventojų dalis ne šiaip buvo nustumta į opoziciją, ji atsidūrė už politinės sistemos ribų.

MAŽESNIOSIOS ŠALYS

Problemos, su kuriomis 1945 m. susidūrė visos Europos vyriausybės ir politinės partijos, buvo daugmaž vienodos: perėjimas nuo karo prie taikos, kolaborantų demaskavimas tose šalyse, kurios buvo okupuotos, demokratinių institucijų atstatymas, komunizmo grėsmė, nacionalinių ekonomikų atkūrimas. Vienoms valstybėms pereinamasis laikotarpis buvo lengvesnis negu kitoms; sakykime, Belgija per karą nukentėjo kur kas mažiau negu kaimyninė Olandija, ir jos ekonominė būklė 1945—1946 m. buvo daug geresnė. Bet ekonominė gerovė nebūtinai reiškia politinį stabilumą. Belgiją kamavo vidinė nesantaika. Atsinaujino senas konfliktas tarp prancūziškai kalbančių valonų — radikalų politikoje, antiklerikalų, linkstančių prie Prancūzijos — ir konservatyvių katalikų flamandų; pirmieji kaltino pastaruosius, kad nepakankamai ryžtingai priešinosi vokiečiams. Didžiausia nesantaikos priežastis buvo karaliaus pozicija; jis buvo kritikuojamas už tai, kad 1940 m. nepasitraukė iš šalies ir, svarbiausia, kad nacionalinės nelaimės metu antrą kartą vedė; tą jo žingsnį daugelis pavaldinių laikė lengvabūdišku. Belgijos piliečių nuomonė šiuo klausimu buvo pasidalijusi lygiai per pusę, ir karalius galiausiai atsižadėjo sosto savo sūnaus Baudouino naudai. Tačiau aistros dar ilgą laiką nerimo ir nuodijo santykius.

Olandija turėjo kitokių keblumų. Tepraėjus kelioms savaitėms po Japonijos kapituliacijos, Indonezijoje prasidėjo sukilimas; Olandijos valdžios bandymai jį nuslopinti nesulaukė Vašingtono ir Londono pritarimo. Vyravo nuomonė, — kaip vėliau paaiškėjo, klaidinga, — kad Olandijos ekonomika be Indonezijos sužlugsianti. Būta ir vidaus sunkumų; politinėms partijoms sunkiai sekėsi prisitaikyti prie pokario klimato. Daugiausia iniciatyvos parodė Olandijos socialdemokratai, nusprendę transformuoti savo partiją į leiboristinio tipo judėjimą, daugiau ar mažiau panašų į britaniškąjį. Jie įgavo nemažą įtaką ir suvaidino svarbų vaidmenį Olandijos pokario istorijoje.

Danija su Norvegija karo metu nukentėjo mažiau negu Olandija ir gana greitai, be didelių komplikacijų perėjo prie taikos (ir taikos ekonomikos). Danijoje, kadangi vokiečiai užpuolė netikėtai, tiek karalius, tiek vyriausybė nespėjo pasitraukti iš šalies, bet okupacijos metu elgėsi nepriekaištingai, ir politinės partijos po karo galėjo ramiai tęsti savo veiklą, nutrūkusią 1940 m.; tiesa, į vyriausybę teko kooptuoti keletą pasipriešinimo lyderių. Norvegijos karalius su vyriausybe buvo pasitraukę į Londoną ir sugrįžo vos pasibaigus karui. Karo metu smarkiai sumažėjo didžiausias Norvegijos ekonomikos turtas — prekybos laivynas, ir reikėjo didelių pastangų jam atstatyti. Kaip ir Danijoje, norvegų socialdemokratai ir toliau liko stipriausia partija. Per okupaciją komunistai įgijo nemaža naujų šalininkų, bet ne tiek, kad prilygtų Norvegijos socialistų partijai, tradiciškai vienai iš radikaliausių Europoje. Be to, Norvegijos komunistai buvo padarę klaidą — užuot prisijungę prie bendro pasipriešinimo judėjimo, jie įkūrė savo atskirą grupę. Karui pasibaigus paaiškėjo, kad jie nebeturi jokios politinės įtakos.

Okupuotosioms šalims po išvadavimo teko spręsti daug panašių problemų, tuo tarpu sąlygos tose valstybėse, kurios laikėsi neutraliai, buvo labai įvairios. Švedija ir Šveicarija, netgi Ispanija ir Turkija visą laiką bijojo invazijos, todėl daug dėmesio turėjo skirti gynybos reikalams. Smarkiai skyrėsi jų politinė struktūra: Švedija turėjo socialdemokratinę vyriausybę, Šveicarija didžiąja dalimi buvo senamadiškai liberali, Ispaniją valdė dešinioji karinė diktatūra, o Turkijos sistemą apibūdinti būtų buvę nelengva net labiausiai prityrusiam politikos stebėtojui — palyginti apsišvietusi diktatūra čia pamažu transformavosi į šiokią tokią demokratiją.

Sąjungininkai nedaug teturėjo priekaištų Švedijai ir Šveicarijai; joms grėsęs didelis pavojus, tad jos vargu ar galėjusios elgtis kitaip vokiečių atžvilgiu. Tačiau patys švedai ir šveicarai ne visi buvo tokie atlaidūs. Ar ne per daug leistasi į kompromisus? Ar tikrai reikėjo grąžinti tūkstančius pabėgėlių, kurie beldėsi į jų duris prieš karą ir karo metu? Argi kai kurios grupės šalies viduje nebuvo perėmusios pusiau nacistinių pažiūrų? Dauguma buvo linkusi užmiršti tai, kas praėjo, bet dalis žmonių manė, kad į šiuos nemalonius klausimus nederėtų numoti ranka; ir iš tiesų, dar ne vienerius metus tai nedavė ramybės daugeliui švedų ir šveicarų. Niekas neabejojo, ar išmintinga buvo laikytis neutralumo; nuomonės nesutapo tik dėl to, kaip tą neutralumą interpretuoti. Šveicarija po karo nusprendė nestoti į naujai sukurtą Jungtinių Tautų Organizaciją, kad šaliai per tai netektų prarasti savo šimtmečius puoselėto neutralumo.

Tuo tarpu Ispanija buvo smarkiai kritikuojama. Generolas Franco (1891—1975) glaudžiai bendradarbiavo su Hitleriu ir Mussoliniu, ispanų savanorių divizija dalyvavo karo veiksmuose Rytų fronte. Tačiau iškilus lemiamam klausimui, ar Ispanija turėtų stoti į karą Vokietijos pusėje, Kaudiljas susvyravo. Po trejų metų griaunamojo pilietinio karo, kainavusio šimtus tūkstančių gyvybių, šalis dar nebuvo pakankamai stipri. Vis dėlto 1945 m. Vakarai laikėsi nuomonės, kad Franco režimą, fašistinio ketvirtojo dešimtmečio liekaną, reikia izoliuoti. Ispanija nebuvo priimta į Jungtinių Tautų Organizaciją, o 1946 metų vasarį Prancūzija uždarė savo sieną su Ispanija ir atidarė tik po dvejų metų. Jungtinės Tautos dažnai svarstė sankcijas prieš Ispaniją; vienu metu daugelis valstybių buvo atšaukusios iš Madrido savo diplomatus. Tačiau lemiamas akstinas nuversti režimą turėjo atsirasti šalies viduje, o šito neįvyko. Nemažai ispanų niurnėjo dėl ekonomikos sąstingio, turtingiesiems palankios socialinės politikos, valdininkų korupcijos, bažnyčios vyraujančio vaidmens. Bet opozicija pati buvo susiskaldžiusi, be to, po kruvinųjų 1936—1939 m. daugelį žmonių buvo apėmusi politinė apatija. Franco blogas, bet naujas pilietinis karas būtų dar blogiau. Kad ir koks nemalonus buvo režimas, laikęs policijos priežiūroje apie ketvirtį milijono piliečių, būtų nesąžininga ir neteisinga apibūdinti jį kaip grynai fašistinį visuotinai pripažinta prasme. Falangos, Ispanijos fašistų partijos, galia nė iš tolo neprilygo Vokietijos ir Italijos fašistų partijų galiai; po 1946 m. jos reikšmė vis mažėjo, o stiprėjo ka-

riuomenės ir bažnyčios įtaka. 1947 metų kovo mėnesį Ispanija gavo naują konstituciją, kuri vienu atžvilgiu neturėjo precedento: šalis buvo paskelbta monarchija be karaliaus, o generolas Franco — valstybės vadovu iki gyvos galvos. Apsilankiusiuosius Ispanijoje po karo stebino keistai neeuropietiškas šalies pobūdis; vienas lankytojas pavadino ją atskilusiu Lotynų Amerikos gabalu. Ispanijos, kaip ir kaimyninės Portugalijos, politinė santvarka irgi buvo labai panaši į kai kurių Lotynų Amerikos kraštų karinius režimus.

Dar daugiau pagrindo būta dvejoti, ar Europos dalimi laikytina Turkija. Karui pasibaigus, šalis patyrė didžiulį spaudimą; Sovietų Sąjunga atnaujino savo senas pretenzijas kontroliuoti Juodosios jūros sąsiaurius, be to, reikalavo atiduoti keletą pasienio provincijų. 1945 m. Turkija tebebuvo atsilikusi agrarinė šalis su vienpartine sistema. Trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį, siekiant modernizuoti visuomenę, buvo pradėtos plačios socialinės reformos, bet 1938 m. mirė Kemal Atatürk, šiuolaikinės Turkijos tėvas, ir, nors jo įpėdiniai per daug nenutolo nuo pagrindinių kemalizmo principų, šis judėjimas gerokai susilpnėjo. Žymūs politikai, tokie kaip Menderes ir Bayar, atsiskyrė nuo kemalistinės Liaudies partijos ir įkūrė Demokratų partiją, kuri triuškinamai įveikė savo oponentus per 1950 m. rinkimus ir dešimtmetį valdė šalį.

Tuos, kurie lankėsi Europoje netrukus po karo, stebino ir tai, kad įvairios nacionalinės valstybės, tiek didelės, tiek mažos, vos spėjus nurimti mūšiams vėl užsidarė savo kiautuose ir vidaus reikalus ėmė laikyti svarbesniais už užsienio politiką. Tai atrodė anachronizmas — kaip šie maži dariniai pavieniui išgyvensią pokario pasaulyje? Čia pasireiškė gerai žinomos istorinės priežastys: daugumai žmonių nacionalinė valstybė visuomet buvo natūralios egzistencijos pagrindas, o sąvoka „Europa" — gana miglota, aiški tik saujelei politikų ir intelektualų. Vis dėlto įdėmūs stebėtojai įžvelgė ir šiokį tokį judėjimą priešinga kryptimi — bendrų politinių interesų pripažinimą, supratimą, kad Europos ekonomika atsigausianti tik tuomet, jei bus glaudžiai bendradarbiaujama. Be to, vis didėjo grėsmė iš Rytų. Žvelgiant šių dienų akimis, tą pavojų lengva sumenkinti; Sovietų Sąjungos apetitas galų gale nebuvo nepasotinamas, o 1945 m. ji ir neturėjo pakankamai jėgų plėstis toliau, negu susitarta Jaltoje ir Potsdame. Bet visiškai neaišku, ar kai kurie iš rusų sąjungininkų Vakaruose nebūtų jiems nusileidę, jeigu Vakarų, Vidurio ir Pietų Europos tautos nebūtų ryžtingai priešinu-

sios. Rytų Europos likimas buvo visiems prieš akis. Sovietų Sąjunga, didžioji antifašistinio judėjimo viltis karo metu, buvo pasidariusi didžiausiu pavojumi, ir tai irgi vertė Europą suglausti gretas.

PASKUTINIEJI STALINO METAI

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Stalino galybė buvo pačioje viršūnėje. Sovietų kariuomenė turėjo užėmusi Rytų Europą ir didžiumą Balkanų. Tolimuosiuose Rytuose Rusija buvo atkeršijusi Japonijai už pralaimėjimą, patirtą prieš keturiasdešimt metų, — Stalin to negalėjo pamiršti. Rusija buvo pasiekusi daugumą ilgai puoselėtų savo užsienio politikos tikslų; atrodė, kad nebetoli ta diena, kai ji kontroliuosianti Dardanelus ir įgysianti nuolatinį placdarmą Artimuosiuose Rytuose. Bet tai nereiškė, kad buvo įgyvendinamas koks grandiozinis planas. Prieš karą Stalin laikėsi izoliacinės politikos („socializmas vienoje šalyje"), nes Rusija dar nebuvo pakankamai stipri imtis karingesnio kurso. Tačiau karui baigiantis atsivėrė naujos galimybės išplėsti Sovietų Sąjungos ribas ir paremti komunizmo reikalą; Stalin kibo į jas abiem rankom.

Karas padarė Sovietų Sąjungą viena iš dviejų supervalstybių, bet ji vis dar buvo gerokai silpnesnė už Jungtines Valstijas, kurios bemaž nepatyrė jokių nuostolių. Negailestingas vokiečių armijų puolimas ir rusų pralaimėjimai 1941—1942 m. paliko gilias žaizdas. Daugiau kaip dvidešimt milijonų sovietų piliečių žuvo arba mirė nuo bado ar kitų negandų. Iš naujo reikėjo atstatyti ištisus miestus — Charkovą, Kijevą, Minską; iš Leningrado, buvusios sostinės, gražaus ir veiklaus miesto, po dvejų metų apgulties teliko šešėlis. Išvadavus okupuotas teritorijas, visos jėgos buvo mestos ekonomikai atkurti. Bet vis dėlto plieno gamyba po karo tesiekė pusę prieškarinio lygio, žemės ūkio produkcija buvo nukritusi iki 60 procentų. Didžiulį gamybos nuosmukį sukėlė ne vien priešo veiksmai. Nors vokiečiai nebuvo priėję iki Baku verslovių, naftos gavyba per karą ten irgi sumažėjo pusiau. Gamybos apimtis krito visur dėl bendros netvarkos, dėl to, kad trūko kvalifikuotų darbininkų, transporto ir būstų. Negalima sakyti, kad sovietų piliečiai prieš karą buvo išlepinti; jie buvo įpratę prie daugybės nepri-

teklių ir prisitaikę prie sąlygų, kurios būtų neįsivaizduojamos kur nors kitur Europoje. Vis dėlto pokario metai buvo pats juodžiausias, pats sunkiausias tarpsnis pastarųjų laikų Rusijos istorijoje.

Sovietų ekonomikoje įvyko didžiulių pokyčių. Karo metu ištisos pramonės šakos buvo perkeltos į rytus, bet po 1945 m. tik pusė iš jų sugrąžinta, nes nutarta industrializuoti Sibirą ir Viduriniąją Aziją. Rusai dabar dirbo netgi daugiau negu prieš karą; keturiasdešimties valandų darbo savaitė, 1937 m. įvesta kai kuriose pramonės šakose, buvo seniai pamiršta. Maisto normos buvo niekingai mažos. Darbininkai neturėjo teisės keisti darbą; jie buvo pririšti prie savo darbo vietų tarytum baudžiauninkai feodalinėje Europoje. Maisto nedaugėjo, nes 1946 ir 1947 m. buvo sausrų metai; jau neminint karo nuostolių, sovietų žemės ūkis dar nebuvo atsigavęs nuo baisaus smūgio, kurį patyrė per kolektyvizaciją trečiojo dešimtmečio pabaigoje—ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Netgi 1953 m. Rusijoje galvijų auginta mažiau negu prieš dvidešimt penkerius metus. Trūko traktorių ir žemės ūkio mašinų; valstiečiai sėjo ir pjovė rankomis, kartais netgi patys įsikinkydavo vietoje arklio. Socialistinė planavimo sistema teoriškai turėjo apsaugoti nuo infliacijos, tačiau rublio perkamoji galia sparčiai krito, ir 1947 m. Rusijai teko daryti pinigų reformą.

Rusija skurdo daug labiau negu karo nualinta Europa. Butų, maisto, prekių ir bendro gyvenimo lygio atžvilgiu netgi pokario Vokietija sovietų okupacinės armijos kareiviams atrodė kaip rojus. Milžiniškos pastangos buvo dedamos ekonomikai atstatyti, pirmenybę, kaip ir prieš karą, teikiant sunkiajai pramonei. Rezultatai pasireiškė stebėtinai greitai; 1945 m. pabaigoje anglių gavyba pasiekė beveik 90 procentų prieškarinio lygio, naftos — 62 procentus, plieno — 67 procentus. 1946 m., ekonomikos pertvarkymo ir konversijos metais, nedaug pasistūmėta į priekį, nes trūko energijos ir trukdė visokie kitokie nesklandumai. Bet jau 1947 m. Rusijos pramonė pasiekė prieškarinį lygį, o 1950 m. viršijo jį 40 procentų. Daug kas manė, kad sovietų ekonomika po karo neatsigausianti bent keletą dešimtmečių, bet iš tikrųjų jos augimas tebuvo pristabdytas keleriems metams. Kuibyševe, Stalingrade ir kitur buvo pastatytos didžiulės elektrinės; nutiestas Volgos—Dono kanalas; atkurti pramonės gigantai, tokie kaip Zaporožės metalurgijos gamykla, smarkiai išsiplėtė kitos gamyklos. Buvo mechanizuojamos anglių kasyklos, už Volgos ir Uralo įsisavinti nauji naftos

telkiniai. 1946 m. buvo priimtas naujas penkmečio planas, kurį ketinta įgyvendinti greičiau negu per penkerius metus. Savo kalboje 1946 metų vasario mėnesį Stalin paskelbė, kad po penkiolikos metų Sovietų Sąjunga iškasianti penkis šimtus milijonų tonų anglių, išgausianti šešiasdešimt milijonų tonų naftos ir išliesianti šešiasdešimt milijonų tonų plieno. Tokie skaičiai atrodė bemaž fantastiški, kai kuriais atžvilgiais aplenkiantys Jungtines Valstijas. Bet visi šie tikslai buvo pasiekti, kai kurie netgi per trumpesnį laiką.

Sovietų Sąjunga to pasiekė ne viena. Pirmaisiais pokario metais ji gavo pagalbos iš Vakarų, o iš naujų savo satelitų Rytų Europoje vežėsi žaliavas mažiausiomis kainomis. Kaip papildoma darbo jėga labai pravertė ir du milijonai vokiečių karo belaisvių. Vietoje reparacijų Rusija iš Vokietijos, Mandžiūrijos ir kitų vietų atsigabeno prekių bei įrengimų už ne vieną milijardą dolerių. Be viso šito sovietų ekonomika nebūtų padariusi tokios sparčios pažangos, bet vis dėlto svarbiausią vaidmenį čia suvaidino didžiulės sovietinių žmonių pastangos.

Nemažai pokario planų buvo nukreipti klaidinga linkme. Štai gigantiškas Stalino miškų sodinimo projektas: siekiant išvengti erozijos, turėjo būti apsodinta medžiais šeši milijonai hektarų žemės; po diktatoriaus mirties šio plano atsisakyta. Karo metu žemės ūkyje laikytasi palyginti liberalios politikos; valstiečiams buvo leidžiama gana didelę laiko dalį dirbti savo mažuose asmeniniuose sklypuose (kurie buvo šiek tiek padidinti). Po karo, ypač po 1950 m., žemės ūkyje įvesti itin griežti suvaržymai. Pagal Chruščiovo pasiūlytą planą, buvo sumažintas kolūkių skaičius, keletą mažų ūkių jungiant į vieną (*agrogorod*). Tuo tikėtasi padidinti ūkių efektyvumą, o kartu palengvinti politinę kontrolę. 1947 m. būta 250 000 kolūkių; 1950 m. pabaigoje teliko 125 000; 1952 m. jų skaičius buvo sumažėjęs iki 94 000. Kai kurie iš jų buvo palyginti turtingi, ypač įsikūrusieji derlingose žemėse ar auginantys technines kultūras, pavyzdžiui, medvilnę. Tačiau didžioji dauguma skurdo, jų nariai gyveno kone pirmykštėmis sąlygomis. Valstiečiams susenus, jais turėdavo rūpintis šeima; priešingai negu miesto darbininkai ir tarnautojai, jie negaudavo senatvės pensijos. Vyko migracija iš kaimo vietovių į miestus; 1950 m. darbo jėgos žemės ūkyje buvo apie 10 procentų mažiau negu prieš karą.

Karo metais viskas buvo pajungta karo reikalams, ir bendras politinis klimatas buvo gana liberalus — žinoma, lyginant su ketvirtojo

dešimtmečio valymais, teismo procesais, nuolatine indoktrinacija ir griežčiausia ortodoksija. Į pirmą vietą kelta tėvynė ir patriotizmas; iš užmiršties sugrąžinti Rusijos istorijos didvyriai — nuo Aleksandro Nevskio iki Suvorovo bei Kutuzovo. Buvo paleistas Komunistų internacionalas, liautasi persekioti Rusijos stačiatikių bažnyčią, jai duota teisė padėti frontui. Kariuomenėje panaikinta dviguba kontrolė; politiniai komisarai dabar teturėjo patariamąjį balsą. Pasikeitė valdančiojo elito — komunistų partijos — sudėtis; karo išvakarėse ji turėjo 3,4 milijono narių, karui pasibaigus — beveik 6 milijonus. 1946 m. kas antras iš partijos narių buvo įstojęs per karą; tie nauji nariai, kaip ir dauguma Rusijos piliečių, dėjo dideles viltis į pokarinę Rusiją. Jie tikėjo, kad padėtis pasikeisianti, kad biurokratai ir *aparatčikai* prarasią savo galią, kad baigsis skurdas, neteisybės ir žiaurumai, ir prasidės žmoniškesnis gyvenimas, kad niekam nebereikėsią naktimis bijoti pikta lemiančio beldimo į duris. Juk negali būti, kad didžiulės aukos sudėtos veltui; už nežmoniškas pastangas Rusijos žmonėms turėsią būti atlyginta. Per karo metus sovietų piliečiai priprato prie didesnės laisvės; išvakarėse mūšio, iš kurio daugeliui nebuvo lemta sugrįžti, kareivių jau nebaugino slaptoji policija. Per karą ir po karo užsienyje pabuvojo milijonai rusų kareivių, ir tai, ką pamatė, jie vargu ar galėjo greitai pamiršti. Ar jie pasielgs kaip dekabristai, jauni karininkai, kurie ėmėsi revoliucinės veiklos, paveikti įspūdžių Prancūzijoje 1814—1815 m.? Valdžia suprato, koks pavojus jai gresia, jeigu užsienio politinės bei kultūrinės idėjos pateks į Sovietų Sąjungą ir pasitarnaus kaip revoliucinis fermentas, esamos tvarkos irimo katalizatorius. Todėl ji ėmėsi griežtų priemonių — sustiprino indoktrinaciją, kur kas smarkiau suveržė apribojimų varžtus. Būta ir kitų priežasčių tokiai politikai vykdyti — mat per karą Sovietų Sąjunga įgijo didžiules teritorijas su milijonais gyventojų. Štai jos:

	PLOTAS (kv. mylios)	GYVENTOJŲ SKAIČIUS (1945)
Lietuva	24 000	3,0 mln.
Latvija	20 000	2,0 “
Estija	18 000	1,1 “
Rytų Lenkija	68 000	10,0 “
Besarabija ir Bukovina	19 000	3,7 “

	PLOTAS (kv. mylios)	GYVENTOJŲ SKAIČIUS (1945)
Moldavija	13 000	2,2 mln.
Rytų Prūsija	3 500	0,4 "
Užkarpatė	5 000	0,8 "
Karelija	16 000	0,5 "
Petsamas	4 000	0,004 "
Tanu-Tuva	64 000	0,06 "
Kurilų salos	4 000	0,004 "
Pietų Sachalinas	14 000	0,4 "

Įgyta teritorija buvo didesnė už Ispanijos ir Portugalijos plotą kartu sudėjus, ir joje gyveno milijonai naujų piliečių, kuriuos reikėjo perauklėti. Tose vietovėse, kurias buvo laikinai užėmę vokiečiai, milijonai sovietų piliečių bendradarbiavo su priešu — dabar juos reikėjo nubausti. Kai kurios mažos tautelės — tikriau, ta jų dalis, kuri ištvėrė tremties baisumus, — buvo įkurdintos Sovietų Sąjungos rytuose. Panašių priemonių Stalin tikriausiai būtų ėmęsis ir prieš ukrainiečius, jeigu (kaip vėliau pasakė vienas iš jo padėjėjų) jų nebūtų buvę šitiek daug. 1946 m. visi ženklai rodė, kad grįžtama prie ikikarinės politinės ortodoksijos ir gyventojų terorizavimo. Chruščiovo laikotarpio sovietų istorijos vadovėlyje pokario metai apibendrinti taip:

> Tačiau ir organizacinio bei ideologinio darbo srityje pasireiškė Stalino asmens kulto įtaka, ypač sustiprėjusi pokario metais. Visų pirma buvo pažeisti lenininiai kolektyvinio vadovavimo principai. Nuo karo pabaigos iki 1952 m. surengtas tik vienas CK plenumas, keturiolika metų nebuvo šaukiamas partijos suvažiavimas. Nenuostabu, kad daugelis principinių partijos politikos klausimų buvo sprendžiami be nuodugnios analizės, neatsižvelgiant į visos partijos nuomonę, neretai tai darė vienas Stalin.[...]
>
> Ideologijos srityje sunkios asmens kulto pasekmės pirmiausiai pasireiškė teorijos atotrūkiu nuo praktikos, kolektyvinės partijos minties ignoravimu. Stalin buvo įsitikinęs, kad vien jam priklausąs lemiamas žodis visais teorijos klausimais. Buvo menkinama Karlo Marxo, Friedricho Engelso, Vladimiro Iljičiaus Lenino veikalų reikšmė, kai kurie

svarbūs jų teiginiai skelbiami pasenusiais. [...] Ilgus metus nepasirodė nė vienas vertingas politinės ekonomijos, filosofijos ir istorijos veikalas. (*Kratkaja istorija SSSR*, t. 2, p. 397, 398. Moskva—Leningrad: Nauka, 1964.)

Tai rūstus kaltinamasis aktas, bet vis dėlto jame neatskleista daugelis svarbių stalinizmo bruožų. Nors teigiama, kad Stalin savo sprendimų nederinęs su partija, nieko nepasakoma apie tų sprendimų pobūdį. Minimi kai kurie jo nusikaltimai komunistų partijai, bet ne visai šaliai. Maža to, visas reiškinys pateikiamas kaip nenormalus, grynai atsitiktinis, laikinas nukrypimas nuo bolševizmo kanonų, kaip vienui vieno žmogaus neigiamų būdo bruožų padarinys. Bet bolševizmas, be kita ko, grindžiamas tikėjimu istorijos dėsniais, ir todėl kyla klausimas, ar Stalino fenomenas buvo atsitiktinis, ar neišvengiamas. Į tokį klausimą buvo keblu atsakyti. Kaip visi Rusijoje žinojo, komunizmas — tai proletariato diktatūra. Proletariatas valdysiąs tol, kol atsirasianti beklasė visuomenė ir valstybės su jos prievartos funkcijomis daugiau nebereikėsią. Bet praktiškai proletariato diktatūra visada reiškė saujelės žmonių absoliučią valdžią, kurią jie paskui atiduoda į vieno žmogaus rankas. Stalin savo rankose buvo sutelkęs daugiau galios negu bet kuris kitas moderniųjų laikų valdovas, ir jis buvo dievinamas nelyginant senovės Egipto faraonai. Kitais žodžiais tariant, egzistavo stulbinantys prieštaravimai tarp oficialiosios teorijos ir praktikos, tarp uždavinio, kurį šalis turėjo įgyvendinti, ir politinės sistemos, kuriai du šimtai milijonų jos gyventojų turėjo paklusti. Stalin buvo įsitikinęs, kad žmonės pernelyg atsilikę, todėl jiems negalima duoti daugiau laisvės; jiems reikią geležinės drausmės ir griežto prižiūrėtojo. Visus šiuos, kad ir nemalonius, argumentus tiek rusams, tiek užsieniečiams būtų buvę lengviau suvokti, jeigu jie būtų buvę taip ir išdėstyti. Tuo tarpu oficialioji propaganda skelbė, kad Sovietų Sąjunga esanti laimingiausia ir laisviausia šalis pasaulyje.

Šie pokario sukrėtimai nebuvo visiškai netikėti, nes daugelis politikos apžvalgininkų, tarp jų ir keletas žymių socialistų, nuo pat revoliucijos pradžios ne sykį buvo įspėję, kad diktatūra nėra tokia politinė sistema, kurią panorėjus galima priimti arba atmesti. Kartą pasirinkta, ji ilgai veiksianti valstybę ir visuomenę; tai nebūsiąs „laikinas reiškinys“. Rosa Luxemburg stebėtinai įžvalgiai numatė, kad darbi-

ninkų klasės diktatūra palengva pavirsianti diktatūra darbininkų klasei — iš pradžių diktatūra grupės žmonių, o galiausiai vieno žmogaus, tvirtai įsitikinusio, kad jis žino, kas geriausia partijai ir apskritai žmonėms. Bet tai ne vien Stalino stiliaus dalykai; daugelyje jo veiksmų matyti beprotybės elementai. Kai ką, žinoma, galima paaiškinti ir racionaliai. Nutrūktgalviškas ekonominės plėtros greitis (ir kaina, kurią reikėjo už tai sumokėti), pirmenybės teikimas sunkiajai pramonei turėjo tiek šalininkų, tiek priešininkų; tai buvo pateisinamos polemikos dalykai. Tuo tarpu kiti Stalino veiksmai buvo ne vien klaidingi ir pražūtingi, bet ir aiškiai iracionalūs — sakykime, valymai ir masiniai areštai, pražudę artimiausius jo bendražygius. Jo gyvenimui einant į pabaigą, tokios iracionalios priemonės darėsi vis dažnesnės ir dažnesnės. Kai kurios iš jų galėtų būti pavyzdžiu, kaip beribė valdžia ištvirkina aukščiausiąjį vadovą, praradusį ryšį su tikrove; kitas galima paaiškinti kaip progresyvinės paranojos ir kitų psichinės ligos pasireiškimų rezultatą. Kad ir kaip būtų iš tikrųjų, pokario Rusijos politinė sistema smarkiai skyrėsi nuo tos „aukštosios demokratijos formos“, apie kurią svajojo ir už kurią kovojo ne viena rusų revoliucionierių karta.

Kai baigėsi karas, Stalin buvo įpusėjęs septintą dešimtį ir valdė jau daugiau kaip penkiolika metų. Visa opozicija — netgi potenciali opozicija — seniai buvo eliminuota. Būdamas stebėtinai darbingas, jis valdė šalį praktiškai vienas; liguistai bijodamas konkurencijos, jis stengėsi kiek įmanoma mažiau deleguoti valdžios ir kurstė savo parankinius vieną prieš kitą. Dėdamasis tikįs žmonija apskritai, jis niekino žmones ir neabejojo, kad be jo šalis ir visa komunistinė sistema žlugsianti. Jis tvirtai tikėjo revoliucija iš viršaus, politikos įgyvendinimu per įsakymus ir įtariai žiūrėjo į bet kokius savaimingus judėjimus apačioje. Trečiajame dešimtmetyje jis pasirinko „socializmą vienoje šalyje“, nes puikiai suprato, kad, be kitų priežasčių, Rusija paprasčiausiai dar nepajėgi vykdyti pasaulinės revoliucijos politiką. Tačiau 1945 m. jis gavo puikią progą primesti sovietinę sistemą Rytų Europos bei Balkanų šalims ir, žinoma, ja pasinaudojo. Jis ėmėsi sistemingai eksportuoti savo politinę tvarką į Lenkiją, Vengriją, Rumuniją ir kitur, netgi ne itin stengdamasis sudaryti vaizdą, kad tų šalių gyventojai savo noru pasirinkę stalinizmą; tiesiog tokia buvusi nepermaldaujama istorijos eiga, o jis, Stalin, — apvaizdos įrankis.

Stalino parankiniai — Politinio biuro nariai ir Centro komiteto sekretoriatas — be išlygų klausė Šeimininko (taip jie jį vadindavo). Net pats menkiausias nukrypimas būtų ne tik kainavęs jiems postą, bet ir grėsęs jų gyvybėms. Senieji bolševikai, 1917 m. revoliucijos vykdytojai, išnyko per ketvirtojo dešimtmečio procesus ir valymus. Dabar jų buvo išlikusi tik saujelė. Kalinin (1875—1946), nominalus valstybės vadovas, buvo kilęs iš valstiečių, jaunystėje dirbęs metalo pramonėje. Jis rėmė Staliną, šiam kovojant dėl valdžios trečiajame dešimtmetyje, ir už tai gavo grynai popierinį postą. Kiti du, likę iš anų laikų, — tai ištikimasis Molotov ir maršalas Vorošilov. Molotov (1890—1986) buvo antras žmogus po Stalino; dešimt metų (1939—1949), o paskui ir po Stalino mirties jis dirbo užsienio reikalų ministru. Užkietėjęs bolševikas, jis nenukrypstamai vykdė visus įsakymus; Stalino išmintimi nesiliovė tikėjęs netgi tuomet, kai 1949 m. faktiškai buvo pašalintas iš vadovybės arba kai buvo suimta jo žmona. Vorošilov (1881—1969) buvo vienas iš Raudonosios armijos organizatorių ir vadų, bet karo metu niekuo ypatingu nepasižymėjo. Dabar jis irgi tebuvo nominali figūra. Kur kas daugiau galios turėjo jaunesni Politinio biuro nariai — Berija, Ždanov, Malenkov ir Chruščiov. Berija, gruzinas kaip ir Stalin, vadovavo slaptajai policijai — valstybei valstybėje, turinčiai keleto šimtų tūkstančių reguliarią kariuomenę. Berijos imperija vykdė ne tik visas įprastas slaptosios policijos funkcijas, bet ir tokią su jomis nesusijusią veiklą kaip drėkinimo ir žemės ūkio objektų statybos (kuriose buvo panaudojami darbo stovyklų kaliniai), valstybės archyvai, branduoliniai tyrimai ir t.t. Teoriškai slaptoji policija buvo pavaldi vyriausybei ir komunistų partijai. Bet praktiškai ji buvo visagalė, ir netgi patys aukščiausi partijos bei valstybės funkcionieriai drebėdavo, kai jiems tekdavo stoti prieš Berijos parankinius. Vėliau Berijai buvo suversta atsakomybė už visas „asmens kulto" piktadarybes. Andrej Ždanov (1896—1948) ankstyvuoju pokario laikotarpiu buvo viena iš pagrindinių figūrų — partijos Centro komiteto sekretorius, didžiausias autoritetas (po Stalino) ideologijos srityje. Jis taip pat vaidino svarbų vaidmenį koordinuojant užsienio komunistų partijų veiklą. Malenkov, jauniausias Politinio biuro narys, labai sparčiai iškilo po 1939 m. ir kurį laiką po Stalino mirties buvo pagrindinis kandidatas į aukščiausiąjį postą. Jis dirbo partijos organizavimo darbą, bet kišosi ir į pramonės valdymą. Chruščiov (1894—1971) kilo lė-

čiau; ilgus metus jis vadovavo Maskvos ir Ukrainos partinėms organizacijoms. Valstiečių kilmės, jaunystėje dirbo šaltkalviu Donecko srityje. Kaip ir daugelis jo kartos žmonių aukščiausiuose partijos sluoksniuose, jis buvo įvairiapusis veikėjas — jam teko spręsti ir pramonės, ir žemės ūkio, ir daugybės kitų sričių problemas. Reikėtų paminėti ir Kaganovičių; jis buvo senas Stalino bendražygis, tačiau jo svoris vadovybėje juo toliau, juo labiau mažėjo. Taip pat Bulganiną — idealų biurokratą, Valstybinio banko pirmininką, gynybos ministrą, Maskvos miesto tarybos pirmininką, žodžiu, dar vieną daugiadarbį. Ir galiausiai — tai nereiškia, kad jis buvo mažiau įtakingas, — gudrų armėną Mikojaną, užsienio ir vidaus prekybos žinovą, o paskesniais metais, kiek jam užteko ištvermės, tiesiog „nusipelniusį valstybės veikėją", išsilaikiusį ilgiau už anuos visus. Rašant šias eilutes, iš Stalino aplinkos tebuvo gyvas vien Kaganovič, gimęs 1893 metais*.

Kol diktatorius buvo gyvas, jo aplinkos žmonės bemaž nesiskyrė vienas nuo kito; jie visi veikė kaip jo įrankiai ir kalbėjo vienu balsu. Tik po jo mirties išryškėjo skirtingos jų asmenybės ir pažiūros. Ir Stalino metais įvairiausiais būdais kovota dėl geresnės padėties, tačiau būtų beveik neįmanoma tokias vidaus kovas aiškinti politiniais ar ideologiniais nesutarimais. Paprastai tai būdavo kova dėl valdžios, vargu ar turėjusi kokį nors ryšį su esminiais principais. Arši kova vyko tarp Ždanovo ir Malenkovo grupuočių. Karo metu Malenkov įgijo nemažą galią vadovaudamas kadrų valdybai, nuo kurios priklausė visi paskyrimai. Ždanovą piktino to išsišokėlio sėkmė ir kai kurie veiksmai, ir jam išsyk po karo pavyko sumažinti savo varžovo įtaką. Bet 1947 m., Ždanovui susirgus, Malenkov surengė kontrpuolimą, o po Ždanovo mirties sugebėjo išstumti daugumą varžovo šalininkų iš užimamų postų. Kaip ir viduramžių Europoje, kiekvienas hierarchijos narys buvo kažkam dėkingas už savo padėtį — *nul homme sans seigneur***. Kai senjoras patekdavo į nemalonę, jo globotiniui irgi iškildavo didžiulis pavojus, nebent jis spėdavo laiku pareikšti ištikimybę naujam šeimininkui. Antai priblėsus Malenkovo žvaigždei, jo protežė profesorius Aleksandrov buvo atleistas iš svarbaus agitacijos ir propagandos skyriaus vadovo pareigų; po keleto metų, kai Malenkovo žvaigždė sužibo vėl, jis atgavo palankumą, bet,

* Lazar Kaganovič mirė 1991 m. (*Vert. past.*)

** Nėra žmogaus be senjoro (*pranc.*).

šeimininkui praradus pozicijas partijos vadovybėje, galutinai nugrimzdo į užmarštį. Po Ždanovo mirties jo šalininkams buvo dar blogiau; pasiremiant išgalvotais kaltinimais, mirties bausme buvo nuteista visa Leningrado partinės organizacijos vadovybė, tarp jų Kuznecov, Rodionov (pastarasis buvo kartu ir Rusijos Respublikos Ministrų tarybos pirmininkas) ir kiti. Ši „Leningrado byla" tuo metu laikyta paslaptyje, nors į ją buvo įtrauktas aukščiausio partijos organo, Politinio biuro, narys Voznesenskij, kuriam irgi įvykdyta mirties bausmė. Visa tai buvo daroma griežtai paslapčiomis; vieną dieną žmogus dar Politinio biuro narys, o kitą — jau „nežmogas"*. Valymai vyko visoje šalyje; kai kuriose vietovėse per vienerius metus buvo nušalinta iki 25 procentų vadovų. Kartais tai tereiškė perkėlimą į kitą partinį darbą. Jeigu tokie pakeitimai turėjo kokį tikslą (o tai toli gražu nėra aišku), tai nebent jais siekta išvengti sovietinio gyvenimo subiurokratėjimo. Bet naudos iš to nebuvo, nes pati sistema kūrė sąlygas milžiniškos biurokratinės mašinos egzistavimui, ir vienų biurokratų keitimas kitais negalėjo turėti didesnio poveikio sistemos esmei.

Pradžioje komunistų partija susidėjo iš vienminčių intelektualų ir profesionalių revoliucionierių bei vieno kito darbininkų klasės atstovo. Tapusi valstybine partija, ji pradėjo įgyti vis labiau tarnautojišką pobūdį; visi, užimantys iškilesnę padėtį visuomenėje, turėjo priklausyti partijai, kurios stuburas buvo didžiulė profesionalių organizatorių armija. Partijos pozicijos nebuvo neginčijamos: kariuomenėje politiniai komisarai gavo užleisti vietą karininkams profesionalams, pramonėje ir žemės ūkyje — naujos kartos technokratams. Pervuchin ir Saburov buvo pirmieji šio sluoksnio atstovai, patekę į aukščiausiąją partijos vadovybę. Jie buvo ištikimi komunistai, išsilavinimu ir mąstymu nesiskiriantys nuo partijos srities sekretoriaus. Bet, prisiėmę atsakomybę už nacionalinę ekonomiką, jie įgijo tam tikrų specifinių ypatybių ir — kaip grupė — bendrų interesų; jų įtaka vėliau labai išaugo. Jau minėjome, kokią neribotą galią turėjo slaptoji policija, teoriškai — partijos ir valstybės įrankis, o praktiškai — visiškai nepriklausoma, niekam neapskundžiama organizacija. Tačiau vienoje srityje partijos veikla po karo labai sustiprėjo: propaganda pasidarė kur kas kryptingesnė, ideologinė priežiūra — kur kas griežtesnė, vėl atsi-

* Žr.: George Orwell *1984-ieji*.

naujino karo metais nutrūkusi eretikų medžioklė. Didelis dėmesys sutelktas į švietimą; aukštųjų mokslo įstaigų studentų skaičius nuo prieškarinių aštuonių šimtų tūkstančių išaugo iki 1,2 milijono 1946 m. Tais pačiais metais buvo įkurta Aukštoji partinė mokykla ir Visuomenės mokslų akademija. Pokario intelektualinio klimato sąlygomis svarbiausias jų uždavinys buvo populiarinti Stalino veikalus.

Partijos propaganda stengėsi pabrėžti Rusijos pranašumą prieš Vakarus — ne vien sovietiniu laikotarpiu, bet ir per visą istoriją. Staiga „paaiškėjo", kad rusams priklauso pirmumo laurai daugumoje mokslo, technologijos ir kitų žmogaus veiklos sričių, esą jie išradę ir telefoną, ir automobilį, ir lėktuvą, ir daugelį kitų dalykų. Nemaža rašytojų, kompozitorių, filosofų, tapytojų buvo užsipulti kaip „vergiškai sekantys vakarietiškais pavyzdžiais", „kosmopolitizmas" tapo viena iš didžiausių nuodėmių. Kiti buvo smerkiami už tai, kad jų darbai nepakankamai kelią optimizmą; negana būti komunistu ar laikytis komunistinių pažiūrų, būtina atskleisti partijos liniją iki menkiausių detalių. Šią totalinio menų ir mokslų reglamentavimo kampaniją pradėjo Andrej Ždanov, bet tai nebuvo jo asmeninis įgeidis; priešingai, po Ždanovo mirties ji dar labiau sustiprėjo. Ideologinė linija buvo nubrėžta 1946 m. partijos nutarimuose dėl dviejų literatūros žurnalų (vienas iš jų, *Leningrad*, buvo uždarytas) ir dėl sovietinės muzikos būklės. Žymus ekonomistas Jevgenij Varga smarkiai kritikuotas už prielaidą, kad per artimiausią dešimtmetį Vakarus nebūtinai ištiksianti didelė ekonominė krizė, kad, atvirkščiai, nėra neįmanomas naujas pakilimas. Jis netgi spėjo, kad valdančiosios klasės Vakaruose padarysiančios tam tikrų nuolaidų darbininkams ir galbūt atsisakysiančios kolonijų. Toks požiūris buvo griežtai atmestas, nes nesiderino su Stalino politika, kuri buvo grindžiama prielaida, kad ginkluotas susirėmimas tarp kapitalizmo ir komunizmo anksčiau ar vėliau neišvengiamas.

Jokia sritis, joks gyvenimo Sovietų Sąjungoje aspektas nebuvo paliktas be priežiūros, ir pasekmės paprastai būdavo pražūtingos. Genetikoje įsigalėjo Lysenko mokykla, neigianti tradicinės genetikos dėsnius; vėliau ji buvo demaskuota kaip šarlatanų ir klastotojų grupė. Kitas pavyzdys: sovietų kino studijos trečiąjį dešimtmetį sukūrė įdomių filmų, kai kurie iš jų pelnė pasaulio pripažinimą. Po karo kinematografininkai turėjo griežtai laikytis naujų kanonų, bet valdžiai jie vis neįtiko, nors ir labai stengėsi. Todėl išleidžiamų filmų skaičius nuolat

mažėjo, kol paskutiniais metais prieš Stalino mirtį pasiekė visų laikų minimumą — penkis (palyginkime su šimtais filmų, kasmet išleidžiamų ne vien Jungtinėse Valstijose, bet ir Japonijoje bei Indijoje). Ir kitose srityse sąlygos buvo panašios: Einstein ir Freud pasmerkti kaip imperializmo ir reakcijos šaukliai, o vienas žymus sovietų rašytojas pareiškė, ir tai buvo plačiai išgarsinta, kad jei šakalas mokėtų rašyti, jis rašytų kaip Sartre ir T. S. Eliot.

Rusija visuomet buvo kontrastų šalis, tačiau pokario laikotarpiu prieštaravimai išryškėjo kaip niekada smarkiai. Ekonomika atsigavo stebėtinai greitai. Nors vis dar nepaprastai skurdi, šalis sulig kiekvienais metais vis labiau tvirtėjo, tuo tarpu žmonių gyvenimo lygis bemaž nesikeitė. Vidutinė rusų šeima ir toliau gyveno viename kambaryje; trūko maisto, buvo sunku įsigyti drabužių ir kitų būtiniausių reikmenų, o ir tie buvo prastos kokybės. Vis daugiau sovietų piliečių baigė aukštąjį mokslą, bet tuo pat metu ideologinė kontrolė darėsi vis griežtesnė ir nuožmesnė. Oficialioji doktrina sovietų santvarką skelbė esant pačia laisviausia ir demokratiškiausia pasaulyje, tačiau individas neturėjo politinių teisių ir buvo praktiškai bejėgis prieš valdžios institucijas. Įkyri, absurdiška, melaginga sovietų propaganda tarsi tyčiojosi iš savo piliečių intelekto ir brandumo. Oficialiai buvo laikoma, kad proletarinis internacionalizmas tebėra tiek vidaus, tiek užsienio politikos didžioji kelrodė žvaigždė. Bet iš tikrųjų šalis buvo sąmoningai izoliuojama nuo pasaulio; visa užsienio įtaka, kad ir kokia nekenksminga, buvo smerkiama. Šalis, kurioje industrializacija ir bendras išsilavinimo lygis sparčiai žengė į priekį, buvo tvarkoma kaip koks vaikų darželis, vadovaujamas griežtos drausmės šalininkų. Marksizmas-leninizmas skelbė teorijos ir praktikos vienybę, tačiau tikrovėje teorija ir praktika vis labiau tolo viena nuo kitos. Sovietų Sąjungoje karas sužadino daug vilčių, bet pokaris atnešė dar daugiau nusivylimų.

RYTŲ EUROPOS SOVIETIZACIJA

Karui pasibaigus, sovietų kariuomenė buvo užėmusi visą Rytų Europą ir Balkanus, išskyrus Graikiją, Albaniją, Jugoslaviją, ir visos šio regiono šalys, vėlgi išskyrus Graikiją, tapo, oficialiai tariant, „liaudies

demokratijomis“, arba, pasak negailestingesnių stebėtojų, sovietų satelitais. Pirmą pokario dešimtmetį šių šalių politinė raida buvo labai panaši, tad pasidarė įprasta žiūrėti į jas kaip į visumą. Tačiau nors tos šalys ir priklausė sovietų įtakos sferai, nors jas po 1945 m. ir ištiko vienodas likimas, vis dėlto tarp jų būta nemažo skirtumo, kurio nederėtų nepaisyti. Sakykime, lenkai, čekai, serbai, bulgarai — tai „broliai slavai“; apie vengrus, rumunus ir Rytų vokiečius šito nepasakysi. Dauguma šio regiono tautų šimtmečius gyveno po svetimu padu ir nepriklausomybę įgijo tik XIX amžiuje arba po Pirmojo pasaulinio karo. Jose visose viešpatavo nacionalizmo dvasia, jos visos, išskyrus Čekoslovakiją, buvo daugiausiai agrariniai kraštai. Bet jų žemės ūkio sankloda buvo ydinga; didžiuma žemės priklausė saujelei šeimų, tuo tarpu dauguma valstiečių jos visai neturėjo arba turėjo mažai. Po 1918 m. kai kur mėginta vykdyti agrarines reformas, bet Vengrijoje ir Lenkijoje ši problema toli gražu nebuvo išspręsta. Visose šalyse gyveno gana daug tautinių mažumų; milijonų ukrainiečių ir žydų buvimas Lenkijoje, vokiečių ir vengrų — Čekoslovakijoje, serbų, kroatų ir kitų tautų sambūvis Jugoslavijoje kėlė daug politinių ir socialinių problemų. Didesnių ginkluotų konfliktų tarp Rytų Europos ir Balkanų šalių tarpukario laikotarpiu nebuvo, bet geros valios vis dėlto stigo, ir beveik visos šalys turėjo teritorinių pretenzijų vienam ar keliems kaimynams. Dvidešimt metų per trumpas laikas bet kurios šalies laimėjimams įvertinti, tačiau tarpiniai rodikliai nebuvo džiuginantys. Tik Čekoslovakija, nuo seno toliausiai pažengęs Rytų Europos kraštas, tvarkėsi palyginti efektyviai, sėkmingai sprendė savo socialines bei ekonomines problemas ir neatsisakė parlamentinės demokratijos. Kitų šalių istorijoje demokratiniai režimai tebuvo trumpi intarpai; didžiumą laiko valdžią savo rankose turėjo kariuomenės remiama oligarchija. Vengrijoje vyriausybės buvo gana stabilios; kitose šalyse dažnai vykdavo įnirtingi perversmai.

Pagrindinė tų šalių silpnumo priežastis buvo valdančiųjų klasių nemokėjimas daugiau ar mažiau efektyviai tvarkyti vidaus reikalus, o svarbiausia — nesugebėjimas suvienyti jėgas. Juk geopolitiniu požiūriu jų padėtis buvo pavojinga; jas supo pranašesnės ir kur kas galingesnės jėgos — Vokietija vakaruose ir Sovietų Sąjunga rytuose. Nepriklausomybę jos gavo tada, kai šios jų kaimynės buvo laikinai susilpnėjusios. O kai tos dvi valstybės atgavo jėgas, mažų Rytų Europos

tautų ateitis vėl pakibo ant plauko. Nacių laikais visa Rytų Europa buvo patekusi Vokietijos įtakon. Vienos šalys buvo okupuotos (Lenkija, Čekoslovakija, Jugoslavija), kitos stojo kariauti Vokietijos pusėje (Vengrija ir Rumunija). Bulgarija, nors ir būdama Vokietijos sąjungininkė, sugebėjo išvengti karo veiksmų prieš Rusiją. Jugoslavijoje ir Albanijoje kilo stiprus pasipriešinimo judėjimas, ir tai turėjo didelę reikšmę po karo, nes šios šalys parodė daugiau nepriklausomybės siekio už savo kaimynes, kurios buvo išvaduotos vien Raudonosios armijos pastangomis. Pasipriešinimo grupės veikė ir Lenkijoje, bet dėl geografinių bei kitų priežasčių jos neįgijo tokios svarbos kaip Jugoslavijoje. Kitose Rytų Europos šalyse priešintasi silpnai arba visai nesipriešinta: vienur dėl to, kad gyventojai buvo daugiausia nusiteikę provokiškai ir antirusiškai, kitur — kad jie buvo abejingi ar geografinės sąlygos netiko partizaniniam karui.

Rytų Europos ir Balkanų okupacija vyko nuo 1944 m. vasaros iki 1945 m. pavasario. Niekada nebūna lengva sulaikyti okupacinę kariuomenę nuo ekscesų, o Raudonosios armijos vadai labai ir nesistengė. Po atkaklių mūšių ir daugybės kančių kova galų gale persikėlė už Sovietų Sąjungos sienų, ir buvo nerealu tikėtis, kad ugnį ir vandenį perėję kareiviai elgsis pavyzdingai. Ekscesai truko neilgai, jie nebuvo organizuoti, tačiau smurtas lieka smurtu: buvo žudomi civiliai, prievartaujamos moterys, nė dienos nepraėjo be apiplėšimų ir grobimų. Tokie dalykai buvo dažnesni buvusių priešų šalyse, tačiau jų neišvengė nei Lenkija, nei Jugoslavija, nei Čekoslovakija, ir tai atgaivino seną lenkų bei kitų Rytų Europos tautų požiūrį į savo rytinius kaimynus kaip į žemesnės kultūros atstovus — rusai jiems tebebuvo azijiečiai, kurių Europos civilizacija dar nepasiekusi.

Nuo karo labiausiai nukentėjo Lenkija ir Jugoslavija. Žuvo šeši milijonai Lenkijos piliečių, pusė iš jų žydai; mažesnė Jugoslavija neteko beveik dviejų milijonų žmonių. Jugoslavijos pramonės nuostoliai vertinami kaip vienas trečdalis jos ikikarinės vertės. Lenkijos nuostoliai buvo dar didesni. 1945 m. bemaž pusė jos ariamų žemių stovėjo neįdirbtos, o žemės ūkio produkcija tesudarė 38 procentus prieškarinio lygio. Milijonas ūkių liko be arklių, o traktorių, žinoma, neturėta. Negana to, beveik visiškai buvo sugriauta komunikacijų sistema. Vengrija ir Rumunija nukentėjo mažiau, be to, jų ištekliai buvo didesni: Vengrija visais laikais eksportuodavo didžiąją dalį savo žemės ūkio pro-

dukcijos, o jos pramonė Rytų Europoje tenusileido Čekoslovakijos pramonei. Rumunija turėjo naftos telkinių ir taip pat nemažą žemės ūkio produktų perteklių. Bet 1945 m. šių šalių ekonominės perspektyvos kai kuriais atžvilgiais atrodė netgi niūresnės negu Lenkijos ir Jugoslavijos. Lenkijai padaryta žala buvo kompensuota rytinėmis Vokietijos teritorijomis, be to, tiek Lenkija, tiek Jugoslavija gavo nemažą paramą iš UNRRA. Vengrija ir Rumunija, kaip buvusios priešų valstybės, tokios pagalbos negavo; priešingai, jos turėjo mokėti reparacijas — po 300 milijonų dolerių kiekviena, daugiausiai Sovietų Sąjungai. Vengrijos valiuta žlugo; 1946 metų rugpjūtį 1 doleris kainavo 29,667 milijono pengų, ir teko įvesti naują piniginį vienetą — forintą. Rumunija, daugiausia priklausoma nuo žemės ūkio derliaus, smarkiai nukentėjo per 1946 ir 1947 m. sausras. Bulgariją ir Čekoslovakiją karas nualino palyginti nesmarkiai; jų ekonominių sunkumų priežastis buvo bendra pokario suirutė ir tai, kad nutrūko prekyba bei ryšiai su kaimyninėmis šalimis.

Rytų Europos šalių politinė raida po 1945 m. buvo labai panaši. Iš pradžių visur susidarė koalicijos, į kurias įėjo visos partijos, išskyrus fašistų ir kraštutinių dešiniųjų. Po metų ar dvejų jos užleido vietą naujoms koalicijoms, kuriose visus svarbiausius postus užėmė komunistai, o jų partneriai gavo tenkintis paprasčiausių satelitų vaidmeniu. Galiausiai šitokius „liaudies frontus" pakeitė vienpartiniai komunistų režimai. Tačiau procesas tuo nesibaigė, nes komunistų partijų viduje prasidėjo valymai. Pirmomis aukomis tapo partijų vadovai, apkaltinti „nacionalkomunistiniu" nukrypimu (Rajk Vengrijoje, Gomułka Lenkijoje, Patrascanu Rumunijoje, Traicho Kostov Bulgarijoje). Šią ereziją likvidavus buvo pasirinkti kiti taikiniai, ir valymų pobūdis darėsi vis labiau miglotas. Valymai pavirto kova tarp įvairių grupuočių, kurioje ideologinės pažiūros ar netgi lojalumo Maskvai laipsnis jau neturėjo lemiamos reikšmės.

Kiekvienoje šalyje įvykiai kiek skyrėsi. Jugoslavijoje ir Albanijoje komunistai paėmė valdžią be išorės pagalbos, nes ikikarinės demokratinės partijos buvo silpnos arba jų visai nebuvo. Todėl ten nereikėjo kurti nei tikrų, nei fiktyvių koalicijų — valdžią komunistai laikė savo rankose nuo pat pradžių, keletą nekomunistų pašalinę dar 1945 m. vasarą. Valymų intensyvumas įvairiose šalyse irgi nebuvo vienodas. Tačiau, išskyrus Jugoslaviją, politiniai įvykiai visur buvo tokie pana-

šūs, kad dauguma stebėtojų tuo metu neabejojo, jog jie vykstą ne vien pagal sutartą pavyzdį, bet ir pagal iš anksto suderintą tvarkaraštį. Dabar tai atrodo mažiau įtikėtina. Galutinis tikslas ir kai kurios tarpinės stadijos, be abejo, buvo aptartos. Komunistai žinojo, kad bendradarbiavimas su nekomunistinėmis partijomis nebūsiąs amžinas, kad socialistines partijas reikėsią perimti į savo rankas arba, nepavykus to padaryti, sutriuškinti. Jie puikiai žinojo, kokių svarbiausių postų jiems reikia ir kokiomis priemonėmis įvykdyti perversmą. Tačiau nėra jokio pagrindo manyti, kad egzistavo griežtas tvarkaraštis ar kad būta nurodymų dėl, sakykime, menamai demokratinės fazės ilgumo prieš galutinai užgrobiant valdžią. Tokie sprendimai buvo daromi daugiau ar mažiau spontaniškai ir dažniausiai priklausė nuo daugybės veiksnių. Bulgarijos komunistai perėmė visą valdžią 1945 m.; jų draugai Čekoslovakijoje būtų galėję tuo pačiu metu lengvai padaryti tą patį, bet nusprendė verčiau laukti bemaž trejetą metų.

Prieškario Čekoslovakijoje veikė stipri komunistų partija, tad nenuostabu, kad per pirmus laisvus rinkimus šioje šalyje (1946 m. gegužę) ji gavo šiek tiek daugiau negu trečdalį balsų. Kitose šalyse komunistų partijos prieš karą veikė nelegaliai ir buvo negausios — turėjo daugių daugiausia keletą šimtų ar keletą tūkstančių narių. Palankios sąlygos joms augti pokario metais susidarė pirmiausia dėl sovietų kariuomenės buvimo. Be to, Bulgarija nuo seno buvo prorusiškai nusiteikusi; Jugoslavijoje Tito vadovaujami partizanai buvo įgiję didelį populiarumą visų pirma kaip patriotinė jėga; jų kova su priešu pelnė visų gyventojų sluoksnių, įskaitant valstiečius, simpatijas. Bet apskritai po karo komunistai tesudarė menką visuomenės dalį, ir daugelis iš jų priklausė tautinėms mažumoms. Tai turėjo tiesioginį poveikį jų politikai — pavyzdžiui, kolaborantų ir buvusių fašistų atžvilgiu. Šie elementai, apskritai imant, buvo baudžiami ne taip griežtai kaip Vakarų Europoje. Vadovai paprastai būdavo likviduojami, bet eiliniai nariai neliečiami, ir nemaža pastarųjų ilgainiui įstojo į komunistų partiją (ypač Vengrijoje ir Rumunijoje). Rumunijoje ir Bulgarijoje komunistai ne išsyk panaikino monarchiją. Rumunijos karalius Mykolas I buvo priverstas atsisakyti sosto tik 1947 m. gruodį, po trejų sovietų okupacijos metų; devynmetis Bulgarijos karalius Simonas II emigravo 1946 m. rugsėjį. Generolas Kimon Georgijev daugiau kaip dvejus metus buvo Bulgarijos ministras pirmininkas, nors trečiąjį ir ketvirtąjį de-

šimtmetį komunistai įnirtingai kovojo prieš šį „militaristą ir fašistą". Rumunijoje komunistai bendradarbiavo su Tatarescumi, kuris prieš karą buvo dešiniojo centro ministras pirmininkas. Pasecki, profašistinio jaunimo vadas prieškario Lenkijoje, po 1945 m. tapo vienu iš patikimiausių komunistų sąjungininkų. Komunistai mieliau rinkosi norinčius bendradarbiauti dešiniuosius negu socialistus, kurie bendradarbiauti ne itin troško ir buvo potencialiai pavojingi varžovai. Komunistai žinojo, kad kovos baigtis galiausiai priklausysianti nuo to, ar pavyks perimti slaptosios policijos, kariuomenės, radijo, spaudos ir vidaus reikalų ministerijos kontrolę. Suvokdami, kad jiems trūksta masių paramos, komunistai kiek įmanydami stengėsi atidėti rinkimus — esą tam dar nesubrendusios sąlygos. Ten, kur laisvi rinkimai įvyko, jų rezultatai komunistams nebuvo palankūs. Vengrijoje 1945 metų lapkritį Nepriklausomoji smulkiųjų savininkų partija gavo bemaž keturis kartus daugiau balsų negu komunistai; 1946 metų spalį Berlyne komunistai, nors ir smarkiai remiami sovietų, nesurinko nė 20 procentų balsų — tai yra, mažiau, negu buvo gavę prieš Hitleriui ateinant į valdžią.

Komunistų partijos savo socialinių permainų programas vykdė labai atsargiai. Įmones, anksčiau priklausiusias vokiečiams, valdžia perėmė išsyk, bet šiaip pirmaisiais po išvadavimo metais nedaug kas tepasikeitė. Per 1946 m. buvo nacionalizuota dauguma bankų, draudimo kompanijų, ketaus ir plieno liejyklų, kasyklų, į valstybės nuosavybę perėjo daug didelių įmonių. Pavyzdžiui, Lenkijoje buvo suvalstybinti visi fabrikai, turintys daugiau kaip du šimtus darbininkų. Vengrijoje ir Čekoslovakijoje nacionalizacija iš pradžių vyko labai lėtai; bankus ir didžiumą mažmeninės prekybos valstybė perėmė tik 1948 m.

Nevienoda buvo žemės reformų sparta. Rumunijoje didžiųjų dvarų žemės buvo išdalintos dar vykdant agrarinę reformą po Pirmojo pasaulinio karo, tuo tarpu Vengrijoje žemės reformos priešininkams buvo pavykę to išvengti įrodinėjant, kad didelių ūkių išsaugojimas, Vengrijai auginant daugiausia kviečius, esanti ekonominė būtinybė. Mažiau kaip 1 procentui Vengrijos žemės savininkų priklausė beveik pusė žemės; kita vertus, šimtai tūkstančių valstiečių žemės išvis neturėjo. 1945 m. visos Vengrijos politinės partijos susitarė tuojau pat imtis žemės reformos. Kitose Rytų Europos šalyse žemės valdymo poliarizacija nebuvo tokia didelė, be to, Lenkijoje nuosavybės perskir-

stymą palengvino naujų teritorijų įgijimas, Čekoslovakijoje — trijų milijonų vokiečių iškraustymas. Bet, komunistų požiūriu, agrarinė reforma tebuvo pirmas žingsnis į žemės ūkio kolektyvizavimą pagal sovietinį pavyzdį. Iš pradžių šito tikslo jie siekė lėtai ir atsargiai. Trūkstant žemės ūkio mašinų, kolektyvizacija nebūtų buvusi sėkminga, o ir Rusijos pavyzdys rodė, kad perdėtas skubėjimas gali turėti pražūtingų padarinių. 1946 m. kai kurios šalys pradėjo ribotus eksperimentus su savanoriškais žemės ūkio kooperatyvais. Pirmieji sprendimai prievarta kolektyvizuoti žemės ūkį buvo priimti tik 1948 metų vasarą.

Komunistai puikiai suprato, kad radikalias permainas galima pradėti tik gerai politiškai įsitvirtinus. Šio tikslo — politinės įtakos įtvirtinimo — jie siekė be atodairos ir beveik be jokio varžymosi. Tačiau savo priešininkų jie atvirai nepuolė, o naudojo tai, ką vengrų vadovas Rákosi vėliau pavadino „salami technika", — palengva kasėsi po varžovų pamatais. Vienus kitų partijų lyderius jie patraukė į savo pusę kyšiais arba meilikavimu; kitus, kurių šitokie metodai nepaveikė, nutildė grasinimais arba areštais. Kai kuriuos nušalino tuo pretekstu, kad jie esą nepriimtini okupacinei valdžiai; kai kuriems pateikė iš piršto laužtus kaltinimus. Lenkijoje, Vengrijoje, Rumunijoje pagrindiniai komunistų varžovai buvo valstiečių partijos, turėjusios kur kas platesnę masių paramą. Lenkų komunistai pasinaudojo varžovų nenoru dėtis prie laikinosios vyriausybės, sudarytos 1945 metų liepos mėnesį. Valstiečių partijos lyderis Mikołajczyk tuo metu buvo Londone; kol jis pasiekė Lenkiją, komunistai jau buvo užėmę daugumą svarbiausių postų. Kai Valstiečių partija atnaujino savo veiklą, komunistai, gerai įsitvirtinę policijoje, nuolat žlugdė partijos darbą, neduodami ramybės jos vietiniams lyderiams, areštuodami juos, drausdami susirinkimus, ir galiausiai taip suklastojo rinkimus, kad Mikołajczykui, baiminantis dėl savo gyvybės, 1947 metų spalį teko bėgti iš Lenkijos.

Vengrijoje komunistų padėtis iš pradžių buvo silpnesnė, nes jie neturėjo savo rankose kai kurių svarbiausių postų, pavyzdžiui, ministro pirmininko. Rinkimai parodė, kad stipriausia politinė jėga yra Smulkiųjų savininkų partija. Faktiškai ji turėjo teisę sudaryti vyriausybę be komunistų, tačiau sutiko eiti į kompromisą, tik pareikalavo, kad partijos sekretorius Béla Kovács būtų paskirtas vidaus reikalų ministru. Tada Rákosi pagrasino, kad jo partija atsisakysianti dėtis į koaliciją. Jis davė suprasti, kad tokiu atveju okupacinė kariuomenė savo nuožiū-

ra sudarysianti vyriausybę. Smulkieji savininkai nusileido ir tuo suteikė komunistams galimybę per dvejus metus, pasitelkus įvairias represijų ir teroro formas, sunaikinti kur kas didesnę už save partiją. Komunistai teikėsi bendradarbiauti tik su tais politikais nekomunistais, kurie sutiko pripažinti jų vadovavimą; kiti buvo pašalinti iš postų arba suimti. Dažniausiai jie būdavo kaltinami pavertę savo partiją „fašistų ir reakcionierių prieglobsčiu". Šitaip Smulkieji savininkai prarado visą savo galią; 1947 metų vasarį buvo areštuotas Béla Kovács, labai energingas partijos sekretorius, o jo partijos kolegos, vis dar nominaliai sudarantys daugumą vyriausybėje, neįstengė pasiekti, kad jis būtų paleistas. Lenkijoje ir Vengrijoje komunistai perėmė socialistų partijas (atitinkamai 1947 ir 1948 m.), prieš tai pašalinę iš jų visus narius, kurie tam sujungimui priešinosi. 1946 m. tas pats nutiko mažesnei ir ne tokiai įtakingai Rumunijos socialistų partijai, vadovaujamai Titelio Petrescaus; panašaus scenarijaus laikytasi Čekoslovakijoje 1948 m. Į Rumunijos vidaus reikalus sovietai įsikišo atvirai: sovietų atstovas Višinskij 1945 metų kovo mėnesį pareikalavo nušalinti ministrą pirmininką generolą Radescų; jį pakeitė Petru Groza, turtingas žemvaldys be aiškios savo politikos, pasirengęs tarnauti komunistams. Valstiečių partija ir kiti opozicionieriai buvo persekiojami; jų lyderiai Maniu ir Michalace 1947 metų birželį areštuoti ir nuteisti kalėti iki gyvos galvos. Bulgarijoje perėjimas į visišką komunistų valdymą įvyko greičiau negu kitur. Dar karui nepasibaigus, komunistai perėmė Valstiečių partiją, privertę atsistatydinti kairįjį jos lyderį daktarą Dimitrovą. Jie tai padarė labai paprastai ir veiksmingai: keli šimtai komunistų įstojo į Valstiečių partiją, įvairiomis manipuliacijomis išrinkdino save vietiniais vadovais, nuvertė centrinę vadovybę (Petkovą ir Lulčevą) ir tada nusprendė susijungti su komunistais. Socialdemokratai buvo nutildyti 1945 metų gegužę, kai policija užgrobė jų laikraščius ir perdavė juos komunistams. Keletas opozicijos lyderių nesiliovė drąsiai kalbėję parlamente; kai kuriems iš jų vėliau netgi buvo pasiūlyti vyriausybės postai, nes perėjimas (rusų nuomone) vyko nepadoriai sparčiai. Jie atsisakė, bet nelygi kova vargu ar būtų pasibaigusi kitaip, jeigu ir būtų sutikę. 1947 metų rugpjūtį Nikolaj Petkov buvo nuteistas mirti, ir komunistai paskelbė opozicijos daugiau netoleruosią. Jugoslavijoje 1945—1946 m. buvo suimti kai kurie opozicijos lyderiai, bet apskritai represijos nebuvo tokios aršios, nes komu-

nistai jau nuo pat pradžių kur kas stipriau laikė šalį savo rankose. Partizanų armija karą baigė nugalėtoja, tad jokių koalicijos ir liaudies fronto formalumų bei subtilybių neprireikė; opozicinėms partijoms tiesiog neliko vietos. Tuo tarpu Čekoslovakijoje pirmus dvejus metus po karo koalicija funkcionavo palyginti neblogai. Komunistai turėjo savo rankose kariuomenę ir policiją, tačiau politinės partijos, prezidentaujant Benešui (kurio noras bendradarbiauti su Maskva nekėlė abejonių), dėl bendros politikos daugiau ar mažiau sutarė. Slovakijoje, taip pat socialdemokratų partijos viduje rungėsi prokomunistiniai elementai ir nepriklausomybės šalininkai, bet jų priešpriešа pasiekė kritišką tašką tik 1947 m. antroje pusėje. Pirmi dveji pokario metai buvo laimingiausi Čekoslovakijos istorijoje; tai buvo santykinio ekonominio klestėjimo ir politinės laisvės metai — tada atrodė, kad šalis išvengsianti posūkio į diktatūrą, vis labiau ryškėjančio kitose Rytų Europos vietose.

Rytų Europos reikalus tvarkė Maskva, bet sovietų vadai norėjo suteikti šioms šalims bent nepriklausomumo regimybę. Minties aneksuoti jas kaip Baltijos valstybes arba rytų Lenkiją kol kas buvo atsisakyta. Stalin priešinosi bet kokiam planui suvienyti satelitus. Kai maršalas Tito (1892—1980) ir bulgaras Dimitrov (1882—1949), buvęs Komunistų internacionalo sekretorius, 1946 m. svarstė Balkanų federacijos galimybę, jie sulaukė piktų priekaištų iš rusų, kurie priešinosi netgi muitų sąjungai. Maskva aiškiai norėjo tvarkytis su savo klientais pavieniui, o ne kaip su grupe.

Sovietų Sąjunga gavo nemažą ekonominę naudą imdama reparacijas iš Vengrijos, Rumunijos ir Rytų Vokietijos. Kitos Rytų Europos šalys buvo verčiamos parduoti Rusijai didžiumą savo gaminių gerokai žemesnėmis negu pasaulinės kainomis ir pirkti sovietų prekes dirbtinai pakeltomis kainomis. Pridėjus prie to viso sovietų kariuomenės elgesį per okupaciją, komunizmo nepopuliarumą apskritai, neišvengiamą komunizmo ir bažnyčios susikirtimą, vietinių komunistų uždavinys darėsi nepaprastai sunkus, kad ir kaip jie stengėsi įtikti žmonėms. Jie parodė neišsenkamą energiją, vykdydami socialines reformas ir atkurdami ekonomiką, bei nepaprastą sumanumą, triuškindami opoziciją.

1947 m. buvo pasiektas prieškarinis pramonės gamybos lygis, tik žemės ūkis dar tebebuvo atsilikęs. Dauguma šalių sudarė trumpalaikius, dažniausiai trejų metų planus neatidėliotinoms ekonominėms

problemoms spręsti. Įgyvendindami įvairius savo sumanymus komunistai buvo labai iniciatyvūs ir išradingi; politiniais sugebėjimais jie smarkiai pranoko savo varžovus. Jie aiškiai suvokė, kas yra politinė galia, kaip ją įgyti ir kaip ją panaudoti, ir be skrupulų elgėsi su konkurentais. Vienose šalyse komunizmas buvo populiaresnis negu kitose; Jugoslavijoje, Bulgarijoje ir Čekoslovakijoje priešintasi mažiau negu Lenkijoje, Vengrijoje ir Rumunijoje. Bet visur komunistai sudarė mažumą, ir nebuvo jokio pagrindo manyti, kad jie kada nors demokratiniu būdu įgysią daugumos paramą. Todėl prievartos ir teroro režimas buvo neišvengiamas. Be to, Rytų Europos komunistai, kad ir kokie energingi bei sumanūs, priklausė nuo Maskvos pagalbos; kartais pakakdavo pabauginti Raudonosios armijos buvimu, kartais tekdavo šauktis tiesioginio įsikišimo. Juk iš tikrųjų valdė ne ministras pirmininkas ar partijos generalinis sekretorius, o sovietų ambasadorius, kurio galios, imant plačiai, buvo panašios į Romos prokonsulo. Sykį nusprendus, kad Rytų Europa priklausysianti sovietų įtakos sferai, tiesioginis Maskvos diktatas pasidarė neišvengiamas; jei tik sovietai būtų išvedę kariuomenę ar ėmę laikytis nesikišimo politikos, dauguma tų šalių vyriausybių būtų kaipmat nuverstos. Ir taip galų gale atsitiko (1989 metais), kai paaiškėjo, kad Rytų Europos vyriausybės nebegali prireikus tikėtis sovietų karinės intervencijos.

VOKIETIJOS SUTEMOS

Tai, kas liko iš Vokietijos, pirmiausia buvo padalinta į penkias dalis — keturias okupacines zonas ir Berlyną, kuris pats irgi suskirstytas į keturis sektorius. Trijose Vakarų zonose, kurios vėliau tapo Vokietijos Federacine Respublika (Bundesrepublik Deutschland), gyveno apie keturiasdešimt septynis milijonus žmonių, Rytų zonoje ir Berlyno rytiniame sektoriuje — apie aštuoniolika milijonų. Kas penktas Vakarų Vokietijos gyventojas buvo persikėlėlis; daugiau kaip aštuoni milijonai žmonių buvo atvykę iš Rytų Prūsijos, Silezijos ir Čekoslovakijos. Be to, nenutrūkstama pabėgėlių srovė plūdo iš sovietų zonos — maždaug du milijonai nuo 1945 iki 1952 m. Tai tęsėsi tol, kol 1961 m. rugpjūtį iškilo Berlyno siena. Rytų Vokietija buvo vienintelė Europos šalis, kurios gyventojų skaičius nuo 1945 iki 1960 m. sumažėjo.

Iškart po karo politinis gyvenimas Vokietijoje vos ruseno. Čia dar tebebuvo šimtai tūkstančių karo belaisvių, be to, daug kas Federacinėje Respublikoje negalėjo aktyviai dalyvauti politikoje dėl savo praeities. Visuotiniame 1945—1946 m. chaose susirasti pastogę ir pakankamai maisto buvo kur kas svarbiau už politiką. Galvoti apie praeitį žmonės neturėjo laiko, galvoti apie ateitį — noro. Visą atsakomybę už Vokietijos valdymą buvo prisiėmusios ją okupavusios valstybės. Sovietų zonoje politinės partijos buvo atkurtos vos karui pasibaigus, britų zonoje — 1945 m. rugpjūtį, amerikiečių zonoje — rugsėjį, prancūzų zonoje — gruodį. Bet kadangi šalį tuo metu visais lygiais tvarkė okupacinės valdžios, niekas gerai nesuprato, ką tos partijos veiksiančios. Rytų Vokietijos komunistai iš pat pradžių įgijo pranašumą: lėktuvas iš Maskvos su Ulbrichtu (1893—1973) ir kitais vokiečių komunistų vadovais nusileido Berlyne, dar netgi nespėjus nurimti mūšiams. Remiami okupacinės kariuomenės vadovybės, per trumpą laiką jie sukūrė partinės organizacijos branduolį ir netrukus pavertė jį politinės galios instrumentu. Savo pirmuose pareiškimuose komunistai pabrėžė, kad jų partijos tikslas esąs kovoti už demokratiją ir su šaknimis rauti nacizmo likučius; „komunizmo“ ir „revoliucijos“ jie neminėjo. Sovietų kariuomenės buvimas leido iš viršaus, įsakymais įvesti visas norimas permainas, nereikėjo nė apeliuoti į revoliucinį masių entuziazmą. Walter Ulbricht tapo pagrindine figūra tarp Rytų Vokietijos vadovų ir išsilaikė prie valdžios vairo daugiau kaip du dešimtmečius. Tipiškas Stalino laikotarpio *aparatčik*, jis nebuvo nei populiarus ar patrauklus lyderis, nei puikus oratorius ar ideologas, tačiau turėjo sumanaus organizatoriaus ir energingo naujojo stiliaus partinio boso reputaciją; be to, niekam niekada nekilo abejonių dėl jo ištikimybės rusams. Sprendžiant pagal vietinių rinkimų rezultatus, kitas sovietų zonoje po karo leistas partijas gyventojai iš pradžių rėmė labiau negu komunistus, tačiau rusai nenorėjo, kad jos vaidintų ženklų politinį vaidmenį, tad pamažu jos sunyko, ir iš jų teliko šešėlis.

Vakarų zonose atsirado trys didelės partijos: socialdemokratų (SPD), krikščionių demokratų (CDU) ir liberalų (FDP). SPD buvo seniausia Vokietijos partija, o paskutiniais kaizerio Vilhelmo II valdymo metais ir didžiumą Veimaro respublikos laikotarpio — taip pat ir stipriausia. Tačiau atitinkamos įtakos Vokietijos politikai ji niekada neturėjo, nes ją palaikė beveik vien darbininkų klasė. Nors ji išreiškė

stiprios mažumos pažiūras ir interesus, jai taip ir nepavyko patraukti kitų visuomenės sluoksnių ir tapti tikra nacionaline partija. Būnant valdžioje socialdemokratams visuomet reikėdavo koalicijos partnerių; jie niekada nebuvo pajėgūs įgyvendinti savo pačių politinę programą, kuriai, jų nuomone, vis dar nebūdavo atėjęs laikas. Jie tvirtai tikėjo demokratija ir tvarka, bet jiems trūko politinės galios pajutimo; netgi 1918 m. jie nesugebėjo savo politine galia pasinaudoti, o 1933 m. partija subyrėjo, nepajėgusi ryžtingai pasipriešinti Hitleriui. Revoliucijos idėja, nors vis dar užimanti svarbią vietą jų ideologinėje programoje, dabar atrodė nereali, be to, nuo jos grasė sovietų pavyzdys. Kaip galima kurti socialistinę ir demokratinę visuomenę, jeigu gyventojų dauguma dar jos nenorinti? Vieni partijos lyderiai buvo praradę gerą vardą dėl savo veiklos Veimaro respublikoje, kiti buvo mirę. Kai kuriose Vokietijos vietose, ypač didžiuosiuose miestuose, buvo išlikusios gana stiprios socialdemokratinės tradicijos, tačiau socialdemokratų partijos, priešingai negu komunistų, aktyviai nerėmė jokia okupacinė jėga. Atvirkščiai, Vakarų sąjungininkai labai nepasitikėjo nauju partijos lyderiu Kurtu Schumacheriu (1895—1952), Pirmojo pasaulinio karo invalidu, beveik visą nacių erą praleidusiu kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose. Schumacher, aukštų principų ir nepalenkiamo būdo žmogus, buvo įsitikinęs, kad socialistų polinkis į kompromisus buvo bene pagrindinė jų praeities nesėkmių priežastis. Tų klaidų Schumacher stengėsi nekartoti. Radikalią socialistinę programą (be kita ko, numatančią stambių pramonės įmonių ir bankų nacionalizavimą) partija turėjo derinti su priešinimusi komunistų kėslams ir tvirta, kartais nesutaikoma laikysena Vokietiją okupavusių jėgų atžvilgiu.

Krikščionių demokratų sąjunga, kita didelė Vokietijos partija, savo pirmojoje konferencijoje 1945 m. gruodžio mėnesį pasisakė už naujosios Vokietijos federacinę struktūrą kaip apsaugos priemonę nuo per didelių galių, kurias priešingu atveju įgytų centrinė valdžia. Šiai partijai turėjo nemažą įtaką katalikai, tačiau tai nebuvo tiesiog atgaivinta Katalikų centro partija, viena iš didžiausių Veimaro respublikoje. Dabar ji buvo pasirengusi peržengti konfesijas skiriančius barjerus. Mat grynai katalikiško pobūdžio partijos politinės perspektyvos nebūtų buvusios labai šviesios; nors šalis neteko protestantiškų Rytų Vokietijos regionų ir nors katalikai visuomet būdavo kur kas geriau organizuoti negu protestantai, vis dėlto katalikai nesudarė daugumos Fe-

deracinėje Respublikoje. Savo pirmuose manifestuose naujoji partija kalbėjo apie socialistinę pakraipą, apie socializmą, kuris atmeta klasių kovą ir pabrėžia „socialinę atsakomybę". Pamažu „socializmas" CDU programoje užleido vietą „solidarumui", o vėliau, kai pagerėjo ekonominė padėtis, — į laisvos rinkos ekonomiką ir *laissez faire* liberalizmą orientuotai politikai. Tokia programa buvo gana populiari. Vokietija ilgus metus gyveno apribojimų ir kontrolės atmosferoje, varžoma gausių valstybės nurodymų. Juk ir nacių partija buvo apsiskelbusi esanti socialistinio pobūdžio. Todėl politika, žadanti nežymų arba visišką valstybės nesikišimą, daug kam atrodė priimtina — žinoma, su sąlyga, kad ji laiduosianti stabilumą ir ekonominę pažangą. Iš pirmųjų krikščionių demokratų vadovų tik Konrad Adenauer (1876—1967) suvaidino žymų vaidmenį Vokietijos politikoje. Buvęs Kelno burmistras, kilęs iš Reinlando, pamaldus katalikas, jis tapo neginčijamu savo partijos, o vėliau ir visos Vakarų Vokietijos lyderiu. Jis bodėjosi prūsiškomis tradicijomis, taip giliai įsišaknijusiomis naujųjų laikų Vokietijos istorijoje, ir dėjo viltis į glaudų bendradarbiavimą su Vakarų valstybėmis, ypač į susitaikymą su „amžinu priešu" Prancūzija. Jis buvo įsitikinęs, kad didelė parlamentinės demokratijos dozė Vokietijai neišeitų į naudą; jo nuomone, kaip tik tai prisidėjo prie Veimaro respublikos žlugimo. Adenauer laikėsi paternalistinio, gal net autoritarinio stiliaus. „Senis" — jis nenoromis atsistatydino sulaukęs bemaž aštuoniasdešimt septynerių — nebuvo nei didis mąstytojas, nei didis politikas tradicine prasme, bet per daugelį metų savo ryžtingumu, sumanumu ir atkaklumu pelnė netgi didžiausių priešų pagarbą.

Laisvoji demokratų partija, FDP, irgi atsiradusi 1945 m., buvo keistas Pietų Vokietijos radikalų ir Šiaurės Vokietijos dešiniojo centro nacionalistų mišinys. Vienas iš jos vadovų, Theodor Heuss (1884—1963), tapo pirmuoju Vakarų Vokietijos prezidentu. Daugiau kaip dešimtmetį ši partija bendradarbiavo vyriausybėje su CDU, bet taip ir nepasidarė tiek populiari, kad suvaidintų svarbų, nepriklausomą vaidmenį Vokietijos politikoje. Per pirmus pokario rinkimus ji gavo apie 10 procentų balsų (panašiai kaip komunistai), ir šitas skaičius nesikeitė bent penkiolika metų, iki septintojo dešimtmečio, kada už ją balsavo jau daug mažiau rinkėjų. Naujoje Vokietijoje buvo priimta mišri rinkimų sistema, susidedanti iš proporcinio atstovavimo ir britų sistemos. Mažesnės partijos skundėsi, kad ji esanti neteisinga, pernelyg pa-

lanki dviem didžiosioms partijoms. Įstatymų leidėjus buvo paveikęs kartus Veimaro respublikos patyrimas, kai, pridygus mažų partijų, darbinga ir pastovi dauguma susidarydavo itin retai.

Tikrasis politinis atgimimas Vakarų zonose prasidėjo 1947—1948 m., kai partijos sutvirtino savo padėtį ir iš okupacinės valdžios palengva išsikovojo daugiau veikimo laisvės. Sovietų zonoje partinė politika irgi pradėjo vaidinti didesnį vaidmenį, tačiau tai buvo tik vienos partijos politika. Komunistų vadovai žinojo, kad, norint įgyvendinti savo siekius, jiems reikalinga platesnė masių parama. Jie, aišku, galėjo remtis rusais, tačiau visiškai susitapatinti su okupacine valdžia būtų buvę rizikinga. Nuožmus sovietų elgesys per pirmus dvejus metus, turto — gamyklų, gyvulių, meno vertybių — grobimas neišvengiamai sukėlė daugybę sunkumų ir priešiškai nuteikė ne vien viduriniąją klasę, bet ir daugumą darbininkų bei valstiečių. Apmaudūs vietinių rinkimų rezultatai sovietų zonoje 1945—1946 m. žiemą paskatino komunistus galų gale nusimesti demokratų kaukes. Jie ėmėsi kurti „naujo tipo", grynai bolševikinę partiją ir šalinti iš kelio visas kitas nepriklausomas politines jėgas. Socialdemokratai buvo pirmieji. Juos ėmė sistemingai persekioti, buvo suimti jų vadovai, eiliniai aktyvistai prarado darbą arba maisto korteles. Socialdemokratų būstines ir laikraščius „spontaniškai" užpuldavo „įtūžę darbininkai". Jau per keletą savaičių tokia jėgos taktika davė vaisių: 1946 m. vasarį Schumacher rekomendavo paleisti visas SPD organizacijas Rytų Vokietijoje, nes komunistai neduodą joms laisvai veikti. Zonos SPD lyderis Otto Grotewohl (1894—1964) tuo metu irgi buvo nepatenkintas komunistų taktika, bet jis pamažu įtikino save, kad dar esama vilties išgelbėti socialdemokratinį judėjimą Rytų Vokietijoje, jei bus glaudžiai bendradarbiaujama su komunistais. Tokiam žingsniui partijos aktyvistai nepritarė; nepaisydami teroro, 82 procentai Berlyno socialdemokratų balsavo prieš susijungimą su komunistais; tik 12 procentų jam pritarė. Tačiau „darbininkų klasės vienybės" priešininkai, kaip juos vadino komunistai, ilgai negalėjo išlaikyti okupacinės valdžios ir policijos spaudimo. Jų organizacijos buvo sutriuškintos, ir Grotewohl su saujele šalininkų pasiekė pergalę. 1946 m. balandį įvyko pirmoji Vieningosios socialistų partijos (SED) konferencija, po kurios viskas ėjo kaip per sviestą; socialdemokratai buvo absorbuoti į naująją komuni-

stų partiją. Per 1946 m. rinkimus Rytų zonoje „buržuazinės partijos“ surinko daugiau kaip pusę balsų, tačiau gerai organizuotiems komunistams jos neįstengė rimčiau pasipriešinti, ir netrukus nuo komunistų jas teskyrė vien pavadinimas, o tie jų lyderiai, kurie nenorėjo kibti ant SED jauko, buvo priversti atsistatydinti arba buvo areštuoti. Šitaip susidėjus aplinkybėms Rytų Vokietijoje, komunistų partijos įtaka Vakarų Vokietijoje sumenko iki minimumo. Socialdemokratus, krikščionis demokratus, liberalus gąsdino jų rytinių draugų likimas, ir šiose partijose plito karingas antikomunizmas.

Laipsniškas komunistų diktatūros įvedimas Rytų Vokietijoje 1945—1946 m. žiemą pakeitė ir Vakarų Vokietiją okupavusių valstybių politiką. Iš pradžių jos stengėsi nedaryti nieko, kas galėtų įžeisti Sovietų Sąjungą. Bet rusai elgėsi kitaip ir smarkiai piktinosi bet kokia, net ir pačia švelniausia jų kritika, o apie kišimąsi į jų politiką Rytų Vokietijoje negalėjo būti nė kalbos. Pamažu amerikiečiai su britais pradėjo jų nepaisyti ir derino savo veiksmus, jau nekreipdami perdėto dėmesio į sovietų pageidavimus ir skundus. 1947 m. sausį amerikiečių ir britų zonos susijungė į vieną ekonominį vienetą. Prancūzai iš pradžių prieštaravo bet kokiam žingsniui link Vokietijos suvienijimo, tačiau, kai žlugo jų pastangos įtikinti rusus, kad sušvelnintų savo elgesį, jie pakeitė nuomonę, ir nuo 1947 m. vasaros šios trys Vakarų valstybės dažniausiai laikėsi bendros politikos. Pasibaigus denacifikacijai, paleidus paskutiniuosius karo belaisvius, susikūrė centrinė Vokietijos vyriausybė — iš pradžių Aukščiausiosios ekonominės tarybos pavidalu. Vokietijos politinės partijos ir jų lyderiai gavo vis daugiau teisių valdyti šalį, ir okupuojančiųjų valstybių prerogatyva kurį laiką buvo tik užsienio ir gynybos reikalai. Buvo priimtas naujas ekonominis planas, žingsnis po žingsnio pašalinta daugelis pramonės gamybos suvaržymų. 1948 m. birželį įvykdyta drastiška pinigų reforma: dešimt senųjų markių pakeistos į vieną naują (supaprastinant tą itin sudėtingą operaciją). Surizikuota grąžinti rinkos ekonomikos mechanizmą — laisvą pasiūlą ir paklausą. Normuojami buvo tik kai kurie būtiniausi dalykai — duona, pienas, anglys, elektra. Niekas nežinojo, ar šitaip nualinta šalis sugebės padidinti gamybą ir be katastrofiškų padarinių atlaikyti žvarbius rinkos vėjus, tačiau rizika pasiteisino — reforma nusisekė geriau, negu drįso tikėtis net patys didžiausi optimistai. Iš pra-

džių pakilo kainos, padidėjo nedarbas, bet netrukus šiuos reiškinius pavyko suvaldyti ir pasiekti stabilumą bei visišką užimtumą. Bemaž pernakt parduotuvės prisipildė prekių, nematytų jau daugelį metų; per šešis mėnesius gamyba pakilo 50 procentų, o kitais metais — dar 25 procentais. Reforma atpalaidavo milžinišką energiją — tai buvo pats įspūdingiausias posūkis Vokietijos pokario istorijoje, šeštojo dešimtmečio „ekonominio stebuklo“ pradžia. Reformos laimėjimai paruošė dirvą tolesniam CDU triumfui.

Sovietų Sąjunga priešinosi pinigų reformai, kurią ji ne be pagrindo laikė dar vienu svarbiu žingsniu į trijų Vakarų zonų susijungimą. Iki reformos likus dviems mėnesiams, maršalas Sokolovskij protestuodamas išėjo iš sąjungininkų Kontrolės tarybos, nutraukdamas jos posėdį *sine die**. Šitaip, nuo karo pabaigos praėjus trejiems metams, nutrūko oficialus sąjungininkų bendradarbiavimas Vokietijoje.

Tuomet Sovietų Sąjunga nusprendė spustelėti Vakarus Berlyne, silpniausioje vietoje. 1948 m. birželio 23 d. naktį buvo sustabdytas transportas iš Vakarų į Berlyną; buvusią Vokietijos sostinę, beveik visiškai priklausomą nuo maisto ir kuro tiekimo iš Vakarų, norėta priversti paklusti marinant badu. Berlynas jau seniai buvo tarsi rakštis sovietų valdžios kūne — Veimaro respublikos metais laikytas komunistų citadele, jis dabar tapo priešinimosi komunistų valdžios įvedimui simboliu. Berlyno socialdemokratams, stipriausiai iš visų partijų, vadovavo profesorius Ernst Reuter (1889—1953). Po Pirmojo pasaulinio karo Reuter buvo žymus komunistas, bet vėliau pasitraukė iš partijos, suprantama, tuo anaiptol nepelnydamas sovietų ir buvusių draugų meilės. Jis buvo pasipriešinimo siela, ir sovietų valdžia nėrėsi iš kailio mėgindama sutrukdyti išrinkti jį burmistru. Berlynas, nors ir sala, buvo vienintelė likusi geležinės uždangos skylė, pro kurią kiekvieną dieną pasprukdavo daug pabėgėlių iš Rytų. Sąjungininkams iškilo sunki dilema. Aprūpinti Berlyną iš oro būtų ne tik precedento neturinti, bet ir labai brangi operacija, be to, nepaprastai rizikinga kariniu požiūriu, galinti sukelti karinę konfrontaciją su rusais. Tačiau viešoji nuomonė Vakaruose, veikiama ką tik įvykusio komunistų perversmo Čekoslovakijoje, reikalavo nenusileisti. Generolas Lucius Clay (1897—1978), vyriausiasis amerikiečių kariuomenės vadas, tuo metu

* Neribotam laikui (*lot.*).

rašė, kad jeigu Berlynas pasiduos rusams, vėliau tas pat ištiks visą Vokietiją, ir galiausiai visa Europa taps naujos sovietų imperijos dalimi. Tad buvo nutiestas „oro tiltas“, kuris netrukus pradėjo veikti laikrodžio tikslumu. Per du šimtus tūkstančių skrydžių Vakarų Berlynui buvo patiekta bemaž 1,5 milijono tonų krovinių, įskaitant devynis šimtus tūkstančių tonų anglių. Sovietų valdžia aiškiai neįvertino Vakarų sumanumo ir pasiryžimo. Ji per vėlai suvokė, kad vienintelis būdas Vakarų lėktuvams sustabdyti būtų juos užpulti, bet tai sukeltų ginkluotą konfliktą ir galbūt visuotinį karą. Po kelių mėnesių Stalin nusprendė, kad rizika pernelyg didelė, ir ėmė pamažu trauktis. 1949 m. gegužės 12 d., po daugiau kaip trijų šimtų dienų, blokada pasibaigė. Berlyniečiai šventė pergalę; visi džiaugėsi, kad bent vienoje vietoje sovietų veržimasis buvo sustabdytas.

Nuo 1949 m. Vakarų Vokietijos reintegracija vyko labai greitai. 1948 m. įstojus į Europos ekonominio bendradarbiavimo organizaciją (Marshallo planas), buvo žengtas pirmas žingsnis link nepriklausomybės ir tarptautinio pripažinimo. 1951 m. balandį Vakarų Vokietija tapo naujai įkurto Europos anglių ir plieno susivienijimo nare, o dar po mėnesio įstojo į Europos Tarybą. 1951 m. liepą oficialiai pasibaigė karo padėtis tarp Vokietijos ir Vakarų sąjungininkų; panašus susitarimas su Sovietų Sąjunga pasirašytas tik 1955 m. Formali taikos sutartis sudaryta nebuvo, nes buvę sąjungininkai jau negalėjo rasti bendros kalbos svarbiausiais klausimais. 1951 m. Vakarų Vokietija paskyrė savo pirmąjį užsienio reikalų ministrą (Adenauerį) ir savo diplomatinius atstovus. Paryžiaus susitarimai (1954) panaikino okupacinį režimą ir sąjungininkų kontrolės organus. Vakarų kariuomenė turėjo likti Vokietijoje naujų sutarčių pagrindu. Dėl pačios Vokietijos indėlio į Vakarų gynybą buvo diskutuojama ne vienerius metus. Vokietijos Bundestagas, nors nemaža jo dalis ir priešinosi, pasisakė už vokiečių dalinių įjungimą į Vakarų Europos gynybos sistemą. Šį projektą 1950 m. pirmasis pasiūlė Prancūzijos ministras pirmininkas René Pleven, siekdamas užkirsti kelią atskiros nacionalinės Vokietijos kariuomenės atgimimui. Prancūzijos parlamentas 1954 m. Pleveno planą atmetė, bet tų pačių metų spalio mėnesį Vokietija įstojo į NATO. 1955 m. Theodor Blank tapo pirmuoju Vokietijos gynybos ministru. Kai 1957 m. šešios valstybės nutarė suvienyti jėgas, nekilo nė menkiausios abejonės, kad Vokietija būsianti viena iš EEC steigėjų.

Tokios buvo Vakarų Vokietijos sugrįžimo į Europos sceną svarbiausios gairės šeštąjį dešimtmetį. Šalis greit užėmė antrą vietą pasaulyje pagal užsienio prekybos apimtį; jos politinė įtaka toli gražu neprilygo jos ekonominei galiai, tačiau buvo visiškai aišku, kad tokia padėtis ilgai neužsitęsianti. Šaltasis karas pagreitino reintegracijos procesą, kuris, dalies vokiečių požiūriu, vyko pernelyg sparčiai. Socialdemokratai priešinosi tiek stojimui į Europos Tarybą, tiek Vokietijos naujos kariuomenės kūrimui — šeštojo dešimtmečio pradžioje ir viduryje buvo populiarus šūkis „*Ohne mich*" („Be manęs"). Tačiau daugumai vokiečių tai neatrodė protinga politika, ir jie, nors ir be didelio entuziazmo, pritarė Vokietijos kariniam dėjimuisi prie NATO. 1953 m. visuotiniai rinkimai parodė, kad CDU padėtis sutvirtėjo. CDU surinko 45 procentus visų balsų, tuo tarpu socialdemokratai tegavo 29 procentus.

Šeštąjį dešimtmetį vokiečiai nuoširdžiai palaikė bendros Europos idėją. Hitler taip pat norėjo suvienyti Europą, tad kai kam naujos Europos idėja galėjo atrodyti puiki proga patylomis siekti Vokietijos hegemonijos senajame žemyne. Tačiau dauguma vokiečių, kaip ir dauguma prancūzų bei italų, suvokė, kad „mažėjančiame" pasaulyje pasidalijusi Europa yra per menkas vienetas ir kad tik glaudesnis bendradarbiavimas visiems duotų naudos. Vokietijos politikos stabilumą šeštajame dešimtmetyje galima paaiškinti tik stulbinamu šalies ekonomikos pakilimu, tačiau ekonomikos stebuklas savo ruožtu buvo įmanomas tik dėl politinio stabilumo. Pinigų reformai sukūrus tam prielaidas, ekonomika atsigavo per keletą metų. Nors 1949 m. pramonės gamyba stebėtinai išaugo, 1950 m. bedarbių skaičius viršijo 9 procentus ir Vokietijos mokėjimų balansas iki pat 1951 m. buvo neigiamas. Statistika rodo, kad pramonės gamyba didėjo nenutrūkstamai ir pastoviai:

VAKARŲ VOKIETIJOS PRAMONĖS GAMYBA (1958 = 100)

1948	27	1953	67	1957	97
1949	39	1954	74	1958	100
1950	49	1955	86	1959	107
1951	58	1956	92	1960	119
1952	61				

Nuo 1950 iki 1964 m. bendrasis nacionalinis produktas (BNP) patrigubėjo; jis augo greičiau negu bet kurioje kitoje Europos šalyje, tiesa, lėčiau negu Japonijoje. Pramonės gamyba nuo 1949 iki 1964 m. padidėjo šešis kartus. Nieko panašaus Vokietijos istorijoje nebuvo buvę; tai pribloškė tuos, kurie pranašavo kapitalizmo žlugimą Europoje; laimėjimai pranoko netgi pačias šviesiausias optimistų svajones. Retrospektyviai žvelgiant, stebuklui paaiškinti galima atrasti begalę priežasčių. Daugelį metų vokiečiai blogai maitinosi, neturėjo gerų drabužių ir būstų, milijonai troško automobilių ir visų tų naujų aparatų, kurie palengvina kasdienio gyvenimo naštą. Todėl susidarė milžiniškas vartojimo poreikis, kuriam patenkinti reikėjo pastatyti daugybę naujų gamyklų. Kaip grybai po lietaus dygo chemijos pramonės įmonės, vakaruose iš naujo teko statyti elektros ir tekstilės pramonės gamyklas, nes jos tradiciškai buvo sutelktos Berlyne ir vidurio Vokietijoje. Netgi milijonai pabėgėlių tapo ekonomine vertybe, nes be didelių darbo jėgos išteklių nebūtų įvykęs joks stebuklas. 1960 m. bedarbių buvo mažiau kaip 1 procentas, ir kiekvienas ieškantis darbo galėjo pasirinkti iš septynių vietų; be to, Vokietijoje įsidarbino daugiau kaip milijonas užsieniečių. Kartais teigiama, kad pakilimas nebūtų buvęs įmanomas be pradinės pagalbos, suteiktos Vokietijai pagal Marshallo planą, — 1,5 milijardo dolerių nuo 1948 iki 1952 m. Tačiau Britanija ir Prancūzija gavo netgi didesnes sumas, tad vien Marshallo plano tokiam ekonomikos šuoliui paaiškinti neužtenka. Ko gero, daugiausiai prie įspūdingo Vokietijos atsigavimo prisidėjo tai, kad pasaulinė prekyba po Antrojo pasaulinio karo atkuto kur kas greičiau negu po Pirmojo.

Taigi Vakarų Vokietija visais atžvilgiais buvo Vakarų politinės, ekonominės ir karinės sistemos dalis; tuo tarpu Rytų Vokietiją — kaip visiškai subrendusią „liaudies demokratiją“ — priglobė Rytai. Per 1950 m. spalio mėnesio rinkimus valdžia ten gavo 99,7 procento balsų. Įvykiai Rytų Vokietijoje klostėsi pagal pavyzdį, jau išmėgintą kitose Rytų Europos šalyse. Pirmiausia buvo sunaikintos nekomunistinės partijos, po to iš komunistų vadovybės pašalinti maištingi ir nepageidaujami elementai; pastarasis procesas užsitęsė gerokai po Stalino mirties (1953). Imtasi kolektyvizuoti žemės ūkį, tiesa, kiek lėčiau negu kaimyninėse šalyse. Daugeliu atžvilgių Rytų Vokietijos vadovams iškilę uždaviniai buvo sunkesni negu kitiems sovietų satelitams. Mat Rytų Vokietijos piliečiai žinojo, kas vyksta kitoje, didesnė-

je, Vokietijos dalyje ir, negalėdami pareikšti savo jausmų per laisvus rinkimus, balsavo kojomis. Tik per vieną mėnesį (1953 m. kovą) savo namus paliko ir į Vakarus pabėgo penkiasdešimt aštuoni tūkstančiai žmonių. Vienus viliojo Vakarų Vokietijos materialinė gerovė, kiti duso nuo laisvės trūkumo savo zonoje. Jaunus žmones stulbino kontrastas tarp ideologijos ir tikrovės. Vadovai puikiai žinojo nesą populiarūs, bet priemonių Vakarų Vokietijos patrauklumui neutralizuoti turėjo nedaug. Maža to, 1952—1953 m. šalį ištiko smarki ekonominė krizė; Rusija ir toliau plačiu mastu vežė iš šalies gėrybes, o jokio Marshallo plano, galinčio padėti Rytų Vokietijai atsistoti ant kojų, nebuvo. 1953 m. birželį Rytų Berlyno statybų darbininkų streikas peraugo į masinį sukilimą, kuris būtų nušlavęs režimą, jeigu nebūtų įsikišusi sovietų kariuomenė. Ši krizė pasitarnavo kaip įspėjimas, ir valdžia, nors ir neatleisdama varžtų politinėje srityje, ryžtingai ėmėsi gerinti gyvenimo sąlygas. Į Sovietų Sąjungą liovėsi plaukusios reparacijos, ir per dešimtį metų Rytų Vokietija pasidarė antra galingiausia pramonine valstybe Europos komunistų bloke. Tačiau pastangos pelnyti tikrą politinę paramą, darant Rytų Vokietiją vitrina, demonstruojančia komunistinės visuomenės pranašumus kitai Vokietijos daliai, buvo mažiau sėkmingos. Matydami, kad šitaip gyventi teksią ilgai ir kad neišvengiamai reikėsią derintis prie režimo, gyventojai pamažu susitaikė su *status quo*. Po 1953 m. Rytų Vokietijos režimas galėjo nebesibaiminti būti nuverstas iš vidaus. Bet komunistų lyderiai turėjo didesnių ambicijų; jie norėjo laimėti ar bent nepralaimėti taikių varžybų su Federacine Respublika. Ši sunki kova tęsėsi dar aštuonetą metų, kol, 1961 m. pastatę Berlyno sieną, jie prisipažino pralaimėję.

KARO METŲ SĄJUNGOS SUIRIMAS

Nesutarimai tarp sąjungininkų prasidėjo dar nesibaigus karui. Kai kuriems stebėtojams karo metų sąjungos suirimas atrodė nepaaiškinamas — galbūt tai buvusi nesusipratimo ar diplomatų klaidų pasekmė. Jų nuomone, to nebūtų atsitikę, jei vadovai būtų turėję daugiau geros valios ir vaizduotės, jei jie nebūtų buvę tokie įtarūs, tokie egoistiški. Šitaip vertinant ignoruota didžiuliai skirtumai tarp Vakarų ir sovietų visuomenių, jų politinio gyvenimo, laikyta, kad Amerika, Britanija ir Sovietų Sąjunga per karą turėjusios daugiau ar mažiau vienodus tikslus ir panašiai įsivaizdavusios pokario pasaulį ar kad jų skirtingus tikslus bent buvo įmanoma kaip nors suderinti. Tačiau Sovietų Sąjunga kariavo ne todėl, kad Britanijai grėsė mirtinas pavojus ir kad naciai buvo beįsiviešpataują Europoje. Iki 1941 metų birželio 21 dienos Sovietų Sąjunga bendradarbiavo su Vokietija ir piktai puolė „Vakarų imperializmą"; jos politika pasikeitė tik po Vokietijos invazijos. Amerikos pozicija buvo aiški ir prieš Pearl Harborą, tačiau oficialiai ji įstojo į karą tik tuomet, kai buvo užpulta. Tad karo metų sąjunga susidarė dėl bendro pavojaus; nebuvo jokio rimto pagrindo manyti, kad toji sąjunga išsilaikysianti ir po karo, ir nebuvo ko stebėtis, kad pirmi nesutarimai pradėjo ryškėti tuoj po to, kai karo eiga pakrypo į kitą pusę. Juo labiau silpnėjo vokiečių ir japonų armijos, juo mažiau sąjungininkams reikėjo vienas kito ir juo smarkesnė darėsi kova dėl įtakos pokario pasaulyje. Paskutinė Hitlerio viltis buvo ta, kad sąjunga iširs. Jo noras išsipildė, bet jis apsiriko manydamas, kad skilimas suspėsiąs išgelbėti jo režimą. Tiesa, Šaltojo karo daigai pa-

sirodė paskutiniaisiais karo metais, tačiau suvešėjo tik po Vokietijos ir Japonijos pralaimėjimo.

Nesutarimai tarp sąjungininkų pasireiškė dėl Lenkijos, vėliau ir Vokietijos ateities, dėl teritorinių pokyčių, reparacijų ir okupuotųjų (arba išlaisvintųjų) kraštų valdymo. Išspręsti tokias problemas būtų buvę gana sunku netgi panašaus pobūdžio ir panašios sanklodos didžiosioms valstybėms; juk taikos sutartys po Pirmojo pasaulinio karo irgi nebuvo lengvai pasiektos. Skirtumai tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų sąjungininkų, žinoma, turėjo kur kas gilesnes šaknis negu tie, kurie buvo iškilę 1919 m. Sovietai ir Vakarai netgi kalbėjo skirtingomis kalbomis, jeigu tai nebuvo tik konkretūs geografijos faktai ar ekonomikos skaičiai. Nusprendus „demokratiškai pertvarkyti" kurią nors šalį, Amerikai ir Britanijai buvo savaime suprantama, kad turima omenyje vakarietiška parlamentinė demokratija, o Maskvai — kad stalinizmas. Vakarietiška demokratija reiškė kapitalizmo atstatymą, o tai Stalinui buvo nepriimtina — žinoma, kiek siekė jo įtakos sfera, — nes, pagal sovietų doktriną, kapitalizmas su fašizmu buvo vieno lizdo paukščiai. Vakarų sąjungininkai didelę reikšmę teikė laisviems rinkimams išvaduotose šalyse. Sovietų Sąjunga laikė tai imperialistų gudrybe, mat tokie rinkimai būtų galėję iškelti į valdžią antisovietinius elementus, nes nei Sovietų Sąjunga, nei komunizmas nebuvo populiarūs Rytų Europoje ir Balkanuose — tų šalių darbininkai bei valstiečiai nesupratę savo tikrųjų klasinių interesų. Todėl buvo reikalingas ilgas politinio švietimo ir indoktrinacijos laikotarpis, o svarbiausia — socialinė revoliucija iš viršaus. Rusai laikė tai istorine būtinybe; „buržuazinė demokratija", laisvi rinkimai, jų nuomone, tik priemonės dėmesiui atitraukti.

Karui einant į pabaigą, Vašingtonas, Londonas ir Maskva ne sykį keitėsi nuomonėmis dėl Vidurio Europos, Rytų Europos ir Balkanų ateities. Londonas rodė daugiau aktyvumo už Vašingtoną; Amerika tebesiskelbė ketinanti po karo kuo greičiau pasitraukti iš Europos. 1944 m. gegužę Winston Churchill pasiūlė Stalinui sandėrį, pagal kurį Rumunija patektų į Rusijos įtakos sferą, o Graikiją kontroliuotų britai. Rusai sutiko, bet su sąlyga, kad planui pritartų ir prezidentas Roosevelt. Tačiau Amerikos administracijai toks planas toli gražu nepatiko. Jis pernelyg atsidavė ankstesnių laikų imperializmu. Viešėdamas Maskvoje 1944 m. spalio mėnesį Churchill atnaujino šį pokal-

bį su Stalinu. Argi mes nesutartume dėl tokių smulkmenų? Kaip jums patiktų, jeigu jūs turėtumėte 90 procentų įtakos Rumunijoje, mes — 90 procentų Graikijoje, o dėl Jugoslavijos sulygtume po 50 procentų? Be to, Churchill brūkštelėjo ant popieriaus lapo: „Bulgarija 75:25, Vengrija 50:50." Stalin išsitraukė mėlyną pieštuką, padėjo didelį paukščiuką ir grąžino lapą Churchilliui: „Viską sutvarkėme per tiek laiko, kiek trunka atsisėsti." Šiek tiek graužiamas sąžinės Churchill paklausė: „Ar neatrodys gana ciniška, jei paaiškės, kad mes šitaip, be ceremonijų išsprendėme klausimus, turinčius tokią didelę reikšmę milijonų žmonių likimams? Sudeginkime tą popierių." — „Ne, turėkite jį", — atsakė Stalin.

Ši scena dažnai prisimenama. Pasiektas susitarimas kuriam laikui nustatė Graikijos ir Rumunijos statusą, tačiau jis netapo pokario politikos pagrindu. Prieštaraudamos įtakos sferų idėjai Jungtinės Valstijos Jaltoje pateikė Išvaduotosios Europos deklaraciją, kuri, nors kiek miglota nuo pat pradžių ir dar labiau supainiota po rusų pasiūlymų, nustatė bendros trijų šalių atsakomybės principą. Deklaracijoje kalbama apie visų tautų teisę pasirinkti tokią valdymo formą, kokios jos nori, ir apie suverenių teisių ir savivaldos atstatymą ten, kur agresoriai buvo prievarta jas atėmę. Konkrečiai trys vyriausybės pasižadėjo sudaryti vidaus taikos sąlygas, suteikti neatidėliotiną paramą vargstančioms tautoms ir suformuoti laikinus valdžios organus, kuriuose būtų plačiai atstovaujami visi demokratiniai sluoksniai; taip pat pažadėta kiek įmanoma greičiau surengti laisvus rinkimus. Dokumentas buvo puikus, bet ne itin atsižvelgiąs į karinius ir politinius gyvenimo faktus, todėl pasmerktas jau nuo pat pradžių. Čia neatkreipta dėmesys į tai, kad Raudonosios armijos išvaduotose šalyse sprendžiamąjį balsą neišvengiamai turėsianti Sovietų Sąjunga.

Konfliktas pirmiausiai kilo dėl Lenkijos, pagrindinio sąjungininkų nesantaikos obuolio paskutiniais karo metais. Sovietų Sąjunga iš pat pradžių pareiškė siekianti atgauti visas savo teritorijas, įskaitant ir tas, kurias ji įgijo 1939 m. Vokietijos—Sovietų Sąjungos paktu, tai yra, rytų Lenkiją. Britanija iš principo su tuo sutiko ir bandė, nors nelabai sėkmingai, įtikinti Lenkijos emigracinę vyriausybę (Londone) priimti sovietų reikalavimus — su sąlyga, kad naujoji Lenkija gautų kompensaciją vakaruose. Amerika neprieštaravo tai idėjai. bet siūlė diskusijas teritoriniais klausimais palikti taikos konferencijai. 1941 ir

1942 m., kai Lenkija dar buvo užimta vokiečių, visa tai nagrinėta daugiau teoriškai, bet 1943 m., Raudonajai armijai perėjus į puolimą, lenkų ir sovietų santykių klausimas staiga pasidarė itin aktualus. Didžiausia krizė prasidėjo po vokiečių pranešimo, kad netoli Katynės kaimo rasti maždaug keturiolikos tūkstančių lenkų karininkų kapai. Rusai buvo tuos karininkus paėmę į nelaisvę ir, matyt, 1940 m. nužudė. Sovietų Sąjunga nedelsdama paneigė tai kaip nežmonišką melą, kuriuo siekiama sukiršinti sąjungininkus. Kadangi vokiečiai buvo įvykdę tiek daug žiaurenybių, tuo metu atrodė, kad jie kalti ir dėl Katynės žudynių. Bet tam prieštaravo įrodymai, bylojantys, kad tie keturiolika tūkstančių karininkų dingę gerokai anksčiau, negu vokiečiai užpuolė Rusiją. Tada Lenkijos vyriausybė paprašė Tarptautinį Raudonąjį kryžių patikrinti vokiečių teiginius, nors Churchill ir atkalbinėjo lenkus: „Jeigu jie mirę, kad ir ką darydami jų neprikelsite.“ Sovietų valdžia tuojau pat nutraukė santykius su Lenkijos emigracine vyriausybe. Vėlesni tyrimai galutinai patvirtino, kad vokiečiai bent sykį nemelavo, — lenkų karininkus nužudė sovietų slaptoji policija. 1990 m. balandį Sovietų Sąjunga oficialiai tai pripažino.

Per susitikimus su sąjungininkais Stalin visuomet pabrėždavo, kad Sovietų Sąjungą patenkinsianti tik draugiška Lenkijos vyriausybė. Lenkija buvo aplink Rusiją sukurto *cordon sanitaire* dalis; du sykius vienos kartos gyvenime Vokietija per Lenkiją puolė Rusiją. Rusų priekaištai, kad Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone nusiteikusi antisovietiškai, turėjo pagrindo, — lenkų nepasitikėjimas rytiniais kaimynais buvo giliai įsišaknijęs, o to meto įvykiai anaiptol jo nesumažino. Per amžius Rusija, veikdama išvien su Vokietija, siekė pavergti Lenkiją; daugiau kaip šimtmetį šalis buvo padalinta tarp šių dviejų galiūnų ir Austrijos ir nepriklausomybę atgavo tik 1918 metais. 1939 m., tuoj po vokiečių įsiveržimo, Lenkiją užpuolė ir rusai — pagal iš anksto parengtą planą. „Rusijos ir Vokietijos draugystė sutvirtinta krauju“, — tais metais pasakė Molotov, — lenkų krauju, galima pridurti. Vėlesni įvykiai irgi nepakeitė lenkų nusistatymo; į nelaisvę paimtus lenkų kareivius Sovietų Sąjunga laikė įkalintus dar ilgai po 1941 metų Vokietijos invazijos. Pačioje Lenkijoje veikė pasipriešinimo jėgos (*Armia krajowa*), bet rusai kiek įmanydami stengėsi jas susilpninti. 1944 m. rugpjūčio 1 d., Raudonajai armijai jau apšaudant Lenkijos sostinės priemiesčius, toji *Armia krajowa* pradėjo sukilimą prieš vo-

kiečius. Jam malšinti Hitler pasiuntė penkias divizijas, bet sovietų kariuomenė nepadėjo nei sukilėliams, nei Vakarų sąjungininkams, teikusiems Varšuvai pagalbą. Per keletą savaičių vokiečiai nuslopino sukilimą ir sugriovė Varšuvą. Rusai nusiplovė rankas. Jie nenorėjo dėtis prie avantiūros, dėl kurios su jais nebuvo tartasi, tačiau, lenkų teigimu, komunistų radijo stotis Varšuvoje kvietusi gyventojus sukilti. Stalin žinojo, kad dauguma lenkų nemėgsta rusų ir — ypač elitas — nenori bendradarbiauti su Sovietų Sąjunga.

Vakarų sąjungininkai, kaip ir Rusija, išvaduotose šalyse pageidavo tokių vyriausybių, kurios būtų draugiškai nusiteikusios jų ir jų politinės sistemos atžvilgiu. Tačiau Stalinui patikimas draugas buvo tik visiškai priklausomas satelitas; bet kokia kita vyriausybė jam atrodė įtartina. Retkarčiais jis padarydavo išimtį, kaip kad Suomijoje, kurią jis laikė kietu riešutu. Bet Suomija turėjo tą pranašumą, kad geopolitiniu požiūriu buvo mažiau svarbi už Rusijos vakarinius kaimynus. Tai, kad tokiose šalyse kaip Lenkija stigo komunistų šalininkų, tik dar labiau didino būtinybę nuo pat pradžių sudaryti vyriausybes iš Maskvai ištikimų žmonių. Tačiau tokios vyriausybės galėjo būti sudarytos tik prieš gyventojų daugumos valią.

Rusai sudarė Lenkijos komunistinę vyriausybę (Liublino vyriausybę), kai jų kariuomenė peržengė senąsias sienas, o Vakarų sąjungininkai ir toliau pripažino emigracinę Londono vyriausybę, su kuria Sovietų Sąjunga buvo nutraukusi santykius. Churchill su Rooseveltu labai stengėsi pasiekti kompromisą — sudaryti bendrą Lenkijos vyriausybę, sujungus Londono ir Liublino grupes. 1945 m. vasarį susitikus Stalinui, Rooseveltui ir Churchilliui, Lenkijos ateitis buvo svarstoma bemaž kiekviename pokalbyje. Rusijos padėtis buvo geresnė, nes sąjungininkų vadovų susitikimo metu Raudonoji armija jau buvo užėmusi didžiumą Lenkijos ir nustūmusi vokiečius iki Oderio; nuo Berlyno ją skyrė tik apie keturiasdešimt mylių. Štai tokiame fone sąjungininkų lyderiai mėgino išspręsti pokario Europos reikalus.

Kai Didysis trejetas susitiko Jaltoje, Franklin Roosevelt buvo ką tik išrinktas naujai kadencijai — jis buvo pirmas Amerikos prezidentas, išrinktas ketvirtą kartą. Jo pirmieji prezidentavimo metai ir ypač Naujasis kursas buvo sukėlęs aštrią nesantaiką Jungtinėse Valstijose. Tačiau 1944 m. Amerikoje nei dėl vidaus, nei dėl užsienio politikos didelių nesutarimų nebūta, visus vienijo bendras tikslas laimėti karą —

„baigti darbą ir sugrąžinti vaikinus namo". Roosevelt puikiai orientavosi vidaus politikoje; užsienio reikalus jis išmanė menkiau. Jo veikloje gudrumas pynėsi su naivumu, ir netgi retrospektyviai ne visuomet lengva nustatyti, kur prasidėdavo vienas ir kur baigdavosi kitas. Roosevelt vylėsi, kad bendradarbiavimas su Rusija nenutrūksiąs ir po karo; sakėsi jaučiąs, kad Stalin bus linkęs bendradarbiauti. Su Stalinu (ir su Sovietų Sąjunga apskritai) jis elgėsi taip, kaip būtų elgęsis su kokia nors atskilusia Demokratų partijos frakcija — tikėdamasis, kad po abipusių nuolaidų, sudarančių Amerikos politikos pamatą, pavyksią rasti priimtiną kompromisą. Per konferenciją Roosevelt nekaip jautėsi. „Šiuo kritišku metu Roosevelto sveikata ir stiprybė buvo išblėsusi", — vėliau rašė Churchill. Didelę įtaką jam darė jo patarėjai — kur kas didesnę negu Stalinui ir Churchilliui. Tarp jų buvo keletas tokių, kurie, jau turėję tiesioginių reikalų su rusais, siūlė laikytis griežtesnės linijos. Tai Amerikos ambasadorius Maskvoje Averell Harriman, jo pavaduotojas George Kennan ir karo atašė Maskvoje generolas John R. Deane. Buvo ir politinių patarėjų iš Vašingtono. Valstybės sekretoriai Edward Stettinius (1900—1949) ir James Byrnes (1879—1972), generolas George Marshall (1880—1959) ir gynybos ministras Henry Stimson (1867—1950) ragino laikytis švelnesnės politikos; karą dar reikią laimėti, ir Amerika negalinti primesti savo norų dėl ateities tų teritorijų, kurias jau užėmę rusai. Dar toliau nuėjo patarėjai Harry Hopkins ir Joseph Davies, buvęs Amerikos ambasadorius Maskvoje. Kaip matyti iš jo Maskvos dienoraščio, Davies kuo nuoširdžiausiai palaikė kiekvieną Stalino žingsnį, neišskiriant nė teismo procesų. Jis tikėjo, kad sovietų lyderiai iš esmės vadovaujasi altruistinėmis paskatomis ir kad labiau už viską siekia taikos ir žmonių brolybės. Panašiai, tik gal be tokių kraštutinumų, karo metais galvojo dauguma žmonių Jungtinėse Valstijose. Kritikuoti Rusiją ir Stalino režimą buvo laikoma blogo tono požymiu. Juk Rusija buvo sąjungininkė, didvyriškai kovojanti su bendru priešu. Stalino pergalės tarsi pateisino visus jo žiaurumus praeityje. Daug kas manė, kad pokario Rusija, susitelkusi aplink didį, geranorį vadą, nebejausdama grėsmės iš išorės, būsianti natūrali Jungtinių Valstijų sąjungininkė kuriant „vieną pasaulį", apie kurį rašė Roosevelto varžovas dėl prezidento posto Wendell Willkie. Drauge amerikiečiai gana įtariai žiūrėjo į Churchillio ir britų politiką. Churchillio pasiūlymai, jų manymu, rėmėsi atgyvenusiomis, reakcin-

gomis idėjomis — tokiomis kaip jėgų pusiausvyra, — arba buvo padiktuoti tradicinių Britanijos imperialistinių interesų. Roosevelt buvo įsitikinęs, kad Stalin ne imperialistas, o kai kurie jo patarėjai teigė, kad Churchilliui labiau rūpį išlaikyti Britanijos įtaką Europoje, negu išsaugoti taiką. Prezidentas nuoširdžiai tikėjo Jungtinėmis Tautomis kaip tinkamu instrumentu pokario problemoms spręsti ir teikė pirmenybę asmeninei diplomatijai, o ne jėgos politikai. Tokios pažiūros vertos pagyrimo, tačiau Roosevelt neatsižvelgė nei į Stalino režimo esmę, nei į Rytų Europos politines realijas. Paskutinėmis savaitėmis, kai sovietų reikalavimai ėmė didėti, Vašingtono ir Londono pozicijos suartėjo, tačiau Jaltos konferencijoje Roosevelt vis dar labai stengėsi „nesusidėti" su Churchilliu prieš Staliną. O be Amerikos paramos Britanija negalėjo rimčiau pasipriešinti sovietų politiniams ir teritoriniams reikalavimams Rytų Europoje.

Winston Churchill, tarnavęs politikai ilgiau už kitus du karo vadus, dabar buvo pasiekęs savo karjeros viršūnę. Priešingai negu Roosevelt, jis mažiau domėjosi vidaus reikalais bei savo partijos politika ir šioje srityje ypatingais sugebėjimais nepasižymėjo. Jis kur kas mieliau tvarkė pasaulio reikalus ir vadovavo karui. Ne visas jo iniciatyvas apvainikavo sėkmė. Jeigu jo politinis gyvenimas būtų pasibaigęs 1938 m., istorija būtų nusprendusi, kad Churchill buvo talentingas diletantas, ryški asmenybė, pilna energijos ir idėjų, tik nepakankamai išmani, konservatyvus politikas, labiau tinkantis XVIII negu XX amžiui. Jis anksčiau ir aštriau už kitus britų vadovus suvokė hitlerizmo pavojų ir, kai išmušė išmėginimų valanda, buvo pasirengęs didžios grėsmės akivaizdoje vesti šalį, įkvėpti žmonėms drąsos. Jo vadovaujama Britanija tęsė kovą, regis, neturėdama šansų laimėti. Jo, kaip karo vado, asmeninis prestižas buvo toks didelis, kad daug kas netgi užmiršdavo, jog šalis, kuriai jis atstovavo, jau nėra kadaise buvusi didžioji valstybė.

Churchillio padėtis Jaltoje nebuvo lengva. Britanija stojo į karą, kai vokiečiai užpuolė Lenkiją, kurią ji buvo įsipareigojusi remti. Ji negalėjo ramiai stebėti, kaip Hitler griauna Europoje jėgų pusiausvyrą. Tačiau, baigiantis karui, Lenkijos nepriklausomybei vėl iškilo pavojus, ir Rusijos grėsmė buvo netgi didesnė negu Hitlerio. Sovietų politikos akstinus Churchill suprato labai paprastai; jis nebuvo skaitęs nei Marxo, nei Lenino ir pasikliovė vien savo nuovoka. Jis įžvelgė tik didžių-

jų jėgų konfliktą, kuriam ideologija beveik neturėjo reikšmės. Bet jis anksčiau už amerikiečius ir Europos kairiuosius suprato, ką reiškia Rusijos veržimasis į Europą, — visa Rytų Europa ir Balkanai būsią praryti ir tapsią naujos rusų imperijos dalimi, ir nežinia, ar sovietai sustosią, pasiekę sutartą liniją, nes nusilpusi Europa vargu ar turės jėgų pasipriešinti. Atsirasiančios naujos diktatūros ir policinės valstybės, o juk ne dėl to buvo kariauta. Didelės amerikiečių paramos Churchill iš pradžių negalėjo tikėtis; Roosevelt tebebuvo įsitikinęs, kad Stalin nenorįs nieko aneksuoti ir kad jie dirbsią ranka rankon stabilumo ir taikos labui. Staliną paveikti esą galima tik draugiškai įtikinėjant.

Stalin karo pabaigoje taip pat buvo savo galios viršūnėje. Tik jo galios, priešingai negu Churchillio ir Roosevelto, niekas neribojo; jam negrėsė pavojus jos netekti per rinkimus. Karas gerokai buvo padailinęs Stalino paveikslą tiek viso pasaulio, tiek Rusijos žmonių akyse. Trečiajame dešimtmetyje jis uzurpavo valdžią ir negailestingai sunaikino visą opoziciją. Iš dalies jis vykdė Lenino nubrėžtą politiką, kurdamas savaip suprastą socializmą vienoje šalyje. Kolektyvizavo žemės ūkį, nutrūktgalvišku greičiu plėtojo pramonę. Visuomenė ir režimas su groteskišku vado kultu, su nuolatiniais valymais buvo racionalumo ir beprotybės mišinys, kaip ir pats Stalin su nuoširdžiais ideologiniais įsitikinimais, cinizmu ir nežabotomis asmeninėmis ambicijomis. Tačiau 1945 m. dauguma neigiamų stalinizmo bruožų buvo užmiršta. Stalino elgesys atrodė visiškai pateisinamas — jis parengė savo šalį priešo antplūdžiui, kurį įžvalgiai numatė, o jo vadovaujami sovietiniai žmonės stojo į kovą su užpuolikais ir juos sutriuškino. Triumfo valandą buvo pamiršta tai, kad daugelis jo veiksmų — tiek prieš karą, tiek karo metu — buvo smarkiai susilpninę Rusijos gynybinį pajėgumą.

Vakaruose mažai kas abejojo Stalino didybe. Vienoje iš savo kalbų Jaltoje Churchill pareiškė, kad „visų mūsų širdims ir viltims nieko nėra brangiau už maršalo Stalino esybę", o kiek vėliau, kalbėdamas Bendruomenių rūmuose, pasakė: „Nežinau kitos vyriausybės, kuri laikytųsi savo įsipareigojimų... tvirčiau už Sovietų Rusijos vyriausybę." Vakarai, aišku, jautėsi kalti dėl to, kad „antrasis frontas" atsirado tik 1944 m. birželį. Nedaug kas atsiminė Stalino poziciją 1940 m., kai virš Britanijos buvo pakibusi invazijos grėsmė. Pagal lendlizo įstatymą Jungtinės Valstijos buvo nusiuntusios Rusijai milžiniškus kiekius maisto, strateginių medžiagų ir karo technikos, įskaitant beveik 15 000

lėktuvų, 7000 tankų, 52 000 džipų, 376 000 sunkvežimių. Vis dėlto, Vakarų visuomenės nuomone, tai buvo apgailėtinai mažai. Tik Maskvoje dirbę Vakarų ekspertai žinojo, kad sovietų laikraščiams buvo draudžiama užsiminti apie šiuos tiekimus.

Būta nemaža priežasčių nesutarimams, tačiau jie atvirai iškilo tik Jaltos konferencijoje, kuri daugeliu atžvilgių laikytina sąjungininkų bendradarbiavimo apogėjumi. Čia buvo nuspręsta, kad Lenkijos rytinės sienos apytikriai eisiančios Curzono linija, kaip kad reikalavo rusai. Kadangi britai ir amerikiečiai prieštaravo Oderio—Neisės linijai, galutinai nustatyti Lenkijos vakarines sienas sutarta vėliau, per taikos konferenciją. Komunistinė Lenkijos vyriausybė turėjo būti išplėsta, įtraukiant visų jėgų atstovus, ji įpareigota surengti laisvus rinkimus. Vakarų valstybės suvokė tai kaip naujos, demokratinės vyriausybės sudarymą, tuo tarpu sovietai ketino kooptuoti tik keletą nekomunistų, ir tik su sąlyga, kad šie pripažinsią Jaltoje nustatytas naujas Lenkijos sienas, o tai buvo priimtina vos vienam kitam lenkų nekomunistui. Vakarų reikalavimas demokratinės santvarkos Lenkijoje erzino Staliną; juk galų gale Sovietų Sąjungai nesuteikta galimybė kištis į išlaisvintą Italiją ar Graikiją, kur Britanija susidūrusi su stipriu kairiųjų judėjimu, prieštaraujančiu monarchijos sugrąžinimui. Vakarų sąjungininkai šias teritorijas laiką savo valdomis, tai kokią teisę jie turį kištis į Rytų Europos reikalus? Vakarų valstybių taktinė padėtis buvo geresnė; jos bemaž galėjo būti tikros, kad laisvi rinkimai atvesią į valdžią demokratines vyriausybes. Tuo tarpu rusai žinojo, kad lenkų ar rumunų komunistams rinkimus laimėti nepavyktų, ir tai gerokai ribojo jų veiksmų laisvę.

Jaltoje buvo aptarta daugybė įvairiausių dalykų — tokių kaip Rusijos įstojimas į karą prieš Japoniją, Jungtinių Tautų Organizacijos kūrimas (rusų reikalavimu nuolatiniams Saugumo Tarybos nariams suteikta veto teisė), Vokietijos reparacijos (rusai minėjo 20 milijardų dolerių sumą), prancūzų dalyvavimas Vokietijos okupacijoje. Kai kurios problemos liko neišspręstos, bet daugeliu klausimų sutarimas buvo pasiektas. Tačiau tai mažai ką reiškė nepamačius, kaip tie susitarimai bus interpretuojami ir kaip jų bus laikomasi.

Komplikacijos prasidėjo konferencijai vos spėjus pasibaigti. Rumunijoje, sovietams pateikus ultimatumą, buvo paskirta komunistų kontroliuojama vyriausybė. Lenkijoje maršalas Žukov (1896—1974)

pasikvietė pietų šešiolika *Armijos krajowos* vadų, sakė norįs pasitarti, kaip bendradarbiauti kariaujant su Vokietija. Po pietų jie buvo suimti ir viešumoje atsirado tik per parodomąjį teismą Maskvoje, kuris nuteisė juos ilgus metus kalėti už tariamą sabotažą. Gegužės 4 d. Churchill rašė savo užsienio reikalų ministrui, kad „baisūs dalykai, kurie dėjosi sovietų užimtose teritorijose, aiškiai rodo, kokio pobūdžio valdymą rusai ketina įvesti“. O rusai skundėsi, kad Vakarų sąjungininkai už jų nugarų derasi su vokiečiais, ir labai įsižeidė, kai, praėjus vos kelioms dienoms po Pergalės, staiga nutrūko tiekimai pagal lendlizo sutartį. Sąjungininkų medaus mėnuo artėjo prie pabaigos.

Roosevelt mirė 1945 m. balandžio 12 d. Paskutiniais mėnesiais jis buvo nuvargęs, stengėsi vengti tolesnių nesutarimų. Jo įpėdinis Harry Truman turėjo nedidelę užsienio reikalų patirtį, todėl manė būsiant išmintinga tęsti Roosevelto politiką — bent kol tvirčiau įsitaisysiąs balne. Mėgindamas išspręsti kylančius nesutarimus, jis pasiuntė į Maskvą artimą Roosevelto draugą Harrį Hopkinsą (1890—1945). Šis grįžęs pranešė, kad viskas kuo puikiausiai susitvarkė, bet netrukus paaiškėjo, kad jo optimizmas buvęs per ankstyvas. Truman prašė Churchillį „užmiršti senąją jėgos politiką“, tačiau ir pačiam Amerikos prezidentui nebuvo lemta ilgai ją laikyti užmiršty.

Sąjungininkų konferencija, skirta pačioms svarbiausioms pokario problemoms spręsti, buvo surengta 1945 m. liepos antroje pusėje Potsdame. Čia Jungtinėms Valstijoms pirmą sykį atstovavo Truman; po leiboristų pergalės rinkimuose Churchillį ir Edeną konferencijos viduryje pakeitė Attlee ir Bevin. Diskusijos diapazonas buvo platus — nuo Lenkijos ir Ispanijos iki Graikijos ir Libijos. Bet svarbiausia buvo nuspręsti Vokietijos ateitį. Dar karo metu buvo kuriami planai, kaip padaryti, kad Vokietija niekada daugiau nekeltų pavojaus kaimynams ir visam pasauliui. 1944 m. ir vykstant Jaltos konferencijai beveik niekas neabejojo, kad Vokietiją reikėtų suskaldyti į daug mažų valstybėlių. Tačiau iki to laiko, kol Vokietija pasidavė, tiek Rusija, tiek Vakarų sąjungininkai priėjo prie išvados, kad tie planai nerealūs ir nepageidautini. Vokietiją nutarta laikyti vienu ekonominiu vienetu, ją decentralizuoti, bet nesuskaldyti. Panašiai pasikeitė nuomonė ir dėl jos ekonomikos. 1944 m. amerikiečiai buvo pasiūlę Vokietijos deindustrializavimo planą. Manyta, kad Vokietija, neturėdama stiprios pramonės, negaminsianti ginklų ir negalėsianti sukelti karo. Tačiau šis va-

dinamasis Morgenthau planas nebuvo priimtas, nes jį rengiant remtasi prielaida, kad būsią nepaprastai sunku nusmukdyti Vokietiją, o Vokietijai kapituliavus paaiškėjo, kad ji kur kas labiau nusilpusi, negu sąjungininkai įsivaizdavo; tikroji problema buvo, kaip išgelbėti ją nuo visiško žlugimo. Sovietų požiūris irgi pasikeitė. Iki 1945 m. jie laikėsi aršios antivokiškos linijos, bet vėliau išryškėjo ženklūs pokyčiai. Ilja Erenburg, žymiausias antivokiškos linijos propaguotojas, buvo oficialiai išpeiktas, o rusams įžengus į Berlyną pasirodė plakatai su nauja Stalino citata, esą hitleriai ateina ir išnyksta, o vokiečių tauta pasilieka. Būta ir ekonominių sumetimų — rusai pretendavo į labai dideles reparacijas ir puikiai suprato, kad jų neišgaus, jei Vokietijos pramonė nebus įkinkyta į darbą.

Potsdamo konferencijoje susitarta dėl daugybės dalykų: kad Vokietiją reikia nuginkluoti ir demilitarizuoti; kad reikia paleisti nacionalsocialistų partiją; kad vokiečiai turi įsisąmoninti, jog jie patyrė visišką karinį pralaimėjimą ir negali išvengti atsakomybės už tai, ką patys pridarė; kad visus karo nusikaltėlius būtina teisti, o politinį gyvenimą atkurti demokratiniu pagrindu; kad reikia palaikyti visas demokratines partijas ir pertvarkyti švietimo bei teisinę sistemą; kad kurį laiką Vokietijoje neturi būti centrinės vyriausybės, o centrines ministerijas, kurias reikėsią įkurti (transporto, finansų ir t.t.), tvarkytų sąjungininkai.

Parengti tokį ketinimų pareiškimą nebuvo sunku; tikrieji išbandymai prasidėjo vykdant sutartą politiką, nes Stalinui ir Vakarų sąjungininkams „demokratinė partija" reiškė skirtingus dalykus. Nuo pat pradžių kėlė daug nesutarimų dvi problemos: naujos Vokietijos sienos ir reparacijų klausimas. Amerika ir Britanija sutiko, kad Sovietų Sąjunga aneksuotų dalį Rytų Prūsijos, bet lenkų teritorines pretenzijas Vokietijai laikė perdėtomis. Kaip galima išvaryti iš tų teritorijų milijonus vokiečių ir perkelti juos į dabar kur kas mažesnę ir skurdesnę Vokietiją? Oderio—Neisės linija buvo priimta kaip pagrindas diskusijai, bet Neisės juk dvi — rytinė ir vakarinė, jas skiria maždaug šimtas kilometrų. Amerikiečiai, kaipo paskutinę nuolaidą, siūlė rytinę, bet rusai ir lenkai reikalavo vakarinės. Galų gale, kaip ir anksčiau Jaltoje, Vakarai nusileido. Lenkai gavo teisę kontroliuoti okupuotas teritorijas, nors galutinė siena turėjo būti nustatyta tik taikos sutartimi su Vokietija. Lenkai su rusais turėjo pakankamai pagrindo būti patenkinti konferencijos rezultatais.

Visi sutiko, kad sąjungininkų kontrolės organai turį užtikrinti — cituojant oficialų tekstą — „paslaugų ir prekių gamybą, būtiną palaikyti Vokietijoje vidutinį gyvenimo lygį, neviršijantį kitų Europos šalių vidurkio“. Bet dėl reparacijų vyko begaliniai ginčai. Rusai teigė, kad Jaltoje susitarta dėl 20 milijardų dolerių sumos, kurios pusė turėtų tekti jiems. Vakarų vadovai sakė, kad tai tebuvęs pagrindas diskusijai. Jie priminė, kad nerealūs reparacijų reikalavimai po Pirmojo pasaulinio karo atnešė daug nelaimių tiek nugalėtojams, tiek nugalėtiesiems. Be to, jie tvirtino, kad nemažos Vokietijos teritorijos dalies aneksija Rusijos ir Lenkijos naudai priskirtina prie karo nuostolių atlyginimo. Jie nenorėjo nustatyti bendros reparacijų sumos, tačiau po ilgų ginčų buvo iš principo sutarta, kad rusai turėsią teisę gauti ne vien reparacijas iš jiems priklausančios zonos, bet ir 25 procentus Vakarų zonose esančios pramonės įrangos, nes buvo nuspręsta, jog nebūtina išlaikyti tokį Vokietijos pokario ekonomikos lygį, apie kokį anksčiau galvota.

Potsdamo konferencijoje rusai reiškė nepasitenkinimą pilietiniu karu Graikijoje ir reikalavo į tos šalies vyriausybę įtraukti pažangiųjų jėgų atstovus. Be to, didelei visų nuostabai, Rusija pasiskelbė turinti interesų Tanžere ir buvusiose Italijos kolonijose, netgi pasisiūlė paimti į savo globą Libiją. Tai sukėlė Vakarų politikų nerimą. Rusų teritorinius reikalavimus Lenkijoje, Vokietijoje, Rumunijoje ar Čekoslovakijoje buvo galima paaiškinti noru sustiprinti savo gynybą, tačiau strateginės pozicijos Afrikoje aiškiai neturėjo nieko bendra su gynybos priemonėmis. Taip pat Maskva pareikalavo dviejų Turkijos provincijų ir teisės kontroliuoti Juodosios jūros sąsiaurius; atseit nepakenčiama, kad Turkija „laikytų Rusiją už gerklės“. Tai dar labiau sustiprino Vakarų įtarimus. Ar rusų reikalavimams nebus galo? Žavėjimąsi rusų laimėjimais ėmė temdyti sovietų kietaširdiškumo ir jėgos baimė, taip pat suvokimas, kad Maskvos šalininkai Vakaruose, jei tik įmanytų, visur nuverstų laisvai išrinktas vyriausybes. Potsdamo konferencija priėmė daug sprendimų dėl būsimo Vokietijos valdymo, tačiau dauguma iš jų buvo dviprasmiški ir prieštaringi; apskritai imant, konferencija nebuvo sėkminga, nes tų susitarimų jau negaubė besąlygiško pasitikėjimo dvasia. Karo meto koalicija iro. Vieniems susitarimams buvo lemta likti vien popieriuje nuo pačios pradžios, kitų netrukus nustota laikytis. Visas politinis klimatas sparčiai keitėsi.

Jaltos ir Potsdamo konferencijos vėliau sulaukė daug kritikos. Tuo metu jų sprendimai buvo gana palankiai sutikti, bet vos po keleto mėnesių, kai tapo žinomos visos smulkmenos, kai ėmė keistis politinė atmosfera, pasipylė priekaištai Vakarų lyderiams ir ypač Rooseveltui. Jie buvo kaltinami, kad leidosi Maskvos pergudraujami, kad nesugebėjo numatyti, jog po karo rusai atsisuksią prieš Vakarus. Amerika galėjusi kalbėti vienintele kalba, suprantama rusams, — jėgos kalba, — bet Roosevelt su savo patarėjais visokeriopai nuolaidžiavęs Stalinui. Vėliau, Šaltajam karui kiek aprimus, revizionistų mokyklos atstovai teigė, kad Šaltasis karas buvęs natūrali Amerikos politikos išdava. Koalicija nebūtų suirusi, jeigu Vašingtonas būtų elgęsis netgi dar draugiškiau, jeigu nebūtų netiesiogiai grasinęs atomine bomba ir nebūtų davęs rusams jokio pagrindo įtarinėti amerikiečius. Potsdame Truman pasakė Stalinui, kad JAV ką tik išbandžiusios naują didžiulės griaunamosios galios ginklą, bet Stalino tai nenustebino, nes jis jau buvo gavęs šią informaciją iš savų šaltinių gerokai anksčiau.

Vakarai jėga nesirėmė ir Jaltoje, kai derėjosi dėl Rytų Europos. Roosevelt, kaip minėta, tuo metu sunkiai sirgo; kitas prezidentas — energingesnis, turintis mažiau iliuzijų dėl Rusijos, Jungtinių Tautų ir pokario pasaulio apskritai, būtų geriau įžvelgęs ateityje slypinčius pavojus. Kai kurių klaidų tikriausiai nebūtų buvę padaryta; pavyzdžiui, Vakarai galėjo išsireikalauti sausumos tilto į Berlyną. Tačiau kalbamas teritorijas buvo užėmusi sovietų kariuomenė, ir tokiomis sąlygomis griežtesnė linija kažin ar būtų padariusi rusams didelį įspūdį. Jungtinių Valstijų visuomenė buvo tos nuomonės, kad reikia kuo greičiau pasitraukti iš Europos, o vos pasibaigus mūšiams, ir pati kariuomenė ėmė reikalauti dar spartesnės demobilizacijos, negu buvo numatyta Roosevelto, ketinusio išvesti kariuomenę per dvejus metus. Tad tokiomis aplinkybėmis Amerika nelabai galėjo griebtis griežtos politikos (nebent iš tiesų būtų ketinusi panaudoti atominį ginklą, o tai buvo neįsivaizduojamas dalykas). Bet ji galėjo geriau panaudoti ekonominius svertus, nes Rusijai ir toliau reikėjo Amerikos paramos. 1945 m. sausį Sovietų Sąjunga paprašė 6 milijardų dolerių paskolos; jos reikalavimas reparacijų iš Vokietijos taip pat rodė, jog ji negali apsieiti be ekonominės pagalbos. Tačiau, Stalino nuomone, būtent Rusija dariusi Amerikai paslaugą prašydama paskolos; pasak jo, dirbtinai nesukūrus paklausos, Amerikos ekonomiką po karo būtų ištikęs staigus nuosmukis.

Rooseveltui (ir vėliau Trumanui) reikėjo laikytis aiškesnės politikos reparacijų atžvilgiu ir ekonominę paramą derybose su Stalinu panaudoti kaip diplomatijos įrankį. Kita vertus, nors Sovietų Sąjungai labai reikėjo ekonominės pagalbos, vis dėlto nėra jokio pagrindo manyti, jog tokiomis priemonėmis — kad ir koks didelis būtų buvęs jų mastas — būtų pavykę atkalbėti Sovietų Sąjungą nuo aneksijų ir savo valios primetimo Rytų Europos valstybėms. Jeigu Amerika Potsdame būtų atkakliau prieštaravusi Oderio—Neisės linijai, siena tarp Rytų Vokietijos ir Lenkijos būtų buvusi maždaug už šešiasdešimt mylių į rytus, bet tai vargu ar būtų pakeitę bendrą jėgų balansą.

Trumpai kalbant, griežtesnė Vakarų laikysena Jaltoje ir Potsdame būtų paankstinusi Šaltojo karo pradžią, bet nebūtų padėjusi jo išvengti, jeigu jau Europoje buvo susidaręs jėgos vakuumas. Amerika neketino veltis į Europos politiką ir rengėsi išvesti savo kariuomenę, o viena Britanija buvo per silpna atsispirti sovietų spaudimui. Tad sovietų slinkimas į vakarus buvo visiškai natūralus — politika, kaip ir gamta, nepakenčia tuštumos. Amerikos ambasadorius Maskvoje Averell Harriman 1944 m. suprato, kad, suteikus sovietams teisę Rusijos saugumo sumetimais prisijungti artimiausius kaimynus, pagal tokią pat logiką bus prisijungiami ir nauji artimiausi kaimynai. Neaišku buvo tik tai, kiek Sovietų Sąjunga plėsis ir kaip jai seksis — sunkiai ar lengvai — savo artimiausius kaimynus suvirškinti.

Stalin didžiai nepasitikėjo Vakarų lyderiais, nors šie ir demonstravo jam savo draugiškumą bei pritarimą. Dar prieš Jaltą jis kalbėjo Džilasui: „Churchill toks žmogus, kuris, jei nebūsi akylas, ištrauks tau iš kišenės kapeiką... Roosevelt kitoks. Jis gvelbia tik stambias monetas." Kas jau kas, o Roosevelt tikrai nenusipelnė tokių įtarimų. Bet Stalin nepasitikėjo niekuo, tad ir vakariečiai jam turėjo atrodyti ne mažiau įtartini už jo paties pavaldinius. Nėra jokių įrodymų, kad jis apgalvotai tam tikru metu nusprendė stoti prieš sąjungininkus, nepaisydamas galimų pasekmių. Be abejonės, jis būtų norėjęs ir toliau gauti Vakarų ekonominę pagalbą, bet dar svarbiau buvo tai, kad Vakarai sutiktų su jo politiniais ir teritoriniais reikalavimais. Netrukus paaiškėjo, kad abiejų tikslų jam nepavyksią pasiekti; juo didesni darėsi jo reikalavimai, juo didesnį jie kėlė pasipriešinimą. Vienas dalykas vijo kitą, ir per keletą mėnesių karo meto koalicija suiro.

Ji tikriausiai būtų suirusi netgi tuo atveju, jeigu tai būtų buvęs paprastas konfliktas tarp didžiųjų valstybių, turinčių priešingų interesų.

Bet Sovietų Sąjunga buvo ne šiaip viena iš valstybių; jos ideologija ir socialinė sistema smarkiai skyrėsi nuo vakarietiškųjų, jos programa buvo padėti komunizmui laimėti visame pasaulyje. Kol egzistuoja kapitalizmas ir socializmas, „mes negalime gyventi taikoje, vienas arba kitas turi triumfuoti“, skelbė Lenin. Nuo šių eilučių parašymo buvo praėję daugiau kaip du dešimtmečiai, Stalino vadovaujamoje Sovietų Sąjungoje įvykę svarbių pokyčių. Mesianizmo dabar buvo justi mažiau, ideologiniai motyvai sovietų užsienio politikoje vaidino aiškiai menkesnį vaidmenį. Bet susiformavusi totalitarinė valstybė tebeturėjo savo pačios dinamizmą; neįvertinus šio svarbaus jos bruožo, buvo neįmanoma suprasti pagrindinių sovietų politikos akstinų. Rusija nebuvo nei tradicinė nacionalinė valstybė, nei statiška didžioji valstybė; ji nesilaikė realiosios politikos — tokios, kaip ją suprato Vakarai.

Įsigalėjus Reformacijai, Europos valdovai katalikai ir protestantai susitarė dėl principo, pagal kurį individo išpažįstama religija turėtų priklausyti nuo jo gyvenamosios vietos: *Cuius regio, eius religio**. Ar panašus susitarimas galėjo būti veiksmingas pokario Europoje? Stalin, atrodo, manė šitaip; viena proga jis pasakė, kad šis karas nuo ankstesnių skiriasi tuo, jog valstybės, okupavusios kitas šalis, įveda jose savo socialinę sistemą. Jis nesikišo į Graikijos įvykius 1944—1945 m.; Atėnų revoliucionieriai nesulaukė pagalbos iš Maskvos, nes rusai nelaikė Graikijos savo interesų sfera. Tačiau abejotina, ar tokie susitarimai būtų tikę Vidurio Europai, net jeigu Amerika būtų pripažinusi interesų sferų principą. Pagal komunizmo ideologiją, kaip 1945 m. balandį rašė prancūzų komunistų lyderis Jacques Duclos, jei jau pasibaigė karas, reikėjo vėl atnaujinti kovą prieš „Vakarų imperializmą“. Kovos pradžią buvo galima uždelsti, bet ne atidėti neribotam laikui. Stalino požiūriu, Vakarų siūlymai sudaryti vyriausybes, kurios būtų draugiškos Sovietų Sąjungai ir kartu atstovautų visiems demokratiniams sluoksniams, tebuvo paprasčiausia gudrybė, naujas kapitalizmo bandymas apsiausti Sovietų Sąjungą. Jam buvo priimtini vien komunistai, o iš komunistų jis galėjo pasitikėti tik tais, kuriuos pats parinko. Įtarimai ir nesusipratimai tam tikra dalimi padėjo kilti Šaltajam karui, bet už tų įtarimų slypėjo tikri interesų konfliktai. Bendradarbiaujant su Vakarais po 1945 m. Stalinui būtų tekę liberalizuoti režimą ir

* Kokia šalis, tokia ir tikyba (*lot.*).

atverti Sovietų Sąjungą visokioms nepageidaujamoms užsienio įtakoms. Tokia politika prieštaravo Stalino principams, visai jo pasaulėžiūrai ir galvosenai. Kai karo metais virš jo šalies pakibo grėsmė, norom nenorom teko padaryti kai kurių nuolaidų, tačiau tęsti tokią politiką taikos metu būtų reiškę statyti į pavojų patį sovietų valstybės egzistavimą. Žvelgiant į praeitį, neatrodo, kad kokios nors Vakarų nuolaidos būtų galėjusios paskatinti Staliną veikti prieš savo interesus. Jo politinė sistema buvo pagrįsta apsiausties mentalitetu; aukas, kurių jis reikalavo iš savo žmonių, buvo galima pateisinti vien nesilpnėjančiu priešiškumu kapitalistinių vilkų bei ryklių, tik ir laukiančių progos užpulti Sovietų Sąjungą. Santykiuose su pasauliu šiai sistemai reikėjo įtampos, o ne atsipalaidavimo.

ŠALTOJO KARO IŠTAKOS

Po karo praėjus trejiems metams, Europa jau buvo išsigydžiusi didžiąsias ekonomikos žaizdas; pramonės ir žemės ūkio gamyba bemaž pasiekė prieškarinį lygį. (Būta ir išimčių: Italijos vystymasis buvo smarkiai atsilikęs nuo kitų šalių, o Vokietijos — tik prasidėjęs.) Tačiau šių laimėjimų svarbos nederėtų pervertinti, nes ketvirtasis dešimtmetis buvo nuosmukio dešimtmetis, ir iškopimas į 1938 m. lygį pats savaime nedavė pagrindo džiūgauti. Maža to, atsirado rimtų sunkumų, kurių nebuvo prieš karą, — Europa nepajėgė užsidirbti pakankamai dolerių, kad susimokėtų už importą, o be šito tvirtai atsistoti ant kojų bemaž neįmanoma. Vieni dėl to kaltino klaidingą vyriausybių ekonominę ir finansinę politiką, kiti skelbė, kad tai ne kas kita kaip struktūrinė krizė, nes Europos vieta pasaulyje iš pagrindų pasikeitusi. Daug kas abejojo, ar Europa tebeturinti noro ir galimybių atgauti savo senąją įtaką bei gerovę. „Kas dabar Europa? — rašė Churchill 1947 m. — Lūženų krūva, kapų rūsys, pragaišties ir neapykantos neršykla.“ Ir jis nebuvo vienintelis pesimistas.

Nepraėjus nė metams nuo karo pabaigos, Sovietų Sąjunga ėmė kaltinti savo buvusius sąjungininkus fašistine agresija, imperialistine ekspansija ir naujo pasaulinio karo rengimu. Kita vertus, daugeliui žmonių Vakaruose atrodė — vėlgi prisiminus garsiąją Churchillio kalbą Fultone 1946 m. kovo mėnesį, — kad Rytų Europoje sukurti policiniai režimai nėra ta laisvoji Europa, už kurią jie kovojo, ir kad tokia Europa neturi savyje taikos pagrindų. Daugelis žmonių, panašiai kaip ir prezidentas Truman, ėmė tikėti, kad tik pasitinkant Rusiją

geležiniu kumščiu galima išvengti kito pasaulinio karo. Jau nieko nebestebino, kad buvusių sąjungininkų nuomonės daugeliu klausimų nesutapo, kad kirtosi jų požiūriai ir interesai. Tačiau kas galėjo tikėtis, kad nuo karo pabaigos nepraėjus nė dvejiems metams Europa bus padalinta į dvi nesutaikomai priešiškas stovyklas ir kad vėl teks bijoti naujo pasaulinio karo?

Pirmųjų pokario metų Vakarų politika sulaukė griežtos kritikos iš priešingų pusių. Apie 1950 m. vyravo nuomonė, kad Vakarų laikysena Sovietų Sąjungos atžvilgiu buvusi pernelyg patikli ir švelni. Dešimčia metų vėliau kai kurie kritikai teigė, kad Vakarai, atvirkščiai, neparodę pakankamai geros valios, kad būta isterijos ir polinkio pervertinti tiek sovietų priešiškumą, tiek galią. Pasak jų, stalininė Rusija buvo iš esmės konservatyvi šalis, siekusi saugumo, bet anaiptol neketinusi plėstis už savo natūralių sienų. Tiek Vakarų politikai, tiek plačioji visuomenė Amerikoje ir Europoje karo metu buvo susikūrę Rusijos įvaizdį, kuris nedaug teturėjo panašumo su tikrove. Kadangi Sovietų Sąjunga kartu kovojo prieš Hitlerį, bet kokia jos vidaus santvarkos kritika laikyta kenkiančia bendram reikalui. 1946 m. daugumos žmonių prielankumas jau buvo sumažėjęs, nes vis labiau darėsi akivaizdu, kad Stalino tironija nė kiek nesušvelnėjo.

1946 m. ne be užsienio įsikišimo atsinaujino pilietinis karas Graikijoje. Sovietų Sąjunga atsisakė pasitraukti iš Persijos ir vis labiau didino spaudimą Turkijai. Rytų Europoje ir Balkanuose buvo pamažu eliminuojama visa opozicija, smarkėjo Sovietų Sąjungos pastangos įvesti savo politinę santvarką rytinėje Vokietijos zonoje. Užsienio reikalų ministrų susitikimai 1946—1947 m. nepasiekė ilgalaikės taikos. Sovietų reikalavimai darėsi vis atkaklesni, nors Vakarai be paliovos, dažnai net neoriai stengėsi siekti kompromisų ir išsklaidyti sovietų įtarimus. 1947 ir 1948 m. padėtis toliau blogėjo. Čekoslovakijoje buvo nuverstas demokratinis režimas, ir šalis pasidarė visiškas sovietų satelitas; prasidėjo Berlyno blokada; Sovietų Sąjunga atsisakė bendradarbiauti su Vakarais tiek svarstant naujus Europos ekonominio atgimimo projektus (tokius kaip Marshallo planas), tiek mėginant įvesti tarptautinę branduolinių ginklų kontrolę. Vakarų Europos, ypač Prancūzijos ir Italijos, komunistų partijos atvirai kalbėjo, kad reikia jėga nuversti vyriausybes, jų teigimu, parsidavusias Amerikos monopoliniam kapitalizmui. 1948 m. pirmą sykį susirinko Kominformas — nau-

ja organizacija, kai kuriais atžvilgiais panaši į Komunistų internacionalą, paleistą karo metu. Vakarų komunistai čia išgirdo priekaištų, kad praeityje jie per daug dėmesio skyrę parlamentinei veiklai; nuo šiol jų pozicija turinti būti kur kas karingesnė. Tą vasarą visą Europą krėtė streikai ir masiniai neramumai. Vargu ar jie vyko pagal suderintą, iš anksto apgalvotą planą, tačiau vis daugiau ir daugiau žmonių Vakaruose pradėjo tikėti kylančia sovietų grėsme, kurią galima sulaikyti tik užėmus tvirtą poziciją ir sukūrus jėgos atsvarą. Vakarai staiga pasijuto apgauti; šis kartus nusivylimas sugriovė daugelį karo metų iliuzijų ir sukėlė polinkį pernelyg dramatizuoti konfliktą, priskirti Stalinui ir kitiems komunistų vadams ne vien šėtonišką klastą bei kitas blogybes, bet ir nežabotas, niekada nesilpnėjančias teritorines ambicijas. Daugybę metų ignoravę komunistų ideologiją, Vakarai dabar juo toliau, juo labiau linko imti už gryną pinigą visokius teorinius rašinius apie pasaulinę revoliuciją ir artėjantį neišvengiamą konfliktą. Atsirado tendencija bemaž vien kariniais terminais vertinti kovą, kuri iš esmės buvo politinio pobūdžio. Tačiau teisybė ir tai, kad Europa 1947—1948 m. nebuvo nei stabili, nei klestinti; ryžtingai nusiteikusi mažuma būtų galėjusi be didelio vargo įvesti savo tvarką. Juk demokratija buvo nuversta Čekoslovakijoje, neramios žinios plaukė iš Suomijos ir kitų šalių. Komunistų lyderiai kalbėjo apie smurtą; galbūt ne visas savo kalbas jie ketino patvirtinti darbais, tačiau visiškai nekreipti dėmesio į jų pareiškimus ir pranašystes buvo rizikinga.

Amerika buvo aiškiai nepasirengusi politinei kovai; jai trūko patirties ir organizacinių ginklų. Visose Europos šalyse veikė „rusų“ partijos — vienur mažesnės, kitur didesnės, tačiau niekur nebuvo atitinkamos „amerikiečių“ partijos. O ypač Vakarams trūko paprastos politinės filosofijos, ryžto ir atsidavimo vienai idėjai, tai yra to, ko labiausiai reikia ilgam politiniam karui. Kominformo ideologas Ždanov pirmasis prabilo apie dviejų priešiškų stovyklų egzistavimą Europoje ir pasaulyje. Bet Vakarų Europos toli gražu nebūtum pavadinęs „stovykla“; suaižytoje gilių vidinių įtrūkių, joje buvo ir konservatyvių, ir liberalių, ir katalikiškų, ir socialistinių, ir dar daugybė kitokių jėgų. Jas vienijo tik bendra grėsmė ir noras jai nepasiduoti. Šaltojo karo įkarštyje Vakaruose pasigirdo kalbų apie Rytų Europos „vadavimą“, bet jos buvo nepakankamai apgalvotos ir netgi dar mažiau pagrįstos įsitikinimu. Vakarų laikysena iš esmės buvo gynybinė;

jie nedaug kuo tegalėjo pasipriešinti dinamiškai, agresyviai Sovietų Sąjungos ir komunistų partijų politikai. Kvailos kai kurių Vakarų veikėjų kalbos tikriausiai prisidėjo prie santykių su Sovietų Sąjunga pablogėjimo, ne visi nuogąstavimai buvo pakankamai racionalūs. Bet dažniausiai Vakarų veiksmai tebuvo atsakas, paprastai pavėluotas, į sovietų iššūkius. Tai didino tarpusavio nepasitikėjimą, nes, Vakarams pradėjus abejoti sovietų motyvais, imta išsyk atmesti visus sovietų pasiūlymus, net jeigu jie ir būtų padėję sumažinti įtampą. O tokių iniciatyvų pasitaikydavo net juodžiausiais Šaltojo karo metais, nes Sovietų Sąjungos politika ne visuomet būdavo nuosekli. Po antivakarietiškos propagandos ir veiksmų srauto paprastai ateidavo taikesnio pobūdžio pasiūlymai — kaip kad 1952 m. Stalino siūlymas dėl laisvų rinkimų neutralioje Vokietijoje. Gali būti, kad Kremlius pasijusdavo nuėjęs per toli. Bet po kartaus 1945—1947 m. nusivylimo Vakarai nebuvo linkę palaikyti sovietų iniciatyvų. Pagrindiniais klausimais sovietų strategija buvo nepajudinama. „Mes niekada nepasitrauksime iš Vokietijos“, — 1948 m. Stalin pareiškė Kardeljui, Jugoslavijos užsienio reikalų ministrui. Vėliau Vakarų politikai gailėjosi, kad įdėmiau nepasvarstė taikingesnių sovietų siūlymų, — jau vien todėl, jog šitoks neapdairumas padėjo atsirasti „neišnaudotų galimybių“ mitui.

Šaltasis karas kur kas labiau, negu atrodė įmanoma, suvienijo Europą ir ilgam įtraukė Ameriką į Europos reikalus. Tiek viena, tiek kita sovietams buvo itin nepageidautina, tad šiuo atžvilgiu galima teigti, kad sovietų politika 1946—1949 m. buvo nesėkminga. Sovietų įtaka Europoje liovėsi plitusi, sienos „įšalo“, tarptautiniai santykiai atsidūrė aklavietėje. Netgi Prancūzija, iki tol vengusi veikti išvien su „anglosaksais“, pakeitė nusistatymą ir pradėjo bendradarbiauti ekonominėje bei politinėje srityje, derinti savo karinę politiką. Darėsi aišku, kad dabar Europos žemėlapį galėtų pakeisti nebent didelis karas. Nors sovietai ir kalbėjo apie tokį karą kaip apie eschatologinę neišvengiamybę, tačiau laikėsi atsargios linijos. Antai 1949 m. Berlyne jų vadovybė atsitraukė, kai susidūrė su ryžtingu pasipriešinimu. Sunkiau paaiškinti 1950 m. agresiją Korėjoje. Galbūt jie manė, kad vietinis konfliktas Tolimuosiuose Rytuose negresia virsti visuotiniu karu; be to, nėra iki galo žinoma, kiek sovietai prisidėjo rengiant tą puolimą. Įtarus požiūris į Vakarus neretai atsisukdavo prieš pačius sovietus; jie

atmesdavo Vakarų pasiūlymus, galėjusius duoti jiems naudos ir nekėlusius jokių politinių pavojų, — sakykime, 1946—1947 m. Amerikos kvietimus bendradarbiauti ekonomikos srityje. Tam tikru mastu tai galėjo būti daroma tyčia — juk pati stalininės sistemos prigimtis reikalavo įtampos. Tačiau būta dar vienos priešiškumo briaunos, kurios nepaaiškinsi vidaus poreikiais ir tradiciniu giliai įsišaknijusiu įtarumu. Sovietai buvo kur kas draugiškesni Vokietijai per pastaruosius dvejus metus prieš Hitlerio užpuolimą negu po karo. Ar tik dėl to, kad 1939 m. Sovietų Sąjunga jautė didesnę grėsmę negu 1947 m.? Akivaizdaus atsakymo nėra. 1949 m. sovietai susprogdino pirmą savo branduolinę bombą, tačiau ką reikštų karas branduoliniame amžiuje Kremlius suvokė ne iš karto. Tuo metu Stalin jau buvo per senas ir pernelyg nelankstus keisti politiką ir toliau siekė savo tikslų su neapsakomu užsispyrimu, kurį šiek tiek švelnino tik jo įgimtas atsargumas. Jis nuoširdžiai tikėjo, kad komunizmas, toks, kokį įsivaizdavo, negalįs ilgai sugyventi su kitokio pobūdžio vyriausybėmis ir visuomenėmis. Jis nesistengė išspręsti nesutarimų su pasauliu, priešingai, tyčia juos aštrino. Kartu jis nepadarė galutinių išvadų iš savo paties teorijų. Prieštaravimų būta jau pačioje stalinizmo sistemoje, tačiau vyriausiojo vado iškreipta asmenybė, be abejonės, dar labiau juos pagilino. Vengrų filosofas marksistas Georg Lukacs vėliau rašė:

> Epochai, kuri pasibaigė Stalino mirtimi, trūko nuoseklumo... tai buvo neišvengiama, nes pagrindinė Stalino politikos aksioma — įgimtas poreikis nuolat aštrinti konfliktus — sąlygojo ne vien Sovietų Sąjungos vidaus reikalus, bet turėjo ir trečiojo pasaulinio karo perspektyvą. Laimė, kad Stalin nenuėjo iki galo, darydamas išvadas iš savo doktrinos; taigi jo politikoje būta ir naujos epochos pripažinimo elementų, bet tik elementų.

Amerikos politikos prieštaravimai buvo kitokio pobūdžio. Po karo ketinta kuo greičiau pasitraukti iš Europos, kuo mažiau likti jai įsipareigojus. Per užsienio reikalų ministrų konferenciją Londone valstybės sekretorius Byrnes (1879—1972) pasiūlė išvesti iš žemyno visas sąjungininkų pajėgas, bet tam įnirtingai pasipriešino Molotov, kuris taip pat atmetė sutarties dėl Vokietijos projektą ir pareiškė, kad Rusija neskubanti sudaryti tokią sutartį. Molotov atsisakė diskutuoti

dėl Austrijos, neparodė susidomėjimo projektu dvidešimt penkerius metus laikyti Vokietiją nuginkluotą. Netrukus Amerikos politika sugriežtėjo; rugsėjį kalbėdamas Štutgarte Byrnes pareiškė, kad „tol, kol Vokietijoje būsianti bent viena okupacinė kariuomenė, Amerika ten bus taip pat“.

Pakeisti politiką Ameriką paskatino ne koks nors vienas įvykis. Visus 1946 metus. Vašingtonas vis dar labai palankiai žiūrėjo į Rusiją, naiviai tikėdamasis, kad visus nesusipratimus galima išspręsti tiesioginėmis aukščiausiojo lygio derybomis. Regis, net Truman laikė „dėdę Džo“ iš esmės padoriu, sielos gilumoje teisingu žmogumi, su kuriuo būtų galima rasti bendrą kalbą, jeigu jam dažniau pavyktų išsivaduoti iš Politinio biuro nelaisvės. Churchillio kalba Fultone Jungtinių Valstijų buvo sutikta nepalankiai, ir saujelė tų, kurie kaip kad James Forrestal reikalavo griežčiau elgtis su Rusija, atsidūrė izoliacijoje. Tokie įtakingi amerikiečiai kaip Bedell Smith (1895—1961), generolas Marshall, Cordell Hull (1871—1955) vis dar rėmė nuosaikią liniją. Jų požiūris pradėjo keistis tik 1947 m., kai po begalinių derybų jie suvokė, kad „dėl Vokietijos su rusais susitarti neįmanoma“ (Bedell Smith) ir kad rusai „šaltakraujiškai pasiryžę pasinaudoti dabartine Europos būkle komunizmui propaguoti“ (Marshall). Sovietų atsisakymas išvesti kariuomenę iš Irano tada atrodė tik menkas nesutarimas; šiaip ar taip, po kelių mėnesių ji buvo išvesta. Savo teritorinių pretenzijų Turkijai sovietai neparėmė veiksmais, tačiau pagalba graikų maištininkams buvo rimtesnis dalykas. Per pirmąją pilietinio karo fazę, 1944—1945 m., Stalin šventai laikėsi susitarimo su Churchilliu, kuriuo Graikija buvo priskirta britų įtakos sferai. Graikų komunistai, ginklu kovodami prieš vyriausybę, negavo jokios paramos. Atnaujinti pilietinį karą nuspręsta 1946 m. gegužės mėnesį; tai negalėjo būti padaryta be sovietų žinios ir, matyt, be jų paramos. Tas sprendimas buvo gerai apgalvotas, juo siekta sukelti didesnę krizę.

Sovietų vadovai, įskaitant patį Staliną, buvo tvirtai įsitikinę, kad Europa po karo neatsigausianti ir, svarbiausia, kad po dvejų trejų metų Ameriką ištiksianti didelė ekonominė krizė — tokia kaip Didžiosios depresijos metais. Tai buvo pagrindinė sovietų politikos prielaida; ji teikė Maskvai pasitikėjimo, kurio kitaip nepaaiškinsi, turint omenyje amerikiečių branduolinį pranašumą. Didžioji kapitalizmo krizė atrodė neišvengiama, bet reikėjo nuolatinio spaudimo, kad ji greičiau ateitų.

Šios viltys, regis, buvo beišsipildančios, bet 1947 m. vasarį Bevin pranešė Vašingtonui, kad Britanija nebegalinti teikti Graikijai ir Turkijai nei ekonominės, nei karinės pagalbos. Truman paprašė Kongresą skirti 400 milijonų dolerių šioms šalims paremti. „Laisvosios pasaulio tautos laukia iš mūsų pagalbos, — kalbėjo Truman. — Jungtinės Valstijos privalo paremti jų priešinimąsi ginkluotų mažumų vergovei ir svetimų šalių spaudimui pirmiausia ekonomiškai ir finansiškai." Praėjus keturiems mėnesiams po Trumano doktrinos paskelbimo, generolas Marshall, kalbėdamas Harvarde diplomų įteikimo dieną, pasakė: „Mūsų politika nukreipta ne prieš kurią nors šalį ar doktriną, o prieš badą, skurdą, neviltį ir chaosą. Iniciatyvą privalo parodyti Europa." Rusijai ir Rytų Europai Marshallo plane taip pat buvo numatyta vieta, bet jos — dėl priežasčių, kurias aptarsime vėliau, — pagalbos atsisakė. Taigi 1947 m. birželio mėnesį įvyko tikras lūžis; Rytų ir Vakarų bendradarbiavimas baigėsi, Europa galutinai suskilo.

Kartais teigiama, kad Trumano doktrina neleido rusams priimti Marshallo plano, kad jie gal būtų prie jo prisidėję, jei ne Amerikos pažadai suteikti karinę pagalbą kai kurioms Europos šalims. Pagal šitokį požiūrį, Amerika turėjo ekonomiškai remti Europą, bet susilaikyti nuo karinės paramos netgi toms šalims, kurioms labai jos reikėjo. Tačiau vien finansinės priemonės vargu ar būtų atbaidžiusios rusus. Ekonominė pagalba nedaug tegali padėti šalims, kurioms tiesiogiai gresia ginkluota intervencija; Graikijos poreikiai 1946—1947 m. buvo visiškai kitokie.

Imtis vadovaujamo vaidmens Europos politikoje Vašingtonas nusprendė ne iš karto ir nenoromis. Pirmus dvejus pokario metus Britanija bemaž viena priešinosi sovietų spaudimui Vidurio Europoje, o Amerika vis dar tikėjo nuolaidų politika. Vašingtono požiūris pradėjo keistis, kai ėmė didėti Amerikos atstovų nusivylimas derybomis su rusais. Tikėta, kad pavyksią susitarti bent dėl Vokietijos, o ji, atvirkščiai, dabar pasidarė pagrindiniu Šaltojo karo mūšių lauku. Sovietai norėjo gauti 10 milijardų dolerių reparacijų iš Vokietijos, daugiausia iš tų zonų, kurias buvo užėmę Vakarai. Bet Vokietijos ekonomika buvo labai nusmukusi, jos pajėgumas tesudarė dalelę ankstesnio pajėgumo. Beveik nuo pat okupacijos pradžios Amerika buvo priversta teikti jai didžiulę pagalbą, kad apsaugotų nuo visiško žlugimo. Rusų reikalavimas iš esmės reiškė, kad Amerika turėtų mokėti dar daugiau, nes ki-

taip Vokietijos pramonė neįstengtų tiekti savo gaminius Rusijai. Šito Amerika nenorėjo daryti be išlygų; ji pareikalavo, kad rusai pašalintų barjerus, pastatytus tarp savo ir kitų zonų, kad sustabdytų teroro kampaniją prieš komunistų partijai nepriklausančius politikus, kad nutrauktų areštus ir žmonių grobimus. Sovietų požiūriu, tai buvo nepakenčiamas kišimasis į jų vidaus reikalus.

Viešoji nuomonė irgi nemenkai prisidėjo prie Amerikos politikos pasikeitimo. Amerikos spauda staiga susigriebė, kad Rusijoje tebeklesti diktatūra, policinis režimas, kuris bijo bet kokios vidaus opozicijos ir ją persekioja (pasak *The New York Times* korespondento, grįžusio iš Maskvos 1946 m. liepą). Tokie pranešimai lyg ir neturėjo nieko stebinti, nes neatskleidė nieko nauja, bet vis dėlto jie sukėlė šoką — mat visuomenė nebuvo tam pasirengusi. Pasirodė isterijos ir teatrališkumo požymių, taip pat „pagyrūniškų grasinimų ir bereikalingų išorinio nuožmumo gestų", kurių vengti perspėjo George Kennan savo garsiajame straipsnyje „Sovietų elgsenos šaltiniai" (*Foreign Affairs*, 1947 liepa). Kennan, žymus amerikiečių diplomatas, turintis nemažą darbo su rusais patirtį, buvo įsitikinęs, kad pagrindinis sovietų politikos tikslas yra „stengtis užpildyti kiekvieną ertmę, kiekvieną jai prieinamą plyšį pasaulio jėgų sanklodoje". Rusija be paliovos skverbiasi ta linkme, tik nesama ženklų, kad tikslas turįs būti pasiektas kokiu nors nustatytu laiku. Priešingai, jei sovietų politika savo kelyje susidurianti su neįveikiamomis kliūtimis, ji vertinanti jas filosofiškai ir prisitaikanti prie jų. Todėl Kennan rekomendavo Vakarams ilgalaikę tramdymo politiką, „gudriai ir sumaniai panaudoti priešsvaras daugybėje nuolat kintančių geografinių ir politinių taškų, atsižvelgiant į sovietų politikos pokyčius ir manevrus". Kennan pranašavo, kad ilgainiui sovietų režimas griūsiąs arba sušvelnėsiąs, nes joks mesijiškas judėjimas nepajėgus be galo taikstytis su neišsipildančiomis viltimis, vienaip ar kitaip neprisitaikydamas prie tokios padėties logikos.

Tramdymo doktrinos kritikai teigė, kad Amerika nesanti pakankamai stipri globaliniu mastu sulaikyti Sovietų Sąjungą, kad Amerikos priešsvara galiausiai tapsianti „nevienalyte satelitų, klientų, išlaikytinių ir marionečių samplaika" (Walter Lippmann), kad Amerika ignoruojanti sovietų interesus ir būgštavimus. Vakarų stebėtojai buvo linkę pervertinti Maskvos būgštavimų dydį ir būtinumą juos išsklaidyti. Kaip

parodė vėlesni įvykiai, tramdymo politikos prielaidos buvo teisingos; galiausiai Sovietų Sąjungai teko trauktis iš rytinės Vidurio Europos.

Tramdymas tapo oficialia Amerikos politika Europoje — praktiškai, jei ne nominaliai — po Prahos perversmo ir Berlyno blokados; Jungtinės Valstijos tada pradėjo didžiulio masto persiginklavimą. Vašingtonas nusprendė įteigti Stalinui, kad Europoje neturį būti jokių *status quo* pokyčių. Rusai su tuo susitaikė; užsienio reikalų ministrai, 1948 ir 1949 m. surengę daugybę vis nevaisingesnių konferencijų, liovėsi susitikinėję. Bet kokios tolesnės diskusijos atrodė beprasmės, ir ministrai vėl susirinko tik praėjus metams po Stalino mirties.

Abi Europos dalys dabar pasidarė hermetiškai izoliuotos viena nuo kitos; vienintelė skylė uždangoje tebuvo Berlynas. Kas savaitę pro ją praeidavo tūkstančiai žmonių, daugiausia Rytų vokiečių, ir visi viena kryptimi. Tarp Rytų ir Vakarų nebeliko fizinio sąlyčio. Prekyba sumažėjo iki minimumo, apie jokį turizmą į vieną ar į kitą pusę, suprantama, nebuvo nė kalbos. Rytuose buvo uždraustos Vakarų knygos ir laikraščiai; radijo stotys tęsė savo propagandos varžybas eteryje, bet Vakarų laidos buvo smarkiai trukdomos. Rytų bloko šalis tampė vidinės konvulsijos; komunistų vadai dingdavo kaip į vandenį, ir buvo visiškai neaišku, ar jų įpėdiniai ilgai išsilaikysią savo kėdėse. Mėginti derėtis su Stalino satelitais atrodė beprasmiška, nes jie visiškai priklausė nuo Maskvos. Padėtis Kremliuje irgi buvo toli gražu nestabili, vis daugėjo ženklų, kad artėja nauji dideli valymai. Vienas Stalin galėjo jaustis palyginti saugus. Netikėtai, besvarstant sovietų politiką, kuri darėsi vis labiau ir labiau nenuspėjama, 1953 metų kovo 6-ąją atėjo žinia, kad, prieš šešias dienas ištiktas smūgio, jis mirė.

Stalinui buvo septyniasdešimt treji, pastaraisiais metais jis nepasižymėjo gera sveikata, bet vis dėlto žinia apie jo mirtį užklupo nelauktai. Dar niekada moderniojoje istorijoje vieno žmogaus šešėlis nebuvo taip plačiai nusidriekęs per savo šalį ir per visą pasaulį. Jo pavaldiniai per ilgą laiką buvo apsipratę su mintimi, kad „tautų tėvas" esąs nemirtingas, kad — į gera tai ar į bloga — jis gyvensiąs su jais amžinai. Savo pirmajame pranešime jo įpėdiniai kalbėjo apie „sutrikimą", iš Maskvos ėjo žinios apie ašaras ir gedulą. Bet daugybė žmonių visame pasaulyje lengviau atsikvėpė.

Stalino mirtis sužadino dideles viltis; iš pradžių vos juntamas, prasidėjo atlydys. Jis dar nepranašavo Šaltojo karo pabaigos — tiek už-

sienio, tiek vidaus politika keitėsi lėčiau ir mažiau, negu daugelis iš pradžių tikėjosi. Tačiau su Stalino mirtimi užsibaigė ištisa sovietų istorijos epocha. Apsvarstę Stalino užsienio politiką, naujieji sovietų vadovai pamatė, kad abi pusės Europoje turi tiek pat, kiek turėjo prieš prasidedant Šaltajam karui. Viską įvertinus, pasirodė, kad Stalin Europoje nepasiekė didelių laimėjimų, nes vieningą sovietų imperiją Europoje atsvėrė NATO ir, svarbiausia, nauja Europos bendradarbiavimo dvasia, kuri be sovietų grėsmės būtų likusi tuščiais žodžiais. Iš sovietų glėbio buvo ištrūkusi Jugoslavija; globaliniu mastu tai neturėjo didelės reikšmės, tačiau kėlė nerimą savo implikacijomis ateičiai — jei viena komunistinė šalis sugebėjo sėkmingai mesti iššūkį metropolijai, vadinasi, gresia pavojus, kad savo pavyzdžiu ji užkrėsianti ir kitas. Stalino politikoje, nepaisant visų jos tuokartinių pergalių, glūdėjo naujosios sovietų imperijos žlugimo užuomazgos. Tačiau tam suprasti prireikė daugiau kaip trijų dešimtmečių.

Teigti, kad nuosaikesnė Vakarų laikysena būtų padėjusi išvengti Šaltojo karo, galima tik neatsižvelgiant į keletą esminių veiksnių: komunistų ideologijos kategoriškumą pokario metais, stalinizmo bei apskritai visų totalitarinių visuomenių dinamiką ir Stalino paranoją. Sovietų politika buvo realiosios politikos ir persekiojimo manijos, racionalių ir iracionalių veiksnių mišinys. Pasak Chruščiovo, į gyvenimo pabaigą „Stalino persekiojimo manija pasiekė neįtikimą mastą". Vakarų geros valios gestais ir deklaracijomis, kad ir labai draugiškomis, užglaistyti esminių skirtumų tarp Vakarų ir Sovietų Sąjungos buvo neįmanoma. Šaltojo karo būtų buvę galima išvengti tik tuo atveju, jei Sovietų Sąjungos nebūtų apsėdusi jos doktrinos neklaidingumo idėja. Kaip 1967 m. spalį žurnale *Foreign Affairs* rašė Arthur Schlesinger: „Paprasčiausius nesutarimus tarp nacionalinių valstybių šis įsitikinimas pavertė religiniu karu, o galimą tragediją padarė neišvengiamą."

EUROPOS BENDRADARBIAVIMO LINK

Pokario laikotarpiu Europos suvienijimo judėjimas gavo lemiamą postūmį, kai 1948 m. įvyko perversmas Prahoje ir 1950 m. prasidėjo karas Korėjoje. Filosofai ir politikai šimtmečiais propagavo vieningos Europos idėją, nors kariniai sumetimai jiems ir nebuvo patys svarbiausi. Dar 1650 m. William Penn kvietė įsteigti Europos parlamentą; panašias idėjas XVII amžiuje siūlė kunigas Saint-Pierre, kardinolas Alberoni ir kiti. Romantikai (kaip kad Novalis) savo veikaluose aukštino senus gerus laikus, kai visa krikščioniškoji Europa buvusi viena tauta. Tokie neromantiški politikai kaip Napoleon nesėkmingai bandė suvienyti Europą jėga. XX amžiuje Paneuropos judėjimas smulkiai aiškino didžiąją naudą, kuri tektų visiems, jei Europa susivienytų, o Briand mėgino šiuo tikslu vykdyti mažų žingsnelių politiką. Hitler savaip bandė suvienyti Europą, padaryti Vokietiją visų valdove, o karo metais būta daugybės europinio solidarumo apraiškų tarp įvairių pasipriešinimo naciams judėjimų.

Taigi, karui pasibaigus, Europos federacijos idėja turėjo daug šalininkų tiek kairėje, tiek dešinėje. Ir vieni, ir kiti buvo įsitikinę, kad po dviejų Europos pilietinių karų žemyną galima atstatyti tik bendromis jėgomis. Europos valstybės be jas skiriančių nesutarimų turėjo daug bendrų idėjų, interesų, siekių ir sentimentų. Vis tvirtėjo įsitikinimas, kad šiuolaikiniame pasaulyje, ypač ekonomikos srityje, maža nacionalinė valstybė kaip nepriklausomas vienetas jau nėra gyvybinga. Winston Churchill, 1946 m. rugsėjį sakydamas kalbą Ciuriche, šnekėjo apie poreikį naujos iniciatyvos, kuri padėtų šiam neramiam ir galin-

gam žemynui užimti prideramą vietą tarp kitų junginių ir suteiktų žmonių likimams naują pakraipą. Europa, sakė jis, šiuo metu esanti ne daugiau kaip žaisliukas išorės jėgų rankose; susivienijusi ji galėtų įveikti savo vidaus sunkumus ir vėl tapti pasauline jėga.

Pirma svarbesnė Europos vienybės iniciatyva iškilo 1947 m. ekonomikos srityje — kaip Britanijos ir Prancūzijos ekonomikoms gresiančio žlugimo pasekmė. Savo garsiojoje Harvardo kalboje generolas Marshall anksčiau už de Gaullį prabilo apie Europos bendradarbiavimą iki pat Uralo ir apie bendros atgimimo programos būtinumą. Sumanytas Amerikos ketverių metų paramos planas ir bendros Europos rinkos sukūrimas atgaivintų senąjį žemyną, o Ameriką išvaduotų nuo nuolatinio ekonominės pagalbos teikimo naštos. Šiems projektams įgyvendinti ir buvo įkurta Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija (OEEC). Ją sudarė septyniolika Europos valstybių; Amerika iš pradžių į ją nestojo, bet vėliau tapo asocijuota, o galiausiai tikrąja nare. Organizacijos tikslai buvo riboti: likviduoti dolerių stygių ir liberalizuoti Europos prekybą. Šie tikslai buvo pasiekti per nepaprastai trumpą laiką ir be didelių pastangų. Prekybos apimtis tarp Europos valstybių per šešetą metų padvigubėjo, teigiamas prekybos balansas padėjo likviduoti dolerių stygių, o daugumos Europos šalių BNP kasmet stebėtinai pastoviai augo. Kai Amerikos parama baigėsi, OEEC privalumai buvo visiems akivaizdūs, tad nutarta šios organizacijos nenaikinti. Bet jau buvo atsivėrusi praraja tarp maksimalistų, kurie norėjo plėsti jos užmojus ir laikė ją vien pradine pakopa, ir minimalistų, kurie minėjo ypatingas aplinkybes bei sunkumus ir priešinosi tokioms iniciatyvoms. Britų vadovai kalbėjo apie tai, kad jų šalis palaiko Europos bendradarbiavimą, bet, būdama glaudžiai susijusi su Sandrauga, yra suinteresuota atgaivinti ne vien Europos, bet ir viso pasaulio prekybą. Dėl šios priežasties Britanija norėjo laikytis lanksčios politikos ir priešinosi Europos muitų sąjungai — kitam logiškam OEEC raidos žingsniui. Apie 1950 m. pasidarė aišku, kad tolesnė OEEC pažanga jau nebūsianti didelė. Jos pradinis veržlumas išseko, ir šviežią akstiną ambicingesniems Europos federacininkų siekiams galėjo suteikti tik nauja iniciatyva.

Drauge — irgi galvojant tik apie artimiausią ateitį — buvo žengiami pirmi žingsniai Europos gynybai sustiprinti. Britanijos ir Kanados

vadovai siūlė sudaryti vienokią ar kitokią Atlanto sąjungą, kuri remtųsi Amerika ir Britų Sandrauga, o prancūzai nuo pat pradžių pasisakė už europiškesnį tokio plano pobūdį ir pabrėžė būtinybę glaudžiau politiškai bendradarbiauti Europos asamblėjos pagrindu. Tačiau karinis bendradarbiavimas neturėjo tokių perspektyvų kaip ekonominė sąjunga, be to, buvo visiškai aišku, kad Europa dar negreit būsianti pajėgi apsiginti be Amerikos pagalbos. Amerikos dosnumo ir gerų norų toli gražu nepakako; Jungtinės Valstijos turėjo ne tik dėtis prie Europos gynybos organizacijos, bet ir imtis jai vadovauti. Tokias „saistančias sąjungas" Amerikos politikai nuo pat pirmųjų Respublikos dienų laikė prakeikimu, ir sprendimas įkurti NATO reiškė revoliuciją Amerikos užsienio politikoje. Europos karinis silpnumas ir neišgalėjimas apsiginti be užsienio paramos nuo pat pradžios lėmė sutarties pobūdį: tai buvo Atlanto, o ne Europos sąjunga, todėl išsyk prasidėjo abejonės ir kritika. Argi tai nėra gryna abstrakcija ši riboto užmojo ir trukmės sąjunga, kurioje skirtingi narių interesai visuomet būsią skaldantis veiksnys? Amerika — globalinė jėga, turinti daugybę interesų visame pasaulyje. Ar esama garantijų, kad ji visuomet teiksianti pirmenybę Europai? Ar ji stotų į karą ir rizikuotų panaudoti branduolinius ginklus riboto sovietų puolimo Europoje atveju? Į šiuos ir panašius klausimus teko atsakyti NATO planuotojams, kūrusiems „gynybos priešakinėse pozicijose strategiją", pagal kurią Europa turėjo būti ginama kiek įmanoma toliau į rytus.

NATO pamatai buvo pakloti 1948 m. Briuselyje, o pati sutartis pasirašyta 1949 m. balandžio mėnesį. Būstinė įkurdinta Paryžiuje. Be Jungtinių Valstijų ir Kanados, prie NATO prisijungė šios valstybės: Beniliukso šalys, Britanija, Norvegija, Islandija, Danija (bet ne Švedija!), Graikija, Turkija (1952), Italija, Vakarų Vokietija, Prancūzija ir Portugalija. Iš pradžių NATO daugiausia dėmesio skyrė gana neapibrėžtos bendros gynybos planavimui ir Europos kariuomenių perginklavimui amerikietiškais ginklais. Tikrasis išmėginimas — vadovybės suvienijimas ir pajėgų sujungimas — atėjo vėliau, kai po ilgų derybų su sąžine ir ištikus rimtai krizei buvo išspręstas Vokietijos dalyvavimo klausimas.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje bendrų ekonominių ir karinių priemonių buvo imamasi tik *ad hoc* atvejais, stengiantis susidoroti su artimiausiais pavojais ir problemomis. Tačiau tai nepatenkino politi-

nės vienybės šalininkų, kurie, 1948 m. gegužę susirinkę Hagoje, nusprendė įsteigti Strasbūre nuolatinę Europos asamblėją — Europos Tarybą. Ši visiškai neoficiali, 130 narių turinti institucija buvo konsultacinio pobūdžio; jos posėdžiuose daugiausia aptarinėtos žmogaus teisės bei kultūriniai ryšiai, ir ji, suprantama, neturėjo galios ką nors priversti vykdyti savo nutarimus.

Tarp žemyno ekonomikos planuotojų ir verslininkų stiprėjo įsitikinimas, kad, norint žengti toliau, OEEC jau nebepakanka, reikalinga nauja iniciatyva. Išspręsti Europos sunkumus ilgesniam laikui būtų galima tik sudarius bendrą rinką, kuri koordinuotų fiskalinę bei monetarinę politiką, skatintų didelės apimties ir mažų kaštų gamybą bei spartų našumo augimą.

Pirmieji šitokio pobūdžio iniciatyvą 1950 metų gegužės mėnesį parodė prancūzai, pasiūlę integruoti Prancūzijos ir Vokietijos anglių bei metalurgijos pramonę. Šio, vadinamojo Schumano plano autoriai laikė jį pirmu žingsniu link bendros Europos ekonominės sistemos. Tai tebuvo bandomasis projektas, bet jis apėmė vieną iš svarbiausių žemyno pramonės sričių, lemiančią maždaug ketvirtadalį visos prekybos tarp šešių šalių, kurias vėliau imta vadinti „Mažąja Europa“. Pasak Jeano Monnet (1888—1979), šio plano įkvėpėjo, tai buvo „pirmoji gimstančios Europos apraiška“. Kaip ir reikėjo tikėtis, planas iš pradžių susidūrė su pasipriešinimu. Britai teigė, kad jis nesuderinamas su jų Sandraugos ryšiais, leiboristai įžvelgė jame stambiojo verslo suokalbį, o Harold Macmillan tvirtino, kad „jokiai viršnacionalinei vyresnybei mūsų žmonės nesuteiksią teisės uždaryti mūsų kasyklas ir liejyklas“. Vokietijoje ir Prancūzijoje planui priešinosi tiek kairieji, tiek dešinieji; komunistai dėjosi tikraisiais gynėjais nacionalinių interesų, kuriuos esą išdavę Schuman, Adenauer ir de Gasperi. De Gaulle ir jo judėjimas, tuomet buvęs opozicijoje, iš principo nesutiko su bet kokiu Prancūzijos suvereniteto apribojimu; vokiečių socialdemokratai sakėsi esą už tikrą Europos vienybę, bet prieš sunkiosios pramonės magnatų „Europos korporaciją“. Bet, nepaisant priešinimosi, Europos anglių ir plieno susivienijimas 1952 m. pradėjo funkcionuoti ir per penketą metų kuo puikiausiai įrodė savo veiksmingumą. Plieno gamyba padidėjo 42 procentais, prekyba tarp šešių narių klestėjo, ir nebuvo jokių nepalankių pasekmių nei politikoje, nei ekonomikoje. Tai padarė didelį poveikį Bendrosios rinkos priešininkams; jie negalėjo nepastebėti, kad 1950—1955 m. pramonės

gamyba Šešeto šalyse išaugo daugiau kaip du kartus, o 1955—1960 m. — beveik tris kartus greičiau negu Britanijoje. De Gaulle ir vokiečių bei italų socialdemokratai ilgainiui pripažino Bendrąją rinką; netgi Vakarų Europos komunistai galų gale buvo priversti sušvelninti savo priešinimąsi, nepaisydami visų Lenino įspėjimų apie Kapitalistinių Jungtinių Europos Valstijų keliamą pavojų.

Po Schumano plano tolesnės iniciatyvos ėmėsi Beniliukso šalys, pasiūliusios panaikinti tarifus ir koordinuoti monetarinę politiką. Taip pat pasigirdo siūlymai suvienyti Europos atominę pramonę, siekiant išvengti energijos trūkumo ateityje. 1955 m. Messinos ir 1957 m. Romos konferencijose nutarta įkurti Europos rinką ir Europos atominės energijos bendriją („Euratomą"). Europos ekonominės bendrijos (EEC) įstatuose buvo numatyti tam tikri nuo įsipareigojimų atleidžiantys punktai, kurie nuramino de Gaullį; didžiausią reikšmę teikdama ekonominei integracijai, ji pranoko paprastą muitų sąjungą, bet neprilygo visapusiškai ekonominei sąjungai. Pagrindinis jos tikslas buvo skatinti nepertraukiamą ir subalansuotą vystymąsi, didinti darbo vietų skaičių, kelti gyvenimo lygį, stabilizuoti kainas ir rūpintis, kad mokėjimai būtų subalansuoti. Šie tikslai turėjo būti pasiekti per tris parengiamuosius etapus, truksiančius po ketverius metus.

EEC pradėjo veikti nuo 1958 metų sausio 1 dienos. Ją įkūrė Prancūzija, Vokietija, Italija, Olandija, Belgija ir Liuksemburgas. Vadovaujama devynių narių komisijos („parenkamos pagal bendrą kompetenciją ir neginčijamą nepriklausomumą"), ji turėjo pusiau federacinę struktūrą, kuri nepriklausė nei nuo vyriausybių, nei nuo privačių interesų, — Europos Parlamentą, Ministrų tarybą, Centrinę komisiją ir Teismą. Šie organai ir privalėjo prižiūrėti EEC bei daugelį kitų jai įkandin įsikūrusių organizacijų (Europos socialinį fondą, Ekonominį ir socialinį komitetą, Užjūrio vystymo fondą, Europos investicijų banką, Transporto komitetą ir t.t.). Steigiamajame dokumente, vadinamojoje Romos sutartyje, buvo numatyta tuojau pat sumažinti muitų tarifus ir iki 1967 m. visiškai panaikinti muitų barjerus. Ne narėms muitų tarifai turėjo būti palikti, ir už tai Bendriją smarkiai kritikavo į ją nestojusios šalys. Bet dabar tarifai buvo žemesni negu anksčiau: beveik neegzistavo žaliavoms, nesiekė 6 procentų gatavoms prekėms, o kapitalinei įrangai buvo 13—17 procentų. Apskritai imant, Bendroji rinka nemažai prisidėjo prie tarptautinės prekybos liberalizavimo, o ne

paprasčiausiai pakeitė senąjį nacionalinių valstybių protekcionizmą nauju europiniu bloku, apsistačiusiu aukštomis tarifų sienomis.

Per penkerius metus nuo įkūrimo EEC, apimanti milijonus gyventojų, tapo didžiausia pasaulyje prekybos galiūne, didžiausia eksportuotoja ir žaliavų pirkėja. Pagal importą ji užėmė antrą vietą, pagal plieno gamybą irgi atsiliko tik nuo Jungtinių Valstijų; bendra Šešeto pramonės gamyba nuo 1950 iki 1960 m. padidėjo 70 procentų. Šių įspūdingų laimėjimų pasiekta ne vien todėl, kad buvo suvienyti ištekliai (kaip kai kas teigė), liberalizuota prekyba ar leista laisvai veikti rinkos mechanizmams ir nereguliuojamai konkurencijai. Daugiausia idėjų Bendrajai rinkai pateikė prancūzų specialistai (Schumano plano tėvas Monnet, Robert Marjolin, Etienne Hirsch, Pierre Uri ir belgas Jean Rey), kurie tikėjo *dirigisme*, ekonominiu ir socialiniu planavimu. Jie iš pat pradžių suprato, kad Europoje ne visos ekonomikos šakos gyvybingos; netgi patys karščiausi *laissez faire* liberalizmo šalininkai buvo priversti pripažinti, kad, norint išsaugoti žemės ūkį, jį reikia centralizuotai planuoti. Stambieji verslininkai į planuotojų veiklą žiūrėjo su nuogąstavimu; jų nuomone, Briuselio eurokratai turėjo pernelyg daug valdžios. *Laissez faire* entuziastai ne visada prieštaravo naujam etosui, bendruomenės dvasiai ir laisvoms organizacijų bei individų konsultacijoms visais lygiais, tačiau jiems nepatiko socialiniai tikslai, eurokratų nubrėžti Briuselyje. Kai kurioms vyriausybėms irgi atrodė, kad viršnacionalinė valdžia darosi pernelyg stipri ir nepriklausoma, kad atsiranda naujas technokratų elitas, labiau atsidavęs Europai, o ne savo šaliai. Būta pakankamai pagrindo manyti, kad centralizuotų sprendimų reikšmė ir mastas ateityje netgi dar labiau išsiplėsią. Bemaž nuo pat pradžių kilo interesų konfliktai tarp bendrojo (Europos) ir privataus (verslo) planavimo. Iš dalies juos nulėmė struktūriniai skirtumai, nes, sakykime, Prancūzijos pramonė buvo nacionalizuota labiau negu Vokietijos. Tačiau tokie konfliktai, kaip parodė Beniliukso pavyzdys, neužkirto kelio bendradarbiavimui. Jo smarkiai integruotoje struktūroje Olandija kur kas daugiau negu Belgija rėmėsi planinga ekonomika, bet tai nepadarė jokios ilgalaikės žalos abiejų šalių bendradarbiavimui.

Naujoje Europos bendrijoje nuo pat pradžių būta įtampų ir sunkumų, bet taip pat pasireiškė ir lauktoji nauja dvasia, labai reikalingas energingumas, pasirodė pirmieji naujo europietiškojo patriotizmo dai-

gai. Nors valstybių sienos išliko, jų reikšmė tarsi sumenko; prie jų tartum atsirado lentelės: „Dar viena siena, bet vis tiek Europa“. Nauja Europa atrodė pakankamai didelė sutalpinti tiek technokratus, tiek konservatorius, ir netgi de Gaulle, glaudžios federacinės sąjungos priešininkas, galiausiai pavadino naująją struktūrą „įspūdinga konfederacija“. Vienintelė tikra EEC krizė kilo iš jos pačios laimėjimų — Britanija ir kitos Europos šalys, kurios iš pradžių priešinosi bendrijos projektui, galų gale suvokė savo klaidą ir ėmė prašytis priimamos. EEC narių nesutarimai šiuo klausimu priklauso vėlesniam Europos istorijos skirsniui.

Karinėje srityje pastangos glaudžiau integruotis nebuvo tokios sėkmingos. Prasidėjus Korėjos karui, Amerika vėl ėmėsi agituoti už centralizuotai vadovaujamas Europos jungtines pajėgas, įtraukiant į jas ir Vokietijos dalinius. Tačiau Korėjos karo poveikis Europai buvo silpnesnis negu Amerikai, be to, Europa dar labai bijojo, kad neatgimtų vokiečių militarizmas. Į amerikiečių spaudimą prancūzai atsakė pasiūlydami savo planą — mažus nacionalinius kontingentus vieningoje Europos armijoje, numatant bendrą biudžetą ir, suprantama, viršnacionalinę kontrolę. Šis Pleveno planas sukurti Europos gynybos sandraugą (EDC) rėmėsi prielaida, kad NATO neįstengsianti pakankamai kontroliuoti Vokietijos remilitarizaciją ir kad reikalinga naujo tipo sąjunga. Amerika iš pradžių reagavo šaltai, mat Vašingtonas nebuvo tikras, ar Pleveno planas nėra vien manevras atitolinti Vokietijos įėjimą į NATO. Kiek padvejojusi Amerika ryžosi šį planą priimti, ir 1953 metų pavasarį šešios Europos vyriausybės pasirašė sutartį, kurią dar turėjo patvirtinti tų šalių parlamentai. Projektas patyrė pralaimėjimą toje pačioje šalyje, iš kurios ir buvo kilęs. Tuometinis Prancūzijos ministras pirmininkas Mendès-France pareikalavo mažesnės viršnacionalinės kontrolės ir integracijos, negu planuota. Bet netgi šis pakeitimas nepatenkino kritikų Prancūzijoje, kurie priešinosi bet kokiems apribojimams, numatomiems prancūzų kariuomenei, tačiau nenorėjo, kad tokias pat teises gautų ir Vokietijos pajėgos. Prancūzų reikalavimai prieštaravo vienas kitam, ir per dramatišką balsavimą 1954 metų rugpjūčio 30 dieną, golistams susivienijus su komunistais, planas buvo atmestas. Netrukus po šios nesėkmės Britanija pateikė naują pasiūlymą, kuriuo buvo atgaivinamas senas projektas, numatantis tiesioginę Vokietijos narystę NATO. Kad prancūzai nenuogąstautų, vo-

kiečių dalinius siūlyta glaudžiai susieti su NATO struktūra, be to, britai pasižadėjo neribotą laiką žemyne laikyti savo pajėgas (britų Reino armiją) Vokietijos remilitarizacijos pasekmėms atsverti. Paryžius reagavo be entuziazmo, bet suvokė, kad, antrą kartą balsavus prieš Europos karinę integraciją, Vokietija paprasčiausiai būsianti priimta į NATO Prancūzijai dar mažiau pageidautinomis sąlygomis. 1954 metų spalį Prancūzijos parlamentas nenoromis patvirtino naująjį planą. NATO ir Vakarų gynyba sutvirtėjo, bet tik po to, kai pralaimėjimą patyrė grynai europietiškos gynybos sandraugos idėja.

NATO buvo įkurta, siekiant užkirsti sovietams kelią pulti Vakarų Europą. Šį tikslą ji pasiekė, nors 1952 m. Lisabonoje priimtas nutarimas sudaryti ne mažiau kaip devyniasdešimt šešias divizijas pasirodė esąs pernelyg ambicingas ir niekada nebuvo įvykdytas. Po Stalino mirties, kai sovietų užpuolimo grėsmė kiek sumažėjo, pasireiškė pirmieji sąjungos irimo ženklai; Jungtinės Valstijos vis dar turėjo rūpesčių su Korėja, o Anglija ir Prancūzija buvo smarkiai įklimpusios Artimuosiuose Rytuose ir Indokinijoje bei Alžyre. Pirmaisiais NATO metais amerikiečių branduolinis pranašumas buvo pagrindinis tramdomasis veiksnys, bet tokia padėtis kėlė didžiulį nepasitenkinimą Europoje. Mat vien Jungtinės Valstijos būtų nusprendusios, kokiomis aplinkybėmis pavartoti branduolinį ginklą Europos užpuolimo atveju. Europa nerimavo ir dėl ateities, nes anksčiau ar vėliau tarp Rytų ir Vakarų turėjo nusistovėti branduolinė pusiausvyra, ir niekas aiškiai nežinojo, kaip pasirengti Europos gynybai tokiomis pasikeitusiomis sąlygomis. Prancūzijoje ir kai kuriuose kitų Europos šalių sluoksniuose imta skelbti nauji Europos gynybos projektai, sumažinsiantys žemyno priklausomybę nuo Amerikos. Tie visi planai buvo grindžiami prielaida, kad Europa pajėgi surinkti pakankamai didelę įprastinę kariuomenę ir galiausiai sukurti atskirą Vakarų Europos branduolinę sistemą. Ne kiekvienas pasikėsinimas į Vakarų Europą gausiąs greito reagavimo pajėgų galingą atkirtį, apie kurį skelbė Dulles. Jeigu šitaip, tai kaip atremti mažesnę nei šio lygio grėsmę? Britanija nusprendė kurti savo branduolinį arsenalą, Prancūzija — savo *force de frappe**; Vakarų Vokietija norėjo, kad ne vien Jungtinės Valstijos valdytų NATO branduolinį arsenalą. Šie prieštaringi reikalavimai, negalėjimas sustabdyti ato-

* Galia smogti (*pranc.*). Čia: nepriklausomos branduolinės pajėgos.

minio ginklo plitimo ir nesugebėjimas sukurti stiprias, nepriklausomas Europos gynybos pajėgas septintojo dešimtmečio pradžioje sukėlė didelę krizę NATO viduje. Prasidėjus diskusijoms dėl Europos gynybos, didžiausi nesutarimai kilo dėl Vokietijos apsiginklavimo; daug kas bijojo, kad naujoje Europos karinėje sąjungoje vyrausianti Vakarų Vokietija. Tokie nuogąstavimai psichologiškai buvo kuo puikiausiai suprantami, tačiau nereikia pamiršti, kad padėtis pasaulyje jau buvo kita. Po visiško sutriuškinimo 1945 m. Vokietija nebuvo nusiteikusi kištis į didžiąją politiką, o svarbiausia, nebeturėjo tam galimybių; tarptautinėje arenoje padėtis buvo iš pagrindų pasikeitusi.

Taigi, nors ekonomika vystėsi stulbinamu greičiu, judėjimo už Europos vienybę tarpinis balansas, susumavus jį šeštojo dešimtmečio pabaigoje, federacininkų neturėjo itin džiuginti. Vakarų Europos vyriausybės bendradarbiavo jau nemažu mastu, tačiau federacininkai siekė vienybės, ne vien bendradarbiavimo. Nacionalizmas pasirodė esąs patvaresnis; susiklostę interesai ir separatistinės pažiūros buvo įsišaknijusios giliau, negu manyta. Didžiausia kaltininkė iš pradžių buvo Britanija, kuri stengėsi pernelyg smarkiai neįsivelti į Europos reikalus; po to, kai jai pavyko užsitikrinti Amerikos paramą Europos gynybai, Britanija apskritai liovėsi domėjusis kitokiais Europos vienybės planais. Tiek konservatoriai, tiek liberalai gerokai pervertino Sandraugos ryšių tvirtumą ir Britanijos politinį, ekonominį bei karinį potencialą. Be to, britai tradiciškai nepasitikėjo prancūzais, vokiečiais ir kitais žemyno gyventojais; šeštojo dešimtmečio pradžioje saujelei Europos vienybės šalininkų Britanijoje buvo nelengva, nes čia į šią idėją žiūrėta toli gražu ne taip palankiai kaip žemyne. Beveik visi britai buvo įsitikinę, kad tiek dėl geografinių sąlygų, tiek dėl istorinės tradicijos Britanija iš tikrųjų nesanti Europos dalis. Taip manė Hugh Gaitskell, taip po daugelio metų galvojo ponia Thatcher. Kai britų politikų dauguma (ir viešoji nuomonė), dešimt metų pavėlavusi, nenoromis priėjo prie išvados, kad, bent ekonomikos srityje, Britanijos ateitis neatsiejama nuo Europos, naujos Europos vartai jau buvo jiems užsivėrę. De Gaullio Prancūzija buvo tapusi vyraujančia EEC jėga ir naudojosi veto teise, nenorėdama įsileisti Britanijos. Didžiausia kliūtimi kelyje į Europos vienybę dabar pasidarė de Gaulle, nebe Britanija. Vadovaudamasis pasenusia pasaulio santykių koncepcija, padiktuota vien Prancūzijos nacionalinių interesų (kaip juos suprato generolas), jis laikėsi iš esmės

prieštaringos politikos — norėjo sumažinti Europos priklausomybę nuo Amerikos, bet į savo planus neįtraukė pusės Europos, negana to, priešinosi mėginimams dar glaudžiau susieti Bendriją. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje pradinis Europos idėjos veržlumas išseko. Tiesa, naujos institucijos toliau funkcionavo pačios savaime, buvo užmirštos kai kurios senos nesantaikos, smarkiai pasikeitė žemyno ekonominis žemėlapis. Tačiau laimėjimai toli gražu neprilygo svajonėms, kurias puoselėjo federacininkai; tai, kas pasiekta, jų manymu, buvo geriausiu atveju pereinamoji stadija į kur kas didesnį tikslą.

KRIKŠČIONIŠKOJI DEMOKRATIJA IR DEMOKRATINIS SOCIALIZMAS

Visų pokario Europos šalių politinė raida turėjo tam tikrų bendrų bruožų: demokratinio socializmo silpnumą, komunizmo atsitraukimą po 1948 m. ir krikščionių demokratų partijų sustiprėjimą. Prancūzų ir italų komunistų partijų istorija daugeliu atžvilgių panaši, taip pat esama įdomių analogijų ir tarp krikščioniškosios demokratijos iškilimo Vakarų Vokietijoje ir Italijoje. Netgi norisi išskirti vien šiuos bendrus bruožus ir nekreipti dėmesio į tuos, kurie nedera prie susidaryto vaizdo. Krikščionių demokratų judėjimai Vokietijoje ir Italijoje buvo nepalyginti stipresni už prancūzų MRP, kuris iš pradžių pasirodė gana viltingai, bet sulig golizmo išėjimu į areną prarado įtaką. Kitose Europos šalyse nieko panašaus į golizmą nebuvo. Vokiečių krikščionims demokratams teko lengvesnis uždavinys negu jų kolegoms italams; jie mažiau priklausė nuo koalicijos partnerių, jų partija buvo labiau susitelkusi ir turėjo ministrą pirmininką, kuris keturiolika metų išbuvo neginčijamu jų lyderiu. Italijoje per tą patį laiką de Gasperį pakeitė Pella, Fanfani, Scelba, Segni, Zolli, vėl Fanfani, vėl Segni, Tambroni, vėl Fanfani, Leone ir Moro; vieni iš jų atstovavo kairiajam partijos sparnui, kiti — dešiniajam arba centrui.

Krikščioniškosios demokratijos virtimas vyraujančia politine jėga, be abejonės, buvo pats svarbiausias naujas veiksnys pokario Europos politikoje. Įvairiose Europos šalyse ir anksčiau būta konfesinių partijų, tokių kaip Vokietijos Centro partija, Austrijos Liaudies partija, Belgijos Katalikų partija ar Gilo Robleso Liaudies judėjimas Ispanijoje. Jos daugiausia buvo dešiniosios pakraipos, o žmones patraukdavo ne-

apibrėžtu religingumu; jos atstovavo konservatyviems ir bažnytiniams sluoksniams, tuo tarpu pokario krikščioniškoji demokratija iš paskutiniųjų stengėsi pažymėti, kad ji reiškianti kažką iš esmės nauja, kad ji neturinti jokio ryšio su praeities politinėmis grupuotėmis. Tik Olandijos katalikų Liaudies partija ir toliau vis pabrėždavo savo konfesinį pobūdį; kitos atsiribojo nuo šios tradicijos ir pasidarė mažiau priklausomos nuo bažnyčios kontrolės. Kairiojo sparno katalikiškos kryptys nebuvo retenybė ir Prancūzijoje bei Italijoje. Atsakydamos į antiklerikalizmą ir laicizaciją, ikikarinės krikščionių partijos laikėsi antisocialistinės ir antiliberalinės linijos; tai buvo jų pagrindinė *raison d'être*. Pokario krikščioniškoji demokratija buvo kur kas sudėtingesnis reiškinys — ji nuoširdžiai priėmė demokratiją ir įvykdė keletą svarbių ekonominių reformų. De Gasperi kartą pasakė, kad krikščionys demokratai nekovoją prieš komunizmo ekonominę programą. Juos palaikė įvairūs socialiniai sluoksniai, įskaitant nemažą dalį darbininkų ir valstiečių; jų „klasinę priklausomybę“ apibūdinti sunku.

Italijos krikščionys demokratai laikėsi tų pačių tradicijų kaip trečiojo dešimtmečio pradžios Don Luigi Sturzo Liaudies partija, pasaulietiška, kairiojo centro pakraipos organizacija, kurios, įsigalint fašizmui, Vatikanas išsižadėjo be didelių ceremonijų. 1944 metais įsikūrusi Krikščionių demokratų partija turėjo stiprų konservatyvųjį sparną, linkstantį į „autoritarinę demokratiją“; jam atstovavo tokie „Katalikų veiksmo“ vadai kaip Gedda ir Lombardo. Kairiajam sparnui priklausė katalikai tredjunionistai, norėję paversti savo judėjimą tikra darbo partija, taip pat Gronchi, kuris vėliau tapo Italijos prezidentu, ir Fanfani, kuris rėmė nepriklausomą Italijos užsienio politiką, o retkarčiais nukrypdavo į neutralizmą. Kai 1955—1957 m. vyriausybei vadovavo Segni, buvo įvykdytos svarbios politinės ir socialinės reformos. 1953 m. priverstas atsistatydinti ir po metų miręs de Gasperi buvo centristas, meistriškai mokėjęs kurstyti vienus prieš kitus dešiniuosius ir kairiuosius. Didelės tarptautinės įtampos metais, kai komunizmas atrodė ypač pavojingas, jis laimėjo 1948 ir 1953 m. rinkimus, tačiau atkakliai priešinosi savo partijos dešiniojo sparno spaudimui laikytis konservatyvios ir griežtai konfesinės politikos. Jis atsisakė bendradarbiauti su monarchistais, per rinkimus gavusiais nemažai balsų, ir pasirinko koaliciją su mažomis centro partijomis, nors tai įvėlė jį į nepaliaujamas derybas su partneriais ir padarė nuolatinių užsipuolimų

taikiniu koalicijos viduje tiek iš kairės, tiek iš dešinės pusės. Po de Gasperio mirties abu krikščionių demokratų sparnai bandė, ne itin sėkmingai, perimti partijos ir vyriausybės kontrolę; centras taip pat nesėkmingai mėgino atrasti receptą (sekdamas de Gasperio pavyzdžiu), kuris būtų priimtinas visai partijai ir, jeigu įmanoma, potencialiems koalicijos partneriams. Su trumpomis pertraukomis šitos varžybos truko daugybę metų ir neretai suparalyžiuodavo partiją. Didysis ekonomikos pakilimas, prasidėjęs šeštojo dešimtmečio viduryje, ir po jo sekęs suklestėjimas tik maža dalimi priklausė nuo vyriausybės iniciatyvos bei vadovavimo (sakykime, Vanonio plano); jis vyko savo įgytu pagreičiu, ir politinio gyvenimo nestabilumas bei nesėkmės jam neturėjo reikšmės. Iš pradžių pasiryžę radikalioms reformoms, krikščionys demokratai ilgainiui tapo daugių daugiausiai reformistine partija. Nepaisant visų jų trūkumų ir akivaizdžių nepasisekimų, jiems pavyko išsilaikyti valdžioje, nes kairieji buvo suskilę. Šeštąjį dešimtmetį jie išlaikė tą menką politinio stabilumo minimumą, kuris leido persitvarkyti Italijos ekonomikai ir galiausiai padarė didelę įtaką visuomenės sanklodai.

Prancūzijos Liaudies respublikinis judėjimas (MRP) iš pradžių buvo vienintelė nauja partija Ketvirtojoje respublikoje. Jo ideologines ištakas galima įžvelgti Marco Sangnierio kairiųjų katalikų „Vagoje"; jo organizacinis pirmtakas buvo maža Trečiosios respublikos laikų „Jaunoji respublika", kairiojo centro grupė, kuri, reikia pagirti, 1940 m. beveik visa stojo prieš Pétainą. Bet iš esmės tai buvo naujas judėjimas, atsiradęs pasipriešinimo dienomis. Vienas iš jo vadovų, Georges Bidault, buvo pasipriešinimo judėjimo Generalinės tarybos sekretorius; pasipriešinime aktyviai dalyvavo Maurice Schumann, de Menthon, Pierre Teitgen ir kiti žymesni jo atstovai. Nuo pirmų Ketvirtosios respublikos dienų iki pat jos pabaigos partija vaidino svarbų vaidmenį Prancūzijos politikoje. Ji turėjo savo atstovų daugumoje vyriausybių; Bidault buvo ministras pirmininkas 1946 ir 1949—1950 m., Robert Schuman — 1947—1948 m. Ketvirtosios respublikos laikais jiedu buvo monopolizavę Užsienio reikalų ministeriją ir išliko bemaž pastoviu elementu visais kitais atžvilgiais greitai kintančioje sistemoje.

Pradžioje MRP buvo kairioji partija, mėginanti, pasak vieno iš jos narių, suderinti 1789 m. tradicijas ir krikščionybės idėjas. Pirmaisiais Respublikos metais MRP balsavo už svarbiausių ekonomikos šakų na-

cionalizavimą. MRP palaikė nacionalizavimą visais atvejais, kai verslas priklausė aptarnavimo sferai, kai privatūs finansai grėsė valstybės nepriklausomybei ir kai privati iniciatyva tiesiog blogai funkcionavo. Iki 1946 metų sausio MRP glaudžiai bendradarbiavo su de Gaulliu, atkakliai priešinosi pasaulio politikos poliarizacijai, pasireiškusiai Šaltuoju karu, ir bandė veikti kaip „trečioji jėga" iš pradžių tarp komunistų ir jų priešų, vėliau — tarp de Gaullio ir jo varžovų. MRP iš principo nebuvo prieš bendradarbiavimą su komunistais, siekė gerų santykių su Sovietų Sąjunga ir tik labai nenoromis, tik po smarkių komunistų užsipuolimų pakeitė savo nusistatymą 1947—1948 m. Vis dėlto, nepaisant kairiosios daugelio lyderių pakraipos, MRP daugiausiai rėmė tradiciškai konservatyvūs Prancūzijos regionai. 1946 m. MRP gavo 26 procentus balsų, bet kitais metais, kai de Gaulle pirmą sykį pamėgino ateiti į valdžią, nuosaikieji partijos nebepalaikė, ir ji patyrė didelių nuostolių — antai Paryžiuje neteko maždaug 60 procentų turėtos paramos. 1951 m. jos šalininkų skaičius sumažėjo pusiau, ir po šios nesėkmės ji jau nebeatsigavo. Partija dar egzistavo, bet pamažu liovėsi buvusi įtakinga jėga Prancūzijos politikoje; ypač ji susilpnėjo Alžyro karo metu, kai pasitraukė Bidault ir kiti Prancūzijos Alžyro šalininkai.

MRP nuosmukį nulėmė ne viena priežastis. Nors Prancūzija buvo kur kas katalikiškesnė už Vakarų Vokietiją, bažnyčia čia turėjo gerokai mažesnę įtaką negu Vokietijoje, jau nekalbant apie Italiją. Trečiojoje respublikoje praktikuojančiam katalikui buvo nepaprastai sunku prasimušti į politikos viršūnes; tai tik atstumdavo rinkėjus. Ketvirtojoje respublikoje antiklerikalizmas smarkiai sumažėjo, tad konfesinėms partijoms pasidarė lengviau veikti. Bet drauge sumažėjo tokios partijos poreikis; jos kairieji rėmėjai galėjo balsuoti už socialistus, dešinieji — už nuosaikiuosius arba golistus; daugelis taip ir darė.

1947 m. buvo de Gaullio metai. Prieš metus generolas atsistatydino, pasipiktinęs partijomis ir visa politine sistema. Savo kalbose jis skelbėsi norįs išvaduoti šalį iš dusinančio partijų glėbio, tvirtino, kad parlamentas liovėsi reiškęs tautos valią, ir reikalavo keisti konstituciją. Sakomos ekonominės ir politinės krizės metu, tokios kalbos buvo itin palankiai sutinkamos.

1947 metų balandį de Gaulle paskelbė įkuriąs Prancūzų tautos susivienijimą (RPF), turintį tapti ne šiaip dar viena politine partija, o tau-

tiniu judėjimu. Per savivaldybių rinkimus 1947 metų spalio mėnesį RPF surinko apie 40 procentų visų balsų. De Gaulliui tai tebuvo pradžia; RPF galiausiai turėjo aprėpti visą tautą. Užsienio politikos srityje de Gaulle tuo metu laikėsi antieuropietiškų pažiūrų ir kritikavo Amerikos politiką, kaip gerokai per švelnią Vokietijos atžvilgiu. Jis reikalavo atskirti nuo Vokietijos Reinlandą, tačiau JAV tam pasipriešino. Vėliau de Gaulle pakeitė savo požiūrį į Vokietiją; jis labiausiai troško, kad Vakarų Europai vadovautų Prancūzija, o to nebuvo galima pasiekti prieš vokiečių valią.

RPF pasisekimas buvo stulbinantis; nors ir negaudamas bemaž jokios finansinės paramos, per keletą mėnesių pradėjo veikti didžiulis partijos mechanizmas. Stambusis verslas ir toliau palaikė tradicinius dešiniuosius, vertindamas golizmą kaip radikalų ir neatsakingą. Tad generolui daugiausiai teko remtis Londono ir Alžyro laikų bendražygių entuziazmu — jie vėl tapo jo judėjimo šerdimi. Per rinkimus ženkliausių laimėjimų jis pasiekė tiek Normandijoje ir Bretanėje, tiek Elzase-Lotaringijoje, tai yra šalies vakaruose ir rytuose, bet nemažai balsų gavo ir Paryžiuje, Lione, Bordo. Per vienerius metus RPF tapo, regis, nenugalima jėga; dar po metų prasidėjo sąstingis, o vėliau — nuosmukis. De Gaulle buvo prižadėjęs daug, bet kito žingsnio taip ir nežengė. Vienas iš artimų jo bendražygių skundėsi, kad „Generolas liepė mums eiti prie Rubikono ir... išsitraukti meškeres“. Kvepėjo perversmu, bet de Gaulle, nors ir niekindamas partijas, vis dėlto nesiryžo pažeisti parlamentinio žaidimo taisyklių. Tai nereiškia, kad lemiamą akimirką jam pritrūko drąsos; tiesiog, generolo supratimu, tam dar nebuvo pribrendęs metas, krizė nepakankamai gili. 1947 m. komunistų sukeltus neramumus numalšino Jules Moch, vidaus reikalų ministras socialistas; po 1949 m. pamažu ėmė gerėti ekonominė padėtis, stabilizavosi kainos. Niekas nebeklausė de Gaullio perspėjimų dėl Europos vienybės („Nepalikite likimo valiai savo kareivių, neatsisakykite savo suverenumo“), jo antibritiškų tiradų, jo maldavimų sudaryti sutartį su Sovietų Sąjunga; centro ir nuosaikių kairiųjų partijų „europietiška“ politika prancūzams atrodė kur kas patrauklesnė. RPF neturėjo savo spaudos, o svarbiausia, dar nebuvo televizijos tinklo, kuris po dešimties metų suvaidino lemiamą vaidmenį, de Gaulliui antrą kartą žengiant į valdžią.

RPF neteko daug rėmėjų 1952 m., kai konservatyvieji rinkėjai vėl pradėjo balsuoti už tradicines dešiniojo sparno grupes. 1953 m. Pary-

žiaus miesto taryboje teliko dešimt golistų, tuo tarpu 1947 m. jų buvo penkiasdešimt du. Būta ir vidaus nesutarimų. 1952 metų kovo mėnesį golistų dešinysis sparnas parlamente pažeidė partinę drausmę ir balsavo už Pinay vyriausybę bei jos programą ekonomikai stabilizuoti. 1952 metų gruodį Jacques Soustelle, vienas iš pačių ištikimiausiųjų de Gaullio pasekėjų, sudarė naują vyriausybę, tačiau ji neturėjo nė menkiausios galimybės ko nors pasiekti: kadangi RPF buvo sąmoningai izoliavęsis, niekas nenorėjo su juo bendradarbiauti. Tai suvokę golistai nusprendė daugiau nesilaikyti sterilios opozicijos ir dalyvavo vėlesnėse Lenielio, Mendès-Franco ir Edgaro Faure vyriausybėse. Žingsnis po žingsnio RPF įsitraukė į parlamentinį žaidimą ir, didžiam generolo de Gaullio pasibjaurėjimui, tapo tokia pačia politine partija kaip ir visos kitos. 1955 metų liepą surengęs spaudos konferenciją, jis pranešė, kad antrą sykį pasitraukia iš viešojo gyvenimo. Jis visiškai neatmetė sugrįžimo galimybės, bet pranašiškai pridūrė, kad tai įvyktų tik ištikus nepaprastam sukrėtimui. De Gaulle užsidarė savo namuose Colombey-les-deux-Eglises ir rašė antrą dalį autobiografijos — vieno iš pačių raiškiausių, pačių įdomiausių ir kartu pačių būdingiausių mūsų laikų politinių dokumentų. Kas savaitę apsilankydamas Paryžiuje — tai tapo bemaž ritualu — jis palaikė ryšius su kai kuriais svarbiausiais Ketvirtosios respublikos veikėjais. Soustelle, Michel Debré, Jacques Chaban-Delmas ir kiti jo pagalbininkai toliau vaidino gana svarbų vaidmenį Prancūzijos politikoje, o pats de Gaulle laukė tinkamos progos. 1954 metams einant į pabaigą, paslėptas nepasitenkinimas Alžyre peraugo į atvirą maištą. De Gaulliui atsistatydinant tai tebuvo mažas debesėlis tolimame horizonte; per trejetą metų krizė pagilėjo, ir šalį ištiko „nepaprastas sukrėtimas“, apie kurį jis tada užsiminė.

1948—1958 m. Prancūzijoje pasikeitė devyniolika vyriausybių, trumpas jų gyvavimas ir iniciatyvos trūkumas (*immobilisme*) tapo priežodžiu. Vyriausybėse buvo ir Europos gynybos sandraugos šalininkų, ir priešininkų, ir tokių, kurie reikalavo aktyvinti karo veiksmus Alžyre, ir tokių, kurie tam priešinosi. Kraštutinėje dešinėje kurį laiką kaip nuo mielių kilo naujas masinis judėjimas — pužadizmas (*poujadism*), dešiniųjų ir populistinių elementų mišinys. Kai kurie gyventojų sluoksniai atvirai atsisakinėjo mokėti mokesčius. Ketvirtajai respublikai grėsė „Veimaro būklė“; stiprėjo antidemokratinė kairė ir dešinė, o centras buvo paralyžiuotas. Socialistai, MRP, netgi dešinieji Nepri-

klausomieji nesutarė tokiais klausimais kaip Europos gynybos sandrauga, Indokinija ir, svarbiausia, Alžyras. Lanielio vyriausybę sužlugdė pralaimėjimas prie Dienbjenfu, po kurio Prancūzija nusprendė pasitraukti iš Indokinijos. Tada atėjo viena iš nedaugelio iškilių pokario vyriausybių, kuriai vadovavo Pierre Mendès-France. Formaliai būdamas radikalas demokratas, Mendès-France laikėsi gerokai kairesnės negu jo partija politikos ir galiausiai įkūrė parlamente savo frakciją. Jam trūko de Gaullio patrauklumo, todėl politinių draugų jis turėjo nedaug; jo protas, ryžtinga ekonominė politika, drąsa, naujas dinamiškas stilius („*gouverner c'est choisir*“*) pelnė netgi varžovų pagarbą, tačiau jo vyriausybė ilgai išsilaikyti negalėjo. Nors Prancūzijai reikėjo tvirtos vadovybės, šalis buvo pernelyg susiskaldžiusi, kad galėtų tokią toleruoti. Per aštuonis valdžios mėnesius Mendès-France pabaigė Indokinijos karą ir suteikė autonomiją Tunisui, tuo užsienio politikoje pašalindamas du iš pagrindinių silpnumo šaltinių. Bet jam pakenkė Prancūzijos vidaus keblumai ir didėjanti Alžyro krizė; tie, kurie ėjo jam įkandin, kas žingsnis vis giliau klimpo į šį liūną.

Tuo metu atrodė, kad Prancūziją prislėgė bemaž neįveikiami struktūriniai sunkumai: pramonė buvo sustingusi, žemės ūkis atsilikęs, nebuvo jokio ekonominio pateisinimo didžiulės smulkių krautuvininkų armijos egzistavimui, paskirstymo sistema buvo gremėzdiška ir išlaidinga. Namų būklė pilkuose, apleistuose miestuose buvo katastrofiška. Netgi patys entuziastingiausi turistai nerasdavo kuo pasigėrėti, išskyrus muziejus ir senus paminklus. Tokioje apatijos ir nevilties atmosferoje Prancūzija, tiek draugų, tiek priešų nuomone, atrodė pasmerkta. Tačiau, iš paviršiaus dar nematomas, jau buvo prasidėjęs posūkis į gera. Ilgą laiką nesikeitęs gyventojų skaičius staiga pradėjo augti. Statant daug naujų fabrikų ir modernizuojant senuosius, ėmė plėstis Prancūzijos pramonė. Prancūzija tapo greičiausių traukinių ir moderniausių automobilių šalimi Europoje. 1957 m. pramonės gamyba buvo 46 procentais didesnė negu 1949 m., žemės ūkio produkcija irgi padidėjo ketvirtadaliu. 1951—1957 m. naujų namų statyba daugiau negu patrigubėjo; išdygo nauji priemiesčiai, Prancūzijos miestai įgavo naują vaizdą. Imtasi įgyvendinti didelius ekonominius planus Šiaurės Afrikoje, visų pirma investuojant į naudingųjų iškasenų ir

* Valdyti reiškia rinktis (*pranc.*).

gamtinių dujų gavybą. Nors šalį vis krėtė finansų ir užsienio prekybos krizės, gerokai stabdžiusios augimą, 1958 m. ekonomikos perspektyvos buvo kur kas šviesesnės negu dešimtmečio pradžioje. Kaip ir Italijoje, ekonomikos pažangą sąlygojo savi dėsniai ir varomosios jėgos, nepriklausomos nuo politinio sąstingio. Nors ne visiems gyventojų sluoksniams pakilimas davė vienodą naudą, nuostabiausia buvo tai, kad šalis, kurioje vyravo *incivisme**, kuriai trūko susitelkimo, savikliovos ir tikėjimo, apskritai žengė į priekį. Ne tik pasaulis, bet ir patys prancūzai neišsyk suvokė, kokią didelę pažangą jie darą.

Kontrastas tarp Prancūzijos ir Vokietijos šeštąjį dešimtmetį buvo labai ryškus. Kita pusė Reino buvo gal net per daug stabili; krikščionių demokratų (CDU) galiai niekada negrėsė rimtas pavojus. Bemaž penkiolika metų, iki atsistatydinimo 1963 m., partijai ir šaliai vadovavo Konrad Adenauer, palikęs pėdsaką visuose Vokietijos politikos baruose. Jam valdant, Vokietija išsigydė gilias karo padarytas žaizdas ir užmezgė glaudžius ryšius su Vakarais. Adenauerio pasitikėjimas savimi buvo susiformavęs mažiau netikrumo ir dvejonių kėlusiame pasaulyje, egzistavusiame iki 1914 m. Kaip de Gaulle ir Churchill (su kuriais šiaip turėjo mažai bendra), ekonomiką jis laikė neišvengiama blogybe ir dažniausiai palikdavo ją Ludwigui Erhardui (1897—1977). Tiek įgimta nuojauta, tiek savo įsitikinimais Adenauer buvo konservatorius, ir tai puikiai atitiko vyraujančią tautos nuotaiką: „Jokių eksperimentų!“ Vis dėlto Adenauer buvo padaręs išvadas iš kartaus Veimaro respublikos patyrimo. Jis žinojo liberalizmo ribas ir suprato, kad be socialinės apsaugos stabilumas neįmanomas, kad didžioji gyventojų dauguma turi gauti savo gerovės dalį. 1950—1962 m. bendrosios pajamos Vakarų Vokietijoje bemaž patrigubėjo, o pragyvenimo minimumo indeksas 1950—1959 m. išaugo tik nuo 100 iki 121, tuo tarpu Anglijoje jis padidėjo nuo 100 iki 147, Prancūzijoje — nuo 100 iki 167. „Liaudies kapitalizmo“ šalininkams naujos drąsos įkvėpė gerokas akcininkų skaičiaus padidėjimas; automobilių per dešimtmetį padaugėjo aštuonis kartus. Iš pagrindų mechanizuojant žemės ūkį, palengva keitėsi Vokietijos kraštovaizdis. Beveik išnyko skirtumas tarp miesto ir kaimo; netgi mažiausiuose kaimeliuose atsirado puikių parduotuvių, šiuolaikiškų namų ir, suprantama, elektra bei telefonai.

* Patriotiškumo trūkumas (*pranc.*).

Greitai integravosi milijonai persikėlėlių iš Rytų; bandymas įkurti atskirą persikėlėlių judėjimą nebuvo sėkmingas, ir galiausiai šios minties atsisakyta. Sėkmingai buvo įgyvendinama didinga namų statybos programa. Šie ir kiti laimėjimai teikė žmonėms pasitenkinimą, palikdami nedaug erdvės radikaliai dešiniojo ar kairiojo pobūdžio politikai. Žemutinėje Saksonijoje kiek suaktyvėjo neonaciai, bet jų vietinio masto sėkmė šeštojo dešimtmečio pradžioje nebuvo ilgalaikė. Komunistų įtaka nuo 1947 m. nuolat mažėjo, ir tokiomis aplinkybėmis Konstitucinio teismo sprendimas 1956 m. uždrausti komunistų partiją atrodė neišmintingas ir nebūtinas.

Šeštąjį dešimtmetį Vokietijos politika bemaž nesikeitė, tad nebuvo ir didesnių sujudimų. Liberalai (FDP) protarpiais kivirčydavosi su vyresniaisiais koalicijos partneriais ir grasindavo pasitraukti. Per 1953 m. rinkimus CDU gavo 45 procentus balsų — laimėjimas nemažas, bet nepakankamas, kad partija viena galėtų valdyti šalį. Būta nesutarimų tarp CDU kairiojo ir dešiniojo sparno, taip pat, tam tikru mastu, tarp įvairių jos regioninių organizacijų. Franz Josef Strauss (1915—1989), partijos lyderis Bavarijoje, į vyriausybę pateko palyginti jauno amžiaus — būdamas trisdešimt aštuonerių; audringą gynybos ministro karjerą staiga nutraukė kaltinimų ir kontrkaltinimų srautas, bet Straussui pavyko sugrįžti į koalicinę vyriausybę septintojo dešimtmečio pabaigoje. Kitas partijos konservatyviosios krypties šulas buvo Gerhard Schroeder (1910—1990), teisininkas iš Silezijos; jis iš eilės ėjo vidaus reikalų ministro, užsienio reikalų ministro ir galiausiai gynybos ministro pareigas. Nors Adenauer nacių laikais elgėsi be priekaištų, bet rinkdamasis artimiausius bendražygius nebuvo perdėm skrupulingas; tokių žmonių kaip Theodor Oberländer ir Hans Globke veikla nacių valdymo metais buvo vienareikšmė, tačiau pirmojo paslaugų Adenauer atsisakė tik iš visų pusių pasigirdus protestams, o Globke — teisininkas, parengęs oficialų antisemitinių 1935 m. Niurnbergo įstatymų aiškinimą, — nepaisant didžiulio spaudimo, ilgus metus išliko artimu kanclerio bendražygiu ir patikėtiniu. Tokį Adenauerio užsispyrimą nulėmė, žinoma, ištikimybė draugams, ne antisemitizmas. Nes juk pats kancleris asmeniškai prisidėjo, kad Bundestagas 1953 m. priimtų įstatymą mokėti kompensaciją Izraeliui ir pavieniams žydams, nukentėjusiems nuo Hitlerio politikos. Per dvylika metų vien Izraelis gavo 715 milijonų dolerių vertės paskolų ir pre-

kių. Komunistinė Rytų Vokietija atsisakė mokėti bet kokią kompensaciją — kadangi Vokietijos Demokratinėje Respublikoje nacizmas išrautas su šaknimis, nesą reikalo kam nors atlyginti nuostolius. Rytų Vokietijos komunistai iš principo nesutiko prisiimti atsakomybę už viską, kas vyko iki 1945 m.; pasak jų, į nacių nusikaltimus buvo įsivėlusi tik menka mažuma, o ne platūs vokiečių tautos sluoksniai. Tokia Rytų Vokietijos politika nesikeitė iki 1990 m.

Sunkiu Vokietijos istorijos laikotarpiu Adenauer išlaikė labai reikalingą stabilumą ir protingai vadovavo šaliai. Vienas iš pačių svariausių jo indėlių — susitaikymas ir po šimtmečius trukusio priešiškumo prasidėjęs bendradarbiavimas su Prancūzija. Belgijos ministras pirmininkas Paul-Henri Spaak (1899—1972), pats atkakliai kovojęs už Europos idėją, šitaip rašė apie Adenauerį: „Be jo nebūtų jokio Europos anglių ir plieno susivienijimo, jokios Bendrosios rinkos, jokio „Euratomo". Be jo svajonės apie Jungtinę Europą nebūtų tapusios realybe." Vis dėlto ne visos Adenauerio penkiolikos metų valdymo pasekmės buvo teigiamos. Liko neįgyvendinti plačios socialinės reformos planai, Vokietijos visuomenėje išryškėjo stiprios konservatyvios tendencijos — polinkis ne į nacizmą, bet į Vilhelmo Vokietiją, kurią daugelis vis dar nostalgiškai prisiminė kaip „senus gerus laikus". Pernelyg mažai dėmesio skirta švietimo plėtojimui, didelių keblumų sukėlė mokyklų atskyrimas pagal konfesinius požymius. Dažnai kritikuota už nelankstumą ir Adenauerio užsienio politika, bet ne visuomet pelnytai, nes iki 1953 m. santykiuose su Rusija ir Rytų bloku neegzistavo jokių galimybių, kurių būtų buvę galima neišnaudoti. Po Stalino mirties lankstesnė Vokietijos politika Rytų atžvilgiu tikriausiai būtų davusi naudos; mažių mažiausiai ji bent būtų nutildžiusi vyriausybės kritikus. Adenauer tvirtai tikėjo, kad vieną gražią dieną komunizmas suirsiąs iš vidaus arba kad didėjantis Kinijos spaudimas Rusijai anksčiau ar vėliau priversiąs Sovietų Sąjungą pakeisti savo politiką Europos atžvilgiu. Kaip vokietis patriotas, jis apgailestavo dėl Vokietijos padalijimo ir rytinių teritorijų praradimo; kaip reinlandietis ir katalikas, jis orientavosi į Vakarus, ir susijungimas jam rūpėjo mažiau negu daugeliui jo kolegų ar kritikų. Bet ar būta realių šansų abiem Vokietijom susijungti? Kai 1954 metų sausį Berlyne susitiko Didžiojo ketverto užsienio reikalų ministrai, jų požiūriai, regis, labai nesiskyrė; abi pusės sakėsi iš principo esančios už susijungimą: Mo-

lotov reikalavo, kad sąjungininkų kariuomenė būtų išvesta dargi prieš rinkimus, nulemsiančius Vokietijos ateitį, ir pabrėžė, kad susijungusi Vokietija turėtų likti neutrali. Tuo tarpu Eden siūlė, kad sąjungininkų kariuomenė išeitų tik po rinkimų ir kad nepriklausoma Vokietijos valstybė galėtų laisvai dėtis prie bet kokių tarptautinių paktų ar imtis įsipareigojimų (ir jų atsižadėti). Kartais teigiama, kad 1955-ieji buvę lūžio metai; prasidėjus Vakarų Vokietijos politinei integracijai į Atlanto sąjungą, durys į Vokietijų susijungimą užsivėrė. Bet ir anksčiau nebuvo jokių realių perspektyvų susijungti, nebent tokiomis sąlygomis, kurios būtų buvusios nepriimtinos didžiajai vokiečių daugumai. Chruščiov išryškino sovietų požiūrį pabrėždamas Rytų Vokietijos, VDR, pasiektus „politinius ir socialinius laimėjimus“, kurie turėsią būti išsaugoti ateityje, ir pasisakydamas prieš bet kokį „mechanišką sujungimą“ dviejų Vokietijos dalių, kurios vystosi priešingomis kryptimis. Kai Prancūzijos užsienio reikalų ministras Christian Pineau 1956 metų gegužę Maskvoje pasiteiravo apie Vokietijų susijungimo galimybes, jam buvo gana atvirai atsakyta, kad „mes labiau linkę turėti septyniolika milijonų paklusnių, negu septyniasdešimt milijonų kad ir neutralių vokiečių“.

Bendras Europos posūkis į dešinę paveikė ir Britaniją — 1951 m. į valdžią sugrįžo konservatoriai. Po pradinės reformų bangos leiboristų partija lyg ir išsikvėpė; nuo 1948 m. ji nedaug terodė iniciatyvos. Kai leiboristų persvara prieš konservatorius po 1950 m. rinkimų sumažėjo iki septyniolikos vietų, Attlio vyriausybė ėmė vengti bet kokių kontroversiškų žingsnių. Partiją susilpnino keleto jos lyderių pasitraukimas: 1950 m. į pensiją išėjo sunkiai sergantis Bevin, kitais metais, po socialinės rūpybos išlaidų apkarpymo, iš vyriausybės atsistatydino Aneurin Bevan ir dar keletas kairiojo sparno veikėjų. 1951 m. Attlee paskelbė naujus rinkimus, po kurių konservatoriai įgijo dvidešimt šešių narių daugumą; 1955 m. ši dauguma padidėjo iki šešiasdešimt septynių, 1959 m. — iki 107. 1951 m. Churchill antrą sykį tapo ministru pirmininku; 1955 m. balandį jį pakeitė Anthony Eden (1897—1977), kuris po Sueco nesėkmės užleido kėdę Haroldui Macmillanui (1894—1986). Konservatorių partija galėjo džiaugtis atėjusi į valdžią tokiu metu, kai didžiausi pokario sunkumai jau buvo praeityje; leiboristų partija buvo pradėjusi naikinti taip nepopuliarų normavimą ir kontrolę, ir konservatoriai atsidūrė palankioje padėty-

je — galėjo šį darbą užbaigti. Jie denacionalizavo metalurgijos pramonę, bet apdairiai nelietė gerovės valstybės struktūros, kuri, kad ir per trumpą laiką, buvo pelniusi visuotinį pritarimą. Bet koks mėginimas ją pajudinti būtų užtraukęs politinę nelaimę. Socialinei rūpybai konservatoriai skyrė netgi daugiau lėšų negu leiboristai; Attlio vyriausybė statė po du šimtus tūkstančių namų per metus, vėlesnės konservatorių vyriausybės — po tris šimtus tūkstančių. Buvo manoma, kad šalis galinti leisti sau šitokią socialinę politiką, — mat ekonomika, nors ir pamažu, bet nuolat augo, o šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje jos augimas netgi paspartėjo. Tačiau, apskritai imant, Britanijoje ekonomika plėtojosi lėčiau negu kitose didžiosiose Europos šalyse. „Eksportuoti arba mirti" — toks buvo pokario metų šūkis; eksportas iš tiesų gerokai padidėjo, bet importas didėjo dar greičiau. Todėl mokėjimų balansas kiekvienais metais būdavo neigiamas (išskyrus 1958 m.). Britanijai nuolatos reikėjo naujų paskolų, jai nuolat grėsė devalvacijos pavojus.

Pažiūrėti viskas atrodė gerai. Supratimas, kad šalis gyvenanti ne pagal kišenę, atėjo labai pamažu. Asketizmo metai buvo pasibaigę; visuotinis Europos ekonominis bumas, regis, apėmė ir Britaniją. Daug buvo statoma naujų pastatų, rekonstruojami seni; iškilo nauji priemiesčiai; žmonės rengėsi ir maitinosi kur kas geriau negu pirmaisiais pokario metais. Sostinė atgavo savo būvį ir tapo „svinguojančiu Londonu". Socialinės rūpybos, įskaitant ir visų lygių nemokamą mokslą, Britanijai pavydėjo dauguma Europos valstybių. Bet, nors ir pergyvendama šiokį tokį pakilimą, Britanija nespėjo žengti kartu su Europa; ligoninėms, keliams, pastatų rekonstrukcijai ji leido mažiau pinigų negu dauguma žemyno šalių.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje Britanija dar turėjo daugybę tarptautinių įsipareigojimų. Gynybos išlaidos sunkia našta slėgė nuskurdintą valstybę, nors 1948 m. ji suteikė nepriklausomybę Indijai, Ceilonui ir Birmai, o 1957 m. — Ganai ir Malajai. Galiausiai beveik visos buvusios britų kolonijos ir protektoratai įgijo nepriklausomybę, ir daugiarasės Sandraugos susikūrimas kėlė britams pasididžiavimą. Tik anaiptol nebuvo aišku, ar naujoji Sandrauga ir toliau bus svarbus veiksnys pasaulio reikaluose. Vien geros valios nepakako, kad ji taptų veikiančiu junginiu; Britanijos ir buvusių kolonijų ekonominiai interesai neretai susikirsdavo. Neišsivysčiusioms Afrikos ir Azijos ša-

lims reikėjo ekonominės paramos, o metropolija negalėjo jos suteikti. Imigracija iš Afrikos ir Azijos į Britaniją, nors ir ne itin didelė vertinant pagal pasaulinius pavyzdžius, palengva virto rimta problema, nes Britanija ir šiaip buvo tankiai gyvenama; priešingai negu Kanada ir Australija, ji nepajėgė lengvai absorbuoti imigrantų.

Kadangi vis dar turėjo kolonijų Azijoje ir Afrikoje, Britanija ir toliau buvo priversta nemenkas lėšas skirti gynybai. Privalomasis šaukimas į kariuomenę baigėsi tik 1960 m. Per tą laiką Britanija pasigamino savo branduolinę atgrasymo priemonę: 1953 m. susprogdino eksperimentinę atominę bombą, dar po keleto metų — vandenilinę. Sandraugos svarba menko kas metai, tačiau abi partijos ir toliau nerodė didelio noro užmegzti glaudesnius ryšius su Europa. Hugh Gaitskell, 1955 m. stojęs vadovauti leiboristų partijai vietoje Clemento Attlio, šiuo klausimu buvo toks pat užsispyręs kaip ir konservatoriai. Gaitskell ir leiboristų partija protestavo prieš 1956 m. karinę ekspediciją į Suecą, atsaką į pulkininko Nassero įvykdytą „Sueco kanalo kompanijos“ nacionalizavimą. Prastai suplanuotą ir blogai atliktą operaciją pasmerkė visas pasaulis. Sueco nesėkmės, nors dėl jų ir gavo atsistatydinti Anthony Eden, rimčiau nesusilpnino Konservatorių partijos padėties, tačiau jos aiškiai parodė, kad Britanija jau nebe pasaulinė jėga. Susidaryti tikrą šeštojo dešimtmečio Britanijos vaizdą buvo nelengva tiek anglams, tiek užsieniečiams. Darbo vietų netrūko, gyvenimo lygis nuolat augo. Haroldo Macmillano 1957 m. pasakymas, kad britai „niekuomet negyvenę šitaip gerai“ nelaikytinas vien propaganda. Bet vis dėlto Britanija vilkosi uodegoje; iš dalies tai buvo neišvengiama, nes šalis neturėjo gamtinių išteklių, jai teko importuoti maistą ir daugumą žaliavų. Tačiau retam politiniam veikėjui pakako drąsos tiesiai pareikšti, kad metas liautis gyvenus iš skolintų pinigų ir kad visa šalis turinti dėti daugiau pastangų. Darbo našumas buvo žemas; išradingumo ir energijos trūko tiek pramonės vadovams, tiek profesinėms sąjungoms, kurios dažniausiai įnirtingai priešinosi bet kokiam modernizavimui. Pasak F. Paisho, vyko „pūtimasis be plėtimosi, investuota nepakankamai ir ne į tas pramonės šakas“. Kai kuriais atžvilgiais negalia buvo įsismelkusi dar giliau: gerovės valstybė nesuteikė tikros galimybių lygybės, ir socialinis judrumas Britanijoje buvo mažesnis negu kitose išsivysčiusiose šalyse; nuo visuomenės atitolo nemaži inteligentijos sluoksniai; pradėjo ryškėti nusivylimo nuo-

taikos ir siaurėti horizontai, nors dauguma Europos šalių tuo metu pergyveno didžiulį pakilimą. Negalia nepasireiškė atvirai — Britanijos neištiko didelė, aštri krizė, tačiau toli gražu nebuvo justi tokio gyvumo, tokio pasitikėjimo, tokio jaudulio kaip žemyne. Aiškinimas, kad tikroji nuosmukio priežastis buvo imperijos subyrėjimas, neįtikina; tiesioginio ryšio čia nebūta. Prancūzija, Olandija, kitos Europos šalys panašius sunkumus įveikė be didesnių sukrėtimų; užjūrio valdų praradimas nekliudė jų klestėjimui. Matyt, Britanijai sunkiau buvo pergyventi politines ir psichologines pasekmes, būtinybę susirasti kuklesnę vietą pokario pasaulyje. Taikymasis prie naujo vaidmens Europoje buvo skausmingas — gana ilgai tiek kairieji, tiek dešinieji instinktyviai tam priešinosi, niekaip nenorėdami pripažinti nemalonią tikrovę.

EUROPOS SOCIALIZMAS

Europos socializmas šeštąjį dešimtmetį buvo nuosmukio būklėje. Italijos socialistų partija suskilo, nepaliaujamai mažėjo Prancūzijos socialistų įtaka. Žemyno socialistų partijos paveldėjo didžią tradiciją; įkurtos paskutinįjį XIX amžiaus trečdalį, jos visos, išskyrus britų leiboristų partiją, įkvėpimo sėmėsi iš marksizmo, nors jau keletą dešimtmečių juo toliau, juo labiau didėjo atotrūkis tarp jų ortodoksiškos revoliucinės teorijos ir revizionistinės praktikos. Joms nepavyko gauti ilgalaikės naudos iš didžiojo 1945 m. kairiųjų jėgų pakilimo, kuris komunistų įtaką sustiprino kur kas labiau negu jų. Šaltasis karas smarkiai pakenkė socialistams, nes, visuomenės nuomone, socializmas ir komunizmas buvo vieno lizdo paukščiai. Nors Prancūzijoje ir Italijoje komunizmą palaikė darbininkų klasė, likusių gyventojų didėjantis pasipriešinimas komunizmui nulėmė posūkį į dešinę. Nepadėjo nė tai, kad Stalin savo nusikaltimus vykdė, anot oficialios versijos, „taikos ir socializmo vardan“.

Prancūzijos ir Italijos socialistų partijoms aiškiai stigo gyvybingumo. 1945 m. Prancūzijoje partija gavo bemaž ketvirtį balsų (23 procentus); 1946 m. jos dalis sumažėjo iki 18 procentų; 1962 m. ji tesurinko 12,6 procento balsų. 1946 m. ji turėjo 354 000 narių, 1960 m. jų buvo likę tik 60 000. Ji tapo pagyvenusių tarnautojų, mokytojų, tradi-

cinių laicistų partija — kairiojo centro pakraipos, proeuropietiška, bet neturinčia aiškios politinės ir socialinės programos. Kai Léon Blum (1872—1950), prieš karą buvęs partijos lyderis, sugrįžo iš Vokietijos kalėjimo, jis puikiai suprato, kad Prancūzijos socializmui reikėtų atsikratyti labiausiai pasenusių elementų; nuo šiol turėjo būti pabrėžiama laisvė ir žmogaus teisės, o ne klasių kova. Partija turėjo pasidaryti visuotine, o ne proletarine radikalios krypties organizacija. Tačiau Blum buvo per senas ir per daug pavargęs tam vadovauti, o jaunesni partijos lyderiai — pernelyg įsitraukę į kasdieninius ginčus tokiais klausimais kaip Prancūzijos kolonijinė politika Vietname ir Alžyre; niekas neturėjo laiko ir noro persvarstyti svarbiausius ideologijos dalykus. 1945 metų kairuoliai (Guy Mollet) netrukus persimetė į dešinę, tuo tarpu reformatoriai (André Philip ir Daniel Mayer) atsidūrė partijos kairėje ar net už jos ribų. Vieningosios socialistų partijos (PSU) atsiskyrimas 1960 m. dar labiau susilpnino socialistus, kurie ir šiaip buvo diskreditavę save dalyvaudami daugybėje trumpaamžių ir silpnų Ketvirtosios respublikos vyriausybių.

Italijos socialistų partija turbūt buvo pati radikaliausia ir, marksistine prasme, pati fundamentalistiškiausia iš visų Europos socialistų judėjimų — antimilitarizmas ir antiklerikalizmas buvo centriniai jos programos punktai. Jos nuostatas suformavo fašizmo laikų patyrimas ir siaura reakcinga politika, kurią po 1944 metų vykdė Italijos valdantieji sluoksniai. Ketvirtąjį dešimtmetį ir karo metais partija buvo sudariusi liaudies frontą su komunistais. Jos lyderis Pietro Nenni ketino bendradarbiauti su savo sąjungininkais netgi prasidėjus Šaltajam karui, bet partijos viduje tam buvo vis smarkiau priešinamasi. 1947 metų sausį partiją paliko Giuseppe Saragat, o drauge su juo — pusė jos deputatų parlamente ir nemažai eilinių narių. Šis skilimas pastūmėjo Pietro Nennį į dar glaudesnį bendradarbiavimą su komunistais, tuo tarpu Saragato sparnas (socialdemokratai) dalyvavo vyriausybėje 1948—1951 m. ir vėl 1958 m. Nenni buvo pernelyg protingas politikas, pernelyg didelis socialistas ir demokratas, kad pasitenkintų pakeleivio statusu. Po Stalino mirties ir ypač po Vengrijos sukilimo jo partija atgavo nepriklausomybę ir ėmė siekti ryšių atkūrimo su Saragato sparnu. Taip pat ji pradėjo pripažinti svarbias permainas, vykusias Italijoje šeštąjį dešimtmetį; neidama į vyriausybę, ji iš išorės rėmė kairiojo centro koalicijas. Abu italų socializmo sparnai turėjo geresnę vadovy-

bę negu prancūzų judėjimas, ir jų nuosmukis šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį nebuvo toks ryškus. Tačiau abiejose šalyse komunistai buvo gerai įsitvirtinę kaip pagrindinė darbininkų partija, ir nei viena, nei kita socialistų partija nepajėgė susigrąžinti savo ankstesnių pozicijų.

Likusioje Europoje, kaip ir Britanijoje, socializmas išlaikė savo jėgą. Išskyrus Prancūziją ir Italiją, komunizmas jam nebuvo rimtas varžovas, ir socialistai išliko pagrindinė kairiųjų partija. Čia glūdėjo jų didžioji stiprybė, bet, tapatinami su vienui viena socialine klase, jie negalėjo tikėtis patraukti daug šalininkų iš kitų sluoksnių. Tad jų įtakai beveik nebuvo kur plėstis — Austrijos socialistų partija, viena iš stipriausių žemyne, turėjusi bemaž septynis šimtus tūkstančių narių, per 1945 m. rinkimus gavo 44 procentus balsų ir lygiai tiek pat 1962 m. Olandijos socialistai 1946 m. gavo 28 procentus, 1963 m. — vėl 28 procentus. Šveicarijos socialdemokratai surinko 26 procentus balsų 1947 ir 1963 m. Netgi Vakarų Vokietijoje socialdemokratai neįstengė paveržti ženklesnio kiekio viduriniosios klasės balsų, todėl rinkimų rezultatų svyravimai buvo palyginti nedideli. Ar galėjo socialistai tikėtis pasiekti lemiamą persvarą Europoje, jei darbininkų dalis tarp visų gyventojų nedidėjo? Tiesa, egzistavo britų leiboristų partijos pavyzdys, tačiau abejotina, ar jos receptą buvo galima pritaikyti žemyne. Europos socialistų partijos, mėgindamos rasti kompromisą tarp doktrinieriško ekstremizmo ir „pamatinių principų išdavimo“, dažniausiai prasmegdavo tarp dviejų kėdžių. Jos pragaišino savo socialistinį palikimą — nė viena socialistų partija Europoje nesugebėjo išlaikyti veiksmingos spaudos ir leidyklos. Be kasdienių partijos reikalų, socialistai menkai tesidomėjo politika, nes labai daug kam atrodė, kad šiuolaikinėje industrinėje visuomenėje teorija jau nėra svarbi.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje visos žemyno socialistų partijos priėjo prie išvados, kad reikia atsikratyti didžiumos seno dogmatiško balasto. Vokiečių socialdemokratai savo Godesbergo programoje (1959) nusprendė transformuotis į visuotinę partiją, kuri laisvę, individo teises ir socialinį teisingumą keltų aukščiau už klasinius interesus; klasių kovą turėjo pakeisti pažangi pajamų politika. Partija netgi pareiškė esanti pasirengusi pripažinti laisvos rinkos ekonomikos principą — suprantama, su sąlyga, kad tai būtų tikros varžybos, o ne monopolijų diktatas. Austrijos partija savo naujoje 1958 m. programoje irgi pabrėžė laisvę ir socialinį teisingumą; Olandijos *Partij van de Ar-*

beid, tuoj po karo persitvarkiusi pagal britų leiboristų partijos pavyzdį, 1959 m. programoje pažymėjo, kad kapitalizme įvykę didelių permainų, ir nusprendė sutelkti dėmesį į konstruktyvias pastangas egzistuojančios socialinės sistemos ribose. Tais pačiais metais Šveicarijos socialdemokratai irgi atsisakė daugelio tradicinių marksizmo principų. Europos socializmas galų gale liovėsi buvęs revoliucingas ir praktiškai, ir teoriškai.

Šios visos permainos buvo seniai pribrendusios, nes, jei pasikeitė kapitalizmas, vadinasi, pasikeitė ir darbininkų klasės pobūdis. Atsiradus gerovės valstybei, nedaug darbininkų būtų atsiliepę į kvietimą stoti prie barikadų. Tačiau galimas permainų pasekmes reikėjo gerai apsvarstyti. Kokia konkrečiai būtų kairiosios pakraipos radikalios demokratinės partijos politika? Ar, pripažinusi egzistuojančią ekonominę ir socialinę sanklodą, ji galėtų viltis įtikinti rinkėjus, kad sugebanti valdyti šalį geriau negu laisvos iniciatyvos šalininkai? Kokie konkrečiai būtų socialiniai prioritetai, jei būtų remiamasi ekonominiu ir socialiniu planavimu, o ne aklais pasiūlos ir paklausos dėsniais? Amžiaus pradžioje daugelis kairiųjų baiminosi, kad socialistų lyderiai sugesią morališkai, jeigu įeisią į buržuazines koalicines vyriausybes. Po šešiasdešimties metų, atvirkščiai, didžiausią baimę kėlė tai, kad socialistų lyderiai, būdami opozicijoje, susensią ir surūgsią, todėl, kai išmušianti jų valanda, jiems trūksią patirties veiksmingai vadovauti šaliai. Kaip vėliau paaiškėjo, šie nuogąstavimai buvo nepagrįsti. Vokietijos socialdemokratai per šeštąjį dešimtmetį įgijo nemažą patyrimą vadovaudami kai kurioms iš žemių — Žemutinei Saksonijai, Hesenui, Berlynui ir Hamburgui. Skandinavijos socialdemokratinės partijos turėjo valdžią savo rankose, Olandijos bei Belgijos socialdemokratai visą šeštąjį dešimtmetį buvo daugelyje koalicinių vyriausybių. Austrijoje socialdemokratai dalijosi valdžią su Krikščionių liaudies partija, remdamiesi painiu susitarimu skirstyti visas valdžios vietas pagal griežtą proporcinę sistemą. Šios visos partijos išlaikė darbininkų daugumos paramą ir stengėsi — tiesa, ne visuomet sėkmingai — per rinkimus įveikti „40 procentų barjerą“, laikydamos tai būtina sąlyga išplėsti savo įtaką už tradicinės socialinės bazės ribų.

KOMUNIZMO PAKILIMAS EUROPOJE

Hitleriui užpuolus Rusiją, Europos komunistai ėmėsi vadovauti pasipriešinimo judėjimams ir tuo patraukė į savo pusę daug naujų žmonių. Po sovietų pergalės kare komunizmą imta gerbti visame žemyne. 1945 m. komunistai bemaž neturėjo varžovų. Dauguma ikikarinių partijų buvo netekusios gero vardo, nes nesugebėjo pasipriešinti vokiečių okupacijai. O tos, kurių priešinimosi nuopelnai prilygo komunistų nuopelnams, buvo silpnesnės organizacine prasme; jos buvo blogiau pasirengusios konspiraciniam darbui vokiečių okupacijos metu ir po 1945-ųjų patyrė nemaža sunkumų, kai reikėjo greitai prisitaikyti prie naujos tvarkos. Netgi Olandijoje, Belgijoje ir Skandinavijos šalyse, kur komunizmas tradiciškai buvo silpnas, jis tuo metu tapo jėga, su kuria reikėjo skaitytis. Olandijos partijos centrinis laikraštis ėjo ketvirčio milijono egzempliorių tiražu, Danijos ir Švedijos partijos gavo daug balsų per 1945 m. rinkimus. Belgijoje komunistai jautėsi pakankamai stiprūs mesti iššūkį vyriausybės autoritetui išsyk po to, kai ši sugrįžo iš Londono 1944 metų lapkritį; jie rengė demonstracijas, o galiausiai netgi pabandė vyriausybę nuversti. Bet komunistai pervertino savo jėgą ir neatsižvelgė į sąjungininkų kariuomenės buvimą; jų maištas buvo numalšintas per dvi dienas.

Įspūdingiausių laimėjimų komunistai pasiekė Prancūzijoje ir Italijoje. Karui pasibaigus, Prancūzijos partija turėjo aštuonis šimtus tūkstančių narių, o Italijos komunistai tapo didžiausia politine jėga visuose didesniuose miestuose, išskyrus Milaną, kuris keletą metų išliko socialistų tvirtove. Po išvadavimo didelės pietų Prancūzijos ir šiaurės

Italijos sritys liko komunistų partizanų rankose; jie nenorėjo išsiskirstyti ir perduoti valdžią centrinės vyriausybės atstovams. Bet tai daugiausiai buvo vietinių vadukų ariergardinė iniciatyva; kol vyko karas, partija neketino kelti ginkluoto sukilimo. Belgija ir Graikija — išimtys, tačiau belgų komunistų iššūkis buvo lengvai nuslopintas, o graikai (EAM*) baiminosi neatsilaikysią prieš šalyje esančią britų kariuomenę. Po pirmo pilietinio karo raundo jie nusprendė pasirašyti su vyriausybe paliaubas.

Daugumoje šalių komunistai įėjo į koalicines vyriausybes, sudarytas po išvadavimo, o partizanų būriai (tokie kaip prancūzų FFI) įsiliejo į reguliariąją kariuomenę. 1945 m. komunistai visur siekė glaudaus bendradarbiavimo su socialdemokratais ir kitomis kairiojo centro partijomis. Jų programa anaiptol nebuvo itin radikali; Italijoje jie iš pradžių netgi nesipriešino monarchijai, nors socialistai dėl to galėjo atrodyti radikalesni; komunistų tikslas buvo plėsti savo įtaką per koaliciją. Tokia nuosaiki politika davė gražių dividendų. Per 1946 ir 1947 m. rinkimus jie sustiprino savo padėtį Prancūzijoje ir Italijoje socialistų sąskaita. Lūžis įvyko 1947 metų balandį ir gegužę, nes, griežtėjant sovietų politikai ir komunistams perimant valdžią Rytų Europoje, Vakarų Europos komunistams teko pūsti į vieną dūdą, ir dėl to jie galiausiai atsidūrė vis didėjančioje izoliacijoje.

Po 1948 m. komunizmas jau buvo opozicijoje visoje Europoje; Islandijos atvejis, kur komunistai liko koalicinėje vyriausybėje, laikytinas paprasčiausia keistenybe. Kominformas nepritarė bendradarbiavimui su nekomunistinėmis jėgomis, tad tokiomis sąlygomis „taikos kampanija“, sumanyta nekomunistams patraukti, neatrodė labai įtikima. Vakarų Europos komunistams darėsi vis sunkiau suderinti dalyvavimą koalicinėse vyriausybėse su Maskvos peršama radikalesne politika. Prancūzų komunistai nusprendė paremti didelį streiką vienoje iš svarbiausių nacionalizuotų pramonės šakų. Ministrui pirmininkui Pauliui Ramadier, socialistui, neliko nieko kita kaip pašalinti juos iš vyriausybės. Tikrai nežinia, ar komunistai visa tai buvo suplanavę; „Renault“ streiką iš tikrųjų sukurstė „ultrakairieji“ elementai, bet kadangi prie jo prisidėjo darbininkų dauguma, komunistai jautė pareigą jį palaikyti. Italijoje 1947 metų gegužės mėnesį komunistai

* Graikijos liaudies išvadavimo frontas.

nusprendė, kad de Gasperio nauja ekonominė programa jiems nepriimtina, ir taip pat pasitraukė iš koalicijos. Gal komunistų išėjimas ir nebuvo planuotas, bet tolesnius veiksmus jie neabejotinai tarpusavyje derino. 1947 metų spalio ir lapkričio mėnesiais Prancūzijoje ir Italijoje prasidėjo didžiuliai streikai. Prancūzų streikininkai, vadovaujami komunistų, užėmė kasyklas, vyko masinės demonstracijos, Prancūzijos ir Italijos vyriausybėms buvo mestas atviras iššūkis. Iš pradžių kiek padvejojus, šių šalių vidaus reikalų ministrams Mochui ir Scelbai buvo suteikti visi įgaliojimai, ir jie be didesnių sunkumų numalšino neramumus. Graikijoje komunistų pajėgos nusprendė atnaujinti ginkluotą kovą netgi dar anksčiau (1946 metų kovo mėnesį). Jų požiūriu, padėtis dabar teikė vilčių, nes britų kariuomenė buvo išvesta, ir kaimyninės komunistinės šalys galėjo suteikti jiems visokeriopą pagalbą. Pirmieji partizanų veiksmai buvo sėkmingi, tad 1947 m. nuspręsta pereiti prie antros sukilimo stadijos. Įsiliepsnojus plataus masto kovoms, Graikija paprašė Jungtinių Tautų pagalbos, atkreipdama dėmesį į tai, kad komunistams atvirai teikiama parama iš užsienio. Tačiau JT nedaug ką tegalėjo padaryti — tik ištirti skundus ir juos įregistruoti. 1948 m. sėkmė pradėjo suktis nuo komunistų. Pagalba iš Jugoslavijos nutrūko. Laikydamasi Trumano doktrinos, Amerika suteikė paramą Graikijos kariuomenei; įsikišus JAV, Stalin ėmė skeptiškai vertinti šios avantiūros perspektyvas. Vyriausybės kariuomenė Grammos kalnuose 1949 m. sutriuškino komunistų pajėgas ir užbaigė pilietinį karą, kuris pražudė keturiasdešimt penkis tūkstančius gyvybių, padarė didžiulę materialinę žalą ir daugeliui metų suvėlino šalies atgimimą.

Rytų Europos komunistų partijų valymai turėjo savo atitikmenų ir Vakaruose. Senieji Prancūzijos komunistų lyderiai, tokie kaip André Marty, Charles Tillon ir Auguste Lecoeur, ūmai buvo pasmerkti kaip išdavikai. Po Tito ekskomunikavimo iš partijos buvo pašalinti Aksel Larsen, Danijos partijos vadas, ir Peder Furubotn, Norvegijos komunistų lyderis; panašaus likimo sulaukė žinomi komunistai Vakarų Vokietijoje ir Graikijoje (Jeorjios Siantos, generolas Markos, Nikos Zachariadis), taip pat nelegali Ispanijos partija. Komunistų įtaka Vokietijoje ir visose mažesnėse Europos šalyse sparčiai mažėjo. Belgijos partija, 1946 m. gavusi 14 procentų balsų, septintąjį dešimtmetį tesurinkdavo mažiau kaip trečdalį šio kiekio. Netgi Prancūzijoje ir Itali-

joje, kur komunizmas šiaip jau tvirtai laikėsi, partijos spauda prarado daugumą skaitytojų, sumažėjo ir partijos narių.

Turint omenyje Rytų Europos sukrėtimus ir konvulsijas paskutiniais Stalino valdymo metais, stebino ne tiek komunistų įtakos Vakaruose sumažėjimas, kiek tai, kad ji apskritai neišblėso. Taip neatsitiko iš dalies todėl, kad komunistai savo valdžioje tvirtai laikė svarbiausias profsąjungų organizacijas, o visas nekomunistinės spaudos skelbiamas žinias apie Sovietų Sąjungą ir Rytų Europą *a priori* vertino kaip melą ir klastotę. Kai, Stalinui mirus, pasidarė nebeįmanoma neigti, kad tie pranešimai buvę iš esmės teisingi, komunistų lyderiai pasižadėjo ištaisyti praeities klaidas ir daugiau niekados nepakartoti to, kas eufemistiškai buvo vadinama „asmens kultu". Po Chruščiovo reveliacijų 1956 m. ir po įvykių Vengrijoje iš komunistų partijos išėjo daug intelektualų; kai kurie buvo nutraukę ryšius dar anksčiau, kai vyko kampanija prieš Tito. Tačiau eilinius narius įvykiai tolimuose kraštuose veikė mažiau. Komunizmas Prancūzijoje ir Italijoje reiškė kiek daugiau nei paprastą politinę partiją; tai buvo tikyba ir gyvenimo būdas. Šeštojo dešimtmečio suklestėjimas pakėlė gyvenimo lygį, bet drauge dar labiau išryškino socialinės sistemos neteisybes. *Condition prolétarienne** Prancūzijoje niekur nedingo; Italijoje turtingieji ir toliau visaip stengėsi vengti mokesčių, žemė buvo paskirstyta nelygiai, skurdas pietuose nyko labai pamažu. Šimtai tūkstančių prancūzų ir italų priklausė komunistų klubams ir profsąjungoms, skaitė komunistų laikraščius ir literatūrą, žiūrėjo komunistų filmus; netgi jų viešasis gyvenimas dažniausiai neišeidavo už uždaros sistemos ribų. Jų svajonės apie geresnę socialinę tvarką nesikirto su komunizmo praktikos atšiauriomis realijomis. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje nuoširdžių komunizmo šalininkų Vakarų Europoje buvo likę neabejotinai daugiau negu Rytų Europoje. Vakarų komunizmas palengva atsiribojo nuo stalinizmo; Italijoje šis procesas prasidėjo anksčiau ir nuėjo toliau negu Prancūzijoje. Tačiau pripažinus, kad padaryta klaidų, iš partijos išėjusių eilinių komunistų būta ne daugiau negu tikinčiųjų, išsižadėjusių savo tikėjimo vien dėl to, kad kai kurie aukšti bažnyčios tarnai nusidėjo. Italijoje ir Prancūzijoje komunizmas turėjo kur kas daugiau išliekamosios galios, negu manyta. Be abejonės, iš dalies tai

* Proletariškas gyvenimas (*pranc.*).

nulėmė inercijos jėga; politiniai judėjimai neretai gyvuoja dar ilgai po to, kai pranyksta juos sukėlusios sąlygos. Šiaip ar taip, Prancūzijos ir Italijos komunistų partijos išlaikė įtaką daugiau kaip ketvirtadaliui rinkėjų savo šalyse. Darbininkų klasėje vykstant svarbioms permainoms, jai po truputį „buržuazėjant“, revoliucinis įkarštis blėso. Bet komunistai vis dar galėjo surinkti gerokai balsų rinkimuose ir mobilizuoti mases demonstracijoms, tiesa, mažesniu mastu ir rečiau. Jie vis dar turėjo galingą politinę mašiną, bet ji jau nebuvo skirta revoliucijoms kelti. Ar tik nesikartojo socialdemokratijos istorija? Palengva Vakarų Europos komunizmo kūną pradėjo berti „revizionizmo“ spuogai; praraja tarp revoliucinės teorijos ir reformistinės praktikos vis platėjo.

RUSIJA PO STALINO

Maskvoje 1952 metų spalio mėnesį prasidėjo Sovietų Sąjungos komunistų partijos (SSKP) XIX suvažiavimas. Pagal partijos įstatus suvažiavimai turėjo vykti kas treji metai; tačiau jie nebuvo šaukiami jau trylika metų, nuo 1939-ųjų. Šitoks įstatų pažeidimas, matyt, neturėjo didelės reikšmės, nes suvažiavimas, toli gražu ne aukščiausiasis partijos organas, seniai liovėsi realiai veikęs sovietų politiką. Tačiau tai puikiai atspindėjo daugybę sovietų gyvenimo anomalijų, praktikos atotrūkį nuo teorijos. Stalin niekada nepaisė taisyklių, nors pats buvo prisidėjęs jas kuriant.

Nuo to laiko, kai trečiojo dešimtmečio pabaigoje jis sutelkė valdžią savo rankose, įvyko didžiulių socialinių pokyčių; darbininkai dabar sudarė daugiau kaip ketvirtį visų gyventojų, o kas penktas rusas priklausė sluoksniui, kiek platokai apibūdinamam kaip „techninė inteligentija". Šalį valdė didžiulis centralizuotas valstybės aparatas, gigantiška biurokratija, kuri visais atžvilgiais buvo tapusi nauja klase. Visi svarbieji ir daugybė nesvarbių sprendimų, susijusių su visomis Sovietų Sąjungos dalimis, buvo priimami Maskvoje. Šitoks vietinės iniciatyvos varžymas gerokai stabdė šalies raidą. Centre irgi trūko stabilumo — Stalin, regis, buvo įsitikinęs, kad partijos ir vyriausybės vadovus kartkarčiais reikia gerokai pavėtyti. XIX suvažiavime pagrindinį vaidmenį vaidino Malenkov, tad daugeliui atrodė, kad jis — labiausiai tikėtinas įpėdinis. Molotov su Mikojanu, nors ir išlikę Prezidiumo (taip dabar buvo pavadintas Politinis biuras) nariais, 1949 m. neteko atitinkamai užsienio reikalų bei užsienio prekybos ministrų postų ir at-

rodė esą pirmi kandidatai į naujo valymo aukas. Kitą savo seną bendražygį, Klimą Vorošilovą, Stalin laikė britų agentu, ir netgi Lavrentij Berija, visagalis slaptosios policijos vadas, netrukus po suvažiavimo buvo apkaltintas aplaidžiai vykdęs pareigas. Stalin tvirtai tikėjo esąs nepakeičiamas. Vieno iš savo įpėdinių teigimu, 1952 m. artimų asmenų būrelyje jis sakęs: „Jūs akli kaip kačiukai... Ką be manęs darytumėte? Jūs nepažįstate savo priešų!“

XIX partijos suvažiavimas nesprendė šaliai iškilusių rimtų problemų ir prieštaravimų. Jis pakeitė partijos pavadinimą (išmetęs žodį „bolševikų“), tačiau naujų krypčių nenurodė. Sunkiosios pramonės ir kitų ūkio šakų vystymo neatitikimas turėjo likti koks buvęs, nepanaikintas ir privalomas žemės ūkio produkcijos tiekimas nominalinėmis kainomis. Sovietų užsienio politika turėjo likti tokia pat nelanksti kaip anksčiau; „liaudies demokratijas“ ji laikė satelitais, ne partneriais, o visą likusį pasaulį — priešišku reakcingu bloku. Viename iš paskutinių paskelbtų veikalų Stalin rašė, kad karas greičiau kilsiąs tarp kapitalistinių valstybių negu tarp jų ir Sovietų Sąjungos.

Paskutiniais Stalino gyvenimo metais buvo justi artėjanti krizė; ekonominiai sunkumai vis didėjo, dangaus dovanų, tokių kaip vokiečių reparacijos, daugiau nebebuvo iš kur tikėtis, tuo tarpu Kinijos reikalavimai suteikti ekonominę pagalbą darėsi vis didesni ir primygtinesni. Oficialiai pateikiami sunkiosios pramonės gamybos rodikliai atrodė labai įspūdingai, tačiau tikroji pažanga buvo gerokai mažesnė. Daugumos žmonių gyvenimo lygis vargu ar pakilo. Beatodairiškas gamybos kultas tapo nepakeliama našta ekonomikai, kur didžiausias dėmesys buvo skiriamas kiekybei ir bemaž visiškai nepaisoma kokybės bei visuomenės poreikių. Pagamintos prekės dažniausiai buvo prastos, netinkamos vartoti arba tuoj pat sugendančios. Vis labiau griežtėjant planavimui, plataus vartojimo reikmenys buvo gaminami be jokios atodairos į pasiūlos ir paklausos dėsnius. Kažin ar kam nors ateidavo į galvą pasidomėti gamyklos (ar ištisos pramonės šakos, ar žemės ūkio) ekonominiu gyvybingumu. Rusijos pramonė po karo atsigavo labai sparčiai, bet platūs jos žingsniai buvo taip menkai suderinti su kitomis ūkio šakomis, kad tai kėlė grėsmę visai tolesnei šalies pažangai.

Tuoj po suvažiavimo politinė linija dar labiau sugriežtėjo, ir atsirado ženklų, kad vėl rengiami dideli, 1936—1938 metų masto valymai. 1953 metų sausio 13 dieną sovietų spauda paskelbė, kad atskleis-

tas sąmokslas: grupė žymių gydytojų (daugiausiai žydų kilmės), prikišusių rankas prie keleto sovietų vadų (tokių kaip Andrej Ždanov ir Ščerbakov) nužudymo, užsienio šnipinėjimo agentūrų užsakymu dabar rengiasi pasikėsinti į sovietų maršalų ir kitų aukštų valstybės veikėjų gyvybę. Nuo tos dienos pasipylė prakeiksmai nuodytojams, šnipams, kenkėjams, žmogaus pavidalu besidangstantiems gyvuliams, aiškiai nukreipti ne tiek prieš tą smulkmę, kiek prieš jų globėjus (kol kas neįvardytus) šalies viduje. Nuolat skambėjo raginimai stiprinti budrumą; atskirų žmonių ar ištisų grupių smerkimas tapo kasdieniu reiškiniu. Sovietų Sąjungos gyventojus vėl apėmė baimė, nes visi, kurie prisiminė 1936 metus, puikiai suprato, kad dabartiniai kaltinimai tėra įžanga prieš kur kas platesnę represijų bangą, nušluosiančią milijonus žmonių. Kaip parodė ankstesnis patyrimas ir neseni teismai satelitinėse šalyse, tokie valymai generavo patys save; kiekviena areštų banga sukeldavo naujų kaltinimų srautą. Chruščiov vėliau teigė, kad Stalin visų pirma ketinęs atsikratyti partijos vadovų ir pakeisti juos „naujais nepatyrusiais žmonėmis". Tačiau beprasidedantys valymai buvo ir ryškiai antisemitinio pobūdžio; atrodo, egzistavo planas visus žydų kilmės asmenis deportuoti į Arkties sritis ar kitas atokias Sovietų Sąjungos vietas. Į kitas tautybes irgi žiūrėta įtariai; vėliau buvo kalbama, kad Stalin nesiryžęs deportuoti ukrainiečių vien todėl, jog jų būta pernelyg daug.

Besikaupiant šiai audrai, 1953 metų kovo 6 dienos rytą pasaulis sužinojo apie Stalino mirtį. Mirties aplinkybės sukėlė įvairiausių kalbų. Labai daugelio žmonių Sovietų Sąjungoje, įskaitant beveik visą partijos vadovybę, turėta pakankamai pagrindo baimintis artėjančių valymų. Sklido gandai, kad kai kurie sovietų lyderiai kažkaip pagreitinę negaluojančio diktatoriaus mirtį, tačiau jokių patikimų įrodymų į aikštę taip ir neiškilo. Stalin palaidotas labai iškilmingai, bet kalbos ir straipsniai spaudoje, palyginus su jo septyniasdešimtojo gimtadienio pompastiškumu bei ceremonijom, buvo santūrūs ir nuosaikūs. Naujieji vadai jau buvo įnikę į valdžios dalybas. Dargi prieš laidotuves priimta svarbių politinių sprendimų: dvidešimt penkių narių Prezidiumas, pernelyg nerangus kaip aukščiausiasis sprendžiamasis organas, sumažintas iki dešimties narių; paleistas asmeninis Stalino sekretoriatas, praktiškai buvęs pati svarbiausia sovietų politinė institucija, nors nenumatyta nei konstitucijos, nei partijos programos ir vargu

ar kada nors minėta spaudoje. Valymai tuojau pat liovėsi, suimtieji gydytojai paleisti; tiesa, kai kurie jau buvo mirę. Netrukus buvo paskelbta amnestija visiems kaliniams, nuteistiems mažiau kaip penkeriems metams. Amnestija neapėmė politinių kalinių, jų eilė atėjo vėliau. Išdrįsta pripažinti — tiesa, tarp kitko ir nenoromis, — kad „kai kurie pavieniai pareigūnai elgęsi savavališkai ir neteisėtai". Taigi destalinizacija, kad ir labai kukli, prasidėjo dar nenuskambėjus laidotuvių kalboms. Diktatoriaus mirtis užbaigė ištisą Sovietų Sąjungos istorijos epochą.

Perėjimas nuo vieno žmogaus valdymo prie grupės žmonių valdymo (arba „kolektyvinio vadovavimo", kaip tai oficialiai vadinta) anaiptol nebuvo sklandus. Tie dešimt žmonių, kurie dabar lėmė sovietų politiką, turėjo daugybę prieštaringų ambicijų, nepasitikėjo vienas kitu, ne visuomet sutarė, kokio kurso laikytis. Dėl individų ir grupių tarpusavio kovos Prezidiumo sudėtis dažnai keitėsi, o nuo Stalino mirties praėjus ketveriems metams, vėl ėmė valdyti vienas žmogus. Keletą dienų po Stalino mirties Georgij Malenkov ėjo ir vyriausybės galvos, ir SSKP generalinio sekretoriaus pareigas, tačiau jo kolegos, didžiai susirūpinę, kad vieno iš jų rankose nesusikoncentruotų per daug valdžios, netrukus privertė jį atsisakyti partinio posto. Viačeslav Molotov ir Anastas Mikojan atgavo anksčiau turėtus ministrų portfelius, Nikolaj Bulganin (1895—1975) tapo gynybos ministru. Berija vėl ėmėsi vadovauti visoms policijos, slaptosios policijos ir žvalgybos tarnyboms; dalį šios imperijos Stalin buvo iš jo atėmęs. 1953 metų rugsėjį partijos generaliniu sekretoriumi tapo Nikita Chruščiov, bet kadangi valdant Stalinui partijos reikšmė buvo gerokai sumažėjusi, į šį postą tuo metu kreipta ne itin daug dėmesio.

Berija (1899—1953) pirmas iš Prezidiumo narių tapo įnirtingos vidaus kovos auka. 1953 metų liepos 10 dieną paskelbta, kad jis demaskuotas kaip kapitalizmo agentas; šio išdaviko vardas turįs būti prakeiktas amžinai. Po šešių mėnesių sovietų spaudoje pasirodė trumpa žinutė, kad jam ir šešiems jo bendrininkams įvykdyta mirties bausmė. Šitaip Berija, galingiausias Sovietų Sąjungos žmogus, savo velionio kraštiečio „ištikimas mokinys ir artimas bendražygis", vienas iš trijų kalbėtojų per Stalino laidotuves, ūmai tapo „nežmogu". Jo politinės veiklos rezultatai buvo siaubingi; 1938—1953 m. jo nurodymu suimta ir pasmerkta mirti milijonai sovietų piliečių. Tačiau nepanašu, kad

jo kolegos, taip pat užkietėję stalinistai, būtų nusprendę jį pašalinti, staiga pasipiktinę jo morale arba baimindamiesi, jog jis atgaivinsiąs ortodoksinį stalinizmą. Atvirkščiai, būta ženklų, kad po Stalino mirties Berija pasireiškė kaip vienas iš didžiausių liberalaus kurso šalininkų; berods jis pasiūlė kompromisą su Vakarais dėl Vokietijos ateities. Jo kolegos bijojo, kad jis suimsiąs į savo rankas per daug valdžios, ir nusprendė, keleto kariuomenės vadų padedami, užgniaužti pavojų pačioje užuomazgoje.

Pašalinus Beriją, ginčai partijos vadovybėje persikėlė į kitą plotmę. Atsirado nesutarimų dėl kurso; nepalenkiamas, nelankstus, ištikimiausias Stalino padėjėjas Molotov norėjo tęsti ankstesnę politiką, tuo tarpu įžvalgesniam Malenkovui permainos atrodė būtinos. Penkerių metų planas, numatantis 50 procentų padidinti gamybą, buvo vykdomas blogai, žemės ūkio produkcija vienam gyventojui vis dar nedaug teviršijo caro laikų lygį. Malenkov siūlė ištaisyti neatitikimą tarp investavimo į sunkiąją pramonę ir į kitas ūkio šakas ir imtis skubių priemonių gyvenimo lygiui pakelti, skiriant daugiau lėšų lengvajai pramonei, namų statybai ir t.t. Jo kolegos tam smarkiai priešinosi, ir maždaug po metų jo reformos buvo gerokai apkarpytos. Užsienio politikoje Malenkov siūlė laikytis taikingesnės linijos. Savo kalboje, pasakytoje 1954 metų kovą, jis perspėjo, kad trečiasis pasaulinis karas reikštų pasaulio civilizacijos galą. Šie jo žodžiai irgi buvo dezavuoti, jis gavo trauktis, o po šešių savaičių pareiškė, kad naujas pasaulinis karas paprasčiausiai atvestų į kapitalizmo pražūtį.

Antroje 1954 m. pusėje pasidarė aišku, kad Malenkovo padėtis netvirta, ir 1955 metų vasarį jam teko atsisakyti Ministrų tarybos pirmininko posto; jį pakeitė Nikolaj Bulganin. Kremliuje vyko karšti ginčai, kokį kelią rinktis, tačiau būtų neišmintinga pervertinti ideologinį šių ginčų elementą. Tiek ekonomikos, tiek užsienio reikalų srityse po Malenkovo laikytasi linijos, mažai tesiskyrusios nuo tos, kurią jis siūlė. Ypač tai buvo matyti užsienio politikoje. Į Vakarus vėl patraukė žvalgai, kviečiantys tartis dėl kai kurių svarbiausių neišspręstų Europos problemų. Liepos mėnesį Bulganin Ženevoje susitiko su Eisenhoweriu, Edenu ir Mollet; tai sužadino dideles viltis, kad bus susitaikyta ir greitai išsispręs visa, kas reikalinga sprendimo. Naujoji „Ženevos dvasia“ tapo kone simboliu. Bet visuotinis optimizmas pasirodė esąs nepagrįstas. Sovietų noras tartis su Vakarais anaiptol nereiškė pa-

sirengimo trauktis iš senų pozicijų, ir pokalbiai nedavė jokių rezultatų. Vasario mėnesio susitarimas dėl Austrijos taikos sutarties taip ir liko vieninteliu 1955 m. laimėjimu.

Sovietai ėmėsi naujų iniciatyvų ir kitose pasaulio vietose. Kremlius pamažu suvokė trečiojo pasaulio svarbą ir galimybes sustiprinti ten savo įtaką, tad ėmėsi priemonių glaudesniems ryšiams su Afrikos ir Azijos šalimis užmegzti. Susitarimas parduoti Egiptui ginklų 1955 metų pavasarį atvėrė naują Sovietų Sąjungos ir arabų pasaulio santykių erą; Bulganino ir Chruščiovo vizitas į Naująjį Delį 1955 metų lapkritį padėjo pamatą glaudesniems ryšiams su Indija. Mėginta vėl suvienyti komunistinę stovyklą; išpuoliai prieš „išdaviką ir Judą“ Tito bei jo „fašistinį režimą“ liovėsi, ir aukšto rango sovietų delegacija, vadovaujama Chruščiovo, 1955 metų gegužę apsilankė Belgrade. Kalbėdamas Belgrado aerouoste Chruščiov pasakė: „Mes nuoširdžiai apgailestaujame dėl to, kas atsitiko, ir ryžtingai atmetame visa, kas buvo.“ Kaltinimus jugoslavų lyderiams esą sufabrikavęs „liaudies priešas“ Berija. Molotov pasisakė prieš susitaikymą su Tito, tačiau Prezidiumo dauguma nutarė, kad atėjo metas užkasti karo kirvį. Jugoslavija ir toliau laikėsi nepriklausomai, bet sovietai nuo 1955 m. „Jugoslavijos kelio į komunizmą“ jau nekritikavo. Skausmingiausios ir labiausiai trukdančios kivirčo apraiškos buvo pašalintos, nors tai ir reiškė Tito politikos reabilitavimą ir sovietų vadovybės pažeminimą.

Stalinui esant gyvam, Nikita Chruščiov nebuvo tarp pagrindinių kandidatų į jo įpėdinius, o pirmuosius mėnesius po jo mirties taip pat laikėsi šešėlyje. Tačiau SSKP atgaunant paskutiniais Stalino metais prarastą įtaką, naujojo partijos generalinio sekretoriaus padėtis palengva darėsi vis svarbesnė ir tvirtesnė. Daugelį partijos postų užėmė Chruščiovo paskirti žmonės. Jo pavardė vis dažniau ir dažniau buvo kartojama spaudoje ir per radiją; pasitraukus Malenkovui, jis pasidarė įtakingiausias Prezidiumo narys. Tiesa, kolegos pritardavo ne visiems jo siūlymams. Chruščiov ypatingą dėmesį skyrė žemės ūkiui. Nuolatinę maisto produktų gamybos krizę jis siūlė spręsti smarkiai išplečiant kultivuojamus plotus, pirmiausiai Kazachstane ir vakarų Sibire („plėšinių planas“), ir daugiau auginant kukurūzų. Tuo metu šie planai buvo sukritikuoti ir iš dalies atmesti; prioritetas jiems suteiktas tik po keleto metų, kai Chruščiov sutriuškino opoziciją ir tapo vienvaldžiu vadovu.

Po Stalino mirties smarkiai pasikeitė intelektualinė atmosfera — pasirodė Pomerancevo straipsnis apie nuoširdumo būtinumą literatūroje, taip pat Erenburgo romanas *Atlydys*, davęs pavadinimą visam tam laikotarpiui. Ne visiems tokie pokyčiai patiko, ir prasidėjo pirmi susirėmimai tarp „liberalų" ir „konservatorių". Tačiau stalinizmo palikimo greitai ir ryžtingai atsikratyti nepavyko; asmens kulto laikotarpio įpročiai buvo pernelyg giliai įsišakniję. O svarbiausia, visi be išimčių vadovai savo politinę karjerą buvo padarę Stalino laikais; jie visi buvo Stalino statytiniai, kovos draugai ir todėl negalėjo visiškai atsiriboti nuo jo, nes tai būtų buvusi politinė savižudybė. Jie mėgino pašalinti kai kuriuos akivaizdžiai iracionalius ir nereikalingus senojo režimo bruožus, racionalizuoti ir modernizuoti tą režimą, tačiau esmę norėjo išsaugoti bemaž visą. Šitokia politika, kurios laikytasi daugelį metų, neretai vertė sovietų vadovybę elgtis prieštaringai ir nenuosekliai. Kiek tiesos apie Stalino erą buvo galima nerizikuojant atskleisti? XX partijos suvažiavime 1956 m. Chruščiov pirmą sykį pabandė iškelti į šviesą kai kuriuos nesenos sovietų istorijos aspektus, bet padarė tai pranešime, kuris nebuvo išspausdintas daugiau kaip tris dešimtmečius. Netrukus destalinizacijos kampanija buvo sustabdyta, o tie, kurie nuėjo pernelyg toli atskleisdami tiesą, griežtai sudrausti. Po Stalino mirties sunkiai sekėsi atrasti ir naują politinę pusiausvyrą. Kolektyvinis vadovavimas buvo ne itin veiksmingas; pats principas dar nebuvo gerai įsitvirtinęs, nes vieno žmogaus valdymas (*jedinonačalije*) ilgą laiką buvo norma, giliai persmelkusi visus sovietų visuomenės lygius. Tie, kurie tikėjosi, kad Stalino mirtis atversianti naują erą tiek kuriant tikrą demokratiją partijos viduje, tiek laipsniškai liberalizuojant režimą, netrukus suprato, kad geriausiu atveju tai būsiąs ilgas ir skausmingas procesas, kuris eisiąs toli gražu ne tiesia linija.

Politinė raida „liaudies demokratijos" šalyse paskutiniais Stalino metais vyko pagal sovietų pavyzdį. Savo politiką jos vis labiau ir labiau derino su Kremliumi, paklusdamos jo valiai. Vietiniai nukrypimai nuo nustatytų normų, „nacionaliniai keliai į komunizmą" buvo prakeikti; sovietų patyrimas buvo didysis pavyzdys, kuriuo turėjo vadovautis socialistinės šalys. Visos jos sudarė penkerių arba šešerių metų planus pramonės gamybai plėtoti; į darbotvarkę įtraukta žemės ūkio kolektyvizacija; po karo atsiradusios nekomunistinės partijos buvo paleistos arba prarado nepriklausomybę. Kariuomenė, slaptoji po-

licija, architektūra ir literatūra, kiekvienas gyvenimo aspektas buvo modeliuojamas pagal sovietinį šabloną. Tačiau, nepaisant visų pastangų pasiekti vienodumo, stalinizacijos procesai vis dėlto vyko skirtingu greičiu. Uoliausiai Sovietų Sąjungą mėgdžiojo Bulgarija. Lenkija ir Rumunija kai kuriais atžvilgiais buvo lėtesnės; ten komunizmą rėmė netgi dar mažiau žmonių negu kitose Rytų Europos šalyse. Rumunų ir lenkų vadovai, be abejonės, suprato, kad jų vykdoma politika kelsianti plačių gyventojų sluoksnių nepasitenkinimą, ir savo tikslų stengėsi siekti vengdami per didelio antagonizmo. Taigi šeštojo dešimtmečio pabaigoje Bulgarijoje buvo kolektyvizuota 92 procentai žemės ūkio, o Lenkijoje — tik 15 procentų.

Vėlyvuoju Stalino valdymo laikotarpiu „liaudies demokratijos" šalyse tvyrojo cinizmo, vergiško nuolankumo ir moralinės korupcijos atmosfera. Sovietų Sąjungoje indoktrinacija jau vyko ilgiau kaip tris dešimtmečius, ir daugybė gyventojų buvo iš dalies pripažinę oficialiąją ideologiją. Tuo tarpu Rytų Europa buvo labiau atvira išorės poveikiams, tad labai nedaug žmonių, nepriklausančių viduriniams ir aukščiausiems partijos sluoksniams, palankiai vertino komunistų politiką. Sovietų Sąjungoje komunizmas turėjo nemažai patriotinio, netgi nacionalistinio patrauklumo: revoliucija vykdyta (bent iš dalies) prieš išorės priešus; per ją Rusija tapo galinga pramonine ir karine valstybe. O Rytų Europai komunizmas buvo importuotas, svetimas dalykas. Lenkui, vengrui ar rumunui patriotui pasididžiavimo nekėlė netgi vietinių komunistinių režimų laimėjimai. Sovietų Sąjungos geografinis artumas ir karinis pranašumas vertė būti apdairius ir paklusnius, tačiau nepadarė Rytų europiečių nuoširdžiais Rusijos draugais ir ištikimais rėmėjais.

Perversmas Čekoslovakijoje ir santykių nutraukimas su Jugoslavija, abu įvykę 1948 m., buvo svarbiausios gairės satelizuojant Rytų Europos šalis.

Po palyginti laisvų 1946 m. rinkimų Čekoslovakijos komunistų partija tapo stipriausia šalies politine jėga. Tačiau komunistai dominavo toli gražu ne visur; antai jie turėjo savo rankose policiją, bet teisingumo ministras nekomunistas neretai atsisakydavo sankcionuoti jų veiksmus ar netgi atšaukdavo jų įsakymus. Palengva pradėjo atsigauti nekomunistinės partijos, kurias 1945—1946 m. patenkino grojimas antru smuiku. Vis daugiau kilo abejonių, ar per kitus rinkimus komu-

nistams pavyksią pakartoti 1946 m. pergalę. Parlamente jie turėjo nedidelę daugumą ir valdė drauge su socialdemokratais, kuriems vadovavo Zdenek Fierlinger. Bet tarp socialistų stiprėjo opozicija Fierlingerio politikai, dėl kurios jų partija pasidarė praktiškai neatskiriama nuo komunistų partijos. 1947 metų lapkritį daugumos sprendimu Fierlinger buvo pašalintas iš vadovų. Komunistai ėmė baimintis, kad jiems pritrūksią balsų ir kad jų pozicijos smarkiai susilpnėsiančios. Maskva ir kitos komunistų partijos nuolatos kritikavo juos už revoliucinio uolumo trūkumą, už „perdėtą norą" bendradarbiauti su buržuazinėmis partijomis Liaudies fronto koalicijoje. Tad buvo nuspręsta padaryti galą „formaliajai demokratijai" ir sulyginti Čekoslovakiją su kitomis Rytų Europos šalimis. Partija surengė keletą masinių demonstracijų ir 1948 metų vasario 25 dieną visiškai perėmė valdžią. Sergantis ir nenorintis rusų erzinti prezidentas Edvard Beneš nesijautė galįs atsispirti komunistų reikalavimams. Komunistų partija grasino panaudoti šalyje dislokuotus sovietų kariuomenės dalinius, jei jų reikalavimai nebūsią tuojau pat patenkinti. Nekomunistinės partijos buvo paleistos arba perimtos komunistų, jų vadovai areštuoti; užsienio reikalų ministras Jan Masaryk rastas negyvas ant grindinio priešais savo įstaigą. Niekas perversmui taip ir nepasipriešino; kalbama, kad komunistas Klement Gottwald, 1948 metų birželį pakeitęs Benešą, vėliau sakė, jog viskas ėję „kaip aštriu peiliu per sviestą".

Jugoslavijoje sovietams sekėsi kur kas blogiau. Iš visų Rytų Europos komunistų lyderių Josip Broz Tito (1892—1980) vienintelis buvo atėjęs į valdžią savo pastangomis, be sovietų pagalbos, o jo partiją plačiai palaikė gyventojai. Tai nuo pat pradžių teikė jam ypatingą padėtį ir įgalino Jugoslaviją laikytis labiau nuo Sovietų Sąjungos nepriklausomos politikos. 1945—1946 m. jugoslavai buvo kairysis, karingasis komunistinės stovyklos sparnas; jie purkštavo, kad sovietai per mažai remią jų teritorines pretenzijas (Trieste); jiems taip pat nepatiko rusų „didžiavalstybinis šovinizmas" ir tai, kad sovietai sabotuoją Jugoslavijos ekonominius planus. Po ilgų nesutarimų tarp Jugoslavijos kariuomenės vadų ir sovietų karinės misijos Belgrade 1948 metų kovo mėnesį Maskva atšaukė savo patarėjus. Jugoslavijos vadovybei SSKP nusiuntė laišką, pilną karčių priekaištų ir grasinimų: Tito jame prilygintas Trockiui ir kartu puolamas kaip nacionalistas; Jugoslavijos partijoje nesą demokratijos, o Tito mėginąs likvi-

duoti JKP; Jugoslavija išvaduota ir Jugoslavijos partija atėjusi į valdžią vien sovietų kariuomenės puolimo dėka, todėl Tito ir jo kolegos turėtų elgtis deramiau ir kukliau. Maskvos ir Belgrado konfliktas nelietė pagrindinių marksizmo-leninizmo principų, nors komunistinei doktrinai tame laiške ir skirta nemaža vietos. Sovietų norėta įvesti visišką kontrolę — kaip kitose Rytų Europos šalyse. Akivaizdu, kad Stalin klaidingai įvertino padėtį; pasak Chruščiovo, Stalin gyręsis, kad, norint nuversti Tito, jam užtektų pakrutinti mažąjį pirštą. Tačiau netgi didžiulės, keletą metų trukusios kampanijos nepakako pašalinti nepaklusnų Jugoslavijos vadovą, kuris, supratęs, kad kompromiso pasiekti nepavyksią, nusprendė stoti į kovą.

1948 metų birželio 28 dieną JKP buvo pašalinta iš Kominformo, ir kivirčas iškilo į viešumą. Mėgindama nuversti Tito ir Jugoslavijos vadovybę, Sovietų Sąjunga ėmėsi visų spaudimo priemonių, išskyrus tiesioginį karinį įsikišimą. Belgradą užsipuolė visi Maskvos satelitai; buvo nutrauktos visos prekybinės sutartys; Jugoslaviją bandyta parklupdyti ekonomine blokada. Prieš Tito ir jo kolegas buvo varoma neregėta propagandos kampanija, bet ji paveikė tik saujelę Jugoslavijos partijos lyderių; didžioji dauguma susitelkė aplink Tito. Nuo visų užsipuolimų režimas pasidarė dar populiaresnis šalies viduje, nes Tito dabar pasirodė kaip Jugoslavijos valstybinės nepriklausomybės gynėjas nuo svetimšalių brovimosi. Jugoslavija ėmėsi kurti savos rūšies socializmą: didelis dėmesys buvo skiriamas decentralizacijai, 1950 m. įsteigtos darbininkų tarybos įmonėms valdyti, mėginta apriboti naujojo elito privilegijas. Tai, kad buvo suimtas toks artimas Tito bendražygis kaip Milovan Djilas, kuris teigė, kad demokratizacija Jugoslavijoje netoli tenuėjusi ir kad čia atsiradusi nauja klasė, rodo, jog Tito liberalizmas nebuvo beribis. Tačiau palyginti su satelitais Jugoslavija buvo puikus demokratijos pavyzdys; ji išliko nepriklausoma tiek užsienio, tiek vidaus politikoje ir daugeliui Europos kairiųjų juodaisiais metais švietė kaip vilties švyturys. Sovietų požiūriu, nepavykęs bandymas nuversti „Tito kliką" buvo rimta nesėkmė, nieko gera nežadanti ateičiai. Globalinėje jėgų pusiausvyroje Jugoslavija kažin ar ką nors reiškė, tačiau tai, kad nedidelė šalis pasipriešino sovietų valiai, kėlė nerimą. Jei viena komunistų partija sėkmingai metė iššūkį sovietų vadovybei, vadinasi, grėsė pavojus, kad nepaklusnumas plis; tai buvo pasaulinio komunizmo monolito irimo pradžia.

Skilimas tarp Sovietų Sąjungos ir Jugoslavijos paskatino masinius valymus ir parodomuosius teismus visoje Rytų Europoje, tačiau, suprantama, nebuvo vienintelė jų priežastis; tokie teismai buvo neatskiriama stalinizmo sistemos dalis. Pirmomis aukomis — 1949 metų rugsėjį — tapo László Rajk, Vengrijos vidaus reikalų ministras, ir keletas mažiau žinomų Vengrijos lyderių. Rajk buvo apkaltintas tuo, kad per visą savo politinę karjerą buvo Dulleso informatorius, policijos šnipas ir Jugoslavijos vidaus reikalų ministro Aleksandaro Rankovićiaus samdinys. Rajk nuolankiai priėmė šiuos bei daugelį kitų, ne mažiau fantastiškų kaltinimų ir buvo nubaustas mirties bausme. Po to atėjo eilė Traichui Kostovui, Bulgarijos ministro pirmininko pavaduotojui, pogrindžio laikų partijos didvyriui. Kaltinimai buvo maždaug tokie patys kaip ir Rajkui, bet Kostov, užgrūdintas kankinimų ikikarinės Bulgarijos kalėjimuose, atvirame teisme nelauktai atsisakė prisipažinti kaltu, didžiai užrūstindamas tuos, kurie organizavo šį procesą. Čekoslovakijoje valymai prasidėjo 1949—1950 m. ir apogėjų pasiekė 1951 metų lapkritį, kai buvo teisiami Rudolf Slánský, buvęs partijos sekretorius, Vladimir Clementis, buvęs užsienio reikalų ministras, ir kiti. Ištikimo stalinisto Slánskio kaltės prisipažinimas atrodė dar mažiau įtikinamas negu kitų Rytų Europos komunistų lyderių. Jis ir jo kolegos buvo apkaltinti tarnavimu užsienio žvalgyboms, finansinėmis machinacijomis ir — naujovė — sionizmu; jų teisme atvirai skambėjo antisemitinės gaidos. Tuo tarpu visi žinojo, kad žydų kilmės Slánský visą gyvenimą buvo nesutaikomas sionizmo priešas. Juo toliau, juo groteskiškesni darėsi teismai, tačiau kaltinamieji nesiliovė liudiję prieš save; kartais juos apkaltindavo ir jų žmonos bei vaikai.

Pasaulis visa tai stebėjo su nuostaba ir siaubu, neįstengdamas suprasti, kas galėjo priversti kaltinamuosius prisiimti akivaizdžiai absurdiškas kaltes. 1952 metų gegužę valymo aukomis Rumunijoje tapo du žymiausi partijos veikėjai Ana Pauker ir Vasile Luca; buvusiam partijos sekretoriui Patrascanui mirties nuosprendis įvykdytas 1954 metų balandį. Lenkijoje 1949 m. suimti Władisław Gomułka, Marian Spychalski ir Zenon Kliszko. Rytų Vokietijoje 1950 m. iš vadovybės pašalintas Paul Merker, po darbininkų sukilimo 1953 metų birželį — Wilhelm Zaisser ir Rudolf Herrnstadt. Tai tik keletas žymesniųjų iš daugelio, patekusių į nemalonę, suimtų ar nuteistų mir-

ties bausme. Čekoslovakijoje valymai iš viso palietė 550 000 partijos narių, Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje — 300 000, ir tik truputį mažiau kitose satelitinėse šalyse. Eiliniams nariams tai paprastai reiškė ne daugiau kaip kasdienio gyvenimo apsunkinimą ir galbūt darbo netekimą. Bet juo aukštesnę padėtį turėjo auka, juo grėsmingesnės buvo pasekmės. Visų teismų bendrą vardiklį atrasti neįmanoma. Kai kuriais atvejais svarbiausią vaidmenį vaidino vidaus intrigos ir kova dėl valdžios; bemaž neabejotina, kad Rákosi laikė Rajką pavojingu varžovu, o bulgarų lyderis Vulko Červenkov dėl panašių priežasčių stengėsi pašalinti Kostovą. Itin nuožmų Prahos proceso pobūdį aiškinti vien nesantaika čekų vadovybėje jau sunkiau; matyt, didelę įtaką čia turėjo sovietų spaudimas. Lenkijos partinė vadovybė, nors ir suėmė Gomułką su bendražygiais, bet atsispyrė sovietų reikalavimui surengti parodomąjį teismą. Procesai ir valymai kartais aiškinami istorinėmis tradicijomis, politinėmis ir psichologinėmis priežastimis. Tvirtinama, kad stalinistinė sistema buvusi pagrįsta teroru ir kad dažnų teismų ir valymų reikėję gyventojams įbauginti. Šiuose teiginiuose esama tiesos, bet vis dėlto motyvai, matyt, buvo iracionalūs. Tikriausiai nebūta jokio bendro plano, ir daugelis įvykių lieka nepaaiškinami iki šių dienų.

Paskutiniaisiais Stalino eros metais Rytų Europoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje, nepaprastai sparčiai augo pramonės gamyba, tačiau gamybos kaštai buvo nežabotai dideli, ir gyvenimo lygis iš tikrųjų nusmuko. Trūkumai beveik visose ekonomikos šakose blogai veikė vartotojus ir kėlė pavojų ekonomikos augimui ateityje. Vienos šalys buvo paveiktos labiau nei kitos — antai Vengrijai 1953 m. nedaug tetrūko iki ekonominės katastrofos, tuo tarpu padėtis kaimyninėje Čekoslovakijoje buvo ne tokia kritiška. Po Stalino mirties, sekdamos Malenkovo pavyzdžiu, visos „liaudies demokratijos" ėmėsi koreguoti savo ekonominę politiką; permainų įvyko ir politinėje srityje. Vengrijoje „naujasis kursas" peržengė Maskvos nustatytas ribas; Rákosi teko atsisakyti ministro pirmininko pareigų, ir Imre Nagy, „maskvietis" kaip ir Mátyás Rákosi, tačiau kur kas liberalesnių ir demokratiškesnių pažiūrų, pradėjo ekonomines ir politines reformas. Sunkiosios pramonės plėtojimą liautasi laikyti savitiksliu; paleista daug politinių kalinių, atmosfera šalyje pasidarė žymiai laisvesnė. Nagy įgijo didžiulį populiarumą masėse, tačiau būtent tai nuteikė prieš jį senąją vadovybę. Pasitraukus

Malenkovui, turėjo pasitraukti ir Imre Nagy; 1955 metų pabaigoje jis buvo pašalintas iš partijos. Į valdžią sugrįžo stalinistai, bet jiems nepavyko atgauti visų prarastų pozicijų. Vis didėjantis darbininkų ir valstiečių, o pirmiausia jaunosios kartos bei studentų nepasitenkinimas anksčiau ar vėliau turėjo prasiveržti — po metų taip ir atsitiko.

Augantis nepasitenkinimas Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje pasireiškė 1953 metų birželio 17-osios sukilimu Rytų Berlyne ir didžiuliu streiku Čekijos mieste Pilzene. Abi vyriausybės puolėsi gerinti gyvenimo sąlygas, tačiau politinių reformų nesiėmė. Čekų komunistų vadas Klement Gottwald mirė 1953 m., bet Antonin Zápotocky ir ypač Antonin Novotny, vėliau tapęs svarbiausia režimo figūra, buvo tipiški stalinizmo eros produktai. Lenkija ir Rumunija paskutinės iš Rytų Europos šalių pasuko „naujuoju kursu“. Teismai ir kiti vėlyvojo Stalino valdymo laikotarpio išmėginimai jas palietė kiek mažiau negu kitus satelitus. Lenkų partijos vadovas Bolesław Bierut 1954 m. neteko ministro pirmininko posto; po to, kai į Vakarus pabėgęs vienas aukštas lenkų pareigūnas paskelbė sensacingų žinių apie slaptosios policijos veiklą, tų pačių metų gruodį atsistatydino valstybės saugumo ministras. Pirmosios reformos buvo grynai ekonominio pobūdžio, bet opozicinis judėjimas veikiai įgavo pagreitį. Komunistų partija, kurios narių skaičius kasmet vis mažėjo, pasijuto atskirta nuo itin antikomunistiškai nusiteikusios visuomenės, o partijos viduje stiprėjo opozicija vadovybei. 1955 m. Lenkijoje ir Vengrijoje buvo susidariusi priešrevoliucinė padėtis, ir, kaip parodė kitų metų įvykiai, iki sprogimo tetrūko menkos kibirkštėlės.

Stalino politika Rytų Europos imperijoje turėjo didžiulių politinių, socialinių ir ekonominių pasekmių. Išskyrus Jugoslaviją, visos šalys pasidarė monolitinio bloko dalimi. Jų politika, ekonomika, karinės pajėgos, vadovaujant ir griežtai prižiūrint sovietams, buvo integruotos. Kaip Rytų Europos atsvaras Marshallo planui, 1949 metų sausį Varšuvoje buvo įkurta ESPT (Ekonominės savitarpio pagalbos taryba), o Varšuvos paktas (pasirašytas 1955 m.) buvo karinis atsakas į NATO atsiradimą. Bet tai tebuvo oficialus esamos padėties įteisinimas. Valdant Stalinui, Sovietų Sąjunga nedvejodama kišosi į savo satelitų vidaus reikalus — visais lygiais ir visose srityse. Jo įpėdiniai elgėsi taktiškiau, nors jų savitvarda turėjo ribas, kaip kad parodė 1956 m. įvykiai Budapešte.

Stalinistinėje centralizavimo ir griežtos kontrolės sistemoje glūdėjo jos pačios žlugimo užuomazgos. Ši politika žeidė tautinius žmonių jausmus, o retkarčiais sukeldavo netgi komunistų vadovų priešiškumą. Nors joks komunistų lyderis nenorėjo keisti socialinės santvarkos, tačiau laisvo nuo išorės kišimosi, demokratiškesnio ir humaniškesnio tautinio komunizmo idėja turėjo ne vieną atvirą pasekėją ir daugybę slaptų šalininkų. Tautinis komunizmas nebūtinai reiškė, kad ilgainiui atsirasiąs liberalesnis režimas, bet jis atvėrė vartus daugeliui permainų, įvykusių Rytų Europoje kitą dešimtmetį.

ANTRA DALIS

EKONOMIKOS STEBUKLAS

EUROPOS EKONOMIKOS BŪKLĖ 1945 METAIS

Vakarų Europoje, teužimančioje 3 procentus Žemės rutulio sausumos, 1960 m. gyveno maždaug 9 procentai pasaulio gyventojų. Jai teko ketvirtadalis pasaulio pramonės gamybos ir 40 procentų pasaulio prekybos, taigi ji buvo didžiausia pasaulio rinka. Europos pokario metų augimas kėlė nuostabą; nedaug stebėtojų karo pabaigoje tikėjosi, kad Europa šitaip greitai išsigydysianti žaizdas. Ikikarinėje Europos istorijoje mažai terasime ženklų, žadančių spartų augimą. Apibendrindamas Europos padėtį ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, vienas švedų ekonomistas rašė, kad technologijos permainų ir naujų poslinkių tarptautinėje rinkoje atžvilgiu Europa buvo įstrigusi pusiaukelėje. Permainoms kliudė daug veiksnių: pasenusi įranga, trukdantys vyriausybių, įmonių administracijos ir pačių darbininkų veiksmai. Žemės ūkio našumas buvo žemas, daugelis pramonės šakų stagnavo, plataus masto nedarbas trukdė augti nacionaliniam produktui ir pajamoms; pasak Svennilsono, „Europą kamavo susenusios, perdėm kapitalizuotos, ūmių permainų nepakenčiančios ekonominės sistemos arterioskleroze". Antrasis pasaulinis karas smarkiai nuniokojo ūkį, paralyžiavo ekonominę veiklą; apskaičiuota, kad bemaž metus po išvadavimo Prancūzijos ir Belgijos pramonė dirbo tik 20—35 procentais prieškarinio pajėgumo, o Vokietijoje gamyba buvo netgi dar mažesnė. Britanija, patyrusi mažiau tiesioginių nuostolių negu žemynas, prieškarinį gamybos lygį pasiekė 1946 m., tačiau daugumos Europos šalių padėtis buvo kur kas niūresnė; pakanka vieno pavyzdžio — tais metais Vakarų Europoje plieno išlydyta tik pusė 1939 m. kiekio.

Labai trūko maisto, tad daug jėgų teko skirti bado grėsmei išvengti. 1945 ir 1946 m. pasiekta viltingos pažangos, bet 1947 m. ištiko didysis atkrytis, kai dėl klimato sąlygų pražuvo didžiuma žemės ūkio derliaus. Po tų katastrofiškų metų, atsiradus daugiau trąšų, padėtis ėmė gerėti. Britanija pirmoji pradėjo mechanizuoti žemės ūkį; šeštajame dešimtmetyje ja pasekė ir žemynas.

Pramonė gijo irgi gana sparčiai. 1948 m. Prancūzijos ir daugumos kitų Europos šalių (išskyrus Vokietijos) pramonė jau gamino daugiau negu prieš karą. Po Pirmojo pasaulinio karo irgi atsigauta taip pat greitai, bet daugelis dar nebuvo užmiršę, kad veržlumas tuomet po keleto metų išseko ir atėjo ilgas sąstingio ir nuosmukio laikotarpis. Nejaugi istorija pasikartosianti? Sunkumai atrodė neįveikiami. Dėl karo metais nepatenkintos paklausos vis didėjo infliacinis spaudimas. Su šia grėsme susidūrė visos Europos vyriausybės. Prekybos balansas su Jungtinėmis Valstijomis vis blogėjo, dėl to susidarė didžiulis dolerių stygius. Kaip niekada anksčiau Europa priklausė nuo eksporto; norint atgauti savo kaip gamintojos padėtį, jai reikėjo pirktis naują įrangą ir žaliavas, bet tam ji neturėjo pinigų. Šį mokėjimų balanso deficitą mažino tik didelės Amerikos dotacijos, o po 1947 m. — Marshallo planas. Pasak OEEC leidinio *Ekonominė pažanga ir Vakarų Europos problemos* (1951 birželis), Marshallo planas buvo tarsi kraujo perpylimas, „palaikęs silpstančias Europos ekonomikas ir suteikęs joms jėgų siekti atgimimo". Nuo 1947 m. pabaigos iki 1950 m. birželio šalys, labiausiai reikalingos paramos, gavo apie 9,4 milijardo dolerių. Tai stulbinamai paspartino ekonomikos pažangą — per tuos trejus metus bendra prekių ir paslaugų apimtis padidėjo 25 procentais, o antroje 1950 m. pusėje ji jau 30—35 procentais viršijo prieškarinį lygį. Svarbiausiose pramonės šakose pažanga buvo dar įspūdingesnė: nuo 1947 m. iki 1950 m. plieno gamyba padidėjo 70 procentų, cemento — 80 procentų, automobilių — 150 procentų, naftos produktų — 200 procentų. Eksportas išaugo 91 procentu, ir Europa jau buvo beatsistojanti ant kojų, bet, 1950 m. vasaros pradžioje prasidėjus Korėjos karui, šiems laimėjimams iškilo pavojus. Ėmė trūkti žaliavų, pašoko kainos, vėl atgijo infliacijos procesai. Dėl devalvacijos Europos prekės jau galėjo konkuruoti pasaulio rinkose, buvo sumažėjęs dolerių stygius, bet įsiliepsnojus karui žaliavų kainos pašoko aukštyn ir labai pakeitė eksporto ir importo kainų santykį. Be to, reikėjo stiprinti Europos gynybą; 1950 m. gynybai buvo išleista nemaža Euro-

pos gamybinių išteklių dalis, tad teko smarkiai sumažinti kiekį prekių, skirtų civiliniam vartojimui. Kadangi kai kurių Europos šalių — tokių kaip Vokietija, Austrija ir Graikija, — pažanga buvo vos žymi ir kadangi didelė dalis Europos importo vis dar buvo apmokama iš Amerikos paskolų, perspektyvos vėl ėmė atrodyti niūriai. Tačiau, kaip vėliau paaiškėjo, Korėjos karas tik trumpai pristabdė Europos atgimimą. Pramonės ir žemės ūkio modernizacija buvo vykdoma toliau; struktūrinis nedarbas ir dolerių stygius pamažu nyko. Kiekviena šalis turėjo savo atskirą planą, kaip paspartinti ekonomikos vystymąsi; pats garsiausias iš jų — prancūzų Monnet planas. Tie planai buvo kupini rekomendacijų, kaip išplėsti nacionalinę ekonomiką ir eksportą. Bet jie turėjo vieną lemtingą ydą — nebuvo tarpusavyje koordinuojami; atvirkščiai, neretai vienas kitą dubliuodavo. Netrukus susivokta, kad visoms Europos šalims teksią kentėti, jei nebus liberalizuota prekyba ir pašalinti muitų barjerai, jei Europos ekonomika nepasidarys kur kas labiau integruota negu prieš karą. Schumano planas buvo vėlesnių ir didingesnių Vakarų Europos ekonominės vienybės planų pirmtakas. Pokario metų pakilimą Europos planuotojai laikė tik pirmu žingsniu į didesnį tikslą; jie džiaugėsi, kad Europos ekonomika šitaip greit pasiekė ikikarinį lygį, bet neužmiršo ir to, kad ketvirtąjį dešimtmetį Europa toli gražu nebuvo klestintis žemynas. 1938 m. daugelio šalių pramonė gamino mažiau negu prieš dešimtį metų. Didėjant gyventojų skaičiui, Europai reikėjo ilgo nepertraukiamo augimo laikotarpio. *Europos ekonominėje apžvalgoje*, išleistoje 1951 m., buvo pranašaujama, kad iki dešimtmečio pabaigos pramonės gamyba padidėsianti 40—60 procentų. Bet šis tikslas buvo pasiektas jau dešimtmečio viduryje, ir kilimas tęsėsi toliau. 1964 m. Europos pramonė gamino du su puse karto daugiau negu 1938 m.

Ekonomistai pripažįsta, kad tokio ilgo klestėjimo laikotarpio, kokį Europa išgyveno šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį, istorijoje dar nebuvę. Pasak Anguso Maddisono, „Europos žemyne šeštasis dešimtmetis buvo nuostabus — augo gamybos apimtys ir ilgalaikės vartotojų investicijos, užimtumas pasiekė istorijos dar niekada neužfiksuotą lygį, raidos ritmo bemaž netrikdė recesijos". Andrew Shonfield rašė, kad gamyba augo nepaprastai greitai, kad nebūta jokių stabčiojimų ir žingsnių atgal, kad gyvenimas pagerėjo visiems sluoksniams. Michael Postan pažymėjo, kad vis didėjanti gausybė buvo unikalus pokario metų ekonomikos bruožas; taip pat nuostabu ir netikėta tai, kad ekonomi-

kos augimą taip smarkiai skatino visuomenės nuotaikos ir vyriausybės politika. Iš lentelės matyti, kaip 1948—1963 m. kasmet vidutiniškai didėjo svarbiausių Europos šalių bendrasis vidaus produktas* (procentais):

Austrija	5,8	Olandija	4,7
Belgija	3,2	Prancūzija	4,6
Danija	3,6	Švedija	3,4
Italija	6,0	Šveicarija	3,4
Jungtinė Karalystė	2,5	Vokietija	7,6
Norvegija	3,5		

Pokario laikotarpio pradžioje augimo tempas Vokietijoje, Austrijoje ir Graikijoje buvo mažesnis negu kitur, nes šių šalių ekonomikas buvo smarkiai nualinęs karas. Dėl tos pačios priežasties jų raida šeštojo dešimtmečio viduryje ir pabaigoje jau buvo spartesnė negu kitų šalių. Ir Italijoje, po vangaus starto, ekonomikos raida įgijo pagreitį tik baigiantis šeštajam dešimtmečiui. 1959 m. Italija gamino 64 procentais daugiau negu dešimtmečio pradžioje; 1959—1961 m. kasmetinis augimo tempas buvo 7,5 procento. Prancūzijoje, Olandijoje, Šveicarijoje ir Ispanijoje gamybos prieaugis per dešimtmetį buvo 45—50 procentų, bemaž prilygo Europos vidurkiui. Šiose šalyse augimas paspartėjo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo dešimtmečio pradžioje. Netgi brandi Švedijos ir Šveicarijos ekonomika, mažiausiai nukentėjusi nuo karo, 1964 m. pasiekė 6 ir daugiau procentų augimo tempą. Britanijoje ir Belgijoje gamyba didėjo lėčiau; dešimtmečio pabaigoje Britanija gamino tik 21 procentu, Belgija — 26 procentais daugiau. Tačiau Belgijoje augimas paspartėjo septintojo dešimtmečio pradžioje; pavėluotai, mėšlungiškai į priekį žengtelėjo ir Britanija. Šeštąjį dešimtmetį tarp greičiausiai augančių ekonomikų pirmavo Vokietija, bet septintąjį dešimtmetį jau susidarė kitoks vaizdas:

---

* Bendrasis nacionalinis produktas, BNP, — tai visuminė pagamintų prekių ir suteiktų paslaugų vertė, užbaigtas prekes pristačius galutiniams pirkėjams. Bendrasis vidaus produktas, BVP, apskaičiuojamas iš BNP atmetus užsienyje gautas pajamas. (*Aut. past.*)

VIDUTINIS METINIS BNP PRIEAUGIS 1960—1965
(*procentais*)

Italija	5,1	Britanija	3,3
Prancūzija	5,1	Japonija	9,6
Vokietija	4,8	JAV	4,5

Pokario Europos ekonomikos augimą pirmiausiai sutrikdė Korėjos karas, paskui — 1957—1958 m. recesija. Pastarojo sutrikimo priežastys buvo sudėtingesnės negu pirmojo. Keletas Europos šalių — ypač Prancūzija, Britanija, Belgija ir Danija — ėmėsi apribojamųjų priemonių, norėdamos sumažinti spaudimą savo valiutoms, kuris buvo padidėjęs dėl nepalankaus mokėjimų balanso. Augimo tempas buvo sulėtintas sąmoningai, į tai žiūrėta kaip į laikiną priemonę. Šeštojo dešimtmečio recesijos buvo trumpalaikės ir neturėjo rimtesnių pasekmių; netgi nesėkmingais 1952 ir 1958 m. Europos gamyba pakilo maždaug 2 procentais. Tuo tarpu septintojo dešimtmečio recesijos buvo rimtesnio pobūdžio: 1963—1965 m. sulėtėjo Prancūzijos ekonomikos augimas, 1963—1964 m. krizė ištiko Italiją, 1966—1967 m. sustojo Vokietijos ekonominis stebuklas. Daugumai Europos šalių 1964 m. buvo puikūs metai — pramonės gamyba padidėjo 7 procentais, kai kurių pažanga buvo netgi dar didesnė, bet prasti Italijos rodikliai (0,3 procento) sugadino bendrą vaizdą. O 1967 m. buvo krizės metai — Britanijoje, Vakarų Vokietijoje ir Austrijoje pramonės gamyba sumažėjo, ir vidutinis Europos prieaugis tesudarė 1,2 procento. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje būta naujo šuolio, o po jo prasidėjo smarkus 1972—1973 m. nuosmukis. Našumo augimas Europoje, šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį vidutiniškai sudaręs 5,5 procento, aštuntąjį dešimtmetį nukrito iki maždaug 2 procentų ir vėl ženkliau pakilo tik devintojo dešimtmečio viduryje. Šias tendencijas ir jų priežastis aptarsime vėliau.

Audringa Europos ekonomikos raida per du dešimtmečius po karo turėjo tam tikrų unikalių bruožų. Dar niekada istorijoje, netgi prieš Pirmąjį pasaulinį karą, Europos pramonė nebuvo padariusi tokios įspūdingos pažangos. Netgi vangi britų pramonės plėtotė buvo spartesnė negu iki 1914 m., ką jau kalbėti apie laikotarpį tarp abiejų karų. Visa tai davė daug peno ekonomistų apmąstymams. Marksistai (ir ne vien jie) dau-

gelį metų pranašavo kapitalizmo pabaigą, tvirtindami, kad jis seniai išsėmęs savo istorinį potencialą. Jų požiūriu, kapitalistinė ekonomika, kaip parodė 1929 m. krizė ir ketvirtojo dešimtmečio nuosmukis, pasidarė nebepajėgi skatinti ūkio raidą. Tai, kad Europos kapitalistinės ekonomikos buvo pradėjusios naują gyvenimą ir padarė didelę pažangą, tarytum paneigė šitokias prielaidas. Amerikos neomarksistai tvirtino, kad pokario bumą iš esmės nulėmė karinė pramonė, kad stabilizuojantis faktorius buvo gynybos išlaidos. Tokie argumentai vargu ar taikytini Europos raidai. Paprastos formulės, kuri paaiškintų pakilimą po Antrojo pasaulinio karo, nėra. Dauguma Europos vyriausybių buvo įsidėjusios į galvą didžiosios prieškario depresijos pamokas, tad sugebėjo išlaikyti aukštą perkamąją galią ir tuo skatinti paklausą, pasinaudodamos Keyneso metodais — mokesčių dydžio kaitaliojimu, monetarine politika, pinigų leidimu ir skolinimusi. Sumažėjo muitų barjerai tarp šalių; Bendroji rinka ir jos varžovė EFTA (Europos laisvosios prekybos asociacija) atvėrė didžiules rinkas, tuo paskatindamos ekonominę veiklą. Įvairių šalių pramonės bendradarbiavo kaip niekada plačiai, ir Europa ėmė naudotis kai kuriomis bendradarbiavimo teikiamomis galimybėmis, iš kurių praeityje pelnėsi viena Amerika. Didieji verslo koncernai, tokie kaip „Unilever", ICI, Vokietijos chemijos įmonės, Vokietijos, Italijos ir Prancūzijos automobilių gamintojai (neminint daugybės kitų), galėjo planuoti ir gaminti pigiau, racionaliau, daugiau lėšų skirti tyrimams. Drauge Europos ekonomika pasidarė kur kas planingesnė ir mažiau kapitalistinė (*laissez faire* prasme) negu anksčiau. Buvo nacionalizuotos Britanijos ir Prancūzijos anglių kasyklos; visa elektros gamyba atsidūrė valstybės rankose Italijoje ir Britanijoje, beveik visa — Prancūzijoje ir Vokietijoje. Taip pat oro transportas, geležinkeliai, kiek mažesniu mastu jūrų transportas (80 procentų Italijoje, 37 procentai Prancūzijoje). Valstybei priklausė apie 40 procentų Italijos ir Prancūzijos bankų; buvo nacionalizuota 60 procentų Italijos ketaus ir plieno pramonės ir tiek pat prancūzų aviacijos pramonės; tokių pavyzdžių galima pateikti ir daugiau. Taigi valstybės vaidmuo nacionalinėje ekonomikoje pasidarė nepalyginti didesnis negu anksčiau, bet šie nuosavybės pokyčiai patys savaime nėra pakankami didžiajam pokario pakilimui paaiškinti. Vakarų Vokietija, vykdžiusi liberalią ekonominę politiką, padarė tokią pat pažangą kaip Italija ir Prancūzija, kurios labiau pasikliovė planavimu ir valstybine nuosavybe. Įtakinga ekonomistų mokykla (W. A. Lewis,

Kindleberger) teigė, kad sparčią Europos ekonomikos plėtrą nulėmė išaugusi darbo jėgos pasiūla, susidariusi dėl didelio natūralaus gyventojų prieaugio, dėl imigracijos, dėl bedarbių buvimo ir dėl darbininkų perėjimo iš žemės ūkio į pramonę; Europos darbo jėgos pertekliui išsekus, ekonomikos augimo tempas sumažėjo — vietoje 6—8 procentų per metus dabar įprastas prieaugis pasidarė 2—4 procentai. Tai tikėtinas aiškinimas. Po karo Europa turėjo didelių tiek darbo jėgos, tiek įrengimų išteklių; juos tinkamai panaudojus, prasidėjo neregėta ekonomikos plėtra. Kai kurios iš šių sąlygų daugiau nepasikartojo, todėl septintajame dešimtmetyje augimo tempai palengva ėmė mažėti. Bet prie pakilimo prisidėjo ir kiti veiksniai: didesnis darbo našumas, techninės naujovės, pasaulio prekybos plėtotė ir netgi psichologinės priežastys — tokios kaip didesnis pramonininkų, bankininkų ir ekonomikos planuotojų pasitikėjimas savimi.

PRAMONĖS GAMYBA RYTŲ EUROPOJE (1958 = 100)

	1938	1948	1953	1959	1962	1965
Bulgarija	11	22	55	121	170	238
Čekoslovakija	31	44	64	112	143	159
Jugoslavija	29	43	53	113	150	217
Lenkija	16	28	61	109	145	182
Rytų Vokietija	38	27	66	112	137	159
Rumunija	25	22	63	110	168	243
SSRS	23	40	58	111	146	184
Vengrija	28	38	84	111	149	177

Sovietų Sajungos ekonomika po karo irgi sparčiai žengė į priekį. 1952 m. buvo iškasta du kartus daugiau anglių negu 1945 m.; plieno, naftos, elektros gamyba per tą patį laikotarpį patrigubėjo. Stalin su savo padėjėjais buvo įsitikinęs, kad sovietų ekonomika daug pranašesnė už „kapitalistinio pasaulio“ ekonomiką, nes ji planinga, nėra nedarbo ir jos ištekliai visuomet būsią geriau panaudojami. Ketvirtąjį dešimtmetį, kai Vakarus slėgė didžioji krizė, sovietų ekonomika iš tiesų išsiveržė į priekį, ir šalis tapo antra didžiausia pramonine valstybe pasaulyje. Pagal oficialią (bet melagingą) statistiką, sovietų nacionalinės pajamos ištisus dešimtmečius pastoviai augo po 8—10 procentų per metus; pra-

monės gamyba 1963 m. esą buvusi keturiasdešimt keturis kartus didesnė negu trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Tikslas pavyti ir pralenkti Ameriką pirmą sykį buvo užsibrėžtas prasidėjus ketvirtajam dešimtmečiui; šeštąjį dešimtmetį Chruščiov paskelbė, kad tas tikslas būsiąs pasiektas 1970 m. Tiesa, oficialūs duomenys Stalino laikais visuomet būdavo nepatikimi; neabejotina, kad netgi septintąjį dešimtmetį gyvenimo lygis Sovietų Sąjungoje buvo gerokai žemesnis negu Vakaruose. Jis netgi buvo žemesnis ir už kai kurių Rytų Europos šalių. Ir nors sovietų ekonomika žengė į priekį, jos augimo sparta mažėjo. Geroka pažanga padaryta šeštąjį dešimtmetį — 1957 m. sovietų BNP sudarė 36 procentus amerikiečių BNP, o po penkerių metų pasiekė 50 procentų žymę. Tuo metu SSRS atrodė turinti neblogas galimybes per dešimtmetį ar du pavyti Ameriką, jeigu būtų išsilaikęs toks pat augimo tempas. Po 1962 m. pažanga sulėtėjo, tuo tarpu Amerika, atsigavusi po septintojo dešimtmečio pradžios recesijos, ėmė žengti sparčiau. 1968 m. sovietų BNP vis dar sudarė pusę amerikiečių BNP. Po daugelio metų, devintojo dešimtmečio pabaigoje, jau *glasnost* laikais, pirmą sykį paskelbus daugiau ar mažiau teisingą statistiką, paaiškėjo, kad sovietų BNP buvo gerokai mažesnis negu pusė Jungtinių Valstijų BNP. Kitaip tariant, sovietų ekonominiai laimėjimai nuo ketvirtojo dešimtmečio buvo smarkiai perdedami, tad netgi dabar sunku atskirti, kur propaganda, kur fantazija, o kur tikrovė. Sovietų ekonomikos planuotojai visą dėmesį sutelkė į lenktynes su Amerika ir neatkreipė dėmesio į tai, kad kai kuriose Vakarų Europos šalyse, o ypač Japonijoje ekonomika augo greičiau negu Jungtinėse Valstijose.

Sovietų, kaip ir Vakarų Europos, ekonomika kentėjo nuo įvairiausių disproporcijų, tik jos buvo kitokio pobūdžio. Stalino laikų ekonominė politika teikė pirmenybę sunkiajai pramonei — žemės ūkio, lengvosios pramonės ir apskritai plataus vartojimo prekių sąskaita. Sovietų pramonės plėtojimas, ypatingą dėmesį skiriant sunkiajai pramonei ir ginkluotei, davė įspūdingų rezultatų, tačiau jie buvo pasiekti didele kaina — tiek politiniu, tiek ekonominiu požiūriu. Šitokį augimą lydėjo žiaurios represijos ir didelės žmonių kančios; jis reiškė nepaisymą didėjančio poreikio geriau gyventi. Taip pat buvo švaistomi didžiuliai ištekliai. Daugelis gaminamų prekių dėl prastos kokybės stačiai buvo netinkamos naudoti. Šie neatitikimai dar labiau išryškėjo paskutiniais Stalino valdymo metais, ir jo įpėdiniams bemaž tuoj pat iškilo neatidėliotina būti-

nybė pertvarkyti sovietų pramonę ir žemės ūkį. Sunkiąja pramone ir toliau rūpintasi labiausiai, tačiau kur kas daugiau išteklių dabar buvo skiriama žemės ūkiui, namų statybai ir plataus vartojimo reikmenų gamybai. Šiose srityse pasiekta nemaža pažangos, ženkliai pakilo gyvenimo lygis — ne tiek kiek Vakarų Europoje, bet gana įspūdingai, palyginti su Stalino laikais. Septintąjį dešimtmetį buvo toliau vykdomos ekonominės reformos, tiesa, be didelio entuziazmo, pirmiausiai stengiantis decentralizuoti ūkį ir padaryti pelningesnes pavienes pramonės šakas bei įmones, daugiau dėmesio skiriant našumui.

Apskritai imant, ekonomikos raida komunistinėse Rytų Europos šalyse buvo tokia pat kaip Sovietų Sąjungoje. Po greito pramonės gamybos kilimo šeštąjį dešimtmetį sekė sąstingis bei nuosmukis septintojo dešimtmečio pradžioje ir trumpas šoktelėjimas dešimtmečio pabaigoje. Visos šios šalys pirmenybę teikė sunkiajai pramonei, visos turėjo nemažų sunkumų žemės ūkio srityje. 1960—1963 m. Rytų Vokietijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos žemės ūkis gamino netgi mažiau negu prieš karą. Menkiau industrializuotos šalys — Bulgarija, Jugoslavija, Rumunija — vystėsi sparčiausiai, tuo tarpu Lenkija, Rytų Vokietija, Čekoslovakija ir Vengrija, pradėjusios nuo aukštesnio lygio, nepadarė tokios didelės pažangos. Visoms šioms šalims reikėjo įveikti daugybę kliūčių: karo sugriovimų pasekmes, Sovietų Sąjungai mokamas reparacijas, nepalankias prekybos sutartis su savo vyresniuoju partneriu, žemės ūkio kolektyvizacijos sukeltą didžiulę sumaištį. Turint visa tai omenyje, jų pažanga buvo gana įspūdinga, bet nė iš tolo neprilygo Vakarų Europos ekonominiam augimui. Lentelėje parodyta, kiek nuo 1938 iki 1964 m. įvairiose Europos šalyse padidėjo BNP (procentais):

Vakarų Vokietija	220	Rumunija	118
Olandija	152	Lenkija	115
Bulgarija	147	Graikija	97
Prancūzija	135	Vengrija	84
Italija	132	Čekoslovakija	84

Vertinant absoliučiai, Lenkijos bendrasis nacionalinis produktas 1964 m. Rytų Europoje buvo didžiausias, po jo ėjo Rytų Vokietijos ir Čekoslovakijos BNP. Visų šešių Rytų Europos šalių BNP, kartu sudėjus, pranoko Prancūzijos, bet neprilygo Vakarų Vokietijos BNP.

Žvelgiant plačiau, Vakarų ir Rytų Europos pokario metų raida turėjo tam tikrų panašumų: ekonominė pažanga buvo spartesnė negu bet kuriuo kitu ankstesnės žemyno istorijos laikotarpiu; tiek Vakaruose, tiek Rytuose augimo tempas sumažėjo, einant į pabaigą antram pokario dešimtmečiui. Didžiausią įspūdį darė menkiau išsivysčiusių Rytų ir Pietų Europos šalių industrializacija ir pramoninių šalių visapusiška pažanga bei iš to plaukiantis gyvenimo lygio kilimas. Įvyko ir milžiniškų kokybinių permainų. Pagerėjo butų sąlygos, sutrumpėjo darbo laikas, kaip niekada anksčiau išsiplėtė švietimo įstaigų tinklas. Europiečiai geriau maitinosi ir geriau rengėsi, šeštojo dešimtmečio viduryje praktiškai išnyko nedarbas, vis didėjo darbo jėgos paklausa. Šimtai tūkstančių darbininkų iš Pietų ir Pietryčių Europos migravo į Vokietiją, Prancūziją, Šveicariją, ieškodami geriau negu jų gimtose šalyse apmokamo darbo. Beveik visur buvo įgyvendinami socialinės rūpybos projektai, garantuojantys sveikatos apsaugą, pensijas, bedarbių pašalpas ir daug kitokių dotacijų bei paslaugų. Smarkiai pasikeitė gamybos technologija, didėjo specializacija, ir pramonės darbininkams bei ūkininkams reikėjo kur kas daugiau techninių žinių. Nekvalifikuotas darbininkas užleido vietą kvalifikuotam arba pusiau kvalifikuotam, valstietis — žemės ūkio specialistui. Auganti gerovė sukėlė didelių socialinių pokyčių. Daugelio sociologų nuomone, dirbantieji fizinį darbą palengva įsiliejo į viduriniąją klasę. Tuo tarpu marksistai teigė, kad, nepaisant pagerėjimo, skurdas ir socialinė neteisybė niekur nedingo; jie atmetė visuomenės mokslų specialistų išvadas, kad darbininkų suburžuazėjimas jau esąs įvykęs faktas. Bet niekas nesiginčijo, kad po Antrojo pasaulinio karo praėjus dvidešimčiai metų Europos darbininkas jau turėjo ką prarasti — ne vien savo grandines.

1940 m. Vakarų Europoje (Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos šalyse) gyveno 264 milijonai žmonių; po dvidešimt penkerių metų — 320 milijonų. Nė vienas ketvirtojo dešimtmečio demografas nenumatė tokio spartaus prieaugio.* Iki Pirmojo pasaulinio karo gyventojų skaičius didėjo nuolatos, nepaisant gana gausios emig-

* Žiūrint santykiškai, Europos dalis tarp pasaulio gyventojų nuolat mažėja. Vakarų ir Rytų Europoje, kartu paėmus, dabar (1990) gyvena 16 procentų visų žmonių, o demografai pranašauja, kad 2025 metais Europoje gyvensią tik 10 procentų. (*Aut. past.*)

GYVENTOJŲ SKAIČIUS (tūkstančiais)

	1950	1966	1990
Austrija	6900	7300	7700
Belgija	8600	9500	9900
Čekoslovakija	12 300	14 200	
Ispanija	27 800	31 800	39 400
Italija	46 300	51 900	57 400
Jugoslavija	16 300	19 700	
Jungtinė Karalystė	50 000	54 900	57 400
Lenkija	24 800	31 600	38 100
Olandija	10 100	12 400	14 800
Prancūzija	41 700	49 400	56 000
Rumunija	16 300	19 100	
Sovietų Sąjunga	180 000	227 000	291 000
Švedija	7000	7800	8500
Šveicarija	4600	6000	6700
Vakarų Vokietija	—	59 600	60 900
Vengrija	9300	10 100	10 500

racijos už vandenyno, bet po 1918 m. augimas sustojo. Britanijoje, Vokietijoje, Skandinavijoje ir Šveicarijoje gimstamumas nuo 1900 iki 1940 m. sumažėjo beveik perpus, kitose šalyse ši tendencija buvo tik šiek tiek mažiau ryški. Kadangi tuo laikotarpiu gerokai sumažėjo ir mirtingumas, gyventojų sudėtis pagal amžių smarkiai pasikeitė — Europa tapo iš esmės vidutinio amžiaus žmonių žemynu. Ketvirtąjį dešimtmetį ši tendencija dar labiau išryškėjo: Belgijoje, Švedijoje ir Britanijoje gimimų ir mirčių skaičius buvo apylygis, o Prancūzijoje ir Airijoje mirdavo daugiau, negu gimdavo. Dauguma demografų pranašavo, kad šis nuosmukis tęsis ir netgi didėsiąs visoje Vakarų bei Šiaurės Europoje; niekas nenumatė 12 procentų prieaugio Vakarų Europoje 1940—1955 m. Tiesa, pokario „vaikų bumas“ Europoje buvo mažesnis negu Amerikoje, ir po 1955 m. gimimų skaičius vėl nukrito. Vis dėlto bendras gyventojų skaičius didėjo greičiau negu tarpukario laikotarpiu, iš dalies dėl to, kad sumažėjo kūdikių mirtingumas, iš dalies — bendrasis mirtingumas. Ypač stebėtinas gyventojų prieaugio

GYVENTOJŲ SKAIČIUS DIDŽIAUSIUOSE SOVIETŲ SĄJUNGOS MIESTUOSE

	1926	1959	1986
Baku	453 300	968 000	1 722 000
Charkovas	417 300	930 000	1 567 000
Dnepropetrovskas	236 700	658 000	1 116 000
Doneckas	174 200	701 000	1 081 000
Gorkis (Nižnyj Novgorodas)	222 300	942 000	1 409 000
Jerevanas	64 600	509 000	1 148 000
Kazanė	179 000	643 000	1 057 000
Kijevas	513 600	1 101 000	2 495 000
Kuibyševas (Samara)	175 600	806 000	1 267 000
Leningradas	1 690 000	3 300 000	5 000 000
Maskva	2 029 400	5 032 000	8 714 000
Minskas	134 800	509 000	1 510 000
Odesa	420 800	667 000	1 132 000
Permė (Molotovas)	119 700	628 000	1 065 000
Rostovas	308 100	597 000	1 000 000
Sverdlovskas	140 300	777 000	1 315 000
Tbilisis	294 000	694 000	1 174 000
Ufa	98 000	546 000	1 077 000
Volgogradas (Stalingradas)	151 400	591 000	1 000 000
Voronežas	121 600	454 000	860 000
Zaporožė	55 700	435 000	863 000

šuolis įvyko Prancūzijoje, kurios gyventojų skaičius bemaž nedidėjo ištisą šimtmetį, nors kadaise ji buvo tankiausiai gyvenama šalis Europoje. Prancūzijos pokario vyriausybės skyrė dosnias pašalpas šeimoms, be to, keleto šimtų tūkstančių prancūzų sugrįžimas iš Šiaurės Afrikos dar labiau pakeitė padėtį šalyje, ilgą laiką buvusioje klasikiniu „tautos savižudybės" pavyzdžiu. Olandijoje gimstamumas visuomet buvo vienas iš didžiausių Europos vakaruose; jos gyventojų skaičius 1900—1958 m. padvigubėjo, panašiai nutiko ir Šveicarijoje, tuo tarpu kaimyninėje Austrijoje gimstamumas išliko toks pat kaip anksčiau — kur kas mažesnis už Europos vidurkį.

Beveik visose išsivysčiusiose Europos šalyse gimstamumui didėjant, Pietų ir Rytų Europoje jis smarkiai mažėjo, pirmiausia dėl industrializacijos ir urbanizacijos. Bendras Rytų Europos gyventojų skaičius, be Sovietų Sąjungos, 1950—1964 m. padidėjo nuo 106 iki 120 milijonų, nors Vengrijoje gimstamumo koeficientas nukrito nuo 21 iki 13, Rumunijoje — nuo 26 iki 15, Lenkijoje — nuo 30 iki 17. Reikšminga, kad vienintelė šalis, kur gimstamumas liko toks pat kaip prieš Antrąjį pasaulinį karą (apie 37—38), buvo menkiausiai išsivysčiusi Albanija. Sovietų Sąjungos gyventojų skaičius 1987 m. pasiekė maždaug 227—282 milijonus, nors gimstamumo koeficientas nukrito nuo 26 iki 19. Urbanizacijos procesas Sovietų Sąjungoje vyko ryškiau negu bet kurioje kitoje didesnėje Europos šalyje; 1939—1979 m. miesto gyventojų skaičius išaugo ten daugiau nei dvigubai; kai kuriuose didžiuosiuose miestuose per pastaruosius keturiasdešimt metų jų skaičius patrigubėjo arba paketurgubėjo.

Gyventojų skaičiaus augimas ir didžiulių aglomeracijų atsiradimas planuotojams sukėlė daugybę problemų. Gyventojų tankumas Vakarų Europoje buvo keturis kartus didesnis negu Jungtinėse Valstijose. Europos pramonės ir komercijos širdis — Belgija, Britanija, dalis Vakarų Vokietijos, šiaurės Italija — palengva virto urbanizuotais regionais bemaž be jokio žemės ūkio, ir buvo panašu, kad gyventojų perteklius čia netgi dar labiau didės, toliau vykstant vidaus migracijai iš žemės ūkio vietovių į didesnių ekonominių galimybių sritis. Pramonėje dirbančių gyventojų dalis visoje Europoje toliau augo, bet labiausiai ji padidėjo trečiajame, paslaugų, sektoriuje. Iki 1914 m. bemaž pusė visų Vakarų Europos dirbančiųjų dirbo žemės ūkyje (čia priskiriant ir žvejybą bei miškininkystę). Ketvirtąjį dešimtmetį tokį darbą dirbo tik trečdalis, 1955 metais — 24 procentai. Tokia tendencija išsilaikė ir šeštąjį bei septintąjį dešimtmetį; 1965 m. tik 17 procentų Bendrosios rinkos gyventojų dirbo žemės ūkyje (25 procentai Italijoje, 18 procentų Prancūzijoje, 6 procentai Belgijoje, ne daugiau kaip 3 procentai Britanijoje). Baigiantis devintajam dešimtmečiui, Italijoje tokių žmonių buvo mažiau kaip 10 procentų, Prancūzijoje — 7 procentai, Belgijoje — 2,5 procento. Daugumoje Pietų Europos šalių 40 procentų ir daugiau gyventojų dar dirbo žemės ūkyje, bet ir ten pokrypis į pramonę bei paslaugas buvo akivaizdus. Ispanijoje 1910 m. du iš trijų darbininkų dirbo žemės ūkyje, bet šeštojo dešimtmečio pabaigoje žemės ūkio

dalis jau sudarė mažiau kaip 50 procentų, o 1966 m. nesiekė 33 procentų. 1985 m. ji neviršijo 15 procentų. Rytų Europoje šis procesas buvo ne mažiau ženklus. Prieš Antrąjį pasaulinį karą čia visur vyravo žemės ūkis. Po 1945 m. pramonėje dirbančių žmonių skaičius sparčiai augo, nors žemės ūkis toliau aprūpino darbu palyginti didelę gyventojų dalį netgi pramoninėse Rytų Europos šalyse (Čekoslovakijoje, Rytų Vokietijoje ir SSRS). Industrializacijos lygis paprastai atspindėjo gerovės lygį. Bet būta išimčių: Danijoje, galinčioje pasigirti labai išvystytu ir pelningu žemės ūkiu, kuriame dirbančiųjų procentas buvo kone šešis kartus didesnis negu Britanijoje, pajamos vienam gyventojui buvo aukštesnės. Tarp didesniųjų Europos valstybių pasitraukimas iš žemės ūkio buvo ryškiausias Vokietijoje ir Prancūzijoje; nuo 1955 m. iki septintojo dešimtmečio pabaigos žemės ūkio darbo jėga Vakarų Europoje sumažėjo dar apie 20 procentų, tačiau jos vis tiek buvo per daug, ir Bendrosios rinkos ekspertai reikalavo per artimiausią dešimtmetį sumažinti ją dar penkiais—aštuoniais milijonais žmonių. Politinis, ekonominis ir kultūrinis gyvenimas telkėsi didžiuosiuose Europos miestuose netgi tuomet, kai gyventojų dauguma dar gyveno ir dirbo kaimo vietovėse. Vykstant pramonės revoliucijai, iš kaimo į miestą pradėjo tekėti nuolatinė žmonių srovė, kartais pavirstanti veržliu srautu; XX amžiaus viduryje Europa tapo visais atžvilgiais urbanizuotu žemynu.

Pokario atstatomuoju laikotarpiu, išskyrus kai kuriuos septintojo dešimtmečio pakilimus ir atoslūgius, Vakarų Europoje daugmaž visiems užteko darbo vietų. Tačiau aštuntąjį dešimtmetį padėtis pasikeitė — ne vien dėl ekonomikos sąstingio, bet ir dėl vis plačiau diegiamo automatizavimo. Netgi palyginti neblogais 1989 metais darbo neturėjo daugiau kaip 16 procentų darbingų gyventojų Italijoje ir Ispanijoje; 9,5, 8 ir 6 procentai atitinkamai Prancūzijoje, Vakarų Vokietijoje ir Britanijoje. Žinoma, šie skaičiai šiek tiek iškreipia vaizdą, nes apima žmones, užsiregistravusius kaip bedarbiai, bet iš tikrųjų darbo neieškojusius. Čia įtraukti ir studentai, ką tik baigę mokslus, bet ilgesnį ar trumpesnį laiką darbu nesirūpinę, ir kitos panašios kategorijos. Tačiau kai kuriais atžvilgiais padėtis buvo blogesnė, negu atrodytų sprendžiant pagal skaičius. Vienas vietoves ir amžiaus grupes nedarbas palietė labiau nei kitas. Nedarbas buvo gerokai didesnis tarp jaunų žmonių negu tarp pagyvenusių, taip pat tokiuose ekonomiškai

smunkančiuose regionuose kaip Anglijos šiaurė, Ruras bei senosios sunkiosios pramonės sritys šiaurės Prancūzijoje ir Belgijoje. Tai, kad nedarbas yra ne tik ekonominė, bet ir socialinė bei politinė blogybė, aiškiai pademonstravo, sakykime, padažnėję dešiniojo sparno grupių išpuoliai prieš svetimšalius darbininkus, jų manymu, atimančius iš vietinių darbininkų ne vien darbo vietas, bet ir būstus bei kitokias gėrybes. Valstybinė ir vietinė valdžia, taip pat darbdavių asociacijos bei profesinės sąjungos pamažu suvokė, kad, vis labiau plečiantis automatizavimui, nedarbas niekur neišnyksiąs ir kad norint sušvelninti jo pasekmes reikia ieškoti kuo įvairiausių naujų sprendimų — tokių kaip darbo dalijimas ir darbo savaitės trumpinimas.

EUROPOS PRAMONĖS ATGAIVA

Europa buvo pasaulio pramonės centras iki pat XIX amžiaus pabaigos; Jungtinės Valstijos senąjį žemyną pasivijo Pirmojo pasaulinio karo metais, Sovietų Sąjunga Vakarų Europos sunkiosios pramonės gamybos lygį pasiekė baigiantis šeštajam dešimtmečiui. Tačiau Europa, kurioje gyvena 15 procentų pasaulio žmonių, išliko didžiausia pasaulio rinka; apie 40 procentų pasaulio BNP vis dar pagaminama Europos žemyne (įskaitant SSRS).

Tuo pat metu pramonėje vyko esminiai struktūriniai pokyčiai. Anglys ir plienas nuo seno lėmė pramonės plėtrą, ir jų reikšmė XIX ir XX amžiaus pradžios pramoninės revoliucijos metu buvo itin didelė. Sunkiosios pramonės milžinai įgijo didžiulę ne vien ekonominę, bet ir politinę įtaką; Kruppo, Mannesmanno, Thysseno, Schneider-Creusot, Vickerso, Škodos pavardės tapo politinių-ekonominių-karinių sluoksnių simboliais, ir jų svarba, net jeigu neretai ir perdedama, tuo laikotarpiu buvo iš tiesų nemaža. Po 1945 m. padėtis pasikeitė: akmens anglis palengva išstūmė nafta ir kitas kuras, Vokietijos plieno gamybos vertė septintojo dešimtmečio pradžioje tesudarė du trečdalius chemijos pramonės gamybos vertės, Kruppo koncernas nusirito į šešioliktą vietą Europos pramonės milžinų sąraše. Iš visų didžiųjų šeimyninių įmonių tik viena — Thysseno — neperėjo į kitas rankas ir netapo atvira bendrove.

Anglių gavybos nuosmukis buvo justi visoje Europoje. Akmens anglys buvo pagrindinis pramonės revoliucijos variklis, ir kaip energijos šaltinis jos neturėjo varžovų. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Euro-

pa eksportavo nemažą anglių kiekį į kitas pasaulio dalis, bet po 1918 m., augant energijos poreikiams joje pačioje, anglių ėmė trūkti. Europos anglių atsargos ribotos, jų gavyba, pereinant prie gilesnių ir mažiau pelningų klodų, darėsi vis brangesnė, tad Europos energijos šaltinių struktūra pradėjo sparčiai keistis. Iš pradžių vis dar buvo įvežami nemaži anglių kiekiai, daugiausiai iš Jungtinių Valstijų, bet nuo šeštojo dešimtmečio pradžios kasmet ėmė didėti naftos ir jos produktų importas. Neperdirbtos naftos importas, 1929 m. tesudaręs 17 milijonų tonų, pakilo iki 450 milijonų tonų 1967 m. Uždarant vis daugiau ir daugiau nepelningų kasyklų, Britanijos anglių gavyba, kuri buvo didžiausia Europoje, smarkiai sumažėjo; pasiekusi viršūnę prieš 1914 m., kai kasmet būdavo iškasama apie 300 milijonų tonų, 1964 m. nukrito iki 196 milijonų, 1967 m. — iki 175 milijonų, o devintojo dešimtmečio pabaigoje tesudarė 100 milijonų tonų. 1966 metais 51 procentą Bendrosios rinkos šalių energijos poreikių patenkino nafta. Šitokį įspūdingą pakilimą nulėmė penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį atrasti didžiuliai naftos telkiniai, daugiausiai Artimuosiuose Rytuose; naftos taip pat atrasta Šiaurės jūroje. Tokia priklausomybė sukėlė naujų keblumų. Nors nafta buvo kur kas pigesnė už anglis, grėsė pavojus, kad, kilus politinei krizei, gali nutrūkti jos tiekimas; taip atsitiko per Sueco krizę 1956 m. ir per arabų—Izraelio karą 1967 m. Europos šalys mėgino nuo to apsisaugoti, kaupdamos kelių mėnesių atsargas ir pamažu pradėdamos vartoti kitus energijos šaltinius, pirmiausiai gamtines dujas ir branduolinę techniką. Nemaži gamtinių dujų telkiniai buvo atrasti ne tik Sovietų Sąjungoje, bet ir Olandijoje bei kitose Vakarų Europos šalyse. Branduolinės technikos, daugiausiai kaip elektros gamybos šaltinio, panaudojimas dėl technologinės pažangos brangumo prasidėjo vėliau, negu iš pradžių tikėtasi, bet galiausiai ji ėmė vaidinti reikšmingą vaidmenį daugumoje Vakarų ir Rytų Europos šalių.

Anglių pramonė, nepaisant didelių gamybos kaštų, turėjo ir šalininkų. Nors kritikai sakė, kad ji liovėsi buvusi pramonės šaka ir tapo milžiniška socialinės rūpybos sistema, reikalinga didžiulių valstybės subsidijų, jos gynėjai tvirtino, kad apleisti anglių pramonę pavojinga tiek politiniu, tiek ekonominiu požiūriu. Angliakasių perkvalifikavimas irgi kėlė didelių sunkumų, ypač Vakarų Vokietijoje ir Britanijoje. 1960—1963 m. Vakarų Vokietijoje savo profesiją pakeitė maždaug 15

procentų anglių pramonės darbininkų, tačiau ne visi iš jų galėjo arba norėjo keltis į naują vietą ir ieškoti naujo darbo.

Rytų Europoje pramonės raida iš pradžių buvo kiek kitokia. Anglių gavyba Sovietų Sąjungoje 1948—1965 m. bemaž patrigubėjo — nuo 150 milijonų tonų iki 427 milijonų tonų. 1975 m. ji pasiekė 578 milijonus tonų, 1986 m. — 751 milijoną tonų. Naftos gavyba padidėjo dešimt kartų — iki 309 milijonų tonų. Tačiau vidaus poreikiai augo dar sparčiau, ir šią problemą aštriausiai pajuto komunistinės Rytų Europos šalys, kurios, priešingai negu Sovietų Sąjunga, neturėjo didesnių savos naftos išteklių. Sovietų Sąjungai, šeštąjį dešimtmetį pradėjusiai eksportuoti nemažus naftos kiekius į Vakarų Europą ir pasidariusiai vienintele naftos tiekėja į Rytų Europą, ateityje galėjo pritrūkti energijos šaltinių. Todėl Maskva ėmė domėtis gamtinių dujų importu iš Irano ir Afganistano. Šeštąjį dešimtmetį kuro poreikis Rytų Europoje buvo ribojamas, bet, plėtojantis pramonei ir kelių transportui, santykinė anglių svarba ėmė mažėti; planuotojai, suprasdami, kad anglių vartojimas didina gamybos kaštus, pradėjo dairytis alternatyvių energijos šaltinių. Taigi Rytų Europa, kiek pavėlavusi, pasekė Vakarų pavyzdžiu.

Pastačius didžiules naftos perdirbimo įmones Roterdame, Southamptone ir Hamburge, Vakarų Europai tenkanti pasaulio naftos perdirbimo pajėgumo dalis pakilo nuo 4 procentų prieš karą iki 20 procentų 1960 m. Naftos chemijos pramonė žengė dideliais žingsniais, ypač Prancūzijoje, ir septintąjį dešimtmetį naftotiekių tinklas smarkiai išsiplėtė. Nuo seno Europoje pirmavo Vokietijos chemijos pramonė; „I. G. Farben" buvo taip monopolizavusi šią sritį, kad po karo sąjungininkams atrodė geriausia tą firmą panaikinti. Tačiau pramonė plėtojosi labai sparčiai, ir septintąjį dešimtmetį kiekviena iš trijų į jos vietą stojusių firmų („Hoechst", „Bayer" ir BASF) gamino daugiau negu senoji „I. G. Farben". 1950—1960 m. Europos chemijos pramonės pajėgumas patrigubėjo; Britaniją vėl pasivijo Vokietija, o Prancūzijos ir Italijos pramonės, kurios pradėjo lenktynes gerokai atsilikusios nuo tų dviejų lyderių, vystėsi netgi sparčiau negu Vokietijos. Visose šiose šalyse išryškėjo įmonių susijungimo tendencija — iš dalies kaip smarkios konkurencijos pasekmė, iš dalies dėl poreikio tyrimams skirti didesnę kapitalo dalį negu kitose pramonės šakose. Italijoje RNI susijungė su „Montedison" ir tapo didžiausia atskira fir-

ma žemyne. Konkurenciją atlaikyti galėjo tik pačios didžiausios įmonės, nebent, kaip kad belgų „Solvay“, jos nuspręsdavo apriboti savo gaminių diapazoną. Stambiausios firmos, pavyzdžiui „Bayer“, gamino ne mažiau kaip dvylika tūkstančių skirtingų produktų, iš kurių dauguma nebuvo žinoma prieš karą; atsirado daugybė naujų sintetinių gaminių, pakeitusių natūralius pluoštus, metalus, medį, stiklą ir kitas medžiagas. Sovietų Sąjunga didėjančią chemijos pramonės svarbą suvokė kiek pavėluotai; iki tol ji daugiausiai investavo į metalurgiją. Chruščiovo laikais pamėginta šią disproporciją ištaisyti, bet pasivyti toli nužengusius Vakarus jau nebuvo lengva. 1966 m. chemijos pramonei teko mažiau kaip 6 procentai SSRS pramonės gamybos, tuo tarpu išsivysčiusiose pramoninėse Vakarų valstybėse šis skaičius buvo dusyk didesnis.

Europos chemijos įmonės varžėsi ne vien tarp savęs, bet ir su milžiniškais amerikiečių koncernais kaip kad „Du Pont“, kurie pirmieji pradėjo Amerikos ekonominę invaziją į Europą. Europos įmonėms trūko ne žinių ir darbo jėgos, o kapitalo finansuoti tyrimų, naujovių ir plėtimo programoms. Išsikovoti vietą žemyno chemijos pramonėje amerikiečių firmoms pavyko visų pirma dėl to, kad jos buvo finansiškai stipresnės. Prieš karą Europos chemijos pramonė telkėsi šiaurės rytų Anglijoje (ICI), Reinlande ir Rure, o šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį prisidėjo naujos vietovės: Maaso upė, prie kurios „Shell“ ir ICI pastatė didžiules gamyklas, Lionas, šiaurės ir pietų Italija.

Europos automobilių pramonės augimas pokario metais lygintinas tik su chemijos pramonės raida. Pradėjusi kurtis prieš Pirmąjį pasaulinį karą, automobilių pramonė savo brandą pasiekė trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį, tačiau ankstesnieji laimėjimai nublanksta šalia to, kas dėjosi po 1950 m. Septintąjį dešimtmetį Vokietija iškilo kaip didžiausia automobilių gamintoja, — per metus ji išleisdavo bemaž tris milijonus lengvųjų automobilių; Britanija ir Prancūzija gamino po 1,5—2 milijonus. Sparčiai plėtojosi ir Italijos pramonė — pradėjusi gana kukliai, 1963 m. ji pasiekė vieno milijono ribą. Daugiausiai eksportavo Vokietija; 1961 m. užsienyje parduota vienas milijonas vokiškų automobilių, iš jų vien Jungtinėse Valstijose daugiau kaip du šimtai tūkstančių. Tačiau pačioje Europoje „Volkswagenų“, populiariausių pokario automobilių, septintąjį dešimtmetį sumažėjo, o „Fia-

tų“ ir prancūziškų automobilių padaugėjo. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Italija, Prancūzija ir Britanija kiekviena pagamino po du milijonus automobilių per metus, o Ispanija, tą dešimtmetį padariusi didelį šuolį, Europos rinkoje pardavė beveik milijoną automobilių — vos mažiau negu Japonija. Europos automobilių pramonės geografija bemaž nepasikeitė. Britanijoje ji ir toliau sutelkta Birminghame, Coventryje, Oxforde, Lutone ir Dagenhame. Trys iš keturių didžiausių Prancūzijos firmų yra Paryžiuje ir aplink jį, du pagrindiniai „Fiat“ fabrikai — Turine. Vienintelė didesnė išimtis — „Volkswagen“ įsikūrimas Wolfsburge, naujame mieste netoli Hanoverio, kuris ir gyvuoja tik automobilių pramonės dėka.

Europos aviacijos pramonės pokarinė istorija ne tokia šviesi. Britanija ir Prancūzija sukūrė savo keleivinius reaktyvinius lainerius „Caravelle“ ir „Comet“, bet, atsiradus didesniems, greitesniems ir, svarbiausia, kur kas brangesniems lėktuvams, nei Prancūzijos aviacijos pramonė (beveik visa valstybinė), nei dvi britų kompanijos („Hawker“ ir BAC) nebeįstengė varžytis su didžiosiomis Amerikos firmomis.

Europos mašinų gamybos pramonė per du pokario dešimtmečius pasiekė laimėjimų ir patyrė nesėkmių. Tekstilės, kalnakasybos ir geležinkelių įrangos gamintojams, apskritai imant, sekėsi ne per geriausiai. Laivų statyboje anksčiau pirmavusią Britaniją aplenkė Japonija, kuriai septintojo dešimtmečio pabaigoje jau teko bemaž pusė visų pasaulyje pastatytų naujų laivų (skaičiuojant bendrąja talpa); Britaniją pasivijo ir Vokietija. Sovietų Sąjungoje didžiausias dėmesys buvo skiriamas staklių gamybai, kurios tapo vienomis iš svarbiausių Rusijos eksporto prekių. Visoje Europoje sparčiausiai plėtojosi elektrotechnikos pramonė, ypač elektronika. Svarbiausi atradimai, atvėrę kelią elektronikos pramonės plėtotei, buvo padaryti prieš 1914 metus, televizija išrasta jau ketvirtąjį dešimtmetį. Bet automatikos technika pažengė tik Antrojo pasaulinio karo metais, kai patobulėjo radiolokatoriai ir servovarikliai. Naujoje kompiuterių srityje išsyk ėmė pirmauti didelės Amerikos firmos kaip kad IBM, tačiau reikėtų pažymėti ir fenomenalią kai kurių Europos gamintojų pažangą, tokių kaip italų „Olivetti“, prancūzų „Machines Bull“ ir „Thomson-Brandt“. Kaip ir prieš karą, didžiausios Europoje buvo vokiečių, britų ir olandų elektrotechnikos kompanijos („Siemens“, „English Electric“ ir „Philips“). „Philips“ daugiausia gamino radijo, televizijos ir buitinius prietaisus, tuo

tarpu vokiečių firmos didesnį dėmesį skyrė sunkiosios įrangos (turbinų, transformatorių ir kt.) gamybai.

Taigi bendras Europos pramonės raidos paveikslas būtų toks: intensyvi plėtotė ir, nepaisant atsitiktinių krizių bei nuosmukių, neregėtas klestėjimas. Vakarų Europa vystėsi sparčiau negu Jungtinės Valstijos, ir jos gyvenimo lygis buvo gerokai aukštesnis negu Sovietų Sąjungos bei Rytų Europos.

EUROPOS ŽEMĖS ŪKIO ŠUOLIS

Per du dešimtmečius, praėjusius po Antrojo pasaulinio karo, kaimo gyvenimas visoje Europoje neatpažįstamai pakito; technologijos naujovės iš pagrindų pakeitė žemės ūkį, ir tradiciniai kaimai bemaž išnyko. Naudojamų traktorių skaičius iki 1940 m. buvo palyginti menkas, išskyrus Sovietų Sąjungą ir Britaniją; o 1950—1962 m. vien Bendrosios rinkos šalyse jis padidėjo nuo 350 000 iki 2,6 milijono. Nuo ketvirtojo dešimtmečio iki 1959 m. trąšų vartojimas išaugo daugiau kaip 85 procentais. Dėl šių ir kitų pagerinimų žemės ūkio našumas Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje nuo šeštojo dešimtmečio pradžios iki septintojo dešimtmečio vidurio padvigubėjo; nors darbo jėgos sumažėjo, ji gamino kur kas daugiau maisto negu prieš karą.

Po karo žemės ūkis stojosi ant kojų iš pradžių gana lėtai; apskaičiuota, kad, karui pasibaigus, žemės ūkio gamyba tesudarė du trečdalius ankstesnio lygio, o Vokietijoje, Austrijoje ir Graikijoje — netgi dar mažiau. Prieškarinį lygį žemdirbystės produkcijos kiekis viršijo tik 1949—1950 metais (vėlgi išskyrus Vokietiją, Austriją ir Graikiją), o gyvulininkystė atsigavo dar vėliau.

Žmonėms grįžtant į kaimus ir didėjant investicijoms į žemės ūkį, karo metų trūkumai buvo įveikti. 1957 m. žemės ūkio gamybos apimtis Vakarų Europoje buvo maždaug 35 procentais didesnė negu prieš dvidešimt metų ir nesiliovė augusi. Britanijoje plėtėsi gyvulininkystė; Danijoje vėl buvo daugiau kiaulių, o Airijoje — daugiau galvijų negu žmonių. Naudojant pramoninius metodus, dirbtinę atranką ir dirbtinį sėklinimą, toli pažengta veislininkystėje; kompleksinė gamyba padi-

dino paukštienos ir kiaušinių kiekį. Visoje Europoje išaugo agrarinė kultūra; išvesta geresnių veislių sėklos, žemės ūkio produkcijos didėjimą spartino ir gausus trąšų bei pesticidų panaudojimas.

Septintojo dešimtmečio viduryje Vakarų Europos šalys, išskyrus Britaniją, gamino daugiau kaip 95 procentus joms reikalingų grūdų, beveik visą mėsą ir daugiau nei suvartodavo bulvių, cukraus bei daržovių. Susidarius pieno ir sviesto pertekliui, Bendrosios rinkos šalims teko imtis skubių priemonių apriboti šių produktų gamybą ir skirti ūkininkams subsidijas, kad šie nuo pieno gamybos pereitų prie gyvulininkystės. Taigi Malthuso pasekėjai, šitiek ilgai tvirtinę, kad gyventojų gausėjimas netrukus aplenksiąs maisto gamybą, pasirodė esą neteisūs.

Europos žemės ūkis gamina daug, bet ir brangiai; jis ir toliau yra viena iš didžiausių Europos ūkio šakų, duodanti 5—20 procentų nacionalinių pajamų Pietų Europos šalyse, 5 procentus Danijoje ir Italijoje, 1,5—5 procentus daugumoje kitų Vakarų Europos šalių. Prancūzija yra didžiausia žemės ūkio produkcijos eksportuotoja Vakarų Europoje, Bendrosios rinkos aruodas, pagrindinė mėsos ir cukraus tiekėja, o Britanija ir Vakarų Vokietija daugiausiai maisto įsiveža. Europos žemės ūkio darbo jėga nepaliaujamai mažėjo ir dabar tesudaro apie trečdalį prieškarinio lygio. Šis nuoslūgis būtų buvęs dar spartesnis, jei ne daugumos Europos vyriausybių protekcionistinė politika.

Kylantis miesto gyvenimo lygis paviliojo daugybę ūkininkų, ypač jaunesnės kartos. Daugumai Europos vyriausybių teko sukti galvą, kaip paspartinti struktūrinį žemės ūkio kitimą bei racionalizaciją ir taip išvengti masinio kraustymosi iš kaimo vietovių, kuris būtų visiškai sužlugdęs kaimo visuomenę. Dėl įvairiausių priežasčių — sakykime, ne vien dėl mokėjimų balanso, bet ir dėl politinių sumetimų, — ūkininkams reikėjo pasiūlyti pakankamai aukštas supirkimo kainas, kad jų pajamos pasidarytų lygintinos su gaunamomis miestuose. Kita vertus, būtų buvę nenaudinga šitaip remti atsilikusius ūkius, todėl buvo atsižvelgiama į ūkių efektyvumą.

Subsidijos ūkiams smarkiai paskatino maisto gamybą, tačiau už šią pažangą sumokėta nemaža kaina; tai sulėtino bendrą ekonomikos augimą, sukėlė infliacinius atlyginimų ir kainų šuolius, o sąskaitą už valstybės subsidijas visų pirma apmokėjo mažas pajamas gaunantys vartotojai. Daugeliui Europos šalių iškilo klausimas: kam gaminti tai, ką galima pigiau nusipirkti kitur? Grynai ekonominiu požiūriu pateisinti

subsidijas buvo sunku, bet, nusprendžiant jų neatsisakyti, didelį vaidmenį suvaidino politiniai (taip pat ir sentimentalūs) sumetimai. Daugumą Europos vyriausybių gąsdino valstiečių ūkio irimas, kaimų tuštėjimas, priklausomybė nuo įsivežamo iš svetur pigaus maisto, ir jos visaip stengėsi sustabdyti valstiečių ūkio smukimą, nepaisydamos didelių finansinių ir socialinių kaštų.

Liberalizuoti žemės ūkio produktų prekybą ir nustatyti bendrą Europos agrarinę politiką sekėsi labai sunkiai, nes tuojau pat kilo interesų konfliktai tarp eksportuojančiųjų šalių, trokštančių kuo daugiau parduoti, ir tų, kurių žemės ūkis negalėjo atlaikyti konkurencijos. Prancūzija stengėsi apsaugoti savo žemės ūkį nuo Amerikos ir Kanados produktų importo, bet tuo pat metu siekė tiek sumažinti tarifus Europoje, kad Prancūzijos žemės ūkis galėtų įsitvirtinti kaip pagrindinis žemės ūkio produktų tiekėjas savo kaimynams. Tačiau kitos šalys irgi laikėsi protekcionistinės politikos, netgi Danija, kurios žemės ūkis neturėjo sau lygių.

Europos Bendrijos narės buvo pasiryžusios laikytis vieningos agrarinės politikos ir liberalizuoti žemės ūkio produktų prekybą, tačiau derybos tarp jų tęsėsi daug metų, susidurdamos su neapsakomais sunkumais ir krizėmis. Valstybės buvo pasirengusios daugybei nuolaidų, kad tik jų žemės ūkio sistemų socialinė ir ekonominė sankloda išliktų nepaliesta. Bet visa esmė buvo ta, kad tik struktūriniai pakeitimai galėjo atvesti Europą į racionalesnį darbo pasidalijimą ir į bendrą politiką.

Po ilgai trukusių derybų, po to, kas buvo pavadinta vokiečių pramonės ir prancūzų žemės ūkio sandėriu, Bendrijos šalys pagaliau susitarė nuo 1967 metų liepos 1 dienos laikytis bendros politikos nustatant žemės ūkio produktų kainas. Kadangi ketinta jas mažinti, kilo įnirtingos prancūzų, vokiečių, belgų ūkininkų demonstracijos. Politikai negalėjo nepaisyti galingų agrarinių lobistų spaudimo, tad buvo aišku, kad Europos žemės ūkio koordinacija ir racionalizacija vyksianti itin lėtai. Būta ir kitų neigiamybių: naujoji Bendrosios rinkos agrarinė politika nacionalinį protekcionizmą pakeitė europiniu; skatindama prekybą tarp Europos šalių, ji mažino pasaulinę prekybą, neįsileisdama tokių užjūrio gamintojų kaip Jungtinės Valstijos, Kanada, Australija, jau neminint besivystančių trečiojo pasaulio šalių. Iš visų Europos integracijos aspektų žemės ūkis pasirodė esąs pats sudėtingiausias ir sunkiausiai įveikiamas.

TRANSPORTO REVOLIUCIJA

Įspūdinga Europos pramonės bei žemės ūkio atgaja ir pokarinis pakilimas būtų buvę neįmanomi be atitinkamos transporto plėtros. Nors komunikacijos visoje Europoje karo metu smarkiai nukentėjo, jos buvo suremontuotos greičiau, negu 1945 m. kam nors būtų atrodę įmanoma.

Jungtinės Karalystės geležinkelių tinklo (trisdešimt tūkstančių kilometrų) karas bemaž nesugadino, o Prancūzijos ir Vokietijos (keturiasdešimt tūkstančių ir trisdešimt penki tūkstančiai kilometrų) buvo greitai atstatyti. Europos geležinkelių apkrova dabar gerokai padidėjo: 1957 m. krovinių ir keleivių gabenta 60 procentų daugiau negu paskutiniaisiais metais prieš karą. Per kitą dešimtmetį, nuo 1957 iki 1966 m., gabenimų apimtis Vakarų Europoje išaugo tik 15—20 procentų, nes su geležinkeliais vis labiau pradėjo konkuruoti kitos transporto rūšys (Britanijoje geležinkeliu pervežtų krovinių apimtis šiuo laikotarpiu netgi sumažėjo).

Uždarant neekonomiškas linijas, mažėjo bendras geležinkelių tinklo ilgis. Dėl karo nuostolių Europos geležinkelių sistemos modernizacija vyko lėtai. Netgi tose šalyse, kurios toliausiai buvo pažengusios naudojant dyzelinius lokomotyvus ir elektrifikuojant geležinkelį (pavyzdžiui, Šveicarijoje), vyriausybės, norėdamos paskatinti turizmą ir komerciją, neretai versdavo geležinkelius dirbti be pelno. Septintojo dešimtmečio viduryje nacionalizuotiems Vokietijos, Prancūzijos ir Britanijos geležinkeliams vyriausybės kasmet turėjo skirti po

400—800 milijonų dolerių, netgi Šveicarijos federacinis geležinkelis, šeštąjį dešimtmetį gaudavęs nemažą pelną, dabar dirbo nuostolingai. Bet kadangi Europos automobilių keliai darėsi vis labiau užsikimšę, buvo aišku, kad geležinkelių amžius dar toli gražu nesibaigė ir kad jokia šalis, nepriklausomai nuo finansinių sumetimų, negali sau leisti nebesirūpinti savo geležinkelių sistema.

Europos prekybos laivynai, kurių talpa 1948 m. sudarė 37 milijonus registrinių tonų (neįskaitant naftos tanklaivių), per vėlesnius du dešimtmečius išaugo daugiau nei dvigubai. Graikijos laivynas išsiplėtė nuo 1,2 iki 7 milijonų tonų, Norvegijos — nuo 4 iki 16 milijonų tonų, Sovietų Sąjungos — nuo 2 iki 9 milijonų tonų. Britų laivynas (18 milijonų tonų 1948 m.) didėjo ne taip sparčiai; 1966 m. jis turėjo 21 milijoną tonų. 1987 m. Graikijos laivyno — tikriau, laivų, įregistruotų kaip Graikijos, — tonažas jau buvo 51 milijonas tonų, norvegų — 14 milijonų, sovietų — 28 milijonai tonų, o britų sumažėjęs iki 16,8 milijono tonų. Kita vertus, visoje Europoje labai greitai didėjo naftos tanklaivių skaičius; vis daugiau importuojant Artimųjų Rytų naftos, atsirado milžiniškų, daugiau kaip 100 000 (ir net 200 000) tonų talpos tanklaivių.

Didžiausia pažanga, iš pagrindų pakeitusi visą transporto sistemą, įvyko Europos ore ir plentuose. 1948—1965 m. oro transporto keleivių apyvarta padidėjo maždaug dešimt kartų ir toliau nesiliovė didėjusi. Prie visų stambių miestų atsirado dideli žvilgantys aerouostai, tokie nepanašūs į primityvius, palaikius statinius iš ankstyvųjų, „herojiškųjų“ civilinės aviacijos dienų. Beveik visos Europos oro linijos buvo nacionalizuotos ir turėjo bemaž visišką monopolį, tad kelionės lėktuvu Vakarų Europoje kainavo gerokai brangiau negu Jungtinėse Valstijose (beje, ir Sovietų Sąjungoje).

Kita vertus, transatlantinės kelionės buvo gerokai pigesnės. 1958 m. pirmą sykį daugiau žmonių perkirto Atlantą oru negu jūra, ir nuo to laiko kelionė laivu ėmė darytis turtingų turistų pramoga — lėtesne, bet ir brangesne už septynių valandų skrydį. Trumpesnės oro linijos Europos viduje turėjo kitokio pobūdžio sunkumų: grūstis ore ir žemėje, didėjantis atstumas nuo miestų iki aerouostų. Septintąjį dešimtmetį nuskristi iš Paryžiaus į Londono aerouostą truko apie keturiasdešimt penkias minutes — gerokai mažiau negu prieš karą, tačiau šis greičio padidėjimas nuėjo perniek dėl gaišaties žemėje; nepaisant

technologijos pažangos, iš aerouosto pasiekti Paryžiaus ar Londono centrą truko tiek pat laiko, jei ne daugiau. Taip pat sulėtėjo ir pašto pristatymas, ypač nedideliais atstumais. Prieš penkiasdešimt metų daugumoje Europos miestų paštas buvo pristatomas keletą sykių per dieną; septintąjį dešimtmetį — tik vieną ar du. Todėl devintąjį dešimtmetį atsirado nauja verslo šaka — privačios pašto pristatymo tarnybos.

Pirmieji automobiliai nepritaikytuose Europos keliuose pasirodė prieš Pirmąjį pasaulinį karą, bet nuosavas automobilis, toks brangus nusipirkti ir išlaikyti, ilgą laiką buvo prieinamas tik palyginti mažam gyventojų sluoksniui. Daug automobilių ir sunkvežimių sunaikinta karo metais, o naujų, išskyrus karinius, pagaminta mažai. 1948 m. Vakarų Europoje važinėjo penki milijonai automobilių ir dar 2,7 milijono keleivinių furgonų. 1957 m. furgonų skaičius jau buvo padvigubėjęs, o lengvųjų automobilių — patrigubėjęs. 1965 m. automobilių skaičius Europos keliuose dar patrigubėjo — iš viso jų buvo keturiasdešimt keturi milijonai. 1982 m. jų skaičius jau viršijo šimtą milijonų.

NUOSAVŲ AUTOMOBILIŲ SKAIČIUS EUROPOJE (milijonais)

	1948	1965	1988
Prancūzija	1,5	9,6	21,0
Vakarų Vokietija	0,2	9,0	26,0
Olandija	0,08	1,2	5,0
Italija	0,2	5,4	22,3
Jungtinė Karalystė	2,0	9,0	16,4

Komunistinėse šalyse kelių transportas buvo kur kas mažiau išvystytas. Antai Lenkija 1965 m. turėjo apie 250 000 automobilių (1987 m. — 3,1 milijono), beveik dešimtadalį to, ką turėjo Beniliuksas, kur daug mažiau gyventojų. Septintąjį dešimtmetį Rytų Europa ėmėsi vytis Vakarus; 1966 m. Sovietų Sąjunga pasirašė su „Fiatu" sutartį kasmet gaminti po šešis šimtus tūkstančių automobilių.

Automobiliai padėjo išspręsti kai kurias problemas, bet ir sukūrė nemaža naujų. Jie gerokai padidino žmonių judrumą; milijonai darbininkų ir tarnautojų kas dieną automobiliais plūdo į Londoną ir Paryžių, Turiną ir Milaną. Vokietijoje ir Anglijoje tūkstančiai žmonių įprato važinėti iki darbo vietos po penkiasdešimt ir daugiau mylių, du su

viršum milijonų Paryžiaus bei jo apylinkių gyventojų tokiai kelionei kasdien vidutiniškai sugaišdavo valandą ir dvidešimt minučių. Automobilių kasmet daugėjo milijonais ir buvo aišku, kad netrukus bus suparalyžiuoti Europos keliai ir miestai, pastatyti tais laikais, kai dar automobilių nebuvo. Nacių eros metais vokiečiai pirmieji pradėjo tiesti naujo tipo kelius, vadinamuosius *Autobahnen*. Šis darbas buvo tęsiamas ir po karo, bet 1967 m. šių daugiajuosčių automagistralių ilgis nesiekė nė keturių tūkstančių kilometrų. Italija su mažiau nei puse šio skaičiaus (įskaitant garsiąją *Autostrada del Sole* iš Milano į Neapolį) buvo antroje vietoje, po jos ėjo Britanija, Prancūzija ir Olandija. Buvo užsimota nutiesti ir supergreitkelius, kertančius Europos sienas, tačiau automobilių skaičius tankiai gyvenamame žemyne augo dar greičiau, tad spūstys aplink sostines tapo košmaru tiek vairuotojams, tiek planuotojams.

EUROPOS PREKYBOS PLĖTRA

Vakarų Europos dalis pasaulio prekyboje 1960 metais sudarė bemaž 40 procentų; Rytų blokui, įskaitant SSRS, teko dar 12 procentų. Šiuos skaičius reikėtų detalizuoti, nes daugiau kaip pusė šios prekybos vyko tarp Europos šalių, kurios buvo geriausios viena kitos klientės. Bet ir tada jie lieka įspūdingi, nes viršijo visą Jungtinių Valstijų užsienio prekybą. Šiuos skaičius gana įdomu palyginti su padėtimi devintojo dešimtmečio pabaigoje. Per praėjusius metus pasaulio prekyba vėl nepaprastai išsiplėtė; atsirado stambių naujų eksportuotojų — daugiausiai Tolimuosiuose Rytuose, — apie kuriuos 1960 m. apskritai nebuvo girdėti. Tačiau Europos dalis pasaulio prekyboje beveik nepasikeitė. Vakarų Vokietija eksportavo daugiau negu Jungtinės Valstijos ir Japonija kartu paėmus, o Amerika, nors ir būdama didžiausia pavienė prekių importuotoja, įsiveždavo kur kas mažiau negu EEC šalys. Bendras Prancūzijos ir Italijos eksportas viršijo Japonijos eksportą, o Olandija eksportavo tiek pat kiek Sovietų Sąjunga.

Iki 1914 m. Europa buvo pagrindinis pasaulio bankininkas ir gaudavo nemažas pajamas iš savo kasmetinių 30 milijardų dolerių investicijų. Po Pirmojo pasaulinio karo tos įplaukos sumažėjo, tačiau Europos priklausomybė nuo pasaulio prekybos ir jos kaip pasaulio dirbtuvės vaidmuo nepasikeitė. Ji turėjo įsivežti maistą bei žaliavų, o mokėjo už tai, išveždama gamybinės paskirties prekes. Britanija, XIX amžiuje daugiausiai prekiavusi valstybė, prarado savo pozicijas, paskui, ketvirtąjį dešimtmetį, laikinai jas atgavo, bet po Antrojo pasaulinio karo ją vėl pa-

sivijo Amerika, o 1959 m. — ir Vakarų Vokietija. Europos pokario plėtroje pirmavo Vokietija; 1948—1962 m. jos prekyba su užsienio šalimis kasmet didėjo vidutiniškai po 16 procentų. Europos prekyba plėtojosi greičiau negu pasaulio prekyba — nepaisant to, kad žemyno priklausomybė nuo maisto bei žaliavų importo (išskyrus neperdirbtą naftą) sumažėjo, kai Europa pradėjo kone visiškai apsirūpinti žemės ūkio produktais ir kai daugelį žaliavų pakeitė sintetiniai pluoštai bei plastmasės.

Britanija ir toliau pirmavo Europos rinkoje pagal maisto bei žaliavų importą, tačiau jos eksporto struktūra iš pagrindų pakito — iki 1914 m. ji eksportavo anglis ir tekstilę, o po 1945 m. jų dalis sumažėjo iki maždaug 5 procentų, daugiausia pradėjus eksportuoti elektros ir automobilių pramonės gaminius. Iš dalies dėl vidaus ekonominių sunkumų, iš dalies todėl, kad Britanija nebuvo priimta į Bendrąją rinką, kuri per šeštąjį dešimtmetį pasidarė daugiausiai prekiaujančiu junginiu pasaulyje, britų užsienio prekyba plėtojosi kur kas lėčiau negu kitų Europos šalių (vidutiniškai apie 2 procentus per metus 1948—1962 m.).

Pirmaisiais pokario metais Britanija labai nenorėjo atsisakyti ryšių su Sandrauga, pačia svarbiausia tradicine savo rinka. Tačiau Sandraugos šalys pačios pradėjo industrializuotis, ir jų prekyba su Britanija šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį vis mažėjo, tuo tarpu Britanijos prekybiniai santykiai su Bendrosios rinkos šalimis kasmet vis labiau plėtėsi. Britanija mėgino stoti į EEC, o kai tam pasipriešino Prancūzija, 1960 m. įkūrė EFTA, Europos laisvosios prekybos asociaciją, susidedančią iš Britanijos, Portugalijos, Šveicarijos, Austrijos ir Skandinavijos šalių. Nors EFTA prisidėjo prie tolesnio Europos prekybos liberalizavimo, vis dėlto tai buvo daugiausiai *ad hoc* darinys, kuriam trūko politinio pagrindo ir platesnių ekonominių bei socialinių Bendrosios rinkos tikslų. Trys EFTA narės — Britanija, Austrija ir Šveicarija — prekiavo daugiau su Bendrosios rinkos šalimis negu su savo laisvosios prekybos partneriais. EFTA dažniausiai buvo laikoma tarpine stotele kelyje link būsimo visų Europos šalių susijungimo į vieną bendrą rinką.

Prasidėjus Europos ekonomikos atgimimui, prekybos plėtrą stabdė dvi didelės kliūtys: aukšti muitų tarifai, daugelio Europos šalių nustatyti tarpukario laikotarpiu (kai kurie netgi prieš 1914 m.), ir chroniškas dolerių, tapusių pagrindine tarptautinių mokėjimų priemone, trūkumas. Visi sutiko, kad prekybą reikėtų plėtoti; to siekė GATT (Bendroji sutartis dėl tarifų ir prekybos), įkurta 1947 metais; panašų tikslą turėjo

Marshallo planas ir „Kennedžio raundas"* septintąjį dešimtmetį. 1956 m. Bendroji rinka nustatė 12—15 metų laikotarpį muitams ir kiekybiniams apribojimams sumažinti. 1965 m. muitai jau buvo nukritę iki vienos penktosios 1957 m. lygio, ir galvota 1970 m. juos visiškai panaikinti. Dėl šių priemonių prekyba tarp Bendrosios rinkos šalių per aštuonerius metus išaugo apie 240 procentų, o prekyba su kitomis šalimis padidėjo maždaug 100 procentų.

Įveikti pokarinį dolerių stygių labiausiai padėjo Marshallo planas, tačiau Europa nesiliovė diskriminavusi Amerikos prekes iki pat 1956 m., o kapitalo judėjimo apribojimai daugumoje Europos šalių galiojo iki 1958 m. Per šeštąjį dešimtmetį gerokai sustiprėjo Europos finansinė galia; jos dolerių ir aukso atsargos padidėjo nuo 10 milijardų 1950 m. iki apytikriai 30 milijardų 1964 m. Taigi septintąjį dešimtmetį „dolerio era" baigėsi. Amerikos vyriausybės parama Europai nutrūko šeštojo dešimtmečio pabaigoje, ir 1963 m. daugiau privačių Europos lėšų buvo investuojama Jungtinėse Valstijose negu atvirkščiai.

Tyrinėjant Europos pokario prekybos pobūdį, išryškėja tam tikros ilgalaikės tendencijos. Prekybos liberalizavimas davė didžiulę naudą; jis paskatino ekonomikos augimą ir racionalų darbo pasidalijimą tarp Europos šalių; suvienijus išteklius, pasidarė įmanoma imtis didelių projektų, kurie jokiai pavienei šaliai nebūtų buvę pagal jėgas. Užsienio prekyba turėjo nepaprastai didelę reikšmę tokioms valstybėms kaip Vokietija ir Belgija, nes vien jų vidaus rinkos nebūtų pakakę aukštam ekonominės veiklos lygiui išlaikyti; kas šeštas Vokietijos pramonės darbininkas dirbo eksportui.

Bendra kryptis buvo tokia: prekybos tarp įvairių Europos šalių plėtimasis ir ekonominių ryšių su likusiu pasauliu silpnėjimas. Prekyba su sovietų bloku išsiplėtė, bet ji nebuvo itin svarbi nei EEC, nei EFTA. Toks Bendrosios rinkos (ir Europos apskritai) intravertiškas pobūdis — išskiriant prekybą su JAV — buvo plačiai kritikuojamas, daugiausiai dėl poveikio kitoms šalims. Tačiau europiečiai tvirtino, kad šitokia pakraipa yra natūrali, atitinkanti vietinius poreikius, ir kad žemynas, pernelyg pasikliaudamas prekyba su neeuropiečiais, būtų neapsaugotas nuo tolimuose pasaulio kraštuose vykstančių politinių ir ekonominių krizių įtakos.

---

* 1962—1967 m. Vakarų valstybių derybos dėl tarpusavio muitų tarifų sumažinimo. (*Vert. past.*)

PRANCŪZIJA: MODERNIZAVIMAS IR NEPASITENKINIMAS

Įvairių Europos šalių raida po karo vienais atžvilgiais buvo labai panaši, kitais — visiškai skirtinga. Todėl nuo plačios bendrų krypčių apžvalgos dabar pereikime prie specifinių aplinkybių, susiklosčiusių didesnėse Europos šalyse.

Prancūzija patyrė bumą, kurio visiškai nesitikėjo. 1945 m. net pats didžiausias optimistas nebūtų numatęs šitokio masto pakilimo. Prancūzija visuomet buvo Europos muziejus, šalis, kur niekas niekada nesikeičia. Po 1934 m. mirimų skaičius viršijo gimimų skaičių. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, ši tendencija staiga pasikeitė: nuo 1938 iki 1967 m. gyventojų skaičius padidėjo devyniais milijonais, nuo keturiasdešimt vieno milijono iki penkiasdešimties, — daugiau negu per ligtolinius šimtą metų. Šalis buvo netolygiai apgyventa; Paryžiuje ir šiaurėje susitelkė didžiuma pramonės, taigi ir gyvenimo lygis ten buvo palyginti aukštas; tuo tarpu pietvakariai per pastaruosius septyniasdešimt metų prarado trečdalį gyventojų. Bretanė ir Centrinis Masyvas taip pat buvo menkai išsivystę.

Išskyrus geležies rūdą ir boksitą, Prancūzija neturėjo daug gamtinių išteklių, padedančių plėtotis jos pramonei. Ji buvo mažiau industrializuota negu Britanija ir Vakarų Vokietija; 1936 m. 37 procentai prancūzų vis dar dirbo žemės ūkyje. Dauguma ūkių pietuose ir vakaruose buvo per maži, tad ekonomiškai negyvybingi. Netgi pramonėje dominavo mažos ir vidutinės šeimyninės įmonės. Prasidedant septintajam dešimtmečiui, šiai kategorijai priklausė 60 procentų Prancūzi-

jos pramonės įmonių ir 90 procentų mažmeninės prekybos. Visą pokario laikotarpį vyravo toli gražu ne optimistinės nuotaikos, į naujas iniciatyvas buvo žiūrima priešiškai. Klaidinga pirmųjų pokario metų Prancūzijos vyriausybių ekonominė politika, ypač atsisakymas priimti Mendès-Franco planą (numačiusį pinigų reformą ir karo metų pelno apmokestinimą) didino infliaciją, skatino prancūzų kapitalo išvežimą į užsienį, kūrė bendrą nestabilumo atmosferą. Tokiomis nieko gera nežadančiomis sąlygomis Jean Monnet, to plano autorius, ir keletas jo kolegų tvirtino, kad Prancūzija teturinti du kelius — modernizavimą arba nuosmukį; nesą jokios vilties, kad šaliai kaip nors pavyktų išsisukti pusinėmis priemonėmis.

1946 metų sausį, valdant pirmajai de Gaullio vyriausybei, buvo įkurta bendrojo ekonominio planavimo tarnyba, kuri juo toliau, juo daugiau turėjo įtakos Prancūzijos ekonomikos raidai. Kai kuriais atžvilgiais valstybė Prancūzijoje visuomet labiau kišosi į ūkio reikalus negu kitose Europos šalyse — pirmiausia dėl perdėm centralizuotos ir biurokratiškos valdymo sistemos. Tačiau pasipriešinimo metais, kai daugelis ėmė ieškoti gilesnių Prancūzijos nuosmukio prieš 1940 m. priežasčių, planavimo idėja įgijo naujų šalininkų. Kitaip nei sovietų, prancūzų planas smulkiai nereglamentavo tikslų, be to, planuotojai neturėjo galios priversti įmones paklusti. Plane tebuvo nurodoma tikėtina (ir pageidautina) bendroji raida artimiausiais metais, tačiau, padedami vyriausybės ir vadovaujami sumanių žmonių (Jean Monnet, 1946—1952; Etienne Hirsch, 1952—1959; Pierre Masse, 1959—1965), planuotojai netiesiogiai veikė ekonominio vystymosi eigą — per nacionalizuotas pramonės šakas, skirdami kreditus ilgalaikėms investicijoms finansuoti, suteikdami (arba atimdami) mokesčių lengvatas. Sakoma, kad praeityje Prancūzijos ūkį valdę „du šimtai šeimų“; po karo jėgų balansas aiškiai pasikeitė, nes kelių dešimčių aukštų vyriausybės pareigūnų nuomonė reiškė kur kas daugiau negu visų privačios pramonės kapitonų požiūris.

Iki 1954 m. padaryta nemaža pažanga; užtenka paminėti, kad pramonės gamyba 50 procentų viršijo prieškarinį lygį. Prancūzijos plieno pramonė jau buvo visiškai modernizuota, elektrotechnikos pramonės produkcija dvigubai padidėjusi. Buvo sukurti šiuolaikinių automobilių ir lėktuvų prototipai, o Prancūzijos geležinkelių sistema darėsi greičiausia ir efektyviausia visoje Europoje. Tačiau pa-

žanga šiomis ūkio šakomis ir apsiribojo; kitos stovėjo vietoje. Mažai statyta naujų namų — Paryžius ir kiti didesnieji miestai toliau nyko. Kaimiečiai neėmė pagal planą siūlomų penkiasdešimt tūkstančių traktorių; jie buvo linkę laikytis tradicinių žemės dirbimo būdų. Nepaisant Henri Queuillo ir René Mayero vyriausybių vykdytos stabilizacijos programos, kainos nesiliovė kilusios, mokesčių mokėtojai nepasidarė sąžiningesni. Bet vis dėlto Ketvirtoji respublika didino savo bendrąjį nacionalinį produktą vidutiniškai po 5 procentus per metus — pagirtinas laimėjimas, kurio vaisius buvo lemta skinti jau de Gaullio režimui.

Priešingai, negu atrodo daugeliui, rūpesčių kupinais 1948—1958 m. buvo padaryta didesnė ekonominė pažanga negu per de Gaullio dešimtmetį (1958—1968). Penktojoje respublikoje infliacija pastoviai didėjo po 3—6 procentus kasmet, tuo tarpu Ketvirtajai respublikai, imant apskritai, netrūko stabilumo, išskyrus 1951, 1952 ir 1958 metų šuolius (po 12—15 procentų). Prancūzijai pasisekė, kad 1958 m. devalvaciją ji įvykdė prieš pat pasaulio prekybos pakilimą 1959 m.; prancūzų eksporto prekės pasidarė labiau konkurencingos, ir eksporto apimtis per vienerius metus išaugo 30 procentų. Dėl to gerokai padidėjo Prancūzijos aukso atsargos; eksportui tenkančia BNP dalimi (16 procentų) Prancūzija prilygo Britanijai ir Vokietijai, bet importo procentas (11) buvo gerokai mažesnis, todėl Prancūzija turėjo daugiau laisvės apsirūpindama maistu ir žaliavomis.

Golistai (ir daugelis kitų Prancūzijos sluoksnių) iš pradžių įnirtingai priešinosi Bendrajai rinkai; tik palengva jie suprato, kad Europos integracija Prancūzijai duotų daugiau naudos negu bet kuriai kitai šaliai — 1958 m. prancūzų eksportas į EEC šalis sudarė 22 procentus visos užsienio prekybos, o po dešimties metų jis pasiekė 41 procentą. Bendroji rinka išgelbėjo Prancūzijos žemės ūkį, iki 1958 m. gana varganą; 1958 m. į EEC šalis buvo išvežama 18 procentų prancūzų eksportuojamų žemės ūkio produktų, tuo tarpu 1968 m. — jau daugiau kaip 50 procentų. Gana ironiška, kad prie Prancūzijos klestėjimo gerokai prisidėjo ir Amerikos kapitalo antplūdis, kurį golistų režimas dėl suprantamų politinių priežasčių vertino gana dviprasmiškai.

1958 m. golistams atėjus į valdžią, ekonomikos pažanga ketverius metus nemažėjo; BNP augo po 4—7 procentus per metus, investavimo norma sudarė 22 procentus BNP. Vienam gyventojui tenkančios

BNP dalies rodiklis nuo 100 (1958 m.) pakilo iki 126 (1964 m.); per tą patį laiko tarpą Italijoje — iki 136, Vokietijoje — iki 131, Britanijoje — iki 119. Nors Prancūzijos laimėjimai ir neprilygo Vokietijos bei Italijos laimėjimams, net patys entuziastingiausi optimistai kažin ar būtų tikėjęsi, kad elektros energijos gamyba, 1937 m. sudariusi 20 milijonų kilovatų, išaugsianti penkeriopai — iki 105 milijonų 1966 m., arba kad plieno gamyba šoktelėsianti nuo 8 milijonų tonų iki 19,6 milijono tonų; 1927 m. Prancūzijoje pagaminta 34 000 tonų aliuminio, 1966 m. — 363 000 tonų; cemento gamyba padidėjo nuo 4 milijonų tonų iki 23 milijonų tonų. 1937 m. Prancūzijos statyklose pastatyta bendros 27 000 registrinių tonų talpos laivų, 1966 m. — 430 000.

Vyravo nauja optimizmo ir pasitikėjimo savo jėgomis dvasia. Neišsivysčiusiuose šalies rajonuose kūrėsi naujos įmonės, buvo sparčiai modernizuojamas žemės ūkis. Prancūzų planavimo laimėjimais susidomėta užsienyje; Prancūzijos pramonės valdymas, jos ekonomikos intelektinė infrastruktūra tapo pavydo objektu, o prancūzų gaminiai savo kokybe pelnė kuo geriausią reputaciją.

Žinoma, netrūko ir šešėlių. 1964 ir 1965 m. Prancūzijos ūkis stagnavo, o 1966—1967 m. mėšlungiškai šoktelėjo į priekį. Bendroji gamyba 1967 m. išaugo daugiau kaip 4 procentais, bet pirmiausiai dėl gero derliaus, nes pramonės gamyba padidėjo tik 2 procentais. Palyginti su kitomis Vakarų Europos šalimis, Prancūzijoje pramonei teko mažiausia visų darbo jėgos išteklių dalis, joje vieninteleje ši dalis netgi sumažėjo. Be to, ji vienintelė iš Europos šalių nebuvo išsprendusi butų problemos; labai nedaug pastatyta naujų ligoninių bei mokyklų, nors jų itin reikėjo ir trūko nuo seno — tarpukario laikotarpiu Paryžiuje nebuvo pastatyta nė vienos naujos mokyklos. Kylanti žemės kaina toliau stabdė statybą, be to, neturėta aiškios valstybinės butų politikos; senieji gyventojai pelnėsi iš menkai kontroliuojamos nuomos, tuo tarpu jaunesnėms šeimoms ir darbą keičiantiems žmonėms buvo bemaž neįmanoma susirasti naują būstą. Pramonės plėtrą stabdė tai, kad Prancūzijoje nebuvo didelių įmonių, lygintinų su didžiosiomis Britanijos, Olandijos ir Vakarų Vokietijos firmomis, ir tai, kad gana mažai lėšų skirta moksliniams tyrimams. Daugelis manė, kad šalis gyvenanti ne pagal kišenę ir kad milijardus, išleistus de Gaullio *force de frappe*, būtų buvę galima geriau panaudoti kitiems tikslams. Didelės tradicinės ūkio šakos, dabar nacionalizuotos, — to-

PRAGYVENIMO MINIMUMO INDEKSAI

	Vokietija	Prancūzija	Italija	Britanija	Olandija
1958	100	100	100	100	100
1962	108	119	109	112	106
1965	118	132	130	125	122

kios kaip anglių, plieno pramonė, geležinkeliai, — buvo pernelyg išpūstos ir nuostolingos. Naujos pramonės šakos buvo efektyvesnės, bet socialinė atmosfera, kaip parodė dideli streikai 1968 metų gegužę ir birželį, buvo toli gražu nepatenkinama. Prancūzijoje 1968 m. darbo neturėjo beveik pusė milijono žmonių; po dvidešimties metų jų padaugėjo keturgubai. Pragyvenimo minimumas kilo greičiau negu bet kurioje kitoje didesnėje Europos šalyje. Plataus vartojimo prekių kainos 1968 m. buvo maždaug 45 procentais aukštesnės negu 1958 m. — nė vienoje iš Bendrosios rinkos šalių jos nedidėjo taip sparčiai. Tai trikdė žmones, ir tuo galima paaiškinti prancūzų nepasitenkinimą, nors šalis ir buvo pasiekusi didžiulės pažangos modernizuodama ir plėtodama pramonę.

VOKIETIJOS WIRTSCHAFTSWUNDER

Vakarų Vokietijos pokario ekonominės raidos pradinė fazė iki 1948 m. pinigų reformos apibūdinta šioje knygoje kiek anksčiau. Pirmieji ženklai to, kas vėliau buvo pavadinta ekonomikos stebuklu (*Wirtschaftswunder*), pasirodė 1949—1950 m., kai per metus padvigubėjo užsienio prekybos apimtis. Tačiau Vokietija pradėjo nuo labai žemo lygio, tad, ko gero, didesnę nuostabą kėlė tai, jog kitais metais prekyba padidėjo 75 procentais, o tarp 1954 ir 1964 m. net patrigubėjo. 1948—1964 m. pramonės gamyba Vakarų Vokietijoje išaugo šešiagubai, tuo tarpu nedarbo lygis nuo 8 ar 9 procentų 1949—1952 m. nukrito iki 1 procento 1961 m. ir žemiausios visų laikų pažymos — 0,4 procento 1965 m. Tuo metu kiekvieno bedarbio laukė šešios darbo vietos, ir sparčiai besiplėtojančiai Vokietijos ekonomikai aptarnauti prireikė šimtų tūkstančių darbininkų iš užsienio (daugiausiai iš Italijos, Ispanijos, Graikijos, Turkijos ir Jugoslavijos).

Vokietijos ekonominė politika smarkiai skyrėsi nuo Prancūzijos politikos. Neturėta jokio bendro plano; Erhard ir kiti stebuklo architektai neoliberalai tvirtai tikėjo laisvu rinkos jėgų, pasiūlos ir paklausos, veikimu. Jie nesilaikė įsikibę nelankstaus XIX amžiaus *laissez faire* liberalizmo, puikiai suprasdami, kad valstybė retkarčiais turinti įsikišti — kaip 1950 m., kai sąstingio laikotarpiu buvo skatinama statyba, arba 1951 m., kai buvo įvesti laikini importo apribojimai, arba vėlgi po 1955 m., kai buvo padidinta perdiskontavimo norma, kad bumas netaptų nevaldomas. Erhardo socialinės rinkos ekonomikos (*soziale Marktwirtschaft*) sėkmė užkrėtė visus; net-

gi socialdemokratai pripažino šį principą: kiek įmanoma konkurencijos, kiek būtina planavimo.

Vokietijos žemės ūkį daugybę metų gynė aukšti protekcionistiniai tarifai; jis buvo atsilikęs, visai nepajėgus varžytis su kaimyninėmis šalimis, ką jau kalbėti apie užjūrio eksportuotojus. Subsidijos nenutrūko ir po karo, be to, žemės ūkis buvo atleistas nuo tiesioginių mokesčių, kad per tą atokvėpį galėtų modernizuotis ir sustiprėti. Skatinta plačiau naudoti trąšas, o traktorių skaičius nuo 138 tūkstančių 1950 m. padidėjo iki 1,164 milijono 1965 m. Dėl šių ir kitų priemonių žemės ūkio našumas 1964 m. buvo du su puse karto didesnis negu 1950 m., o dirbančiųjų skaičius sumažėjo nuo penkių iki trijų milijonų. Vokietijos kaimo vaizdas per dešimtmetį pasikeitė. Bemaž neatpažįstami tam, kuris juos matė prieš karą, kaimai pasidarė panašūs į didelio miesto priemiesčius; čia vyravo tos pačios mados ir prekės, buvo tiek pat automobilių ir televizijos antenų. Kaimo gyvenimo idiotizmas, apie kurį kadaise rašė Marx, nuėjo į praeitį.

Vokiečių stebuklo laimėjimai įspūdingi, bet ne unikalūs. Italija ir Austrija pažengė ne mažiau, o Japonijos šuolis netgi dar efektingesnis. Tačiau daugumą specialistų labiausiai stebino tai, kad tokios didelės pažangos pasiekta per trumpą laiką po visiško sutriuškinimo. Sąjungininkų nustatyti Vokietijos ekonominės raidos apribojimai ir gamyklų demontavimas truko net iki šeštojo dešimtmečio vidurio, bet jau 1958 m. Vokietija buvo tokia klestinti, kad savo valiutą galėjo padaryti visiškai konvertuojamą. Iš Rytų išvarytų dešimties milijonų žmonių antplūdis, regis, turėjo sukelti neįveikiamų keblumų, tačiau jau per keletą metų šalis didžiąją jų daugumą absorbavo. Po karo daugelis Vokietijos miestų buvo sugriauti, bet 1948—1964 m. pastatyta 8 milijonai butų; nuo 1953 m. jų buvo pastatoma po pusę milijono kasmet — daugiau negu bet kurioje kitoje Vakarų šalyje, skaičiuojant vienam gyventojui.

Kokios buvo Vokietijos stebuklo varomosios jėgos? Visų pirma, be abejonės, vokiečių *know-how*, milijonai kvalifikuotų darbininkų ir didžioji industrinė tradicija. Tai, kad karo metais buvo sugriauta tiek daug fabrikų, leido radikaliai pradėti viską iš pradžių, naudojant naujausius įrengimus, sutelkiant pastangas į perspektyviausias pramonės šakas. Apie Vokietijos laimėjimus plėtojant užsienio prekybą jau kalbėta; taip pat ir šalies viduje būta didelės plataus vartojimo prekių pa-

klausos, nepatenkintos nuo didžiosios depresijos laikų. Be to, Vokietija gerokai mažiau už savo kaimynes išleisdavo gynybai ir iki šeštojo dešimtmečio pabaigos beveik neteikė jokios pagalbos Afrikos bei Azijos šalims.

Tokio pakilimo kaip pokarinis Vokietija savo istorijoje dar nebuvo regėjusi. Per septyniolika metų iki Pirmojo pasaulinio karo, tai yra nepaliaujamos pažangos laikotarpiu, 5 procentų augimo tempas buvo viršytas tik sykį; tuo tarpu per pirmuosius septyniolika metų po Antrojo pasaulinio karo Vokietija tokį tempą pasiekė ne mažiau kaip devynis kartus, o trejus metus jis viršijo 10 procentų. Šeštajam dešimtmečiui einant į pabaigą, pakilimas, rodos, pradėjo darytis nevaldomas; užsienio kapitalas gausiai plūdo į Vokietiją, ir vyriausybė rimtai susirūpino galimu ekonomikos perkaitimu. Ji mėgino stabdyti kapitalo antplūdį sumažindama palūkanų normą ir pakeisdama Vokietijos markės kursą (1961).

Nuo 1962 m. augimo sparta sulėtėjo; sumažėjo produkcijos paklausa, ėmė trūkti darbo vietų. Septintąjį dešimtmetį Vokietiją augimo tempo varžybose pasivijo daugelis Europos šalių, kurios šeštąjį dešimtmetį buvo atsilikusios, o 1966 m. Vokietijoje prasidėjo tikra ekonominė recesija. Kai kurie jos požymiai išryškėjo jau ankstesniais metais. Prasidėjus krizei, pramonės gamyba 1966 m., palyginti su 1965 m., padidėjo tik 1 procentu. 1967 metų vasario mėnesį Vokietijoje buvo bemaž septyni šimtai tūkstančių bedarbių, ir daugelis pramonės įmonių, įskaitant pokarinio bumo simbolį „Volkswagen“, laikinai įvedė trumpesnę darbo savaitę. Tai savo ruožtu turėjo rimtų psichologinių pasekmių — visuomenė, įpratusi prie nepaliaujamo ekonominio augimo, pasirodė visiškai nepasirengusi nuosmukiui, būta isterijai artimų apraiškų. Pagal tuo metu surinktus viešosios nuomonės duomenis, dauguma piliečių bijojo, kad neprasidėtų tokia krizė kaip 1929 m. Vokiečių pasitikėjimas savimi dar nebuvo spėjęs giliai įsišaknyti, nepaisant visų „stebuklo“ laimėjimų — pramonės modernizavimo, to, kad Vokietija dabar turėjo vieną iš stabiliausių valiutų pasaulyje ir kad iš visų didesniųjų šalių ją mažiausiai krėtė streikai.

Šiaip ar taip, Vokietijos ūkis greit atsigavo po septintojo dešimtmečio minirecesijos, jos eksportas toliau didėjo, į jos ekonomiką vėl su pavydu žvelgė kitos Europos šalys.

ITALIJA: NUO NETVIRTŲ PIRMŲ ŽINGSNIŲ IKI AUDRINGO AUGIMO

Pokario ekonominė raida Italijoje ir Vokietijoje turėjo tam tikrų panašumų, nors „Italijos stebuklas“ prasidėjo vėliau ir truko ilgiau negu Vokietijos. Būta ir kitų svarbių skirtumų — Italija, apskritai imant, nebuvo labai išsivysčiusi pramoninė šalis; jos gamybos apimtis prieš Antrąjį pasaulinį karą tesudarė trečdalį Vokietijos gamybos apimties. Iki 1956 m. daugiau italų dirbo žemės ūkyje negu pramonėje.

Italijos, kaip ir Vokietijos, ūkis po karo buvo smarkiai nuniokotas; pramonės gamyba tesiekė penktadalį 1938 m. lygio, žemės ūkio gamyba — kiek daugiau nei pusę. 1948 m. Italijos pramonė vėl gamino tiek kiek prieš karą, tačiau žemės ūkiui atsigauti prireikė daug laiko. Pirmaisiais pokario metais daugiausia rūpesčių kėlė infliacija, bet Einaudžio politika galiausiai pasirodė buvusi tokia pat įžvalgi kaip Erhardo Vokietijoje. Nuo 1950 m. padėtis ėmė gerėti, ir 1956 m. italų lira tapo iš dalies konvertuojama. Šeštąjį dešimtmetį Italijos ekonomika žengė milžiniškais žingsniais, o septintojo pradžioje dar labiau juos paspartino.

Pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais Italijos pažanga buvo spartesnė negu bet kurios kitos didelės pasaulio valstybės, įskaitant Sovietų Sąjungą ir netgi Japoniją. Tai juo labiau stebina, nes Italija — skurdi šalis; jai trūksta žaliavų pramonei plėtoti, ji įsiveža nemažai maisto produktų. Įspūdingiausios pramonės pažangos Italija pasiekė automobilių ir kontorų įrangos gamyboje, elektrotechnikos pramonėje; 1967 m. kas trečias Europoje pagamintas šaldytuvas buvo itališkas. Plėtėsi esamos gamyklos, kūrėsi naujos; atsilikusiuose pietuose,

Tarante, pastatytas metalurgijos kombinatas buvo vienas iš moderniausių pasaulyje. Italai nepateisino savo *dolce far niente* reputacijos, atvirkščiai, jie pasireiškė kaip labai darbšti ir išradinga Europos tauta. Nepaprastai sparčiai augo gamybos našumas — vien per 1961—1963 m. jis padidėjo apie 30 procentų.

PRAMONĖS GAMYBOS INDEKSAS

1948	63	1961	200
1953	100	1963	241
1958	142	1966	285

Į šalį plūdo vis didesni turistų srautai (1966 m. — 27 milijonai). Kadangi jie daugiausiai lankėsi tam tikru laiku ir tam tikrose vietose, tai Romos, Venecijos ir visų pirma pajūrio kurortų gyventojai neretai tapdavo mažuma tarp milijonų turistų iš šiaurės.

Pokario metais italų darbininkai paprastai eidavo į darbą pėsti arba važiuodavo dviračiais. Garsiame tų laikų filme išraiškingai pavaizduota, kokie vargai užklumpa šeimą, kai pavagiamas jos dviratis. 1960 m. vienas italas iš dvidešimt vieno turėjo automobilį; 1968 m. — vienas iš septynių; 1986 m. — bemaž kas antras. Italai turėjo maždaug tiek pat telefonų ir televizorių kiek ir prancūzai, skaičiuojant tūkstančiui gyventojų. Gyvenimo lygis septintojo dešimtmečio Italijoje priartėjo prie labiausiai išsivysčiusių Europos šalių lygio; tarp Milano ar Turino ir Prancūzijos ar Vokietijos pramonės centrų beveik nebuvo skirtumo. Pietų Italijos atsilikimas ir toliau smarkiai gadino bendrą vaizdą; pietuose gyveno 36 procentai visų gyventojų, bet jų daliai teko mažiau kaip 25 procentai nacionalinių pajamų, nepaisant ilgamečių pastangų išvystyti pietus ir plačių investavimo bei plėtojimo programų. Per šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius praraja tarp šiaurės ir pietų dar labiau praplatėjo, vyko masinė migracija iš pietų Italijos į šiaurės miestus (ir į Vokietiją bei Prancūziją); ištisi kaimai neteko vyrų, kai kur liko vien senoji karta. Ne visi lengvai galėjo susirasti darbą, nes pagal 1951 m. gyventojų surašymą penki milijonai italų buvo neraštingi, o dar daugiau — pusiau raštingi. Buvo neįmanoma per keletą metų atitaisyti tai, kuo nesirūpinta šimtmečiais.

Nuo 1959 iki 1961 m. Italijos ekonomika augo taip sparčiai (apie 7,5 procento per metus), kad vyriausybė, baimindamasi infliacijos,

ėmėsi priemonių sumažinti tiek vidaus vartojimą, tiek investavimą. Augimo sparta nukrito iki 4,8 procento 1963 m. ir maždaug iki 3 procentų 1964—1965 m., bet vėl pakilo iki 5,5 procento 1965—1967 m. Kitos Europos šalys dejavo dėl sąstingio, o Italija žygiavo į priekį — 1964—1967 m. jos eksportas padidėjo dar 60 procentų. Vėliau pradėjusi, Italija išvengė daugelio klaidų, kurias padarė senesnės pramoninės valstybės; priešingai negu Britanijos ir Vokietijos, jos neslėgė pasenusių anglių kasyklų ir merdinčių fabrikų našta. Viena iš silpnesnių Italijos ūkio grandžių buvo tekstilės pramonė, bet šioje srityje neturėjo kuo pasigirti ir kitos Europos šalys.

Pasak kai kurių užsienio kritikų, Italija galėjo pigiau pardavinėti savo prekes todėl, kad ilgą laiką darbo užmokestis ten buvo gerokai žemesnis. Be to, egzistavo nemaža ir, matyt, neišvengiama bedarbių armija — 1961 m. jų buvo 1,4 milijono, beveik 7 procentai visos darbo jėgos. Net per septintojo dešimtmečio pabaigos pakilimą bedarbių skaičius sukosi apie vieną milijoną. Tačiau niekas sąmoningai nesistengė išlaikyti šią „pramonės rezervo armiją" ir šitaip numušti atlyginimus. Atvirkščiai, septintąjį dešimtmetį atlyginimai gerokai pakilo ir šiaurės Italijoje bemaž susilygino su kaimyninių šalių atlyginimais. Italijoje nedarbas buvo daugiau socialinė problema; žemės ūkio darbininkų migracija iš pietų į šiaurės miestus vyko be jokio pertrūkio. Per 1968 m. priskaičiuota pusė milijono tokių atvykėlių, nors beveik visiems trūko įgūdžių, reikalingų dirbti pramonėje.

Italijos *miracolo economico* mažiau išreklamuotas negu Vokietijos *Wirtschaftswunder*, tačiau savo visapusiškomis pasekmėmis jis buvo netgi dar įspūdingesnis. Kaip kad Vokietijoje ir Prancūzijoje per laimėjimų didumą nebebuvo matyti trūkumų, o Italijos žemės ūkis, sudalintas į nedideles valdas, vystėsi kur kas lėčiau negu pramonė, nebuvo pakankamai pastatyta mokyklų ir nutiesta naujų kelių, nepakankamai pinigų išleista aukštajam mokslui ir tyrimo darbams. Kapitalo pasiūla buvo labai ribota, netgi didžiausios italų firmos (pavyzdžiui, „Olivetti") vienu ar kitu metu buvo atsidūrusios prie žlugimo slenksčio, ir jas turėjo paremti valstybė. Išimtis — „Fiat", didžiausia Italijos įmonė. Fašistų laikais ji tarpo itin palankiomis sąlygomis, saugoma aukštų protekcionistinių tarifų. Daugelį metų ji buvo praktiškai monopolizavusi vidaus rinką. „Fiat" gerai išnaudojo tą laikotarpį, ir, prasidėjus šeštajam dešimtmečiui, jau buvo labai veiklus, varžytis pa-

jėgiantis gamintojas. Kai daugelis Italijos pramonininkų iš pradžių būgštavo, kas bus įstojus į Bendrąją rinką, „Fiato" savininkų ir valdytojų tokios abejonės nekankino, ir vėlesni įvykiai patvirtino jų optimizmą.

Septintojo dešimtmečio viduryje maždaug 20—30 procentų Italijos pramonės, įskaitant 60 procentų plieno gamybos, valdė valstybė. Iš devynių didžiausių kompanijų penkios buvo valstybinės („Montecatini-Edison", IRI, ENI, „Finsider" ir „Finmeccanica") ir tik keturios privačios („Fiat", „Pirelli", „Olivetti" ir „Suia Viscosa"). Valstybinės korporacijos buvo puiki dirva pasireikšti imperijų kūrėjams — tokiems kaip Mattei; ENI buvo įsteigta angliavandeniliams gaminti ir gamtinių dujų ištekliams eksploatuoti, bet Mattei vadovaujama tapo milžiniška holdingo kompanija, kuriai, be kita ko, priklausė Milano dienraštis *Il Giorno* („Fiatui" priklausė Turino *La Stampa*) ir motelių statybos korporacija.

BRITANIJA: „STOK—EIK“

Britanijos ekonomikos raida pirmaisiais pokario dešimtmečiais pateko į istorijos analus kaip liūdna nuolatinių mokėjimų balanso krizių, lėšų švaistymo ir gyvenimo skolon pasaka. Jungtinių Valstijų paskola 1948 m. išseko, ir jau kitais metais svarą teko devalvuoti nuo 4,03 iki 2,80 dolerio. Prasidėjęs Korėjos karas iškėlė naujos persiginklavimo programos būtinybę; gynybos išlaidos padidėjo nuo 6 iki 10 procentų nacionalinių pajamų dydžio, tad, norint sudurti galus, teko apkarpyti statybos ir kitas rekonstrukcijos programas. Mokėjimų balanso krizės paskui kartojosi 1955, 1957, 1961 ir 1967—1968 metais. 1967 m. svarui sterlingų vėl iškilo grėsmė, ir tik dar viena devalvacija bei užsienio pagalba išgelbėjo jį nuo žlugimo.

Britanijos mokėjimų balanso sutrikimai ir iš jų plaukiantys ekonomikos svyravimai kartojosi taip dažnai ir buvo taip sunkiai įveikiami, kad galų gale juos imta laikyti, Postano žodžiais tariant, „ne vien skaudžia nelaime, bet ir visam Britanijos ūkiui būdingos negalios simptomu“. Iki šeštojo dešimtmečio tiek Vokietijoje, tiek Prancūzijoje gyvenimo lygis buvo kur kas žemesnis negu Jungtinėje Karalystėje, tačiau šeštąjį dešimtmetį abi varžovės ją prisivijo. Tas smukimas buvo prasidėjęs dar gerokai prieš 1945 metus. 1880 m. Britanija, Vokietija ir Jungtinės Amerikos Valstijos išlydė maždaug po vieną milijoną tonų plieno; 1913 m. Britanija išlydė aštuonis milijonus, Vokietija — septyniolika milijonų, Jungtinės Valstijos — trisdešimt vieną milijoną tonų. Bet šis smukimas buvo tik santykinis: 1948—1962 m. Britanijos BNP augo vidutiniškai po 2,5 procento per metus (1947—1950 m. —

3,5 procento, 1960—1965 m. — 3,3 procento), tai yra sparčiau negu bet kuriuo kitu šių laikų istorijos laikotarpiu (1870—1913 m. — 1,7 procento, 1924—1937 m. — 2,2 procento). Gyvenimo lygis neregėtai pakilo, tad garsusis Macmillano 1959 m. rinkimų kampanijos šūkis „Jūs niekada negyvenote šitaip gerai“, tiesą sakant, turėjo pagrindą. Britanija nebuvo sustojusi, tiesiog žengė ne taip sparčiai kaip kitos didelės šalys. Pokario laikotarpiu Britanijos dalis pasaulio prekyboje nuolat mažėjo — nuo 21,3 procento 1951 m. iki 19 procentų 1956 m. Pasak Andrew Shonfieldo, du su puse procento lyg ir nedaug, bet juk tai atitinka vieną milijardą dolerių pajamų iš eksporto.

Santykinis Britanijos nuosmukis po 1945 m. aiškintas įvairiausiomis priežastimis. Įrodinėta, kad gerovės valstybė pasidariusi per brangi, kad valstybė pasiimanti pernelyg didelę dalį nacionalinių pajamų, kad per dideli tiesioginiai mokesčiai. Tačiau Prancūzijoje valstybė pasiimdavo dar didesnę dalį, o mokesčiai tiek Prancūzijoje, tiek Vokietijoje buvo didesni negu Britanijoje ir bemaž tokie pat dideli kaip Jungtinėse Valstijose. Taip pat teigiama, kad Britanija neskyrusi pakankamai lėšų moksliniams tyrimams ir todėl atsilikusi nuo kitų šalių, bet, palyginus skaičius, matyti, jog mokslo ir technikos tyrimams Britanija skyrė daugiau už kitas Europos šalis, o vertinant pagal BNP dalį — beveik tiek pat kiek Jungtinės Valstijos. Kiti tyrinėtojai tvirtino, kad blogio šaknys glūdėjusios netinkamoje investicijų politikoje. Skaičiai, regis, patvirtina šį teiginį; Britanija iš tiesų lentelės apačioje:

	INVESTAVIMO NORMA 1955—1964 m., %	BENDROSIOS SANKAUPOS KAIP GRYNŲJŲ PAJAMŲ DALIS 1964 m., %
Japonija	28,2	25,2
Vokietija	23,7	13,1
Prancūzija	19,2	12,8
Švedija	22,8	10,2
JAV	17,1	10,1
Britanija	15,8	7,7

Ištikus krizei, Britanijos vyriausybė pirmiausiai imdavosi mažinti investicijas. Tai neblogai pailiustruoja laivų statybos pramonės nuosmukis. Karui pasibaigus, Britanija turėjo daugybę pranašumų pirmauja-

mai padėčiai šioje srityje susigrąžinti — gerai įrengtas statyklas, labai kvalifikuotą darbo jėgą ir užtektinai užsakymų. Bet savininkai nenorėjo investuoti į naujus gamybos pajėgumus, todėl bendra pastatytų laivų talpa sumažėjo nuo 1,2 milijono tonų 1949 m. iki 1 milijono 1965 m., tuo tarpu Japonijoje per tą patį laiką šis skaičius padidėjo nuo 0,1 iki 5 milijonų tonų.

Nemaža dalis atsakomybės tenka britų profsąjungoms ir įmonių administracijai. Atlyginimai nuolatos didėjo greičiau negu gamybos apimtis ir darbo našumas. 1951—1958 m. atlyginimai realiai išaugo 20 procentų, 1958—1964 m. — dar 30 procentų. Kai finansų ministru buvo Stafford Cripps (1947—1950), profsąjungos sutiko, kad būtų įšaldyti atlyginimai, o vyriausybė turėjo prilaikyti kainų augimą; bet vėliau profsąjungos jau kreivai žiūrėjo į tokius sandėrius ir dažniausiai atsisakydavo bendradarbiauti su vyriausybe. Dėl to britų gaminiai pasidarė tokie brangūs, kad negalėjo konkuruoti pasaulio rinkoje. Daug žalos ekonomikai padarė pasenusi profsąjungų judėjimo struktūra (šeši šimtai sąjungų, o Vakarų Vokietijoje — šešiolika) su cechiniu mentalitetu ir nesibaigiančiom tarpusavio rietenom dėl to, kas ir ką turėtų daryti. Neretai daugybės tūkstančių dirbančiųjų darbą suparalyžiuodavo sustreikavę keli šimtai darbininkų, siekiančių savo siaurų grupinių interesų. Kildavo nesankcionuotų streikų netgi dėl to, ar pertrauka arbatai gerti turėtų būti dešimtą, ar vienuoliktą valandą; niekur kitur žmonės tiek nestreikavo dėl tokių menkų priežasčių kiek Britanijoje. Visa tai lėmė ne tiek profsąjungų karingumas, kiek jų nesugebėjimas šiuolaikiškai mąstyti, priderinti savo požiūrį prie technologijos ir darbo organizavimo permainų.

Tokia pat atsakomybės dalis tenka ir administracijai. Britanija kadaise buvo pramonės revoliucijos pirmeivė, bet išradingumo ir iniciatyvumo tradicija dabar tarsi buvo išsekusi. Valdymo išmanymo lygis buvo žemas, nedaug kas norėjo mokytis naujų metodų; visi kalbėjo apie būtinumą eksportuoti, bet pastangos tai daryti dažniausiai būdavo mėgėjiškos, o garantinis aptarnavimas blogesnis negu kitų eksportuojančiųjų valstybių. Savo įdomioje studijoje prof. Dunning atskleidė, kad ta britų ūkio dalis, kurią kontroliavo amerikiečiai, nuolat gaudavo 50 procentų daugiau pajamų negu britų firmos — dėl mažesnių valdymo kaštų, mokėjimo prekiauti, aukšto našumo ir didesnio kapitalo imlumo.

Ekonomikos negalią iš dalies sąlygojo ir tai, kas buvo nusprendžiama pačiame viršuje, arba, nė kiek ne rečiau, kas nenusprendžiama.

1949 m. leiboristų partija jau pritrūko idėjų, kaip tvarkyti ekonomiką; svarbios šakos buvo nacionalizuotos, bet 80 procentų viso ūkio savo rankose laikė privatus sektorius, kuriam leiboristai įtakos neturėjo. Konservatoriams iš pradžių sekėsi geriau. Jiems atėjus į valdžią 1951 m., jau buvo galima panaikinti daugelį karo metų apribojimų. 1952—1954 m. žaliavų kainos nukrito 25 procentais, ir tai reiškė apčiuopiamą Britanijos importo išlaidų sumažėjimą. Bet po 1952—1954 m. pakilimo vėl atėjo keletas sąstingio metų. Nei konservatorių, nei leiboristų Europos vienybė nemasino; jiems buvo „aišku kaip dieną" (kaip kad Anthony Eden pasakė 1952 m.), jog negalima dėtis prie jokios Europos federacijos. Naujasis leiboristų partijos lyderis Hugh Gaitskell kalbėjo ne mažiau kategoriškai. Tuo tarpu Vokietija ir Italija didino savo eksportą šešiskart greičiau negu Britanija, tad Macmillanui ir Haroldui Wilsonui nenoromis teko prieiti prie išvados, kad stojimui į Bendrąją rinką alternatyvos nesą.

Būtų nesąžininga (ir neistoriška) nepaisyti objektyvių aplinkybių, sunkinusių Britanijos negalavimus. Dėl karo Britanija prarado didžiumą savo prieškarinių pajamų iš kolonijų, ją užgulė vis didėjančios skolos. Jos finansiniai bei gynybiniai įsipareigojimai kolonijoms ir išlikę imperiniai užmojai slėgė kaip sunki našta. Buvo aišku, kad šalis nepajėgsianti amžinai tos naštos išlaikyti, tačiau toli gražu nebuvo lengva atrasti greitą išeitį — Britanija negalėjo pabėgti nuo praeities ir pakeisti savo geografiją. Būdama tankiau apgyventa už Prancūziją, Italiją ar Vakarų Vokietiją, ji turėjo įsivežti daugiau žaliavų ir maisto produktų negu jos kaimynai ir varžovai žemyne.

Britanijos pokario sunkumus nulėmė ne koks vienas veiksnys, o aplinkybių visuma. Susidarė užburtas ratas: ekonomikos augimą stabdė defliacinė politika, kurios laikytasi kovojant su kainų augimu ir infliacija. Daugumai kitų Europos šalių irgi tekdavo griebtis „stok—eik" politikos, tik kur kas rečiau, be to, tarp sustojimų jos darydavo didesnę pažangą. Mėgindamos įveikti pasikartojančias krizes, Britanijos vyriausybės išbandė įvairiausias priemones: devalvavimą, gynybos išlaidų mažinimą, importo kontrolę, eksporto skatinimą. Bet tos priemonės buvo pusinės, o svarbiausi uždaviniai išliko tokie patys — padidinti efektyvumą, patobulinti organizavimą, išmintingiau investuoti, žodžiu, geriau panaudoti turimus išteklius.

EKONOMIKOS RAIDA KITOSE EUROPOS ŠALYSE

Pokario metų Europos istorija stebina nepaprastu mažų valstybių ekonominės raidos panašumu.

1954—1964 m. pramonės gamyba padvigubėjo Olandijoje, Švedijoje ir Austrijoje — šalyse, šiaip turinčiose mažai bendra. Imant kitą lygį, bemaž tokiu pačiu keliu ėjo Ispanijos ir Graikijos ekonomikos. Šios dvi šalys patyrė panašių sunkumų — sakykime, joms reikėjo rasti kapitalo pramonei plėtoti; jų BNP septintąjį dešimtmetį augo tokia pačia sparta (7—8 procentai). 1964 m. pajamos vienam gyventojui Ispanijoje buvo 570, Graikijoje — 590 dolerių. Visos Europos šalys turėjo bendrų raidos bruožų nepriklausomai nuo jų praeities istorijos, geografinės padėties ir ekonominės sanklodos.

Ispanija šimtmečiais buvo atsilikusi. 1936—1939 m. pilietinio karo padariniai paralyžiavo jos ekonomiką dviem dešimtmečiams, tačiau šeštojo dešimtmečio pabaigoje, Ispanijai įstojus į Jungtines Tautas ir išplėtus užsienio prekybą, ėmė ryškėti permainos. Panaikinus griežtus ekonomikos apribojimus, šalyje padvelkė gaivūs laisvos rinkos vėjai; vyriausybė bandydama ir klysdama mėgino modernizuoti ūkio sanklodą. Į priekį pažengė ir Ispanijos žemės ūkis; nuo 1956 m. per dešimtmetį vidutinė žemės ūkio gamybos apimtis padidėjo trečdaliu. Po nemažų Prancūzijos, Vokietijos ir Amerikos investavimų Ispanijos pramonės gamyba nuo 1958 m. ženkliai pašoko, o BNP ėmė augti netgi sparčiau negu Italijos. Bet kadangi Ispanija pradėjo nuo labai žemos pakopos, jos dar laukė netrumpas kelias — netgi po pakilimo de-

šimtmečio pajamos vienam gyventojui tesudarė trečdalį Skandinavijos šalių pajamų vienam gyventojui. Nemažai pajamų davė turizmas; šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintąjį dešimtmetį jis plėtojosi itin sparčiai — Ispanija pasivijo Prancūziją, o 1966 m., priėmusi septyniolika milijonų lankytojų, pakilo į antrą vietą Europoje po Italijos.

Graikijoje ekonomikos šuolis prasidėjo keletu metų anksčiau negu Ispanijoje; ekonomikai atsigauti galingas stimulas buvo drachmos devalvavimas. 1953—1963 m. BNP augo vidutiniškai po 6,3 procento, 1966 m. prieaugis pasiekė 8 procentus, tačiau šalis vis dar buvo daugiausia agrarinė — pramonės produkcijos vertė viršijo žemės ūkio produkcijos vertę tik 1965 m. Septintąjį dešimtmetį vystymuisi trukdė infliacija ir politinis nestabilumas. Daug naudos Graikija pelnė iš savo prekybos laivyno. Turistų antplūdis neprilygo Ispanijos mastams, tačiau jų srautas kasmet vis didėjo, ir 1964 m. Graikijos pajamos iš turizmo sudarė apie 13 procentų jos eksporto vertės.

Tiek Olandija, tiek Belgija smarkiai nukentėjo karo metu, tad iš pradžių jos gana lėtai stojosi ant kojų. Abi šalys 1958 m. metais išgyveno recesiją, bet Olandija atsigavo greičiau ir, apskritai imant, darė didesnę pažangą. 1958—1966 m. Olandijos BNP augo vidutiniškai po 5,4 procento per metus. Belgijos pažanga šeštąjį dešimtmetį buvo viena iš lėčiausių žemyne (2,7 procento), bet septintojo pradžioje ėmė spartėti (3,6 procento). Belgija nuo seno buvo industrinė šalis, ir ją smarkiau paveikė bendroji Europos anglių pramonės ir juodosios metalurgijos krizė. Tačiau jos žemės ūkis patenkino daugiau kaip 80 procentų vidaus poreikių, taigi reikėjo mažiau įsivežti maisto produktų. Abi šalys po karo prarado savo kolonijas Afrikoje ir Pietryčių Azijoje, bet tai stebėtinai mažai paveikė jų ekonomikos raidą; atvirkščiai, Olandija kaip niekada sparčiai ėmė veržtis į priekį, plėtodama chemijos bei elektrotechnikos pramonę ir tobulindama savo žemės ūkį.

Šveicarija buvo viena iš nedaugelio Europos šalių, kurias karas palietė tik netiesiogiai. Jai nereikėjo sudarinėti jokių atkūrimo planų. Pokario metų ekonominė jos raida buvo lėta ir tolygi, bet į šeštojo dešimtmečio pabaigą bendro Europos pakilimo fone ji paspartėjo, ir Šveicarijos BNP vidutinis metinis prieaugis 1958—1964 m. jau sudarė 6 procentus. Kaip ir kitur Europoje, toks staigus spurtas sukėlė kai-

nų augimą ir infliaciją, todėl Šveicarijos vyriausybė 1964 m. priėmė stabilizacijos programą plėtrai sulėtinti.

Austrijoje pakilimas tęsėsi dar ilgiau; 1953—1964 m. jos BNP augo bemaž po 6 procentus per metus, bet Austrija juk pradėjo nuo kur kas žemesnio lygio negu Šveicarija. Maža to, šaliai labai trūko kapitalo, reikalingo industrializacijai skatinti, o jos nepriklausymas Bendrajai rinkai gerokai stabdė ekonomikos raidą. Buvo nacionalizuota 22 procentai Austrijos pramonės, įskaitant 60 procentų didelių įmonių. Šeštąjį dešimtmetį išryškėjo aiškus poslinkis nuo žemės ūkio prie pramonės; pramonės gamybos apimtis padvigubėjo 1938—1954 m. ir dar sykį 1954—1965 m.

Švedijai, kaip ir Šveicarijai, karas žalos nepadarė. Jos, kaip ir Šveicarijos, augimas šeštąjį dešimtmetį buvo toks pat pastovus, bet neįspūdingas; 1958—1964 m. jis paspartėjo ir pasiekė 5,1 procento vidutinį metinį BNP prieaugį. Kaip Šveicarijai, Švedijai trūko darbo jėgos, o 1964 m. jai irgi teko imtis suvaržymų, kad pakilimas netaptų nevaldomas. Švedijos gamybos kaštai buvo labai dideli; pramonė siaurai specializuota, bet garsi aukštos kokybės gaminiais; Švedija eksportavo apie pusę savo pramonės produkcijos, o 1955—1965 m. sugebėjo šį eksportą padvigubinti. Nors ir neturėdama svarbių gamtinių išteklių, šalis pasiekė aukščiausią gyvenimo lygį Europoje ir vieną iš aukščiausių pasaulyje.

Kaimynių Danijos ir Norvegijos ekonominė sankloda nevienoda. Pirmosios labai išvystytas žemės ūkis, antrajai didžiausią reikšmę turi prekybos ir žvejybos laivynai. Jų neaplenkė bendras Europos pakilimas, kuris truko nuo 1958 iki 1963 m. Danijoje ir iki 1964 m. Norvegijoje. Danijos pastangos atsispirti infliacijos spaudimui — įdomi „stok—eik“ politikos pasekmių iliustracija; jos BNP 1963 m. išaugo 0,8 procento, 1964 m. — 7,4 procento, 1965 m. — 4,7 procento. Nepriimta į Bendrąją rinką, šalis turėjo sunkumų ieškodama eksporto rinkų savo žemės ūkio produkcijai, ir jai teko sąmoningai daugiau investuoti į pramonę.

Visų šių mažesniųjų Europos šalių raidoje įžiūrimas dėsningumas: joms atsigavus po karo, šeštąjį dešimtmetį ateina palyginti lėto augimo laikotarpis, bet į dešimtmečio pabaigą judėjimas įgyja pagreitį, ir tada prasideda pakilimas, trukęs penkerius—septynerius metus. Nuo septintojo dešimtmečio vidurio ši plėtra vėl sulėtėja. Žvelgiant į pla-

tesnį kontekstą, pokario era buvo neregėto visos Europos ekonominio klestėjimo laikotarpis, nors ir toliau egzistavo nemenki skirtumai tarp valstybių — antai Švedijos BNP vienam gyventojui tebebuvo apie dešimt kartų didesnis negu Turkijos, — taip pat didžiuliai kontrastai šalių viduje, tarkime, tarp Italijos šiaurės ir pietų.

BNP VIENAM GYVENTOJUI (JAV doleriais)

	1965	1966	1990
Airija	920	1010	10 000
Austrija	1270	1380	19 140
Belgija	1780	1910	17 500
Danija	2100	2320	23 700
Graikija	590 (1964)	690	
Islandija	2470	2850	
Ispanija	570 (1964)	770	10 400
Italija	1100	1350 (1967)	16 300
JAV	3560	3840	22 200
Jungtinė Karalystė	1810	2050 (1967)	16 300
Norvegija	1880	2020	25 300
Olandija	1550	1670	
Portugalija	420	430	4900
Prancūzija	1920	2250 (1967)	19 200
Švedija	2500	2730	25 000
Šveicarija	2330	2480	31 500
Turkija	250	290	1500
Vakarų Vokietija	1900	2400 (1967)	22 900

SOVIETŲ EKONOMIKA

Sovietų ūkis po karo sugriovimų atsigavo greitai. Plieno gamyba, 1940 m. pasiekusi 18 milijonų tonų, 1945 m. nukrito iki 12 milijonų, bet 1952 m., prieš Stalino mirtį, jau buvo pakilusi iki 34 milijonų tonų. 1940 m. anglių iškasta 166 milijonai tonų, karui pasibaigus — 149 milijonai, 1952 m. — 300 milijonų tonų. Naftos gavyba atkuto dar įspūdingiau: 31 milijonas tonų 1940 m., 19 milijonų 1945 m., 199 milijonai 1952 m. Žemės ūkis žengė į priekį ne taip sparčiai — dėl kelerių nepalankių metų ir ypač dėl to, kad sovietų ekonomikoje žemės ūkiui neteikta daug reikšmės.

Valdant Stalinui, sovietų ekonominė sistema buvo skirta siekti tam tikrų strategiškai svarbių tikslų tam tikrose pramonės šakose, nors tai darė žalą visoms kitoms. Visais atžvilgiais tai buvo karo ekonomika — net ir taikos dienomis. Buvo įvesta itin griežta kontrolė, visi turimi ištekliai sutelkti į sunkiosios pramonės plėtojimą, smarkiai suvaržytos darbininkų galimybės keisti darbą. Politinė kaina, kurią teko sumokėti, — tai negailestinga diktatūra, nuolatiniai valymai, teroras ir priverčiamojo darbo stovyklos su milijonais kalinių, kaip neatskiriama režimo dalis. Režimui pavyko išlaikyti žemą vartojimo lygį ir aukštą investavimo normą; visa sistema buvo pagrįsta žemės ūkio išnaudojimu, iš čia gaunant perteklių kapitalui formuoti. 1928—1955 m. bendrosios investicijos augo dukart greičiau negu BNP ir triskart greičiau negu vartojimas. Pasak Harry Schwartzo, Stalino laikų Rusija buvo klasikinis sparčios priverstinės industrializacijos pavyzdys. „Dešimt milijonų rusų perkelta iš žemės ūkio į pramonę ir kitas

su žemės ūkiu nesusijusias šakas. Sovietų visuomenėje paskleidus gausybę užsienio mokslo ir technikos žinių, gauta didžiulė kvalifikuotų darbininkų armija ir nemažas technikos mokslininkų elitas." Stalin išplėtė sovietų pramonės produkcijos įvairovę ir nepaprastai padidino jos fizinę apimtį; jam valdant, Rusija tapo antra didžiausia pramonine valstybe pasaulyje. Vertinant šiuo požiūriu, jis, be abejo, pasiekė didžiulių laimėjimų.

Tačiau anaiptol nėra aišku, ar tai buvo vienintelis kelias, kurį Sovietų Sąjunga galėjo pasirinkti. Kitos šalys pokario laikotarpiu pasiekė didesnės pažangos, nesumokėdamos tokios baisios žmonių kančių kainos. Sparčiai plėtojant sunkiąją pramonę ir teikiant pirmenybę ginkluotosioms pajėgoms, Sovietų Sąjungos žmonių gyvenimo lygis buvo vienas iš žemiausių Europoje. Ekonomistai stalinistai tvirtino, kad prioritetinis sunkiosios pramonės vystymas sukurią prielaidas visapusiškai ekonomikos plėtrai ir galiausiai bendram gyvenimo lygio kilimui. Tačiau šios pranašystės pasitvirtino tik iš dalies; gyvenimo lygis iš tiesų kilo, bet ne taip sparčiai kaip daugumoje Vakarų valstybių. Didžiosiose Europos šalyse realusis darbo užmokestis 1950—1966 m. išaugo daugiau nei dvigubai; Sovietų Sąjungoje jis padidėjo tik 83 procentais, ir tai sprendžiant pagal oficialius, abejonių keliančius duomenis. O jis turėjo didėti kur kas greičiau, nes pradinis lygis Sovietų Sąjungoje buvo gerokai žemesnis.

Per pastaruosius trisdešimt metų įvyko didžiulių demografinių pokyčių. Sovietų Sajungos gyventojų skaičius padidėjo nuo 170 milijonų 1939 m. iki 234 milijonų 1970 m. Azijiniuose šalies regionuose jis augo greičiau negu europinėje Rusijoje, iš dalies dėl deportacijų ir gyventojų perkėlimo, iš dalies dėl didesnio gimstamumo. Rusija buvo daugiausia agrarinė šalis; net septintojo dešimtmečio pabaigoje apie 36 procentus gyventojų dar dirbo žemės ūkyje, nors jų vis mažėjo. Urbanizacija vyko be paliovos, tačiau tais metais, kai mirė Stalin, dauguma sovietų piliečių dar gyveno kaime, ir tik 1961 m. miesto gyventojų skaičius pirmą sykį viršijo kaimo gyventojų skaičių. Gimstamumas sumažėjo nuo 26 vienam tūkstančiui gyventojų 1958 m. iki 18 tūkstančiui gyventojų 1966 m., ir natūralus prieaugis tuo pačiu laikotarpiu nukrito nuo 18 iki 14 tūkstančiui gyventojų.

Stalino įpėdiniai mėgino spręsti iškilusias problemas. Kaip ir Stalin, jie tikėjo, kad pirmenybę reikėtų teikti sunkiajai pramonei, bet kar-

tu suvokė, jog šalies ekonomika kaip visuma kentėsianti, jei disproporcija tarp sunkiosios pramonės ir žemės ūkio išliks pernelyg didelė. Žemės ūkio nesėkmes Stalino laikais slėpė melaginga statistika; antai oficialiai skelbta, kad javų derlius 1952 m. buvo apie 125 milijonus tonų, tačiau Chruščiov po šešerių metų atskleidė, jog iš tikrųjų būta 90 milijonų tonų. Stalinui mirus, stengtasi pagerinti aprūpinimą maistu: pradėta naudoti plėšiniai vakarų Sibire ir Kazachstane, imta daugiau mokėti kolūkiams už superkamą produkciją, panaikinta kai kurie suvaržymai asmeniniuose sklypuose. 1953 m. derlius buvo apgailėtinas — 82 milijonai tonų, mažesnis negu 1913 m. carinėje Rusjoje; 1954 m. — ne ką geresnis. Bet vėliau pamažu ėmė ryškėti naujos politikos vaisiai: 1956 m. nuimta 127 milijonai tonų, 1958 m. — 141 milijonas tonų, o 1966—1967 m., tiesa, labai palankiomis klimato sąlygomis, gautas rekordinis 170 milijonų tonų derlius. Būta ir atoslūgių, tada Sovietų Sąjungai teko importuoti kviečius iš Kanados bei kitų šalių. Kitose srityse irgi nepasiekta didelių laimėjimų: galvijų 1966 m. turėta 93 milijonai, o carinėje Rusijoje buvo 60 milijonų; avių ir ožkų — 137 milijonai (121 milijonas prieš Pirmąjį pasaulinį karą), bet kiaulių padaugėjo beveik tris kartus. Todėl mėsos gamyba augo pamažu, nuo 8 milijonų tonų (1946—1950 m. vidurkis) iki 10,8 milijono tonų 1966 m. Tai savo ruožtu turėjo įtakos pragyvenimo minimumui; 1962 m. sausį mažmeninė mėsos kaina pakilo 30 procentų.

Vienoje iš savo kalbų, pasakytoje prieš pat Stalino mirtį, Malenkov žadėjo „maisto gyventojams ir žaliavų lengvajai pramonei gausybę per artimiausius dvejus ar trejus metus". Bet tai būtų reiškę radikalią prioritetų kaitą, kur kas didesnį kapitalo investavimą į plataus vartojimo prekių gamybą ir žemės ūkį. Tokiai politikai, „naujajam kursui", įnirtingai pasipriešino kiti sovietų vadovai, reikalaudami teikti pirmenybę sunkiajai pramonei ir kariuomenės poreikiams. Šiose patrankų (tikriau, raketų) ir sviesto varžybose dauguma senųjų vadovų palaikė ekonominės politikos tęstinumą, ir Malenkovo siūlymai buvo atmesti. Vis dėlto jo iniciatyva visiškai nenuėjo vėjais, nes kai kuriais iš siūlymų vėliau pasinaudojo jo įpėdiniai; svarbios reformos tiek pramonėje, tiek žemės ūkyje nenutrūko ir po jo nuvertimo. Pradėta vykdyti plėšinių programa, likviduotos mašinų-traktorių stotys, pakeltas minimalus atlyginimas, įvyko permainų pramonės organizavime: kovojant su pernelyg didele centralizacija panaikintos dvidešimt penkios ministerijos.

Daugiau dėmesio skirta butų statybai miestuose — 1958 m. statybų užbaigta dvigubai daugiau negu 1955 m. Kartu paėmus, sovietų pramonės ir žemės ūkio produkcija 1958 m. daugiau kaip trečdaliu viršijo 1954 metų lygį.

Šiuo laikotarpiu ekonomika įspūdingai pažengė į priekį, tačiau, šeštajam dešimtmečiui artėjant prie pabaigos, ėmė rodytis vis daugiau lėtėjimo ženklų; išsivysčius naujai diskusijai dėl išteklių paskirstymo, 1957 m. teko išmesti į šiukšlių dėžę šeštojo penkmečio planą. Sovietų vadovybė buvo užsivertusi per sunkią naštą; ji vienu metu mėgino aprėpti pernelyg daug darbų pernelyg daugelyje sričių. Ji stengėsi neatsilikti nuo Jungtinių Valstijų karinių ir kosminių tyrimų srityje, nors jos turimi ištekliai buvo daug mažesni; ji ėmėsi plataus masto investavimų į naują pramonės įmonių įrangą; o ūkininkavimas plėšiniuose nedavė lauktų vaisių, nors pirmieji derliai ir buvo gana gausūs. 1959—1963 m., trečdaliu padidėjus gynybos išlaidoms, augimo sparta sulėtėjo. Imant absoliučiai, svarbiausios pramonės šakos nesiliovė smarkiai progresavusios net po 1958 m.

Plieno gamyba padidėjo nuo 54 milijonų tonų 1958 m. iki 84 milijonų tonų 1964 m.; padvigubėjo naftos gavyba (nuo 113 milijonų iki 225 milijonų tonų), elektros ir cemento (nuo 33 milijonų iki 63 milijonų tonų) gamyba. 1963 m. sovietai plieno išlydė daugiau negu Britanija, Prancūzija ir Vakarų Vokietija kartu paėmus, arba 80 procentų Jungtinių Valstijų išlydyto kiekio (1986 m. buvo 85 procentai). Bet apskritai pramonės plėtra nebuvo tokia ženkli, ir sovietų vadovams ėmė kelti nerimą lėtėjantis augimo tempas — nuo 13 procentų 1954 m. iki 10 procentų 1958 m. ir iki 7,5 procento 1964 m. Bendrojo nacionalinio produkto augimo sparta smuko dar ženkliau. 1958 m. ji buvo 10 procentų; tuo metu sovietų BNP esą sudaręs 44 procentus Amerikos BNP. Palyginti su 1950 m. (32 procentai) ir su 1955 m. (36 procentai) tai buvo nemažas šuolis, bet 1961 m. BNP augimo sparta nukrito iki 6,5 procento, 1962 ir 1963 m. neviršijo 3 procentų, ir nors 1964 m. dar šoktelėjo iki 8 procentų, pažanga vėlesniais metais jau nebuvo tokia įspūdinga.

XXI komunistų partijos suvažiavime Chruščiov paskelbė, kad 1970 m. Sovietų Sąjunga gaminsianti daugiau už Jungtines Valstijas ne vien absoliučiai, bet ir skaičiuojant vienam gyventojui. Šios pagyros netrukus buvo pamirštos; praėjus dviem dienom po Chruščiovo nušalinimo, *Pravda* pasmerkė nuversto vadovo stilių, jo „lengvabūdišką

prožektavimą, nebrandžias išvadas, skubotus sprendimus ir veiksmus, atitrūkusius nuo tikrovės". Sovietų darbininkams ir valstiečiams buvo žadėta sumažinti kainas, sutrumpinti darbo savaitę ir apskritai smarkiai pakelti gyvenimo lygį, bet iš tikrųjų maisto produktų kainų indeksas 1964 m. buvo didesnis negu Chruščiovo valdymo pradžioje, o, sakykime, audinių gamyba padidėjo nežymiai. Dėl nuolatinės disproporcijos teko keisti septynmečio plano (1959—1965) gaires: plieno ir mašinų gamyba vystėsi greičiau nei planuota, tuo tarpu kitos pramonės šakos ir visų pirma žemės ūkis vos vilkosi. 1958 m. plėšiniai davė gerą derlių, bet daugiau tokio, o juoba geresnio jau nebesulaukta. Ekonomiką kamavo kapitalo stygius, o ne itin entuziastingi mėginimai gauti paskolų iš Vakarų nebuvo labai vaisingi. Septynmečio plano vykdymą dar labiau apsunkino papildomos išlaidos gynybai 1961—1963 m., kritišku laikotarpiu atitraukusios iš šalies ūkio nemažus darbo jėgos ir medžiagų išteklius.

1957 m., siekiant efektyvesnio ekonomikos planavimo ir mėginant sumažinti neribotą centrinės biurokratijos valdžią, šalis buvo sudalinta į didelius ekonominius vienetus (*sovnarchoz*). Tačiau tai nedavė naudos, nes sovietų ekonominės sistemos sąlygomis koordinuoti bendrą planą buvo įmanoma tik remiantis informacija, turima vien Maskvoje. Todėl Chruščiovo įpėdiniai sugrįžo prie centralizuoto ministerinio planavimo sistemos. Tuos naujų organizavimo formų ieškojimus skatino miglotas suvokimas, kad esami planavimo ir kontrolės metodai nebetinka ekonominei sistemai, kuri metai iš metų darėsi vis įvairiapusiškesnė ir sudėtingesnė. Novatoriai gavo šiek tiek erdvės eksperimentams, bet reformos nieko iš esmės nepakeitė. Liko daugybė neišspręstų problemų, visų pirma klausimas, kaip nustatyti veiksnią pusiausvyrą tarp plano ir rinkos. „Koks turėtų būti politinės vadovybės ir centrinių planuotojų vaidmuo? Ar reikėtų leisti kainoms svyruoti priklausomai nuo pasiūlos ir paklausos? Jei taip, kaip tuomet valstybei valdyti ekonomiką?" — šitaip jį pateikė Alec Nove. Vakarų stebėtojai kartais linkę pervertinti politinį ekonominių reformų poveikį. Įgyvendinant naujas idėjas, kai kurios Rytų Europos šalys nebuvo tokios atsargios kaip Sovietų Sąjunga; 1967 m. maždaug 30 procentų visų kainų Vengrijoje lėmė ne planas, o rinka; Sovietų Sąjungoje — apie 5 procentus.

Chruščiovo nuvertimas iš dalies buvo susijęs su sovietų ekonomikos nesėkmėmis 1962—1963 metais. Vienoje iš savo paskutinių kal-

bų jis savikritiškai įrodinėjo, kad netgi didžiuliai kapitalo įdėjimai neduotų norimo efekto, jei investicijos būtų išskaidytos po daugybę projektų. Jo įpėdiniai susidūrė su ta pačia dilema. Jie sakėsi teikią sunkiosios pramonės plėtrai didžiausią reikšmę, bet drauge reikalavo skubiai pakelti žemės ūkį. Jie žadėjo aukštesnį gyvenimo lygį, bet tuo pat metu didino karines išlaidas. Žemės ūkiui iš pradžių skirta nemažai dėmesio, bet po derlingų 1966—1967 metų investicijos į žemės ūkį vėl buvo sumažintos. Padidėjus piniginėms pajamoms, vartojimo prekių gamybos augimo sparta, du dešimtmečius be paliovos mažėjusi, 1966—1967 m. vėl pakilo.

SOVIETŲ SĄJUNGOS EKONOMIKOS AUGIMAS

	Gamybos priemonių gamyba	Trumpalaikio vartojimo prekių gamyba
	(procentais)	
1951—1955	12,4	10,0
1956—1960	13,0	6,9
1961—1965	11,3	4,8

Tačiau vartojimo paklausa toli gražu nebuvo patenkinta; nors mažmeninės kainos 1961—1966 m. pakilo 36 procentais, asmeninės santaupos tuo pačiu laikotarpiu didėjo bemaž šešiskart greičiau. Gynybos išlaidų našta kasmet vis sunkėjo; nuo 9 milijardų rublių 1960 m. jos padidėjo iki beveik 17 milijardų rublių 1968 m. Tai oficialūs duomenys; varžybų su Amerika raketų ir branduolinių ginklų srityje tikroji kaina, matyt, buvo dar aukštesnė. Tuo pat metu smarkiai sumažėjo investicijos į šalies ūkį; septintąjį dešimtmetį, lyginant su ankstesniuoju, jų bebuvo šiek tiek daugiau kaip pusė. Kiekybės atžvilgiu laimėjimai vis dar buvo įspūdingi; pagal oficialią statistiką, Sovietų Sąjungos BNP vienam gyventojui viršijo Italijos ir Japonijos BNP. Bet vargu ar kas nors, žinantis sąlygas šiose šalyse, būtų tvirtinęs, kad vidutinio sovietų piliečio gyvenimo lygis toks pat (ką jau kalbėti apie aukštesnį) kaip vidutinio italo arba japono. Apie 1990 m. jis, ko gero, buvo žemesnis negu Portugalijoje — ir toliau ritosi žemyn.

RYTŲ EUROPOS INDUSTRIALIZACIJA

Pirmą dešimtmetį po Antrojo pasaulinio karo Rytų Europos komunistinių šalių ekonominė raida buvo labai panaši į Sovietų Sąjungos, tačiau nuo 1955 m. atsirado ženklesnių skirtumų. Pirmaisiais pokario metais paėmę valdžią komunistai nacionalizavo pramonę ir palengva pradėjo kolektyvizuoti žemės ūkį. Sovietai Rytų Europos ekonomiką išnaudojo savo šalies atkūrimui paspartinti — iš vienų satelitų Maskva ėmė duoklę reparacijų pavidalu, kitur steigė bendras įmones, užimdama jose vadovaujamą padėtį. Rusija primygtinai siekė, kad „liaudies demokratijos" šalys savo užsienio prekybą orientuotų į Maskvą. Vienu iš Sovietų Sąjungos ir jos sąjungininkų ekonominės veiklos koordinavimo instrumentų tapo Ekonominės savitarpio pagalbos taryba (ESPT), įkurta 1949 metų sausį. Tai nebuvo lygių partnerių aljansas — žaliavas ir mašinas sovietai eksportavo gerokai aukštesnėmis negu pasaulinės kainomis, tuo tarpu „liaudies demokratijos" turėjo pusvelčiui parduoti Rusijai savo prekes. Vis dėlto Rytų Europos pramonė darė pažangą, nors ir mokėdama už tai pasibaisėtiną kainą. 1948—1955 m. pramonės gamyba Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje bemaž padvigubėjo, o menkiau išsivysčiusiose šalyse, pradėjusiose nuo žemesnio lygio, ji augo netgi sparčiau. Pagal oficialius duomenis, Bulgarijoje ir Rumunijoje 1950—1955 m. nacionalinės pajamos didėjo atitinkamai 12 ir 14 procentų per metus, o Jugoslavijoje dar sparčiau — jokia Rytų Europos šalis to niekada daugiau nepasiekė. Niekas nežino, kokią prasmę turi šie ir panašūs skaičiai; neabejotina, kad tuo laikotarpiu mažiau išsivysčiusiose šalyse buvo

padėti industrializacijos pamatai, tačiau stalinizmo disbalansai čia pasireiškė net labiau negu pačioje Sovietų Sąjungoje — ypač tai pasakytina apie suirutę žemės ūkyje po kolektyvizacijos ir didžiulių gynybos išlaidų padarinius. Stalinui mirus, Rytų Europoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje, kurį laiką vadovautasi Malenkovo „naujuoju kursu". Padidėjo atlyginimai, sumažėjo kainos ir mokesčiai, laikinai apkarpytos investicijos į sunkiąją pramonę, padidėjo žemės ūkio produkcija. Žodžiu, pamėginta sumažinti pavojingą ekonomikos įtampą, tačiau kai kuriose šalyse šios reformos pavėlavo. Kilo neramumai Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje, grėsmingai sujudo Lenkija ir Vengrija. Sovietų Sąjunga buvo priversta persvarstyti santykius su liaudies demokratijomis ir atsisakyti šiurkštesnių išnaudojimo formų. Kai kuriais atvejais Maskva turėjo ateiti į pagalbą savo sąjungininkams — suteikdama kreditus, dovanodama skolas ar imdamasi kitokių skubių priemonių.

Chruščiovo valdymo metais vykdyta sovietų bloko ekonominio integravimo politika, ir Rytų Europos šalys pasidarė netgi dar labiau priklausomos nuo Maskvos tiekiamų žaliavų, reikalingų industrializacijai plėtoti. Išryškėjo ir skirtumai: Lenkija neskubėjo kolektyvizuoti savo žemės ūkio, o Vengrijoje 1958 m. liko perpus mažiau kolektyvinių ūkių negu 1956 m. Visame sovietų bloke augimo tempai antroje šeštojo dešimtmečio pusėje buvo lėtesni negu anksčiau; Rumunijoje ir Rytų Vokietijoje jie tesudarė pusę šeštojo dešimtmečio spartos. 1960—1965 metais, kaip ir Sovietų Sąjungoje, jie dar labiau sumažėjo (išskyrus Rumuniją). Čekoslovakijoje ir Vengrijoje tai buvo tikro sąstingio metai. Vidutinis metinis BNP prieaugis Čekoslovakijoje 1961—1965 m. tesudarė 1,3 procento; niekur kitur Rytų bloke jis neviršijo 5 procentų. Po 1965 m. dauguma Rytų Europos šalių atsigavo nuo krizės, ir ekonominė pažanga vėl paspartėjo.

Ekonomiškai atsilikusios Rytų Europos šalys progresavo kur kas greičiau negu Rytų Vokietija ir Čekoslovakija. Tas augimo spartos nevienodumas ypač išryškėjo per antrą pokario dešimtmetį, kai tos šalys jau buvo įveikusios vidaus sunkumus (tokius kaip mokėjimų balanso keblumai). Kita vertus, visose šlubavo žemės ūkio gamyba; palankiausia padėtis buvo Rumunijoje ir Lenkijoje, o Čekoslovakijoje, Rytų Vokietijoje ir Vengrijoje vidutinė gamybos apimtis nesiekė prieškarinės. (Žemės ūkio gamybos indeksas Prancūzijoje ir Italijoje, palyginti su paskutiniais metais prieš karą, buvo atitinkamai 151 ir 147.)

Kadangi dauguma Rytų Europos šalių vis dar buvo daugiausiai agrarinės, žemės ūkio sąstingis trukdė funkcionuoti visai ekonomikai. Nepaisant didžiulių pastangų plėtoti pramonę, Bulgarijos ir Rumunijos pajamos vienam gyventojui septintojo dešimtmečio viduryje buvo ne ką didesnės už Graikijos. Nuo karo pabaigos praėjus dvidešimčiai metų, labiau išsivysčiusių ESPT šalių pajamos vienam gyventojui vis dar dvigubai viršijo Bulgarijos ir Rumunijos gyventojų pajamas, o pramoninių Vakarų Europos šalių pajamos vienam gyventojui tebebuvo bemaž dvigubai didesnės negu Čekoslovakijos bei Rytų Vokietijos ir daugiau kaip dvigubai negu Vengrijos. Du iš eilės gausūs derliai ir vartojimo prekių gamybos paspartinimas 1966—1968 m. nulėmė ženklų pajamų vienam gyventojui šuolį daugumoje Rytų Europos šalių, bet, kaip vėliau paaiškėjo, tai netapo ilgalaikio proceso pradžia.

	Pramonės gamybos indeksas 1964 m. (1938=100)	Žemės ūkio gamybos indekso 1960—1963 m. vidurkis (1938=100)	Pajamos vienam gyventojui 1964 m. (JAV doleriais)
Bulgarija	625	111	690
Rumunija	498	129	680
Lenkija	370	132	890
Vengrija	314	98	1020
Čekoslovakija	242	92	1470
Rytų Vokietija	208	80	1400

ESPT buvo daugybės nesutarimų tarp Sovietų Sąjungos ir jos jaunesniųjų partnerių arena. Pasitraukus iš bloko Kinijai — tai, beje, irgi turėjo ekonominių pasekmių, — ir ryškėjant policentrizmui, SSRS satelitai pradėjo siekti politinio ir ekonominio savarankiškumo. Su Rytų Vokietija ir Bulgarija, kaip labiau politiškai priklausomomis, Sovietų Sąjunga keblumų turėjo nedaug; trys ketvirtadaliai Bulgarijos prekybos vyko su Rusija ir kitomis bloko šalimis, Rytų Vokietija ir toliau buvo ne vien ištikimiausia Rusijos sąjungininkė, bet ir svarbiausia prekybos partnerė. Tačiau su kitomis būta daugiau bėdos. Rumunija maištavo atvirai, tvirtindama, kad ESPT diktuojamas darbo pasidalijimas kenkiąs jos pramonės raidai. Čekoslovakija, Vengrija ir Lenkija įrodinėjo, kad už sovietų žaliavas joms tenka mokėti gerokai didesnes nei

pasaulinės kainas, o rusai savo ruožtu teigė, kad iš Rytų Europos perkami gaminiai neatitinką pasaulio rinkos kokybės ir kad, šiaip ar taip, prekybos santykiuose tarp socialistinių šalių pasaulinių kainų nederėtų vartoti kaip mato; Maskva priešinosi bet kokioms sąjungininkų pastangoms pritraukti Vakarų kapitalą ir technologijos naujoves. Tuo pat metu ji primygtinai reikalavo, kad Rytų Europa drauge su Sovietų Sąjunga teiktų karinę ir pramoninę įrangą — kartais nemokamai, bet visuomet lengvatinėmis sąlygomis — Egiptui, Indijai bei kitoms Azijos ir Afrikos šalims, dažniausiai siekdama savų užsienio politikos tikslų. Tokie sovietų reikalavimai anaiptol neatitiko Rytų Europos šalių interesų, tad, norėdama įkvėpti joms entuziazmo, Maskva turėdavo griebtis nemažo ideologinio, politinio ir netgi karinio spaudimo. Sovietų Sąjungai teko padaryti ir tam tikrų nuolaidų; Vengrijai ir Čekoslovakijai leista imtis ekonominių reformų (mažiau dėmesio skirti sunkiajai pramonei, skatinti suinteresuotumą, labiau atsižvelgti į rinkos dėsnius), kurios buvo radikalesnės nei Sovietų Sąjungoje. Rumunija, taip pat Lenkija, Vengrija ir Čekoslovakija išplėtė savo prekybą su nekomunistiniu pasauliu iki 40—45 procentų.

GEROVĖS VALSTYBĖS ATSIRADIMAS

Nuodugnios permainos, įvykusios po Antrojo pasaulinio karo, paveikė bemaž visas Europos socialinio gyvenimo sritis. Tai buvo naujas socialinių reformų amžius, ir nors kai kurios buvo pradėtos dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, visas jų poveikis pasireiškė tik po 1945 m., kai socialinė rūpyba ėmė plėtotis naujomis kryptimis ir apėmė kur kas platesnius gyventojų sluoksnius. Gerovės valstybė panaikino kai kuriuos iš slogiausių ankstyvosios industrinės visuomenės bruožų, bet negalėjo, kaip ne vienas aiškiai vylėsi, radikaliai pakeisti žmogaus būvį. Išskyrus toliausiai pažengusius Šiaurės Europos kraštus, skurdo likviduoti nepasisekė; ligų ir senatvės sunkumai bei kančios palengvėjo, bet visiškai neišnyko. Nors gerovės valstybė padarė žmones sveikesnius, jie netapo laimingesni. Atvirkščiai, sumažėjus materialiniams nepritekliams, skaudžiau ėmė slėgti kiti negerumai — gyvenimo dideliuose miestuose nuobodumas ir anonimiškumas, arba, kaip buvo madinga sakyti septintąjį dešimtmetį, susvetimėjimas. Narkomanijos, savižudybių ir jaunimo nusikalstamumo kreivės kilo vis aukštyn. Vis dėlto, nors gerovės valstybės poveikis žmogaus gyvenimui ir nebuvo toks didelis, kaip kai kurių tikėtasi, jos materialinė nauda nekelia abejonių. Visuotinai pripažinus, kad niekas neturėtų badauti, kad visi turi teisę į pastogę ir kad pinigų stygius neturėtų būti kliūtis sveikatai, pranyko baisus nesaugumo jausmas, tiek ilgai kamavęs daugybę žmonių Europoje. Žinoma, šios reformos padėjo ne visiems vienodai; kai kurios priemonės buvo nepakankamos (pavyzdžiui, senatvės pensijos daugelyje šalių), kai kurios žmonių kate-

gorijos nepagrįstai užmirštos. Vertinant idealios visuomenės matu, pokario permainos buvo aiškiai per menkos, geriausiu atveju keletas žingsnių teisinga kryptimi, bet, palyginti su praeities sąlygomis ir tuometine padėtimi kitose pasaulio vietose, jos laikytinos milžinišku laimėjimu, galbūt didžiausia socialine pažanga per daugelį šimtmečių.

Aiškiai padidėjo tarpklasinis judrumas. Kai kuriose šalyse senasis elitas vis dar laikėsi gerai įsitvirtinęs tokiuose bastionuose kaip užsienio reikalai ir karininkų korpusas. Tačiau daugumą svarbių postų valstybės aparate ir versle jau buvo užėmusi naujoji aukštuomenė. Stambioji buržuazija nebe taip tvirtai laikė savo rankose konservatyviąsias Vakarų Europos partijas. Progresyviniai mokesčiai siaurino atotrūkį tarp didžiausių ir mažiausių pajamų, bet verslininkai vis vien įstengdavo sukaupti didžiulius turtus, o kartais netgi išvengti vis didėjančių palikimo mokesčių. Augant gerovei ir atsirandant lygesnėms galimybėms gauti išsilavinimą, skirtumai tarp klasių darėsi kur kas mažiau ryškūs; senas priežodis „iš drabužio pažinsi žmogų" neteko reikšmės, nes juo toliau, juo sunkiau buvo nustatyti vyro ar moters „vietą" pagal jo ar jos apdarą; net automobiliai liovėsi patikimai atspindėti savininkų klasinį statusą.

Pokario pasaulis išugdė mišrią ekonomiką ir gerovės valstybę; tame pasaulyje atsirado ir „pakančioji visuomenė". Per 1914—1918 m. karą pirmą sykį ryškiai atitrūkta nuo XIX amžiaus moralės bei papročių, ir trečiojo dešimtmečio pradžioje naujoji laisvė buvo plačiai švenčiama Vakarų Europos sostinėse. Tačiau tas judėjimas buvo palietęs tik palyginti mažą visuomenės sluoksnį. Nors gerokai sudrebintas ir dažnai tylomis ignoruojamas, XIX amžiaus moralės kodeksas išoriškai vis dar gyvavo kaip gyvavęs. Permainos, įvykusios po Antrojo pasaulinio karo, buvo gilesnės ir visuotinesnės už tarpukario permainas: visoje Europoje sumažėjo bažnyčių lankomumas, imta abejoti visais autoritetais, iki tol neregėtą mastą pasiekė seksualinė laisvė, o septintojo dešimtmečio pabaigoje Europos akademinis jaunimas stojo į kovą su *establishmentu*. Dar prieš studentų maištą savo kailyje pradėjo nerimti jauni darbininkai; šeštąjį dešimtmetį Europos laikraščiai tik ir rašė apie „žygdarbius", kuriuos vykdė *teddy boys* Anglijoje, *Halbstarke* Vokietijoje, *blousons noirs* Prancūzijoje, *gamberros* Ispanijoje, jau neminint komunistinės Europos chuliganų. Jaunimo sąjūdžiai — tiek pakriki, tiek gerai organizuoti — vienokia ar

kitokia forma nesiliovė reiškęsi Europoje nuo pat romantizmo laikų; jaunimo kultūros idėja, jaunosios kartos maišto koncepcija, klasių kova mokykloje ir universitete plačiai aptarinėta Europoje dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Tačiau tuo metu tėvams, mokytojams ir kitiems autoritetams nė į galvą nešaudavo atsisakyti to, ką jie laikė savo prigimta pareiga jaunosios kartos atžvilgiu; „įstatymas ir tvarka" tada buvo ne šūkis, o savaime suprantamas visuomenės pamatas. Antrasis pasaulinis karas pakirto vyresniosios kartos pasitikėjimą savimi, ir ji ėmė kur kas rimčiau žiūrėti į jaunų žmonių idėjas, įsiklausyti į jų reikalavimus. Bet jaunimo sąjūdžiams, iš kurių dažnas neturėjo racionalios ir aiškiai suformuluotos programos, tai ne visuomet būdavo reikalinga; protestas visų pirma buvo biologinė būtinybė (kaip ir visais laikais), o poreikis išreikšti save — stipresnis už norą įgyvendinti vieną ar kitą reformą.

Studentų judėjimas buvo daug įspūdingesnis negu kova už silpnosios lyties emancipaciją. 1945 m. moterys jau buvo pasiekusios bemaž visišką juridinę lygybę, nors, tarkime, Šveicarijoje jos neturėjo teisės balsuoti, o daugelyje šalių jų atžvilgiu vis dar galiojo tam tikros diskriminuojančios teisių į turtą išlygos. Moterims atsivėrė daugybė profesijų, kurios anksčiau buvo praktiškai neprieinamos, kur kas daugiau moterų dabar įgijo aukštąjį išsilavinimą. Tačiau drauge labiau išryškėjo kitos ribos — nebe juridinės, o socialinės. Vienodo atlyginimo už vienodą darbą principas daugumoje Europos šalių praktiškai nebuvo įgyvendintas, ir daugelis vadovaujamų postų ūkio bei valstybės gyvenime ir toliau liko moterims nepasiekiami. Rytų Europoje padėtis buvo iš esmės tokia pat. Teisybė, moterys daug pasiekė įvairiausiose profesijose; antai Sovietų Sąjungoje gydytojų moterų buvo daugiau negu vyrų. Bet nė viena moteris neiškilo į svarbius komunistų partijos ar valstybės aparato postus. Kelios politikės, tokios kaip rumunė Ana Pauker, suvaidino nemenką vaidmenį pirmaisiais pokario metais, bet jos visos greit pasitraukė nuo scenos. Rytų Europos komunistų partijų politiniai biurai buvo tokie pat vyrų draustiniai kaip ir tradiciniai Londono klubai. Socialinė moterų emancipacija pažengė toliausiai Skandinavijoje; šios šalys buvo pirmeivės ir naujosios seksualinės laisvės judėjime.

Įstatymai šiuo atžvilgiu pasidarė liberalesni, nustota priešintis lytiniam auklėjimui mokyklose, visuomenė ėmė pakančiau vertinti —

tiek teoriškai, tiek praktiškai — ikivedybinius lytinius santykius. Dar niekada šių laikų istorijoje knygos, spektakliai, filmai neturėjo tokių atlaidžių cenzorių; pradėta laisvai aptarinėti temas, anksčiau laikytas tabu; pogrindinė Europos spauda užsidarė, nes juodoji pornografija dabar jau buvo plačiai spausdinama ir kai kur atvirai pardavinėjama. Septintojo dešimtmečio viduryje daugelyje šalių (bet ne Sovietų Sąjungoje) jau buvo galima laisvai įsigyti kontracepcijos tablečių, ir tai, žinoma, irgi prisidėjo prie esminės seksualinių papročių permainos. Britanijoje 1966 m. išsiskyrė šešiskart daugiau porų negu 1938 m.; skyrybų koeficientas buvo labai aukštas pirmaisiais pokario metais, šeštąjį dešimtmetį jis nukrito, bet septintąjį vėl pakilo. Daugumoje Rytų Europos šalių (Vengrijoje, Rumunijoje, Sovietų Sąjungoje) jis buvo aukštesnis negu Vakaruose, o Danijoje ir Švedijoje — negu Britanijoje ir Beniliukse. Žmonės dabar tuokėsi jaunesni ir, didėjant gyvenimo trukmei, galėjo tikėtis dvigubai ilgesnio šeimyninio gyvenimo nei prieš penkiasdešimt metų.

Pakančioji visuomenė pakeitė savo požiūrį į nusikaltimus ir bausmes. Padaugėjo smurto veiksmų ir nusikaltimų, kuriuos įvykdė nepilnamečiai, bet kai kuriais kitais atžvilgiais nusikalstamumas sumažėjo: 1900 m. Vokietijos teismai nuteisdavo 1200 iš 100 000 suaugusiųjų; 1930 m. — 1190; 1960 m. — tik 780 (neįskaitant eismo taisyklių pažeidėjų). Geriau supratus socialines nusikaltimų priežastis, atsiradus naujoms teorijoms apie galimą genetinių veiksnių įtaką, daugiau reikšmės pradėta teikti auklėjimui negu baudimui, sušvelnėjo kalėjimų režimas, septintojo dešimtmečio viduryje mirties bausmė jau buvo panaikinta visur, išskyrus Rytų Europą, Prancūziją, Graikiją ir Ispaniją. Žinoma, ši liberali tendencija įsitvirtino po karštų ginčų; ją paprastai rėmė palyginti nedidelis intelektualų sluoksnis, tuo tarpu visuomenė kaip visuma buvo mažiau linkusi imtis pažangių socialinių eksperimentų. Vis apčiuopiamiau reiškiantis neigiamiems naujojo liberalizmo bruožams, daug kas ėmė tvirtinti, kad dauguma žingsnių šia kryptimi buvę pernelyg spartūs. Policijos ir teismų požiūris į nusikaltėlius buvo konservatyvesnis negu reformatorių, kurie šią problemą gvildeno daugiau iš šalies.

Sovietų Sąjungoje visose gyvenimo srityse buvo jaučiamas represinės Stalino eros poveikis. Socialinė rūpyba aprėpė kur kas siauresnius gyventojų sluoksnius negu bet kurioje išsivysčiusioje kapitalisti-

nėje šalyje; liautasi laikytis nemokamo švietimo principo, ir universitetuose bei vidurinių mokyklų vyresniosiose klasėse vėl pradėta imti mokestį už mokslą. Išsiskirti šeimoms buvo labai sunku, abortai praktiškai uždrausti. Nors Sovietų Sąjunga tarp Vakarų pažanguolių turėjo reputaciją kaip nepaprastai išplėtotos socialinės rūpybos šalis, o Vakarų konservatoriai buvo įsitikinę, kad seksualinis palaidumas komunistinėje visuomenėje pasiekęs nežabotą mastą, tikroji padėtis iš tiesų buvo kitokia. Nuo 1956 m. įsivyravo liberalesnės nuostatos; buvo padidintos senatvės pensijos ir kitos pašalpos, panaikintas mokestis už mokslą, iš dalies sušvelninti skyrybų ir abortų suvaržymai. Tačiau šis liberalumas turėjo ribas — kapitalizmo pasaulyje išplitusios seksualinės laisvės apraiškos iki pat *glasnost* laikų buvo griežtai atmetamos, ir sovietų literatūra, kinas bei teatras visą tą laiką išliko tyriausi (puritoniškąja prasme) žemyne. Oficialus sovietų požiūris į psichoanalizę buvo nė kiek ne palankesnis už Vatikano.

Daugelis pokario madų greit praėjo, bet nekyla abejonių, kad Europos socialiniame gyvenime atsirado didžiulių kokybinių pokyčių, kad vykdytoji socialinė politika išugdė visuomenę, daugeliu atžvilgių su jokia ankstesne nepalyginamą. Gerovės valstybė — tai kažkas iš esmės nauja, tad šią idėją ir jos praktinius aspektus dabar ir panagrinėsime.

Bismarcko laikais Vokietija buvo socialinės rūpybos pirmeivė, priėmusi privalomojo draudimo, senatvės pensijų ir sveikatos draudimo įstatymus. Sekdamos Vokietijos pavyzdžiu, kitos Europos šalys gerokai prieš Pirmąjį pasaulinį karą įsivedė panašius įstatymus pramonės darbininkams apsaugoti. Prancūzija ir Belgija pirmosios ėmė skirti pašalpas didelėms šeimoms; Rusija ir hitlerinė Vokietija rėmė motinas, auginančias daug vaikų. Tačiau dauguma šių prieškarinių programų buvo rudimentinės ir selektyvios; jų paskirtis buvo minimaliai aprūpinti pačius neturtingiausius, bet pati valstybinės paramos samprata tuo metu ne ką pranoko Viktorijos laikų labdaros projektus. Nei lygių galimybių principas, nei idėja, kad visuomenė turinti tam tikrų pareigų visiems savo nariams, dar nebuvo visuotinai pripažinti.

Visoje Europoje po Antrojo pasaulinio karo vykdytos socialinės reformos iš pradžių atrodė kaip ankstesnių metų įstatymų leidybos tąsa, nors buvo kur kas sistemingesnio pobūdžio ir siekė toliau negu visi ankstesni sumanymai. Vakarų Europos išlaidos socialinei rūpybai

1930—1957 m. išaugo keturis kartus; Švedijoje jos padidėjo šešis, Prancūzijoje — septynis, Italijoje — keturiolika kartų. Žinoma, paėmus kiekvieną atskirai, tos priemonės tebuvo prieš dešimtmečius pradėtos politikos tęsinys, bet drauge jos turėjo gilų kumuliacinį poveikį ir palengva kūrė gerovės valstybę.

Socialinės rūpybos programa įvairiose šalyse smarkiai skyrėsi — tiek savo mastais, tiek prioritetais, tiek finansavimo ir valdymo būdais. Išsivysčiusios pramonės šalys teikė daugiau socialinių paslaugų; neturtingos Pietų Europos šalys (išskyrus Italiją) tik vėliau priėmė atitinkamus įstatymus, ir čia rūpyba buvo toli gražu ne tokia visapusiška kaip Britanijoje ir Švedijoje. Vakarų Vokietija ir Belgija dabar moka bene didžiausias senatvės pensijas, Prancūzija duoda didžiausias pašalpas daugiavaikėms šeimoms ir skiria nemažas lėšas sveikatos apsaugai. Britanijoje socialinę rūpybą tvarko valstybė, tuo tarpu Skandinavijoje daugelį dalykų, tokių kaip nedarbo draudimas ir sveikatos apsaugos sistema (išskyrus Švediją), — nevalstybinės įstaigos. Vokietijoje, Prancūzijoje ir Italijoje svarbų vaidmenį vaidina kooperatinės draudimo agentūros; dar neseniai kai kurias draudimo programas savo įnašais bemaž ištisai finansavo darbdaviai ir dirbantieji; valstybės įnašai tik pastaruoju metu tapo svariu veiksniu. Rytų Europos komunistinėse valstybėse pagrindinį vaidmenį socialinės rūpybos srityje tradiciškai vaidina profesinės sąjungos.

Įvairios draudimo programos iš pradžių buvo skirtos pramonės darbininkams ir tik gerokai vėliau apėmė ir kitus dirbančiuosius. Iki 1960 m. beveik visi Britanijos ir Švedijos gyventojai buvo apdrausti sveikatos draudimu, Prancūzijoje, Vokietijoje ir Italijoje — atitinkamai 85, 87 ir 88 procentai. Ir Sovietų Sąjungoje po 1965 m. socialinis aprūpinimas buvo išplėstas — jį gavo valstiečiai, iki tol jo beveik neturėję. Šeštąjį dešimtmetį visi apsidraudę asmenys Britanijoje, Italijoje, Vokietijoje, Ispanijoje ir daugelyje mažesnių šalių naudojosi nemokama medicinos pagalba, tuo tarpu Prancūzijoje, Skandinavijos šalyse, Belgijoje ir Šveicarijoje ligoniai turėjo mokėti mokestį, kuris paprastai buvo 10—25 procentai visos gydymo kainos. Prancūzijoje ir Belgijoje buvo įprasta sumokėti viską, o jau paskui susigrąžinti priklausomus pinigus. Pašalpos ligos atveju įvairiose šalyse buvo labai skirtingos; antai Vakarų Vokietijoje jos sudarė apie 20 procentų (už pirmas šešias savaites). Daugumoje šalių senatvės pensija vyrams bu-

vo mokama nuo šešiasdešimt penkerių metų (moterims — nuo šešiasdešimties); Prancūzijoje ir Italijoje — nuo šešiasdešimties (italėms — nuo penkiasdešimt penkerių), Švedijoje — nuo šešiasdešimt septynerių, Norvegijoje — nuo septyniasdešimties. Senatvės pensijos Prancūzijoje ir Britanijoje buvo mažos — apie 40 dolerių per mėnesį vyrui virš šešiasdešimt penkerių, išdirbusiam keturiasdešimt metų; Italija mokėjo dvigubai didesnes, tačiau ten mažiau žmonių turėjo teisę jas gauti. Pašalpos daugiavaikėms šeimoms įvairiose šalyse irgi smarkiai skyrėsi. Skandinavijoje jas gaudavo visi nuolatiniai gyventojai, kitur — daugiausia tik darbininkai. Daugelyje šalių pašalpa už kiekvieną vaiką didėjo iki trečiojo ar ketvirtojo, o kai kur ji buvo pastovi, nepriklausanti nuo šeimos dydžio. Vienose Europos šalyse ji mokėta už vaikus iki keturiolikos metų, kitose — iki dvidešimt vienerių. Stebėtinai skyrėsi tų pašalpų dydis: Prancūzijoje (1964) šeima su trim vaikais gaudavo beveik 60 dolerių per mėnesį, Italijoje — 24, Britanijoje — tik apie 10 dolerių. Visos Europos šalys, išskyrus Portugaliją, mokėjo motinystės pašalpas, o kai kurios — dar ir visokias kitokias: dotacijas jaunavedžiams (Belgija, Ispanija, Šveicarija), paskolas jaunoms poroms būstui apstatyti ir nedideles atostogų pašalpas namų šeimininkėms (Švedija).

Vienas iš esminių gerovės valstybės koncepcijos bruožų — lygybė įsigyjant išsilavinimą; aukštasis mokslas tapo nemokamas arba prieinamas už nedidelį mokestį visose Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse. 1953 m. daugiau kaip 70 procentų Britanijos studentų gavo valstybės stipendijas; vėliau jos buvo skiriamos visiems studentams be išimčių. Ir Prancūzijoje visų lygių valstybinis švietimas yra nemokamas; Vokietijoje kai kuriose žemėse imamas maždaug 150 dolerių metinis mokestis, kitose (pavyzdžiui, Hesene) apskritai panaikintas mokestis už mokslą. Skandinavijoje ir Olandijoje mokslas arba nemokamas, arba finansuojamas valstybės paskolomis, kurias reikia grąžinti per 5—10 metų. Šios reformos padidino valstybės išlaidas švietimui; nors ir greitai augo nacionalinės pajamos, švietimui išleidžiama BNP dalis didėjo dar greičiau — nuo 2,7 iki 4,7 procento 1938—1956 m. Švedijoje, panašiai ir Britanijoje.

Rašydamas butų klausimu, Friedrich Engels teigė, kad jau esą pakankamai namų aprūpinti darbininkų klasę gyvenamuoju plotu ir sveikomis gyvenimo sąlygomis. Panašiai vėlesni gerovės valstybės šali-

ninkai neatsižvelgė į savo siūlomų socialinių paslaugų kainą. Vokietijoje 1967 m. socialinėms paslaugoms skirta bemaž 17 procentų BNP, Prancūzijoje, Švedijoje, Belgijoje, Italijoje ir Olandijoje — 14—15 procentų, Britanijoje ir Danijoje — 11 procentų, Šveicarijoje ir Sovietų Sąjungoje — 10 procentų. Devintojo dešimtmečio pabaigoje didesniosios Europos šalys 40—50 ir net daugiau procentų savo BNP skyrė socialinei apsaugai (senatvės, nedarbo, didžiašeimių pašalpoms, išskyrus medicinos pagalbą). Jungtinė Karalystė su 25 procentais buvo skalės gale. Lėšų šaltiniai įvairūs. Skandinavijoje, kaip ir Britanijoje, didžiausias įnašas į pašalpų fondus yra valstybės, tuo tarpu Vakarų Vokietijoje jis tėra 18 procentų visos sumos, Italijoje — 11 procentų, Prancūzijoje ir Olandijoje — 6 procentai. Britanijoje darbdaviai įdeda mažiau kaip 20 procentų, o Prancūzijoje ir Italijoje — apie du trečdalius visos socialinei rūpybai tenkančios sumos. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Vokietija ir Britanija socialinės rūpybos srityje buvo smarkiai pralenkusios likusią Europą pagal išlaidas vienam gyventojui, bet po 1945 m. padėtis ėmė keistis.

SOCIALINĖS RŪPYBOS IŠLAIDOS VIENAM GYVENTOJUI
(doleriais, 1954 m. kainomis)

	1930	1957
Belgija	12	148
Italija	5	54
Jungtinė Karalystė	59	93
Olandija	10	56
Prancūzija	17	136
Švedija	22	135
Šveicarija	24	96
Vokietija	54	132

Tokioms valstybės išlaidoms metai po metų didėjant, smarkėjo ir kai kurių gerovės valstybės aspektų kritika. Pasak kritikų, reformos nuėjusios per toli, jos darančios individą visiškai priklausomą nuo valstybės ir slopinančios jo norą padėti pačiam sau. Britanijoje kritikai siūlė, kad tie žmonės, kurie norėtų atsisakyti Nacionalinės sveikatos apsaugos tarnybos paslaugų, būtų skatinami tai padaryti ir kad švieti-

mo srityje daugiau laisvės gautų privati iniciatyva. Jie tvirtino, kad valstybei našta per sunki, kad, vis daugiau išleidžiant socialinei rūpybai, tiek padidėję mokesčiai, jog žmogui mažai belieka paskatų dirbti savo ir visuomenės labui. Tačiau tokių kritikų buvo mažuma; dauguma piliečių mielai naudojosi gerovės valstybės malonėmis ir laikė jas savaime suprantamomis. Smarkiai sumažinti socialines paslaugas buvo politiškai neįmanoma, nes didžioji dauguma žmonių nieku gyvu nebūtų tam pritarusi.

SVEIKATA IR BŪSTAI

Medicinai žengiant į priekį ir darantis labiau prieinamai visiems gyventojams, smarkiai pagerėjo europiečių sveikatos būklė. Šveicarijoje vidutinė gyvenimo trukmė apie amžiaus pradžią buvo penkiasdešimt metų; dabar ji gerokai viršija septyniasdešimt. Ispanijoje per tą patį laiką ji pakilo nuo trisdešimt ketverių iki septyniasdešimties metų. Kūdikių mirtingumas Austrijoje, 1900 m. buvęs 27 iš tūkstančio, per penkiasdešimt metų nukrito iki 20, Olandijoje — nuo 13 iki 1,4. Atradus naujus, veiksmingus vaistus, nepaprastai sumažėjo epideminių ligų; antai tuberkuliozė liovėsi buvusi viena iš didžiausių žudikių. Nors gydant psichikos ligas toli nepažengta, ištisas naujų medikamentų arsenalas gerokai palengvino šių ligų kontrolę ir sumažino nuolat hospitalizuotų ligonių skaičių. Kita vertus, žmonės ėmė dažniau sirgti vėžiu; be to, ilgėjant gyvenimo trukmei, daugėjo širdies ir nervų sistemos susirgimų.

Taip pat vis daugiau žmonių ėmė žūti eismo nelaimėse. 1948—1956 m. aukų skaičius padvigubėjo Vokietijoje, Norvegijoje ir Olandijoje; Prancūzijoje, Italijoje ir Ispanijoje jis padidėjo daugiau negu tris kartus.

Daugiau dėmesio pradėta skirti profilaktinei medicinai, sveikatos apsaugai mokyklose ir pramonėje, oro ir vandens gryninimui. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos iki 1960 m. praktikuojančių gydytojų skaičius, apytikriai imant, padvigubėjo; vienas gydytojas teko 700 šveicarų (1981 m. — 481!) ir net 1700 suomių, o kitos Europos šalys svyravo tarp šių dviejų kraštutinumų. Sveikatos apsaugos srityje tarp Europos šalių

būta įdomių skirtumų, tačiau ar jie reikšmingi? Italija turėjo beveik dvigubai daugiau gydytojų negu Prancūzija, o Prancūzija — bemaž dvigubai daugiau medicinos seserų; gyvenimo trukmė abiejose šalyse buvo maždaug vienoda. Dar sparčiau šiuo laikotarpiu didėjo dantistų skaičius, 80 procentų padaugėjo vietų ligoninėse. Šeštąjį dešimtmetį sveikatos apsaugai Vakarų Europa skyrė beveik keturiskart daugiau negu per prieškarinį dešimtmetį, bet didesnė lėšų dalis dabar teko papildomoms medicinos paslaugoms. Britanijos išlaidos sveikatos apsaugai 1950—1960 m. laikėsi gana pastovios, po 4 procentus BNP, bet vėliau smarkiai išaugo. 1990 m. jos pasiekė 12,5 procento; kitose didžiosiose Europos šalyse ši dalis buvo kiek didesnė. Prancūzija ir Vakarų Vokietija sveikatos apsaugai skyrė atitinkamai 14 ir 18 procentų.

Sveikatos apsauga pokario metais stulbinamai pagerėjo visoje Europoje, tačiau, kaip ir kitose srityse, lūkesčiai augo greičiau už laimėjimus. Būta ir rimtų trūkumų; retas medicinos specialistas net po kelių dešimtmečių nepaliaujamos pažangos būtų pripažinęs, kad padėtis šioje srityje patenkinama.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, ištisi Europos plotai buvo virtę griuvėsiais. Vienos šalys nukentėjo mažiau, kitos daugiau. Antai Vokietijoje ir Graikijoje buvo visiškai sugriauta 20—25 procentai namų, tuo tarpu Prancūzijoje ir Britanijoje — tik 6—7 procentai; dideliems miestams šiuo atžvilgiu nepasisekė labiau negu kaimo vietovėms. Net ir prieš karą gyvenamųjų patalpų reikalai Europoje buvo anaiptol nepatenkinami; statybą miestuose buvo nutraukęs Pirmasis pasaulinis karas, didžiosios depresijos metais ji vėl buvo sustojusi.

Ikikariniai Europos miestai iš esmės buvo XIX amžiaus produktas — tvirti mūriniai namai, statyti ne mažiau kaip šimtui metų. Sparčiai augant miestų gyventojų skaičiui, daugelis tų namų kimšte prisikimšo, ir dauguma jų bjauriai atrodė; dideli, monotoniškomis pastatų eilėmis nustatyti plotai per vieną kitą dešimtmetį degeneravo į lindynių kvartalus. Prancūzijoje ir Belgijoje po karo tik kas antras namas turėjo vandentiekį, Italijoje, Ispanijoje ir Austrijoje — tik kas trečias. Šiose šalyse tik viename iš dešimties namų buvo vonia, o tokiose išsivysčiusiose valstybėse kaip Vokietija ir Švedija — viename iš trijų. Britanijoje, Skandinavijos šalyse, Belgijoje ir Šveicarijoje butų reikalai buvo geresni negu kitur žemyne — žinoma, tik ploto atžvilgiu, nes ir ten butai neatitiko minimalių saugumo ir sveikatos reikalavimų, ką

jau kalbėti apie komfortą; 20—30 procentų pastatų daugelyje Britanijos miestų buvo pripažinti netinkamais gyventi dar prieš 1939 m. Padėtis toliau blogėjo karo metu, kai buvo neįmanoma imtis didesnių remonto darbų.

Šitokioje kritiškoje padėtyje visoms Europos vyriausybėms teko pirmiausia rūpintis gyvenamųjų patalpų statyba, kasmet skiriant vidutiniškai po 3—5 procentus BNP. 1950 m. namų skaičius Vakarų Europoje jau viršijo prieškarinį. Tuo tarpu Rytų Europoje, kur butų dar labiau trūko, per pirmą pokario dešimtmetį statyta labai nedaug. Šeštąjį dešimtmetį Vakarų Europa toliau darė nemažą pažangą; namų skaičius apytikriai padvigubėjo. Septintojo dešimtmečio gerais metais Vakarų Vokietijoje pastatyta daugiau kaip pusė milijono butų, Prancūzijoje ir Italijoje — keturi šimtai tūkstančių, Britanijoje — beveik keturi šimtai tūkstančių, Ispanijoje — beveik trys šimtai tūkstančių. Kartu buvo griaunama daug senų namų, tad realiai būstų padaugėjo ne tiek daug, kiek atrodytų iš šių įspūdingų skaičių.

Pirmaisiais pokario metais, kai vadovautasi daugiau utilitariniais sumetimais, statybos kokybė buvo menka; vėliau, baigiantis šeštajam dešimtmečiui, nauji namai ir butai pasidarė erdvesni ir mielesni akiai. Daugiau dėmesio imta skirti planui ir projekto individualumui, gamtovaizdžio formavimui ir gyventojų patogumui. Užsibrėžtus tikslus toli gražu nebuvo lengva pasiekti. Daugiausiai iš mažų firmų susidedanti statybos pramonė, imant apskritai, buvo neefektyvi ir konservatyvi, statybos metodai bemaž nepasikeitę nuo XIX amžiaus, o dėl sezoninių statybinės veiklos svyravimų buvo sunku pritraukti ir išlaikyti pakankamai darbo jėgos. Per antrą pokario dešimtmetį nemažą pažangą padarė statybos proceso racionalizavimas ir mechanizavimas, o drauge ir surenkamųjų namų gamyba, stambiaplokštė statyba, medžiagų, komponentų bei vidaus įrangos standartizavimas. Butų statybai paspartinti Britanija, netgi dar nepasibaigus karui, įsteigė Miestų ir kaimų planavimo ministeriją; namų statybos ministrai taip pat atsirado Ispanijoje ir keliose kitose šalyse. Moderni technologija ir kūrybingesnis požiūris darė gyvenimą patogesnį ir estetiškai malonesnį, bet ne visuomet pigino namus ir butus. Statyba vis brangėjo, ir tą problemą tegalėjo išspręsti didžiulės valstybės subsidijos.

Plačiau apibendrinti sunku, nes būstų statybos reikalavimai įvairiose šalyse (taip pat mieste ir kaime) smarkiai skiriasi, priklausomai nuo

socialinių ir klimato sąlygų. Savo vaidmenį vaidina ir tradicijos. Britanijoje ir Olandijoje miestiečiai mieliau gyvena nuosavuose namuose, tuo tarpu kitose žemyno šalyse ilgą laiką pirmenybė teikta butams. Nuosavus namus visose šalyse žmonės turi daugiau kaimuose negu miestuose. Žemės kaina visuose Europos miestuose smarkiai išaugo; šeštojo dešimtmečio pabaigoje Pietų Europoje vidutinio dydžio namas kainavo apie 3000 dolerių, tuo tarpu Vidurio ir Šiaurės Europoje — bene tris kartus daugiau. Dėl tokių kainų nauji namai pasidarė neprieinami didžiajai daugumai gyventojų, tad valstybė neišvengiamai turėjo jiems padėti. Per pirmus penkerius pokario metus nedaug statyta spekuliacijos sumetimais; daugumoje Europos šalių valstybė kontroliavo nuomos kainą, ir savininko išlaidos remontui dėl infliacijos paprastai būdavo didesnės už jo pajamas iš nuomos.

Privačiai statybai nebuvo pakankamai paskatų, todėl daugumoje Europos šalių butų statybą pokario metais rėmė valstybė, suteikdama mokesčių lengvatas (Vakarų Vokietijoje), duodama mažaprocentines paskolas (Šveicarijoje, Prancūzijoje ir kitur), skirdama butų statybos kooperatyvams specialias pašalpas (Skandinavijoje, Olandijoje, Austrijoje), skatindama tiesioginę vietinės valdžios iniciatyvą (Britanijoje). Vėliau, augant gerovei, padidėjo privačios statybos dalis; daugumoje šalių namą buvo galima įsigyti išsimokėtinai per 10—25 metus, mokant 8—10 procentų palūkanų. Šveicarija — išimtis; gauti pinigų ten buvo galima palankesnėmis sąlygomis, todėl 90 procentų naujų statybų finansavo privatūs asmenys.

Didžiausią pažangą statant būstus padarė Švedija, Šveicarija, Vakarų Vokietija, kai kurios kitos šalys, tačiau Britanija vis dar pirmavo pagal vidutinį kambarių skaičių vienam asmeniui; apie 1960 m. šis skaičius Britanijoje buvo 1,5, Vakarų Vokietijoje — 1,1, Prancūzijoje — 1,0, Italijoje — 0,9. Apie Sovietų Sąjungą jokios panašios statistikos nėra, bet žinoma, kad tik nuo 1956 m. ten rimčiau imtasi mažinti butų stygių; 1953—1960 m. statyba bemaž patrigubėjo, 1965 m. pastatyta daugiau kaip du milijonai butų. Stalino laikais gyvenimo sąlygos buvo baisiai blogos; esama pagrindo tikėti, kad net praėjus dešimtmečiui nuo Stalino mirties vienam miesto gyventojui Sovietų Sąjungoje teko tiek pat ploto, kiek ir prieš revoliuciją. Vidutinė sovietų šeima gyveno viename kambaryje, o virtuve ir kitais patogumais naudojosi bendrai su kaimynais. Nuomai, kurui ir šviesai ji išleisdavo ma-

žesnę dalį savo biudžeto (4 procentus) negu vidutinė šeima Vakaruose, bet, turint omenyje žemesnę butų kokybę, tokie palyginimai ne itin prasmingi. Stengiantis sumažinti gyvenamųjų patalpų trūkumą, Stalino laikais buvo įvestos griežtos taisyklės, ribojančios naujų gyventojų antplūdį į Maskvą ir kitus miestus. 1957 m. potvarkiai, pabrėžiantys padėties rimtumą ir įpareigojantys daugiau dėmesio skirti gyvenamųjų namų statybai miestuose, šiek tiek pagerino padėtį. Septintąjį dešimtmetį mieste gyvenančios sovietų šeimos jau galėjo persikelti į dviejų ar trijų kambarių butus, nelygu šeimos dydis. Vis dėlto planuose numatytų tikslų nepavyko pasiekti, naujų pastatų kokybė buvo prasta, ir sovietų gyvenamųjų patalpų lygis vis dar gerokai žemesnis negu Vakarų šalyse. Vėliau imtasi skatinti privačią iniciatyvą — per kooperatinę statybą, ir nuosavuose namuose bei butuose gyvenančių žmonių dalis pasidarė ne mažesnė kaip kai kuriose Vakarų Europos šalyse. Rytų Europoje su butais apskritai buvo truputį geriau negu Sovietų Sąjungoje, bet toli gražu ne taip kaip Vakarų Europoje. 1961 m. Belgijoje tūkstantis gyventojų turėjo 1572 kambarius, tuo tarpu Rytų Vokietijoje — 832, Vengrijoje — 666, Lenkijoje — 580, Bulgarijoje — 545. Sovietų pavyzdžiu Rytų Europoje buvo skatinami butų statybos kooperatyvai; būsimieji pirkėjai turėjo iš karto sumokėti nuo 15 (Lenkijoje) iki 40 procentų (Rusijoje) sumos, o kitus pinigus skolintis iš bankų 10—15 metų laikotarpiui. Turtingesnėse Rytų Europos šalyse, ypač Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje, statybos kokybė nuo šeštojo dešimtmečio vidurio ženkliai pagerėjo.

Visoje Europoje smarkiai pagerėjo ir naujų butų projektavimo kokybė; daugiau dėmesio imta skirti jų saulėtumui, erdvėms tarp daugiaaukščių pastatų, mėginta išvengti monotonijos ir vienodumo. Miestų palydovų idėja atsirado Vokietijoje ir Anglijoje XIX amžiaus pabaigoje. Naują postūmį ji gavo Antrojo pasaulinio karo metu, kai Britanija priėmė Abercrombio planą, numatantį keleto naujų miestų įkūrimą šešiasdešimties mylių spinduliu aplink Londoną, kad tankiausiai apgyventuose plotuose nors šiek tiek sumažėtų žmonių skaičius. Panašius miestus palydovus ketinta statyti aplink Paryžių, penki nauji miestai atsirado Rure. Po 1945 m. netoli Stokholmo iškilo du nauji miestai, Vallingby ir Hoegernaestaden, daugeliu atžvilgių labiausiai nusisekę iš visų naujų Europos miestų. Spekuliacinė statyba labai prisidėjo statant naują viduriniosios klasės priemiestį netoli Paryžiaus

(Paryžių II), „suteikiant miesto gyvenimui naują kokybę". Įdomūs ir apskritai sėkmingi eksperimentai vyko Berlyne; „Hanzos kvartalas", kurio kiekvieną statinį suprojektavo kitas architektas, — tai unikalus, bet nepasakytum, kad nedarnus stilių mišinys. Naujų gyvenamųjų rajonų statybai miesto šiaurėje ir pietryčiuose vadovavo Walter Gropius.

Palyginti su padėtimi prieš karą, būstų reikalai Europoje smarkiai pagerėjo. Žinoma, ši problema niekur iki galo neišspręsta — ne tik dėl augančių kaštų, bet ir dėl didesnių reikalavimų ir lūkesčių. Būstas, 1918 m. laikytas tinkamu, dabar jau nebeatrodo priimtinas. Anksčiau tik maža dalelė britų namų ir butų turėjo centrinį šildymą; dabar dauguma pirkėjų laiko tai būtinu dalyku. Nuomos mokestis „pageidaujamuose" Europos miestų rajonuose pašoko iki nežmoniško dydžio (Paryžius, Londonas, Roma, Ženeva, Ciurichas — baisiausi pavyzdžiai); atokiuose priemiesčiuose būstai paprastai pigesni, bet didėjantis atstumas tarp šių naujų gyvenamųjų rajonų ir darbo vietų darosi vis keblesnė problema.

GEROVĖ IR NAUJASIS VARTOTOJIŠKUMAS

Visą XIX amžių gyvenimo lygis Britanijoje buvo aukštesnis negu žemyne; apskaičiuota, kad apie 1870 m. Vokietijos, Prancūzijos, Danijos, Švedijos ir Belgijos BNP vienam gyventojui tesudarė du trečdalius Jungtinės Karalystės BNP vienam gyventojui, o kitų Europos šalių — netgi dar mažiau. 1870—1913 m. Britanijos BNP vienam gyventojui padidėjo daugiau kaip 80 procentų, 1913—1955 m. — bemaž 70 procentų, o per vėlesnį dešimtmetį — maždaug 50 procentų. Tačiau kitose paminėtose šalyse jis didėjo dar sparčiau; iki 1980 m. jos visos pasivijo Britaniją. Augant gerovei, svarbių pokyčių įvyko vartojimo srityje. Europiečiai ne vien pradėjo bemaž visko daugiau vartoti, įvyko ir didelių kokybinių permainų.

Maistas nuo seno sudaro didžiausią dalį to, ką asmeniškai suvartoja žmogus. Apskaičiuota, kad prieš šimtą metų apie 65 procentai asmeninių išlaidų Vokietijoje tekdavo maistui, gėrimams ir tabakui, tačiau 1965 m. šis skaičius jau buvo sumažėjęs iki 36 procentų. Panaši tendencija būdinga visai Europai; išsivysčiusiose Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse jis svyravo tarp 32 ir 42 procentų, ir tik žemyno pietuose buvo gerokai didesnis. 1990 m. Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje jis buvo 17—22 procentai, kiek didesnis Italijoje ir Ispanijoje, o vargingiausiose šalyse, tokiose kaip Portugalija ir Turkija, 35—40 procentų. Mitybos įpročius visais laikais sąlygojo tautinės (ir vietinės) tradicijos; daugelis iš jų liko nepakitę, bet, sakykime, grūdinių kultūrų suvartojimas, palyginti su prieškariniu laikotarpiu, sumažėjo visoje Europoje; taip pat ir bulvių (išskyrus Itali-

ją, kur jų niekada nebuvo daug suvalgoma). Tuo tarpu mėsos, žuvies, cukraus, pieno ir kiaušinių vartojimas sparčiai augo, kaip ir gaunamų kalorijų kiekis apskritai — Prancūzijoje nuo 2800 kalorijų 1950 m. iki 2940 dešimtmečio pabaigoje, Italijoje nuo 2300 iki 2750. Septintąjį dešimtmetį didžiausia mitybos problema Vakarų Europoje buvo ta, kad žmonės valgė per daug, o ne per mažai, todėl labiausiai klestinčiose šalyse gaunamų kalorijų kiekis jau ėmė šiek tiek mažėti. Italai ir belgai vis dar daugiausiai iš visų europiečių suvalgydavo duonos, olandai gėrė daugiausiai pieno, belgai ir prancūzai valgė daugiausiai mėsos, italai — šviežių vaisių. Vyno vartojimas Italijoje pakilo nuo 84 litrų per metus prieš karą iki 95 litrų septintąjį dešimtmetį, o Prancūzijoje (kur mirštamumas nuo alkoholizmo buvo gana aukštas) per dešimtmetį sumažėjo nuo 138 iki 116 litrų. Išlaidos alkoholiui įvairiose Europos šalyse buvo maždaug vienodos — 5—7 procentai viso biudžeto, tačiau jo kaina gana ženkliai skyrėsi. Už tą pačią pinigų sumą Prancūzijoje ir Pietų Europoje buvo galima nusipirkti bent triskart daugiau alkoholio negu Britanijoje. Septintojo dešimtmečio pabaigoje vieno žmogaus išlaidos tabakui Vakarų Europoje kaip ir anksčiau sudarė maždaug 4 procentus asmeninių išlaidų; didžiausi rūkoriai buvo olandai, danai, šveicarai, belgai ir britai. Nustačius ryšį tarp plaučių vėžio ir rūkymo, septintąjį dešimtmetį surūkytų cigarečių kiekis sumažėjo; tam įtakos turėjo ir padidėjęs apmokestinimas — 1955 m. Britanijoje mokesčiai sudarė 75 procentus cigarečių pakelio kainos ir vis didėjo.

Tai, kad Šiaurės Europa daugiau už Pietus išleidžia kurui ir šviesai, savaime suprantama; reikšmingesnis yra bendras išlaidų ilgalaikio vartojimo daiktams padidėjimas pokario metais. Telefonų, televizorių, radijo aparatų, šaldytuvų ir automobilių kiekis statistikams tapo įprastu gyvenimo lygio matu. Bet jis ne visuomet patikimas — antai Danijoje, kuri gyvenimo lygiu maždaug atitinka Vakarų Vokietiją, vienam gyventojui septintąjį dešimtmetį teko dvigubai daugiau telefonų, o Prancūzijoje, pagal gyvenimo lygį pranokstančioje daugumą šalių, — dvigubai mažiau negu Vokietijoje. Apskritai kalbant, išlaidos buities prietaisams augo sparčiau negu bet kuris kitas namų ūkio biudžeto skirsnis; skalbiamąsias mašinas, šaldytuvus ir dulkių siurblius, kurie prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo prieinami tik nedideliam gyventojų sluoksniui, šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį ėmė naudoti ir ma-

žas pajamas gaunančios grupės; kadangi daugiau moterų pradėjo dirbti ir pasidarė sunkiau pasisamdyti ką nors į pagalbą, Europos virtuvėse vis daugiau radosi mechanizacijos. Buitinių prietaisų kaina laikėsi palyginti aukšta, bet, plečiantis galimybėms pirkti išsimokėtinai, jais jau galėjo naudotis didžioji gyventojų dalis. Daugėjo konservuoto, šaldyto ir iš anksto paruošto maisto, didėjo jo įvairovė — nuo užšaldytų apelsinų sulčių iki tirpios kavos. Vis svarbesnė darėsi „pasidaryk pats" veikla; vieniems tai buvo hobis, kitiems — būtinybė, nes dabar nedaug beliko amatininkų, kuriuos galima išsikviesti ką nors pataisyti. Pokario laikotarpiu europiečiai geriau rengėsi, nors santykinai mažiau leido pinigų drabužiams; jiems skirta asmeninio biudžeto dalis nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos iki septintojo vidurio Prancūzijoje sumažėjo nuo 14,5 procento iki 11 procentų, Belgijoje — nuo 14 iki 12 procentų, Britanijoje — nuo 13 iki 11 procentų. Pati svarbiausia šios srities naujovė buvo sintetiniai pluoštai, kurių gamyba 1960—1966 m. išaugo keturis kartus.

Naujas gyvenimo būdas, ypač nauji gaminiai turėjo ženklų egalitarinį pobūdį: tokius pačius baldus ir prietaisus galėjai pamatyti visos Vakarų ir Šiaurės Europos butuose ir namuose, ypač jaunesniosios kartos, nepriklausomai nuo klasinio statuso. Darbininkų klasės deproletarizacija sparčiai vyko tiek Vakarų, tiek Rytų Europoje, nepaisant didelio pajamų skirtumo, ir viduriniosios klasės gyvenimo būdas pamažu išplito toli už tradicinių šios klasės ribų.

LAISVALAIKIS VISIEMS

Laisvalaikis, nieko neveikimas, veikla, kuri yra pati sau tikslas, paprastai būdavo saujelės laimingųjų — aristokratijos ir didelių turtų paveldėtojų — privilegija. Trumpėjant darbo savaitei ir lengvėjant fiziniam darbui, laisvalaikis išvystytos pramonės šalyse pirmą sykį tapo neatskiriama naujo gyvenimo būdo dalimi. Žinoma, šitokios permainos vyko labai iš lėto; darbe praleidžiamas laikas nesutrumpėjo staiga, vienu ypu. Prieš Antrąjį pasaulinį karą daugumoje Europos šalių darbo savaitė truko keturiasdešimt aštuonias valandas, o šeštąjį dešimtmetį sutrumpėjo iki keturiasdešimt dviejų—keturiasdešimt keturių valandų. Iš kitų didesnių šalių išsiskyrė Prancūzija, kuri keturiasdešimt keturių valandų darbo savaitę įsivedė dar ketvirtąjį dešimtmetį, tačiau ši išimtis greičiau tariama, o ne tikra, nes tai buvo tik įteisintas minimumas, ir dauguma prancūzų mielai dirbdavo viršvalandžius. Tačiau kadangi daugėjo apmokamų švenčių ir ilgėjo atostogos, žmonėms likdavo vis daugiau laiko. 1955 m. Švedijoje jau buvo dvidešimt devyni apmokami laisvadieniai per metus, įskaitant atostogas ir valstybines šventes, Vokietijoje ir Italijoje — dvidešimt aštuoni; septintąjį dešimtmetį jų skaičius šiose šalyse padidėjo iki 32—35. Naudojant tobulesnes mašinas ir didėjant našumui, nebereikėjo dėti tiek daug fizinių pastangų, išaugo gamybos apimtis. Todėl pasidarė įmanoma gauti daugiau pinigų (vadinasi, ir daugiau prekių) ir daugiau laisvo laiko. Vis modernėjant įrangai ir automatizavimo metodams, ypač sparčiausiai augančiose pramonės šakose, imta pranašauti, kad ne itin tolimoje ateityje darbo savaitė sutrumpėsianti iki keturių dienų, o galiausiai dar labiau.

Ištisus amžius moterys ir vyrai buvo auklėjami ir lavinami būti naudingais visuomenės nariais, bet tik vienas kitas dabar žinojo, o ne instinktyviai jautė, kaip maloniai praleisti laisvalaikį. Jiems reikėjo iš naujo išmokti to, ką ankstesnės kartos taip gerai mokėjo — kaip laisvą laiką paversti tikru laisvalaikiu. Turint daugiau laisvo laiko, atsivėrė daugybė galimybių: vieni ėmėsi, kiti toliau plėtojo įvairiausius hobius — nuo pašto ženklų rinkimo iki paukščių stebėjimo, nuo buriavimo ir iškylavimo iki sodininkystės. Mažuma pasirinko tokią nelengvą veiklą kaip alpinizmas, daugumai buvo prie širdies mažiau varginančios pramogos — žiūrėti televizorių, žaisti bingo ar stebėti varžybas. Apskaičiuota, kad 1990 m. Britanijoje komercinėse bingo salėse šį žaidimą žaidė penki milijonai žmonių, daugiausia moterų. Vyresni negu ketverių metų žiūrovai prie televizoriaus praleisdavo vidutiniškai dvidešimt penkias valandas per savaitę — šiek tiek mažiau negu ankstesniais metais. Nors bendras Europos TV lygis buvo aukštesnis negu didžiųjų Amerikos kompanijų, daug kas skundėsi blogėjančia laidų kokybe. Klestėjo „pasidaryk pats" pramonė; automobilių ir fotografijos mėgėjai savo hobiui skirdavo daugybę laiko ir neretai daugybę pinigų. Kiti lankė įvairiausius suaugusiųjų lavinimosi kursus — nuo kalbų mokymosi iki tautinių šokių, senovinių daiktų kolekcionavimo ar mėgėjiškos tapybos. Daugėjo radijo mėgėjų, šaudymo ir kitokių klubų bei asociacijų narių; kioskai pardavinėjo begalę periodinių leidinių, skirtų visokiausiems hobiams ir pomėgiams. Nuolat didėjo koncertų, spektaklių, operų, baletų ir parodų lankomumas, taip pat gerokai padaugėjo mėgėjų dailininkų ir muzikuotojų.

Ilgesnis laisvalaikis pats savaime nelaidavo didesnės žmonių laimės ir visapusiško jų sugebėjimų ugdymo; be to, stiprėjo nuobodulys ir tuštumo pojūtis. Laisvalaikis, kaip ir darbas, turi nemalonių akimirkų, ir žmonėms reikėjo iš naujo mokytis rasti jame pasitenkinimą. Autoritariniai režimai mėgino piršti organizuotą laisvalaikio praleidimą — kaip kad fašistinė Italija su savo *dopo lavoro** planais arba nacių Vokietija su *Kraft durch Freude***. Neigiami masinės kultūros bruožai, aktyviai propaguojami ir reklamos išpučiami, pastūmėjo dau-

* Po darbo (*it.*).

** Jėga per džiaugsmą (*vok.*).

gelį vakariečių laisvu laiku imtis veiklos, kuri, nors ir skirta poilsiui, nebuvo nei maloni, nei pelninga.

Šitaip gimė naujoji *civilisation de loisir**. Nors ji kėlė daugybę problemų, mažai kas abejojo milžiniškais jos privalumais ir galimybėmis. Dėl turizmo reikalingumo nesiginčijo niekas. Bemaž visuomet jis buvo naudingas, padėjo išplėsti milijonų žmonių akiratį ir nemažai prisidėjo, kad skirtingų valstybių žmonės geriau suprastų vieni kitus.

Iki Antrojo pasaulinio karo masinis turizmas buvo praktiškai nežinomas reiškinys. Daugiau kaip šimtmetį žmonės važiavo į Biarritzą, Baden-Badeną, keletą kitų vandens gydyklų, į kai kuriuos Italijos ir Šveicarijos kurortus; keli tūkstančiai mokslo ar uždarbio siekiančiųjų klajojo po svetimas šalis; tačiau daugumai europiečių kelionė į užsienį prilygo kelionei į kitą planetą. Didžioji permaina atėjo su išaugusia gerove ir, svarbiausia, su galimybe keliauti, kurią teikė automobilis, užsakyti lėktuvų reisai ir grupinės kelionės už viską sumokant iš anksto. Šeštojo dešimtmečio viduryje Europos sienas kasmet kirsdavo trisdešimt milijonų turistų, o 1966 m. jų skaičius viršijo šimtą milijonų. Vidaus turizmas, savaime aišku, plėtojosi dar labiau; apskaičiuota, kad kiekvienais septintojo dešimtmečio metais trys iš keturių švedų ir bemaž kas antras vokietis bei prancūzas atostogavo ne savo gyvenamoje vietovėje. Tačiau romantiškiausia aureolė gaubė užsienio turizmą, kurio ekonominė reikšmė daugeliui šalių buvo su niekuo nesulyginama. Liepos ir rugpjūčio mėnesiais Europos keliai, geležinkelio stotys, aerouostai tapdavo istorijoje dar neregėtos masinės migracijos liudininkais. Vyriausybės skatino turizmą, leisdamos laisviau kirsti sienas — vizos tarp daugelio Europos šalių palengva išnyko, ir 1960 m. tebuvo likusi tik labai paviršutiniška pasienio kontrolė. Sumanūs biznieriai pelnėsi iš turizmo bumo, organizuodami grupines keliones už dalelę tos kainos, kurią tektų mokėti pavieniam keliautojui. Visoje Europoje pridygo viešbučių, motelių ir stovyklaviečių, atitinkančių kiekvieno skonį ir piniginę. 1967 m. buvo paskelbti Tarptautiniais turizmo metais; kelionių agentūrų veikla kas sezoną vis labiau plėtėsi; ji aprėpė įvairiausius tarptautinius kongresus, festivalius, parodas, *sons-et-lumières***, keliones į šventąsias vietas, medžiokles Af-

---

* Laisvalaikio civilizacija (*pranc.*).

** Garsų ir šviesos spektakliai atvirame ore (*pranc.*).

rikoje, pigias ekskursijas muzikos mėgėjams, viengungiams, senyviems žmonėms ir vaikams. Turistų iš kitų žemynų būta palyginti nedaug, bet jų skaičius irgi smarkiai augo. 1955 m. Europą aplankė pusė milijono amerikiečių; 1960 m. jų skaičius jau buvo patrigubėjęs, be to, vis daugiau plūdo turistų iš Japonijos, Australijos ir kitų atokių vietų. Prieš Antrąjį pasaulinį karą tik vienas kitas europietis, neskaitant imigrantų, vyko į Jungtines Valstijas; 1966 m. pasidairyti anapus Atlanto keliavo 562 000 žmonių.

Europiečio turisto išlaidos užsienio kelionei šiais masinio turizmo laikais vidutiniškai buvo mažesnės negu pasiturinčio keliautojo ankstesniais laikotarpiais; daugelis į statistiką patekusių kelionių buvo vienadienės, neduodančios jokios ekonominės naudos šaliai šeimininkei, išskyrus išgertą vieną kitą puodelį kavos ar arbatos ir nupirktus keletą suvenyrų. Vienu ar kitu metu Prancūzija ir Britanija buvo priverstos griežtai apriboti užsienyje per atostogas išleidžiamus pinigus, o JAV prezidentas Johnson, kovodamas su nepalankiu mokėjimų balansu, ragino tėvynainius atostogauti savo šalyje. Nepaisant šių apribojimų, užsienio turizmo kaip ekonominio veiksnio svarba juo toliau, juo labiau augo. 1986 m. daugiausiai pajamų iš užsienio turistų gavo Ispanija — 10 milijardų dolerių, nuo jos netoli atsiliko Italija (9,8 milijardo) ir Prancūzija (9,7 milijardo). Šveicarija uždirbo 4,2 milijardo, Austrija — 6 milijardus, daugiau kaip 5 procentus BNP.

Rytų Europa, Stalino laikais buvusi aklinai uždaryta užsienio turistams, šeštojo dešimtmečio pabaigoje palengva atvėrė savo sienas. 1966 m. Čekoslovakiją aplankė 2,7 milijono užsienio piliečių, Vengriją — 1,6 milijono; Rumunijos kurortai prie Juodosios jūros pritraukė šimtus tūkstančių turistų. Sovietų Sąjungą aplankė nedaug vakariečių, nors Juodosios jūros pakrantė ir Kaukazas — puikus masalas turistams. Daugumai europiečių Rusija tebeatrodė tolimas kraštas, be to, ji vis dar pernelyg varžė judėjimo laisvę; nors turizmo pramonė ten buvo neblogai išplėtota, Rusija — atmetus visus kitus dalykus — toli gražu nebūtų įstengusi priimti milžinišką srautą, — tokį, koks plūdo į Ispaniją, Italiją ar net Jugoslaviją.

NAUJOS SOCIALINĖS STRUKTŪROS

Politinės ir ekonominės permainos, įvykusios po 1939 m., smarkiai pakeitė Europos visuomenės pobūdį. Tačiau dėl šių pokyčių reikšmės vis dar ginčijamasi, nes ilgalaikes socialines tendencijas vertinti ir interpretuoti paprastai būna sunkiau negu ekonomines. Ortodoksai marksistai, nuo seno pabrėžiantys (santykinį) darbininkų klasės nuskurdimą, augančius kapitalistų pelnus ir aštrėjančią klasių kovą, abejoja, ar esama kokių nors kokybinių pasikeitimų. Jie pranašavo artėjančią kapitalistinės sistemos baigtį, taigi ilgas spartaus ekonominio augimo laikotarpis ir akivaizdžiai kylantis gyvenimo lygis užklupo juos nepasirengusius. Jie visą laiką dėjo viltis į pramonės darbininkų klasę kaip svarbiausią socialinės revoliucijos veiksnį, tačiau, sparčiai keičiantis technologijai, ši klasė labiausiai išsivysčiusiose šalyse liovėsi didėjusi. Nors kasmet gausėjo darbo vietų, ne visos jos buvo skirtos fizinio darbo darbininkams; jau minėjome kaip pavyzdį angliakasių skaičiaus mažėjimą. Anksčiau marksistai aiškino, kad nepakankamą darbininkų karingumą sąlygoję bendras loginio mąstymo trūkumas, per menkas klasinis sąmoningumas ir „darbo aristokratijos" egzistavimas. Šie tradiciniai aiškinimai pokario pasaulyje pasirodė nepakankami; visuomenės kritikų žodyno pasikeitimas reiškė, kad jie pagaliau pripažino įvykusias socialines permainas — „*establishment*" ir „karinis-pramoninis kompleksas" pakeitė „valdančiąją klasę", pamažu liautasi akcentuoti revoliucinio judėjimo proletarišką pobūdį. Tuo tarpu nemarksistai tvirtino, kad nuo *laissez faire* kapitalizmo klestėjimo laikų iš pagrindų pasikeitęs

gamybos priemonių nuosavybės pobūdis, kad ekonomika pasidariusi mišri, kad atsiradusi nauja menedžerių klasė, kad trečiasis (paslaugų) ekonomikos sektorius kaip darbo vietų kūrėjas plėtojęsis kur kas greičiau už pramonę, kad klasiniai skirtumai pasidarę neberyškūs, kad valstybė visur perskirstanti nacionalines pajamas per progresyvinį apmokestinimą ir gerovės valstybę. Tarp tų dviejų kraštutinumų — visiško susiklosčiusios tvarkos atmetimo ir aklo jos garbinimo — egzistavo ištisa nuomonių gama.

Statistikos faktai didelių ginčų nekėlė. Kiekvienais metais vis mažiau europiečių dirbo žemės ūkyje, labiausiai išsivysčiusiose šalyse pramonės darbininkų skaičius nedidėjo. Britanijoje, Belgijoje ir Šveicarijoje 46—47 procentai visos darbo jėgos dirbo pramonėje. Vakarų Vokietijoje toji dalis (įskaitant kalnakasybą, statybą ir t.t.) 1950 m. sudarė 48 procentus ir nesikeitė visą šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį. Vėliau pramonės darbininkų ėmė mažėti, o atitinkamai daugėjo paslaugų sektoriaus darbininkų. Nuo 1945 m. iki septintojo dešimtmečio vidurio daugumoje Europos šalių padidėjo dirbančių moterų dalis; ji buvo didžiausia Sovietų Sąjungoje, Švedijoje ir Austrijoje (50—60 procentų), gerokai mažesnė, bet didėjanti Viduržemio jūros šalyse (20—35 procentai) ir mažėjanti Norvegijoje ir Prancūzijoje. Daugumoje šalių sumažėjo individualiai dirbančiųjų dalis — Vakarų Vokietijoje nuo 32 procentų 1950 m. iki 20 procentų 1964 m. Tuo tarpu trečiasis sektorius, paslaugų pramonė, augo kuo sparčiausiai. Daryti apibendrinimus tarptautiniu mastu čia sunku, nes statistika įvairiose šalyse skirtinga. Toliausiai pažengusiose Europos šalyse paslaugų sferoje šiuo metu dirba trečdalis ar net daugiau darbo jėgos, ir ši dalis vis didėja. Technologijos pažangos sąlygomis augo kvalifikuotų bei pusiau kvalifikuotų darbuotojų paklausa, ir gamybinės inteligentijos skaičius pramonėje didėjo dvigubai greičiau negu darbininkų.

Pastoviai aukštas užimtumo lygis buvo vienas iš svarbiausių Europos pokario ekonomikos raidos bruožų. Pirmaisiais metais po karo bedarbių būta nemažai; 1950 m. Vokietijoje ir Italijoje jų priskaičiuota daugiau kaip 1,5 milijono. Italiją, kiek mažesniu mastu Belgiją visą šeštąjį dešimtmetį nuolat kamavo nedarbo problema, bet kone visos kitos Europos šalys 1955 m. jau nebeturėjo bedarbių, kai kur netgi trūko darbininkų. 1964 m. Airijoje nedarbo kvota vis dar viršijo 3 procentus, bet Italijoje buvo nukritusi iki 2,4 procento, o Vokietijoje tais

metais kiekvienam šimtui laisvų darbo vietų teko šešiolika bedarbių. Būta ir svyravimų — 1966 m. recesija laikinai padidino nedarbą, bet po keleto mėnesių jis vėl sumažėjo, ir 1967 m. pabaigoje Prancūzijoje ir Vakarų Vokietijoje buvo gerokai žemesnis už 2 procentus — visiško užimtumo normą.

Daugelio Europos šalių ekonomikoje svarbiu veiksniu tapo kita darbuotojų kategorija — svetimšaliai darbininkai, „darbininkai svečiai". Tokių migrantų būta net prieš Pirmąjį pasaulinį karą — antai žemės ūkio darbininkai lenkai važiuodavo į Rytų Vokietiją nuimti derliaus, tūkstančiai lenkų angliakasių vykdavo laikinam ar nuolatiniam darbui į šiaurės Prancūzijos anglių kasyklas. Tačiau šeštojo ir septintojo dešimtmečio migracija buvo kitokio masto. Šveicarijoje italai į savo rankas perėmė ištisas nacionalinio ūkio šakas — kaip kad statybos pramonę; 1958 m. apie 17 procentų darbo jėgos ten sudarė užsieniečiai; po dešimties metų jų padvigubėjo, nors Šveicarijos vyriausybė ir labai stengėsi kovoti su *Überfremdung** grėsme ir bent 10 procentų sumažinti svetimšalių darbininkų skaičių. Vakarų Vokietija ir Prancūzija pritraukė milijonus užsieniečių, daugelį iš jų nuolatiniam darbui, šimtai tūkstančių imigrantų iš Sandraugos šalių įsikūrė Britanijoje. Į Vokietiją daugiausiai važiavo darbininkai iš Turkijos ir Pietų Europos. Į Prancūziją — iš Šiaurės Afrikos, į Angliją — iš Karibų jūros šalių, Indijos ir Pakistano. Tie svetimšaliai buvo ekonomiškai būtini, bet socialinėje ir politinėje srityse dėl jų kilo didelių problemų. Jiems buvo sunku susikalbėti, jie ne visuomet gaudavo lygias socialines teises, o prasidėjus recesijai tikriausiai būtų buvę atleidžiami patys pirmieji. Jie apgyveno ištisus Europos miestų kvartalus ir priemiesčius, tarp jų ir vietinių gyventojų prasidėdavo nesutarimai. Kai britų konservatorių lyderis Enoch Powell 1968 m. jiems pasiūlė laisvanoriškai repatrijuoti, prieš jį sukilo visų politinių partijų vadovybė ir visas *establishment*, tačiau gyventojų dauguma tose vietovėse, kurias Powell turėjo omenyje, jį palaikė. Tuometinė vyriausybė ėmėsi griežtų priemonių tolesnei imigracijai apriboti, ir pasitaikė atvejų, kai žmonės, turintys Britanijos pasą, neteko teisės įvažiuoti į šalį.

---

* Užsienio kapitalo įsivyravimas (*vok.*).

Kylančio gyvenimo lygio išorinės apraiškos buvo akivaizdžios, tačiau visuotinė gerovė ne visoms klasėms ir grupėms davė vienodą naudą. Vidutinis gyvenimo lygis neatspindėjo didžiulių skirtumų tarp turtingųjų ir vargšų, tarp miesto ir kaimo gyventojų. Nors žemiau pateikiami skaičiai parodo bendrą tendenciją, daugybė klausimų vis dėlto lieka neatsakyti. 1953—1965 m. realusis darbo užmokestis Jungtinėje Karalystėje pakilo apytikriai 36 procentais, Prancūzijoje — 58 procentais, Italijoje — 80 procentų, Vakarų Vokietijoje — 100 procentų. Imant absoliučiai, atlyginimai 1964 m. didžiausi buvo Skandinavijos šalyse (1,25—1,40 dolerio per valandą, palyginti su 2 doleriais Jungtinėse Valstijose). Vakarų Vokietijoje, Olandijoje ir Šveicarijoje valandos atlyginimas tuo metu buvo apie 1 dolerį, bet Prancūzijoje — tik 75 centai, Italijoje — 60 centų. 1948 m. realusis valandos atlyginimas Vakarų Vokietijoje buvo toks kaip 1914 m. — 35 centai, tačiau per vėlesnius penkiolika metų jis patrigubėjo. Nuo tol atlyginimų dydis Europos šalyse vis labiau linko vienodėti. Lengvojoje pramonėje (tekstilės, maisto, avalynės) atlyginimai buvo žemesni už vidurkį, tuo tarpu spaustuvininkai, angliakasiai ir perspektyvių šakų darbininkai gaudavo labai gerus atlyginimus. Nekvalifikuotų darbininkų atlyginimas didėjo greičiau negu kvalifikuotų ir pusiau kvalifikuotų. Atlyginimai kilo greičiau už kainas, kurios šeštąjį dešimtmetį buvo gana pastovios; 1955—1966 m. Vakarų Vokietijoje ir Italijoje jos padidėjo tik 7—9 procentais, o Prancūzijoje — 35 procentais. Per kitus penkerius metus bendra kryptis buvo kur kas vienodesnė; Vakarų Europos kainos pakilo 20 procentų: Vokietijoje ir Prancūzijoje šiek tiek mažiau už vidurkį, Italijoje — 24 procentais.

Tokį nuolatinį realaus darbo užmokesčio kilimą nulėmė pastovus darbo našumo didėjimas. Tarp įvairių Europos šalių būta nemenkų skirtumų, priekyje žengė labiausiai išsivysčiusios pramoninės valstybės. Palyginti su Amerika, Europai trukdė keletas akivaizdžių kliūčių: nepakankamas investavimo lygis, ribota rinka su savo pasekmėmis — mažo masto gamyba ir nepakankamu mokslinių ir technologinių tyrimų finansavimu. Vis dėlto šeštąjį dešimtmetį visose Europos šalyse neregėtai pakilo darbo našumas — iš dalies dėl technologijų tobulėjimo, bet daugiausiai dėl geresnio mašinų ir darbo jėgos panaudojimo.

DARBO NAŠUMO AUGIMAS 1949—1959

(Vidutinis kasmetinio augimo procentas)

Vakarų Vokietija	5,7	Olandija	3,6
Italija	4,8	Švedija	2,9
Austrija	4,8	Belgija	2,7
Prancūzija	4,3	JAV	2,0
Ispanija	4,3	Jungtinė Karalystė	1,8
Šveicarija	3,7		

Nepaisant nuostabios pažangos, Europoje stiprėjo įsitikinimas, kad atsiranda grėsminga technologijos spraga ir kad senasis žemynas pradeda atsilikti nuo Tolimųjų Rytų. Toji spraga buvo aiškiai pastebima pačiose šiuolaikiškiausiose (ir pačiose perspektyviausiose) aukštosios technologijos srityse, tokiose kaip automatika ir elektronika. Septintąjį dešimtmetį Amerika daugiau už bet kurią Europos šalį skyrė lėšų moksliniams ir techniniams tyrimams — nuo 3 iki 3,5 procento BNP, palyginti su 2,2 procento Britanijoje, apytikriai 1,3—1,6 procento Prancūzijoje bei Vokietijoje ir mažiau nei 1 procentu Italijoje. Nors patikimų skaičių nėra, bet sovietų išlaidos, matyt, buvo tarp 2 ir 3 procentų. Geresnės darbo sąlygos ir didesni atlyginimai traukė Europos mokslininkus ir technologus į Jungtines Valstijas; šeštojo dešimtmečio pabaigoje tekėjo tik maža srovelė — apie 1300 asmenų 1956—1961 m., tačiau tai buvo daugiausiai vilčių teikiantys jauni absolventai, pasirinkę Massachusettso technologijos institutą, Californijos technologijos institutą ar privačias firmas. Septintąjį dešimtmetį jų skaičius padidėjo ir galiausiai pasiekė 10—20 procentų visų mokslo ir technologijos specialistų, baigusių Šveicarijos, Olandijos, Skandinavijos šalių ir Britanijos aukštąsias mokyklas.

PROFESINĖS SĄJUNGOS: GALIA IR SILPNYBĖ

Europos profesinės sąjungos daugiau kaip šimtmetį vaidino svarbų vaidmenį ginant darbininkų klasės teises. Po ilgai trukusios kovos jos įgijo visuotinį pripažinimą. 1945 m. kova jau buvo laimėta, ir jos tapo galinga jėga socialinėje scenoje, čia remdamos vyriausybę, čia būdamos opozicijoje, nors viešoji nuomonė jų atžvilgiu kartais būdavo priešiška. Revoliucionierių akimis, profesinių sąjungų lyderiai buvo reformistai, *establishmento* gynėjai, atsisakę kovos už radikalų visuomenės pakeitimą, tesiekią geresnių sąlygų savo nariams esamoje socialinėje santvarkoje. Kritikų nesocialistų požiūriu, surambėjusi profesinių sąjungų biurokratija su trumparegiška, nepakančia politika smarkiai trukdė modernizuotis, savo narių grupinius interesus nuolatos keldama aukščiau už visos visuomenės interesus.

Europos profesinių sąjungų judėjime komunistai turėjo dvi tvirtas atsparas — prancūzų CGT (kuri iki 1940 m. buvo artima socialistams) su 1,5 milijono narių ir italų CGIL su 3,5 milijono narių. Tai buvo stipriausios profesinės sąjungos Prancūzijoje ir Italijoje. Vis dėlto joms nuolatos teko varžytis su mažesnėmis organizacijomis (CFTD ir CGT/FO Prancūzijoje, CISL ir UIL Italijoje), kurioms darė įtaką atitinkamai socialistai ir krikščionys demokratai. Britų Profesinių sąjungų kongresas (TUC), artimas leiboristų partijai, turėjo aštuonis milijonus narių, taigi buvo didžiausias profesinių sąjungų judėjimas Europoje; antras pagal dydį — vokiečių DGB su 6,5 milijono narių (1967). Komunistiniai profesinių sąjungų judėjimai priklausė sovietų kontroliuojamai WFTU (Pasaulinei profesinių sąjungų federacijai). Bet šių mo-

tininių organizacijų įtaka buvo ribota; antai komunistinės profsąjungos nepritarė sovietų invazijai į Čekoslovakiją 1968 m., tuo didžiai nuvildamos WFTU globėjus Maskvoje. Vakarų Europos komunistinės profsąjungos demonstravo didelį karingumą, nors socialinės revoliucijos kelti neketino, kaip matyti iš stabilizuojančio prancūzų CGT vaidmens per dramatiškus 1968 m. gegužės—birželio įvykius. Prancūzijoje ir Italijoje dažnai kildavo streikai (Italijoje dažniau negu Prancūzijoje), tačiau jų priežastis buvo šių šalių bendras socialinis klimatas, o ne profsąjungų lyderių įsitikinimai ir veikla. Anglijoje streikai vyko tik nežymiai rečiau negu Prancūzijoje, bet jie kur kas labiau kenkė ekonomikai, nes dauguma jų buvo stichiško pobūdžio. Britų profsąjungų judėjime vyravo archaiška amatininkų gildijų samprata, vis dar egzistavo šimtai mažų sąjungų, tuo tarpu Jungtinėse Valstijose, Vakarų Vokietijoje ir daugelyje kitų šalių darbininkai buvo susiorganizavę į dideles sąjungas, tokias kaip „IG Metall" Vakarų Vokietijoje, vienijančias visus tos pramonės šakos darbininkus, nepriklausomai nuo to, kokį darbą jie dirba. Britų profsąjungų judėjimą trikdė ginčai dėl darbo pasiskirstymo (kas ką turi daryti), ir neretai smulkūs nesutarimai tarp dviejų mažų sąjungų suparalyžiuodavo visą pramonės šaką. Ir kitose Europos šalyse būta masinių streikų (pavyzdžiui, Danijoje 1965 m., Belgijoje ir Švedijoje 1966 m.), tačiau apskritai mažesnėse šalyse socialiniai neramumai kildavo retai, o Vakarų Vokietijoje streikų praktiškai nebuvo — tik grasinimų streikuoti. Vokietijos profesinių sąjungų lyderiai turėjo ne mažiau atkaklumo už savo kolegas Prancūzijoje, Italijoje ir Britanijoje, tiesiog jiems geriau sekėsi kovoti už didesnius atlyginimus ir geresnes darbo sąlygas savo nariams; jie suvokė, kad modernizacija neišvengiama, ir palankiau žiūrėjo į automatizavimo diegimą pramonėje. Tuo tarpu kai kurie jų kolegos Britanijoje ir Prancūzijoje iš paskutiniųjų siekė išlaikyti „gildijas" ir pasenusius, aiškiai neekonomiškus darbo metodus. Vokiečiai anksčiau už kitus suprato turį prisitaikyti prie technologijos pažangos ir ėmėsi organizuoti savo narių perkvalifikavimą.

Profesinių sąjungų lyderiai įgijo kaip niekada aukštą statusą — Britanijoje jiems buvo suteikiami titulai, Vokietijoje net radikaliausieji iš jų tapdavo didžiųjų įmonių stebėtojų tarybų nariais, Prancūzijoje ir Italijoje jų nuomonę įdėmiai išklausydavo valstybės vadovai. Bet tuo pat metu gerokai aiškesnės pasidarė ir jų galios ribos. Daugumos eili-

nių narių nedomino politinės demonstracijos. Iš profesinių sąjungų jie laukė visų pirma naudos; sąjungos jiems buvo reikalingos jų interesams ginti ir gyvenimo sąlygoms gerinti, o ne kaip instrumentas politiniams reikalavimams įgyvendinti. Pradedant aštuntuoju dešimtmečiu, organizuotų darbininkų skaičius daugumoje Europos šalių dėl įvairių priežasčių ėmė mažėti. Mažiau beliko dirbančiųjų fizinį darbą, o paslaugų sektoriaus darbuotojus sąjungoms ne itin sekėsi telkti. Karingas tradicijas turinčias pramonės šakas (pavyzdžiui, angliakasybą) šie reiškiniai palietė labiau negu kitas; britų angliakasiai galų gale nenoromis suprato, kad streikuoti beprasmiška, kai dauguma kasyklų uždaromos todėl, jog pasidarė nebeekonomiškos. Apskritai kalbant, devintąjį dešimtmetį darbininkų klasės karingumo apraiškų būta palyginti nedaug, — šiaip ar taip, profsąjungos savo įtaką realizavo kitokiomis priemonėmis negu masiniai streikai.

NAUJOJI MENEDŽERIŲ KLASĖ

Antrojo pasaulinio karo metais plačiai skaitytoje knygoje James Burnham atkreipė dėmesį į tai, kokias politines pasekmes sukelsiąs naujos, menedžerių, klasės atsiradimas; jis pranašavo, kad jie palengva paimsią į savo rankas politiką ir ekonomiką tiek komunistiniame, tiek Vakarų pasaulyje. Tos pranašystės iki galo neįsikūnijo; technokratų įtaka neabejojamai išaugo, bet jie nepradėjo valdyti nei Sovietų Sąjungos, nei pirmaujančiųjų Vakarų šalių. Ekonominių sprendimų galia tiek Prancūzijoje ir Britanijoje, tiek Vokietijoje ir Italijoje iš tradicinio XIX amžiaus patrono ar *Unternehmerio** perėjo aukštiems valdininkams, dirbantiems ranka rankon su menedžeriais, kurie tvarko bemaž visas dideles kompanijas. Menedžeriai yra samdomi tarnautojai, jiems nepriklauso įmonės, kurioms jie atstovauja, tačiau dabar, kai šeimos įmonė užleidžia vietą anoniminei bendrovei, nuosavybės santykiai pasidarė gerokai painesni.

Tai vienas iš naujųjų reiškinių, kurie nepaiso esamų klasinių ribų; vis dar abejojama, ar jis iš tiesų padarė esminį poveikį socialinei sąrangai, išskyrus tai, kad padidino socialinį judrumą. Griežtai kalbant, menedžeriai nėra „nauja klasė“, bent jau klasikiniu marksistiniu supratimu, bet kadangi jų rankose susitelkė tiek daug galios, ėmė atrodyti, kad pats laikas iš naujo įvertinti visą gamybos priemonių nuosavybės teisinę problemą ir jos politinę reikšmę. Panašiai didžiulę galią įgijo ir aukštieji valdininkai, nepriklausomi nei nuo klasinių in-

---

* Įmonininkas, verslininkas (*vok.*).

teresų, nei nuo įtakingų grupių. Visa tai dar labiau išryškėjo, kai į valdžią atėjo socialistinės vyriausybės ir nacionalizavo ištisas pramonės šakas. Niekas, būdamas sveiko proto, neimtų tvirtinti, kad klasių interesai nebeteko reikšmės, — tiesiog tie visi dalykai pasidarė kur kas sudėtingesni. Tai tinka kalbant ne vien apie naująją menedžerių ir valdininkų giminę, bet ir apie Churchillį su de Gaulliu, kuriems labiau už viską rūpėjo gimtųjų šalių didybė; vardan jos jie aukojo ekonominius ir socialinius sumetimus.

Sovietų Sąjungoje, kaip ir Vakaruose, irgi įvyko svarbių socialinės sąrangos permainų, tik ne visuomet ta kryptimi, kurią numatė režimo tėvai. Sovietų Sąjunga lieka ištikima beklasės visuomenės idealui, gamybos priemonės nepriklauso privatiems asmenims, kapitalizmas neatstatytas, nors kairieji rusų komunizmo kritikai seniai tai pranašauja. Socialinis judrumas vis dar nemažas, ir privilegijuotos socialinės grupės nesijaučia saugios ir tvirtai laikančios valdžią savo rankose. Drauge esama milžiniškų statuso, pajamų ir visų pirma politinės įtakos skirtumų, ką jau kalbėti apie „socialinės ekonomikos“ egzistavimą. Didėjančiam atotrūkiui tarp teorijos ir tikrovės pateisinti pasitelkiami įvairiausi aiškinimai, tokie kaip „biurokratinio kolektyvizmo“ koncepcija. Mat tikrovėje, nors visi lygūs, kai kurie yra akivaizdžiai lygesni už kitus, nes pajamų mokestis neviršija 13 procentų, praktiškai neegzistuoja palikimo mokestis, vis daugiau reikšmės įgyja rangai, pasižymėjimo ženklai, hierarchija ir socialinė diferenciacija. Politinė valdžia priklauso nedideliam valdančiajam elitui, susidedančiam iš aukštų partijos, vyriausybės ir kariuomenės pareigūnų; parenkant šiuos pareigūnus ir formuojant jų vykdomą politiką, vidutinis sovietų pilietis bemaž neturi jokio balso. Socialinio sluoksniavimosi tendencija ypač išryškėjo Stalino metais; senoji carinė uniformų ir rangų sistema sugrįžo su kaupu. Po Stalino mirties Chruščiov mėgino atsikratyti kraštutinių nelygybės apraiškų. Šiuo, socialinės lygybės, atžvilgiu Sovietų Sąjunga Europoje užima vietą maždaug skalės viduryje; pajamų ir statuso skirtumai ten kur kas ryškesni negu Skandinavijos šalyse, tuo tarpu socialinės paslaugos išplėtotos mažiau. Kita vertus, sovietų visuomenė aiškiai egalitariškesnė už Pietų Europos visuomenes su jų pajamų ir nuosavybės pasiskirstymo kraštutinumais. Kai kurie stebėtojai yra teigę, kad augant gerovei komunistinio idealo iškraipymai palengva

būsią ištaisyti, ir valdantysis elitas išnyksiąs. Tačiau gyvenimas šių pranašysčių nepatvirtino.

Labiau nei bet kuri kita Europos šalis Sovietų Sąjunga atrodo paklūstanti Roberto Michelio „geležiniam oligarchijos dėsniui"; užuot „nunykusi", valstybė pasidarė visagalė ir visur esanti. Tai visiškai neatitinka Lenino lūkesčių: jis rašė, kad tol, kol egzistuojanti valstybė, marksistas neturįs teisės kalbėti apie laisvę.

Vakarų Europoje, apskritai imant, daugėjo lygybės; visur pakilo algos ir atlyginimai, o pajamos iš nuosavybės (palūkanos, pelnas, nuoma) sumažėjo: Britanijoje nuo 33 procentų nacionalinių pajamų prieš karą iki 26 procentų, Vokietijoje — nuo 39 procentų 1950 m. iki 30 procentų 1963 m. Šie skaičiai tik apytikriai; milijonieriai irgi gauna algas, o darbininkai ir valstiečiai taip pat turi pajamų iš santaupų ir nuomos (apskaičiuota, kad Britanijoje du trečdalius visų asmeninių santaupų sudaro darbininkų santaupos). Visos pramoninės Europos šalys ėmė laikytis tokios pajamų politikos, kuri laiduotų teisingesnį pajamų ir nuosavybės pasiskirstymą. Tačiau šios priemonės buvo sėkmingesnės pajamų, o ne nuosavybės atžvilgiu. Apskaičiuota, kad 1960 m. Britanijoje 5 procentai gyventojų vis dar turėjo 75 procentus viso privataus turto, be to, tebeegzistavo daugybė būdų didžiuliams turtams sukaupti ir „skylių" pralįsti vengiant palikimo mokesčių. 1990 m. 10 procentų suaugusiųjų britų tebevaldė 54 procentus prekinę vertę turinčio turto. Privačios nuosavybės koncentracija nors iš lėto, bet mažėja, nes mokesčių sistema palengva ima savo duoklę. Europos nacionalinio produkto perskirstymas mažesnes pajamas gaunančių grupių naudai nuo 1945 m. pasidarė daug ryškesnis negu bet kuriuo kitu laikotarpiu nuo XIX amžiaus, tačiau tai, kad ir toliau egzistuoja tiek neuždirbtų pajamų bei nuosavybės, daug kam kelia didelį apmaudą. Profsąjungininkai toli gražu nedžiūgauja girdėdami raginimus laikytis atlyginimų ribojimo politikos, kai kitoms neuždirbtoms pajamoms tokie apribojimai neuždedami.

Socialiniai tikslai Europoje po Antrojo pasaulinio karo skyrėsi nuo tų, kurių siekta Amerikoje; čia būta mažiau masinio skurdo ir mažiau asmeninio pertekliaus. Gerovės valstybė sušvelnino klasinį Europos visuomenės pasidalijimą, bet visiškai jo nepašalino; iki šiol ji nėra pasiekusi didelių laimėjimų perskirstant pajamas. Nors socialinės paslaugos padidino ekonominę ir socialinę lygybę, būta polinkio men-

kinti jų poveikį; mat socialines reformas atnešė ne didinga revoliucija, o projektai ir administraciniai sprendimai. Jos vyko be triukšmo ir šėlsmo, be kraujo praliejimo, be didelių aistrų. Nebuvo nei didžiosios idealizmo bangos, nei atoslūgio, kaip kad paprastai atsitinka revoliucijų metu. Todėl pokario socialinės reformos neužvaldė masių vaizduotės; jos buvo priimtos su malonumu, bet kaip savaime suprantamos, ir daug entuziazmo nesukėlė. Žinoma, galų gale ne sambrūzdis svarbu, o rezultatų patvarumas, ir šiuo požiūriu Europos gerovės valstybė su visais savo trūkumais bei ydomis kaip diena nuo nakties skiriasi nuo kitų, įspūdingesnių ir radikalesnių, XX amžiaus bandymų pakeisti visuomenę.

TREČIA DALIS

EUROPOS KULTŪRA: POKARIO PEIZAŽAS

POKARIO BLIUZAS

Juodžiausiomis karo ir nacių priespaudos valandomis filosofai ir poetai puoselėjo Europos idėją. 1945 m. iš intelektualiosios Europos buvo mažai kas belikę — daugelis universitetų sugriauti, žymūs mokslininkai, rašytojai, menininkai žuvę. Hitleriui atėjus į valdžią, daugybė žmonių pasitraukė iš Vokietijos, kiek vėliau, tiesa, jau ne tiek daug — iš Prancūzijos, Italijos, Austrijos, Vengrijos; rašytojai ir fizikai, sociologai ir meno istorikai, tapytojai ir kompozitoriai kūrėsi Naujajame pasaulyje ir nemažai nuveikė plėtodami savo sritis ir apskritai visą JAV intelektualinį gyvenimą. Kai kuriose nacių okupuotose šalyse, pavyzdžiui, Lenkijoje, inteligentija buvo sistemingai naikinama. Vokietijos universitetuose buvo uždraustos ištisos mokslo šakos, tokios kaip sociologija ir psichologija, o iš kitų likęs vos šešėlis. Italijoje diktatūra kultūrinį gyvenimą smaugė šiek tiek mažiau: ne visuomet puolė modernųjį meną, o režimui oponavusius intelektualus — tarkime, Crocę — daugiau ar mažiau paliko ramybėje. Tačiau diktatūros atmosfera nebuvo palanki mūzoms. Vokietija, Italija ir okupuotosios šalys ne vieneriems metams atitrūko nuo naujausių pasaulio srovių; ištisa karta užaugo kultūrinėje izoliacijoje. Sovietų Rusija Stalino laikais tapo kultūrine dykviete, bet pats blogumas dar laukė ateityje.

Niekas neabejojo, kad žaizdos, kurias kultūrai padarė fašizmas, stalinizmas ir karas, ilgai nesugysiančios. Teroro ir karo patirtis buvo smarkiai paveikusi tuos, kurie visa tai išgyveno. Galbūt toji patirtis ir galėjo pasitarnauti kaip galingas akstinas kultūrai atgimti. Tačiau ji

buvo pernelyg neigiama, netektys pernelyg didelės. Kokį įkvėpimą satyrikams galėjo suteikti Osvencimas? Karui pasibaigus, virš žmonijos tamsavo masinio naikinimo šešėlis. Kaip sakė vienas iš Maxo Frischo *Kinų sienos* veikėjų: „Menka soste sėdinčiojo užgaida, nervinis protrūkis, neurozės tvinksnis, beprotybės įskelta kibirkštis, blogo virškinimo nulemta irzlumo akimirka — ir galas. Viskas! Geltonų ar rudų pelenų debesis, kamuoliais virstantis į dangų grybo ar bjauraus žiedinio kopūsto pavidalu — ir palieka vien tyla, radioaktyvi tyla."

Nutilus paskutiniam pabūklui, įsivyravo sielvarto ir bejėgiškumo nuotaika. Žmogaus prigimtis buvo atskleidusi žemiausius savo klodus, ir niekas negalėjo tikrai žinoti, ar negresia dar kruvinesni pasikartojimai. Tačiau reakcija ne visose šalyse buvo vienodai sunki; ji pasireiškė ne vienu metu ir ne visur tokiu pačiu būdu. Europoje, nepaisant valstybių sienų, visada būta bendrų srovių ir madų, bet šalys vis dėlto skyrėsi viena nuo kitos, ir greta panašumų egzistavo didžiuliai skirtumai.

Po išvadavimo Prancūzijos ekonominiame, socialiniame ir moraliniame gyvenime tvyrojo nevilties ir bejėgiškumo atmosfera. Pasak Michelio Crozier, „viskas atrodė pasmerkta žlugti sugniuždytoje, orientyrus praradusioje šalyje, įtikėjusioje, kad jos ateitis nepriklauso nuo jos pačios". Tačiau toje prislėgtoje visuomenėje vyko intensyvus, entuziastingas intelektualinis gyvenimas, kurio atstovai turėjo labai plačią auditoriją; į ryškius jų nuomonių skirtumus žiūrėta kaip į nacionalinės svarbos dalykus. „Jie buvo pasirengę imtis politikos ar bent socialinės kritikos; jie jautėsi pašaukti atlikti misiją ir visomis prieinamomis priemonėmis siekė dalyvauti vyksme."

Po penkiolikos metų padėtis jau buvo visiškai pasikeitusi. Kartu su didžiuliu ekonominiu šuoliu grįžo optimizmas, ir prancūzai atgavo pasitikėjimą visuomene, kuri nebeatrodė pasmerkta. Bet intelektualusis gyvenimas neteko įkarščio ir originalumo.

Britanija nuo 1945 m. buvo nusiteikusi optimistiškai, tačiau iškilius intelektualus galėjai suskaičiuoti ant pirštų, ir jie toli gražu neturėjo plačios auditorijos. Protesto banga Anglijoje pakilo tik po dešimties metų; jos nesukėlė nei begalinė neviltis, nei niūrios Orwello pranašystės. Po karo Orwell rašė: „Nuo maždaug 1930 metų pasaulis nedavė nė menkiausio pagrindo optimizmui. Kur pažvelgsi, visur melo, žiaurumo, neapykantos ir tamsybės liūnas..." „Įpykusių jaunuolių" protestą inspiravo gerovės valstybės nuobodulys, nepasiten-

kinimas pernelyg nelanksčia klasine sąranga, pasibjaurėjimas masinės kultūros „blizgučių barbarizmu“.

Turėjo praeiti nemažai laiko, kad Vakarų Vokietijoje, patyrusioje nacių valdymą, pokario suirutę ir netikrumą, atsirastų koks nors intelektualų sąjūdis. Literatūros avangardas ir kai kurios studentų grupės pasivadino protesto judėjimu, bet nacionalinės svarbos dalyku tai tapo tik septintojo dešimtmečio viduryje, kai laikraščiuose sumirgėjo pranešimai apie studentų demonstracijas. Vieni šio judėjimo šaltiniai buvo grynai vokiški — tokie kaip protestas prieš konservatyviąsias tendencijas visuomenėje, prieš nusiraminimą ekonomikos stebuklo akivaizdoje. Kiti — dalis bendro europinio nuobodulio ir bejėgiškumo: kad ir ką literatūrinė inteligentija kalbėtų ar darytų, kad ir kaip tai būtų sukrečiama ar revoliucinga, niekam, regis, nė motais.

Italijos intelektualinis klimatas kai kuriais, bet ne visais atžvilgiais panėšėjo į Prancūzijos, o padėtis tose šalyse, kurios išvengė karo baisumų, suprantama, buvo kitokia. Sociologai atkreipė dėmesį į vis didėjančią Amerikos masinės kultūros įtaką Europai, tačiau, imant aukštesnį intelektualinį lygį, skirtumai tarp Europos ir Amerikos, o neretai ir tarp įvairių Europos šalių pasidarė ryškesni.

Visoje Europoje padidėjo nuotolis tarp „dviejų kultūrų“. Karo metais mokslas padarė milžinišką pažangą, ir jo laimėjimai dabar buvo pritaikyti civilizuotame gyvenime: atominė energija, reaktyviniai varikliai, radarai, antibiotikai. Medicinoje atsirado ištisos grupės naujų vaistų, gydančių infekcines ir psichines ligas; bemaž visiškai likviduota tuberkuliozė, anksčiau buvusi negailestinga žudikė. Prasidėjo nauja organų persodinimo, elektrinių širdies veiklos stimuliatorių, kriochirurgijos era. Biochemijoje, mėginančioje atskleisti genetinio kodo (DNR) paslaptis, susikūrė naujos sritys — kaip kad molekulinė biologija. Manipuliavimas biologija, ilgą laiką buvęs mokslinės fantastikos objektu, dabar ėmė atrodyti visiškai realus. Kitose, sakykime, skrydžių į kosmosą srityse mokslinė fantastika pradėjo atsilikti nuo sparčiai žengiančio mokslo — puslaidininkių (1948), integralinių schemų ir lazerių išradimas, taikymo ir valdymo sistemų tobulėjimas, duomenų apdorojimo plėtotė sukėlė naują technologijos revoliuciją. Kompiuteris suvaidino panašų vaidmenį kaip garo variklis XIX amžiuje; dar daugiau, ateityje jis žadėjo prilygti arba imituoti daugelį žmogaus intelekto sugebėjimų. Nemaža šių naujų atradimų buvo padaryta Europoje.

Mokslininkams ir technologams tai buvo neapsakomo jaudulio, naujų perspektyvų atsivėrimo metas; todėl jų nuotaikos ir nesutapo su humanitarinės inteligentijos nuotaikomis. Fizikui valstybių sienos reiškė kur kas mažiau negu rašytojui ar poetui; jis mažiau linko į pesimizmą ir *Weltschmerzą*, kaip, beje, ir į antiamerikiškumą.

Ekonomistus, sociologus, politologus kvietėsi patarėjais vyriausybinės komisijos, jie keliavo po užsienį kaip nacionalinių ir tarptautinių organizacijų atstovai, konsultavo privatų verslą ir valstybės įstaigas. Šiais ir kitokiais būdais visuomenės kritikai buvo integruoti, įtraukti į „sistemą". Daugeliui iš jų ėmė atrodyti, kad, išblėsus senosioms aistroms, artėja ideologijos galas. Taigi humanitarinė inteligentija, rašytojai ir poetai, teologai ir filosofai, vieninteliai liko vykdyti tai, ką jie laikė tikrąja intelektualo misija — stovėti nuošalyje, iš pagrindų kritikuoti visuomenę, kategoriškai nesutikti su esamomis sąlygomis ir apeliuoti į žmonijos sąžinę. Šią funkciją jie atliko ne vien su dideliu talentu, bet ir su tradiciniu polinkiu plačiai apibendrinti, su ta pačia panieka akivaizdiems faktams, į kurią dar prieš šimtmetį atkreipė dėmesį Tocqueville, rašydamas apie *hommes de lettres** Prancūzų revoliucijos laikais.

Pokario Europos *Zeitgeisto*** istorija — tai daugiausiai humanitarinės inteligentijos nuotaikų, jos frustracijos istorija. Europa, jos supratimu, juo toliau, juo labiau puvo; pasak Moravijos, viskas pavirto melo brūzgynais. Pagal naująją filosofiją, būtis neturi pagrindo, priežasties, būtinumo. Jei jau žmogaus egzistavimas nesuprantamas, gana dažnai toks buvo ir naujasis menas — naujajai dramaturgijai rūpėjo skausmingieji gyvenimo aspektai, ir dialogas neretai pasidarydavo visiškai nesuvokiamas, tapdavo „absurdišku triukšmu". Nerimas ir manijos, piktadarystė ir kaltė, liga ir beprotybė, kankinimai ir moralės nuopuolis pasidarė pagrindine to meto romanų, avangardo pjesių ir filmų tema. Galvota, kad to viso aprašymas padėsiąs apsivalyti, būsiąs geriausias vaistas. Vyraujant šitokiai reakcijai į XIX amžiaus optimizmą, netgi teologai skelbė, kad religija — tai kančia, o ne ramybė, liga, o ne sveikata; ji nerodanti kelio į išsigelbėjimą, o atskleidžianti problemišką egzistencijos pobūdį. Tai neteikė paguodos, tad nenuosta-

* Literatai, rašto žmonės (*pranc.*).

** Laiko dvasia (*vok.*).

bu, kad rašto žmonės metėsi į radikalų protestą. Protestas ne visuomet plaukė iš jų filosofijos, nes neviltis nebūtinai subrandina aktyvumą. Protestas buvo nuotaikos išraiška, o ne logiška pasekmė.

Ar didelė buvo ši pokario neviltis? Be abejonės, iš dalies tai buvo madingas ir didžiulę paklausą turintis *Weltschmerz*. Materialinės sąlygos gerėjo, vyko ekonomikos stebuklas, o publika, regis, mėgavosi bedžiaugsmėmis pjesėmis, romanais, filmais. Iš dalies ji buvo nuoširdi, ypač ankstyvuoju pokario laikotarpiu. Tų laikų baisėjimasis ir pesimizmas labai skyrėsi nuo šeštojo dešimtmečio pabaigoje madingų *ennui** ir *noia***. Tačiau rašto žmogaus nevilties ištakos buvo konkretesnės: jis su nuostaba suvokė, kad jo visata tapusi neįspėjama paslaptimi; vis didėjančios specializacijos pasaulyje kultūra ir mokslo žinija bemaž visiškai atsiskyrė viena nuo kitos. Mokslininkai padarė milžinišką pažangą ir įgijo didžiulį prestižą kaip klasė. Kokių lygintinų laimėjimų galėjo pateikti poetai ir kompozitoriai, filosofai ir teologai? Tokioje padėtyje piršte piršosi abejonė mokslo pažangos verte: ką gera mokslas duoda žmonijai, jeigu jis visų pirma nukreiptas į tai, kaip išrasti ir patobulinti priemones, skirtas naikinti civilizaciją ir žmogaus gyvybę? Rašytojai ir menininkai jautėsi atskirti nuo šio absurdiško pasaulio. Publika atmetė radikalius moderniojo meno nukrypimus nuo tradicijos, jai „The Beatles“ buvo mielesni už stochastinę muziką, *Mano puikioji ledi* — už absurdo teatrą ir buitines pjeses, Brigitte Bardot — už Ingmarą Bergmaną. Kino žvaigždžių ir muzikantų santuokinis gyvenimas domino milijonus, Lukacso ir Ernsto Blocho idėjos — vos keletą tūkstančių. Revoliucionieriai dabar kalbėjo tokia kalba, kokią tik avangardistai tegalėjo suprasti. „Susvetimėjimas“ pasidarė humanitarinės inteligentijos mėgstamu ir dažnai netinkamai vartojamu žodžiu; ji nenorėjo ieškoti sau vietos pasaulyje, kuris atrodė ir beviltiškas, ir beprasmis. Prabilo daugybė paskutiniojo teismo dienos pranašų ir atrado dėkingą auditoriją.

Platėjanti praraja tarp intelektualų ir likusios visuomenės dalies, radikalus protestas prieš *establishmentą*, rašytojų ir menininkų avangardo tolėjimas nuo visuomeninių ir tiksliųjų mokslų atstovų, — visa tai, Europos sostinėms artėjant viena prie kitos, buvo bendri daugeliui ša-

---

* Nuobodulys, sielvartas, rūpestis (*pranc.*).

** Nuobodulys, apmaudas, ilgesys (*it.*).

lių reiškiniai. Prieš Antrąjį pasaulinį karą kelionė į užsienį laikyta prabanga, prieinama tik turtingiesiems. Septintojo dešimtmečio pradžioje būtų buvę sunku rasti abiturientą, kuris nebūtų lankęsis vienoje ar daugiau užsienio šalių, neretai ilgą laiką. Valstybių sienos dar niekada istorijoje nereiškė tiek mažai kaip dabar. Prancūzijoje po karo triumfavo vokiečių filosofija; Kafka ir Brecht buvo atrasti Paryžiuje ir Londone, italų filmai padarė didžiulį poveikį viso žemyno kinui. Į muzikos ir teatro festivalius Salzburge, Bayreuthe, Edinburghe kasmet rinkosi geriausi kompozitoriai ir kritikai. Boulez geresnes sąlygas dirbti susirado Vakarų Vokietijoje, Stockhausen vienodai gerai jautėsi ir Prancūzijoje, ir Vokietijoje. Italų kompozitoriai Berio ir Nono Anglijoje buvo garbinami ne mažiau kaip savo gimtinėje. Tarp naujosios prancūzų tapybos srovės pirmeivių Hartung ir Wols buvo vokiečių kilmės, de Stael ir Lanskoy — rusų, Zak buvo lenkas, Vasarely — vengras, Michaux — belgas. Priešsrovių ir kryžminimosi būta visose srityse: geri romanai buvo išverčiami į užsienio kalbas per keletą savaičių, populiariausios dainos per keletą dienų pasiekdavo atokiausią Europos kampelį. Vietinio kolorito persunkti filmai ir televizijos programos buvo rodomos visame žemyne; milijonai čekų žiūrovų užgniaužę kvapą stebėjo neįtikimus Laukinių Vakarų herojaus vokiečio Old Shatterhando nuotykius; milijonai lenkų neatitraukdami akių sekė daktaro Finlay, škotų kaimo gydytojo, sėkmes ir nesėkmes. Amerikos civilizacijos įtaka buvo justi net Prancūzijoje, pavydžiai sergėjusioje savo kultūrinę nepriklausomybę. Prancūzų pokario literatūros nepaaiškinsi nepaminėjęs Faulknerio ar Hemingwayaus; 1960 m. pati prancūzų kalba jau buvo taip užteršta, kad pasigirdo protestai prieš naują hibridinį žargoną — „pranglų kalbą". Žinoma, įtaka buvo abipusė, nes kiekviena Europos intelektualinė srovė ir mada, nuo egzistencializmo iki mini sijonų, lengvai prigydavo ir Jungtinėse Valstijose.

Vienos iš šių srovių tebuvo vienadieniai stebuklai, kitos turėjo ilgalaikį poveikį. Psichoanalizė padarė didžiulę įtaką Europos minčiai. 1939 m. mirusio Sigmundo Freudo darbų reikšmę prieš karą suvokė tik saujelė ištikimų jo pasekėjų Vokietijoje; gimtoji Austrija jį bemaž visiškai ignoravo; kitose Europos šalyse gyveno keletas jo mokinių, tačiau akademinė psichiatrija psichoanalizės nepripažino, o dauguma tik miglotai įsivaizdavo, kas tai yra *super ego*, perkėlimas, Edipo kompleksas. Naciai buvo uždraudę psichoanalizę kaip demoralizaci-

jos fermentą; Sovietų Sąjungoje ir pokario Rytų Europoje ji laikyta kontrrevoliucine tėkme, katalikų bažnyčia ją irgi įnirtingai smerkė. Tuo metu psichoanalizės perspektyvos atrodė itin blankios, tačiau po karo, psichoanalizei tvirtai įsišaknijus Jungtinėse Valstijose, Europa atrado ją iš naujo ir ėmė kuo plačiausiai taikyti. Psichoanalizės įtaka medicinos srityje nebuvo tokia stipri kaip netiesioginis jos poveikis švietimui, literatūrai, menams.

Dar skvarbesnis buvo marksizmo poveikis. Marksistinės partijos egzistavo Europoje bemaž visą šimtmetį, kai kurios iš jų buvo gana stiprios; tačiau iki 1945 m. marksizmas nebuvo labai populiarus tarp inteligentijos, nebent Veimaro respublikoje ir tarp kai kurių Rytų Europos ir Vienos intelektualų. Po karo padėtis pasikeitė — marksistinės idėjos patraukė dalį prancūzų ir italų šviesuolių; jie dar sykį atrado ir su entuziazmu atgaivino prieškarinę „galvočių" polemiką apie klasinį sąmoningumą, imperializmą ir gamtos dialektiką. Keletas karštų marksizmo šalininkų atsirado netgi tarp britų — užkietėjusių empirikų, spekuliatyvinės filosofijos priešininkų. Tai nebuvo nei supaprastintas rusiškasis marksizmas, kuris Europos kontekste atrodė pernelyg šiurkštus ir neįmantrus, nei tradicinis ortodoksiškas Karlo Kautskio marksizmas, pernelyg pedantiškas ir neįkvepiantis. Europos intelektualai labiau domėjosi jaunojo Marxo mintimis apie nusavinimą negu jo ekonominėmis teorijomis. Leniną ir Staliną jie studijavo ne taip entuziastingai kaip intelektualiuosius atskalūnus — italą Gramscį ar vokietį Karlą Korschą. Po karo labai išpopuliarėjo vengrų komunistas Lukacs, kuris trečiąjį dešimtmetį polemizavo su rusais klasinio sąmoningumo klausimu, kiek menkesniu mastu — Ernst Bloch, marksizmo pagrindu išplėtojęs nematerialistinę vilties filosofiją. Prancūzijoje ir Italijoje susikūrė marksistinės mokyklos, bet jos daugiau dėmesio skyrė mokytojo minčių aiškinimui negu naujovėms. Netgi tokie nonkonformistai kaip Lucien Goldmann arba Althusser nedrįso toli nukrypti nuo idėjų, užsimezgusių Vokietijoje, Olandijoje ir Austrijoje tarpukario laikotarpiu. Šeštajam dešimtmečiui einant į pabaigą, domėjimasis marksizmu kiek atslūgo; naująjį septintojo dešimtmečio radikalizmą maitino jau kiti šaltiniai. Karas Vietname sukėlė protesto judėjimą, kuris dažniausiai buvo ne marksistinio, o anarchistinio, pacifistinio ar utopinio socialistinio pobūdžio. Naujieji maištininkai neturėjo iliuzijų dėl proletariato kaip revoliucijos veiksnio vaidmens;

jų nuomone, darbininkai buvo užliūliuoti gerovės valstybės ir absorbuoti į neokapitalistinę visuomenę; nauji radikalių permainų akstinai gali atsirasti tik tarp jaunų žmonių, ypač studentų, ir jų natūralių sąjungininkų — „pasaulio atstumtųjų“, paniekintųjų, engiamųjų neišsivysčiusiose šalyse. Naujasis septintojo dešimtmečio revoliucinis judėjimas buvo elitinio, antiliberalaus pobūdžio; nors jis ir neatmetė marksizmo palikimo, jo tikrosios šaknys turėjo nemažai bendra su ankstesniais, prieš ir po Pirmojo pasaulinio karo vykusiais Europos jaunimo sąjūdžiais — romantišku protestu prieš visuomenę ir jos konvencijas, kuriame kultūrinis pesimizmas ir nuobodulys buvo sumišęs su bundančiu socialiniu sąmoningumu. Naujasis jaunimo sąjūdis iš dalies buvo racionalus ir politinis, iš dalies jį galima laikyti iracionalia naujo postindustrinės visuomenės negalavimo apraiška.

DIDŽIOJI PRIEŠPRIEŠA

Penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštąjį dešimtmetį intelektualai buvo suskilę į dvi priešiškas stovyklas — komunizmo šalininkų ir kritikų. Dabar nelengva suprasti tos priešpriešos įnirtingumą ir aistras. Komunizmo populiarumą, pasak Georgeso Bernanoso, daugiausiai lėmė Vakarų visuomenių trūkumai ir moralinis nuosmukis tų, kuriems derėjo ginti dvasines vertybes; jauni intelektualai užsikrėsdavo komunizmu taip pat, kaip XVIII amžiaus jauni dvasininkai ir kilmingi jaunuoliai susižavėdavo Visuomenės sutarties ir Jean-Jacqueso Rousseau idėjomis. Juos jaudino Vakarų visuomenės neteisybės; tiesioginis Sovietų Sąjungos (apie kurią mažai kas turėjo žinių iš pirmų lūpų) poveikis jiems buvo palyginti menkas. Prancūzijoje ir Italijoje komunizmas įsigalėjo kaip teisėtas Pasipriešinimo įpėdinis, teiksiantis daugiausia galimybių įsikūnyti žmonių svajonėms ir lūkesčiams. Svarbų vaidmenį vaidino kaltės jausmas — daugelis tų italų, kurie jaunystėje dėjosi prie fašistų, ir tų prancūzų, kurie nebuvo aktyviai įsitraukę į pasipriešinimo judėjimą, dabar tapo karštais komunizmo šalininkais. Šaltojo karo metu jų padėtis buvo nepavydėtina — intelektualams komunistams teko ginti stalinizmo politiką, kuri darėsi vis iracionalesnė ir vis sunkiau pateisinama. Komunizmas tuomet buvo itin karingas ir atsidūręs

vis didėjančioje izoliacijoje. Vienu laikotarpiu ar kitu kiekvienam intelektualui komunistui sukildavo abejonių dėl partijos neklaidingumo, bet daugelis iš jų ilgą laiką nesiryžo kritikuoti, nes jiems atrodė, kad, išsakydami abejones, jie ne tik atsiskirsią nuo partijos, bet ir faktiškai pereisią į klasinio priešo, fašizmo ir reakcijos pusę. Simonos de Beauvoir romano *Mandarinai* herojus Robert Debreuilh žinojo apie priverčiamojo darbo stovyklas Sovietų Sąjungoje, tačiau atsisakė apie jas kalbėti arba rašyti, nes tai būtų buvę „tolygu veikimui prieš žmoniją". Tokia buvo tipiška penktojo dešimtmečio pabaigos prijaučiančiojo intelektualo pozicija — kad ir kokie būtų to momento sunkumai, komunizmas esąs iš esmės teisingas, jam priklausanti ateitis.

Visus gyventojų sluoksnius gerokai sutrikdė ir išgąsdino perversmas Prahoje ir prasidėjęs Korėjos karas, kai sovietų invazija į Europą ėmė atrodyti visiškai reali. Prancūzijos ir Italijos komunistai, tuo metu vyravę rašytojų ir menininkų draugijose, ragino savo kolegas ne vien protestuoti prieš Amerikos agresiją Korėjoje ar pasirašinėti manifestus už taiką visame pasaulyje, bet ir pasmerkti „Judą" Tito ir daugelį kitų kenkėjų bei nusikaltėlių, taip staiga ir neįtikėtinai demaskuotų socialistinėse Rytų Europos šalyse. Tai buvo didelių kultūros kongresų metas (Vroclave 1948 m., Paryžiuje ir Prahoje 1949 m.). Kalbėdamas Vroclavo intelektualų kongrese Fadejev pareiškė, kad „jeigu hienos mokėtų naudotis parkeriu, o šakalai — rašomąja mašinėle, jie rašytų kaip T. S. Eliot". Pasaulio taikos taryba skelbėsi po savo kreipimusi surinkusi 550 milijonų parašų, tiesa, ne vien intelektualų; tarp daugybės entuziastingų jos rėmėjų buvo Picasso ir Joliot-Curie, Neruda ir Laxness, Ives Montand, Gérard Philippe, Simone Signoret ir Canterburio dekanas.

Komunistinis vajus neišvengiamai turėjo sukelti kai kurių inteligentijos sluoksnių pasipriešinimą. Jis vargu ar galėjo susikirsti su tikinčiaisiais krikščionimis, nes šie kalbėjo visiškai kitokia kalba. Beveik visi dešinieji intelektualai buvo susikompromitavę karo metais. Pasipriešino dalis kairiųjų intelektualų, tarp kurių buvo nemaža ekskomunistų. David Rousset, kartu su Sartru ir Camus padėjęs įkurti Paryžiuje naują kairiąją partiją, 1949 m. lapkritį kreipėsi į visus tuos, kurie, kaip ir jis, buvo išvežti į nacių Vokietiją, prašydamas padėti išsiaiškinti sąlygas sovietų koncentracijos stovyklose. Komunistų reakciją buvo galima atspėti, tačiau prieš Rousset taip pat stojo ir Sartre, ir dau-

gelis kitų prijaučiančiųjų: „Su kuo jūs einate — ar su Sovietų Sąjungos žmonėmis, kuriančiais naują visuomenę, ar su jų priešais?" Bet vis daugiau ir daugiau intelektualų ėmė kelti balsus už kultūros laisvę, buvo surengti alternatyvūs kultūros kongresai. Pasipriešinta komunistų dominavimui rašytojų ir menininkų asociacijose, pradėta leisti nauji literatūros žurnalai. Po kiekvienos naujos represijų bangos Rytuose dalis prokomunistiškai nusiteikusių intelektualų pereidavo į kitą stovyklą. Sovietams užsipuolus Tito, Rytų Europoje vykstant teismams ir skelbiant mirties nuosprendžius, paskutiniais Stalino metais stiprėjant represijoms, intelektualui darėsi vis sunkiau ramia sąžine ginti komunizmą. Po Vengrijos ir ypač po garsiosios Chruščiovo „slaptosios" kalbos paaiškėjo, kieno buvo teisybė komunistų ir antikomunistų intelektualų ginčuose pirmąjį pokario dešimtmetį dėl to, kas iš tikrųjų vyksta Sovietų Sąjungoje.

Agresyvus stalinizmas Vakarų kultūros vertybėms kėlė didesnę grėsmę negu Franco ar Salazar. Atsistoti ir pareikšti savo nuomonę tais įtampos kupinais laikais reikėjo didesnio įžvalgumo, daugiau drąsos, negu likti neutraliam. Vėliau kritikai tvirtino, kad stalinizmo pavojus buvęs prasimanytas ir kad Šaltąjį karą iš esmės sukurstę intelektualieji jo kariai, kurie išdavė tikrąjį intelektualo pašaukimą — būti savo visuomenės kritiku ir savo vyriausybės priešu; atsisakydami savo tikrosios misijos, kultūros laisvę ginantys intelektualai esą įvykdę naują *trahison des clercs**. Intelektualams antistalinistams nelengvai atleista už tai, kad jie buvo teisūs.

Po 1956 m. prasidėjo atlydys, užsimezgė riboti kultūriniai mainai tarp Rytų ir Vakarų. Jie padarė nemažą poveikį jaunajai kartai Sovietų Sąjungoje ir dar didesnį — „liaudies demokratijose", kurios Europos idėjoms buvo imlesnės. Nepaisydami neigiamo valdžios požiūrio, daugelis sovietų intelektualų nesijautė atitrūkę nuo europinio palikimo; jie troško būti Europos dalimi, norėjo būti pripažinti ne tik savo šalyje, bet ir Vakaruose. Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos inteligentija puoselėjo revoliucines idėjas ir todėl suėjo į konfliktą su komunistinės visuomenės konservatyviaisiais elementais, visų pirma partijos vadovybe, kuri — jos požiūriu, visiškai teisingai — intelektualų kritiką laikė grėsme savo autoritetui.

---

* Klerkų [t.y. intelektualų] išdavystė (*pranc.*).

Po septintojo dešimtmečio pabaigos studentų neramumų kilo nauja marksistinės ir paramarksistinės ideologijos banga Vakarų Vokietijoje ir, kiek menkesniu mastu, Britanijoje bei kai kuriose mažesnėse Europos šalyse. Nauja intelektualų karta atrado idėjas, kurios buvo išleidusios daigus trečiąjį dešimtmetį Vokietijoje; daugiau kaip dešimt metų jos vyravo universitetuose. Bet, kaip visada, jos nebuvo vienintelės. Italijoje ir ypač Prancūzijoje aštuntąjį dešimtmetį stiprėjo marksizmo kritika; dar gyvas būdamas Sartre jau buvo beveik užmirštas, o jo, kaip savo kartos guru, laurai pamažu perėjo didžiajam jo antagonistui, skeptiškajam liberalui Raymondui Aronui. Didžiulį poveikį padarė Solženycino trilogijos *GULAGo archipelagas* išspausdinimas, nemažai prisidėjęs prie ideologinio posūkio. Ir anksčiau buvo išleista dešimtys knygų apie stalinines stovyklas ir terorą, bet nė viena iš jų savo įtaka neprilygo šiai. Matyt, pribrendo laikas sureaguoti į penktojo dešimtmečio pabaigą, kai kraštutiniai kairieji Prancūzijoje ir Italijoje buvo laikomi neginčijamu avangardu. Vakarų Vokietijoje ir Britanijoje toks kairysis pakilimas išryškėjo tik po dvidešimties metų. Devintąjį dešimtmetį visoje Europoje pradėjo rodytis aiškūs neomarksizmo išsekimo ženklai, vakarykščiai „savieji“ vėl tapo „svetimaisiais“. Tai neabejotinai siejosi su artėjančiu Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos režimų saulėlydžiu. Kairieji radikalai susirado naujų užsiėmimų ir raiškos būdų, tarp kurių ekologijos problemos buvo bene svarbiausios.

Jokia pokario intelektualinės raidos apžvalga nebūtų išsami nepaminėjus, kad ir labai trumpai, protestantų ir katalikų bažnyčios reformų. Tai ir liturginis protestantų judėjimas, ir aukšto rango dvasininkų politinis įsitraukimas į judėjimą už taiką bei kitas kairiųjų kampanijas. O dar įspūdingesnių permainų ėmėsi popiežius Jonas XXIII (Angelo Roncalli), kuris sukvietė Vatikano II susirinkimą (1962—1965) bažnyčios socialiniams mokymams atnaujinti. Tiesa, popiežiaus Jono įpėdinis nebuvo karštas reformatorius, ir permainos sulėtėjo. Bet netgi vėlesniu, konservatyviuoju, laikotarpiu katalikų bažnyčia aktyviai dalyvavo politikoje; ji suvaidino lemiamą vaidmenį per įvykius Lenkijoje ir kai kuriose trečiojo pasaulio šalyse.

ŽINIŲ REVOLIUCIJA

Bendra visoms šalims buvo tai, kad visur įvyko žinių revoliucija, pasireiškusi bemaž kiekvienoje srityje. Čia turima omenyje ir mokyklų reforma demokratizavimo linkme, ir tikras sprogimas aukštajame moksle. Daugelis universitetų išsiplėtė dešimteriopai ir dar daugiau, akademinės grupės išsipūtė iki neregėto dydžio. Šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį kūrėsi nauji universitetai; 1990 m. jie jau buvo tvirtai atsistoję ant kojų — nuo rytų Anglijos ir Brightono iki Nanterro, Konstanzo ir dar toliau į rytus bei pietus.

1945 m. knygos minkštais viršeliais ir ilgai grojančios plokštelės įvykdė tikrą revoliuciją, kaip niekada anksčiau priartindamos literatūrą ir muziką prie masių; vėliau plokšteles pakeitė kasetės, o dar vėliau kompaktiniai diskai — ir visa tai per vienos kartos gyvenimą. Išaušo kompiuterių amžius, iš pagrindų pakeitęs ne tik ekonomiką, bet ir mokslą bei pramogas. Televizija ugdė pasyvią, vartotojišką kultūrą su daugybe neaiškių pasekmių. Tačiau tiesa ir tai, kad dabar mokslininkų yra daugiau, negu jų buvo per amžius. Taip pat dar niekada nėra buvę tiek rašančių, tapančių, kuriančių ir atliekančių muziką žmonių.

Mokslo ir technologijos vaidmuo visuomenėje ir valstybėje pasidarė netgi dar svarbesnis. Britanijoje, Prancūzijoje, Vakarų Vokietijoje ir kitose šalyse buvo įkurtos mokslo ir technologijos ministerijos, nemažą nacionalinio produkto dalį pradėta skirti moksliniams tyrimams. Jungtinėse Amerikos Valstijose valstybės finansuojamų tyrimų mažėjo, o EEC šalyse 1965—1981 m. jų beveik dvigubai padaugėjo. Vis dėlto tyrimų kaštai, ypač branduolinės fizikos ir kosmoso srityse, didėjo taip sparčiai, kad Europai, net ir kooperuojantis, grėsė pavojus atsilikti nuo JAV ir Japonijos.

Palyginti su tiksliaisiais, humanitariniai mokslai lyg ir stovėjo vietoje, tačiau taip buvo ne vien Europoje. Egzistavo daugybė filosofijos mokyklų, kurios labai skyrėsi viena nuo kitos tiek savo adresatu, tiek kalba. Po karo smarkiai plėtojosi sociologija ir politologija, tačiau būtų sunku išskirti kokį nors ypatingą Europos indėlį, nors Vokietija ir Prancūzija, Britanija ir Italija buvo jų abiejų lopšys. Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje šie mokslai stalinizmo metais praktiškai buvo nusto-

ję egzistuoti. Per pirmąjį atlydį (1955—1964) jie gavo šiek tiek laisvės ir tik *glasnost* laikais pradėjo po truputį atsigauti.

Vakaruose nemažėjo domėjimasis istorija; dabarties istorija pokario metais buvo įteisinta kaip tyrimų tema, o socialinė istorija traukė specialistus (bet nebūtinai skaitytojus) daugiau negu tradiciškesnės istorijos šakos — kaip, sakykime, diplomatijos istorija. Tačiau didžiosios šių laikų kontroversijos — tokios kaip vokiečių istorikų disputas apie Pirmojo pasaulinio karo pradžią arba vėlesni, devintojo dešimtmečio, ginčai dėl nacizmo — vis dar priklausė politikos istorijos sferai.

Ekonomikoje, kaip ir sociologijoje, svorio centras po 1945 m. iš Europos persikėlė į Jungtines Valstijas. Tačiau pagrindinės idėjos, kuriomis rėmėsi pokario ekonominė mintis, buvo kilusios Britanijoje ir mažesnėse Europos šalyse — Austrijoje, Švedijoje — per ankstesnius dešimtmečius. Tie, kurie jas toliau plėtojo, dažniausiai buvo emigrantai iš Europos. Tai pasakytina tiek apie liberaliąją doktriną (Hajek, von Mises), tiek apie neomarksizmą. Po karo nemažą poveikį, tiesa, daugiau akademiniuose nei vyriausybiniuose sluoksniuose, turėjo keinsizmas, pagal kurį svarbiausias nacionalinės ekonomikos tikslas esąs siekti visiško užimtumo, o infliacija bei kylančios kainos nėra absoliuti nelaimė (kaip kad mano ekonomistai ortodoksai). Šeštąjį dešimtmetį nuo ekonominės teorijos pereita prie naujų metodų, tokių kaip ekonometrija ir sąnaudų bei rezultatų analizė, taikymo. Keinsizmas juo toliau, juo mažiau atrodė svarbus, nes jau buvo galima pasakyti, kad „mes visi esame keinsistai", neišskiriant nė ponios Thatcher — net ir jai valdant, valstybės išlaidos bemaž visą laiką nesiliovė didėjusios.

XX amžiaus Europos kultūros istorija nėra parašyta ir vargu ar kada nors bus parašyta. Priežastis paprasta: jai reikėtų aprėpti pernelyg daug, o pakankamai bendrų temų nėra.

Jei tokią kultūros istoriją vis dėlto kas nors parašytų, vieną iš svarbių pirmųjų jos skyrių reikėtų skirti prancūzų egzistencializmui. Pokario laikotarpiu Prancūzija, be abejonės, buvo intelektualiniu požiūriu įdomiausia šalis Europoje, o egzistencializmas buvo tapęs to meto filosofija.

Kai baigėsi karas, jos aukščiausiajam žyniui Jean-Pauliui Sartrui buvo keturiasdešimt. Prieš karą jis studijavo vokiečių filosofiją, patyrė didžiulę Husserlio ir Heideggerio įtaką. Pagal egzistencializmą, pesimistinę ir drauge aktyvistinę filosofiją, žmogus iš esmės yra tai, ką

jis iš savęs padaro, o jo ezgistavimas yra pirmesnis už jo esmę. Pasaulis pats savaime nėra suprantamas; kiekvienas žmogus — ir niekas daugiau — pasirenka savo gyvenimo ir apskritai pasaulio prasmę. Religijai ar kokiai kitai metafizinei schemai šioje filosofijoje vietos nėra; Sartro požiūriu, Dievas ir Protas XX amžiuje išnykę iš pasaulio. Jo filosofija — laisvės ir pasirinkimo filosofija, išvedanti žmogų iš nevilties; angažuotumas ir veiklos kultas turįs išgelbėti žmoniją nuo gyvenimo absurdiškumo ir betiksliškumo. Sukrėstas karo ir veikiamas marksizmo, egzistencializmas stojo už radikalų buržuazinės visuomenės pertvarkymą, taigi už revoliuciją tiek Europoje, tiek kitur.

Egzistencializmo politinė teorija aptarta nesuskaičiuojamoje daugybėje straipsnių, filosofijos traktatų, netgi romanų ir pjesių; dabar matyti, kad Sartro kaip dramaturgo įtaka buvo gerokai didesnė negu kaip politinio filosofo. Sartrą ir jo draugus realūs faktai ir konkretaus atvejo ypatumai paprastai domino mažiau negu „teisinga pozicija", kurios turėtų laikytis intelektualai, ir dėl to jie neretai atsidurdavo tokioje padėtyje, kad vėliau tekdavo gailėtis.

Tačiau egzistencializmas, vis labiau besiskaidantis, anaiptol nebuvo vienas užėmęs visą sceną; kairieji katalikai, remdamiesi gana skirtinga nuo Sartro *Weltanschauung**, priėjo prie stebėtinai panašių išvadų. Jie menkai tevertino to meto Vakarų civilizaciją ir griežtai protestavo prieš susiklosčiusią tvarką. Jie stengėsi niekada nekritikuoti komunistų partijos, kurią laikė iš esmės pažangia jėga ir istorijos varikliu.

Tai truko vieną dešimtmetį, o po to ėmė formuotis naujas, antiideologinio, antimetafizinio pobūdžio judėjimas. Žymūs filosofai ir rašytojai jau nesiskelbė turį skubių žinių neramiam pasauliui. Vis mažiau dėmesio sulaukdavo politiniai ir socialiniai dalykai, liautasi domėtis žmogaus būties problemomis. Nors ankstyvuoju pokario laikotarpiu komunistų partijos autoritetas tarp intelektualų buvo bemaž neginčijamas, 1965 m. jau buvo likę nedaug senųjų entuziastų, o dar po dvidešimties metų partija, gerokai sunykusi tiek dydžiu, tiek įtaka, savo gretose beturėjo saujelę intelektualų. Jaudinančiais pirmaisiais pokario metais *rive gauche*** kavinėse buvo karštai aptariama visuomenės

* Pasaulėžiūra (*vok.*).

** Kairysis [Senos] krantas (*pranc.*).

atsakomybės idėja, o po dvidešimt penkerių metų intelektualiajame dispute vyravo pozityvizmas, nepaneigiami konkretūs faktai, ir daugelį pozicijų, kuriose iki tol karaliavo egzistencializmas, pamažu pradėjo užimti struktūralizmas.

Bendra nuotaika Italijoje kai kuriais atžvilgiais buvo panaši į Prancūzijos — moralinės pagirios, jausmas, kad fašizmo laikais būta masinio *trahison des clercs* ir kad dėl to Italija atsidūrusi pairimo būklėje. Daugelis iškilių Italijos intelektualų, pavėluotai reaguodami į fašizmą, metėsi prie kraštutinių kairiųjų; daugelį kamavo sąžinė, kad buvo susitaikę su Mussolinio režimu. Be to, visuotinai tikėta, kad aukštuomenė aktyviai bendradarbiavusi su fašizmu ir kad bažnyčia elgusis ne ką geriau. Bet, priešingai negu Prancūzijoje, Italijoje neatsirado jokių naujų filosofijų; rašytojų ir režisierių kūrinius buvo persmelkęs neorealizmas. Toli už Italijos sienų pasisekimo sulaukė tokie ankstyvojo pokario filmai kaip *Roma — atviras miestas* ir *Dviračių vagis*, atskleidžiantys baimę, skurdą ir Italijos silpnumą paskutiniaisiais karo metais ir po išvadavimo.

Nuo 1950 m. šis tas pasikeitė. Partizanų vadas, didvyris pamažu ėmė trauktis, ir, nors pasibjaurėjimas aukštuomenės moraliniu supuvimu niekur nedingo (*Saldus gyvenimas*), pagrindinė kūrinių tema vis dažniau buvo nusivylimas smulkiosios buržuazijos gyvenimo būdu, mažo miestelio gyvenimo tuštumas. Literatūra pasidarė mažiau politiška ir daugiau literatūriška, teigiami herojai — linkę į apmąstymus, netgi pasyvūs. Kadangi neturėta vieno kultūrinio centro — kaip kad Prancūzijoje ar Anglijoje, nemažai Italijos kultūros daliai buvo būdingas sąmoningas regioniškumas. Septintojo ir aštuntojo dešimtmečio Italijos kultūrinis gyvenimas buvo kupinas prieštaringumų — mieguistumo ir gyvybingumo, net hiperaktyvumo, provincialumo ir nepaprasto atvirumo išorės įtakoms. Su naujaisiais prancūzų avangardo romanais ir sovietų eilėraščiais Italijoje būdavo susipažįstama anksčiau nei kitose šalyse, tačiau pirmųjų pokario metų kūrybinė įtampa buvo dingusi.

Kultūros peizažas Britanijoje buvo kitoks nei žemyne — čia mažiau linkta į kosminę neviltį ar abstraktų aktyvizmą. Tiesa, per karą inteligentija gerokai politiškai suaktyvėjo. Tačiau pokario metais Britanija, regis, turėjo mažiau priežasčių pesimizmui negu žemynas, nepaisant visų netekčių ir asketiškų gyvenimo sąlygų. Jauni intelektu-

alai neretai atrasdavo sau vietą leiboristų judėjime, kuris ankstyvuoju pokario laikotarpiu vyravo Britanijos politinėje scenoje ir vykdė svarbias socialines bei ekonomines reformas. Tokiomis aplinkybėmis prancūziško stiliaus ideologinės kontroversijos atrodė visiškai beprasmės. Neįmanoma išskirti ir jokios ženklesnės ankstyvojo pokario srovės, grupės ar judėjimo; nei T. S. Eliot, nei E. M. Forster, nei Evelyn Waugh, nei George Orwell nelaikė savęs kokios nors mokyklos pradininkais ar guru. Tiesa, šeštąjį dešimtmetį, kai išblėso viltys, susijusios su leiboristų partijos pergale, viena vertus, išryškėjo stiprus polinkis į apatiją, kita vertus, jaunoji karta pritvinko pykčio. 1954—1956 m. išėjo *Laimingasis Džimas*, *Atsigręžk rūstybėje* ir *Gyvenimas viršūnėse*, išreiškiantys tam tikrą bendrą nusiteikimą, norą laužyti kai kuriuos tabu. Vis dėlto, nepaisant gilios asmeninės ir viešosios frustracijos bei nuobodulio, „įpykę jaunuoliai" netruko susitaikyti su pasauliu.

Žinoma, radikalizmo vėliavą tuoj perėmė dar jaunesnė karta, metusi iššūkį *establishmentui* savo dainomis („The Beatles"), žurnalais (*Private Eye*) ir antibranduoliniais žygiais. Kai kuriuose sluoksniuose antiamerikiškumas tapo *de rigueur**. Naujieji kairieji kiek pavėluotai atrado Lukacsą, Gramscį ir Ernstą Blochą. Tačiau suaktyvėjo ir bendra kultūrinė veikla — nemaža dalis meno verslo persikėlė iš Paryžiaus į Londoną, kaip niekada padidėjo domėjimasis koncertais, opera ir baletu, Londono teatrų scenose atėjo galas kultūros provincializmui. Britanijos kultūrinis gyvenimas nuo seno daugiausiai telkėsi sostinėje, bet, atidarius daugybę „raudonplyčių universitetų", padėtis iš pagrindų pasikeitė. Nauja radikalizmo banga tarp intelektualų kilo tada, kai valdančioji konservatorių partija, vadovaujant poniai Thatcher, smarkiai pasuko į dešinę. Ministrė pirmininkė aiškiai teikė pirmenybę veikliems verslininkams, o ne nevykėliams profesoriams, ir intelektualai neliko skolingi.

Iki 1933 m. Vokietija pirmavo literatūroje, daugelyje mokslo ir meno sričių, tačiau nacizmo antikultūrinė politika padarė jai nepataisomą žalą. Tiesa, netrukus po karo vėl atvėrė duris Vokietijos universitetai, buvo leidžiamos knygos, rengiami koncertai ir spektakliai, kuriami filmai. Bet turėjo praeiti daug laiko, kol Vakarų Vokietijai pavyko bent iš

* Būtinas, privalomas (*pranc.*).

dalies atsigriebti už praleistus metus. Pirmieji sulaukė pripažinimo šiuolaikinės muzikos (kuri Hitleriui valdant buvo draudžiama) kūrėjai ir, tam tikru mastu, dramaturgai. Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį vokiečių mokslininkų gautos Nobelio premijos tarsi liudijo, kad Vokietija vėl prisivijo kitus šiuolaikinio mokslo centrus.

Humanitarinės inteligentijos veikloje iš pradžių buvo sunku įžvelgti kokias nors filosofijos sroves ir mokyklas. Praėjus dešimtmečiui, daugelis intelektualų ėmė sąmoningai oponuoti visuomenei, kuri, jų manymu, buvo ribota, konservatyvi, nedora, neturinti kultūros vertybių. Be to, vėlesniais metais madinguose literatūriniuose sluoksniuose ir tarp filmų kūrėjų išryškėjo gana priešiškos Amerikai nuotaikos; tokios pažiūros taip pat plito universitetuose. „Visuomenė" reagavo paskelbdama *littérateurs* neatsakingais, nekonstruktyviai kritikuojančiais, neišmanančiais esminių socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo dalykų. Rašytojams toliau puolant „buržuazinės visuomenės melagystes", jų kritikai tvirtino, kad daugelis naujų filmų, pjesių ir romanų politinėmis temomis tėra tikrovės parodija. Šios kontroversijos siautė iki devintojo dešimtmečio, kol poliarizacija pasidarė nebe tokia ryški, o bendra atmosfera — šiek tiek nuosaikesnė. Šiaip ar taip, tokios pažiūros buvo būdingos tik tam tikriems sluoksniams ir priklausė bendrai europinei — net pasaulinei — srovei. Po keturiasdešimt penkerių metų nuo karo pabaigos Vokietijos kultūrinis balansas vis dar nebuvo džiuginantis, palyginti su XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios laimėjimais, kai Vokietija buvo tikroji *Kulturnation*. Tie laikai buvo praėję amžinai; vis dėlto, matuojant kuklesniais matais ir atsižvelgiant į Hitlerio sukeltą Vokietijos katastrofą, pokario raida nebuvo visiškai beviltiška.

Vienas iš svarbiausių Europos kultūrinį gyvenimą paveikusių dalykų buvo avangardo atitrūkimas nuo plačiosios visuomenės. Tarp avangardo ir masinės kultūros visuomet būta įtampos, ir tai ne vien Europai būdingas reiškinys. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo saujelės kūryba ir daugumos skonis kaip niekada atitolo vienas nuo kito, ypač muzikoje ir vaizduojamajame mene, taip pat teatre bei kine. Kita vertus, literatūrą ir architektūrą pokario revoliucija paveikė ne tiek smarkiai. Visi šie dalykai greičiau yra filosofijos ir estetikos srities, tad šiame kontekste jie būtų per sudėtingi nagrinėti. Pakaktų paminėti, kad kai kurios pokario mados — pavyzdžiui, absurdo teatras — bu-

vo orientuotos į platesnę publiką (bent kurį laiką), tuo tarpu dauguma moderniųjų tapybos, skulptūros ir muzikos srovių neturėjo plataus ir ilgalaikio poveikio visuomenei. Joms kliuvo ne tiek dėl drąsių eksperimentų, kiek dėl jų sterilumo, dėl solipsizmo, dėl to, kad jos nė nemėgino rasti bendrą kalbą su „vartotoju". Muziejų ir galerijų lankytojai ir toliau teikė pirmenybę seniesiems meistrams, net jeigu šie ir neišreiškė amžiaus dvasios; tas pats pasakytina — *mutatis mutandis* — ir apie naująją muziką. Nors Bayreutho, Edinburgho ir Salzburgo muzikos festivaliai kasmet sutraukdavo tūkstančius žmonių, retas dirigentas drįsdavo nueiti toliau Mahlerio ir Debussy, o publika labai ir nepageidavo klausytis šiuolaikinių kompozitorių.

Panaši dalia ištiko ir teatrų repertuarą. Kai kurios septintojo dešimtmečio pjesės, regis, buvo grindžiamos prielaida, kad (vieno kritiko žodžiais tariant) prostitutė arba nusikaltėlis *a priori* sąžiningesnis ir įdomesnis už kitus žmones, kad gyvenimas beprasmis ir visiškai nepatrauklus, maža to — meilė, idealai, dorumas, didvyriškumas, gerumas, pasiaukojimo dvasia, optimizmas priklauso masinei kultūrai ir yra ne kas kita kaip „kičas". Publika reagavo du dešimtmečius stovėdama eilėse bilietų į Agathos Christie pjesę *Pelėkautai*. Geriausieji teatrai juo toliau, juo labiau darėsi priklausomi nuo valstybės subsidijų, o jų vadovams teko spręsti nepavydėtiną uždavinį — kaip rasti protingą pusiausvyrą tarp to, kas populiaru ir ezoteriška, tarp klasikos ir moderno, tarp to, kas visuotinai pripažinta nauja, nepažįstama.

Ketvirtąjį dešimtmetį teatro pozicijoms ėmė grėsti kinas; po karo kinas pats pajuto grėsmę, nes sparčiai progresavo televizija. 1957—1963 m. užsidarė trečdalis Britanijos kinoteatrų — juose įsikūrė kėglių ir bingo salės; ta pati tendencija buvo akivaizdi ir kitose Europos šalyse. Gerokai pabrangus gamybai, sumažėjo naujų kino filmų, o jų kokybė — nors iškilių darbų ir būta, — apskritai imant, neprilygo didiesiems prieškario kūriniams.

Televizijos poveikis visa savo jėga atsiskleidė ne iš karto. Anglijoje televizijos programos pradėtos transliuoti 1946 metų birželį 1750 abonentų, Vakarų Vokietijoje — 1952 metais 1500 abonentų. Prisotinimo taškas buvo pasiektas tik aštuntąjį dešimtmetį. Televizija traukė daugiau žmonių negu kitos masinės informacijos priemonės, be to, ilgesniam laikui, todėl darė didesnį poveikį visuomenei. Ji turėjo nema-

žą įtaką ir politikoje; tai matyti iš Vakarų Vokietijos televizijos poveikio Rytų Vokietijai, Austrijos televizijos — kaimyninėms šalims, taip pat iš sovietų konservatorių kovos su pažangiaisiais dėl to, kieno rankose būsianti televizija.

Kultūrinė televizijos vertė ginčytina. Svarbiausia naujos informacinės priemonės paskirtis buvo suteikti žiūrovui lengvą pramogą, neretai taikantis prie paties žemiausio bendro vardiklio. Nors apskritai Europos televizijos lygis pranoko Amerikos kompanijų lygį, daugelio intelektualų bjaurėjimasis „dėže idiotams", propaguojančia ne vien naujus herojus, bet ir kažką panašaus į naują gyvenimo būdą, toli gražu nebuvo be pagrindo. Varžybos tarp valstybės finansuojamų kanalų ir komercinių programų neišsprendė šių problemų — televizija iš esmės diktavo nacionalinę dienotvarkę, darė didelę įtaką šalies lyderiams, standartizavo ir vertė niekais kultūros vertybes. Televizija atvėrė naujus horizontus, bet drauge gerokai prisidėjo prie poslinkio į mažiau aktyvią, mažiau spontanišką kultūrą, ir visa tai vyko tuo metu, kai žmonės įgijo kaip niekada daug laisvo laiko savo poilsio veiklai.

SOVIETŲ SĄJUNGA

Karo metais daugelis sovietų intelektualų svajojo apie politinės kontrolės sušvelnėjimą ir didesnę kultūros laisvę. Pokaris juos skaudžiai apvylė. 1946 m. išėjo keletas potvarkių, apimančių praktiškai visas kultūrinio gyvenimo sritis, įvedančių kuo griežčiausią drausmę. Ši politika tapo žinoma *ždanovščinos* vardu, nes ją rėmė vienas iš įtakingiausių Politinio biuro narių, tačiau ji, suprantama, išreiškė aukščiausiojo vado bei visų jo parankinių valią. Ždanov mirė 1948 m., bet jo pradėtas darbas nesustojo. Kultūra turėjo ne vien palaikyti partiją, bet ir vykdyti partijos politiką iki menkiausios smulkmenos. Didysis to meto šūkis buvo „socialistinis realizmas", bet tai nereiškė, kad sovietų rašytojai ar tapytojai turėjo teisingai vaizduoti tikrovę — jų aukščiausias tikslas buvo ją gražinti. Sovietų istorikai, filosofai, ekonomistai privalėjo kiek įmanoma dažniau cituoti Marxą, Leniną ir, žinoma, Staliną. Daugelis šiuo laikotarpiu parašytų knygų ir straipsnių buvo ne

kas kita kaip menkai tesusietos „klasikų“ citatų virtinės. Romanai, pjesės, eilėraščiai turėjo būti konstruktyvūs, jų herojai — teigiami, teigiamesni nei gyvenime; realūs konfliktai buvo tabu, nes, pagal oficialiąją doktriną, sovietų visuomenėje jie išnykę; egzistuoją tik konfliktai tarp gero ir geresnio. Tokiomis aplinkybėmis neliko vietos nei tragedijai, nei humorui, o visų mažiausiai — lyrikai. Tikrieji dideli menininkai buvo aršiai puolami, jų kūriniai nebespausdinami, nebeeksponuojami, nebeatliekami.

Prie nepakeliamos kontrolės prisidėjo dar ir tam tikri nauji kultūrinės politikos elementai. Čia visų pirma turima omenyje rusų išskirtinumo bei pranašumo principas ir organizuotas puolimas prieš „kosmopolitus be šaknų“, daugiausiai, bet ne vien, prieš žydų kilmės rašytojus, mokslininkus, menininkus. Daugelis iš jų neteko darbo, kai kurie — net ir gyvybės. Liovėsi egzistavusios ištisos mokslo šakos, kaip kad genetika, o paskutiniais Stalino gyvenimo metais išleidžiamų filmų skaičius sumažėjo kone iki nulio.

Po diktatoriaus mirties padėtis palengva ėmė gerėti. Atlydys, iš pradžių lėtas, po 1956 m. įsibėgėjo smarkiau. Tiesa, po dviejų žingsnių į priekį paprastai sekdavo žingsnis atgal, ir apie 1960 m. buvo prieita naujosios laisvės riba. Vis dėlto per atlydį sumažėjo atotrūkis tarp tikrovės ir oficialiųjų šūkių, vėl buvo leista spausdintis daugumai pokario metais uždraustų rašytojų ir menininkų. Knygose, scenose ir ekranuose imta diskutuoti tokiomis temomis, kurios anksčiau buvo tabu. Atsirado dvi partijos — jauni ir nelabai jauni liberalai, siekiantys didesnės kultūrinės laisvės, ir neostalinistai (antiintelektualai, antivakariečiai su šovinizmo priemaišomis), tvirtai tikintys, kad per daug demokratijos gali sužlugdyti šalį. Politikoje Chruščiovo laikais atsirado laisvės elementų, tačiau į kultūrą jis žvelgė kaip konservatorius. Chruščiov ne sykį kartojo nesutiksiąs, kad į viešumą būtų išleidžiamas „šlamštas“ — „ideologiškai žalinga“ literatūra ir menas. Taigi net po Stalino mirties kiekvienas meno kūrinys turėjo nenukrypti nuo partijos nustatytos linijos.

Kokia ta naujoji laisvė nedidelė, parodė Boriso Pasternako ir Aleksandro Solženycino atvejai. Pasternak, vienas iš didžiausių rusų literatūros meistrų, 1958 m. gavo Nobelio premiją už romaną *Daktaras Živago*, kuris metais anksčiau buvo išleistas Italijoje (bet ne Sovietų Sąjungoje). Pasternak buvo priverstas premijos atsisakyti, o sovietų

spauda aršiai užpuolė jį kaip degeneratą ir išdaviką. *Daktaras Živago* — anaiptol ne antisovietinis, tai tiesiog nepolitinis romanas; kai po trisdešimties metų jam galų gale buvo leista pasirodyti, dauguma kritikų niekaip negalėjo suprasti, kodėl anais laikais jis taip papiktino valdžią.

Priešingai negu Solženycin, Pasternak bent nebuvo ištremtas iš tėvynės. Solženycino *Viena Ivano Denisovičiaus diena* buvo ne tik literatūros įvykis, bet ir politinė sensacija — čia pirmą kartą aprašytas gyvenimas priverčiamojo darbo stovykloje. Solženycin irgi gavo Nobelio premiją (1970), irgi buvo puolamas už tikrovės iškraipymą ir „patologišką domėjimąsi tamsiomis sovietų gyvenimo pusėmis“. Cenzūra nebepraleido kito jo romano, ir galiausiai Solženycin buvo ištremtas iš Sovietų Sąjungos; tokio pat likimo sulaukė ir daugiau sovietų rašytojų, dailininkų, kompozitorių, kino režisierių, baleto šokėjų, muzikantų.

Trėmimai, be abejonės, liudijo didžiulę pažangą palyginti su Stalino laikais, kai tie žmonės geriausiu atveju būtų atsidūrę Gulage. Bet drauge tai reiškė, kad negali pasirodyti joks partijos liniją kritikuojantis kūrinys, kad menas neturi būti „modernistinis“, kad partija, kalbant plačiau, neketinanti atsisakyti savo kaip aukščiausiojo kultūros arbitro funkcijos. Tiesa, po 1960 m. jau galėjo išeiti kai kurių Stalino aukų, pavyzdžiui, Babelio ir Mandelštamo ar netgi emigrantų (kaip kad Ivano Bunino) knygos. Bet jie patys toli gražu nebuvo visiškai reabilituoti. O nuvertus Chruščiovą, kultūros varžymas vėl sustiprėjo. Nutrūko istorijos destalinizacija; *samizdato* autorius pradėta tremti į priverčiamojo darbo stovyklas. Liberalūs redaktoriai buvo šalinami iš pareigų, buldozeriai griovė tapybos parodas, surengtas be oficialaus leidimo. Žinoma, vienas sritis valdžia kontroliavo griežčiau negu kitas. Labiausiai kentėjo „partiniai mokslai“ (filosofija, istorija, ekonomika ir kt.). Bet netgi ir tikslieji mokslai, kurie nebuvo taip griežtai kontroliuojami, dėl politinio ir biurokratinio kišimosi patyrė didžiulę ilgalaikę žalą.

Sovietų kultūrinis gyvenimas vis dar buvo praktiškai atskirtas nuo pasaulio; kūrybinės pastangos dažnai būdavo žlugdomos ir slopinamos. Sovietų rašytojai, menininkai, mokslininkai buvo niekuo ne prastesni už kolegas Vakaruose, bet turėjo mažiau galimybių atskleisti savo talentą. Ir nors būta didžiulio kūrybinio potencialo, jį pražudydavo

oficialūs suvaržymai. Padėtis pradėjo keistis tik *glasnost* laikais, devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Po 1945 m., po sovietų okupacijos ir komunistinių vyriausybių atėjimo į valdžią, Rytų Europoje įvyko radikalus kultūrinis persiorientavimas. Iš intelektualų buvo tikimasi, kad jie tapsią komunistais ar bent šlovinsią naująjį kursą; jie taip pat turėjo priimti jo grynai rusiškus elementus, ir tai sukėlė nepasitenkinimą netgi kairiųjų pažiūrų inteligentijai. Naujieji vadai nepasitikėjo inteligentija; ir ne be pagrindo, — kaip vėliau paaiškėjo, maištingi intelektualai nemažai prisidėjo prie nacionalinio pakilimo Lenkijoje ir Vengrijoje šeštąjį dešimtmetį ir Čekoslovakijoje 1967—1968 metais.

Vis dėlto po pirmojo pokario dešimtmečio *Gleichschaltungo** sekė didesnės nei Sovietų Sąjungoje kultūrinės laisvės laikotarpis. Išskyrus Rumuniją, Bulgariją ir iš dalies Rytų Vokietiją, atsinaujino kultūriniai ryšiai su Vakarais; žodžiais atiduodama duoklę sovietų ideologijai, Rytų Europa vėl ėmė linkti į Vakarus, drauge budo nacionalinės temos. Iki maždaug 1955 m. Rytų Europos šalių kultūrinė politika nelabai skyrėsi, bet vėliau skirtumai pasidarė gana ryškūs.

Didžiausios permainos įvyko šeštąjį dešimtmetį Lenkijoje, kai Gomułka iš pradžių priėmė inteligentijos paramą kovoje su užkietėjusiais stalinistais, o vėliau stojo prieš savo vakarykščius sąjungininkus. Lenkų intelektualai laisviau galėjo lankytis Vakaruose negu jų kolegos iš kitų Rytų Europos šalių; Vakarų knygos ir laikraščiai Lenkijoje plito laisviau nei kitur, katalikų bažnyčia turėjo didesnę laisvę spausdinti savo leidinius negu bet kuri kita Rytų Europos bažnyčia. Taigi kultūros laisvė, banguodama kartu su visais politikos potvyniais ir atoslūgiais, per tuos metus nors ir neįspūdingai, bet vis dėlto nuolatos plėtėsi, ir aštuntąjį bei devintąjį dešimtmetį Lenkijoje, nepaisant visų recidyvų, jos buvo kur kas daugiau negu Sovietų Sąjungoje.

Visiškai kitokie dalykai dėjosi Čekoslovakijoje, kur po karinės 1968 m. intervencijos sekė du brutalaus kultūros slopinimo dešimtmečiai. Žymiausi liberaliai nusiteikę intelektualai neteko darbo ir bet kokios galimybės dirbti pagal profesiją. Jie vaidino svarbiausią vaidmenį pogrindžio kovoje prieš valdančiuosius, ir tai buvo simboliškai pripažinta išrenkant dramaturgą Václavą Havelą naujuoju laisvos

* Lygiagretus jungimas (*vok.*).

Čekoslovakijos prezidentu 1989 metais. Kultūrinių represijų būta ir Vengrijoje po 1956 m. revoliucijos užgniaužimo, bet jos nenuėjo taip toli kaip Prahoje. Kádár elgėsi pakančiau už savo kolegas Čekoslovakijoje, ir su inteligentija, kad ir nelengvai, jam pavyko pasiekti kompromisą; ten susidarė kultūrinio gyvenimo „pilkoji zona", kurios valdžia nemėgo, bet ir nedraudė.

Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį intelektualai įgijo daugiau veikimo laisvės; Vengrija, toli gražu nebūdama laiminga šalis, smarkiai prispaustiems Rytų Vokietijos intelektualams atrodė beveik rojus. Tiesa, vienu metu buvo panašu, kad Rytų Vokietijos inteligentija, nors ir priešiškai nusiteikusi Ulbrichto ir Honeckerio atžvilgiu, tam tikru mastu pradeda tapatinti save su naująja valstybe — iš dalies dėl kritiško požiūrio į neigiamus Vakarų Vokietijos gyvenimo bruožus, bet ir dėl to, kad Rytų vokiečiai, atsigavę po karo ir tapę labiausiai klestinčia šalimi Rytų Europos bloke, ėmė didžiuotis savo laimėjimais. Bet šis naujas konformizmas brangiai kainavo; kultūros srityje Rytų Vokietija pavirto dykuma su vos keliomis oazėmis. Kadaise buvusi vieno iš pasaulinių kultūros centrų dalimi, Rytų Vokietija tapo Rytų Europos užtakiu. Per aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius daugelis žymių rašytojų ir menininkų, daugiausiai jaunesnės kartos, emigravo į Vakarų Vokietiją; jų pasitraukimas davė pradžią didžiajai 1989—1990 metų migracijai iš Rytų į Vakarus. Komunistinė valdžia lyg ir neprieštaravo; intelektualai drumsčią ramybę, be to, prireikus lengvai pakeičiami. Kultūra, matyt, neužėmė aukštos vietos jos prioritetų sąraše.

Kitose Rytų Europos šalyse kultūros laisvės lygis labai skyrėsi. Jugoslavijoje partija ir valstybė kovojo su tuo, ką laikė „reakcingomis idėjomis", ir kai kurie eretikai, kaip kad buvęs Politinio biuro narys Milovan Djilas, daug metų praleido kalėjimuose. Vis dėlto kultūros kontrolė palengva švelnėjo, liautasi trukdyti ryšiams su Vakarais. Rumunija anksti pasuko į tautinį komunizmą, tačiau kultūros laisvės dėl to nepadaugėjo. Atvirkščiai, iki pat Ceausescaus žlugimo 1989 m. ten viešpatavo vienas iš pačių represyviausių režimų tiek šiuo, tiek kitais atžvilgiais. Stalinistų valdoma Albanija visą laiką buvo labiausiai atsilikusi Rytų Europos šalis, bet kartu ir radikaliausia. Tai buvo vienintelis režimas Europoje, gal net visame pasaulyje, kurio konstitucija skelbė, kad religija esanti oficialiai panaikinta.

Taigi intelektualusis gyvenimas įvairiose Rytų Europos šalyse po Stalino mirties rutuliojosi gana skirtingai. Intelektualai suvaidino svarbų vaidmenį judėjime už didesnę politinę laisvę, kuris galiausiai atvedė į revoliucinius 1989 m. įvykius. Vienose šalyse jų veikla lėmė daugiau, kitose mažiau, bet visur jie priartino dieną, kai grandinės galų gale buvo sutraukytos.

KETVIRTA DALIS

KONSOLIDACIJA 1955–1972 METAIS

DU BLOKAI

Mirus Stalinui ir palengva nykstant bjauriausiems jo režimo bruožams, Vakaruose sukilo didžiulės viltys — laukta greitos Šaltojo karo pabaigos; nauja *détente** ir taikaus sambūvio era, rodės, išaušo aršios nesantaikos draskomam žemynui. Tokios viltys buvo visiškai pateisinamos: 1951—1952 m. pasiekęs atšiauriausią žymę, žemyno klimatas kada nors turėjo pagerėti. Tačiau optimizmas, apėmęs Vakarų sostines, nebuvo gerai pamatuotas; tam tikru mastu jis rėmėsi klaidingu sovietų motyvų vertinimu, klaidingu įsitikinimu, kad Šaltasis karas ir taikus sambūvis yra nesuderinami dalykai, nors iš tikrųjų tai tebuvo skirtingi sovietų užsienio politikos aspektai. Naujieji Rusijos valdovai buvo nepatenkinti daugeliu Stalino metodų; jie norėjo šiek tiek pagerinti santykius su Vakarais ir pirmiausiai su trečiuoju pasauliu. Jie realiau negu Stalin suvokė galimas branduolinio karo pasekmes, todėl norėjo susitarti, kad būtų uždrausta vartoti branduolinius ginklus. Bet jie vis viena buvo Stalino mokiniai, geri komunistai ir sovietų patriotai, visa savo esybe jaučiantys, kad jų režimas nebūsiąs saugus tol, kol komunizmas neįsigalėsiąs visame pasaulyje. Jie suvokė, kokią didelę grėsmę jiems kelia Vakarų idėjų plitimas „liaudies demokratijose“ ir Sovietų Sąjungoje. Anaiptol nebuvo aišku, ar įmanoma laikytis taikaus sambūvio politikos nesugriaunant visos savo sistemos. Kariniu atžvilgiu Sovietų Sąjunga neturėjo ko bijoti, ir net jos ekonomika, nors ir atsiliekanti nuo Vakarų Europos, nuolat stiprėjo. Kadangi tik saujelė

* Įtempimo mažinimas (*pranc.*).

sovietų ir Rytų Europos piliečių turėjo galimybę betarpiškai palyginti Vakarų ir komunistinį gyvenimo lygį, ekonominis nepasitenkinimas nekėlė didesnių keblumų. Siekimas turėti daugiau politinės laisvės jau buvo rimtesnė problema. Norėdami tam veiksmingai pasipriešinti, sovietų vadovai turėjo nuolat pabrėžti (ir perdėti) pavojų, tariamai gresiantį socialistinei stovyklai iš išorės. Tokia nuostata, nors ir būtina režimui išlikti, nuo pat pradžių ribojo santykių su Vakarais atkūrimo mastą. Dėl konkrečių dalykų buvo galima susitarti, tačiau idėjų srityje negalėjo būti jokio taikaus sambūvio, kaip sovietų vadovai ne sykį pabrėžė, ir tai galų gale darė tikrą *détente* neįmanomą.

Nepanašu, kad sovietų politinė ir strateginė mintis nuo pat trečiojo dešimtmečio pradžios būtų buvusi grindžiama pasaulinės revoliucijos koncepcija. Stalino laikais sovietų užsienio politika buvo nukreipta į interesų sferų įgijimą bei sutvirtinimą, ir jo įpėdiniai žengė iš esmės tomis pačiomis pėdomis. Iš pirmo žvilgsnio Vakarus tokia kryptis turėjo raminti, nes kūrė prielaidą įtempimo sumažėjimui, pagrįstam įtakos sferų pasidalijimu, kaip kad padaryta Jaltoje ir Potsdame. Tačiau Sovietų Sąjunga vis dar vadovavo komunistinei stovyklai; ji negalėjo imti ir atsisakyti šio vaidmens, be to, bręstantis konfliktas su Kinija neleido Rusijai laikytis politikos, paremtos vien nacionaliniais interesais. Vakarai savo politiką grindė *status quo* mąstymu; sovietų vadovai šitaip elgtis negalėjo, nes tai būtų fatališkai atsiliepę jų valdymo teisėtumui. Už sovietų valstybės ribų komunizmas nebuvo populiarus, bet tai sovietų vadovams nė kiek nekliudė. Pasak jų, sovietų pozicijos Lenkijoje, Rytų Vokietijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje buvo būtinos Sovietų Sąjungos saugumo garantijos. Bet argi socializmo laimėjimai „liaudies demokratijose“ galėjo būti pakankamai saugūs be dar vieno *cordon sanitaire* už geležinės uždangos, tarkime, be neutralios Vokietijos? Tokie siekiai niekaip nesiderino su Europos tautų troškimu būti nepriklausomoms. Sovietų kariuomenė buvo įkėlusi koją į Europos širdį; ji dabar stovėjo už 150 mylių nuo Prancūzijos sienos, už 300 mylių nuo Lamanšo. Dar kiek, ir sovietai būtų galėję dominuoti visame žemyne. Nepanašu, kad vienu ar kitu metu po karo sovietų vadovai būtų aktyviai svarstę žygio iki Lamanšo galimybę. Bet vargu ar galima tvirtinti, kad jie būtų praleidę progą įsivyrauti Vakarų Europoje, jei tokia būtų pasitaikiusi.

Kariniai sumetimai vaidino pagrindinį vaidmenį šeštojo ir septintojo dešimtmečių derybose, tad juos derėtų bent trumpai aptarti. Šeštojo

dešimtmečio viduryje oficiali Amerikos strategija buvo „didysis atpildas“ — grasinimas panaudoti branduolinį arsenalą net ir lokaliniam sovietų puolimui atremti. Amerikos žemynui Rusija tuo metu dar negalėjo grasinti, tačiau Vakarų Europa visais atžvilgiais buvo sovietų įkaitė. 1957 metų spalį paleidusi pirmąjį Žemės palydovą, Sovietų Sąjunga maždaug tuo pat metu ėmėsi kurti pirmas tarpžemynines balistines raketas (TŽBR). Europa skeptiškai žiūrėjo į „didžiojo atpildo“ doktriną. Ar, kilus tikrai krizei, Amerika norėsianti aukoti savo miestus dėl Berlyno ar netgi Paryžiaus ir Londono? Ar perdėtas kliovimasis atominėmis bombomis galų gale neatvesiąs į defetizmą? Nes, atmetant visuotinio karo galimybę, toli gražu nebuvo galima atmesti lokalinės sovietų karinės akcijos, o jai atremti egzistavo tik vienas žinomas būdas — prilygti įprastinių pajėgų galia. Prancūzija ir Britanija turėjo savo kuklias branduolines programas, bet jų įprastinės pajėgos buvo nepakankamos, taigi Vakarų Europa nebūtų galėjusi apsiginti be Amerikos pagalbos. Per Pirmąjį ir Antrąjį pasaulinius karus Prancūzija ir Britanija, Vokietija ir Italija mobilizavo milijonus kareivių, tačiau pokario metais juo toliau, juo sunkiau sekėsi sutelkti netgi kuklias karines pajėgas, reikalingas prisidėti prie Europos gynybos. Britanija ir Prancūzija turėjo įsipareigojimų kolonijose; net ir juos likvidavus, Vakarų Europos karinė padėtis ženkliau nepagerėjo, NATO nuolat trūko karių. Vakarų Europos karinė galia stebėtinai neatitiko jos ekonominės galios, ir tai ribojo jos veiksmų laisvę, o galiausiai ir politinį svorį. Antai Europa Artimuosiuose Rytuose turėjo kur kas daugiau interesų negu Jungtinės Valstijos, nes priklausė nuo naftos tiekimo iš Persų įlankos ir Šiaurės Afrikos, tačiau, būdama silpna kariniu atžvilgiu ir nesilaikydama vieningos politikos, nepajėgė jų ginti; jai teliko pasyviai stebėti, kaip Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos kovoja dėl įtakos Artimiesiems Rytams.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje daugelis Vakarų stebėtojų, skausmingai suvokdami savo silpnumą, buvo linkę pervertinti sovietų karinę galią. Kremlius, suprantama, nesistengė išsklaidyti tų nuogąstavimų. Jo branduolinis arsenalas tuo metu buvo gerokai mažesnis, negu daugelio manyta; Ameriką sovietai pradėjo vytis tik 1966 m., kai jų įprastinės pajėgos Europoje turbūt sudarė tik pusę iš tų 175 divizijų, kurios būdavo jiems priskiriamos. Bet net jeigu Rusijos tikroji karinė galybė ir nebuvo tokia milžiniška, kaip manyta, vis dėlto užsienio politikoje ji laikė iniciatyvą savo rankose, mėgindama išstumti

Vakarus iš Berlyno ir įkurti raketų bazes Kuboje. Nepavykus įbauginti Kennedžio, sovietai atsitraukė, ir Vakarai realiau įvertino jų pajėgumą. Vėliau Maskvos užsienio politikos kūrėjai pasidarė apdairesni ir savo kalbose vis pabrėždavo, koks pražūtingas būtų naujas karas; iki tol jie vengdavo apie tai kalbėti. Jie ėmėsi kaltinti Kiniją neapgalvotu avantiūrizmu; Pekinas esą norįs pastūmėti Rusiją ir Ameriką į prarają, tikėdamasis, kad pašalinus du pagrindinius varžovus, kinams atsiversiąs kelias dominuoti pasaulyje. Tačiau kaip, klausė Chruščiov, tikras marksistas gali tvirtinti, kad branduolinis karas tėra popierinis tigras? Nejaugi kinai iš tiesų maną, kad bombos paiso klasinių skirtumų? Pasimokę iš Kubos ir Berlyno krizių, sovietų vadovai nusprendė siekti didesnio karinio judrumo ir ėmė plėtoti jūrų bei oro pajėgas. 1968 m. jau bemaž visi galvojo, kad Sovietų Sąjunga netrukus pasieksianti strateginį paritetą su Vakarais, jei ta sąvoka dar ką nors reiškė masinio naikinimo galimybių amžiuje.

Didieji 1955 m. lūkesčiai („Ženevos dvasia") sparčiai blėso, nes valstybių vadovų bei užsienio reikalų ministrų susitikimas nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų, o invazija į Vengriją, regis, palaidojo visas viltis susitarti. Įvyko dar keletas mažesnių krizių, bet 1959 m., po Chruščiovo apsilankymo Jungtinėse Valstijose, kilo nauja optimizmo banga. Sužlugus Paryžiaus viršūnių susitikimui 1960 m., politinis klimatas vėl atšalo. Tačiau Kubos raketų krizė davė pradžią naujam *détente*, ir 1963 metų rugpjūtį buvo pasirašyta Branduolinių bandymų uždraudimo sutartis. Chruščiovo įpėdiniai santūriau žvelgė į draugiškus santykius su Vakarais, bet jo politikos radikaliai nepakeitė. 1963—1968 m. Vakarų valstybių sostinėse tikėta, kad „Rusijos europėjimas" — neišvengiamas procesas. Tačiau įvykių raida pačioje Rusijoje nedavė pagrindo tokiam optimistiškam vertinimui, o invazija į Čekoslovakiją Rusijos kaimynams įvarė naują baimę. Jei pagal Brežnevo 1968 m. doktriną Sovietų Sąjunga turinti teisę kištis į savo sąjungininkų Rytų Europoje reikalus, kas gali sutrukdyti jai, susiklosčius palankioms aplinkybėms, teikti karinę paramą savo šalininkams nekomunistiniame pasaulyje? Nebuvo jokios garantijos, kad neatsiversiančios naujos konfliktų versmės. Rytų Europos tautos nesitaikė su sovietų kišimusi, ir jų kova siekiant daugiau laisvės bei tautinės nepriklausomybės vis grėsė apversti aukštyn kojom visas perdėm optimistiškas prognozes.

NETIKRA AUŠRA ŽENEVOJE

Netrukus po Stalino mirties viršūnių susitikimo idėją imta laikyti geriausia išeitimi iš aklavietės, kurioje buvo atsidūrę abiejų blokų santykiai. Stalino įpėdiniai norėjo *détente*, bet naujajai kolektyvinei vadovybei reikėjo laiko susitarti dėl pirmųjų žingsnių formos ir esmės. Viršūnių susitikimo ir po to seksiančios užsienio reikalų ministrų konferencijos idėja kilo Vakarų valstybių sostinėse; laikinai atlėgus kovai dėl valdžios Politiniame biure, jai pritarė ir maršalas Bulganin, tuometinis sovietų vyriausybės galva. 1955 m. lapkritį Bulganinui susitikus Ženevoje su Eisenhoweriu, Edenu ir Faure, daugiausiai kalbėta apie Vokietiją ir branduolinių ginklų kontrolę. Trumpai tariant, sovietų tikslas buvo pašalinti iš Europos amerikiečių bazes, kurias jie laikė didžiausiu kariniu pavojumi; be to, sovietams rūpėjo uždrausti ar bent atidėti naująVokietijos ginklavimąsi. Tuo tarpu Vakarų valstybės į pirmą vietą kėlė Vokietijos klausimą: jei Vokietijos nesusijungs, teigė jos, Europoje nebūsią tvirtos taikos. Jos buvo įsitikinusios, kad be svaraus Vokietijos indėlio į NATO ir be Amerikos karinių pajėgų dalyvavimo Vakarų Europa nepajėgtų atsispirti sovietų politiniam ir kariniam spaudimui. Tačiau dabar Vokietijų susijungimas rusų jau nedomino; jie norėjo neutralios Vokietijos, todėl prieštaravo idėjai surengti visoje Vokietijoje rinkimus, kurie neabejotinai būtų pasibaigę komunistų pralaimėjimu. Kita vertus, jie perėmė iniciatyvą, pateikę radikalų pasiūlymą be išlygų uždrausti visus branduolinius įtaisus. Vakarų valstybės nenorėjo to klausimo svarstyti, nes

puikiai žinojo, kad sovietai pranoksta jas tradicinėmis karinėmis pajėgomis; kadangi sovietų projektas nenumatė tarptautinės inspekcijos, jos be vargo atrado prie ko prikibti. Mintis, kad užsienio stebėtojai kaišiotų nosį į jų karinius objektus, sovietams atrodė nepakenčiama; besąlygišką uždraudimą jie norėjo paremti vien abipusiu pasitikėjimu. Tačiau pasitikėjimo nebuvo, be to, toks susitarimas būtų buvęs aiškiai nenaudingas Vakarams, nes Sovietų Sąjunga būtų palyginti lengvai galėjusi gaminti bombas ir jas slėpti, tuo tarpu atvirose Vakarų visuomenėse tai būtų bemaž neįmanoma. Tada Eisenhower pasiūlė „atviro dangaus" planą kaip galimą inspekcijos būdą, tačiau Maskvai jis buvo nepriimtinas. Ženevos susitikimas ir vėlesnė užsienio reikalų ministrų konferencija baigėsi, vieno britų stebėtojo žodžiais tariant, dalyviams ir toliau žvelgiant vienas į kitą per Uolėtuosius kalnus.

Tiesa, susitikimai nebuvo visiškai beprasmiai, nes jie parodė didesnį nei anksčiau norą ieškoti sąlyčio taškų. Sovietų Sąjunga neabejotinai buvo pasirengusi normalizuoti santykius su kai kuriais Europos kaimynais, ypač su Jugoslavija, Austrija ir Suomija. Chruščiovo vizitas į Belgradą 1955 m. ir Tito atvykimas į Maskvą kitais metais padarė galą aršiai nesantaikai, kuri buvo įsiplieskusi po Jugoslavijos pašalinimo iš Kominformo. Kremlius iš principo pripažino skirtingų kelių į socializmą galimybę, tad, nors sovietų ir jugoslavų santykiai vėlesniais metais toli gražu nebuvo puikūs, Tito iš esmės gavo teisę laikytis nepriklausomos politikos. Tačiau 1968 m. jų santykius ištiko nauja rimta krizė — sovietams pademonstravus Rytų Europai savo karinę galią, Jugoslavija pajuto tiesioginę grėsmę. Išreiškę norą pasirašyti taikos sutartį su Austrija (*Staatsvertrag*), sovietai išėjo iš dešimties metų senumo aklavietės; iki tol jie atkakliai tvirtino, kad Austrijos klausimą galima svarstyti tik bendrame Vokietijos problemos kontekste. Staiga sovietų pozicija pasikeitė — austrai įsipareigojo neįsileisti į savo teritoriją karinių bazių ir nestoti į jokius blokus, Sovietų Sąjunga išvedė savo kariuomenę, ir Austrija atgavo visišką politinę nepriklausomybę.

Šio įvykio paskatinti kai kurie Vakarų stebėtojai ėmė galvoti, kad Austrijos sutartis galėtų pasitarnauti kaip pavyzdys ir Vokietijai. Bet tai buvo nerealistiška prielaida. Vokietija buvo didysis prizas, turėjęs atitekti Šaltojo karo nugalėtojui. Dėl savo strateginės padėties Vokie-

tija vargu ar galėjo kada nors būti neutralizuota. Kancleris Adenaueris, kaip ir rusai, nenorėjo daryti jokių didesnių nuolaidų. Jis buvo įsitikinęs, kad Maskva turėsianti palengva pakeisti savo požiūrį į Vakarų Vokietiją; jo akimis, Sovietų Sąjunga — tai milžinas molinėmis kojomis, kurios susilpnėsiančios, o gal visai subyrėsiančios dėl vidaus prieštaravimų ir vis didėjančio „geltonojo pavojaus". Po Stalino mirties įvykusios permainos sutvirtino Adenauerio įsitikinimą; 1955 metų birželį pakviestas apsilankyti Maskvoje, jis, nors ir be didelio entuziazmo, sovietų kvietimą priėmė, galbūt norėdamas nuraminti kritikus, nesiliaujančius kartoti, jog negalima praleisti nė menkiausios progos susitarti su Maskva. Sovietų Sąjunga norėjo normalių santykių su Vakarų Vokietija, bet didelės kainos už tai mokėti neketino. Nors Adenauerio vizitas į Maskvą padėjo atkurti normalius diplomatinius ir prekybinius ryšius tarp abiejų šalių, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykiai iš esmės nepasikeitė. Šis vizitas ilgą laiką buvo vienintelis Vokietijos vyriausybės vadovo vizitas į Sovietų Sąjungą po karo, o jo apčiuopiama nauda buvo ta, kad iš sovietų stovyklų sugrįžo paskutinieji vokiečiai karo belaisviai. Kai kurie iš Adenauerio kritikų vėliau tvirtino, kad senojo kanclerio požiūris į Sovietų Sąjungą nebuvęs pakankamai lankstus; esą būta realių galimybių atkurti draugiškus santykius su Rusija, galbūt net pasirašyti naują Rapalo sutartį. Bet Rapalo sutartis, simbolizavusi prorusišką Vokietijos orientaciją, kurios dažnai šauktasi po Pirmojo pasaulinio karo, buvo greičiau gestas, demonstracija, o ne nuosekli politika. Sovietų vadovai mielai būtų išplėšę Vakarų Vokietiją iš Vakarų bloko, bet jie ne kažin ką turėjo pasiūlyti mainais.

Taigi Adenauerio vizitas į Maskvą nė kiek nepadėjo išspręsti Vokietijos problemos; ji ir toliau liko svarbiausia Rytų ir Vakarų Europos santykiuose. Ūmai pratrūkus sukilimams Rytų Europoje, rusai visą dėmesį sutelkė į pozicijų stiprinimą savo pačių stovykloje. Naujoms iniciatyvoms tarptautinių santykių srityje laikas aiškiai buvo netinkamas, be to, Vakarų visuomenė, su užuojauta sekusi įvykius buvusiuose Rusijos satelituose, vargu ar būtų palankiai priėmusi bet kokius sovietų žingsnius. Apie tolesnes aukščiausiojo lygio derybas kol kas negalėjo būti nė kalbos.

MAIŠTAS RYTŲ EUROPOJE

Pirmoji užvirė Lenkija. Ekonominės ir socialinės stalinizmo pasekmės buvo sukėlusios nepakenčiamą įtampą visuose visuomenės sluoksniuose, ir kai politinė kontrolė kiek susilpnėjo, pradėta atvirai kalbėti apie komunistinio režimo trūkumus. Partijos vadovybė buvo smarkiai susiskaldžiusi. Bierut, Maskvos žmogus, ėjęs drauge ir ministro pirmininko, ir partijos pirmojo sekretoriaus pareigas, staiga mirė per vizitą Maskvoje 1956 metų vasarą. Ochab, kurį rusai norėjo matyti Bieruto įpėdiniu, buvo vidurinio kelio ieškotojas; nors ir nusistatęs prieš liberalias reformas, jis vis dėlto linko į kompromisą, suprasdamas, kad ilgiau nebegalima valdyti šalį stalinistiniais metodais. Tuo tarpu kietakakčiai, vadinamoji Natolino grupė, griežtai prieštaravo bet kokioms esminėms permainoms; reformų judėjimui nuslopinti jie buvo pasirengę kviestis sovietų kariuomenę. Tačiau juos mažai kas rėmė; masės buvo pasiryžusios verčiau kautis, negu ilgiau kęsti tironiją. Maišto dvasia užsikrėtė ir lenkų partijos vadovybė: ji atvirai parodė nepaklusnumą, atsisakydama pakartotinai išrinkti į Politinį biurą sovietų maršalą Rokosovskį, Maskvos atsiųstą Lenkijos gynybos ministrą. Saugumas, per valymus netekęs vadų stalinistų, nenorėjo palaikyti Natolino grupės. Kietakakčiai galėjo remtis vien PAX, nekomunistine katalikų organizacija, kuriai vadovavo Piasecki, prieš karą buvęs profašistinės organizacijos vadu, o po to, kai sovietų slaptoji policija 1944 m. jį suėmė, susiejęs savo likimą su rusais. Bet PAX irgi buvo maža izoliuota grupė, ignoruojama daugumos lenkų katalikų.

Nors partijos vadovybėje liberalų buvo mažuma, nuosaikieji norėjo su jais sudaryti taktinę sąjungą; tam pritarė absoliuti eilinių partijos narių dauguma. Svarbiausią vaidmenį, išreiškiant masių nepasitenkinimą, vaidino studentai ir rašytojai; savo „Poemoje suaugusiesiems", plačiai skaitytoje ir aptarinėtoje, Adam Wazyk pliekė trūkumus ir nesėkmes, apie kurias visi žinojo, bet iki tol nedrįso garsiai kalbėti. Stojęs kovos už laisvę priešakyje, didžiulį populiarumą įgijo studentų laikraštis *Po prostu*. Varšuvos ir kitų Lenkijos miestų gatvėse vyko masiniai mitingai ir demonstracijos; visi ženklai rodė, kad nebetoli sprogimas.

Tokioje kritiškoje padėtyje pirmą sykį iškilo ir sulaukė didžiulio pritarimo Gomułkos kandidatūra. 1956 metų spalio 21 dieną sušaukto VIII partijos Centro komiteto plenumo svarbiausi dienotvarkės punktai buvo: kooptuoti į C K Gomułką bei tris jo politinius šalininkus ir pasiūlyti jį pirmuoju partijos sekretoriumi. Władisław Gomułka, komunistų partijos narys nuo 1926 m., tarp partijos vadovų daug sąjungininkų neturėjo. Jį gerbė už asmeninį dorumą, bet dėl kuklių intelektinių sugebėjimų ir kai kurių būdo bruožų bei trūkumų jis nebuvo pats geriausias kandidatas į aukščiausiąjį partijos postą. Tačiau 1956 m. daugelio lenkų akyse jis simbolizavo priešinimąsi sovietų viešpatavimui. Per karą Gomułka kovojo pogrindyje, bet 1949 m. buvo pašalintas iš partijos vadovybės ir vėliau suimtas už „nacionalinius nukrypimus". Išėjęs iš kalėjimo 1954 m. pabaigoje, jis ne iš karto buvo visiškai reabilituotas. Gomułka atsisakė siūlytų antraeilių pareigų, nes, turėdamas omeny partijos vadovybės skilimą ir kritišką šalies padėtį, tikėjo, kad jo sugrįžimas į svarbiausią postą tėra laiko klausimas. Eiliniams partijos nariams Gomułka atrodė išgelbėtojas, dienos didvyris, o antikomunistai — tai yra dauguma gyventojų — laikė jį mažesniu blogiu palyginti su Bieruto ir Minco grupuote, valdžiusia Lenkiją nuo 1945 metų.

Sovietų vadovai labai sunerimo dėl įvykių eigos Varšuvoje ir iš anksto neįspėję kritiškojo plenumo dieną atvyko į Lenkijos sostinę. Lenkai išgirdo daugybę priekaištų — Chruščiov, Molotov ir jų kolegos kaltino lenkų Politinį biurą antisovietine propaganda bei kitomis nuodėmėmis iš komunistinės maldaknygės. Tačiau lenkai atsilaikė prieš visus mėginimus kištis į jų vidaus reikalus. Gatvėse vyko masinės demonstracijos Gomułkai palaikyti, ir sovietų vadovai tikriausiai

gana greit suprato, kad numalšinti „lenkų Spalį“ galėtų nebent didžiulė karinė intervencija. Gomułka užtikrino sovietų vadovus, kad Lenkija liksianti ištikima komunistinio bloko narė ir toliau remsianti sovietų užsienio bei gynybos politiką. Jis atsispyrė vis primygtinesniems žmonių reikalavimams išvesti iš Lenkijos sovietų kariuomenę. Labai nenoriai svečiai palaimino naująją lenkų vadovybę. Ko gero, jie būtų aktyviau pasipriešinę Gomułkos kilimui į valdžią, jei ne įvykiai Vengrijoje. Maskvai nebuvo paranku vienu metu spręsti dvi problemas, o padėtis Varšuvoje atrodė gana nepavojinga palyginti su sparčiai besiplečiančia Vengrijos krize. Gomułka su savo šalininkais išstūmė iš Politinio biuro stalinistų kliką ir paskelbė savą, „lenkiškąjį kelią“ į socializmą. Milžiniška visos Lenkijos politinio aktyvumo banga, ant savo keteros iškėlusi juos į valdžią, netrukus buvo pažabota. Gomułka darė viską, ką galėjo, kad tik suimtų į savo rankas politinio gyvenimo vadžias. Lenkams buvo pasakyta, kad jie turėtų būti patenkinti tuo, kas pasiekta, juk Lenkijos geografinė padėtis, tarp Sovietų Sąjungos ir komunistinės Rytų Vokietijos, smarkiai varžanti veiksmų laisvę. Be to, Lenkijai įgijus nemažas teritorijas, anksčiau priklausiusias Vokietijai, sąjunga su Rusija pasidariusi politine būtinybe. Lenkų nusistatymas prieš rusus praeityje buvo toks pat stiprus kaip ir prieš vokiečius, bet, pasikeitus Europos jėgų balansui, Lenkijai teko pripažinti sovietų viršenybę; svarbiausiu oficialiosios Lenkijos ideologijos komponentu dabar tapo antivokiškumas.

Gomułka tuo metu buvo plačiai giriamas už patikimą vadovavimą, už tai, kad išgelbėjo šalį nuo pilietinio karo ir sovietų intervencijos. Nors ir nuolaidžiaudamas rusams, jis sugebėjo pasiekti Lenkijai daugiau laisvės, negu jos tuo metu turėjo kitos komunistinės šalys. Jis įtikino sovietų vadovus anuliuoti Lenkijos skolas, ir dėl šios bei kitų priežasčių ekonominė padėtis šalyje ėmė palengva gerėti. Jis nevertė kolektyvizuoti žemės ūkį (tai buvo vienintelis iš tikrųjų unikalus „lenkiškojo kelio“ bruožas), siekė *modus vivendi* su bažnyčia, kuri Lenkijoje buvo įtakingesnė negu bet kurioje kitoje Rytų Europos šalyje. Intelektualams padarytos nuolaidos buvo pamažu atsiimamos. 1957 metų spalio mėnesį buvo uždarytas *Po prostu*, kovoje prieš stalinistus suvaidinęs tokį svarbų vaidmenį. Žymūs lenkų intelektualai, protestuodami prieš kultūros kontrolės įvedimą, išstojo iš komunistų partijos. Jie klaidingai vylėsi, kad naujasis režimas laikysis iš esmės kito-

kio kurso, nors Gomułka iš pat pradžių aiškiai leido suprasti, jog jis nusistatęs tiek prieš dogmatizmą (stalinizmą), tiek prieš revizionizmą, tai yra reikalavimą turėti daugiau laisvės. Taigi didžiosios Spalio sužadintos viltys palengva blėso. Keletą metų Lenkija vis dar buvo pati laisviausia iš „liaudies demokratijų", ir Rytų Vokietijos vadovai baiminosi, kad lenkų idėjų „žalinga įtaka" neužkrėstų jų šalies jaunimo. Bet Gomułka ištikimai ir besąlygiškai rėmė rusus, netgi prieš Tito, ir sovietų vadams niekada neteko gailėtis, kad 1956 m. patvirtino jį pirmuoju sekretoriumi.

Blėstant lenkų viltims ir įsigalint nusivylimui ir cinizmui, naujoji vadovybė darėsi vis labiau izoliuota. Tarp lenkų *pays réel* ir *pays légal** įvyko tik trumpas susidūrimas kritiškomis Spalio dienomis. Bet kadangi Gomułka tvirtai laikė savo rankose kariuomenę bei saugumą ir kadangi visuomenė vis labiau grimzdo į apatiją, aktyviam opoziciniam judėjimui nebuvo galimybių. Intelektualai su režimu nesitaikė, bet, nepakankamai remiami masių, plačiajai visuomenei didelio poveikio neturėjo. Gomułkos režimas, iš pradžių pats liberaliausias ir pažangiausias Rytų Europoje, per dešimt metų pasidarė komunistinės stovyklos ortodoksijos tvirtove.

Vengrijoje komunizmas pirmaisiais savo viešpatavimo metais nebuvo populiarus. Sovietų armijos įpirštai komunistų partijai sunkiai sekėsi išsilaikyti valdžioje. Jos ekonominė politika gerokai sumažino gyvenimo lygį ir sukėlė didžiosios gyventojų daugumos nepasitenkinimą. Dėl teroro nebuvo aktyviai priešinamasi režimui, bet, kai baimė sumažėjo, susidarė sąlygos revoliucinei situacijai. 1956 m. sovietų komunistų partijos suvažiavime atskleidus Stalino eros nusikaltimus, susilpnėjo senosios vadovybės pasitikėjimas savimi. 1956 metų liepos mėnesį buvo pašalinti labiausiai susikompromitavę vyriausybės nariai, tokie kaip Rákosi, padaryta dar keletas smulkių nuolaidų visuomenei; tai klasikinis pavyzdys, kaip bloga valdžia neryžtingai mėgina pasitaisyti, tikėdamasi išvengti artėjančios audros. Užuot nuraminusi mases, šitokia elgsena suteikė galingą impulsą opoziciniam judėjimui. Intelektualai ir studentai ėmė reikalauti kritikos laisvės, senieji partijos nariai, dabar paleisti iš kalėjimų, — tokių esminių permainų kaip politinio gyvenimo demokratizavimas ir visų užkietėjusių stalinistų pašalinimas. Lenkijos

* Tikroji šalis ir juridinė šalis (*pranc.*).

įvykiai irgi turėjo didelę įtaką Vengrijai; antroje spalio mėnesio pusėje revoliucinis jaudulys pasiekė viršūnę. Spalio 23 dieną buvo uždrausti visi politiniai mitingai ir demonstracijos, o kai šio įsakymo nebuvo paklausyta, AVH (slaptoji policija) ėmė šaudyti į minias. Tada į kovą stojo pasipiktinę darbininkai, visoje Vengrijoje kūrėsi revoliuciniai komitetai; kariuomenė, pasiųsta ginti režimo, atsisakė paklusti ir ėmė broliautis su sukilėliais. Nevilties apimta Vengrijos vyriausybė kreipėsi pagalbos į šalyje dislokuotą sovietų kariuomenę, bet rusai tuo metu nebuvo pasirengę veiksmingai karinei operacijai prieš maištininkus. Revoliucinis judėjimas plito kaip miško gaisras, senojo režimo šalininkai tarsi kiaurai žemę prasmego, buvo atkurta žodžio laisvė, pirmą sykį po dešimties metų atsivėrė Vengrijos sienos.

Augančio protesto sąjūdžio akivaizdoje artimiausi Rákosio bendražygiai, tokie kaip Gerö, tuo metu vis dar vadovavę Vengrijos vyriausybei ir komunistų partijai, pavėluotai mėgino susigrąžinti autoritetą. Šie kietakakčiai nenorėjo, kad į valdžią sugrįžtų Imre Nagy, daugumai vengrų simbolizavęs liberalųjį komunizmą. 1954 m. Nagy buvo ministras pirmininkas, po metų buvo atleistas, pašalintas iš partijos ir sugrąžintas į ją tik 1956 metų spalį. Įvykiai Vengrijoje tas keletą dienų rutuliojosi kur kas greičiau ir nuėjo kur kas toliau negu Lenkijoje. Stalinistams nepavyko sutramdyti revoliucijos; Nagy tapo galva koalicinės vyriausybės, kurioje savo atstovus turėjo ir kai kurios tradicinės partijos, pavyzdžiui, Smulkiųjų savininkų partija. Ne vienas stebėtojas palaikė tai grįžimu prie demokratiškos daugiapartinės sistemos. Derybose su Maskva Nagy pareikalavo išvesti sovietų kariuomenę, paleisti Vengriją iš Varšuvos pakto ir pripažinti jos neutralų statusą Rytų ir Vakarų atžvilgiu. Tokie buvusio satelito nepriklausomybės pareiškimai, aišku, buvo visiškai nepriimtini Kremliui ir tik paskubino sprendimą įsiveržti į Vengriją.

Lenkų sėkmė ir vengrų nesėkmė 1956 m. aiškinama kuo įvairiausiai. Žinoma, Nagy ne visuomet veikė ryžtingai ir nedaug tegavo pagalbos iš savo šalininkų; sukilėliai nesudėjo ginklų netgi tuomet, kai buvo sutriuškinti stalinistai; ultimatyvus neutralios šalies statuso reikalavimas irgi buvo blogas taktinis žingsnis. Bet netgi dabar, žvelgiant iš tolo, sunku pasakyti, kaip kitaip Nagy galėjo pasielgti. Revoliucinis sąjūdis Vengrijoje buvo stipresnis nei Lenkijoje, bet jam pritrūko laiko organizuotis ir nusistatyti aiškią politiką. Senoji partijos vado-

vybė iki paskutinės akimirkos priešinosi reformų judėjimui, tad revoliucinis protrūkis buvo neišvengiamas.

Sovietų sprendimą įsikišti galėjo paskatinti ir tarptautinė padėtis, Britanijos ir Prancūzijos veiksmai Suece; tai atitraukė pasaulio dėmesį nuo Vengrijos revoliucijos užgniaužimo. Bet Čekoslovakijos įvykiai po dvylikos metų parodė, kad tokiems veiksniams nereikėtų teikti per daug reikšmės; net jeigu liberalusis komunizmas būtų buvęs kur kas nuosaikesnis, net jeigu Nagy būtų buvęs atsargesnis ir nebūtų pareiškęs reikalavimo išstoti iš Varšuvos pakto, vis viena sovietų vadovai greičiausiai būtų pasirinkę karinę intervenciją. Pasaulio viešoji nuomonė Maskvai nedaug tereiškia, kai paliečiami esminiai sovietų interesai. Sovietų Sąjungai nepadarė įspūdžio ir Vengrijos kreipimasis pagalbos į Jungtines Tautas, o Pekino, Belgrado ir Varšuvos parama Vengrijai tebuvo grynai platoniška.

Po sovietų tankų puolimo lapkričio 4-ąją vengrai dar keletą dienų priešinosi, bet tai jau buvo beviltiška kova; pripažinusi pralaimėjimą, Vengrijos vyriausybė prisiglaudė Jugoslavijos ambasadoje Budapešte. Karinę pergalę sovietų pajėgos laimėjo lengvai, tuo tarpu politinį intervencijos tikslą pasiekti buvo kur kas sunkiau. Stalinistinė gvardija naujai vyriausybei sudaryti netiko; reikėjo nuosaikių kolaborantų, kurie sugebėtų ir sutiktų drauge su Sovietų Sąjunga „normalizuoti" padėtį. Tokį žmogų sovietai rado Jánoso Kádáro asmenyje; tai buvo senas komunistas, kurio biografija ir pažiūros turėjo nemažai panašumo su Gomułkos. Vienas iš nedaugelio partijos lyderių, kilusių iš darbininkų klasės, jis karo metus praleido ne Sovietų Sąjungoje, o per šeštojo dešimtmečio pradžios valymus buvo suimtas ir įkalintas. 1956 m. jis buvo vienas iš žymiausių komunistų liberalų; kaip toks pateko į Nagy'o vyriausybę ir netgi nebuvo tarp tų, kurie priešinosi sprendimui atsimesti nuo Varšuvos pakto. Paskui staiga, per keletą valandų, jis perėjo į kitą pusę, paskelbė, kad kontrrevoliucinės jėgos pasinaudojusios Nagy'o silpnumu, ir sukūrė kontrvyriausybę, kuri pakvietė sovietus įsikišti, tuo įteisindama invaziją. Ūmi Kádáro permaina iki šių dienų nėra ganėtinai paaiškinta; kalbama, kad sovietų vadovai buvo numatę jį Rákosio įpėdiniu dar gerokai prieš revoliuciją, bet sukilimas sutrukdė tvarkingai įgyvendinti jų planą.

Numalšinus sukilimą, Kádáro laukė nepavydėtina užduotis. Sovietų kariuomenės atvestas į valdžią, jis prarado bet kokį populiarumą. Be-

maž visi tėvynainiai laikė jį kvislingu, pardavusiu rusams savo šalį. Kádár įvedė karinę padėtį, atstatė politinės policijos valdžią; streikai buvo nuslopinti masiniais areštais, žymūs rašytojai nuteisti ilgą laiką kalėti. Gavęs pažadą, kad prieš juos nebus imtasi jokių priemonių, Nagy su savo vyriausybės nariais paliko Jugoslavijos ambasadą, bet čia pat buvo suimti. Juos teisė slapčiomis, ir tik gerokai vėliau paaiškėjo, kad Nagy'ui ir dar keletui įvykdyta mirties bausmė.

Sovietų invazija ir po jos sekusi kontrrevoliucija sukėlė visoje Europoje pasipiktinimo bangą. Virė aistros, ir keletą mėnesių atrodė, kad sovietų invazija amžinai palaidojusi galimybę atkurti draugiškus santykius tarp Rytų ir Vakarų, kad ji tapusi didžiąja takoskyra komunistinės stovyklos istorijoje. Cinikai pranašavo, kad Vengrija netrukus būsianti užmiršta; tolesni įvykiai parodė, kad jie buvo teisūs. Invazija didesnį poveikį turėjo tik Vakarų Europoje; Jungtinėse Tautose balsuojant dėl sovietų kariuomenės išvedimo, dauguma Azijos ir Artimųjų Rytų šalių susilaikė. Keletas Vakarų Europos komunistų protestuodami išstojo iš savo partijų, tačiau komunistinė stovykla greitai atgavo pusiausvyrą, ir sovietų sprendimui įsiveržti į Vengriją buvo visuotinai pritarta. Po deramos pertraukos Vakarų politikai atnaujino santykius su Maskva; jų požiūriu, tai tebuvęs vidaus reikalas, neišeinantis už sovietų įtakos sferos ribų; niekas nemanė rimtai atsiliepti į Nagy'o vyriausybės pagalbos šauksmą, nes niekas nenorėjo, kad dėl Vengrijos kiltų pasaulinis karas. Tie 180 000 vengrų, kurie po sovietų invazijos paliko savo šalį, buvo šiltai sutikti Vakaruose ir sulaukė daug užuojautos, tačiau po keleto mėnesių irgi buvo užmiršti.

Lyginant Kádárą ir Gomułką, matyti daug panašumų jų karjeros pradžioje, bet po 1956 m. jų politika smarkiai skiriasi. Gomułką iškėlė į valdžią pasipriešinimo Maskvai banga, tuo tarpu Kádárą Vengrijai primetė sovietų armija. Aplinkybės, kuriomis Kádár atėjo į valdžią, vargu ar galėjo būti mažiau palankios, tačiau po dešimties metų Vengrija neabejotinai buvo laisvesnė šalis. Gomułka pamažu ir nuosekliai grąžino griežtą kontrolę, slopino bet kokį demokratinį krustelėjimą, o Kádár laikėsi liberalesnės politikos, — šalino iš postų užkietėjusius stalinistus, deideologizavo kasdienį gyvenimą, stengėsi plėtoti ekonomiką ir kelti gyvenimo lygį. Nuo 1963 m. tie čekų, Rytų vokiečių ir lenkų komunistai, kuriems rūpėjo turėti daugiau laisvės, pradėjo žvalgytis į Budapeštą, nes iš visų komunistinių šalių Vengrija buvo toliau-

siai pažengusi — labiausiai atsivėrusi Vakarams ir reformavusi savo ekonomiką. Kádáro režimas, iš pradžių buvęs vienu iš labiausiai pažeidžiamų Rytų Europoje, palengva tapo vienu iš stabiliausių. Tai nebūtinai reiškė jo populiarumą — atvirkščiai, pasak daugelio stebėtojų, tai buvo ženklas, kad didėja visuomenės apatija. Po didvyriškos 1956 m. kovos vis daugiau vengrų suprato, kad, turint tokią šalies geopolitinę padėtį, artimiausioje ateityje nėra ko tikėtis atgauti tikrą nepriklausomybę — Sovietų Sąjunga savo gniaužtų neatleisianti. Šio paprasto fakto suvokimas stūmė į neviltį ir cinizmą, bet drauge padėjo kad ir nenoromis susitaikyti su esama būkle, kuri kažin ar galėjo greitai pasikeisti. Revoliucinė dvasia išblėso, žmones apėmė *attentisme** nuotaikos. Kádáro režimui nepavyko nuraminti Vengrijos žmonių, ką jau kalbėti apie entuziazmo įkvėpimą, tačiau jis sugebėjo neutralizuoti šalies viešąją nuomonę, o tai buvo nemenkas laimėjimas po 1956 m. sutriuškinimo ir kraujo praliejimo.

---

* *Attente* — laukimas (*pranc.*).

RYTŲ IR VAKARŲ DERYBOS 1956—1961 METAIS

Po nesėkmingo viršūnių susitikimo 1955 m. ir Rytų Europos bei Sueco krizių derybos tarp Maskvos ir Vakarų trumpam nutrūko. 1957 metų kovo mėnesį Bulganin atnaujino susirašinėjimą su Eisenhoweriu, pateikdamas naują siūlymą branduolinių bandymų draudimo srityje — dvejų ar trejų metų moratoriumą, prižiūrint tarptautinei komisijai. 1957 metų spalį Lenkijos užsienio reikalų ministras Adam Rapacki pasiūlė Europos viduryje įkurti demilitarizuotą zoną; šis planas, be abejonės, buvo Sovietų Sąjungos palaimintas. NATO pajėgos Europoje tuo metu jau turėjo taktinius branduolinius ginklus, tad nusiginklavimo problema sovietams darėsi vis aktualesnė. 1958 metų liepą ekspertai iš Rytų ir Vakarų Ženevoje pradėjo seriją susitikimų, kuriuose tarėsi dėl branduolinių bandymų kontrolės būdų ir priemonių netikėtam užpuolimui išvengti. Šios derybos truko ilgiau nei penkerius metus; jos apėmė tiek bendrus dalykus, tiek technines problemas, tokias kaip stebėtojų postų įkūrimas ir kontrolės sistemą prižiūrėsiančios komisijos sudėtis. Vakarai norėjo neutralaus pirmininko, bet rusai, kuriems labai nepatiko Dag Hammarskjöld, Jungtinių Tautų generalinis sekretorius švedas, tvirtino, kad tik valstybės gali būti neutralios, o ne individai. Po ilgų ginčų ir nesuskaičiuojamos daugybės pateiktų, svarstytų ir atmestų projektų 1963 metų rugpjūtį ledai staiga buvo pralaužti ir sutartis dėl branduolinių bandymų uždraudimo pasirašyta — ne dėl to, kad ekspertai galų gale surado išganingą formulę, o todėl, kad Kremlius pakeitė savo nuomonę.

1958-ieji prasidėjo nuo keleto viltingų sovietų žingsnių tarptautinės įtampos mažinimo linkme, o baigėsi sovietų ultimatumu dėl Berlyno, davusiu pradžią naujai, itin rimtai pasaulinei krizei. 1958 metų sausį Bulganin pasiūlė naują viršūnių susitikimą; Vakarų lyderiai, dar nepamiršę 1955 m. nesėkmės, reikalavo, kad prieš tai susitiktų užsienio reikalų ministrai ir nustatytų, ar esama pagrindo viršūnių susitikimo sėkmei. Šiam taikiam puolimui sustiprinti sovietų vyriausybė kovo mėnesį paskelbė pusei metų vienašališkai nutraukianti branduolinius bandymus. Šio žingsnio poveikis Vakarams buvo mažesnis, negu tikėtasi, nes, kaip nurodė Eisenhower savo atsakyme Bulganinui, Maskva jį žengusi tik po to, kai užbaigė neregėto intensyvumo bandymų seriją. Nepatenkintas, kad reikalai nejudą į priekį, ir norėdamas susigrąžinti iniciatyvą užsienio politikos srityje, Kremlius rudenį ėmėsi karingesnės veiklos. Chruščiov, tapęs pagrindiniu sovietų ruporu, lapkričio mėnesį pareiškė, kad padėtis Vakarų Berlyne kelianti rimtą grėsmę taikai, kad to nebegalima ilgiau toleruoti ir kad Sovietų Sąjunga savo funkcijas Berlyne per šešis mėnesius perduosianti Rytų Vokietijos vyriausybei; Sovietų Sąjungai būtų priimtina arba Vakarų Berlyno demilitarizacija, arba sprendimas bendrame taikos sutarties su Vokietija kontekste, tačiau ji neketinanti ilgiau taikstytis su *status quo*. Sovietų Sąjunga ir anksčiau ne kartą buvo reikalavusi keisti *status quo* Vidurio Europoje, bet dar niekada tai nebuvo pateikta ultimatumo pavidalu.

Mažos Vakarų įgulos Berlyne, suprantama, nekėlė jokios karinės grėsmės Rytų blokui. Žvelgiant politiškai, Vakarų salos egzistavimas Rytų Vokietijos viduryje, be abejonės, nuolat erzino komunistus. Tai buvo anomalija, tačiau tą patį buvo galima pasakyti ir apie Vokietijos padalijimą, o to rusai nekvestionavo. Be to, Berlynas buvo silpniausia grandis Vakarų sąjungos sistemoje, todėl sovietų sprendimas jį spustelėti buvo visai natūralus, atitinkąs jų užsienio politiką. Kariniu požiūriu, Vakarų valstybės negalėjo apginti Berlyno nuo puolimo ir kažin ar būtų rizikavusios sukelti didesnį gaisrą dėl buvusios Vokietijos sostinės. Gana nemažai žmonių Vakarų Europoje ir Jungtinėse Valstijose ragino pasitraukti iš Berlyno, tik reikią rasti garbingą būdą. Juk vokiečiai sukėlė karą ir jį pralaimėjo, tvirtino jie; argi nebūtų teisinga, kad vokiečiai sumokėtų ir šią kainą? Vakarų padėtis Berlyne netinkama gynybai, teigė jie, tad jeigu mainais už Berlyno

atidavimą būtų galima gauti ilgalaikę tvirtą sutartį, ar nevertėtų panagrinėti sovietų pasiūlymą? Štai tokia dilema buvo iškilusi Eisenhoweriui, o vėliau Kennedžiui. Galiausiai Amerika nusprendė nesitraukti: Berlyno atidavimas būtų skaudus smūgis Vakarų Vokietijai ir didelis visos Vakarų sąjungos žingsnis atgal, o visiškai neaišku, ar jis nors kiek priartintų *détente* su sovietais. Labiau tikėtina, kad Vakarų pasitraukimas iš Berlyno paskatintų Sovietų Sąjungą imtis politinio ir karinio spaudimo kituose neramiuose taškuose, tikintis, kad ir kitur Vakarų vadovai ne ką daugiau tesipriešinsią. 1961 m. pastačius sieną, Berlyno krizė keletui metų pasitraukė į antrą planą. Laviruoti ant karo slenksčio sovietų vadovams atrodė pernelyg pavojinga; kartu su Rytų vokiečiais jie retkarčiais vis pareikšdavo protestą ar įspėjimą, tačiau jau nemėgino išstumti Vakarų valstybes jėga. Jie buvo įsitikinę, kad dėl savo izoliuotumo Vakarų pozicijos Berlyne ilgainiui neteksiančios reikšmės.

Tarp kitų veiksnių, privertusių Chruščiovą neeskaluoti Berlyno konflikto, bene svarbiausias, matyt, buvo santykiai su Kinija. Po 1959 m. šis konfliktas vis labiau ir labiau nedavė ramybės sovietų vadovams; nuo pat pradžių buvo aišku, kad pavojus iš Rytų nėra vien politinio ir ideologinio pobūdžio. Sovietų pastangos pakeisti *status quo* Vidurio Europoje irgi davė priešingus rezultatus, mat jos skatino Jungtines Amerikos Valstijas stiprinti ir gerinti savo gynybą. Šios persiginklavimo programos kasmet darėsi vis brangesnės abiem pusėm, tačiau sovietų ekonomikai, gaminančiai kur kas mažiau BNP negu Jungtinės Valstijos, ši našta buvo sunkesnė. Sovietų užsienio politika 1958—1962 m. nuolatos keitėsi; tai be galo trikdė Vakarų stebėtojus, bet, matyt, ne viskas buvo daroma tyčia, kaip daugeliui tuo metu atrodė. Sovietų vadovai patirdavo prieštaringą vidaus ir užsienio spaudimą, jų prioritetai tolydžio mainėsi, prie ūmių permainų neabejotinai prisidėjo ir gyvas Chruščiovo būdas.

1959-ieji buvo kupini optimizmo, nuolatinio keliavimo iš vienų pasaulio sostinių į kitas, rengiantis naujam viršūnių susitikimui, turėjusiam išjudinti Rytų ir Vakarų santykius iš mirties taško. Maskvoje apsilankė Richard Nixon, tuometinis Amerikos viceprezidentas, taip pat Harold Macmillan, britų ministras pirmininkas. Į Vašingtoną buvo atvykę Kozlov ir Mikojan, įtakingi sovietų Politinio biuro nariai. Rugsėjo mėnesį pats Chruščiov pirmą sykį aplankė kapitalizmo bastioną

ir keletą kartų ilgai kalbėjosi Camp Davide su prezidentu Eisenhoweriu. Atmosfera buvo nuoširdi, tačiau tie pokalbiai nedavė svarių rezultatų. Chruščiov, suprantama, negalėjo aptarinėti savo sunkumų su Mao, negalėjo ir pateikti kokių nors pasiūlymų dėl nebranduolinės zonos Azijoje. Jis pajuokė gandus apie nesutarimus tarp Maskvos ir Pekino; pasak jo, jiedu su Mao esą geri draugai, o jų šalys visuomet stovėsiančios šalia per bet kokį tarptautinį konfliktą. Antra vertus, Eisenhower turėjo atsižvelgti į savo sąjungininkų Europoje nuomonę dėl Vokietijos ir Berlyno. Tiek Vakarų Vokietija, tiek Prancūzija nenorėjo, kad būtų keliamas Berlyno klausimas. De Gaulle apskritai nebuvo linkęs suteikti Amerikos prezidentui mandatą kalbėti Vakarų vardu ir smarkiai abejojo viršūnių susitikimo nauda. Chruščiov atsiėmė savo ultimatyvų reikalavimą dėl Berlyno ir pasiūlė naują visiško nusiginklavimo per ketverius metus planą. Sugrįžęs į Maskvą, jis netrukus paskelbė apie ženklų sovietų ginkluotųjų pajėgų sumažinimą. Kelias į viršūnių susitikimą atrodė atviras — buvo susitarta, kad jis įvyksiąs Paryžiuje 1960 metų gegužę.

Paryžiaus susitikimo preliudija buvo itin nepalanki — gegužės 1 dieną, susitikimo išvakarėse, virš sovietų teritorijos buvo numuštas aukštaskrydis Amerikos lėktuvas šnipas U-2; Amerikos vyriausybė, užuot paneigusi, kad ką nors apie tai žinojo (kaip įprasta tokiais atvejais), ėmėsi ginti šią akciją, o po keleto dienų prezidentas prisiėmė visą atsakomybę dėl incidento. Dėl to viršūnių susitikimas buvo pasmerktas; atvykęs į Paryžių, Chruščiov iššyk pareiškė dalyvausiąs tik tuomet, jei prezidentas atsiprašysiąs, nubausiąs kaltininkus ir pažadėsiąs nutraukti tokius skraidymus. Skraidymus amerikiečiai nutraukė; atsiradus dirbtiniams Žemės palydovams, jie buvo netekę prasmės. Bet Eisenhower neatsiprašė. Taigi po keleto dienų, po abipusių aštrių kaltinimų, konferencija sužlugo, ir Chruščiov atšaukė savo pernykštį pakvietimą Eisenhoweriui aplankyti Maskvą.

U-2 istorijoje amerikiečiai, švelniai tariant, elgėsi netašytai, tačiau tokie skraidymai vyko ne vienerius metus, ir sovietų vadovybė, be abejonės, apie juos žinojo, todėl tas incidentas Chruščiovui, matyt, tebuvo pretekstas pasitraukti iš konferencijos. Kokia gi tuomet buvo tikroji priežastis? Per tą laiką, kuris praėjo nuo Chruščiovo susitikimo su Eisenhoweriu Camp Davide, kinai oficialiai paskelbė, kad bet kokia tarptautinė sutartis (neišskiriant nusiginklavimo), sudaryta jiems ne-

dalyvaujant, jų neįpareigosianti. Taigi Chruščiovo rankos buvo surištos; jis negalėjo derėtis su Vakarais neaukodamas komunistinės stovyklos vienybės. Taip pat ir sovietų Politinis biuras, matyt, abejojo dar vieno viršūnių susitikimo prasmingumu. Camp Davide rusai aiškiai tikėjosi, kad Vakarai padarysią nuolaidų dėl Vokietijos ir Berlyno. Britų vyriausybė buvo linkusi ieškoti kompromiso su rusais, ir pats Eisenhower viena proga buvo pripažinęs, kad padėtis Berlyne „nenormali". Bet vėlesniais mėnesiais Vakarų pozicija Vokietijos klausimu vėl sugriežtėjo; Vakarų sostinės susigriebė vos nepadariusios blogo sandėrio. Rusai nelabai ką turėjo pasiūlyti mainais — Rytų Vokietijos jie nenorėjo aukoti ir neketino išvesti savo kariuomenės nei iš VDR, nei iš kitų Rytų Europos šalių. Maskvos viltims staiga sužlugus, Chruščiov labai supyko ant Amerikos ir asmeniškai prezidento Eisenhowerio, kurį jis ankstėliau buvo apibūdinęs sovietų žmonėms kaip „išmintingą politiką, drąsią ir valingą asmenybę". Tas pyktis buvo ganėtinai nuoširdus — juk nuėjo vėjais visas Chruščiovo planas pasiekti *détente* su Vakarais, visas daugelio mėnesių kantrus darbas. Tik po metų jis atnaujino dialogą jau su nauju Amerikos prezidentu. Bet susitikimo su Kennedžiu, įvykusio 1961 metų birželį Vienoje, ir pokalbių Camp Davide dvasia smarkiai skyrėsi. Politinis barometras buvo nukritęs; per tuos metus sovietų delegatai pasitraukė iš nusiginklavimo konferencijos Ženevoje, o Chruščiov, daužydamas batu Jungtinių Tautų tribūną, priminė klausytojams, kad Rusija turinti branduolinį ginklą ir raketų.

Rusija pasitikinti savo jėga, sakė jis; ji nebebijanti Amerikos puolimo. Chruščiov pateikė prezidentui Kennedžiui naują ultimatumą dėl Berlyno — jei nebus imtasi Vokietijos sutarties, jis iki metų pabaigos pasirašysiąs atskirą taikos sutartį su Rytų Vokietija. Chruščiov mėgino įbauginti Kennedį; naujasis Amerikos prezidentas susidarė įspūdį, kad sovietų vadovai, siekdami sau palankaus Vokietijos klausimo sprendimo, rizikuotų net pradėti branduolinį karą. Sovietai rėmėsi prielaida, kad Vašingtone dar nesusiklosčiusi vieninga nuomonė, ar verta atvirai susiimti su Rusija dėl Berlyno, ir kad nuogąstavimai Atlanto sąjungos viduje, ypač Britanijoje ir Italijoje, galį paskatinti Vakarus priimti sovietų reikalavimus. Tačiau sovietų grasinimai nebuvo įtikinami, nes vis blogėjo Maskvos santykiai su Kinija, silpnėjo sovietų įtaka komunistiniam blokui ir niekas negalėjo garantuoti, kad pa-

saulinė krizė padėtų atstatyti stovyklos vienybę ir sutvirtinti sovietų vadovaujamą vaidmenį. Maža to, Chruščiov klaidingai įvertino Amerikos nusiteikimą. Amerikiečiai neketino leistis išstumiami iš Berlyno, iš Vokietijos, o galiausiai ir iš Europos; grasinimai juos pykdė, mažino jų pasiryžimą ieškoti kompromiso su rusais. Vienos susitikimas baigėsi nesutarimu visais klausimais, ir Amerikos prezidentas išvyko namo niūriai nusiteikęs. Jis sakėsi tada supratęs, kad tokie žodžiai kaip „karas", „taika", „agresija", „teisingumas", „demokratija" ir „liaudies valia" Vakaruose ir Rytuose suprantami labai skirtingai. Kennedy ketinęs veikti itin atsargiai, tačiau šis susitikimas įtikinęs jį, kad santykiuose su rusais reikia būti tvirtam ir ryžtingam.

Labiausiai stebinantis Vakarų—Rytų santykių bruožas šeštąjį dešimtmetį ir septintojo pradžioje buvo tas, kad visą šį laikotarpį iniciatyvą turėjo Sovietų Sąjunga. Sovietų vadovų politika buvo dinamiška netgi nepalankiomis sąlygomis; jie skatino naujus veiksmus, kurstė krizes, skelbė ultimatumus, prireikus darė netikėtas nuolaidas — netgi tuomet, kai padėtis namų fronte ar komunistinėje stovykloje anaiptol nebuvo stabili. O Vakarų politikai, atvirkščiai, atrodė užsisvajoję, netgi apatiški; kartkarčiais jie gyvai sureaguodavo į sovietų žingsnius, bet retai imdavosi didesnės iniciatyvos. JAV valstybės sekretorius John Foster Dulles turėjo nuoseklią užsienio politikos koncepciją, bet ji labiau tiko laikotarpiui iki 1956 m. negu vėlesniems metams, kai JAV Europos politika vėl ėmė keistis. Kennedžio patarėjai parengė grandiozinį planą, bet jis greitai sužlugo. Į savo sąjungininkų Europoje norus ir nenorus Amerikos lyderiams teko atsižvelgti kur kas labiau, negu į savo klientų pageidavimus atsižvelgdavo Maskva, ir tai irgi smarkiai varžė jų veiksmų laisvę. Didžiausias kliuvinys buvo Europos nesugebėjimas susitarti dėl bendros užsienio politikos; nacionaliniai interesai vėlgi pasirodė stipresni už bendrą Europos ar Atlanto sąjungos politiką, dėl kurios iš principo buvo susitarta. Vis dėlto negalima tvirtinti, kad energingesnė, kryptingesnė ir lankstesnė Vakarų politika būtų įveikusi sovietų pasipriešinimą. Maskva buvo tvirtai pasiryžusi nepriimti jokio Vokietijos klausimo sprendimo, kuris prieštarautų jos interesams, o kadangi šie buvo visiškai priešingi Vakarų interesams, politikai neturėjo daug erdvės naujoms iniciatyvoms ir diplomatiniams manevrams. Todėl abejotina, ar buvo dar kokių nors galimybių, kurių Vakarai būtų neišnaudoję.

Dar labiau Vakarų lyderių padėtį silpnino nemenka vidaus opozicija, kuri niekaip nenorėjo pripažinti, kad konfrontuodami su sovietų bloku jie galbūt yra teisūs. Įtikėjusi, kad Šaltasis karas pasibaigė mirus Stalinui, ji ragino smarkiai sumažinti gynybos išlaidas. Laikui bėgant, iškilo nauja mąstytojų karta, kuri tvirtino, kad Vakarams tenkanti didžioji atsakomybės dalis dėl santykių pablogėjimo su Stalino Rusija 1945—1948 metais; kiti skelbė, kad Šaltasis karas tėra patogus mitas, karinio-pramoninio komplekso sukurtas liaudies išsivadavimo judėjimams visame pasaulyje slopinti. Šioje naujoje nuomonių terpėje Šaltasis karas atrodė tik įkyrus ir nepageidaujamas dalykas, be reikalo atitraukiąs dėmesį nuo vidaus reikalų, ir vis daugėjo žmonių, kurie manė, kad jeigu reiškinį ignoruosi, jis ir išnyksiąs.

BERLYNO KRIZĖ

Net ir aprimus Šaltajam karui, Vokietijos klausimas nesiliovė stelbęs visų kitų Europos problemų. Rusai laikė Vokietiją visų svarbiausia kovojant dėl Europos, ir jų atstovai nepailsdami šį klausimą kedeno: Vokietija esanti didžiausia grėsmė pasaulio taikai, militarizmo ir fašizmo židinys, ji kelianti karinį ir politinį pavojų Sovietų Sąjungai, taip pat ir visiems savo kaimynams Vakaruose ir Rytuose. Tokia sovietų politika gerokai glumino Vakarus. Praėjus penkiolikai metų po karo, daugeliui vakariečių vis dar atrodė, kad Vokietijai nesibaigęs bandomasis laikotarpis, jie smarkiai kritikavo Adenauerį ir jo įpėdinius, tačiau niekas, susipažinęs su Vokietijos reikalais, nebūtų drįsęs teigti, kad ši vėl linkstanti į fašizmą ar kad Vakarų Vokietija kam nors Europoje kelianti karinę grėsmę. Sovietų vadovai nebuvo isterikai, tad turėta pagrindo manyti, kad jie puikiai suvokią tikrąją padėtį Vokietijoje ir savo triuškinamą karinį pranašumą. Todėl Vakarų stebėtojai vis dažniau prieidavo prie išvados, kad sovietų vadovai sąmoningai perdedą Vokietijos grėsmę, norėdami sustiprinti savo pozicijas tiek Vakarų, tiek Rytų Europoje. Naudoti tokią politinės kovos priemonę skatino ir vakarinių Vokietijos kaimynų pavydas, kad Vokietija pasiekė ekonomikos stebuklą, ir rytinių jos kaimynų politinis nerimas. Karo metais nacių armijos buvo užėmusios Lenkiją ir Čekoslovakiją; šios abi šalys, ypač Lenkija, smarkiai nukentėjo, ir prisiminimai apie tuos laikus tebebuvo gyvi. Kadangi Vakarų Vokietijos vyriausybė dar nebuvo formaliai pripažinusi teritorinių permainų, įvykusių Rytų Europoje po karo, tos valstybės baiminosi, kad vieną gra-

žią dieną ji galinti pareikšti pretenzijas į tai, ką prarado 1945 m. Glaudi sąjunga su Rusija Lenkijai atrodė vienintelis būdas išsaugoti tai, kas įgyta. Visa ta polemika dėl Oderio—Neisės linijos buvo ganėtinai nerealistiška, nes po Vokietijos padalinimo ji tapo jau Rytų Vokietijos, o ne Vakarų Vokietijos siena, ir praktiškai buvo nesvarbu, ar Vakarų Vokietija pripažinsianti ją, ar ne. Bet nacionalistinės aistros virė, ir lenkų bei kiek mažesniu mastu čekų nuogąstavimai buvo svarbus politinis veiksnys, tad Sovietų Sąjunga kiek įmanydama juos kurstė, stengdamasi įteigti savo sąjungininkams, kad be nuolatinės sovietų globos jie būtų bejėgiai prieš Vakarų vokiečių revanšizmą. Taigi, oficialiai nepripažindama 1945 m. teritorinių pokyčių, Vakarų Vokietija iš esmės talkino Maskvai.

Tačiau sovietų požiūris į Vokietiją nebuvo grynai makiaveliškas. Rusijos kariuomenės pralaimėjimas 1914—1918 m. kare ir tai, kad vos nepralaimėta 1941—1942 metais, paliko gilius pėdsakus rusų sąmonėje. Nors Sovietų Sąjunga tapo supervalstybe, o Vokietija liko praktiškai beginklė, rusams nepavyko atsikratyti vidinio polinkio pervertinti Vokietijos pavojų. NATO be Vokietijos sovietai nelaikė rimtu varžovu, o su Vokietija NATO jau buvo veiksnys, kurio negalima nepaisyti. Todėl aukščiausias sovietų politikos Europoje tikslas buvo atskirti Vokietiją nuo Vakarų sąjungos. Tris kartus — 1952, 1955 ir 1964 metais — jie bandė pradėti dialogą su Bona. Nevisiškai aišku, kokie buvo Stalino ketinimai 1952 m., tačiau bemaž neįmanoma patikėti, kad jis būtų sutikęs demontuoti komunistų režimą Rytų Vokietijoje, — o be šito nebuvo jokios vilties Vokietijoms susijungti. 1955 m. sovietų vadovai paprasčiausiai zondavo Vokietijos požiūrį ir jokių svaresnių pažadų nedavė. 1964 m., taip ir nespėjęs pradėti rimtų derybų, Chruščiov buvo nuverstas. O šiaip sovietai stengėsi Vokietiją izoliuoti, neleisti jai vėl apsiginkluoti ir sistemingai griovė viltis kada nors susivienyti. Šitokia politika turėjo ir ilgalaikių tikslų, nes ji galėjo įvaryti vokiečiams neviltį, kuri galiausiai pakirstų demokratinį valdymo pobūdį. Ji galėjo paskatinti ekstremistinius judėjimus kairėje arba, veikiau, dešinėje, kurie labiau linktų pasitraukti iš Vakarų sąjungos ir susitarti su sovietais.

Vokietijos Rytų politika ne itin veiksmingai neutralizavo sovietų kėslus. Pabėgėlių organizacijos griežtai priešinosi bet kokiam oficialiam pareiškimui dėl prarastų teritorijų, kuris būtų prisidėjęs prie san-

tykių su Lenkija ir Čekoslovakija sureguliavimo. Tiek CDU, tiek socialdemokratų lyderiai visiškai nenorėjo nuteikti prieš save potencialius balsuotojus iš šių sluoksnių. Naujos iniciatyvos pagerinti santykius su Rytų Europa imtasi tik 1969 m., po socialdemokratų pergalės rinkimuose. Netgi didžioji koalicija, susidariusi 1966 m., buvo nedovanotinai pasyvi šiuo atžvilgiu.

Vokietijos veiksmų laisvę Rytų Europoje smarkiai apribojo 1955 m. gruodį suformuluota Hallsteino doktrina, skelbianti visoms neutralioms ir neprisijungusioms šalims, kad Rytų Vokietijos diplomatinį pripažinimą Vakarų Vokietija laikysianti nedraugišku aktu, suprantamu kaip susitaikymas su šalies padalijimu. Tezė, kad Rytų Vokietija nesanti suvereni valstybė ir kad vien Vakarų Vokietija turinti teisę atstovauti Vokietijai (*Alleinvertretung*), smarkiai sukomplikavo Vokietijos padėtį, nes, kad ir ką teisininkai kalbėjo apie Vokietijos kaip vieningos valstybės juridinį tęstinumą, *de facto* dabar egzistavo dvi šalys, ir Vakarų Vokietijai vis sunkiau sekėsi įtikinti kitas valstybes, kad ignoruotų VDR. Hallsteino doktrina reiškė, kad Vakarų Vokietija daugelį metų negalėsianti turėti diplomatinių atstovų Rytų Europos sostinėse, nes komunistiniai režimai, suprantama, pripažįstą Rytų Berlyną. Be to, laikydamasi doktrinos netgi tuomet, kai ši liovėsi buvusi naudinga, Bona tapo įvairiausių šantažo atmainų objektu Azijoje, Afrikoje ir Artimuosiuose Rytuose. Hallsteino doktrinos oficialiai neatsisakyta, tik palengva liautasi ja remtis; Vakarų Vokietija buvo išskyrusi Sovietų Sąjungą nuo pat pradžių, o 1966 m. paskelbė norą užmegzti diplomatinius ryšius su visomis Rytų Europos šalimis.

Atsistatydinus Adenaueriui, Vokietijos Rytų politika ėmė pamažu keistis. Bona pradėjo skirti daugiau dėmesio santykiams su savo rytiniais kaimynais — „Krupp" ir kitų didžiųjų Vokietijos firmų atstovai dažnai lankėsi jų sostinėse, oficialios vokiečių prekybos atstovybės įsikūrė Prahoje, Bukarešte ir Budapešte. Buvo tiesiama daugybė tiltų, nors skeptikai ir tvirtino, kad prekyba negalinti atstoti aiškios politikos. Palengva keitėsi ir požiūris į Rytų Vokietiją — ryškėjo tendencija pripažinti ten *status quo*, padėti padaryti režimą žmogiškesnį. Kai kurie politikai siūlė į normalizavimą eiti „mažais žingsneliais", tikėdamiesi pasiekti permainų per laipsnišką santykių gerinimą (*Wandel durch Annäherung*), ir teigė, kad Vokietija turėtų sutelkti dėmesį į „liaudies demokratijas", nes kol kas maža vilties palenkti Sovietų Są-

jungą, kad ši pakeistų politiką Vokietijos atžvilgiu. Būta ir kitokio požiūrio — kad kelias į Rytų Europą vedąs per Maskvą ir kad visi mėginimai apeiti Sovietų Sąjungą pasmerkti žlugti.

Daugelį metų Bona buvo kritikuojama — ir nevisiškai be pagrindo — už Rytų politikos inertiškumą ir už nenorą komunistinės stovyklos atžvilgiu laikytis *détente* politikos. Galų gale įvyko permaina — 1967 m. Vokietija paskelbė laikanti negaliojančia 1938 m. Miuncheno sutartį ir pateikė įvairių pasiūlymų sumažinti tiek Vakarų, tiek Rytų ginkluotąsias pajėgas Vokietijoje. Be to, Bona pareiškė norą pasirašyti su Sovietų Sąjunga ir visomis kitomis Rytų Europos šalimis sutartį, kuria būtų atsisakoma grasinti ir naudoti jėgą (*Gewaltverzicht*). Toks politikos pokytis pasidarė įmanomas po to, kai daugiausia protestantų bažnyčių ir socialdemokratų pastangomis pačioje Vokietijoje pasikeitė politinis klimatas.

1967—1968 m. iniciatyva buvo šiltai sutikta Vakarų sostinėse, bet ne Maskvoje, Varšuvoje ar Rytų Berlyne. Ten Bonos veiksmai buvo pasmerkti kaip politinės agresijos aktas, didinantis tarptautinę įtampą; vėliau daug kam atrodė, kad ši iniciatyva paskatinusi sovietus įsiveržti į Čekoslovakiją.

Tai, kad Vakarų Vokietijos „atsivėrimas Rytams", kurio taip reikalavo jos sąjungininkai ir liberalieji sluoksniai šalies viduje, turėjo tokias neigiamas pasekmes, yra viena iš didžiųjų šių laikų istorijos ironijų. Jeigu Vakarų vokiečiai nebūtų šitiek ilgai vilkinę sprendimo pakeisti savo Rytų politiką, komunistinėms vyriausybėms būtų tekę ieškoti kitų, kur kas mažiau įtikimų pretekstų įsikišti į savo sąjungininkų reikalus.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje Berlynas buvo įtampos tarp Rytų ir Vakarų centras Europoje. Po Vokietijos padalijimo Vakarų Vokietija laikė jį viena iš savo *Länder*, nors jaunieji berlyniečiai ir neprivalėjo tarnauti Vokietijos kariuomenėje; taip pat buvo dar keletas svarbių išimčių, skirtų rusams nuraminti. Tuo tarpu Rytų Vokietija Berlyną traktavo kaip sovietų zonos dalį ir, pažeisdama jo kaip keturių didžiųjų valstybių valdomo miesto statusą, įkūrė jame savo sostinę. Nuo 1947 m. komunistai tvirtino, kad Vakarų valstybės neturinčios teisės laikyti Vakarų Berlyne savo įgulą, ir primygtinai reikalavo miesto demilitarizavimo bei neutralizavimo. 1958 metų lapkričio ultimatumu sovietai pareikalavo, kad būtų panaikintas Vaka-

rų Berlyno okupacinis statusas ir kad Vakarų valstybės besąlygiškai pripažintų Rytų Vokietijos vyriausybę. Kaip yra nurodęs Philip Windsor, tai nebuvo koks staigus sovietų politikos pasikeitimas; tada jie dar negrasino sudaryti atskirą taikos sutartį su Rytų Vokietija. Šį naują elementą Chruščiov įvedė vėliau, kai paaiškėjo, kad Vakarų sąjungininkai nelinkę daryti jokių didesnių nuolaidų.

Sovietų spaudimas, stiprėjęs nuo antrosios 1960 m. pusės, savo viršūnę pasiekė kitų metų vasarą. Liepos mėnesį kalbėdamas Maskvos karo akademijoje, Chruščiov paskelbė, kad, atsižvelgiant į didėjančią tarptautinę įtampą, sustabdomas sovietų ginkluotųjų pajėgų kiekybinės sudėties mažinimas, o karinis biudžetas padidinamas trečdaliu. Po keleto dienų susirinkusi NATO taryba aiškiai davė suprasti, kad Vakarai neužleisią savo pozicijų Berlyne; prancūzai bene griežčiausiai atsisakė svarstyti VDR pripažinimą. Rytų Vokietijos vadovas Ulbricht Vakarų sąjungininkams buvo pažadėjęs tam tikras garantijas, jei Vakarų Berlynas taptų neutralus, bet tuo pat metu pareiškė savo tėvynainiams, kad sudarydama atskirą taikos sutartį jo vyriausybė įgytų teisę valdyti ir Vakarų Berlyną. Liepos 16 dieną į Maskvą kaip prezidento Kennedžio asmeninis pasiuntinys atvyko John McCloy, buvęs amerikiečių vyriausiasis komisaras Vokietijoje, tačiau iš jo pokalbių su Chruščiovu neatsirado jokios vilties, kad pavyksią susitarti; italų bandymas derėtis irgi buvo ne ką sėkmingesnis. Tuomet, pirmąją rugpjūčio savaitę, Chruščiov nuo žodžių perėjo prie veiksmų. Varšuvos pakto šalių susitikime nutarta uždaryti sieną tarp Rytų ir Vakarų Berlyno. Tai buvo rizikingas žingsnis, bet sovietų vadovybė neabejotinai jautėsi priversta ką nors daryti — tiek ilgai reikalavusi išspręsti Berlyno problemą, ji galų gale turėjo žengti vienokį ar kitokį žingsnį. Juo labiau, kad Rytų Vokietija buvo atsidūrusi itin nemalonioje padėtyje. VDR turėjo būti socializmo laimėjimų pavyzdys visai Vokietijai, tuo tarpu, užuot viliojusi Vakarų vokiečius, ji kas savaitę prarasdavo ne vieną tūkstantį savo piliečių, kuriems laisvė (arba materialinė gerovė) buvo mielesnė. Per paskutinę 1961 metų liepos savaitę į Vakarų Berlyno priėmimo punktus kreipėsi dešimt tūkstančių pabėgėlių iš Rytų Vokietijos, per vieną dieną — 1961 m. rugpjūčio 7-ąją — užsiregistravo daugiau kaip du tūkstančiai. VDR tai nebuvo vien prestižo dalykas; nesustabdžius pabėgėlių srauto, galėjo būti suparalyžiuota visa Rytų Vokietijos ekonomika. Dviem skirtingom progom — 1961 metų bir-

želį ir liepą — Ulbricht vis dar tvirtino, kad Rytai visai neketiną uždaryti sienos tarp Rytų ir Vakarų Berlyno. Bet komunistinė vadovybė dabar buvo atsidūrusi savo pačios eskaluojamos Berlyno krizės nelaisvėje; juo labiau ji didino spaudimą, juo labiau didėjo pabėgėlių srautas, nes visi jautė, kad tai gali būti paskutinė galimybė pabėgti.

Rugpjūčio 13-osios naktį Rytų Vokietijos kariuomenės daliniai uždarė visus kelius iš Rytų į Vakarų Berlyną, ir per keletą dienų sovietų sektorius buvo atitvertas siena. Tai buvo keturių valstybių susitarimo, numatančio laisvą judėjimą po visas miesto dalis, pažeidimas, didžiai sukrėtęs Vakarų berlyniečius ir Vakarų vokiečius. Tuojau pat pasigirdo kvietimai imtis kontrpriemonių — nejaugi Vakarai liksią pasyvūs tokio baisaus tarptautinės teisės pažeidimo akivaizdoje? Sienos pastatymą pasmerkė JAV valstybės sekretorius Dean Rusk, kiti Vakarų politikai. Į Boną ir Berlyną buvo pasiųstas tuometinis JAV viceprezidentas Lyndon Johnson, kuris, mėgindamas nuraminti vokiečius, pareiškė, kad galų gale komunistai sužlugsią, nes jie stoja prieš istorijos jėgas. Tačiau vokiečių nepatenkino nuorodos į tolimą ateitį; pasklidus žinioms, kokiomis aplinkybėmis žuvo Rytų vokiečiai, norėję pereiti sieną, visuotinis susijaudinimas pasiekė apogėjų. Bet Vakarų valstybės nebuvo pasirengusios atsakomiesiems veiksmams; jos turėjo planus tik tam atvejui, jei sovietai ir Rytų vokiečiai užimtų visą miestą, o ne atkirstų rytinę jo dalį. Pagal Vakarų koncepciją, Rytų Berlynas buvo sovietų įtakos sferos dalis, kurioje komunistai galėjo elgtis kaip išmanydami. Vakarai nenorėjo rizikuoti ir stoti į karinę konfrontaciją; tik po keleto dienų, susidūrę su naujomis grėsmėmis, tokiomis kaip trukdymai oro transportui ir amerikiečių patruliams Rytų Berlyne, jie sureagavo kiek griežčiau — pareiškė, kad pasipriešinsią bet kokiam agresijos aktui. Chruščiov su Ulbrichtu nutarė nebegilinti krizės; kuriam laikui jie atsisakė atskiros taikos sutarties idėjos ir leido įtampai pamažu atslūgti.

Komunistų vadovai krizės išdavomis turėjo būti patenkinti. Jie nepasiekė visko, ko norėjo, tačiau sienos pastatymas labai padėjo konsoliduoti Rytų Vokietijos režimą. Vargu ar jie laukė, kad kas nors patikėtų oficialiu Rytų Berlyno paaiškinimu (jog sieną teko pastatyti, kad iš Vakarų nesiskverbtų diversantai), o propagandiniu požiūriu siena irgi neteikė garbės Ulbrichto režimui, tačiau ilgalaikė politinė nauda buvo nemaža. Nutrūko pabėgėlių srautas; tik keletas drąsuolių, rizikuo-

dami gyvybe, sugebėjo pereiti į Vakarų Berlyną po rugpjūčio 13 dienos. Rytų Vokietijos valdžia įveikė ekonomines problemas, sukeltas masiško bėgimo į Vakarus, ir ėmė kur kas labiau pasitikėti savimi. Tuo tarpu Vakarų Vokietijoje buvo paskleista abejonė Vakarų partneriais: jei Amerika nepajėgė pasipriešinti sovietų akibrokštui Berlyne, ar ji norėsianti ginti Vakarų Vokietiją nuo totalinio užpuolimo? Lapkričio mėnesio kalboje prezidentas Kennedy pakartojo remiąs Vokietijų susijungimą apsisprendimo pagrindu; lankydamasis Berlyne, jis sulaukė ovacijų pasakęs: „Mes visi esame berlyniečiai." Tačiau pasitikėjimas Amerika buvo pakirstas, ir ne vienas vokietis vis dažniau susimąstydavo apie golizmo privalumus.

LA FRANCE SEULE

Antrą kartą generolas de Gaulle atėjo į valdžią 1958 m., ir netrukus paaiškėjo, kad jis turi savą Europos koncepciją, dėl kurios nelinkęs leistis į kompromisus. Generolą, niekada nebuvusį „anglosaksų" gerbėju, buvo labai įžeidęs jų elgesys su juo karo metais. Būdamas išdidus žmogus, jis nepamiršo tos paniekos ir nepagarbos — tikros ir įsivaizduotos, kurią tada patyrė. Bet visa tai, suprantama, buvo ne vien asmeninis apmaudas; de Gaulle atkakliai gynė Prancūzijos interesus ir tikėjo, kad tarp jo šalies ir Britanijos su Amerika esama mažai bendrumo. Jo tarptautinės politikos koncepcija iš esmės rėmėsi XVIII amžiaus idėjomis; ideologija joje bemaž nevaidino jokio vaidmens. Dėl šios priežasties jam nedarė didelio įspūdžio tariama sovietų grėsmė, o Atlanto ar Europos vienybė neatrodė tokia būtina kaip kitiems jo amžininkams. Toks požiūris intrigavo jau vien tuo, kad skyrėsi nuo visų kitų, ir daugelis užsieniečių gėrėjosi absoliučia generolo savikliova šiame abejonių kupiname pasaulyje, jo olimpine ramybe, didinga laikysena. Jo pažiūros į daugelį dalykų buvo tokios senamadiškos, kad retsykiais atrodydavo ultramodernios. Dėl tuometinės Europos negerovių de Gaulle daugiausiai kaltino Jaltos ir Potsdamo sprendimus — iš dalies todėl, kad Prancūzija ten nedalyvavo, iš dalies dėl to, kad tos konferencijos įamžino Europos padalijimą į du nelanksčius karinius blokus ir dviejų Europai nepriklausančių supervalstybių kišimąsi į jos reikalus. Jis nepalaikė mėginimų politiškai suvienyti Europą, iš pradžių priešinosi ir Bendrajai rinkai. Eurokratų projektus jis laikė fantazijos polėkiu, primenančiu „Tūks-

tančio ir vienos nakties" pasakas, o jų darbą Europos federacijos labui lygino su pastangomis sukurti volapiuką — dirbtinę kalbą. Vėliau jis ėmė kitaip žiūrėti į ekonominį bendradarbiavimą, davusį didžiulę naudą visoms Europos šalims, o Prancūzijai — bene didžiausią. Tačiau de Gaulle nenorėjo dalyvauti jokiuose politinio ir karinio vienijimosi planuose.

De Gaullio nesutarimai su amerikiečiais išryškėjo po to, kai jis, vėl tapęs Respublikos prezidentu, susitiko su JAV valstybės sekretoriumi Dullesu. Tai buvo daugiau negu paprastas ginčas, kokios linijos laikytis; tai buvo esminis konfliktas. Amerikiečiai traktavo Prancūziją kaip didžiąją Europos valstybę, kaip Vokietiją ar Italiją, o de Gaullio požiūriu, Prancūzijos vieta buvo tarp didžiųjų pasaulio valstybių. Akcentuodamas savo nesutikimą su amerikiečiais ir pabrėždamas Prancūzijos nepriklausomumą, 1959 metų kovo mėnesį de Gaulle davė nurodymus atitraukti iš NATO Viduržemio jūros pajėgų visus prancūzų karo laivyno dalinius, kurie buvo joms priskirti. Kadangi tų dalinių nebuvo daug, toks žingsnis didelių pasekmių neturėjo; kaip ir daugeliu kitų atvejų, de Gaulliui buvo svarbiausia pats gestas. Jo poelgis taip pat davė pradžią naujam stiliui, kurio jis dažnai laikydavosi vėlesniais metais. De Gaulle prieštaravo amerikiečių kuriamiems Europos gynybos planams iš dalies dėl to, kad abejojo Vašingtono, kaip neturinčio patyrimo ir vizijos, sugebėjimu vadovauti sąjungai, taip pat dėl to, kad Amerikos nacionaliniai interesai nesutapo su Europos interesais. De Gaulle numatė kai kurias iš esminių baimės balanso problemų: niekas negali žinoti, kada ir kaip viena ar kita didžioji branduolinė valstybė panaudosianti savo ginklą. Šeštajam dešimtmečiui einant į pabaigą atrodė, kad visos idėjos dėl Prancūzijos ir Europos gynybos, netgi dėl trečiojo pasaulinio karo, laikytos esminėmis kuriant NATO, jau pasenо. Laisvojo pasaulio susitelkimas, abipusiai Europos ir Jungtinių Valstijų įsipareigojimai tik tuomet galėtų laiduoti Europos saugumą, jei (pasak de Gaullio) Senajame pasaulyje atsirastų „galios ir gerovės bastionas, tokio pat lygio, kokio Naujajame pasaulyje yra Jungtinės Valstijos".

De Gaulle kalbėjo apie realią dilemą. Jo pareikštos abejonės dėl Amerikos įsipareigojimų Europai buvo realios — kaip ir būtinybė stiprinti senojo žemyno galias apsiginti pačiam. Deja, de Gaulle mažai prie to prisidėjo; atvirkščiai, jis, regis, buvo pasiryžęs sabotuoti visas

tokias pastangas. Europa, jo supratimu, apimanti tiek Vakarų, tiek Rytų Europą („Europa iki Uralo"), nes Europos šalys, nepaisant visų ideologijos skirtumų, vienos su kitomis turinčios daugiau bendra negu su Amerika ir Rusija; Anglija kada nors irgi galbūt tapsianti Europos dalimi, bet tokios kaip dabar jos dar negalima priimti. Šis didingas planas, deja, buvo pasmerktas žlugti, nes ignoravo septintojo dešimtmečio jėgų realijas. De Gaullio galva, Europa turėjo tapti apylaisve nepriklausomų valstybių federacija („*L'Europe des patries*", kaip jį klaidingai cituodavo*); bandymus įsteigti viršnacionalinę „aukščiausiąją valdžią", veikiančią pagal daugumos sprendimus, jis laikė per ankstyvais, jei ne utopiškais; suvereni valstybė jam tebebuvo pagrindinis vienetas, neturintis atsisakyti savo prerogatyvų. Todėl jis reikalavo, kad Prancūzija įsitaisytų branduolinę atgrasymo priemonę, nors ir menką, ir niekino britus už tai, kad šie 1963 m. Nasau mieste iš esmės atsisakė savos.

De Gaullio Europos politika buvo grindžiama glaudžiu bendradarbiavimu su Vokietija. Jis padėjo Vokietijai laikytis prieš sovietų ir Rytų Europos spaudimą, tačiau tikėjosi, kad vokiečiai mainais pritarsią jo Europos ateities projektams. Su kitomis Bendrosios rinkos šalimis jis bemaž nesiteikdavo konsultuotis; naująją Europą jis įsivaizdavo ant Paryžiaus—Bonos ašies; Vakarų Vokietija turėjo užimti jai prideramą antrą vietą. Tuo jis vargu ar galėjo pelnyti daugumos europiečių simpatijas. Prancūzijos gynybos politika rėmėsi teisinga prielaida, kad be branduolinio ginklo negali būti realios nepriklausomybės, juo labiau didžiosios valstybės statuso. Todėl de Gaulliui reikėjo savos *force de frappe*, ir jis atkakliai jos siekė, nepaisydamas didelio pasipriešinimo šalies viduje ir Vašingtono atsisakymo jam padėti. Jis stengėsi įgyvendinti šį projektą, nors jo kaina buvo didžiulė, o karinė vertė — gana menka.

De Gaulle piestu stojo prieš Amerikos septintąjį dešimtmetį puoselėtus politinius ir karinius planus. Jis laikė juos bemaž neužmaskuotais bandymais pajungti Europą ir buvo tvirtai pasiryžęs netapti Amerikos satelitu. Amerika, žinoma, kalbėjo apie partnerystę, bet niekada aiškiai jos neapibrėžė. Jungtinės Valstijos tik kepė puszalius projek-

---

* Tėvynių Europa (*pranc.*). Iš tikrųjų šiuos žodžius 1959 m. pasakė Michel Debré, pradėdamas eiti ministro pirmininko pareigas. (*Vert. past.*)

tus, panašius į nelemtąjį planą sukurti MLF — daugiašales mišriai valdomas jūrų branduolines pajėgas, — viršnacionalinį, taigi, de Gaullio akimis žiūrint, dirbtinį darinį. Prancūzijos užsienio politika juo toliau, juo labiau linko į neutralumą. 1965 m. Prancūzija išstojo iš SEATO (NATO atitikmens Pietryčių Azijoje) ir liovėsi dalyvauti NATO manevruose Europoje. 1966 metų kovą de Gaulle paskelbė, kad prancūzų pajėgos atšaukiamos iš NATO, prancūzų karininkai — iš jos vadovybės, taigi organizacijos būstinę teko perkelti iš Paryžiaus į Briuselį. NATO, jo nuomone, turėjo likti, bet Prancūzijos veikla joje turėjo būti pristabdyta. Prancūzijai taip pademonstravus savo nepriklausomybę nuo Amerikos, labai pakilo jos prestižas neprisijungusiose šalyse, ir 1966 metų birželį de Gaulle buvo širdingai priimtas Sovietų Sąjungoje. Iki tol sovietų vadovai su neslepiamu priešiškumu žiūrėjo į Paryžiaus—Bonos ašį. 1966 metų gruodį Kosygin atvyko atsakomojo vizito, ir taip pat buvo šiltai sutiktas, skambėjo daugybė draugystės pareiškimų. Bet, kaip ir pranašavo kai kurie de Gaullio kritikai, naujai įgytas prestižas buvo tuščiaviduris. Pasibaigus banketams, kalboms, iškilmėms ir ceremonijoms, pasirodė, kad, išskyrus keletą smulkių kultūrinių ir ekonominių sutarčių, pasigirti nelabai būta kuo. De Gaulle, pasak vieno iš jo kritikų, buvo pamėgęs žaisti pokerį be kortų. Daugeliui jo iniciatyvų trūko realumo; visa jo politika rėmėsi prielaida, kad egzistuojanti stabili jėgų pusiausvyra ir kad Prancūzija prireikus bus apginta Vakarų sąjungininkų. Jis sąmoningai ignoravo akivaizdų dalyką, kad iš jėgų pusiausvyros mažai kas būtų likę, jei ir kitos Vakarų šalys būtų panašiai dariusios.

Oficialusis Vašingtonas stebėtinai kantriai žiūrėjo į de Gaullio pastangas sumažinti Amerikos įtaką pasaulyje ir į Prancūzijos išpuolius prieš Amerikos monetarinę politiką ir dolerį. Tokia golistų opozicija padėjo atkreipti dėmesį į silpniausias Amerikos didžiosios strategijos vietas. Kai kurie prancūzų siūlymai dėl svetimų kariuomenių išvedimo iš Europos buvo verti dėmesio, o generolo požiūris į pasaulinę politiką, kad ir koks keistas bei senamadiškas, turėjo nuoseklumo ir kartais didingumo; už tai jį gerbė net aršiausi jo priešai. Tačiau jokios realios alternatyvos jis nepateikė, nes pervertino Prancūzijos galią ir Europos pajėgumą apsiginti be Amerikos pagalbos. Atpildas atėjo 1968 m. vasarą, kai studentų maištas atskleidė golistų valdžios trapumą. Vidaus neramumų sukeltas netikrumas vos nesužlugdė fran-

ko; monetarinė krizė parodė, kad Prancūzijai skubiai reikia didelės užsienio pagalbos, pirmiausiai iš Vakarų Vokietijos ir Jungtinių Valstijų. O po sovietų invazijos į Čekoslovakiją ir jėgų balanso pokyčių Viduržemio jūroje galutinai paaiškėjo, kad Prancūzijos užsienio ir gynybos politika buvo grindžiama klaidingomis prielaidomis.

EUROPOS BENDRADARBIAVIMAS: NAUJOS INICIATYVOS

Bandymai sukurti viršnacionalinę Europos politinę valdžią 1954 metais žlugo; Prancūzija tuo metu buvo užsiėmusi Vietnamo karu, o kitos šalys, ne itin troško atsižadėti suverenumo. Tautinės valstybės tikrovė pasirodė esanti stipresnė už abstrakčią vieningos Europos idėją. Tačiau pastangų įkurti Europoje Bendrąją rinką ir laisvos prekybos zoną nebuvo atsisakyta. 1958 m. sausio 1-ąją Vakarų Vokietija, Italija, Prancūzija ir Beniliuksas sutelktinai įkūrė Europos Bendriją. Per pirmąjį jos egzistavimo dešimtmetį svarbiausios Šešetui iškilusios problemos buvo tokios: priimti ar nepriimti kitas Europos šalis, nedalyvavusias steigiant Bendriją, kiek veikimo laisvės suteikti Bendrosios rinkos administracijai, kuriai tuo metu vadovavo profesorius Walter Hallstein iš Vakarų Vokietijos. Du pagrindiniai Bendrijos sprendžiamieji organai buvo Ministrų taryba ir Komisija. Pirmoji susidėjo iš atitinkamų šalių užsienio reikalų ministrų, atstovaujančių nacionaliniams interesams, ir laikėsi balsavimo sistemos, pagal kurią didelėms šalims teko daugiau balsų negu mažoms. Tuo tarpu Komisija buvo sudaryta nekintamu, viršnacionaliniu pagrindu — eurokratai čia atstovavo bendriems organizacijos interesams.

Komisijos egzistavimas ir jos galios didžiai erzino de Gaullį; suverenių teisių išsižadėjimas jam reiškė pavojingą nukrypimą nuo „tėvynių Europos“ koncepcijos. De Gaullio požiūrio iš dalies laikėsi ir profesorius Erhard, Adenauerio įpėdinis, kuris, nors ir pritarė glaudžiam Europos bendradarbiavimui, taip pat kritiškai vertino Komisijos mėginimus išplėsti savo įtakos sferą. 1965 m. de Gaulle forsavo

atomazgą; tuo metu Bendrija buvo panirusi į sunkias derybas dėl žemės ūkio politikos. Prancūzija nepriėmė Komisijos parengtų siūlymų ir netikėtai pateikė ultimatumą: jei per tam tikrą laiką nebus rastas jai priimtinas sprendimas, Prancūzija pasitrauksianti ir boikotuosianti tolesnius Bendrijos posėdžius. Nors svarstytas klausimas — žemės ūkio finansavimas — Prancūzijai buvo neabejotinai svarbus, tačiau tikrasis de Gaullio tikslas buvo neleisti toliau stiprėti Komisijai ir užkirsti kelią partneriams balsų dauguma įveikti Prancūziją. Spaudos konferencijoje jis labai aiškiai išdėstė savo poziciją: pasirašant Romos sutartį, Prancūzija buvusi silpna, jos partneriai tuo pasinaudoję, tad padaryta tam tikrų klaidų, kurias būtina ištaisyti. Suprantama, Prancūzija ne vienintelė iš Šešeto kovojo už savo nacionalinius interesus, bet jokia kita šalis to nedarė taip atkakliai ir tiek mažai atsižvelgdama į partnerius. De Gaulle laikėsi grynai utilitarinio požiūrio; jam visada svarbiausia buvo tai, kiek naudos Prancūzija gausianti iš bendradarbiavimo su Bendrija. Prancūzijos partnerių kantrybė baigė sekti; juos pernelyg dažnai pykdė išdidi de Gaullio laikysena, ir jie neketino priimti Prancūzijos ultimatumo. Net ir vokiečiai turėjo jam rimtų priekaištų; jų delegacijai tuo metu vadovavo užsienio reikalų ministras Schroeder, ne pats didžiausias de Gaullio gerbėjas. Prancūzijai iškilo pavojus, kad dauguma, pasinaudodama jos nebuvimu, pakviesianti Britaniją užimti laisvą vietą. Tada de Gaulle nusprendė leistis į kompromisą, ir prancūzų delegatai sugrįžo į Briuselį. Jiems teko padaryti keletą nuolaidų, bet pavyko susilpninti Komisiją ir pakeisti jėgų pusiausvyrą Bendrijos viduje — ateityje visus svarbiausius klausimus turėjo spręsti užsienio reikalų ministrai. Pavojingas polinkis į viršnacionalumą vėl buvo sustabdytas.

Ekonominė Bendrijos sėkmė privertė jos kritikus pakeisti savo požiūrį. Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos vadovai iš pradžių tvirtino, kad Bendroji rinka pasmerkta žlugti dėl negailestingos kapitalistinių šalių konkurencijos, kurią prieš daugelį metų aprašė Lenin. Bendrajai rinkai pasiekus laimėjimų, šią tezę reikėjo pakoreguoti, ir komunistų teoretikai netrukus atrado naują paaiškinimą — kolektyviniai neokapitalizmo interesai esą stipresni už jo sudėtinių dalių skaidymosi tendencijas.

Tos Europos šalys, kurios buvo paliktos arba laikėsi nuošalyje, kai buvo kuriama Bendroji rinka, irgi keitė savo požiūrį. EFTA, Eu-

ropos laisvosios prekybos asociacija, įkurta 1960 metų vasarą, siekė kur kas smulkesnių ir siauresnių tikslų negu Bendrija; antai ji nesistengė koordinuoti savo narių užsienio prekybos, neketino laikytis bendros ekonominės, finansinės ir socialinės politikos. Praleidusi galimybę perimti iniciatyvą kuriant Europos Bendrąją rinką šeštojo dešimtmečio pradžioje, Britanija nenoromis priėjo prie išvados, kad EFTA tegalinti būti tarpinė stotelė kelyje į glaudesnę integraciją. 1961 metų liepą Macmillano vyriausybė pareiškė norą pradėti derybas su Šešetu dėl stojimo į Bendrąją rinką. Netrukus Britanija drauge su Švedija, Šveicarija ir Austrija oficialiai pasiprašė priimama. Pirmuoju pokario dešimtmečiu dauguma leiboristų partijos lyderių buvo įsitikinę, kad Romos sutartis tėra paprasčiausias prekybos susitarimas, kuriuo siekiama užkirsti kelią socialistinėms pakraipoms žemyne, o daugumą konservatorių (kaip ir generolą de Gaullį) piktino jos politinės implikacijos — tai, kad ji ateityje turėsianti tapti viršnacionaline politine institucija, kurioje Britanijai tektų atsisakyti dalies suverenumo. Anglams būtų buvę nepakenčiama, kad užsieniečiai turėtų lemiamą žodį formuojant Britanijos vidaus ir užsienio politiką. Bet politinė ir ekonominė atmosfera palengva keitėsi. Britanijos vaidmuo pokario pasaulyje akivaizdžiai mažėjo, vis silpnėjo jos ryšiai su Sandrauga, ir ne vienas britų valstybės veikėjas ėmė žavėtis Europos idėja. Žinoma, šis entuziazmas nebuvo visiškai nesavanaudiškas; labiausiai viliojo ekonominė Šešeto sėkmė, įtikinusi daugelį, kad platesniame Europos kontekste Britanijai būsią lengviau įveikti savo sunkumus. Tačiau tiesa ir tai, kad Britanija, kaip lankydamasis Paryžiuje Macmillan pasakė de Gaulliui, dabar buvo neabejotinai pasikeitusi ir savo ateitį siejo su Europa. Iškilo ir nemažų kliuvinių: Britanija norėjo garantijų, apsaugančių jos ypatingus interesus, tokius kaip žemės ūkis ir ryšiai su Sandraugos šalimis (ypač Kanada, Australija ir Naująja Zelandija), be to, reikėjo pagalvoti apie EFTA ateitį. Britanija nenorėjo palikti Septyneto nesusitarusi dėl kitų EFTA narių, irgi norinčių dėtis prie Bendrosios rinkos. Britų atstovai leido suprasti, kad jie nesiūlą iš pagrindų keisti Romos sutartį. Vis dėlto jie padarė klaidą, kad kėlė savo sąlygas; būtų buvę išmintingiau prašytis į Bendriją be jokių išankstinių sąlygų ir jau iš vidaus veikti Bendrosios rinkos politiką. Tiesa, turint omenyje prancūzų priešinimąsi, nelabai panašu, kad jie būtų buvę priimti ir tokiu atveju. Derybos tęsėsi ilgai

ir galų gale nutrūko po garsiosios de Gaullio spaudos konferencijos 1963 metų sausį, kurioje jis pareiškė, kad Britanija dar nepasirengusi įstoti į Bendriją. Šis pareiškimas smarkiai suerzino kitus Bendrijos narius, kurie buvo nusiteikę palankiau ir su kuriais prancūzai nepasitarė. De Gaulle iš pradžių nesipriešino britų prašymui, nes nemanė, kad Britanija rimtai ketinanti stoti į Bendriją. Tik suvokęs, kad nuotaikos Londone iš tikrųjų pasikeitusios, jis atvirai pasipriešino britų iniciatyvai. Svarbiausias jo argumentas buvo tas, kad savo tradicijomis ir politiniais bei ekonominiais interesais Britanija nesanti tikra Europos dalis. Generolas Europą matė iš esmės karolingišką; jis nepasitikėjo šalimi, kuri, jo supratimu, buvo pernelyg artima Jungtinėms Valstijoms, kone amerikiečių „Trojos arklys". Bendriją de Gaulle norėjo išlaikyti nedidelę; žodžiai „tarpusavio priklausomybė" ir „integracija" jam buvo beprasmiai. Kada nors, kalbėjo jis, Europa tapsianti griežta konfederacija, bet kol kas jis kiek įmanydamas stengėsi žlugdyti federacines pastangas. Ko gero, de Gaullį jaudino ne tai, kad Britanija turinti kitokias kultūrines tradicijas ar politinius interesus, o tai, kad ji būtų tapusi rimta Prancūzijos varžove dėl vadovavimo Bendrijai.

Visi kiti Bendrosios rinkos nariai palankiai žiūrėjo į Britanijos priėmimą, tačiau buvo bejėgiai prieš prancūzų veto. Erhard, Schroeder ir Brandt nelaikė Prancūzijos ir Vokietijos sajungos aukščiausiu tikslu, bet jie negalėjo ar nenorėjo stoti prieš de Gaullį. Nors Adenauer su Kiesingeriu buvo frankofilai, jie irgi turėjo abejonių dėl de Gaullio politikos ir būtų teikę pirmenybę Bendrijai, į kurią įeitų ir Britanija. Tačiau, prancūzams pareiškus ultimatumą, jie nusileido, nes neįsivaizdavo Europos be Prancūzijos.

1966—1967 m. ministras pirmininkas Wilson dar sykį pabandė pralaužti ledus, prašydamas priimti be jokių išankstinių sąlygų. Bet leiboristų vyriausybei sekėsi ne ką geriau negu jos pirmtakams konservatoriams — generolas nenusileido. Tada, mėgindama apeiti prancūzų pasipriešinimą, Britanija ėmė siūlyti, tiesa, be didelio pasisekimo, įvairius kitus projektus, tokius kaip technologinė sąjunga ar nauja Europos gynybos koncepcija. Tuo tarpu žemyno „europiečiai" svarstė, kaip pasiekti glaudesnės politinės sąjungos: Jeano Monnet Europos veiklos komitetas ir Belgijos užsienio reikalų ministras Spaak pateikė įvairiausių planų; kitus planus rengė oficialios ir pusiau ofi-

cialios Vokietijos ir Prancūzijos organizacijos (pavyzdžiui, Fouchet komitetas). Tačiau visos pastangos suraišioti 1954 m. nutrūkusius siūlus buvo bergždžios; po ilgų ir nevaisingų diskusijų tie projektai atsidūrė lentynoje.

Atsakomybė už tai, kad Vakarų Europa, nepaisant stebuklingo ekonominio atgimimo, liko politiškai bejėgė, didžiąja dalimi tenka žmogui iš Eliziejaus rūmų, jo neapsakomai tuštybei ir didingų gestų politikai, jo norui priskirti savo šaliai vaidmenį, gerokai viršijantį jos tikrąją galią. Tik po to, kai jis pasitraukė iš politinės scenos (1970—1971), pasidarė įmanoma žengti naujus žingsnius į didesnę Vakarų Europos vienybę.

KUBOS KRIZĖ

Kubos krizė buvo takoskyra, paženklinusi ūmiosios Šaltojo karo fazės pabaigą ir atvėrusi naują *détente* erą. Nėra visiškai aišku, kas pastūmėjo Chruščiovą 1962 metų vasarą įkurdinti Kuboje raketų bazes. Nepanašu, kad jos buvo skirtos atgrasinti Ameriką nuo invazijos į Kubą. Galbūt sovietų vadovai ketino panaudoti bazes derėdamiesi su amerikiečiais; galbūt Chruščiov tikėjosi už jų išgabenimą gauti nemažą kainą — tarkime, Amerikos pasitraukimą iš Berlyno ar bent iš Turkijos. Spalio 14 dieną Vašingtonas gavo tvirtų įrodymų, kad statomos paleidimo aikštelės, ir spalio 22 dieną prezidentas Kennedy paskelbė savo pirmą pareiškimą. Pasak vieno tuometinio sovietų apžvalgininko, tai buvo pati grėsmingiausia savaitė po Antrojo pasaulinio karo; ji pasibaigė sovietų pralaimėjimu, Chruščiovo, kuris buvo asmeniškai atsakingas už tai, ką netgi kinų kietakakčiai pavadino pavojingu elgesiu, nesėkme. Maskva aiškiai nebuvo įvertinusi Amerikos ryžto; krizė atskleidė sovietų vadovams amerikiečių ginklų sistemų pranašumą ir privertė persvarstyti savo strategiją. Rusijai aiškiai reikėjo atokvėpio, kad pasivytų Ameriką pagal tarpžemyninių balistinių raketų kiekį, be to, ji turėjo padidinti savo strateginį judrumą. Sovietų vadovams taip pat reikėjo peržiūrėti savo politiką Kinijos atžvilgiu — kinų atakos dabar jau nebeapsiribojo vien kai kuriais sovietų politikos aspektais ir buvo kur kas įnirtingesnės negu bet kokie Vakarų užsipuolimai. 1964 metų rugpjūtį kalbėdamasis su japonų socialistais Mao paskelbė, kad sovietų režimas esąs imperialistinis, kad sovietai yra aneksavę dalį Rumunijos, Lenkijos ir Rytų Vo-

kietijos ir išvarę iš ten vietinius gyventojus. Mao sakėsi kol kas nenorįs kelti Mongolijos klausimo, bet teisingumas reikalaująs, kad Maskva nedelsdama grąžintų Japonijai Kurilų salas. Kitaip tariant, savo priešiškumu Sovietų Sąjungai draugai kinai smarkiai pranoko poną Dullesą.

Tarp abiejų supervalstybių būta įdomių panašumų — Amerika buvo įklimpusi Vietname, negalėdama įveikti kur kas silpnesnio priešininko, o Sovietų Sąjunga atrodė bejėgė sustabdyti komunistinio bloko byrėjimą. Nors ir būdamos pranašesnės tiek kariškai, tiek ekonomiškai, jos abi, regis, nepajėgė primesti savo valios išcentriškai nusiteikusiems sąjungininkams Europoje. Kaip parodė vėlesni įvykiai, simetrija buvo apgaulinga, bet tuo metu Vakaruose mažai kas tai suprato. Vakarų Europai lyg ir negrėsė joks karinis pavojus, o Sovietų Sąjunga aiškiai buvo netekusi vilties, kad Vakarų komunistų partijos artimiausioje ateityje paimsiančios valdžią. 1964 metų spalį buvo nuverstas Chruščiov, tačiau jo įpėdiniai atrodė pasiryžę tęsti iš esmės tokią pat užsienio politiką. Prancūzija kiekviena proga stengėsi pabrėžti, kad jos ir kitų didžiųjų Vakarų valstybių interesai vis labiau nesutampą. Mažėjant sovietų grėsmei, generolas de Gaulle nusprendė, kad klostosi naujas Europos jėgų balansas — netrukus Vakarų Europa viena galėsianti būti atsvara Sovietų Sąjungai.

Panašios separatistinės nuotaikos plito ir kitose Europos šalyse; galiausiai prasidėjo bendra NATO krizė. Amerikos strategijos planuotojai, vis kaitaliojantys požiūrį į atgrasymo ir lankstaus atsako politiką, susidūrė su didėjančiu Europos skeptiškumu. Amerika norėjo išvesti iš Europos dalį savo kariuomenės, todėl ragino Europos vyriausybes pagerinti savo mobilizacijos sistemą ir sustiprinti įprastines pajėgas. Tiems europiečiams, kurie norėjo atsikratyti Amerikos bazių, bet vis dėlto pageidavo, kad Amerika dengtų lyg skėtis užpuolimo atveju, regis, nė kiek nerūpėjo, kad NATO gali smarkiai susilpnėti ar net visai suirti, tačiau tuo pat metu jie nebuvo linkę didinti savo pačių gynybos išlaidų — tiesą sakant, jie norėjo nušauti du zuikius. Vietnamo karas, buvęs nepopuliarus Europoje nuo pat pradžių, toliau darėsi vis nepopuliaresnis; jis padėjo susitelkti jaunosios kartos opozicinėms jėgoms.

NATO susilpnėjimas džiugino sovietus, tačiau to susilpnėjimo pasekmės komunistinei Europai — toli gražu ne. Įvykiai trečiajame pa-

saulyje irgi neteikė daug vilčių. 1966 m. Ganoje buvo nuverstas Kwame Nkrumah, vienas iš didžiausių Maskvos draugų Afrikoje. Bemaž išnyko komunizmas Indonezijoje, didelį pralaimėjimą 1967 m. patyrė Egiptas ir Sirija, Maskvos sąjungininkai Artimuosiuose Rytuose. Graikijoje kurį tarpą pasilaikė revoliucinė situacija, bet, kairiesiems nespėjus ja pasinaudoti, dešinieji įvedė karinę diktatūrą. Vertinant atskirai, šie įvykiai nebuvo itin svarbūs; žvelgiant plačiau, jie atrodė kaip grėsmingas globalinės jėgų pusiausvyros poslinkis — „imperializmas", regis, visur pradėjo puolimą prieš komunistus. Rusijos viduje pamažu vyko permainos: Chruščiovo stilius erzino jo kolegas, tai pagreitino jo nuvertimą, tačiau būta nesutarimų ir dėl politinio kurso. Jų manymu, Chruščiov buvo nuėjęs per toli „pataikaudamas" Vakarams; jau vėliau, prieš pat nuvertimą jis, rodos, netgi buvo sumanęs sandėrį su Vakarų Vokietija. Jis nepakankamai rėmė sovietų kariuomenės vadovybės planus, todėl tokios politikos Chruščiovą nuvertus irgi atsisakyta. Išlaidos gynybai po 1965 m. gerokai išaugo. Palengva nutrūko destalinizacija, sugriežtėjo kontrolė. Tai savo ruožtu tiesiogiai atsiliepė sovietų užsienio politikai, nes kieta vidaus politika negalėjo nepaveikti Rusijos santykių su pasauliu — ne dėl to, kad sovietų vadovai būtų buvę ideologinės senienos, o todėl, kad (pasak Richardo Lowenthalio) nepasitikėjimas, su kuriuo despotiškas režimas žvelgia į savo pavaldinius, neišvengiamai persikelia ir į išorę, trukdydamas spręsti svarbiausius ginčytinus klausimus ir rasti režimo vietą pasaulyje.

Détente metais vykusi diskusija dėl karinės politikos atskleidė iškilusias Kremliui problemas. Siekti strateginio pariteto ir galiausiai aplenkti Ameriką ir toliau liko aukščiausiu sovietų tikslu — šiuo atžvilgiu jie neblogai išnaudojo *détente* laikotarpį. Bet drauge Maskva vis aiškiau matė, kad mokslo ir technologijos revoliucija reikalauja persvarstyti karo kaip politikos instrumento sampratą. Sovietų vadovai, pasak jų oponentų Kinijoje, buvo nutolę nuo Lenino (ir Clausewitzo) mokymo, kad karas esąs politikos tąsa; branduolinio karo baimė juos „suminkštinusi" ir pastūmėjusi į „kapituliantiškumą" Vakarų atžvilgiu. Žinoma, sovietų vadovai norėjo išvengti didelio karinio konflikto pavojų, be to, jie suprato, kad maži karai lengvai išsiplečią į didelius. Šia prasme *détente* sovietams nebuvo vien laikinas taktinis atsitraukimas siekiant pasivyti Amerikos branduolinį pajėgumą; esmi-

nė rimto konflikto dilema, matyt, būtų išlikusi net ir tuomet, jei Sovietų Sąjunga būtų susilyginusi su Amerika ir įgijusi prieš ją karinį pranašumą.

Brežnev ir Kosygin sutiko su karinių lobistų teigimu, kad Chruščiovo laikais nesirūpinta visapusiškai stiprinti ginkluotąsias pajėgas, ir nusprendė perskirstyti lėšas. 1966 m. sovietų karinis biudžetas padidėjo 5 procentais, po metų — 8 procentais. Tai paskelbtieji skaičiai, tačiau esama pagrindo manyti, kad iš tikrųjų padidinta daugiau. 1965—1966 m. rytinėje Viduržemio jūros dalyje sovietai įkurdino nedidelį laivyną ir vėliau jį po truputį plėtė. Šiuos veiksmus sovietų vadovai teisino blogėjančia padėtimi pasaulyje ir vis agresyvėjančiu „imperializmo" pobūdžiu. Europos komunistų partijų susitikime Karlovy Varuose, Čekoslovakijoje, karingai nuskambėjo rezoliucijos, apibūdinančios Jungtines Valstijas kaip pačią agresyviausią imperialistinę valstybę, siekiančią įsiviešpatauti visame pasaulyje. Amerikos bazių iškraustymas iš Europos ir Šeštojo Amerikos laivyno — iš Viduržemio jūros jose nurodyti kaip labiausiai neatidėliotini tikslai politinėje srityje. Tuo pat metu Sovietų Sąjunga pradėjo vajų už naują Europos kolektyvinio saugumo sistemą. Ji siūlė pripažinti teritorinį *status quo* Europoje ir pakeisti NATO bei Varšuvos paktą visuotine saugumo sistema, kurią garantuotų visos Europos valstybės, Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos. Vakarų požiūriu, šis planas turėjo keletą rimtų trūkumų; į jį, pavyzdžiui, neįėjo dvišalės sutartys tarp komunistinių valstybių, taigi sovietų kariuomenė būtų galėjusi likti prie Elbės, tuo tarpu, paleidus NATO, amerikiečiams būtų tekę pasitraukti iš Europos. Toks planas būtų oficialiai įtvirtinęs sovietų hegemoniją Europoje. Vis dėlto kai kurios Vakarų Europos vyriausybės sutiko svarstyti sovietų pasiūlymą kaip pagrindą diskusijai. Karas Artimuosiuose Rytuose 1967 m. ir Čekoslovakijos krizė 1968 m. nutraukė šį dialogą.

Viena sovietų vadovybės grupuotė kurį laiką rėmė karingesnę liniją tiek vidaus, tiek užsienio politikoje; po kiekvienos sovietų nesėkmės jos įtaka didėjo. 1967 metų birželį Kosygin lankėsi Jungtinėse Valstijose, tačiau jo pokalbiai Glassbore su prezidentu Johnsonu rezultatų nedavė. Senas Maskvos ir Vašingtono susitarimas vengti bet kokios tiesioginės konfrontacijos ir toliau galiojo, bet nei Sovietų Sąjunga galėjo padėti Amerikai išsikapstyti iš Vietnamo klampynės, nei Amerika galėjo pagelbėti Rusijai Artimuosiuose Rytuose. Vašingtonas

ir toliau siekė pagerinti santykius su Sovietų Sąjunga; paskutiniais savo prezidentavimo mėnesiais Lyndon Johnson kone žemindamasis reiškė norą vykti į Maskvą, į aukščiausio lygio susitikimą su sovietų vadovybe. Be bendrų politinių sumetimų, Johnson, be abejonės, norėjo atnaujinti savo kaip taikos prezidento įvaizdį, kurį buvo smarkiai apgadinęs Vietnamo karas. Bet rusai 1967—1968 m. jau nebebuvo nusiteikę daryti paslaugas; įtempimo mažinimo ir bendradarbiavimo dvasia buvo beveik išnykusi.

1967 metams einant į pabaigą, pesimizmas didėjo ir Vakarų Europoje. Vietnamo karas sukėlė abejonių dėl Amerikos prioritetų. Iki tol atrodė savaime suprantama, kad Amerika, varžydamasi su Rusija, Europai teikianti didžiausią pirmenybę. Kai Amerika taip smarkiai užsiangažavo Pietryčių Azijoje, sumažėjo dėmesys Europos gynybai, ir jėgų pusiausvyra žemyne galėjo pasikeisti. Vakarų Europos laimė, kad Maskva nepasinaudojo Amerikos silpnumu; netikėtos krizės Artimuosiuose Rytuose ir Rytų Europoje suardė sovietų planus. Tačiau nebuvo panašu, kad sovietų vadovai liksią neveiklūs. Kaip parodė vėlesni įvykiai, *détente* neišsprendė jokių problemų, nė kiek nesušvelnino priešpriešos. Nors akivaizdi karo grėsmė išnyko, bet drauge su ja išsisklaidė ir Vakarų viltys, dėtos į taikų sambūvį. Liko vien didžiulis nerimas dėl ateities.

POLICENTRIZMAS RYTŲ EUROPOJE

Sumaišties ir nerimo būta ne vien Vakarų stovykloje. Stalino laikais komunistinė sistema buvo monolitinė; po jo mirties praėjus dešimčiai metų, ji atrodė galutinai suskilusi, kadaise vientisas blokas tapęs kovos dėl ideologinės viršenybės ir politinio vadovavimo lauku. Prieštaravimai tarp įvairių komunistinių šalių ir partijų kai kuriais atžvilgiais buvo netgi dar labiau nesutaikomi negu tarp Rytų ir Vakarų, nes kiekviena iš jų laikė save vienintele kelio į dangų žinove, ištikimiausia marksizmo-leninizmo pasekėja, kiekviena buvo įsitikinusi, kad ji kur kas geriau už kitas suvokia savo istorinę atsakomybę.

Per visą Stalino erą buvo įvykęs tik vienas rimtesnis skilimas — Tito metė Kremliui iššūkį ir niekada jo neišsižadėjo. 1955—1956 m. Maskva ir Belgradas susitaikė, bet, sykį paragavę laisvės, jugoslavai atkakliai stengėsi išlaikyti savo nepriklausomą būvį. 1956 m. sovietų vadovybei pavyko sutramdyti lenkų ir numalšinti vengrų tautinį komunizmą, tačiau besiplečiantis konfliktas su Kinija buvo jau kitokio masto problema.

Dviejų supervalstybių nesantaika, įsiżiebusi tarp 1958 ir 1963 metų, aiškinta daugybe priežasčių: ir sovietų nenoru padėti kinams kurti savą branduolinę programą, ir kinų nepasitenkinimu per menka sovietų ekonomine parama, ir ideologiniais nesutarimais. Kinų vadovai esą nepritarę Chruščiovo vykdomai destalinizacijai ir „revizionistiniam“ požiūriui į vidaus bei užsienio reikalus; Maskva jų neparėmusi per konfliktą su Indija; jie neatsisakę pretenzijų į daugelį teritorijų Tolimuosiuose Rytuose, kurias Rusija užėmusi XIX amžiuje. Tačiau

konfliktas kilo ne dėl to, kaip teisingai ideologiškai interpretuoti Marxą ir Leniną, o dėl nacionalinių interesų, autonomijos siekių ir didžiavalstybinių aspiracijų. Rusai su kinais kivirčijosi todėl, kad skyrėsi jų tautinis charakteris, kad jie buvo visiškai skirtingo kultūrinio ir socialinio paveldo įpėdiniai ir kad kirtosi jų politiniai ir ekonominiai interesai. Tai, kad Pekinas skelbėsi esąs artimesnis lenininei ortodoksijai, neturėjo didelės reikšmės; 1956 m. kinai į kai kuriuos dalykus žiūrėjo liberaliau negu jų sovietiniai draugai. Kai 1948 m. Tito susipyko su Stalinu, jugoslavai buvo pasaulinio komunistinio judėjimo „kairėje"; po dešimties metų jie atsidūrė „dešinėje". Ideologinė orientacija pasikeitė, autonomijos reikalavimai išliko. Komunistų bloko vidaus santykių kontekste terminai „kairė" ir „dešinė" buvo praradę savo reikšmes.

Nesutarimus tarp Maskvos ir Pekino mėginta švelninti; aštuoniasdešimt vienos komunistų partijos susitikime Maskvoje 1960 m. pasiektas kompromisas, kurį Lenin būtų pavadinęs supuvusiu; pasak vieno stebėtojo, tai buvo „nesuderinamų politinių teiginių mišrainė", kuri tik skatino tolesnę polemiką, abiem pusėms pabrėžiant savąją dokumento dalį, kol galų gale įvyko tai, kas neišvengiamai turėjo įvykti, — polemika iškilo į viešumą. Sovietai atšaukė iš Kinijos savo specialistus, nutrūko abiejų šalių politinis, karinis ir ekonominis bendradarbiavimas, o propagandinis karas sulig kiekviena diena kilo vis į naujas plūdimosi aukštumas. Pekinas kaltino Maskvą suskaldžius pasaulio komunistinį judėjimą, o Sovietų Sąjunga mėgino izoliuoti Kiniją, pasitelkdama kitas šalis. Tačiau deramos paramos nesulaukta; vienos partijos atvirai simpatizavo Pekinui, kitos, nors ir netapatindamos savęs su kinų politika, iš principo nepritarė ekskomunikacijai, nes, kaip 1964 m. suformulavo italų lyderis Palmiero Togliatti, „tai kėlė pavojų, kad gali sugrįžti autoritariniai ir sektantiški vadovavimo partijoms metodai". Vis labiau plito pažiūra, kad pasauliniam judėjimui nebereikia, kaip anksčiau, vadovauti iš vieno centro. Kitaip tariant, policentrizmas (šį terminą 1956 metų birželį pavartojo Togliatti) buvo ne koks nukrypimas, o būtina nauja pakopa, atitinkanti naują padėtį komunistiniame judėjime, nauja jo doktrinos ir jo kintančios struktūros plėtotė. Iš Tolimųjų Rytų policentrizmas persimetė į Rytų Europą. Antroji iššūkį Sovietų Sąjungai metė Albanija, mažiausia iš komunistinių šalių. Jos vadovai buvo vieni iš nedaugelio, kurie į valdžią atėjo ne ru-

sų padedami, o savo pastangomis, po ilgo partizaninio karo. Albanija neturėjo bendros sienos su Sovietų Sąjunga, o tikimybė, kad jos kaimynės tarpusavyje susitarsiančios imtis prieš ją bendrų veiksmų, buvo labai maža. Tirana ir Belgradas smarkiai pykosi dar nuo penktojo dešimtmečio pabaigos; konfliktas pažiūrėti atrodė ideologinis, nes Albanija buvo stališkesnė už patį Staliną ir išliko tokia net po jo mirties. Gilesnes, esmines priežastis lengviau suprasti tradicinių Balkanų rietenų fone; jas nulėmė teritoriniai ginčai ir albanų mažumos, gyvenančios Jugoslavijos Kosovo krašte, likimas. Kol Maskvos ir Belgrado santykiai buvo įtempti, Albanija buvo ištikima sovietų stovyklos narė, tačiau aniems susitaikius pasidarė aikštinga, o 1960—1961 metais — atvirai nepaklusni. Tirana ir Pekinas neturėjo nieko bendra, išskyrus priešiškumą sovietų politikai. Albanijai žūtbūt reikėjo globėjo, ji susirado tokį Pirmininko Mao asmenyje ir ilgainiui tapo Kinijos placdarmu Europoje. Didelės politinės, karinės ir ekonominės reikšmės Pekino—Tiranos ašis neturėjo; įdomiausia jos ypatybė buvo galingas radijo siųstuvas, dieną naktį vainojantis Amerikos imperialistus ir jų „pirmuosius pagalbininkus" sovietų revizionistus.

Vėliau nuo sovietų stovyklos atsiskyrė Rumunija. Ši šalis, kaip ir Albanija, buvo ištikima bloko narė, bet, susilpnėjus sovietų kontrolei, rumunų troškimas laikytis labiau nepriklausomos politikos susikirto su Maskvos planais viską centralizuoti. Iš pradžių jų nesutarimai buvo ekonominio pobūdžio — Rumunija pasipriešino sovietų valdomos ESPT iniciatyvai nuodugniau koordinuoti ekonominius santykius tarp Rusijos ir jos klientų Rytų Europoje, nes baiminosi, kad Maskvos primestas naujasis darbo pasidalijimas smarkiai pristabdysiąs, gal net visai sužlugdysiąs jos pačios industrializavimo programą. Dideliam Chruščiovo apmaudui, rumunų vadovams pavyko suardyti jo planus ir palengva pasukti labiau nepriklausomu užsienio politikos kursu. 1964—1965 m. Rumunija (cituojant Adamą Ulamą) buvo vienintelė šalis pasaulyje, galinti pasigirti tokiu savo laimėjimų deriniu: ji buvo ir sovietų sąjungininkė, ir Kinijos draugė, ir vienintelė komunistinė valstybė, kurios diplomatiniai bei prekybiniai santykiai su Vakarais buvo pagerėję ir išsiplėtę. Jos ministras pirmininkas lankėsi Pekine ir Paryžiuje; kartu su naujuoju partijos lyderiu Ceausescumi jis ragino sovietus ir kinus susitaikyti ir tuo pat metu reiškė abejones, ar Varšuvos sutartis tebėra reikalinga. 1967 m. Rumunija vienintelė iš komu-

nistinių šalių, išskyrus Kubą, nenutraukė santykių su Izraeliu. Tiesa, nepriklausomas jos kursas daugiausiai apsiribojo užsienio politika; desatelizacija joje vyko kur kas sparčiau už destalinizaciją; partija ir policija buvo griežtai kontroliuojamos, tad Rumunija toli gražu nežengė komunistinės stovyklos liberaliųjų jėgų priešakyje.

Kinų ir sovietų konfliktas sukėlė nemažą Europos komunistų sąmyšį, nors atviro dezertyravimo atvejų pasitaikė nedaug. Rytų Europos valstybės liko ištikimos sovietams, tačiau pradėjo šiek tiek abejoti Chruščiovo ir jo įpėdinių vykdoma politika. Antai Lenkija ir Vengrija ragino laikytis taikingesnės linijos. Vakarų Europoje skaidymosi tendencijas dar sustiprino nuomonių skirtumai kitais aktualiais klausimais — pavyzdžiui, dėl Bendrosios rinkos. Iš pradžių komunistai nenorėjo apie ją nė girdėti, bet vėliau, išryškėjus Europos Bendrijos ekonominei naudai, jie jau sutiko pripažinti naują ekonominę struktūrą ir iš vidaus siekti politinių bei socialinių permainų. Europos komunizmas toli gražu nebuvo užsikrėtęs socialdemokratinėmis idėjomis, kaip kad tvirtino kai kurie jo kritikai iš kairės. Bet kai sovietų stovykloje susilpnėjo kontrolė, pradėjo atsigauti Europos politinės tradicijos, ir komunistų partijos suprato, kad klydo vergiškai kopijuodamos sovietų metodus, mėgindamos pritaikyti juos šalyse su visiškai kitokiomis politinėmis tradicijomis. Pagal lenininę revoliucijos teoriją, buržuazinės valstybės neįmanoma pakeisti iš vidaus. Vakarų Europos komunistai sutiko, kad šis teiginys turįs pagrindo šalyse, kur nėra demokratinių tradicijų, ir čia įžvelgė istorinį stalinizmo vaidmenį. Tačiau panašių apibendrinimų jie jau netaikė visoms šalims, o atsižvelgdavo į jų politinio, socialinio ir ekonominio išsivystymo lygį. Britanijos, Olandijos, Švedijos, Austrijos, Šveicarijos ir netgi tremtyje buvusios ispanų bei graikų komunistų partijos kritikavo sovietų veiksmus Čekoslovakijos krizės metu 1968 m. Tai nebuvo koks ūmus protrūkis, ir šios partijos neketino daryti toli siekiančių išvadų, tačiau visa tai neabejotinai atspindėjo jau seniai prasidėjusį bruzdėjimą. Svarbiausias klausimas buvo tas, ar pasaulinis komunistinis judėjimas turi turėti centrą ir paklusti jo disciplinai. Maskva primygtinai reikalavo sau vadovaujamo vaidmens kaip kylančio iš didžiulio jos revoliucinio patyrimo ir galios, tačiau tam nepritarė daugelis komunistų partijų, kurios tvirtino, kad sovietų patyrimas turėjęs ne vien teigiamų, bet ir neigiamų bruožų, ir kad sovietų galia kartkartėmis buvo netinkamai naudojama. Ispanų komunistų partijos generalinis sekretorius

1968 metų lapkritį nusiminęs pareiškė, kad nors Šaltajame kare daugmaž pasiekta *détente*, komunistų stovykloje atsiradusi didelė įtampa, nauja Šaltojo karo atmaina. „Liūdna girdėti vartojant žodžius „socialistinė sandrauga“, kai jais apibūdinama ne keturiolikos valstybių [kur komunistų partijos yra valdžioje] sandrauga, o tik penkios valstybės [Sovietų Sąjunga ir keturios jos sąjungininkės, įsiveržusios į Čekoslovakiją]. Tarsi socialistinė sandrauga būtų audeklo gabalas, kuris nepaliaujamai traukiasi.“

1957 ir 1960 m. savo susitikimuose pasaulio komunistinis judėjimas priėmė rezoliucijas, patvirtinančias socialistinius visiškai lygių teisių principus, pagarbą teritoriniam vientisumui ir tautinei nepriklausomybei, nesikišimą į vienas kito vidaus reikalus. Turint omenyje netolygų jėgų pasiskirstymą komunistinėje stovykloje ir tai, kad praeityje šių principų niekada nesilaikyta, tos rezoliucijos neatrodė realistiškos. Bet anksčiau nors stengtasi sudaryti lygybės ir nesikišimo iliuziją. Naujieji lyderiai neturėjo tokio autoriteto kaip Stalin, todėl jo įpėdinių apsisprendimas nusisiausti apsimetimo skraistę neišvengiamai turėjo sukelti pasipriešinimą. Maskva dar galėjo pasikliauti kai kuriomis partijomis, kurios rėmė ją dėl savų interesų ar iš baimės, tačiau ji jau buvo netekusi milijonų užsienio revoliucionierių pagarbos ir susižavėjimo; invazija iš esmės prilygo ideologijos lyderio vaidmens praradimui.

Policentrizmą sąlygojo tautiniai skirtumai, kurių egzistavimą komunistų vadovai visuomet teoriškai pripažindavo ir į kuriuos savo taktikoje atsižvelgdavo. Bet praktiškai didesni požiūrių skirtumai niekada nebuvo skatinami, veikiau buvo smerkiami. Jugoslavų stebėtojai, daugiau už kitus turėję laiko šiems klausimams apmąstyti, savo teoriniuose veikaluose rašė, kad komunizmas nėra stebuklingas receptas, padėsiantis atsikratyti konfliktų ir prieštaravimų. Edvard Kardelj atkreipė dėmesį į tai, apie ką jau prieš daug metų kalbėjo bolševizmo kritikai socialdemokratai: kad kelyje į socializmą šalies pradinis taškas turi didžiausią reikšmę jos tolesnei raidai. Jei pradinis taškas labai žemas, politinis atsilikimas greičiausiai būsiąs įamžintas, gal net kanonizuotas kaip didžiojo praeities paveldo dalis. O viena Vakarų neomarksizmo mokykla teigė, kad viską lemiančios gamybinės jėgos, ir pasaulio komunizmo raidą nuo Stalino iki Chruščiovo bei toliau aiškino kaip gyvenimo lygio kilimą, kuris daugiau ar mažiau automatiškai vedąs į didesnę laisvę. Be abejo-

nės, šiame teiginyje buvo kruopelytė tiesos; vargu ar atsitiktinai kinai susirado daugiausiai šalininkų atsilikusiuose pasaulio kraštuose, o Europoje vienintelis jų bastionas buvo Albanija.

Sovietų Sąjungos ar Rytų Vokietijos ekonominė pažanga šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį nė kiek nepakeitė šių režimų politinio pobūdžio. Jau neminint „ekonominių deterministų", nuomonių spektras Vakaruose buvo labai įvairus — nuo neišvengiamo komunistinių valstybių konflikto pranašų iki tų, kurie neigė bet kokią konflikto galimybę tuo pagrindu, kad, visiems komunistams sutariant dėl pagrindinių dalykų, bet koks ginčas tarp jų tegalįs būti vien taktinio pobūdžio. Velionis Franz Borkenau bene vienintelis pranašavo — netrukus po to, kai kinų komunistai paėmė valdžią, — kad tarp Maskvos ir Pekino anksčiau ar vėliau kilsiąs konfliktas, nes totalitariniai režimai stengsis kiek įmanydami labiau plėsti savo absoliučią kontrolę; komunistų stovyklos vienybė gali būti grindžiama vien dominavimu, ne lygybe, tad nesantaika neišvengiama. Prie šio totalitarinio valdymo „dėsnio" galima pridurti dar vieną — viršūnėje nėra vietos daugiau kaip vienam žmogui ar vienai nedidelei grupei žmonių.

Daugeliui pašaliečių nesutarimai tarp Chruščiovo ir Mao, tarp Tito ir Hoxhos, tarp Togliačio ir Thorezo galbūt atrodė nereikšmingi. Kadaise panašią išvadą galėjo prieiti koks indas, vertindamas ginčą tarp Liuterio ir Leono X. Šiaip jau lyg ir nebuvo priežasties, kodėl komunistai negalėtų koegzistuoti tarpusavio pakantumo pagrindu, nepaisydami nuomonių skirtumų; tačiau pakantumas — tai dvasinė būsena, visiškai nebūdinga misionieriškiems judėjimams, ir komunistai ne veltui jo baiminosi — pasaulinio judėjimo dinamiškumo, revoliucinio įkarščio susilpnėjimas galįs turėti nenumatomų pasekmių. Oficialiai pripažinus frakcijas tarptautiniu lygiu, neilgai trukus panašios frakcijos atsirastų kiekviename komunistų režime ir partijoje. Režimo vieningumas būtų suardytas, sugrįžtų reali partinė demokratija, ir komunistų partijos po truputį pasidarytų tokiomis pat partijomis kaip ir visos kitos, nes geležinė disciplina jose aiškiai būtų neįmanoma, jei pasauliniame judėjime vyrautų anarchija. Tai būtų komunizmo — tokio, koks buvo pirmojoje amžiaus pusėje, — galas; komunistų partijos, radikalios, netgi revoliucinės, toliau egzistuotų, tačiau jos būtų atitrūkusios nuo tironijos paveldo. Sovietų vadovai, o drauge su jais lenkai, Rytų vokiečiai ir bulgarai buvo tvirtai pasiryžę išvengti tokio pavojaus.

1968-IEJI: STUDENTŲ SUKILIMO METAI

Visos diskusijos apie *détente* ir ilgalaikes jos pasekmes buvo grindžiamos viena, tuo metu atrodžiusia gana patikima prielaida: kad vidaus padėtis visur esanti pakankamai stabili, artimiausioje ateityje nežadanti ūmių ir didelių permainų. Šeštasis dešimtmetis ir septintojo pradžia buvo ramūs laikai; bemaž niekas nemėgino klibinti *status quo*; streikai vyko, bet jais nesiekta nuversti sistemą. Studentai buvo apolitiški, kone įtartinai tykūs; revoliucinis veržlumas išblėsęs. Politikos apžvalgininkai kalbėjo apie „ideologijos galą" ir pranašavo technokratinės visuomenės atėjimą. Dešinioji ir kairioji politinė mintis konvergavo; nuomonių skirtumai dėl prioritetų, dėl būdų ir priemonių išliko, tačiau abiejų pusių pozicijos dar niekada nebuvo taip suartėjusios. Staiga, visų nuostabai, teiginius apie politinių idėjų išsekimą paneigė studentų sukilimų banga, 1967—1968 m. užplūdusi visą Europą. Gal tai ir neturėjo labai stebinti, nes Europos jaunimas nuo seno buvo linkęs maištauti, o kartų konfliktas neretai įgaudavo politinį pobūdį. Studentai suvaidino svarbų vaidmenį tiek rusų revoliuciniame judėjime, tiek ankstyvuoju Europos fašizmo laikotarpiu. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje būta ženklų, rodančių stiprėjant jaunosios kartos maištingumo dvasią — tai ir Aldermastono maršai Britanijoje už branduolinį nusiginklavimą, ir prancūzų judėjimas Alžyro nepriklausomybei remti, ir didžiulis studentų bei jaunų intelektualų indėlis visuose Rytų Europos revoliuciniuose sąjūdžiuose. Kiek vėliau iš Amerikos į Europą persimetė protestas prieš Vietnamo karą ir tapo pagrindiniu jaunosios kartos politinio aktyvumo veiksniu, bet jis ne-

buvo laikomas rimtu iššūkiu Vakarų vyriausybėms. Lotynų Amerikoje ar Turkijoje studentams buvo pavykę nuversti valdžią, bet niekas netikėjo, kad tai galėtų atsitikti atvirose Vakarų visuomenėse. Didžiuma senesniosios kartos buvo įsitikinusi, kad dar neužmirštos neigiamos ketvirtojo dešimtmečio ir pasaulinio karo, Europos revoliucijų ir kontrrevoliucijų pamokos, neužmiršti nuostoliai bei aukos ir kad niekas daugiau nerizikuosiąs sukelti panašias nelaimes propaguodamas ūmių permainų politiką. Taip buvo nepaisoma paprasto fakto, kad jau užaugo nauja karta, kuriai toji patirtis, taip pat Stalin ir Hitler mažai ką reiškia ir kuriai istorija prasidėjusi maždaug 1960 m. Aiškiausiai tai buvo matyti Prancūzijoje, kur daugybė mažų kraštutinės kairės sektų propagavo smurtą; tai trockistų (visų rūšių), maoistų, kastroistų-gevaristų, anarchistų ir panašios grupelės, kurios įnirtingai ginčijosi tarpusavyje dėl revoliucinės taktikos. Jos visos, regis, buvo išmestos į garsųjį Trockio „istorijos šiukšlyną“; nedaug kas tikėjosi, kad jos prisikelsiančios naujam gyvenimui ir kad taip atsitiksią ne dėl susidariusios „objektyvios revoliucinės situacijos“, o dėl to, kad ateis nauja karta, pasirengusi duoti ekstremizmui dar vieną šansą.

Prancūzų studentų politinis aktyvumas ir radikalizmas keletą metų nesiliovė augęs, ir 1967 metų lapkritį įvyko pirmas didesnis susidūrimas — sustreikavo naujo Nanterro universiteto, esančio netoli Paryžiaus, sociologijos dėstytojai ir studentai. 1968 m. vasarį sukilo Paryžiaus studentai, reikalaudami, kad būtų panaikinti apribojimai lankytis vaikinų ir merginų bendrabučiuose, o mažos ultraradikalios *enragés** grupės nariai apmėtė Molotovo kokteiliais keletą pastatų — kaip kapitalistinės sistemos simbolius. Vadovavimas UNEF, nacionalinei studentų sąjungai, tuo tarpu perėjo į karingos grupuotės rankas; Cohn-Bendit, Sauvageot ir Geismar pirmą sykį pasižymėjo kaip tik tomis karštomis savaitėmis. Neramumai stiprėjo, tačiau atrodė, kad jie apsiribosią universitetais ir jų vidaus reikalais. Kai gegužės pradžioje ministras pirmininkas Pompidou išvyko oficialaus vizito į Teheraną, apie nacionalinę krizę dar nebuvo nė kalbos, tačiau per keletą dienų padėtis smarkiai pasikeitė. Policija išvaikė studentų demonstracijas ir nutraukė jų bandymus užimti universiteto pastatus; dešimtys studentų buvo sužeisti, daugelis areštuoti. Tai savo ruožtu sukėlė dar didesnes

* Pasiutėliai, padūkėliai (*pranc.*).

demonstracijas ir dar smarkesnes policijos represijas. Policija, nepratusi prie tokio masto gatvių mūšių, elgėsi pernelyg nuožmiai; pagal to laikotarpio apklausas, keturi penktadaliai Paryžiaus gyventojų pritarė studentų protesto judėjimui, kuris, daugelio įsitikinimu, kilo dėl seniai pribrendusių aukštosios mokyklos reformų. Cohn-Bendit ir jo draugai tarytum įgijo masių paramą kovoje už savo reikalą. Jie tikėjosi, kad tyčia provokuodami policiją smurtauti galėsią atskleisti tikrąjį, žiaurųjį režimo veidą ir jo represinį pobūdį. Per keletą dienų pasidarė aišku, kad jiems anaiptol nerūpi reformuoti tai, ką reformuoti daugumai iš jų atrodė beviltiška; jie norėjo sugriauti senąjį universitetą, o švietimą — jų požiūriu, teisingai, — laikė šalutine problema. Svarbiau už viską dabar buvo revoliucija. Nanterro ir Sorbonnos maištininkus rėmė dėstytojų federacija, paskelbusi solidarumo streiką; jų pusę palaikė kairiųjų katalikų profsąjungos (CFDT) ir daugelis intelektualų. Gegužės 13 dieną šimtai tūkstančių paryžiečių dalyvavo demonstracijoje prieš de Gaullio režimą; visoje Prancūzijoje kūrėsi rėmimo komitetai; nepaisydami komunistų bei socialistų partijų ir CGT patarimų, prie visuotinio sąjūdžio dėjosi ir darbininkai. Daugumoje universitetų susikūrė studentų *sovietai*. Didžiulės įtampos, revoliucinių lūkesčių kupina atmosfera buvo panaši kaip 1917 m. Petrograde. Michel Butor ir Nathalie Sarraute užpuolė Literatų draugiją; prie kultūrinės revoliucijos dėjosi futbolininkai, televizijos žvaigždės ir netgi jauni rabinai. Gegužės 13 dieną studentai užėmė Sorbonną; po keturių dienų jau streikavo dešimt milijonų darbininkų, ir gegužės 18-ąją de Gaulliui teko paskubomis sugrįžti iš Bukarešto, kur jis viešėjo su oficialiu vizitu. Tai, kas prasidėjo kaip *happening*, išsirutuliojo į nepaprastai rimtą iššūkį jo režimui.

Revoliucinė padėtis Prancūzijoje 1968 metų vasarą nesusidarė, tačiau nepasitenkinimo ir bruzdesio būta su kaupu. De Gaullio režimo paternalizmas, tuščios frazės, socialinės ir ekonominės nesėkmės, akademiniame gyvenime vis dar vyraujantis mandarinizmas ir daugybė kitų neigiamų Prancūzijos visuomenės bruožų kėlė plačių jos sluoksnių pasipiktinimą. Ekonominė padėtis lyg ir nebuvo blogesnė negu daugumos kitų šalių, o palyginti su Ispanija, jau nekalbant apie Rytų Europą, Prancūzija atrodė laisvės prieglobstis. Bet daugelis prancūzų nelinko leistis į tokius palyginimus; jiems kur kas svarbiau buvo tai, kad jie jautėsi esą skriaudžiami ir kad jų lūkesčiai neišsipildė. Tokia

reakcija didžiai sukrėtė golistų lyderius ir papiktino de Gaullį; kalbama, kad sugrįžęs jis pasakė: „Reformoms — taip, šlapmiegoms — ne". Tuo metu politinės opozicijos lyderiai — komunistai, socialistai, Mendès-France, Mitterrand — jau buvo prisidėję prie revoliucinio sujudimo, ir daug kam kilo abejonių, ar golistų režimas išliksiąs. Valdžios autoritetas visur smuko; tiek centrinio, tiek vietinio valdymo vadžios, regis, sprūdo jai iš rankų; buržuazija atrodė suparalyžiuota baimės. Gegužės pabaigoje, kai krizė pasiekė viršūnę, drąsos neteko, regis, ir pats generolas. Vyriausybė ėmė derėtis su CGT ir susitarė, pažadėdama gerokai pakelti pramonės darbininkų atlyginimus. Visų nuostabai, eiliniai sąjungos nariai atmetė šį susitarimą, ir išeities nebeliko. Gegužės 29 dieną de Gaulliui išvykus iš Paryžiaus nežinoma kryptimi, pasklido gandas, kad jis ketinąs atsistatydinti. O iš tikrųjų jis buvo išvažiavęs į Baden-Badeną tartis su generolu, vadovaujančiu prancūzų kariuomenei Vakarų Vokietijoje. Įsitikinęs šio generolo lojalumu, de Gaulle sugrįžo į sostinę karingai nusiteikęs. Kitą vakarą labai trumpai pasirodęs per televiziją, jis pareiškė turįs tautos mandatą ir todėl neatsistatydinsiąs. Nacionalinis susirinkimas paleidžiamas, birželio 23 dieną įvyksią nauji rinkimai. Taip pat de Gaulle pakvietė visus nedelsiant imtis pilietinių veiksmų Respublikai nuo komunistinės diktatūros apginti. Per keletą minučių į Paryžiaus gatves išėjo milijonas jo šalininkų; šūkaudami „*La France aux français*"* ir dainuodami „*La Marseillaise*", jie patraukė į Santarvės aikštę. Vidaus reikalų ministras apskambino visų regionų prefektus liepdamas jiems tuojau pat imtis griežtų priemonių bet kokiems neramumams numalšinti. Per keletą valandų antirevoliucinė partija atgavo pasitikėjimą, o visa kairiųjų energija tarsi išgaravo. Palengva darbininkai pasitraukė iš fabrikų, o studentai — iš universitetų, kuriuos jie buvo užėmę. Ultraradikalios studentų grupės buvo paskelbtos už įstatymo ribų, komunistai, kuriuos generolas ne visai pelnytai apkaltino rengus revoliuciją, visur prarado savo pozicijas. Birželio rinkimus laimėjo tvarkos partija, o visos kairiosios partijos neteko rinkėjų balsų. Kairėje prasidėjo pikti abipusiai kaltinimai, nukreipti pirmiausia prieš Cohn-Benditą ir jo draugus, kurie savo ultraradikaliais lozungais, avantiūrizmu ir beatodairišku siautėjimu atstūmė plačiuosius visuomenės sluoksnius, iš pradžių juos

* Prancūzija — prancūzams (*pranc.*).

palaikiusius. Vis dėlto daugeliui golizmo pergalė atrodė tuščia; studentų sąjūdis pernelyg aiškiai atskleidė jo silpnumą. Mažai kas tikėjosi, kad golizmas atsigausiąs po tokio smūgio jo prestižui; finansinė krizė, kilusi praėjus šešiems mėnesiams po gegužės įvykių, parodė, kad jų veikmė dar toli gražu nepasibaigusi.

Prancūzijos įvykiai paskatino studentų sąjūdžius daugelyje šalių, bet niekur kitur jie neperaugo į masinį sujudimą; nors ir plačiai išgarsėję, jie iš esmės apsiribojo universitetais. Vokietijos studentų judėjimo, kurio priešakyje ėjo socialistinė SDS, tradicinė citadelė buvo Vakarų Berlyno universitetas, pats laisviausias ir pažangiausias iš visų Vakarų Vokietijos universitetų. Iš pradžių studentai reikalavo beveik vien *Mitbestimmung*, t.y. dalyvavimo sprendžiant jiems rūpimus klausimus, bet netrukus vadovavimą, kaip ir Prancūzijoje, perėmė pačios radikaliausios grupės; vos patenkinus vienus reikalavimus, jie pateikdavo naujus, kol galiausiai kai kuriuose fakultetuose nutrūko mokslas. Be to, vis ryškėjo jų polinkis kurstyti gatvių kovas. 1967 m. birželį Berlyno studentai surengė demonstraciją, kai į buvusią Vokietijos sostinę atvyko Irano šachas. Kilus riaušėms, policija nušovė vieną studentą; jis tapo judėjimo kankiniu, ir po šio įvykio judėjimas pasipildė daugeliu naujų šalininkų. 1968 metų vasarį radikalios studentų grupės pradėjo didelį vajų prieš Axelį Springerį, Vokietijos didžiausio laikraščių koncerno vadovą. Springerio laikraščiai buvo labai priešiški studentų judėjimui ir viskam, ko jie siekė. Šį vajų parėmė dauguma liberalų, kurių nuomone, tiekos laikraščių susitelkimas vieno spaudos magnato rankose keliąs pavojų demokratijai. Kitos SDS iniciatyvos nebuvo tokios sėkmingos; mėginimas pradėti revoliucinę kovą sulaukė ryžtingo pasipriešinimo, nes žmonės dar puikiai prisiminė smurtinės politikos pasekmes. Berlyne studentai daugiau turėjo baimintis įpykusių gyventojų negu policijos; dėl nesaugios Berlyno padėties studentų išdaigas dauguma piliečių laikė realia grėsme jo laisvei.

Vokietijos studentų judėjimas buvo itin ideologizuotas; teologijos, sociologijos, literatūros studentai prirašė daugybę knygų bei pamfletų įrodinėdami, kad senoji tvarka kiaurai perpuvusi ir kad tik visiškai atmetus neokapitalizmą (arba, pasak kitų, vėlyvąjį kapitalizmą) atsiversiąs kelias į geresnį pasaulį. Kai kurie linko prie sovietinio komunizmo, tačiau dauguma įkvėpimo sėmėsi iš trečiojo pasaulio revoliucinių judėjimų. Kai kuriais atžvilgiais stebėtinai kartojosi „kilniųjų

laukinių“ mada, kuri buvo apėmusi Europą prieš du šimtmečius. Nepripažindami šiuolaikinio visuomenės mokslo, maištininkai beviltiškai painiojo filosofijos ir sociologijos sąvokas, daugelis iš jų nepajėgė aiškiai ir tiksliai pasakyti, ką norėjo. Matyt, dėl šios priežasties jiems buvo sunku rasti bendrą kalbą su tais gyventojų sluoksniais, kurie neturėjo laimės perskaityti Marcusę, Blochą, Adorno ir kitus šiuolaikinės minties galiūnus. Rudį Dutschkę, iškiliausią judėjimo lyderį, šūviu sunkiai sužeidė pamišęs jaunikaitis; kilo naujos demonstracijos, kaltę mėginta suversti — tiesa, ne itin sėkmingai — Springeriui ir Bonos vyriausybei. Kadangi trūko visuomenės paramos, maištininkų veiklos centras vėl persikėlė į universitetus, kur jų pozicijos buvo nepalyginti stipresnės.

Apie Italijos studentų judėjimą pradėta kalbėti 1966 metų balandį ir gegužę, kai Romoje įvyko keletas didelių demonstracijų, pasibaigusių riaušėmis. Antroji, didesnė, jaunimo maišto banga tęsėsi nuo 1967 metų lapkričio iki kitos vasaros ir apėmė visą Italiją. Studentai reikalavo didesnių stipendijų ir palankesnių mokslo sąlygų, bet, kaip ir kitose Europos šalyse, jų protestai pavirto maištu prieš buržuazinę visuomenę *tout court**. Ispanijoje studentai žengė pirmose kovotojų už Franco diktatūros nuvertimą gretose. Pagal 1963 m. apklausą, 77 procentai jų nesidomėjo politika, tačiau vėlesniais metais jie ėmė sparčiai radikalėti. Atvirai prieš valdžią nukreiptos demonstracijos prasidėjo 1965 metų vasarį; kitų metų balandį buvo uždarytas Barselonos universitetas, o 1968 m. pavasarį judėjimas jau apėmė visą Ispaniją. Britanijos studentų judėjimo politinis poveikis buvo palyginti kur kas menkesnis. Keliose vietose studentai užėmė universiteto pastatus, ir daugelis jų reikalavimų reformuoti universitetus buvo patenkinti. Tačiau, išskyrus 1968 metų spalio demonstraciją prieš karą Vietname, jiems nepavyko pasitelkti didesnės visuomenės paramos savo platesniems politiniams siekiams.

Vienu ar kitu metu studentai bruzdėjo daugumoje Europos šalių, netgi Rytų Europoje, kur politinė padėtis buvo visiškai kitokia. Dėl Vakarų studentų sąjūdžio priežasčių visi sutaria: po karo studentų skaičius patrigubėjo ar net paketurgubėjo, universitetai buvo perpildyti, mokymosi sąlygos neretai labai blogos. Universitetų vidaus

---

* Apskritai (*pranc.*).

struktūra buvo pasenusi, dar buvo išlikę daugybė viduramžių atgyvenų, administracija ir dėstytojai laikėsi autokratinių metodų, taigi studentų noras vienaip ar kitaip dalyvauti universiteto veikloje anaiptol neatrodė nepagrįstas. Aišku, neatsitiktinai bemaž visoms kraštutinėms grupėms vadovavo sociologijos ir politologijos, teologijos ir filosofijos studentai. Šios sritys buvo krizės būklėje, ir tai savo ruožtu nulėmė studentų neviltį, jiems neradus atsakymų į rūpimus klausimus. Visiškai natūralu, kad jaunoji karta atsigręžė prieš savo pirmtakus, įsitikinusi, jog pati būtų viską padariusi daug geriau. Pažvelgus dar giliau, galima tvirtinti, kad tai buvo nepasitenkinimas šiuolaikine vartotojiška visuomene ir chiliastinės svajonės pagal ankstesnių amžių mesianiškų vilčių tradiciją.

Tačiau dar lieka daug klausimų dėl kultūrinių ir politinių judėjimo siekių, į kuriuos, turint omenyje jo pasklidą, neorganizuotą pobūdį, labai nelengva atsakyti. Nuo pat pradžių abejonių kėlė tikrasis judėjimo rimtumas; jame buvo labai ryškus *happeningo*, teatriškumo elementas, fantazijomis grįsti veiksmai. Daug kalbėta apie revoliuciją, bet niekas, regis, nenorėjo imti valdžios. Galbūt dalis studentų lyderių čia vadovavosi savisauga, miglotai suvokdami, kad, įvedus porevoliucinę diktatūrą, jie ilgai neišsilaikytų valdžioje. Daug kalbėta apie „išlaisvinimą“, tačiau toji laisvė buvo skirta tik panašiai galvojantiems žmonėms; septintojo dešimtmečio jaunojo maištininko didžiausias priešas buvo ne fašistas ar stalinistas, netgi ne konservatorius, o liberalas su savo visuotine „represine pakanta“. Judėjimas skelbėsi esąs racionalistinis, „antrasis Švietimas“; tačiau daug kas liudijo atvirkščiai — ir nekritiškas tikėjimas mitais, ir istorijos patyrimo atmetimas (nes istorija labai aiškiai parodanti revoliucinių judėjimų ribas). Judėjimas ragino viskuo abejoti, tačiau abejoti savo paties tikėjimo pagrindais buvo tabu. Savo ideologijoje studentai mėgino suderinti nesuderinamus dalykus — utopiją ir dekadansą, laisvę ir diktatūrą, Marcusės vienmatį pesimizmą ir Mao revoliucinį optimizmą. Keliaklupsčiavimas prieš kai kuriuos judėjimo herojus buvo labai panašus į kino žvaigždžių kultą.

Kai kurie įžvalgesni judėjimo lyderiai suvokė, kad valdžia išsivysčiusiose šalyse tokia tvirta ir turi tiek daug malšinimo priemonių, jog beviltiška mėginti išplėšti iš jos rankų vairą. Visa sistema taip giliai įsišaknijusi, kad kažin ar būtų įmanoma ką nors iš pagrindų pakeisti netgi neįtikėtinu sėkmingos revoliucijos atveju. Todėl savo viltis jie

siejo su revoliucija trečiajame pasaulyje; ten, kaip teigė Frantz Fanon, dar buvo įmanoma nauja pradžia, iš esmės kitokia negu pūvančiuose Vakaruose. Tik ilgainiui jie suprato, kad trečiojo pasaulio revoliucijos vargu ar galinčios būti pavyzdžiu pažengusioms visuomenėms, kurių problemos visiškai kitokios. Bet jeigu neįmanoma sugriauti priešakinėse Vakarų šalyse susiklosčiusią tvarką, tai bent galima ją paralyžiuoti. Gyvenimas čia pasidaręs fantastiškai sudėtingas ir dėl šios priežasties kaip niekad anksčiau pažeidžiamas. Jei keletas strateginėse vietose įrengtų kliūčių gali sustabdyti visą didelio miesto transportą intensyviausio eismo laikotarpiu, tai argi keletas ryžtingų revoliucionierių negalėtų savo veiksmais suparalyžiuoti ne vien universitetus, bet ir visą viešąjį gyvenimą apskritai? Visuomenė buvo pasidariusi labai pakanti. Jos priešams reikėjo daugiau bijoti televizijos kompanijų meilikavimo negu policijos represijų, nes masinės informacijos priemonės duodavo jiems kuo plačiausias galimybes pasireikšti. Juo kraštutinesnės pažiūros, juo daugiau dėmesio jos sulaukdavo. Vis dėlto visuomenė galiausiai turėjo stoti prieš anarchiją — ne dėl to, kad buvo ideologinio manipuliavimo auka, o todėl, kad didžioji dauguma gyventojų buvo suinteresuota įstatymo ir tvarkos palaikymu ir be pasitikėjimo žiūrėjo į ateities visuomenę, kurią ketino kurti dutschkės, cohnbenditai ir tariqai aliai. Tačiau galima dešinioji, autoritarinė reakcija pastarųjų nebaugino, nes jie vylėsi, kad tai tik paaštrins krizę ir pasitarnaus jų reikalui.

Svarbiausia problema, iškilusi revoliuciniam studentų judėjimui, buvo ta, kad jų visiškos laisvės reikalavimas susidūrė su sudėtingomis politinėmis ir ekonominėmis realijomis, varžančiomis laisvę ir demokratiją. Jie šiaušėsi ne vien prieš neokapitalizmą, bet apskritai prieš šiuolaikines socialines sistemas, nes jos visos turėjo stiprių represinių elementų. Nors septintojo dešimtmečio Europos revoliucinis judėjimas ir kėlė radikalius politinius reikalavimus, bet pagrindinė jo priežastis, kaip ir Amerikoje, buvo kultūrinis nepasitenkinimas. Jaunimą erzino tiek masinės kultūros tuštybė, tiek intelektualiųjų madų aukštesnio lygio idiotizmai; taigi kaltinimai, kad judėjimui trūkę teigiamo turinio, ne visai pagrįsti. Jis buvo romantinio pobūdžio, o romantiniai judėjimai visuomet daugiau remiasi nuotaika nei programa. Tam tikrose situacijose jis galėjo katalizuoti bendrąjį nepasitenkinimą, kuris užsitęsusiais taikos laikotarpiais atrodo esąs neatsiejamas nuo žmogaus eg-

zistencijos. Revoliucinis judėjimas galėjo išprovokuoti „konfrontaciją“ su sistema; tam tikromis sąlygomis jis galėjo gerokai sistemą susilpninti. Bet jis neturėjo pasiūlyti jokios alternatyvos, todėl galų gale buvo pasmerktas žlugti. Tuo metu šiuos įvykius daugelis laikė lūžio tašku pokario Europos istorijoje. Praėjus dvidešimčiai metų atrodė, kad jie buvo tik žavi preliudija. Europos politika nepasidarė revoliucingesnė; Britanijoje ir Vakarų Vokietijoje vis dar — arba vėl — valdė konservatorių vyriausybės. Tas pat pasakytina ir apie Italiją; vien Prancūziją valdė socialistai, bet jų politika nė iš tolo nepanėšėjo į tą, apie kurią svajojo 1968 m. revoliucionieriai. Praėjus dvidešimčiai metų, anų laikų studentų lyderiai jau buvo pusamžiai vienos ar kitos srities specialistai. Daugelis jų buvo įstoję į tradicines partijas, kiti atrado vietą ekologiniuose sąjūdžiuose, kuriems pradžią iš dalies davė 1968 metai. Naujos studentų kartos mažai domėjosi idėjomis, kadaise įkvėpusiomis Dutschkę, Cohn-Benditą ir Tariqą Alį. Tiesa, universitetuose įvyko reformų, bet taip tikriausiai vis tiek būtų atsitikę. Daugelis intelektualų vis dar — arba vėl — linko į kairę, bet taip buvo ir prieš 1968-uosius.

INVAZIJA Į ČEKOSLOVAKIJĄ

Komunistų perversmas Prahoje 1948 m. vasarį buvo posūkio taškas Europos pokario istorijoje; panašų poveikį po dvidešimties metų Europos politikai padarė ir sovietų invazija į Čekoslovakiją. Čekoslovakija vienintelė iš komunistinių Rytų Europos šalių turėjo demokratines tradicijas, didžiąją naujosios istorijos dalį jos orientuotasi į Vakarus, ir ši orientacija nebuvo nesuderinama su slaviškuoju solidarumu. Nuo 1948 m. vakarietiškoji tradicija buvo smarkiai slopinama, bet visiškai neužgniaužta, ir septintojo dešimtmečio pradžioje, atlėgus politinei kontrolei, ji vėl atgijo. Čekoslovakija viena iš paskutiniųjų ėmėsi destalinizacijos, bet šis procesas sustojo pusiaukelėje; „liberalizavimui" leista kur kas toliau nueiti ekonomikos srityje negu politiniame ir kultūriniame gyvenime. Po 1961—1962 m. atlydžio sekė naujas atšalimas. Pažangi kultūrinė periodika buvo uždrausta arba pradėta griežtai politiškai kontroliuoti. Stiprėjo visuotinis nusivylimas komunizmu, ir tai dėjosi šalyje, kur partija kadaise buvo itin populiari. Rašytojai ir studentai nesiliovė tvirtinę, kad jeigu politinė sistemos struktūra iš esmės nepasikeis, nesama jokių garantijų, jog nepasikartosiančios „praeities klaidos" (vartojant oficialųjį eufemizmą). Ekonominė padėtis vis blogėjo, slovakus vis labiau piktino Prahos vadovybė, kuri kaltino juos separatizmu, užuot atsižvelgusi į jų specifines problemas. Valdžią savo rankose tvirtai laikė Antonin Novotny, ilgametis partijos pirmasis sekretorius ir drauge Respublikos prezidentas, smarkiai įsivėlęs į Stalino eros nusikaltimus. 1967 metų lapkritį policija brutaliai numalšino Prahos studentų de-

monstracijas, kilusias dėl gyvenimo sąlygų bendrabučiuose, ir tai davė postūmį plačiam solidarumo judėjimui. Patys savaime studentų protestai būtų likę tokie pat bevaisiai kaip ir Varšuvos studentų demonstracijos 1965 m. pavasarį, tačiau jie sutapo su aštria partijos vadovybės krize; slovakų remiami „liberalai", turėję daugumą Centro komitete, pasinaudojo šia proga ir pradėjo visuotinį puolimą prieš Novotno grupuotę — kaltino ją nuolatiniais partijos vidaus demokratijos pažeidimais. 1968 metų sausio pradžioje Novotny su konservatoriais buvo atleisti iš pareigų, ir naujos valdžios priešakyje stojo Alexander Dubček, iki tol buvęs pirmuoju slovakų partijos sekretoriumi. Buvo paskelbta programa — demokratizuoti viešąjį gyvenimą, pasak Dubčeko, „kad kiekvienas doras pilietis, palaikantis socializmą ir šalies vienybę, jaustųsi esąs naudingas ir ko nors vertas". Balandžio mėnesį išspausdintoje veiksmų programoje buvo teigiama, kad socializmas turįs leisti „asmenybei atsiskleisti labiau negu bet kurioje buržuazinėje demokratijoje". Naujasis kursas buvo labai populiarus; jį lydėjo reikalavimas, kad Nacionalinis susirinkimas, tiek metų paprasčiausiai antspaudavęs partijos nutarimus, imtųsi spręsti svarbius politinius klausimus ir kad šeštojo dešimtmečio nusikaltimai būtų nuodugniai ištirti, o kaltieji nubausti. Kovo mėnesį cenzoriai patys pasiūlė panaikinti cenzūrą, ir įsivyravo žodžio laisvė, neregėta jokioje komunistinėje šalyje. Pramonėje ir žemės ūkyje socialistinių principų neketinta atsisakyti, tačiau ekonomines reformas (pavyzdžiui, decentralizaciją) žadėta vykdyti kur kas sparčiau negu praeityje. Nors naujieji vadovai mėgino išplėsti prekybos ryšius su Vakarais, bet vis kartojo, kad Čekoslovakijos užsienio politikos pagrindinė kryptis — Sovietų Sąjunga, kad Čekoslovakija neketinanti išstoti iš ESPT ar Varšuvos pakto. 1968 metų balandžio 1 dieną kalbėdamas Centro komitete Dubček pareiškė: „Mes turime toliau stiprinti savo kariuomenę... kaip tvirtą Varšuvos pakto kariuomenių sąjungos grandį."

Abejoti šiais lojalumo pareiškimais nebuvo pagrindo, tačiau naujieji čekų vadovai nuo pat pradžių susidūrė su sąjungininkų priešiškumu. Neskubėdama išsyk atvirai užsipulti, sovietų spauda pradėjo rašyti, kad Čekoslovakijos vidaus padėtis esanti labai rimta, nes „antivisuomeniniai elementai", prisidengę liberalizavimu ir demokratizavimu, siekią „sugrįžimo į Masaryko ir Benešo laikų buržuazinę respubliką". Lenkų vadovą Gomułką, be abejo, labai erzino šūkis, kurį

skandavo demonstrantai Varšuvoje: „Norim lenkiško Dubčeko“. Bet vadovauti priešiškų balsų chorui ėmėsi Rytų vokiečiai, kurie teigė, kad imperializmas savo „ideologine ardomąja veikla“ mėginąs atplėšti Čekoslovakiją, prieš jos liaudies valią, nuo Rytų bloko. Jie pirmieji apkaltino čekų vadovus nesipriešinant šiam procesui ir kai kuriais atžvilgiais netgi jam padedant. Rytų Vokietijos vadovai bijojo, kad naujoji Čekoslovakijos vadovybė neužmegztų diplomatinių santykių ir neišplėstų ekonominių ryšių su Vakarų Vokietija, tuo susilpnindama Rytų Vokietijos padėtį pasaulyje ir netgi komunistiniame bloke. Dar labiau jie bijojo, kad kvietimas į „socializmą laisvėje“, jo neužgniaužus, netrukus rasiąs atgarsį jų pačių šalyje. Sovietai irgi buvo labai nepatenkinti, bet oficialiai dėjosi nesikišą į Čekoslovakijos vidaus reikalus. Tačiau esama žinių, kad gegužės pradžioje aukštas sovietų karininkas pasiūlė karinę intervenciją kaip būdą padėti lojaliems draugams čekams jų kovoje su antisocialistiniais elementais. Gegužei baigiantis, aiškiai buvo matyti, kad Maskva vis labiau nerimsta; laisvi vieši debatai Čekoslovakijoje reiškė, kad vadžios sprūsta Prahos vadovybei iš rankų. Maža to, itin nemalonus buvo atskleidimas Stalino eros nusikaltimų, nes juose dalyvavo ir sovietų pareigūnai. O svarbiausia, valymai palietė tuos elementus partijoje, kariuomenėje ir slaptojoje policijoje, kuriais Kremlius praeityje galėdavo pasikliauti.

Čekoslovakijos laisvėjimas sutapo su ženkliu sovietų vidaus ir užsienio politikos sugriežtėjimu, todėl sovietams jis turėjo atrodyti itin iššaukiantis. Separatistinės tendencijos reiškėsi daugelyje komunistinių šalių, Albanija galutinai įsitvirtino kinų stovykloje, Rumunija laikėsi vis nepriklausomesnės užsienio politikos, tad sovietų vadovybei neliko nieko kita, kaip imtis kuo skubiausių veiksmų savo stovyklos tolesniam irimui sustabdyti. Maskvai Čekoslovakijos nukrypimas tikriausiai atrodė pavojingesnis už rumunų separatizmą, nes Rumunija neturėjo bendros sienos su jokia Vakarų šalimi. Be to, vidaus laisvėjimas Rumunijoje nebuvo ryškesnis negu kitose bloko šalyse, tuo tarpu naujoji Prahos laisvės dvasia galėjo užkrėsti visą Rytų Europą, gal net patekti į pačią Sovietų Sąjungą ir pakirsti jos politinę sistemą. Nuolatiniai kaltinimai dėl didėjančios „antisocialistinių elementų“ įtakos Čekoslovakijoje nebuvo teisingi, ir jų įkvėpėjai tai žinojo; tačiau sovietų vadai ir Gomułka su Ulbrichtu nė kiek neklydo teigdami, kad Čekoslovakijos įvykiai kelią didžiulę

grėsmę — tik ne socializmui, o stovintiesiems prie valdžios vairo Maskvoje, Varšuvoje, Berlyne.

Todėl jie ir nusprendė — matyt, gegužės pabaigoje — padaryti galą čekoslovakų eksperimentui „socializmas laisvėje". Lenkijoje buvo pastebėtas sovietų kariuomenės judėjimas, gegužės pabaigoje maršalas Grečko apsilankė Prahoje ir paskelbė, kad Čekoslovakijoje birželio mėnesį būsią surengtos Varšuvos pakto štabų pratybos. Daugkartiniai čekų vadovų patikinimai, kad su Sovietų Sąjunga jų šalį sieją tvirtos draugystės ir bendradarbiavimo saitai, sovietų įtarumo neišsklaidė; Maskva nutarė, kad demokratizavimo procesą būtina sustabdyti ir kad tai įmanoma tik pakeitus vadovybę. Aiškus dalykas, rusai savo tikslo kur kas mieliau būtų siekę taikiomis priemonėmis — politiniu spaudimu, o ne plataus masto karine invazija. Turėdami omenyje tarpusavio supratimą su Amerika dėl įtakos sferų pasidalijimo, jie žinojo, kad karinis įsikišimas didesnio pavojaus nesukelsiąs ir kad Vakarai susilaikysią nuo bet kokių veiksmų kaip ir per Vengrijos krizę 1956 m. Tačiau jiems buvo aišku ir tai, kad Čekoslovakijos okupacija pagilintų komunistinės stovyklos įtrūkį ir sukeltų nerimą Vakaruose. Daugelį metų Maskva gana sėkmingai įtikinėjo NATO narius Europoje, kad nesą jokios sovietų grėsmės, o tikrajai *détente* bei tvirtai taikai labiausiai kliudąs pats Atlanto sąjungos egzistavimas. Atsižvelgiant į nesutarimus tarp Vakarų Europos šalių, jų neryžtingumą ir kitus skaldomuosius veiksnius, tokia politika teikė nemaža vilčių. O sovietams panaudojus karinę jėgą, atgytų senos baimės, nueitų vėjais didžiuma sovietų diplomatijos atlikto kruopštaus parengiamojo darbo, NATO įgautų naują kvėpavimą.

Birželį ir liepą suintensyvėjo sovietų, lenkų ir Rytų vokiečių propagandos kampanija prieš Čekoslovakijos reformų politiką. Brežnev ir Kosygin keletą kartų užsiminė apie 1956 m. Vengrijos ir 1968 m. Čekoslovakijos panašumą. Liepos viduryje komunistinių šalių, išskyrus Rumuniją ir Čekoslovakiją, vadovai susitiko Varšuvoje aptarti „čekų revizionizmo" grėsmės, tuo pat metu informuodami Prahą, kad jie neketiną kištis į jos vidaus reikalus, nes tai, pasak jų, pažeistų nepriklausomybės ir lygybės principą socialistinių šalių santykiuose. Bet šis principas, pridūrė jie, nesąs šventas ir neliečiamas, nes Čekoslovakijai dabar gresia pavojus būti atplėštai nuo socialistinės bendrijos, ir tokia padėtis yra visiškai nepriimtina. Čekoslovakijos vadovybę mėginta įbauginti

įvairiomis priemonėmis. Buvo pradėta antisemitinė kampanija prieš tuos keletą žydų, kurie užėmė vadovaujamus postus Prahoje, siekiant įrodyti, kad revizionizmas esąs žydiška liga. Ši gudrybė buvo pavykusi Lenkijoje, tačiau Čekoslovakija neturėjo tokių stiprių antisemitinių tradicijų — teiginys buvo pernelyg absurdiškas, kad juo kas nors patikėtų. Vėliau darbo ėmėsi *agents provocateurs*; jie įrenginėjo slaptus ginklų sandėlius (neva priklausančius vokiečių revanšistams) ir naudojo kitas priemones, labai panašias į nacių naudotas prieš jiems okupuojant Čekoslovakiją 1938—1939 metais. Čekams ir slovakams įbauginti Varšuvos pakto kariuomenė, surengusi Čekoslovakijoje manevrus, nesitraukė iš šalies iki rugpjūčio 3 dienos. Tuo tarpu sovietų, lenkų ir Rytų vokiečių spauda vis skelbė, kad gresianti plataus masto Vakarų Vokietijos intervencija ir „tarptautinė kontrrevoliucija". Kai jau niekas nepadėjo, Prahos lyderiai buvo iškviesti į susitikimą su sovietų Politiniu biuru (nedalyvavo tik du jo nariai) mažame pasienio miestelyje Čiernoje prie Tisos. Bet ir tada jie nenusileido. Dubček buvo pasirengęs duoti rusams tam tikras garantijas dėl jų teisėtų gynybos interesų, tačiau atmetė visus kaltinimus „kontrrevoliucija" ir atsisakė svarstyti sovietų reikalavimą nušalinti kai kuriuos iš pažangiųjų šalies vadovų. Po keleto dienų Bratislavoje įvyko dar vienas susitikimas su Rytų bloko vadovais (išskyrus rumunus).

Nei vienas, nei kitas susitikimas nepadėjo išspręsti konflikto. Sovietai neatsiėmė savo ultimatumo; jiems nepavyko įvaryti pleištą tarp Prahos lyderių — atvirkščiai, nacionalinė vienybė Čekoslovakijoje dar labiau sustiprėjo. Dėl to čekų eksperimentas, žiūrint Maskvos akimis, pasidarė dar pavojingesnis, ir ji suaktyvino propagandos kampaniją. Maskva tvirtino, kad vykstanti raganų medžioklė prieš sovietams lojalius darbuotojus, kad Prahos revizionistai nesilaiką Čiernos ir Bratislavos susitarimų. Po maršalo Tito ir rumunų lyderio Ceausescaus vizitų į Prahą Maskvai ėmė vaidentis revizionistų bloko, naujos „Mažosios Antantės" šmėkla, ir kadangi kitos spaudimo priemonės nepasiekė tikslo, sovietai nusprendė, matyt, tarp rugpjūčio 10 ir 17 dienos, kad teksią pavartoti karinę jėgą. Nežinia, ar smarkiai skyrėsi nuomonės Kremliuje, tačiau nekyla abejonių, kad tarp sovietų vadovų buvo ir nuogąstaujančių. Jie suprato, kad reikės sumokėti didžiulę kainą. Daugelis užsienio komunistų partijų, tarp jų ir kai kurios iš pačių įtakingiausių, tokios kaip Italijos ir Prancūzijos, buvo pareiškusios, jog re-

mia Dubčeką, ir įspėjusios Maskvą nesigriebti jėgos. Taigi buvo iškilusi rimta dilema, tačiau, svarstydami alternatyvas, sovietų lyderiai turbūt ilgai nedvejojo. Naujasis kursas grėsė visų bloko konservatyviųjų režimų egzistavimui, o propagandinė žala, kurią padarytų invazija, nebūtų ilgalaikė; per keletą mėnesių pasaulio visuomenė, taip pat ir nepritariančiosios komunistų partijos visa tai primirštų. Taip jau buvo po vengrų sukilimo numalšinimo 1956 m., tad kodėl dabar turėtų būti kitaip.

Rugpjūčio 21 dienos invazijai pateisinti sovietai ketino Prahoje sudaryti kvislingų vyriausybę, kuri turėjo prašyti broliškąją sovietų liaudį ir jos sąjungininkus suteikti karinę pagalbą kovoje su Čekoslovakijos vidaus ir išorės priešais. Nežinia, kas sutrikdė politinį invazijos parengimą, tačiau, sovietų kariuomenei įžengus į Čekoslovakiją, jos generolai atrodė neturį aiškių politinių direktyvų. Saugumo Taryboje sovietai iš pradžių pareiškė, kad juos pakvietusi Čekoslovakijos vyriausybė, bet iš tikrųjų jie nerado nė vieno norinčio su jais bendradarbiauti; jie suėmė Dubčeką, Černiką, Smrkovskį, tačiau prezidentas Svoboda atsisakė atleisti šiuos žmones iš pareigų ir pakeisti naujais. Kai Svoboda atmetė sovietų ambasadoriaus jam įteiktą reikalavimą paskirti naują vadovybę, veiksmas persikėlė į Maskvą. Kartu su keletu potencialių kolaborantų Svoboda buvo pakviestas susitikti su sovietų Politiniu biuru, bet jis išsireikalavo, kad dalyvautų ir suimtieji vadovai. Ką tik ištrūkę iš sovietų politinės policijos rankų, šie nei fiziškai, nei psichologiškai nebuvo pajėgūs pasipriešinti Brežnevui, kuris, kaip pasakojama, grasinęs pačiomis baisiausiomis pasekmėmis, ištiksiančiomis ir jų šalį, ir juos pačius, jeigu jie nevykdys sovietų reikalavimų. Vienam nepritariant, jie priėmė sovietų ultimatumą: dislokuoti sovietų kariuomenę Čekoslovakijos žemėje neapibrėžtam laikui, grąžinti cenzūrą, nutraukti „liūdnai išgarsėjusią reabilitavimo kampaniją“, sulėtinti ekonomines reformas. Kitaip tariant, komunistų valdymas vėl turėjo būti grindžiamas prievarta, o ne žmonių pritarimu. Tiesa, rusai tarytum neprieštaravo reformų programai, į kurią jie atseit nenorį kištis; neketino jie grąžinti į valdžią ir Novotno, kuris buvo per daug susikompromitavęs, kad jį būtų galima panaudoti. Jie ne be pagrindo tikėjosi, kad ilgainiui galėsią pakeisti Dubčeką ir kitus pažangiuosius nuolaidesniais žmonėmis ir kad galiausiai nauji nuosaikieji, spaudžiami sovietų ir stengdamiesi išsau-

goti savo politinę padėtį, visiškai užgniaušią „revizionizmą". Po 1956 m. šitaip elgėsi Gomułka, todėl ir Prahoje turėjo būti panašiai.

Okupavus Čekoslovakiją, lengviau atsikvėpė Varšuva ir Rytų Berlynas; abiejų šalių kariuomenė dalyvavo toje karinėje operacijoje. Vokiečių karių dalyvavimas, švelniai tariant, nebuvo taktiškas žingsnis, tačiau Ulbricht su savo kolegomis niekada ir nepasižymėjo drovumu. Vengrų daliniai taip pat dalyvavo, bet Budapeštas aiškiai jautėsi nesmagiai; dar buvo gyvi 1956 metų prisiminimai. Neturėdami įtikinamesnių argumentų, sovietų vadovai skelbė, kad istorija pateisinsianti jų veiksmus, tačiau Čžou En-laj, Kinijos ministras pirmininkas, invaziją pavadino įžūliausiu fašistinės jėgos politikos pavyzdžiu. Albanai kalbėjo apie „fašistinę agresiją"; jugoslavai pareiškė nepaprastą susirūpinimą Čekoslovakijos „neteisėta okupacija" ir mobilizavo savo kariuomenę; pasak rumunų lyderių, tai buvo „baisus socialistinės šalies nacionalinio suvereniteto pažeidimas".

Vakarų sostinėse sovietų veiksmai buvo griežtai pasmerkti, tačiau vyriausybės laikėsi nesikišimo politikos. Jų požiūriu, tai buvo grynai Sovietų Sąjungos ir vienos iš jos sąjungininkių vidaus reikalas. Vašingtono ir Paryžiaus oficialieji sluoksniai stengėsi, kad sovietų invazija nesukeltų ilgalaikių pasekmių. Prezidentas Johnson toliau kalbėjo apie viršūnių susitikimą, nes *détente* tarp Rytų ir Vakarų jam atrodė svarbiau už viską. Prancūzijos užsienio reikalų ministras Michel Debré manė, kad būtų neprotinga uždaryti kelią vien todėl, kad jame atsitiko eismo nelaimė. Jungtinėse Tautose arabų vyriausybės ir kai kurios Azijos šalys priešinosi bet kokiam sovietų veiksmų pasmerkimui. Savo ruožtu sovietų vadovai aprimus audrai pradėjo diplomatinį puolimą, stengdamiesi įtikinti Vakarus, kad Čekoslovakijos įvykiai nesą kliūtis Rytų ir Vakarų santykiams normalizuoti. Jie tarytum teisingai numatė, kad tarptautiniai okupacijos atgarsiai būsią trumpalaikiai ir ne itin skaudūs. Bet iš tikrųjų jie nepakankamai įvertino, kokias pasekmes turės toji invazija, kuriai buvo lemta tapti Europos pokario metų istorijos posūkio tašku. Žinoma, karinė pusiausvyra bemaž nepasikeitė; Čekoslovakijoje sovietų kariuomenės buvo palyginti nedaug, ir ji nekėlė didesnio pavojaus Vakarams. Tačiau invazija paneigė daugumą prielaidų, kuriomis Vakarai grindė *détente*, ir tai galų gale negalėjo likti be pasekmių. Daug kas tikėjo, kad *détente* padarys galą dvipoliškumo erai (jeigu ji dar nepasibaigusi), kad išcentrinės, skai-

domosios tendencijos abiejuose blokuose palengva suformuos naują Europos politinę sistemą. De Gaulle ir kiti buvo įsitikinę, kad sovietų grėsmė Vakarams sumažėjusi, jei ne visiškai išnykusi, ir kad dėl to atsiradusi puiki proga vėl susivienyti Europai iki Vyslos, gal net iki Uralo. Buvo manoma, kad jeigu sovietų blokas palengva europės, Rusija suteiksianti savo sąjungininkams daugiau laisvės ir nepriklausomybės — suprantama, su sąlyga, jog nebūtų pažeisti jos elementarūs saugumo interesai.

Invazija sužlugdė visas viltis dėl laipsniškų permainų Rytų Europoje, nes paaiškėjo, kad bet kuris nuodugnesnis komunistinio režimo pokytis tegalįs ateiti iš Maskvos. Nebuvo jokių požymių, kad tokių pasikeitimų būtų galima tikėtis artimiausioje ateityje. 1968 m. įvykiai reiškė, kad sovietų priešiškumas kitokioms politinėms sistemoms toli gražu nesumažėjęs ir kad Šaltasis karas, jei nesusidarysiančios visiškai nenumatytos aplinkybės, dar tęsis nežinia kiek laiko.

BRITANIJA: NUO CHURCHILLIO IKI HEATHO

Konservatoriai, 1951 m. pakeitę leiboristus, valdė Britaniją trylika metų. Leiboristai vis dar tebebuvo iš esmės darbininkų klasės partija, o toriai, apskritai imant, atstovavo aukštesniajai ir viduriniajai klasėms. Socialistų programa numatė svarbiausiųjų ekonomikos sektorių nacionalizavimą, tuo tarpu konservatoriai, bent jau teoriškai, pasisakė už ekonominę laisvę, minimalų valstybės kišimąsi ir gynė tradicines torizmo idėjas. (Liberalai vis dar surinkdavo keletą milijonų balsų, bet dėl britų rinkimų sistemos ypatumų liovėsi vaidinę svarbų vaidmenį; jų atstovų Parlamente sumažėjo iki dešimties.) Konservatorių ir leiboristų partijų doktrinos atrodė visiškai priešingos, bet praktiškai abiejų pozicijos turėjo daug bendrumo gyvybiškais valstybinės svarbos klausimais, tokiais kaip užsienio politika ir gynyba, o negailestinga Britanijos finansinės padėties tikrovė siaurino ekonominių žingsnių pasirinkimą tiek leiboristams, tiek konservatoriams (*butskellism**). Įžvalgesni konservatorių lyderiai suvokė, kad jų partija, norėdama išsilaikyti Britanijos politiniame gyvenime, turinti prisitaikyti prie gerovės valstybės. Jie nepanaikino ir neapribojo socialinių paslaugų, kurias buvo įvedę leiboristai, o iš nacionalizuotų ūkio šakų Churchill, sugrįžęs į valdžią 1951 m., denacionalizavo tik transportą ir plieno pramonę (pastaroji buvo vėl nacionalizuota sep-

* Šį terminą, sudarytą iš dviejų finansų ministrų pavardžių — konservatoriaus Butlerio ir leiboristo Gaitskello, šeštojo dešimtmečio apžvalgininkai vartojo abiejų partijų ekonominės ir finansinės politikos panašumui pabrėžti. (*Vert. past.*)

tintąjį dešimtmetį, kai rinkimus laimėjo leiboristų partija). Torių vyriausybė statė daugiau namų negu leiboristai, o Macmillano „permainų vėjo“ kalba parodė, kad konservatoriai susitaikė su imperijos praradimu ir visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Vadovavimas partijai iš aristokratijos palengva perėjo į viduriniosios klasės atstovų rankas; Etono ir Harow auklėtiniai vis dar vyravo torių kabinetuose, tačiau Oxfordo ir Cambridžo absolventai jau sudarė tokią pačią didelę dalį kaip ir leiboristų partijos viršūnėje.

Einant ministro pirmininko pareigas, Churchillį ištiko insultas; iš pradžių jo liga buvo laikoma paslaptyje, bet 1955 metų balandį jam teko atsistatydinti. Jį pakeitė Anthony Eden, kuris ilgus metus buvo dirbęs Britanijos užsienio politikos baruose; jo patyrimas kitose valdymo srityse buvo ribotas. Seniai laukta, kad vieną dieną jis pakeisiąs Churchillį, tad jo kandidatūra nieko nenustebino. Ironiška, kad jam nepasisekė būtent savo specializacijos srityje, užsienio reikaluose; jei ne pulkininko Nassero įvykdyta Sueco kanalo nacionalizacija ir jeigu Eden būtų pasirinkęs tinkamesnį būdą krizei išspręsti, jo vyriausybė būtų išsilaikiusi daug daugiau metų. Įtampai augant, Edenui pritrūko išminties ir — kas nuostabiausia tokios kilmės anglui — šaltakraujiškumo. Krizei pasiekus apogėjų, Edeno sveikata pašlijo, ir į jo vietą stojo Harold Macmillan, turėjęs nemaža patirties tiek vidaus, tiek užsienio politikoje; trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį Macmillan buvo vienas iš pagrindinių pažangiojo torizmo ruporų. Jam vadovaujant, Sueco pažeminimą konservatoriams pavyko pergyventi be didesnių pasekmių.

Vėlesniais metais Britanija daugiausia turėjo vidaus problemų, bet šioje srityje Macmillano vyriausybė toli gražu nepasiekė didelių laimėjimų. Dažna finansų ministrų kaita (Thorneycroft, Selwyn Lloyd, Heathcoat Amory ir kt.) rodė, kad finansiniai sunkumai tebesitęsia. Tačiau ekonomika vystėsi, kad ir neritmingai, ir, nors britai šeštojo dešimtmečio pabaigoje netryško optimizmu, jie jau buvo atgavę pasitikėjimą po penktojo dešimtmečio pabaigos ekonominių negalių ir šeštojo dešimtmečio vidurio politinių sukrėtimų. Menka konservatorių persvara, turėta 1951 m., padidėjo po 1955 m. rinkimų ir dar labiau — po 1959 m. rinkimų; toriai atrodė bemaž neįveikiami. Bet nors gyvenimo lygis kilo, žmonių lūkesčiai augo dar sparčiau; britus juo toliau, juo labiau erzino dideli mokesčiai, atlyginimų įšaldymas, aukštos bankų palūkanos ir atskaitymai užstatant turtą. Konservatorių valdžios

veikloje ryškėjo nuovargio ženklai, tad žmonės ėmė galvoti, ar nesuteikus leiboristams dar vieno šanso. Profumo skandalas* ir keletas kitų atsitikimų dar labiau sumenkino Macmillano vyriausybės prestižą, ir ministras pirmininkas, nujausdamas, kad viešoji nuomonė (taip pat ir įtakingi jo partijos sluoksniai) pradeda nuo jo nusigręžti, 1963 metų spalį nusprendė atsistatydinti. Iki kitų visuotinių rinkimų dar buvo likę metai, tad sero Aleco Douglas-Homo kabinetas, galima sakyti, ėjo laikinosios vyriausybės pareigas. Douglas-Home buvo tikras toris, iki tol — Lordų rūmų narys; toks ministro pirmininko parinkimas XX amžiuje nustebino daugelį. Tačiau jo politika mažai tesiskyrė nuo tos, kurios laikėsi pirmtakas; tai dar sykį įrodė, kad tiek ministrui pirmininkui, tiek valdančiajai partijai nedaug telikę laisvės manevruoti. Douglas-Homą pasiūlė maža, bet įtakinga konservatorių partijos grupė, kuriai Butler (daugelio nuomone, labiausiai tikėtinas kandidatas į Macmillano vietą) atrodė pernelyg radikalus ir todėl nepatikimas. Douglas-Homo išrinkimas papiktino daugelį partijos narių, ir jie pareikalavo, kad ateityje vadovo klausimas būtų sprendžiamas atviru demokratišku balsavimu. Tokiomis nepalankiomis sąlygomis Douglas-Home pasirodė stebėtinai gerai, ir nors jo partija 1964 metų spalio mėnesio rinkimus pralaimėjo, leiboristai sugrįžo į valdžią turėdami tik trylika vietų daugiau negu toriai.

Visas šeštasis dešimtmetis leiboristų partijai buvo gilios vidaus krizės laikotarpis. Pasitraukus Attliui, lyderio mantija perėjo Hugh Gaitskellui, iš profesijos ekonomistui, Oxfordo dėstytojui, karo metais dirbusiam valstybės tarnyboje (Britanijoje valstybės tarnautojai negali priklausyti jokiai partijai.— *Vert. past.*). Gaitskell buvo gerbiamas už savo moralines ypatybes, jo intelektiniai sugebėjimai, ypač savo srityje, nekėlė nė menkiausios abejonės. Tačiau jam trūko energingumo ir žavesio, kurio turi apsigimę lyderiai, sugebantys įkvėpti savo pasekėjus ir patraukti naujų šalininkų. Maža to, jam teko susidurti su pikta opozicija partijos viduje, nes leiboristai tuo metu buvo susiskaldę ir kairieji fundamentalistai be paliovos puolė partijos vadovybę už tariamą sociali-

---

* 1963 metų kovo mėnesį gynybos ministras John Profumo Bendruomenių rūmams paneigė turėjęs nederamų santykių su „palydove" Christine Keeler (įtariama ryšiais su sovietų jūrų laivyno ataše), o birželio mėnesį prisipažino, kad sakė netiesą, ir atsistatydino. (*Vert. past.*)

stinių principų išdavystę. Kairieji pasisakė už visišką nacionalizaciją ir griežtai kontroliuojamą ekonomiką, o užsienio politikos srityje už neutralitetą ir nusiginklavimą. Kairiojo sparno programa buvo abejotina ne tiek dėl savo ekstremizmo, kiek dėl nerealaus pobūdžio — net ir pati kraštutiniausia politinė programa gali būti sėkmingai įgyvendinta, jeigu ji atitinka politines realijas ir būtinybes; tačiau leiboristų partijos kairuolių programa buvo ne tokia, nes Britanijos ekonominių negalių jų siūlomi vaistai nebūtų išgydę. Nors bemaž kiekvienam britui taika būtų mielesnė už karą, draugystė su visomis valstybėmis — už įtampą ir krizes, tačiau tarptautiniams konfliktams išspręsti vien girtinų norų nepakanka. Branduolinio nusiginklavimo šalininkai kasmet per Velykas rinkosi Aldermastone į protesto žygius; leiboristų partijos konferencija kasmet balsavo už branduolinio ginklo uždraudimą; šalyje buvo gana stiprios antiamerikiškos nuotaikos. Žinoma, kova už vienpusį nusiginklavimą turėjo patrauklių bruožų, bet argi valdančioji partija galėjo tuo grįsti savo politiką? Kai leiboristai vėl buvo pakviesti sudaryti vyriausybę, netruko paaiškėti, kad vakarykščiai maištininkai laikosi tos pačios politikos, kurią jie ne per seniausiai smerkė, ir kad juos pačius dabar puola nauja radikalių kritikų karta.

Tokie mūšiai tęsėsi keletą metų, kol Gaitskello kantriai vadovaujama partija galiausiai suglaudė gretas, suvokusi, kad ji amžinai klajosianti politikos tyruose, jeigu ją ir toliau draskys vidaus rietenos. Vos nušvitus geresnėms perspektyvoms, Gaitskell staiga mirė. Iš visų kandidatų į jo vietą pagrindiniai buvo du: George Brown, iš darbininkų klasės kilęs energingas, labai ekstravertiškas, kiek nepastovaus būdo partijos karys, ir Harold Wilson, kaip ir Gaitskell ekonomistas pagal išsilavinimą, buvęs Oxfordo dėstytojas, karo metais — valstybės tarnautojas. Jaunystėje Wilson buvo prekybos ministras, bet drauge su kitais kairiosios pakraipos ministrais atsistatydino protestuodamas prieš kai kuriuos vyriausybės žingsnius.

Wilson pasirodė geresnis taktikas už Gaitskellą; jo sprendimas paleisti Parlamentą 1966 metų pradžioje suteikė leiboristams kur kas didesnę daugumą ir tuo pačiu sudarė tvirtą pagrindą leiboristų partijos rinkimų programai įgyvendinti. Bet netrukus vyriausybę užklupo virtinė netikėtų ekonominių problemų, ir per dvejus metus ji neteko visuomenės paramos, o labiausiai nukentėjo Wilsono asmeninis prestižas. Vyriausybė tarytum kleivojo nuo vienos nelaimės prie kitos —

sterlingo devalvavimas 1967 m. lapkritį tebuvo vienas iš daugybės jos patirtų smūgių. Papildomi 1967 ir 1968 metų rinkimai parodė, kad netgi tos apygardos, kuriose leiboristų pergalė būdavo bemaž garantuota, jau nebėra tokios „saugios"; labiausiai dėl to buvo kaltinamas pats ministras pirmininkas — esą jis neatskleidęs žmonėms viso latentinės ūkio krizės rimtumo ir nesugebėjęs reikiamu laiku ryžtingai veikti. Nors nemaža dalis šios kritikos buvo teisinga, versti visą kaltę ministrui pirmininkui ir jo aplinkai vis dėlto pernelyg paprasta — juk Britaniją kamavo daugiausiai struktūriniai sunkumai. Didžiulė atsakomybė čia tenka tiek Londono Sičiui, savo periodiškomis panikomis provokavusiam bereikalingas monetarines krizes, tiek profesinių sąjungų vadovybei, nenorėjusiai bendradarbiauti modernizuojant ir racionalizuojant Britanijos ekonomiką. Franko Cousinso, didžiausios profesinės sąjungos lyderio, abejingumas buvo tipiškas pavyzdys, kaip vyriausybė nesulaukia paramos iš savo gretų. Tačiau būtų neteisinga ieškoti pavienių kaltininkų — jokia vyriausybė nepadarys stebuklų, jei šalis pati nekovos dėl vietos pasaulyje.

Jei ne tarpusavio nesantaika, konservatoriai iš leiboristų silpnumo būtų susikrovę netgi dar didesnį politinį kapitalą. Atsistatydinus Douglas-Homui, partijos lyderiu tapo Edward Heath, kuris ir atvedė ją į pergalę 1970 metų birželio rinkimuose. Partijos viduje būta nemažai nuomonių skirtumų tokiais klausimais kaip imigracija, Rodezija, socialinės paslaugos ir pajamų reguliavimo politika. Mėgindami pagerinti ekonominę padėtį, toriai, būdami valdžioje, buvo ėmęsi kai kurių vaizdingų priemonių — antai 1961 m. įsteigė Nacionalinę ekonominės plėtros tarybą, kurioje verslininkai, profesinės sąjungos ir vyriausybė turėjo bendromis jėgomis formuoti šalies ekonominę politiką. Deja, ši nauja organizacija neturėjo tokios įtakos, kokios tikėtasi. Ketinta įkurti ir Nacionalinę pajamų tarybą, bet profesinėms sąjungoms atsisakius joje dalyvauti, šis planas sužlugo.

Užsienio reikalai palyginti nedaug teprisidėjo prie Britanijos krizės. Toliau vyko imperijos dekolonizacija. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje—septintojo pradžioje nepriklausomybę gavo Gana ir Nigerija, Rytų Afrikos šalys, Malaja (1957) ir Singapūras (1959). 1958 m. įkurta Vest Indijos federacija 1962 m. subyrėjo. Rimtesnių pasekmių Britanijai turėjo Centrinės Afrikos federacijos žlugimas 1963 m., po kurio, praėjus dvejiems metams, išsirutuliojo Rodezijos krizė. Dauguma

baltųjų kolonistų atsisakė užleisti pozicijas afrikiečiams, teigdami, kad tokia politika sukelsianti valstybėje chaosą, panašų į Kongo. Paklusdama JT rezoliucijoms, britų vyriausybė ėmėsi ekonominių sankcijų, bet Afrikos šalys, dabartinės Britanijos partnerės Tautų Sandraugoje, pareikalavo, kad prieš Rodezijos ministrą pirmininką Ianą Smithą ir jo režimą dar būtų pavartota ir jėga. Retas britas būtų palaikęs karinę akciją, todėl kai Rodezijos klausimas laikinai įgijo neproporcingai didelę reikšmę Britanijos politikoje, Wilsono vyriausybė stengėsi laviruoti tarp dviejų kraštutinumų. Kitur valdžios perdavimas sukėlė mažiau keblumų: 1964 m. nepriklausoma tapo Malta, Britų Gviana, paskutinės Afrikos kolonijos ir po ilgos kovos bei pilietinio karo — Adenas. Nepaisydama stipraus ispanų spaudimo, Britanija nenorėjo atiduoti Gibraltaro. Britams išėjus, aršūs vaidai kilo Kipre ir Pietų Arabijoje; britų sprendimo pasitraukti iš Persijos įlankos pasekmės dar ilgai bus neaiškios. Sandraugos šalių ministrai pirmininkai ir toliau retkarčiais susitikdavo, bet tai greičiau būdavo malonūs pobūviai negu svarbūs politiniai įvykiai. Niekas nenorėjo visiškai nutraukti ilgamečių ryšių, nes atrodė, kad senoji struktūra dar galėtų duoti šiokią tokią naudą. Tačiau tokiomis sąlygomis narystė Sandraugoje buvo bemaž praradusi prasmę — nariai tik išsakydavo savo nuomonę, bet jokių įpareigojančių sprendimų nedarė.

Atsižvelgiant į sumažėjusius šalies išteklius ir sumenkusį jos statusą pasaulyje, Britanijos užsienio ir gynybos politiką teko keisti. Tai buvo sudėtingas ir neretai skausmingas procesas; palengva Britanija prarado pozicijas ryčiau Sueco, sumažino prie Reino stovinčias pajėgas. Buvo panaikinta privalomoji karo tarnyba, ir Britanijos bei jos dar likusių užjūrio teritorijų gynyba buvo patikėta nedidelei profesionaliai kariuomenei. Britanija pati gaminosi branduolinius įrenginius, bet varžytis su Jungtinėmis Valstijomis ir Sovietų Sąjunga jai trūko lėšų. 1960 m. Britanijai teko nutraukti savos raketos „Blue Streak" gamybą, nes ji pasirodė per brangi. Nutrūko ir bendras Anglijos ir Amerikos projektas gaminti „Skybolt" raketas, tad Britanija pasidarė bemaž visiškai priklausoma nuo „Polaris" povandeninių laivų, amerikietiškų raketų ir lėktuvų.

Paskesnės vyriausybės užsienio politikoje laikėsi didelio atsargumo ir akivaizdžiai vengė savarankiškai imtis bet kokios rimtesnės iniciatyvos. Toks apdairumas smarkiai skyrėsi nuo de Gaullio įspūdin-

gų, bet galiausiai bergždžių užmojų. Tiek konservatoriai, tiek leiboristai buvo įsitikinę, kad tarptautiniuose reikaluose reikėtų vadovautis proto balsu ir konfliktus spręsti nenaudojant smurto. Britai buvo pasiryžę tarpininkauti tarp Rytų ir Vakarų, Šiaurės ir Pietų; visiems priešininkams jie rekomendavo ieškoti kompromiso. Kai kurie anglai tvirtino, kad amerikiečiai turį jėgos ir pinigų, bet neturį patirties išmintingai elgtis kebliose tarptautinėse situacijose, todėl britų patarimai jiems labai praverstų. Bet ypatingi Londono ir Vašingtono santykiai, egzistavę per Antrąjį pasaulinį karą ir išsilaikę dar dešimtmetį, palengva išblėso. Amerikos užsienio politikai greičiau trūko ryžto, o ne patarimų, jų kaip tik buvo su kaupu; be to, Sovietų Sąjunga mieliau norėjo derėtis su Vašingtonu tiesiogiai, be tarpininkų. Todėl nei Macmillano vizitas į Maskvą, nei dažnesni Wilsono apsilankymai neturėjo didesnės politinės reikšmės, todėl nesuvešėjo, kaip buvo pranašaujama, Britanijos prekyba su Sovietų Sąjunga, nors pavienės britų firmos, be abejonės, neblogai pasipelnė iš prekybos su sovietais.

Priešingai negu Jungtinės Amerikos Valstijos, Britanija užmezgė diplomatinius ryšius su Kinija, tačiau viltys pagerinti santykius su Pekinu ir palenkti jį į nuosaikumo pusę neišsipildė. Britų diplomatus ir žurnalistus kinai persekiojo, laikė juos namų arešte, o Londonas bemaž nieko negalėjo padaryti, kad palengvintų jų dalią ar kad jie būtų paleisti. Užsienio reikalų ministerija bandė gerinti santykius su pavienėmis komunistinėmis šalimis, bet kadangi jų veikimo laisvė buvo griežtai apribota, tie kontaktai nedavė apčiuopiamos naudos. Komunistinių šalių laikysena britų kairiuosius, aišku, ne itin džiugino, pradėjo blėsti ir jų simpatijos trečiajam pasauliui. Mirus Nehrui, mažai kas beliko iš Bandungo konferencijos dvasios. Sukarno ir Nkrumah, Nassero ir Ben Bellos veiksmai didelio entuziazmo nekėlė, o Mao politika žavėjosi tik patys ištikimiausi jo šalininkai. Kai kuriuose sluoksniuose dar buvo likę Castro, Che Guevaros ir Ho Ši Mino gerbėjų, bet šie tolimi dievaičiai vargu ar turėjo įtakos britų politikai.

Dalies britų *establishmento* tikėjimas, kad jo istorinė misija yra vaidinti graikus Vašingtono romėnų atžvilgiu, gražiai sutapo su kairiųjų radikalų įsitikinimu, kad užsienio socialistiniai judėjimai negalį apsieiti be britų idėjinio vadovavimo. Tokiose prielaidose būta krislelio tiesos, nes tiek Europoje, tiek kitose pasaulio vietose nuo seno buvo susiklostęs gana palankus požiūris į Britaniją. Šio moralinio kapitalo

nederėtų menkinti, tačiau britų politikams (ir apskritai visiems britams) jis nė kiek nepadėjo susitaikyti su nauju, gerokai smukusiu savo statusu pasaulyje. O tai buvo pagrindinis Britanijos uždavinys šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį — nelengvas įvykdyti, turint omenyje Britanijos svarbų vaidmenį praeityje ir polinkį ilgėtis prarastos galios bei didybės. Pagieža Jungtinėms Valstijoms ir Vakarų Vokietijai, tiesa, labiau pasireiškė tarp humanitarinės inteligentijos negu kituose gyventojų sluoksniuose. Šiuo sunkiu pereinamuoju laikotarpiu neišvengiamai turėjo sustiprėti nepasitenkinimas; kartais jis pratrūkdavo netikėtu pavidalu — antai atgijo nacionalistiniai ir separatistiniai judėjimai Škotijoje ir Velse, atsinaujino religinė nesantaika Olsteryje. Galbūt leiboristai ir padarė klaidų, bet kas gali garantuoti, kad toriai jų nebūtų padarę. Kai kurie kritikai kaltę už Britanijos negalią vertė visiems jos žmonėms („tautos savižudybė"); bet ir nuosaikesni stebėtojai su vis didėjančiu nerimu rašė apie gresiančias nekompetentingumo pasekmes ir apie tai, kad šalis, nepaisydama įspėjimų, toliau gyvenanti ne pagal kišenę. Dažnai būdavo priekaištaujama, kad tauta neturinti bendro tikslo, kad žmonės daugiausiai rūpinasi asmeniniais (arba grupiniais) materialiniais reikalais. Šis negalios pojūtis kartu su politine frustracija ir ekonominiu sąstingiu verste vertė ieškoti savo klaidų. Pasaulinė „The Beatles" šlovė, sero Francio Chichesterio kelionė per vandenynus „Gipsy Moth" jachta ir Amerikos žurnalų straipsniai apie svinguojantį Londoną jau nebegalėjo niūros nuotaikos išsklaidyti.

PRANCŪZIJA: PENKTOJI RESPUBLIKA

Šeštojo dešimtmečio viduryje, vyriausybei keičiant vyriausybę, Prancūzija, regis, artėjo prie katastrofos slenksčio. Nė viena politinė partija neturėjo daugumos, visos vyriausybės buvo koalicinės, tad nuo pat pradžių jose glūdėjo skilimo užuomazga. Visų klasių prancūzus vis labiau piktino partijų ir politikų sistema, negalinti laiduoti bent minimalaus politinio stabilumo. Ekonomika judėjo į priekį sparčiau, negu atrodė iš pirmo žvilgsnio, tačiau didžiumą pažangos vaisių iš prancūzų atimdavo infliacija. Prancūzijos būklė buvo gana panaši į Vokietijos prieš 1933 m. Ketvirtoji respublika palengva barstė paskutinius savo autoriteto trupinius, ir galiausiai bemaž niekas nenorėjo pajudinti bent pirštą jai apginti. Sustiprėjo kraštutinės jėgos: iš vienos pusės komunistai, iš kitos — pužadistai, dešinioji populistinė grupė, kuri per visuotinius 1956 m. rinkimus pirmu bandymu laimėjo penkiasdešimt vietų parlamente. Drauge jos galėjo veiksmingai blokuoti daugumą demokratinio centro iniciatyvų.

Demokratijos išlikimui Prancūzijoje didžiausią grėsmę kėlė kolonijiniai karai. Mendès-Franco vyriausybė likvidavo užsitęsusį kruviną karą Indokinijoje; 1956 m. Prancūzija suteikė nepriklausomybę Tunisui, o dar prieš tai, 1955 m., išnarpliojo Maroko mazgą, leisdama sultonui sugrįžti į savo šalį iš tremties. Kebliausia buvo Alžyre; maištas ten kilo 1954 metų lapkritį, vos pasibaigus karui Indokinijoje. Tuo metu Alžyre buvo dislokuota mažiau nei penkiasdešimt tūkstančių prancūzų kareivių; per dvejus metus šis skaičius padvigubėjo, o vėliau pasiekė 350 000. Nacionalinio išsivadavimo fronto (FLN) antpuoliams

atremti Prancūzijos kariuomenė turėjo atitraukti dalį savo kontingento iš NATO. Vyriausybė po vyriausybės (vadovaujamos Edgaro Faure, Félixo Gaillardo, Guy Mollet ir Bourges-Maunoury) nesėkmingai mėgino užbaigti karą, kurį abi pusės kariavo juo toliau, juo nuožmiau. Prancūzų nuomonės dėl jo labai skyrėsi; iš pradžių dauguma jų griežtai prieštaravo pasitraukimui iš Alžyro, nes, skirtingai negu Indokinija arba Marokas, Alžyras buvo ne kolonija, o metropolinės Prancūzijos dalis ir, beje, vieno milijono prancūzų namai.

FLN gavo nemažą paramą iš kaimyninių Afrikos ir arabų kraštų, tuo tarpu prancūzų armija, vykdanti „taikinimo" misiją, vis labiau grimzdo į neviltį. Jos vadai skundėsi, kad jų rankos esančios surištos ir kad Paryžiaus politikai jų iki galo neremią. Armiją entuziastingai palaikė vietiniai gyventojai prancūzai ir pavieniai Prancūzijos politikos veikėjai, tokie kaip Bidault, buvęs MRP vadovas, ir Soustelle, buvęs de Gaullio vietininkas, kurie atkakliai priešinosi bet kokiam atsitraukimui iš *Algérie Française*. Prasidėjus ketvirtiems karo metams, viešoji nuomonė ėmė keistis — vis daugiau ir daugiau prancūzų pripažino, kad teksią derybomis siekti taikos. Kita vertus, dešinieji ir *pieds noirs* (Alžyro prancūzai) buvo pasiryžę neužleisti pozicijų Alžyre ir kautis iki pat galo. Kai OAS (*Organisation de l'Armée Secrète*) pradėjo vadovauti kovai prieš „defetistus ir išdavikus", teroro aktai tiek Alžyre, tiek metropolijoje pasidarė kasdienybe. Įtampa pasiekė apogėjų, kai Pierrui Pflimlinui, daugelio nuomone, derybų šalininkui, 1958 metų gegužę buvo pasiūlyta sudaryti naują vyriausybę. Gegužės 13 dieną prancūzų kariuomenė Alžyre pakėlė atvirą maištą; kaip iššūkis vyriausybei Korsikoje susikūrė vietiniai „visuomenės saugumo komitetai".

Prasidėjus tokiai aštriai krizei, daugelio akys nukrypo į de Gaullį; daugumai prancūzų vien jis buvo priimtinas kaip vadovas, taigi ir kaip garantija, kad nekilsiąs pilietinis karas. De Gaulle iškėlė sąlygą — kad turėtų laisvas rankas elgtis kaip tinkamas; jis neketino dalintis valdžia su partijomis ir politikais. Jo pažiūra į Alžyrą anaiptol nebuvo aiški, bet jis nelabai ir stengėsi ją atskleisti. Kariuomenė tikėjosi, kad jis be išlygų paremsiąs karo tęsimą; vyriausiasis jos vadas Alžyre generolas Salan paskelbė de Gaullį valstybės galva netgi anksčiau, nei spėjo apsispręsti politikai Paryžiuje. Tačiau de Gaulle, regis, skeptiškai vertino galimybę pasiekti karinę pergalę ir linko padaryti nemažų nuolaidų FLN.

Iš pradžių jam labiausiai rūpėjo sustiprinti savo padėtį. Jis valdė įsakais; politinės partijos nebuvo uždraustos, tačiau prarado savo galią. Priėmus naują konstituciją, prezidentas gavo teisę skirti ministrą pirmininką ir paleisti parlamentą, nuo jo dabar priklausė užsienio ir gynybos politika. Visuotiniu balsavimu išrinktas septyneriems metams, jis dažnai skelbė referendumus, tuo dar labiau sumenkindamas parlamento reikšmę. Kai deputatai nesutiko patvirtinti ministru pirmininku de Gaullio kandidato Georgo Pompidou, de Gaulle paprasčiausiai jų nepaisė ir kitą dieną jį paskyrė pats. Kai kuriose jo vyriausybėse, be golistų, buvo ir kitų grupių lyderių (Guy Mollet, Giscard d'Estaing), tačiau svarbiausius postus visuomet užimdavo ištikimi jo šalininkai, kuriais generolas nedvejodamas galėjo pasikliauti — Michel Debré, Georges Pompidou, Couve de Murville. Iki 1968 m. golistai nė sykio neturėjo absoliučios balsų daugumos, bet jie buvo stipriausia partija ir nauja rinkimų sistema teikė jiems saugią parlamentinę bazę. Per 1958 metų rugsėjo referendumą naujajai konstitucijai pritarė 29 procentai visų prancūzų; Penktąją respubliką jie aiškiai rėmė labiau negu jos pirmtakę.

Tačiau Alžyro problema dar laukė sprendimo; karas tebevyko, o tuo tarpu buvo kuriami, svarstomi ir atmetinėjami įvairiausi planai suteikti Alžyrui daugiau autonomijos ar dalinę nepriklausomybę. Tie planai nepatenkino FLN, jie siutino ir *Algérie Française* šalininkus. 1960 metų sausį prancūzų kariuomenė Alžyre sukilo, kai de Gaulle atšaukė generolą Massu, vieną iš jos didvyrių. Dar rimtesnė kolizija įvyko 1961 metų balandį, kai keletas generolų (Salan, Jouhaud, Challe ir Zeller) atvirai atsisakė paklusti de Gaulliui. Tačiau tuo metu viešoji nuomonė Prancūzijoje jau tvirtai rėmė de Gaullį; tęsti karą atrodė beviltiška, o OAS vykdomi teroro aktai toli gražu nepridėjo šiai organizacijai populiarumo žmonių akyse. Seno pavyzdžio vyriausybę maištininkai gal būtų nuvertę ir primetę šaliai savo politiką, bet de Gaulle, kuris nevengdavo pasirodyti per televiziją vilkėdamas generolo uniformą, buvo kur kas stipresnis priešininkas, tad, gavęs ryžtingą atkirtį, maištas greitai sužlugo. 1962 m. referendume de Gaullio politiką Alžyro atžvilgiu palaikė 90 procentų visų prancūzų, ir kariuomenė, nors ir nenoromis, turėjo nusileisti.

Derybos su FLN, vykusios Eviane (Šveicarija), tęsėsi labai ilgai, bet galų gale 1962 metų kovo mėnesį šalims pavyko susitarti. Alžyras tapo nepriklausomas; dauguma Alžyro prancūzų persikėlė į Prancūzi-

ją ir be didesnio vargo įsitraukė į jos politinį ir ekonominį gyvenimą; šiurpios pranašystės apie fašistų kerštą nepasitvirtino.

Pasibaigus Alžyro karui, de Gaulle buvo savo galios aukštybėse. Pirmą kartą per daugelį metų Prancūzija turėjo vienalytę, darbingą vyriausybę. Vertinant Trečiosios ar Ketvirtosios respublikos matais, tai nebuvo demokratinis režimas, tačiau žmonės dar pernelyg gerai prisiminė neigiamą parlamentinio valdymo su visais trūkumais ir piktnaudžiavimais patyrimą, todėl golistų šūkiai apie stabilumą, tradicijas ir pažangą krito į palankią dirvą. Po franko devalvavimo 1958 m. ekonomika nesiliovė kilusi; šiuo atžvilgiu de Gaulle skynė savo pirmtakų veiklos vaisius. Kai kurios centro grupės kritikavo golistų vidaus ir užsienio politiką, tačiau šių jėgų lyderis Lecanuet 1964 m. rinkimuose gavo tik 15 procentų balsų, tuo tarpu de Gaulle — 44 procentus, o Mitterrand, atstovavęs kairiųjų federacijai, — 31 procentą. Bet už išorinio stabilumo fasado jau palengva ryškėjo golistų režimo erozijos procesas. Generolas daugiausia dėmesio skyrė gynybai ir užsienio politikai. Daugelis prancūzų kritikavo jo nusistatymą prieš NATO ir trukdymą Britanijai įstoti į Europos Bendriją. Net ne visiems golistams jo užsienio politika atrodė prasminga; kai kurie iš jų, nugąsdinti vis didėjančių nepriklausomos branduolinės programos kainų, ėmė laikyti ją pinigų švaistymu. Diktatoriškas de Gaullio stilius, didingi gestai, tiek mažai turintys bendra su tuometiniais Prancūzijos poreikiais, erzino vis daugiau jaunimo. 1967 m. jau buvo galima įžvelgti pirmuosius prasidedančios krizės ženklus; per kovo mėnesio rinkimus į parlamentą golistai begavo 38 procentus balsų. Bretanėje ėmė ryškėti separatistinės tendencijos; stiprėjo studentų neramumai, didėjo darbininkų klasės nepasitenkinimas. 1966—1967 m. ekonomika atsigavo po 1963 m. krizės (ir priemonių, kurių vyriausybė ėmėsi kovodama su ja), tačiau stabilizavimo programa ir kainų įšaldymas tik iš dalies pasiekė tikslą, tad realusis darbo užmokestis didėjo labai iš lėto. Darėsi akivaizdu, kad vyriausybės laimėjimai gerokai atsilieka nuo jos pažadų. *Paris s'ennuyait**: žmonių kantrybė seko, ir didėjo nenoras ilgiau taikstytis su paternalistiniu generolo režimu.

Apie 1968 metų gegužės ir birželio įvykius kalbėjome anksčiau — jie buvo dalis bendros Europos tėkmės, tačiau, bemaž visų nuostabai,

---

* Paryžius irzo (*pranc.*).

aštriausiai ir dramatiškiausiai pasireiškė šioje Europos šalyje, kurią daugelis laikė stabilesne už kitas. Nors de Gaulle dar sykį įveikė savo varžovus, jo režimo trūkumai buvo matyti kaip ant delno. Golistų vyriausybei sunkiai sekėsi kovoti su ekonominėmis tų *évènements** pasekmėmis. Generolo įnoringumas, jo irzlūs pareiškimai, savų ministrų nepaisymas — prisiminkime draudimą tiekti ginklus Izraeliui — trikdė netgi jo partijos narius. Trumpai tariant, 1969 m. jau daug kam atrodė, kad de Gaulle išsėmęs savo galimybes, ir dauguma prancūzų pritarė jo sprendimui pasitraukti iš politinės scenos. Dėl jo vietos istorijoje dar ilgai bus ginčijamasi. Tikriausiai joks kitas prancūzas nebūtų sugebėjęs taip užbaigti karą Alžyre, ne kas kitas, o de Gaulle suteikė šaliai ramybės laikotarpį po Ketvirtosios respublikos nepastovumo. Jam vadovaujant, Prancūzija atsigavo, tačiau jos politinė santvarka buvo perdėm susieta su jo asmeniu. Per ilgai užsibuvęs valdžioje, de Gaulle sumenkino savo ankstesnių valdymo metų laimėjimus.

* Įvykių (*pranc.*).

VOKIETIJA: ADENAUER IR PO JO

Nors Vokietija kėlė daugybę rūpesčių Europos ir Amerikos vyriausybėms, jos pačios vidaus reikaluose vyravo pavyzdinė ramybė. Adenauerio laikais nebuvo gausu įvykių — nei įspūdingų laimėjimų, išskyrus ekonominius, nei didelių krizių. Senasis kancleris nebuvo linkęs eksperimentuoti nei su užsienio, nei su vidaus politika; jis tikėjo valdomąja demokratija, nes Vokietijos politinė istorija per jo gyvenimą buvo atskleidusi pernelyg didelės laisvės pavojų. Po karo rengiant Vokietijos Pagrindinį įstatymą (*Grundgesetz*), stengtasi nepakartoti Veimaro respublikos klaidų. Į stabilumą orientuota rinkimų sistema buvo palanki dviem didžiosioms partijoms — krikščionims demokratams (CDU) ir socialdemokratams (SPD). Liberalai (FDP) nuolat likdavo trečioje vietoje, o kitos partijos arba nesugebėdavo įveikti 5 procentų barjerą, arba parlamente jokios įtakos neturėdavo. Adenauer buvo smarkiai kritikuojamas už vaizduotės stygių, paternalistinį požiūrį į savo tautiečius, nepajudinamą provakarietišką laikyseną, trukdančią pagerinti santykius su Rytais. Adenauer manė, kad Vokietijai reikėsią ilgo laiko pusiausvyrai atgauti. Šeštasis dešimtmetis buvo politinio sąstingio laikotarpis, veikiau kėlęs nuobodulį negu skatinęs nepritarti. Tai erzino intelektualus, bet ne darbininkų klasę. Šitoks *immobilisme* neabejotinai padėjo įtvirtinti šalies padalijimą, o Vokietijos ištikimybė Atlanto sąjungai ribojo jos veiksmų laisvę užsienio politikoje.

Prie laimėjimų galima priskirti tai, kad pavyko absorbuoti milijonus pabėgėlių iš Rytų, kad pasibaigė šimtmečius trukusi nesantaika su

Prancūzija, kad naujoji Vokietijos kariuomenė (*Bundeswehr*), priešingai negu jos pirmtakės (*Reichswehr* ir *Wehrmacht*), tvirtai pritapo prie demokratinės tvarkos ir liovėsi buvusi pavojingų diktatoriškų polinkių terpe. Adenauerio politika daugeliu atžvilgių atitiko pokarines vokiečių nuotaikas — jos pirmasis priesakas buvo „Svarbiausia — jokių eksperimentų".

Ši politika, nors jai ir trūko polėkio bei įkvėpimo, buvo smarkiai žmonių remiama. Per visuotinius 1957 m. rinkimus CDU pirmą kartą gavo absoliučią daugumą — 270 vietų Bundestage iš 497; SPD teko 169, liberalams — 41 vieta. Praėjus ketveriems metams, pasirodė pirmieji ženklai, kad CDU populiarumas mažėja; tai turbūt nulėmė ne tiek vyriausybės klaidos, kiek žmonių noras pamatyti naujus veidus ir naujas idėjas. 1961 m. rinkimuose CDU dalis sumažėjo iki 45 procentų, tuo tarpu socialdemokratų pakilo iki 36 procentų. Nors ir likę didžiausia partija, krikščionys demokratai dabar buvo priversti ieškoti paramos ir sudaryti koaliciją, tuo atsiverdami (jų supratimu) politiniam šantažui. Taigi 1961 m. rinkimai jau pranašavo Adenauerio eros pabaigą.

Sėkmingas kanclerio valdymas šeštąjį dešimtmetį didžiai paveikė Vokietijos visuomenę. Jo nuopelnai matuotini ne vien rinkėjų balsais, atiduotais už jo partiją; kitas Adenauerio veiklos rezultatas — SPD politikos permaina. Iki pat šeštojo dešimtmečio pabaigos socialdemokratai žaidė su neutralizmu ir, bent teoriškai, akcentavo klasių kovą bei radikalią socialistinę politiką, numatančią plataus masto nacionalizacijos programą. 1958—1959 metais partijos vadovybė suvokė, kad dėl sovietų ir Rytų vokiečių priešiškumo Vakarams neutralizmas nesąs praktiškas dalykas, ir naujoje (Godesbergo) programoje ryžosi radikaliai reviduoti savo vidaus politiką. Darbininkų klasės partija turėjo virsti plačiu judėjimu, kuris būtų patrauklus visiems gyventojų sluoksniams. Vadovaujama Willio Brandto ir Herberto Wehnerio, kadaise žymaus komunisto ir todėl buvusių draugų itin nemėgstamo, partija visomis išgalėmis stengėsi pelnyti pasitikėjimą tų Vokietijos visuomenės sluoksnių, kurie praeityje socialdemokratiją laikė neatsakinga ir pavojinga. Dėl to SPD pradėjo pulti kairieji, ypač jaunoji karta ir intelektualai. Bet šios radikaliosios jėgos, nors karingos ir labai balsingos, tesudarė menką mažumą, tuo tarpu vien dalies viduriniosios klasės parama galėjo iš esmės pakeisti rinkimų rezultatus; tą ir įrodė SPD pergalė 1969 metais.

Pokario Vokietijos politinėje sistemoje prezidentas vaidino kur kas menkesnį vaidmenį negu Veimaro respublikos laikais. Jis buvo tarsi simbolis, suteikiantis sistemai teisėtumą, tačiau turėjo nedaug įtakos formuojant einamąją politiką. Theodor Heuss, puikių manierų, nepriekaištingos liberalios praeities Pietų vokietis, puikiai atliko šį uždavinį ir buvo išrinktas antrai kadencijai; Heinricho Lübkės išrinkimas 1959 m. priskirtinas prie mažiau nusisekusių Adenauerio sumanymų; Lübke, nuobodus šiaurietis, dėl nerangumo ir nykių kalbų palengva tapo kandžių pašaipų taikiniu, o galutinai prarado gerą vardą, kai paaiškėjo, kad jo politinė praeitis nacių laikais nebuvusi tokia švari, kaip iš pradžių manyta. Franz Josef Strauss, krikščionių demokratų lyderis iš Pietų Vokietijos, buvo įsivėlęs į kitokio pobūdžio politinį skandalą. Būdamas gynybos ministru, jis, neištvėręs nuolatinių neteisingų užsipuolimų įtakingame žurnale *Der Spiegel*, davė nurodymą suimti keletą žurnalo korespondentų kaip įtariamų išdavus karines paslaptis. Šitokia savivalė sukėlė didžiulę pasipiktinimo audrą; suimtuosius teko greitai paleisti, o Strausso politinei karjerai, regis, atėjo galas. Vis dėlto, išlaikęs Miunchene savo politinę bazę, šis bavarų lyderis — viena iš talentingiausių ir neabejotinai pati energingiausia šeštojo dešimtmečio politinių figūrų — per keletą metų sutvirtino savo pozicijas ir galiausiai sugrįžo į Boną vadovauti ekonomikai didžiojoje 1966 m. koalicijoje. Adenauerio laikų vicekancleris Ludwig Erhard buvo pats populiariausias žmogus CDU vyriausybėje; stuomeningas ekonominio stebuklo architektas daugeliui vokiečių buvo stabilumo ir klestėjimo įsikūnijimas. Kritikai vadino jį „guminiu liūtu“, abejodami jo sugebėjimu ryžtingai veikti krizių metu. Adenauer mėgino sabotuoti Erhardo išrinkimą savo įpėdiniu; net ir po to, kai 1963 metų balandį CDU, nepaisydama atsistatydinančio kanclerio priešinimosi, Erhardą vis dėlto išrinko, Adenauer nesiliovė jį puolęs.

Erhard kancleriavo šiek tiek ilgiau nei trejus metus, ir jo valdymas, apskritai imant, buvo toks pat monotoniškas kaip ir pirmtako. Naujasis kancleris santūriau už Adenauerį vertino de Gaullio Europos politiką ir būtų sveikinęs Britanijos narystę Bendrojoje rinkoje; be to, jis kiek taikiau žvelgė į Sovietų Sąjungą. Bet jam trūko tvirtybės stoti prieš de Gaullį, o kadangi Bonos galimybės Rytų Europoje buvo labai ribotos, tai ir santykiai su Rytais bemaž negerėjo. 1965 m., sumažėjus vidaus užsakymų, prasidėjo ekonomikos recesija, ir augimo sparta

1966 m. nukrito net iki 3 procentų. Recesiją sukėlė ne kokia nors Erhardo klaida ar apsiskaičiavimas; ji apėmė bemaž visas Europos šalis. Bet vokiečiams, įpratusiems prie nepertraukiamo ekonomikos augimo nuo pat karo pabaigos, ji buvo sunkiau pakeliama negu kitiems, taigi turėjo rimtesnių politinių pasekmių. Taip neseniai įgytas pasitikėjimas pranyko kone akimirksniu, ir Erhard tapo pirmąja besikeičiančių nuotaikų auka. 1966 metų spalį iš koalicijos pasitraukė liberalai, oficialiai pareiškę nesutinką su Erhardo biudžetu, numatančiu mokesčių didinimą. Šiame jų žingsnyje atsispindėjo pasitikėjimo praradimas, neretai artimas isterijai, kuris buvo apėmęs plačius gyventojų sluoksnius, taip pat ir paties Erhardo partiją. Matydamas CDU viduje stiprėjančią opoziciją, Erhard 1966 metų lapkritį atsistatydino; jį pakeitė Kurt Kiesinger, kuriam ir teko vadovauti pirmajai pokario Vokietijos istorijoje didžiajai koalicijai.

Švabų kilmės Kiesinger, savo karjerą padaręs vietinėje politikoje, tvirtai tikėjo sąjunga su Prancūzija ir, kaip Erhard, buvo protestantas. Vicekancleriu ir užsienio reikalų ministru tapo Willy Brandt; vadovauti gynybos ministerijai buvo paskirtas Schroeder, daugumos vyriausybių narys nuo šeštojo dešimtmečio pradžios, o ekonomikai — Strauss ir socialdemokratas Schiller; į ministrų kabinetą pateko dar du žymūs socialdemokratai — Herbert Wehner ir Gustaw Heinemann, kuris po trejų metų tapo prezidentu. CDU pasirinko didžiąją koaliciją todėl, kad šalis buvo atsidūrusi sunkioje ekonominėje būklėje. Matydami nykstant savo partijos populiarumą, krikščionys demokratai norėjo pasidalinti atsakomybe. Socialdemokratų partijai buvo nelengva ryžtis eiti į vyriausybę, ir nemaža dalis jos narių tam nepritarė; jų nuomone, prisiimdami atsakomybę už ne savo sukeltos krizės įveikimą, socialdemokratai susirišią sau rankas ir galiausiai dėl to nukentėsią. Tuo tarpu partijos vadovybė buvo įsitikinusi, kad tokios progos negalima praleisti; tai esąs vienintelis šansas parodyti, kad socialdemokratai galį konstruktyviai prisidėti prie valdymo ir kad jiems galima patikėti valstybės reikalus.

Didžioji koalicija greit įveikė ekonominę krizę, tačiau nesugebėjo pasinaudoti savo autoritetu užsienio politikoje. Ilgą laiką buvo kalbama, kad nei CDU, nei SPD negalinčios sau leisti pripažinti Oderio ir Neisės liniją, nes bijo prarasti rinkėjų balsus dėl nemažos persikėlėlių organizacijų įtakos. Didžioji koalicija suteikė unikalią galimybę ištrūkti iš šio užburto rato, bet ja nebuvo pasinaudota. Tik po to, kai socialde-

mokratai sudarė savo vyriausybę su kancleriu Brandtu, jie ėmėsi iniciatyvos (*Ostpolitik*) pagerinti Vokietijos santykius su Rytų kaimynais.

Krizei atlėgus, vis daugiau kritikų ėmė tvirtinti, kad sveikai demokratijai funkcionuoti reikalinga stipri opozicija; laisvieji demokratai vargu ar buvo pasirengę tokiam uždaviniui. Iškilo pavojus, kad padėtimi pasinaudosiančios radikalios dešiniosios ir kairiosios jėgos. Stiprėjant dešiniajai NPD, vadovaujamai Adolfo von Thaddeno, atgijo nacių partijos šmėkla. NPD gana neblogai pasirodė tradiciniuose nacionalsocialistų bastionuose — Žemutinėje Saksonijoje, Frankonijoje, kai kuriose Heseno vietovėse, — per vietinius rinkimus gavusi nuo 5 iki 10 procentų balsų. Ją daugiausiai rėmė mažų miestelių pusamžiai žmonės iš viduriniosios klasės apačių, bet palaikė ir kitos amžiaus grupės bei socialiniai sluoksniai. Tai buvo iš esmės neigiamas reiškinys, atskleidžiantis nepasitenkinimo įvairialypumą ir nacionalizmo dvasios atgaivą Vokietijoje.

Nors NPD priklausė daugelis buvusių nacių, jos ideologinė pakraipa buvo artimesnė konservatoriams, veikusiems iki 1933 m., negu Hitlerio partijai, be to, jai aiškiai trūko nacionalsocialistų aktyvumo. Kraštutinėje kairėje nauju pavadinimu 1968 m. vėl legalizavosi komunistų partija (DKP), bet ji turėjo netgi dar mažiau šalininkų nei NPD. Kur kas įspūdingiau veikė įvairios kraštutinės kairės antiparlamentinės grupuotės (APO), daugiausiai studentų sąjūdžių aktyvistai. Tos grupės irgi nebuvo gausios, bet jų strateginis susitelkimas didžiuosiuose miestuose, jų nuolatinės pastangos išprovokuoti valdžią ir *establishmentą* sulaukė nepaprastai didelio masinės informacijos priemonių dėmesio. Jų ideologiniai įsitikinimai buvo keistas mišinys, susidedantis iš marksizmo su ryškiais utopiniais bei anarchistiniais elementais ir idėjų, kurių tradiciškai laikydavosi vien kraštutinė dešinė (elitizmas, *Kulturpessimismus*, prievartos kultas, opozicija liberalizmui ir „represinei pakantai“). Jų veikla darė nemažą poveikį universitetų gyvenimui, tačiau beveik neturėjo įtakos valstybės politikai, tik provokavo nesantaiką ir galbūt visiškai nepagrįstą baimę.

Po karo praėjus dviem dešimtmečiams, Vokietija buvo atgavusi netvirtą pusiausvyrą, tačiau pasitikėjimo savimi dar neturėjo; stabilumo troškimas, nesvarbu kokia kaina, vis dar buvo labai stiprus, ir žmonės pernelyg linko išpūsti kiekvieną krizę — tiek politinę, tiek ekonominę.

ITALIJA: ANGA Į KAIRĘ

Kaip Vokietijos, taip ir Italijos politikoje krikščioniškoji demokratija liko stipriausia jėga visą pokario eros laikotarpį. Bet *Democrazia Cristiana* (DC), turėdama mažesnę rinkėjų bazę nei vokiečių CDU, ne visuomet galėdavo laiduoti stabilų valdymą. Kai Alcide de Gasperi paliko politinę sceną, jai trūko lyderio, kurio autoritetą be išlygų pripažintų visa partija. Per dešimtį metų, praėjusių po de Gasperio mirties, pasikeitė ne mažiau kaip dvylika vyriausybių; šiek tiek pastovumo atsirado tik tada, kai 1963 metų gruodį pradėjo dirbti pirmoji Aldo Moro vyriausybė. Įtakingi DC sluoksniai labai stengėsi prakirsti angą į kairę (*apertura a sinistra*), mėgindami palenkti Nennio socialistus atsisakyti sąjungos su komunistais ir dėtis į vyriausybinę koaliciją. Krikščionims demokratams reikėjo papildomos paramos parlamente, nes per 1953 m. rinkimus jie ir juos palaikančios mažosios partijos nesurinko absoliučios daugumos balsų. Dešinysis partijos sparnas (Giuseppe Pella ir kiti) į siūlomą suartėjimą žiūrėjo labai nepalankiai, iš principo priešinosi bet kokioms didesnėms nuolaidoms kairiesiems. 1955 m. kurį laiką atrodė, kad *apertura* atsiversianti nepaisant jų priešinimosi; mat Giovanni Gronchi, kairiosios pakraipos krikščionis demokratas, buvo išrinktas Respublikos prezidentu ne be socialistų ir komunistų balsų. Praėjus metams, po Chruščiovo reveliacijų XX Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavime, Nenni nusprendė atsiriboti nuo komunistų ir atnaujinti bendradarbiavimą su Saragato grupe, atskilusia prieš kelerius metus. Tačiau toks žingsnis nesulaukė pakankamos paramos Nennio partijoje; 1957 m.

kairieji oponentai balsų dauguma atmetė socialistų veterano sumanymą, ir *apertura* kurį laiką buvo pamiršta.

Netvirtoms koalicinėms vyriausybėms, kuriose dalyvavo ir Saragato socialistai, ir dešiniojo centro liberalai, vadovavo Scelba ir Segni. Jas pakeitė Zollio laikinoji vyriausybė, valdžiusi nuo 1957 m. gegužės iki 1958 m. liepos; ji buvo sudaryta vien iš DC atstovų, tad parlamente priklausė nuo partijų, neįeinančių į vyriausybę. Per 1958 metų gegužės rinkimus krikščionys demokratai pagerino savo padėtį, bet, gavę tik 42 procentus visų balsų, ir toliau liko priklausomi nuo bent dviejų mažesnių partijų paramos. Komunistai, dar gerai neatsigavę po Vengrijos įvykių, surinko 22 procentus balsų; savo padėtį pagerino Nennio socialistai — 14 procentų; Saragato grupė užėmė vargana ketvirtą vietą su šiek tiek daugiau kaip 4 procentais. Po rinkimų Fanfani, padedamas Saragato, suformavo vyriausybę, tačiau ji išsilaikė vos keletą mėnesių; DC kairiajam sparnui priklausantis energingas ir labai ambicingas Fanfani nuteikė prieš save daugybę įtakingų žmonių savo partijoje. Tuo tarpu Saragat baiminosi, kad jo partijos dalyvavimas mažumos vyriausybėje dar labiau susilpninsiąs jos padėtį. Vėlesni kabinetai (Segnio, Fernando Tambronio ir dar sykį Amintorės Fanfanio) susidėjo vien iš DC narių; jų priklausomybė nuo išorinės paramos ir nesiliaujančios permainos trukdė vykdyti bet kokią nuoseklesnę politiką. Ilgą krizę 1960 m. sukėlė liberalai, nusprendę neberemti DC. 1962 metų kovo mėnesį Saragato socialdemokratai ir maža Respublikonų partija įėjo į dar vieną Fanfanio vadovaujamą vyriausybę. Socialdemokratai ragino krikščionis demokratus dar sykį pabandyti patraukti į savo pusę Nennio socialistus. Sąlygos atrodė palankios, net ir Vatikane buvo atsiradę šios idėjos šalininkų. Partijos sekretorius Moro irgi labai troško sutelkti kairiojo centro koaliciją, bet ilgą laiką nepadaryta beveik jokios pažangos, nes Nenni niekaip negalėjo perkalbėti savo oponentų partijos viduje, nusistačiusių prieš tokį bendradarbiavimą. Tik po daugelio nesėkmingų mėginimų jo pažiūroms buvo pritarta — partijos suvažiavime 1963 metų gruodį. Socialistai sutiko dėtis prie Moro vyriausybės (Nenni tapo ministro pirmininko pavaduotoju), o Nennio kairieji oponentai atsimetė nuo partijos ir įkūrė savo organizaciją (*Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria*). 1966 m., praėjus bemaž dvidešimčiai metų po to, kai jų keliai pirmą sykį išsiskyrė, Nenni ir Saragat vėl suvienijo savo jėgas.

Per visus šiuos metus vidaus jėgų balansas beveik nesikeitė. 1963 m. rinkimuose krikščionių demokratų dalis sumažėjo iki 38 procentų, po ketverių metų truputį padidėjo — iki 39 procentų. Komunistai 1968 m. padarė pažangą nuo 25 iki 27 procentų, tuo tarpu Vieningajai socialistų partijai (PSU) sekėsi blogiau nei tikėtasi — ji tegavo 14,5 procento visų balsų.

Nors nuolat vyko vyriausybių krizės ir pertvarkymai, Italijos ekonomika šiuo laikotarpiu žengė į priekį, ir iš dalies tai buvo DC nuopelnas. Vis dėlto daugelis italų buvo nepatenkinti vykdomosios valdžios neveiksmingumu, skundėsi korupcija ir nepotizmu. Daug ką piktino vis dar didžiulė dvasininkijos įtaka, ir tai netiesiogiai atsiliepė DC. Nors gyvenimo lygis pakilo, bet padaugėjo ir streikų — darbininkų klasė juo toliau, juo labiau nerimo. Italijos demokratija funkcionavo toli gražu ne tobulai; per daug galios turėjo valdininkai ir partijų sekretoriai; Italija esanti partokratija, teigė kritikai, ir jos sankloda būdingesnė neofeodalizmui negu šiuolaikinei demokratinei valstybei.

Italijos komunistų partijos padėtis leido jai kuo puikiausiai pelnytis iš politinių negalavimų. Palyginti su kitomis Vakarų Europos komunistų partijomis, ji turėjo kur kas daugiau iniciatyvos bei taktinio sumanumo, pavyzdžiui, retkarčiais atsiribodavo nuo sovietų politikos ar netgi atvirai ją kritikuodavo. Togliatti savo testamente nuėjo toliau už kitus komunistų lyderius smerkdamas stalinizmą; tiesa, jo įpėdinis Luigi Longo laikėsi kiek ortodoksiškesnės politikos. Nepritarę sovietų įsiveržimui į Čekoslovakiją, italų komunistai liko pasaulinės komunizmo stovyklos liberaliųjų jėgų priešakyje. Tačiau PCI virtimas „normalia“ demokratine socialistų radikalų partija, šeštąjį dešimtmetį pranašautas kai kurių stebėtojų, vis dar atrodė tolimos ateities dalykas.

Visos Italijos vyriausybės aktyviai palaikė *détente* tarptautinėje politikoje, o Fanfani retkarčiais netgi nukrypdavo į neutralizmą. Tačiau Roma nepuoselėjo iliuzijų dėl Italijos vaidmens pasaulyje; jai buvo visiškai aišku, kad netgi Šiaurės Afrikoje ir Artimuosiuose Rytuose, tradicinėse interesų sferose, Italijos galimybės vykdyti nepriklausomą politiką gana ribotos. 1954 m. sutartimi išsprendus ginčą su Belgradu dėl Triesto ir Venecijos-Džulijos, iškilo Pietų Tirolio (Alto Adidžės) problema. Iki 1919 m. šis kraštas priklausė Austrijai; iš 380 000 jo gy-

ventojų 220 000 kalbėjo vokiškai. Jie piktinosi, kad neturi kultūrinės autonomijos ir kad vyriausybė skatina italų migraciją į šį regioną, tuo dar labiau silpnindama tiroliečių padėtį. Pietų tiroliečių reikalavimams likus be atsako, jų ekstremistai pradėjo kampaniją, kuri sukėlė įtampą tarp Austrijos ir Italijos vyriausybių.

ISPANIJA:
FRANCO EROS PABAIGA

Generolas Franco, kurio dienos po Antrojo pasaulinio karo atrodė suskaičiuotos, Ispaniją valdė dar ketvirtį amžiaus. Šalies ekonomika stovėjo vietoje, darbo užmokestis buvo neįtikėtinai žemas, socialinė rūpyba bemaž neegzistavo, švietimui buvo skiriama mažiau kaip 1 procentas biudžeto, tačiau režimas vis dėlto įstengė užgniaužti visą politinę opoziciją. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintąjį dešimtmetį ekonominė padėtis iš lėto gerėjo; Amerikos kreditai ir Vokietijos bei Prancūzijos investicijos pagreitino industrializaciją, o sparčiai didėjantis milijonų turistų srautas tapo antru svarbiausiu pajamų šaltiniu. Labiau už viską Ispanijai reikėjo socialinių reformų: iš 6,5 milijono valstiečių ūkių 5 milijonai neviršijo vieno hektaro, tuo tarpu 9 tūkstančiai stambiųjų žemės savininkų turėjo po tūkstantį ir daugiau hektarų. Miestuose socialinė nelygybė irgi buvo ryškesnė negu bet kurioje kitoje Europos šalyje. Tačiau vyriausybė nė neketino imtis šių problemų. Valdžios pasitenkinimą savimi kritikavo toliaregiškesni katalikų bažnyčios sluoksniai, bet didesnio poveikio tai nepadarė. 1951 m. Katalonijoje ir baskų krašte vyko nemaži streikai, jie pasikartojo 1956—1957 metais, tada neramumai apėmė ir Madridą. 1962 metų balandį ir gegužę streikai prasidėjo Astūrijos kasyklose ir bemat išplito po visą šalį; juos tylomis rėmė „Katalikų veiksmas“. Vyriausybei teko patenkinti kai kuriuos streikininkų reikalavimus; Kaudiljas skundėsi, kad nebažnytinėse katalikų grupėse įsivyravę komunistai. Darbininkai, universitetų studentai ir Katalonijos bei Baskijos separatistai bruzdėjo visą septintąjį dešimtmetį, kol 1969 metų sau-

sį valdžia, mėgindama susidoroti su vis didėjančia grėsme savo viešpatavimui, paskelbė nepaprastąją padėtį.

Didžiausia opozicijos silpnybė buvo jos vidinis susiskaldymas: monarchistai neturėjo vienas su kitu bendros kalbos, demokratinė kairė (Demokratinė sąjunga) varžėsi su Gilo Robleso dešiniuoju frontu, niekas nenorėjo bendradarbiauti su komunistais. Mėgindama apraminti oponentus, vyriausybė padarė kai kurių nuolaidų: 1963 m. panaikino karo tribunolus, įvedė naują spaudos įstatymą, išplečiantį Ispanijos spaudos laisvę, darbininkai gavo teisę streikuoti, tiesa, labai ribotą, pakančiau pradėta žiūrėti į religines mažumas. 1969 m. valstybinėse mokyklose galų gale leista mokyti baskų kalbos. Vadinamasis Organinis įstatymas (konstitucija) 1966 m. numatė vykdomosios valdžios padalijimą tarp valstybės vadovo ir parlamento bei laisvus šimto (iš šešių šimtų) parlamento narių rinkimus; kiekviena provincija turėjo išrinkti po du atstovus. Burtis į politines partijas vis dar buvo draudžiama, bet palyginti su pirmųjų pokario metų padėtimi šios reformos liudijo didžiulę pažangą. Organiniam įstatymui per referendumą pritarė 96 procentai gyventojų.

Tuo metu Ispanija tebebuvo karalystė be karaliaus, nes generolas Franco nenorėjo, kad monarchija, kol jis gyvas, būtų atkurta. Monarchistų stovykloje karolininkai kovojo su burbonininkais, — valdžiai mielesni buvo pastarieji. 1968 metų gruodį ji ištrėmė karolininkų kandidatą iš Ispanijos. Burbonininkai buvo susiskaldę — vieni palaikė liberalesnį pretendentą į sostą Don Juaną (paskutiniojo Ispanijos karaliaus Alfonso XIII jaunesnįjį sūnų), kiti — jo sūnų Don Juaną Carlosą. Bažnyčia, Falanga ir kariuomenė nuo seno buvo pagrindiniai Franco režimo ramsčiai, ir Kaudiljas laikėsi valdžioje kiršindamas juos vienus prieš kitus. Šias jėgas taip pat draskė vidaus nesutarimai: tiek bažnyčioje, tiek kariuomenėje vyko kartų konfliktas; jaunieji karininkai norėjo sumodernizuoti režimą ir greičiau pakilti tarnyboje, jaunieji dvasininkai stengėsi, kad nebūtų tapatinami su režimu. Fašistinės pakraipos Falangai nepavyko palikti ženklo Ispanijos politikoje ir visuomenėje. Ji palengva buvo nustumta nuo valdžios, nors kai kurie jos lyderiai ir toliau turėjo svarbius postus provincijose ir valstybės globojamose profesinėse sąjungose. Falangos mažuma pakrypo į kairę; dauguma ir toliau gynė pozicijas, įgytas penktame ir šeštame dešimtmetyje. Tiek katalikų bažnyčios vyresny-

bė, tiek antiklerikalinė Falanga buvo nusistačiusi prieš galingą katalikišką „Opus Dei“ judėjimą. „Opus Dei“ organizaciją palaikė daugelis jaunesnių ekonomistų ir technokratų — šiai grupei priklausė prekybos ir finansų ministrai; vyskupus gąsdino jos modernistinė aistra ir proeuropinis entuziazmas. Falangistai pasisakė už korporacinę valstybę ir prieš „Opus Dei“ „liberaliąją kapitalistinę dvasią“, kuri, jų tvirtinimu, griaunanti režimo pamatus. Oficialiosioms valstybės remiamoms profsąjungoms metė iššūkį darbininkų asociacijos (*comisiones obreras*), susiformavusios nelegaliomis sąlygomis ir palengva įgijusios nemažą įtaką. Kova dėl šių organizacijų, taip pat dėl nepriklausomos studentų asociacijos pripažinimo po 1965 m. atsidūrė vyriausybės ir opozicijos priešpriešos centre. Baskų nacionalistai irgi suaktyvino veiksmus prieš Franco režimą; 1968 metų rugpjūtį jiems nužudžius San Sebastiano policijos viršininką, Baskijoje buvo paskelbta nepaprastoji padėtis, kuri truko daugelį mėnesių.

Užsienio politikoje generolui Franco sekėsi geriau. Praslinkus Jungtinių Tautų boikoto grėsmei, daugelis šalių užmezgė normalius diplomatinius santykius su Madridu. Ketvirtoji respublika buvo uždariusi sieną su Ispanija, bet de Gaulle siekė glaudesnių ryšių su Franco; 1964 m. Madride lankėsi prancūzų užsienio reikalų ministras Couve de Murville, 1969 metų sausį su panašia misija į Ispanijos sostinę buvo atvykęs Michel Debré. Franco palaikė glaudžius santykius su Castro valdoma Kuba, nepaisydamas ideologinės prarajos tarp abiejų režimų ir to, kad šitaip užsitraukė Amerikos nemalonę.

BENILIUKSAS IR SKANDINAVIJA

Po Antrojo pasaulinio karo Olandija neteko savo kolonijinės imperijos; 1962 m. ji atsisveikino su paskutine didele valda Pietryčių Azijoje — Vakarų Irianu. Dekolonizacija sukrėtė Olandiją psichologiškai, bet nei jos ekonomikos, nei vidaus politikos ženkliau nepaveikė. Socialistai (*Partij van de Arbeid*) ir Katalikų liaudies partija, per visuotinius rinkimus gana reguliariai surenkantys maždaug po 30 procentų balsų, buvo sudarę koaliciją, vadovaujamą Willemo Dreeso, ir valdė iki 1958 m., kai socialistus vyriausybėje pakeitė konservatyviosios partijos (tarp jų dvi protestantų — Krikščionių istorinė sąjunga ir Antirevoliucinė partija). Santykius tarp partijų buvo apnuodijusi ilga 1956 metų krizė, kai prireikė bemaž keturių mėnesių sudaryti naują vyriausybę. Olandijos politikos negalias daugiausiai nulėmė giliai įsišaknijęs konfesionalizmas, persmelkęs visą Olandijos visuomenės gyvenimą; mokyklos, ligoninės, net radijo stotys ir beveik visos kitos įstaigos buvo griežtai pasidalijusios pagal konfesinį požymį. Įveikti šį pasidalijimą ir tapo pagrindiniu Olandijos politikos uždaviniu, tačiau pakeisti susiklosčiusią tvarką nebuvo lengva, ir jokia partija negalėjo rasti tam būdų.

Socialistai trumpam sugrįžo į valdžią, 1965—1966 metais patekę į koalicinę vyriausybę. Per visuotinius rinkimus 1967 m. jie, taip pat ir katalikai prarado daug balsų; socialistus susilpnino pacifistinės, prieš NATO nusistačiusios grupės atsiskyrimas, o nuo Katalikų liaudies partijos 1968 m. atskilo radikalų frakcija. Naujas elementas politinėje arenoje buvo Ūkininkų partija, įkurta 1959 m., o Amsterda-

mo „Provo“, keleriais metais aplenkusi Europos Naujųjų kairiųjų sąjūdį, gal ir nepasiūlė konstruktyvių minčių, bet gerokai pagyvino olandų politinį gyvenimą.

Belgijoje vidaus nesutarimai buvo kur kas aštresni negu Olandijoje — juos komplikavo tautinė flamandų ir valonų nesantaika. Flamandai buvo pralaimėję varžybas dėl karaliaus Leopoldo III sugrąžinimo, be to, jiems atrodė, kad jų tautinei tapatybei gresiąs nepaliaujamas prancūzų kalbos skverbimasis. O valonai skundėsi ekonomine diskriminacija; daugelis jų rėmė socialistų partiją. Vadovaujami Camillio Huysmanso, Spaako ir Van Ackerio, socialistai turėjo savo atstovus visose pirmųjų pokario metų vyriausybėse, bet 1949 m. jų vietą užėmė Socialinė krikščionių partija (CVP), gavusi bemaž 48 procentus balsų. 1954 m. sugrįžę į valdžią, socialistai pabandė įpiršti naują mokyklų kalbos įstatymą, kuris, panašiai kaip vokiečių *Kulturkampf* XIX amžiaus pabaigoje, sukėlė daugybę rūpesčių, galiausiai pavirtusių gatvių demonstracijomis ir neramumais. Po ilgų atkaklios kovos metų įsivyravo kompromisų dvasia; CVP, vadovaujama Gastono Eyskenso, 1958 m. pakeitė socialistus, tačiau 1961 metų balandį sudarė su jais koaliciją, kuri mėgino išspręsti kalbinį ginčą įšaldydama lingvistines sienas, padalindama šalį į keturis regionus ir suteikdama jiems plačią kultūrinę autonomiją. Tačiau ši politika, turėjusi apraminti flamandų nuogąstavimus, nedavė lauktų vaisių; jai prieštaravo liberalai, o iškilus polemikai dėl Louvaino universiteto pobūdžio, vėliau persimetusiai ir į Briuselį, konfliktas gerokai paaštrėjo. Per 1967 m. rinkimus tiek socialistai, tiek CVP patyrė didelių nuostolių, tuo tarpu liberalai smarkiai pagerino savo padėtį. Belgija buvo pirmoji šalis, kurioje kilo visuotinis streikas; kitas toks streikas, įvykęs 1960 m., vėl atskleidė nemažą pramonės darbininkų nepasitenkinimą. Šalies ekonomika progresavo lėčiau negu jos kaimynų. Sunkioji pramonė ir ypač anglių kasyklos patyrė didelių sunkumų, kol prisitaikė prie pokario laikotarpio sąlygų.

1958 m. Eyskenso vyriausybė nutarė suteikti nepriklausomybę Kongui, bet kadangi belgai iki tol bemaž nesirūpino ugdyti vietos elitą, sugebantį valdyti šalį, dekolonizacija netrukus susidūrė su sunkumais. Juodaodžių kariuomenės maištas, Lumumbos nužudymas, Katangos bei kitų provincijų atsiskyrimas ir nelemtoji belgų intervencija į Katangą — tai buvusios Belgijos kolonijos byrėjimo tarpsniai. Pri-

reikė ne vienerių metų įveikti krizę, kurią neabejotinai buvo galima sustabdyti dar užuomazgos stadijoje. Vis dėlto, kai Briuselis tapo svarbiu Europos centru — Bendrosios rinkos, NATO, kitų tarptautinių organizacijų, pavyzdžiui, „Euratomo“, būstine, — šalis iš dalies atgavo senąjį pasitikėjimą savimi.

Šiaurės taryba, įkurta 1951 m., padėjo pamatą glaudžiam visų lygių bendradarbiavimui tarp Skandinavijos šalių. Žinoma, užsienio politiką visiškai koordinuoti nebuvo įmanoma — antai Suomijai nuolat grėsė tiesioginis sovietų spaudimas, todėl ji turėjo susilaikyti nuo bet kokių politinių žingsnių, galinčių suerzinti Maskvą. Norvegija ir Danija, kurios karo metais buvo tapusios nacių agresijos aukomis, pasirinko kolektyvinį saugumą įstodamos į NATO. Neutralumo laikiusis Švedija nusprendė nesidėti prie jokio jėgos bloko. Visos Skandinavijos šalys padarė didžiulę ekonominę pažangą ir gerokai priartėjo prie visiškos gerovės valstybės, tik Suomija, iš jų pati neturtingiausia, žengė paskutinė; jos visos, išskyrus Suomiją, buvo monarchijos, visose (vėlgi išskyrus Suomiją) vadovaujamą vaidmenį vaidino socialdemokratai; Švedijoje jie be pertrūkio išsilaikė valdžioje visą pokario laikotarpį.

Suomijos neištiko Rytų Europos šalių likimas, ji nebuvo inkorporuota į Sovietų Sąjungą, nors rusai aiškiai laikė ją savo įtakos sferos dalimi. Sovietų vadovai nepasitikėjo suomių socialdemokratais ir primygtinai reikalavo, kad jie nepatektų į vyriausybę. Savo įrankiais sovietai pasirinko Juho Paasikivį, Suomijos prezidentą iki 1956 m., po jo — Urho Kekkoneną, irgi Agrarų sąjungos lyderį. Siekdama Kekkoneno išrinkimo, Maskva 1956 m. atvirai įsikišo į Suomijos reikalus — pokario metais ji ne sykį taip elgėsi. Kilus krizei, rusai paprastai apeliuodavo į sovietų ir suomių savitarpio pagalbos sutarties punktą, numatantį bendras konsultacijas, kuris praktiškai reiškė teisę įvesti į Suomiją kariuomenę. Gana stipri buvo Suomijos komunistų partija, bemaž visuose rinkimuose surinkdavusi apie 30 procentų balsų, tačiau po jos nesėkmingo bandymo 1948 m. surengti valstybės perversmą demokratinės partijos, išskyrus Kekkoneno agrarus ir nuo socialdemokratų atskilusius simonitus, atsisakė su ja bendradarbiauti. O kadangi rusai iki 1966 m. reikalavo neleisti socialdemokratų į valdžią, Suomijos politika smarkiai susikomplikavo, ir pasidarė bemaž neįmanoma suburti stabilią daugumos vyriausybę; nuo karo pabaigos iki 1966 m. pasikeitė ne mažiau kaip dvidešimt penki ministrų kabinetai.

Švedija, priešingai, buvo stabilumo pavyzdys. Visą pokario laikotarpį jos politikoje vyravo socialdemokratai, vadovaujami ministro pirmininko Erlanderio. Švedų komunistai, viena iš liberaliausių komunistų partijų Europoje, buvo pernelyg negausūs ir neturėjo ženklesnio poveikio valstybės politikai; centro partijos, visų pirma liberalai, ne sykį buvo per žingsnį nuo sėkmės, tačiau socialdemokratams visuomet pavykdavo lemiamą akimirką sukaupti daugiau jėgų. Per 1956 m. rinkimus jie patyrė šiokių tokių nuostolių, bet 1958 ir 1960 metais jų populiarumas pakilo. Septintąjį dešimtmetį socialdemokratų įtaka pradėjo mažėti, tačiau per 1968 metų rinkimus centro partijas ištiko dar viena nesėkmė, ir priešingai negu Norvegijos socialistai, kurie po ilgo valdymo 1965 m. buvo išstumti iš valdžios, švedų socialdemokratai sustiprino savo padėtį — tą nulėmė sėkminga jų ekonominė ir socialinė politika; pokario eros metais Švedija buvo pati turtingiausia ir pati egalitariškiausia Europos šalis. Be to, ji buvo tarsi laboratorija kai kurioms šalutinėms gerovės valstybės pasekmėms stebėti. Juk nuobodulys, pasak Schopenhauerio, yra blogis, kurio negalima nepaisyti. Švedija nesidėjo į karinius blokus, jos visuomenėje buvo ryškios neutralistinės nuotaikos, ir ne vien tarp socialdemokratų; švedai užjautė tironijų aukas, ypač tolimuose kraštuose. Oficialusis Švedijos požiūris į Vokietiją prieš 1945 m. ir į Sovietų Sąjungą po Antrojo pasaulinio karo buvo kur kas santūresnis.

Ir Danijoje socialdemokratai buvo stipriausia politinė jėga; per visus pokario rinkimus jų daliai nuolatos tekdavo apie 40 procentų balsų. Vadovaujami Hanso Hedtofto, Hanso Hanseno, Viggo Kampmano ir Jenso Krago, jie dalyvavo visose pokario vyriausybėse — arba vieni, arba drauge su kitomis partijomis; opozicijoje jie buvo nuo 1950 iki 1953 metų, kai juos išstūmė liberali Valstiečių partija („Venstrė"). Įdomus, tuo metu Europoje neturėjęs atitikmens reiškinys buvo atsiradimas Socialistų liaudies partijos, kurią 1958 m. įkūrė Aksel Larsen. Maskvos ekskomunikuotas danų komunistų lyderis Larsen subūrė savo politinę grupę, atimdamas dalį socialdemokratų balsų ir bemaž sunaikindamas oficialiąją Komunistų partiją. Per 1966 m. rinkimus jo grupė gavo 11 procentų balsų ir išsyk tapo svarbiu Danijos politikos veiksniu, nes socialdemokratams, neturėjusiems darbingos daugumos, labai reikėjo sąjungininkų. Larseno partija laikėsi neutralistinės, radikaliai socialistinės linijos, bet, radikalams ir nuosaikiesiems pradėjus

pjautis tarpusavyje, jos sėkmė ėmė blėsti. Nuo 1966 m. Danijos ekonomikoje atsirado įtampų; kaip ir svarą sterlingų, kroną teko devalvuoti. Ekonominiai sunkumai nulėmė socialdemokratų vyriausybės kritimą; po 1968 m. rinkimų ją pakeitė centro grupių koalicija, vadovaujama nuo „Venstrės" atskilusios „Radikaliosios Venstrės" lyderio Hilmaro Baunsgaardo.

Norvegiją karas buvo nualinęs labiau negu Švediją arba Daniją, tad pirmą pokario dešimtmetį ji daugiausiai rūpinosi ekonomikos atstatymu. Kai šis uždavinys buvo sėkmingai įvykdytas, — šalį tuo metu valdė socialdemokratai, vadovaujami Einaro Gerhardseno, — ir buvo padėti pamatai švediško pavyzdžio gerovės valstybei, partijos populiarumas ėmė smukti. Ją taip pat susilpnino atsiskyrusi kairiojo sparno grupė, kuri įkūrė Socialistinę liaudies partiją. 1965 m. keturioms centro partijoms sudarius naują vyriausybę, socialistams teko pasitraukti į opoziciją.

AUSTRIJA IR ŠVEICARIJA

Dvidešimt metų Austriją valdė dviejų partijų — Krikščionių socialinės sąjungos ir socialdemokratų — koalicija; šios dvi partijos buvo faktiškai monopolizavusios Austrijos politiką. Tarpukario laikotarpiu jos aršiai kovojo viena su kita, bet nacių *Anschlusso* patirtis privertė jas ieškoti bendros kalbos. 1945 m. šaliai atgavus nepriklausomą statusą, abiejų partijų lyderiai suprato, kad, turint omenyje pažeidžiamą Austrijos padėtį ir norint išvengti naujų nelaimių, abi pusės privalo padaryti tam tikrų nuolaidų. Buvo sukurta detali, net šiek tiek juokinga sistema, pagal kurią visi valdžios postai nuo viršaus iki apačios turėjo būti paskirstomi abiejų partijų kandidatams griežtai nustatytu santykiu. Sistema buvo gremėzdiška, neretai pernelyg brangi, bet ji pusiau su bėda veikė iki 1966 metų, kai po krizės socialistų gretose ir po nedidelio jėgų pusiausvyros pasikeitimo Krikščionių socialinė sąjunga pasijuto esanti pakankamai stipri nutraukti koaliciją. Ši partija, kurią pokario laikotarpiu sumaniai vairavo Figl ir Raab, Gorbach ir Klaus, stengėsi labai nenutolti nuo užsienio ir vidaus politikos gairių, susiklosčiusių per ilgus koalicinio valdymo metus. Kaip ir Vokietijoje, politinė švytuoklė po keleto metų pakrypo į kitą pusę, ir į valdžią atėjo socialdemokratai (vadovaujami Kreiskio).

Šveicarijos vidaus politikoje permainų beveik nebuvo. Didžiausių partijų — „Freisinn" (liberalų), socialdemokratų ir konservatorių — padėtis nesikeitė. Laikydamasi tradicinio neutralumo, Šveicarija nestojo į Jungtines Tautas, bet keliose JT organizacijose (pavyzdžiui, UNESCO) savo atstovus turėjo. Kadangi Bendroji rinka irgi buvo

politinio pobūdžio, Šveicarija negalėjo stoti ir į šią organizaciją, tačiau ryžosi dalyvauti EFTA veikloje. Šveicarijos neutralumo politika susiformavo tais laikais, kai buvo galima tikėtis, kad visos šalys ją gerbsiančios. Tačiau per Antrąjį pasaulinį karą tik laimė ir pasirengimas gintis padėjo Šveicarijai išvengti okupacijos. Tai suprasdami šveicarai po 1945 m. pradėjo abejoti neutralumo principu; pasikeitusiomis politinėmis aplinkybėmis imta daugiau dėmesio skirti valstybės gynybai.

GRAIKIJA

Nuo pilietinio karo pabaigos iki 1955 m. Graikiją valdė konservatorių vyriausybė (ministras pirmininkas — Papagos). Ją pakeitė centro ir dešiniųjų jėgų koalicija, kuriai vadovavo Konstantinos Karamanlis, po daugybės manevrų ir manipuliacijų gavęs rinkimuose nedidelę daugumą. Valdančiosios koalicijos padėtį silpnino Kipro konfliktas, karališkosios šeimos ir kariuomenės vadovybės nepopuliarumas, tokie incidentai kaip kairiųjų deputato Lambrakio nužudymas dešiniųjų elementų rankomis. Per 1963 m. rinkimus Georgo Papandreou Pažangiojo centro sąjunga (EPEK) gavo daugiau balsų negu Karamanlio ERE. Kadangi Papandreou vis dėlto negavo absoliučios daugumos ir būtų turėjęs priklausyti nuo EDA (jungtinės komunistų organizacijos), 1964 m. jis paskelbė naujus rinkimus, po kurių jo grupė pagaliau įgijo absoliučią daugumą. Konservatyviosios jėgos įnirtingai priešinosi EPEK, visiškai nepagrįstai kaltindamos ją „komunistiniais polinkiais"; kariuomenės vadovybė baiminosi, kad Papandreou nesiimtų politinių kariuomenės valymų, ir įkalbinėjo karalių nesutikti, kad gynybos ministru būtų liberalų lyderis. Papandreou atsakė mobilizuodamas mases prieš karalių ir dešiniąsias jėgas. Norėdama užbėgti už akių dar vienai liberalų pergalei rinkimuose, grupė karininkų 1967 metų balandį įvykdė valstybės perversmą ir įvedė dešiniųjų karinę diktatūrą. Dauguma politikų buvo pašalinti iš įtakingų postų; vieni buvo suimti, kiti pabėgo į užsienį. Karalius Konstantinas II ne-

sėkmingai bandė švelninti kai kuriuos naujojo režimo kraštutinumus, tačiau, 1967 metų gruodį nepasisekus itin mėgėjiškam kontrperversmui, irgi pabėgo iš Graikijos. Taip šalyje, kurioje kadaise atsirado terminas „demokratija", išnyko pilietinės laisvės.

SOVIETŲ SĄJUNGA: CHRUŠČIOV IR JO ĮPĖDINIAI

Mirus Stalinui, politinė valdžia Sovietų Sąjungoje perėjo grupelei jo artimiausių bendražygių. Suėmus ir sušaudžius Beriją, kritus Malenkovui, Nikita Chruščiov iškilo kaip stipriausias kandidatas į Rusijos valdovus. Iki tol Chruščiov daugiau buvo kitų Prezidiumo narių šešėlyje, bet po to, kai 1953 metų rugsėjį tapo pirmuoju partijos sekretoriumi, jo grupuotė gerai įsitvirtino partijos aparate. 1964 m. buvo nuverstas ir pats Chruščiov, tačiau tie, kuriuos jis buvo nušalinęs, taip ir liko politinėje nebūtyje. Jį pakeitė nauji žmonės, Stalino laikais dar nestovėję pirmose gretose. Po 1953 m. pasibaigė kai kurie stalininės sistemos ekscesai, tačiau daugelis esminių jos bruožų neišnyko, neišsipildė viltys sulaukti radikalių permainų ir kur kas didesnių laisvių. Nors Chruščiov siekė tik ribotos destalinizacijos, tačiau jį nuvertus net šios politikos palengva atsisakyta. Jo paskyrimo pirmuoju partijos sekretoriumi iš pradžių niekas nelaikė reikšmingu, nes Stalino laikais partija buvo netekusi savo ankstesnės įtakos. Bet po keleto metų Chruščiov jau valdė Centro komitetą, o daugelį svarbių postų regionuose turėjo jo patikėtiniai. Tuo pat metu, paleidus Stalino asmeninį aparatą ir pajungus partijos vadovybei slaptąją policiją, smarkiai išaugo partijos kaip politinio veiksnio reikšmė.

Savo svarbiausią kalbą Chruščiov pasakė XX komunistų partijos suvažiavime 1956 m.; nors Sovietų Sąjungoje ir nepaskelbta, ji turėjo didžiulę reikšmę, nes joje sovietų vadovas pirmą sykį atvirai prabilo apie Stalino eros nusikaltimus. Visi apie juos žinojo, tačiau kalbėti

viešai niekas nesiryžo; Stalin buvo partija, o partija visuomet teisi. Nusikaltimus Chruščiov atskleidė aiškiai pasirinktinai — jis paminėjo tik nuo Stalino nukentėjusius stalinistus, o ne jo politinius oponentus partijos viduje ir juoba ne tas aukas, kurios nepriklausė komunistų partijai. Maža to, Chruščiov visą kaltę suvertė neigiamiems Stalino būdo bruožams, o tai geriausiu atveju tebuvo paviršutiniškas itin sudėtingo reiškinio aiškinimas. Chruščiov nepalietė gilesnių stalinizmo šaknų ir nepasiūlė jokių vaistų, kurie padėtų išvengti praeities pasikartojimo. Iš esmės Chruščiov pranešė savo kolegoms ir tėvynainiams, kad Stalin buvęs niekdarys, o paskutiniais gyvenimo metais — beprotis su kriminaliniais polinkiais, tuo tarpu naujieji vadovai esą geri žmonės, kuriais galima pasikliauti.

Slaptoji kalba sukrėtė partiją. Ne vien konservatyvieji jos elementai, tokie žmonės kaip Molotov, bet ir daugelis viduriniojo bei žemutiniojo rango narių griežtai pasipriešino naujajai politikai. Nors jie irgi kritiškai vertino kai kuriuos stalinizmo aspektus, bet neabejojo pačia sistema; jie nuogąstavo, kad, nuvainikuodamas Staliną, Chruščiov ardąs pačius sovietų valdžios pagrindus. Nes jei kartą atsisakoma neklystamumo principo, tai ateityje bus galima kritikuoti jo įpėdinius, visus vadovus nuo viršaus iki apačios, o tai sukelsią abejonių ir visa politine sistema.

Chruščiov nuteikė prieš save varžovus sovietų vadovybėje, bet tuo pat metu susilpnino ir jų padėtį, nes jo kalba daugybę partijos narių privertė susimąstyti apie praeitį ir suteikė impulsą išvaduoti iš kalėjimų ir darbo stovyklų dar likusias gyvas Stalino aukas. Kadangi Chruščiovo varžovai Prezidiume buvo labiau negu jis prisidėję prie valymų ir teroro, jiems beliko tik gintis; jie negalėjo atsikratyti Chruščiovo nepasukdami atgal istorijos rato, o tai, turint omenyje nuotaikas partijos viduje po XX suvažiavimo, kažin ar buvo įmanoma. Molotovo vietą užėmė Šepilov, vienas iš Chruščiovo žmonių, o po didžiojo susikirtimo Prezidiume 1957 metų birželį senoji gvardija buvo sutriuškinta. „Antipartinė grupė“ — taip pavadinta po jos pralaimėjimo — susidėjo iš Molotovo, Kaganovičiaus, Malenkovo, Bulganino ir Vorošilovo, taip pat ekonomistų Saburovo ir Pervuchino. Jie nepritarė Chruščiovo ekonominei politikai ir turėjo jam daugybę kitokių pretenzijų. Užsitikrinę daugumą Prezidiume, jie neabejojo savo pergale ir tuo, kad Chruščiovo vietą užimsiąs Molotov. Bet Chruščiov, pasitelkęs Centro

komitetą, kur jo šalininkai sudarė daugumą, neketino pasiduoti. Teoriškai Centro komitetas buvo aukščiausias partijos kursą nustatantis organas, tačiau praeityje vadovai jo nepaisė; jo galios atstatymas gerokai pakeitė vidaus jėgų pusiausvyrą. Vienus savo varžovus Chruščiov nušalino iš karto, kitus — kaip kad Bulganiną ir Vorošilovą — kiek vėliau. Jie visi pateko į nemalonę, tačiau niekas nebuvo suimtas ar nubaustas mirties bausme; valymo aukos paprasčiausiai buvo perkeltos į menkesnius postus už Maskvos ribų, antai Molotov buvo paskirtas sovietų ambasadoriumi Mongolijoje.

Tai buvo kolektyvinio vadovavimo pabaiga; nuo 1957 metų birželio Chruščiov galėjo netrukdomas vykdyti savo reformas — pavyzdžiui, panaikinti mašinų ir traktorių stotis žemės ūkyje ir įsteigti *sovnarchozus*, regionines ekonomines tarybas, kaip bazinius valstybės ekonomikos vienetus. Nuo 1959-ųjų, XXI suvažiavimo metų, Sovietų Sąjungą vėl valdė vienas žmogus, nors jis ir neturėjo tokios veiksmų laisvės kaip Stalin. Suvažiavimas buvo sušauktas septynerių metų planui priimti; pasak Chruščiovo, šalyje jau prasidėjęs naujas tarpsnis, iš kurio materialinių gėrybių perteklius, taip pat ir komunizmas jau ranka pasiekiamas. Tik reikią skirti daugiau dėmesio žemės ūkiui ir lengvajai pramonei. Tačiau, nors sovietų žemės ūkio gamyba nuo Stalino mirties iki 1959 m. padidėjo 50 procentų, tolesnis jos prieaugis buvo labai menkas, ir tai savo ruožtu tiesiogiai paveikė apsirūpinimo maistu bei gyvenimo lygį.

Ir užsienio politikoje Chruščiov nepasiekė didelių laimėjimų; raketų aikštelių statybą ir nemažo branduolinio arsenalo perkėlimą į Kubą net Kinijos vanagai laikė neapgalvota avantiūra. Po konfrontacijos su Amerika Chruščiov pakeitė kursą ir pasidarė taikaus sambūvio šalininkas. Jis sumažino karines išlaidas ir tuo užrūstino galingą karinį *lobby*. Santykiai su Vokietija pasidarė kaip niekada grėsmingi, tačiau į savo valdymo pabaigą Chruščiov, regis, norėjo su Bona suartėti. Jis susipyko su Nasseru, bet vėliau, nepasitaręs su Prezidiumu, suteikė jam Sovietų Sąjungos didvyrio vardą; be to, aprūpino Egiptą nemažomis paskolomis ir ginklais. Chruščiovo eros metais pašlijo santykiai su Kinija, o kai vėl paaštrėjo kova dėl vadovavimo pasaulio komunistiniam judėjimui, iš sovietų stovyklos pasitraukė dar keletas šalių.

Intelektualų kovoje už didesnę kultūros laisvę Chruščiov kartais pasirodydavo kaip galingas, nors ne visuomet nuoseklus jų sąjungininin-

kas; jis pats perskaitė Solženycino knygą apie gyvenimą sovietų darbo stovykloje ir leido ją išspausdinti. Tai buvo svarbus proveržis, atvėręs kelią visiškai naujai literatūrai, gvildenančiai tuos praeities aspektus, kurie iki tol buvo tabu. Toks liberalumas turėjo savo ribas. Chruščiov perspėjo intelektualus, kad nedvejodamas liepsiąs juos sušaudyti, jeigu jie peržengsią ribą ir pradėsią kelti grėsmę (kaip kad vengrų rašytojai) patiems režimo pagrindams. Kai kada jis elgėsi neįtikėtinai šiurkščiai, užsipuldamas visas moderniąsias tėkmes mene, įskaitant kiną bei muziką, ir tuo duodamas pradžią raganų medžioklei tarp avangardinio meno kūrėjų. Destalinizacija irgi vyko stebėtinai nenuosekliai. Daugelis Stalino aukų, bet toli gražu ne visos, buvo reabilituotos, dažniausiai po mirties; XXII partijos suvažiavimas, vykęs 1961 metų spalį, atskleidė daugiau stalinizmo nusikaltimų, ir šis procesas įgavo galingų naujų paskatų. Stalino palaikai buvo išnešti iš mauzoliejaus Raudonojoje aikštėje ir palaidoti Kremliaus sienoje. Vis dėlto procesas tolydžio stabčiojo, ir tie, kurie nueidavo per toli smerkdami asmens kultą, būdavo griežtai sudraudžiami. Kaip ir pokario Vokietijai, Sovietų Sąjungai sunkiai sekėsi susitaikyti su savo praeitimi; tačiau šalis nebuvo pralaimėjusi karo, daugelis senųjų vadovų dar laikėsi valdžioje, todėl priešinimasis bet kokioms radikalioms reformoms čia buvo kur kas galingesnis negu Vokietijoje.

Pagrindinis XXII suvažiavimo tikslas buvo priimti naują partijos programą, gana smulkiai numatančią perėjimo į komunizmą žingsnius. Valstybė galiausiai turinti nunykti, ją pakeisiančios įvairios visuomeninės ir bendruomeninės organizacijos, tačiau partija išlaikysianti sovietų visuomenėje vadovaujamą vaidmenį. Sovietų piliečiams buvo pažadėta šviesi ateitis. Chruščiov turėjo pagyrūno bruožų, ir tai, kad daugybė jo pažadų liko neįgyvendinti, nė kiek netrukdė jam skelbti naujas pranašystes. 1957 metų birželį jis pareiškė, kad Sovietų Sąjunga per ketverius metus aplenksianti Ameriką pagal mėsos, sviesto ir pieno gamybą. 1961 m. jis gyrėsi, kad iki 1970 m. sovietų darbo našumas pasieksiąs Amerikos lygį, o tai, suprantama, reiškė, kad šalis gaminsianti daugiau nei Jungtinės Valstijos, nes Rusijoje gyveno daugiau žmonių. Tokie ir panašūs pareiškimai Sovietų Sąjungoje vertinti skeptiškai — visi žinojo, kad jie nerealūs. Inteligentija gana niekinamai žiūrėjo į šalies vadovą, laikydama jį neapsišvietusiu, neišauklėtu *mužiku*. Plačiųjų sluoksnių požiūris į jį irgi ne-

buvo teigiamas. Būdamas didelis anekdotų mėgėjas, Chruščiov pats tapo daugelio jų taikiniu, tačiau ne vienam iš tų, kurie iš jo šaipėsi, vėliau teko dėl to gailėtis.

Viską pasvėrus, Chruščiovo metai nebuvo blogi Rusijai — šalis padarė nemažą ekonominę pažangą, o svarbiausia, atsirado viltis, kad valdžia duosianti daugiau laisvės. Intelektualai vėliau nostalgiškai prisimindavo santykinę Chruščiovo laikų kultūrinę laisvę. Nors jo septyniasdešimtmetis 1964-aisiais paminėtas kaip oficiali šventė, Chruščiovo kultas buvo švelnus ir palyginti nekenksmingas. Nors ir turėjo silpnybių ir nenuoseklumų, Chruščiov buvo laisvės ir pažangos nešėjas sovietų pokario istorijoje. Jis puolė Staliną, bet nemėgino ir negalėjo pulti sistemos, kuri Staliną sukūrė. Tačiau, lyginant su įpėdiniais, jo indėlis buvo pats ryškiausias.

Didžiuma senosios stalinistų gvardijos buvo Chruščiovo laikais išstumta, ir nors po Chruščiovo nuvertimo 1964 m. kai kurių veikla buvo iš dalies reabilituota, į politinį gyvenimą jie nebegrįžo; jie jau buvo per seni, susikompromitavę, ir jų vietas užėmė nauji žmonės. Mikojan, gerai sutaręs su Chruščiovu, išsilaikė ir po jo, tačiau 1966 m. buvo daugiau ar mažiau maloniai išprašytas. Vorošilov ir Švernik taip pat buvo išlydėti į pensiją ir dingo iš politinės scenos. Ideologu laikytas Suslov išliko vidinio rato nariu, jo įtaka buvo mažesnė negu Brežnevo ir Kosygino; Frol Kozlov buvo įtikimiausias Chruščiovo įpėdinis, tačiau 1963 m. jo karjerą nutraukė insultas. Brežnev pasireiškė kaip partinis organizatorius, o Kosygino sritis buvo ekonomika. Pagarsėjo ir Podgornyj bei Šelest; pirmasis buvo Chruščiovo protežė, pergyveno savo globėjo kritimą ir tapo Sovietų Sąjungos prezidentu; antrasis, kaip Kozlov ir Brežnev, buvo konservatorius, kietos linijos šalininkas. Ko gero, didžiausią reikšmę turėjo jaunų partijos lyderių išėjimas į areną, tokių kaip Polianskyj (kuris gimė Spalio revoliucijos dieną), Voronov, Mazurov, Šelepin ir Semičastnyj. Pastarieji du, atėję iš *komsomolo*, sovietų jaunimo organizacijos, vėliau užėmė vadovaujamus postus politinėje policijoje. Iš šių bei keleto kitų žmonių septintojo dešimtmečio pradžioje ir susidėjo aukščiausioji vadovybė; tai jų sprendimu Chruščiov 1964 metų spalį neteko posto.

Chruščiovo prestižui didelę žalą padarė Kubos krizė; Chruščiovu buvo nepatenkinti ne tik kariškiai, bet ir partijos *aparatčikai* — jo mėginimas padalinti komunistų partiją į pramonės ir žemės ūkio atšakas, ne-

trukus buvo atmestas kaip akivaizdžiai nepraktiškas. Maža to, daugelį erzino jo diktatoriškas darbo stilius, ir tai irgi prisidėjo prie jo nuvertimo. Suokalbininkai, pasinaudoję Chruščiovo išvykimu atostogų, paskelbė Brežnevą pirmuoju partijos sekretoriumi, o Kosyginą — vyriausybės galva. 1964 metų spalio 16 dieną buvo pranešta, kad draugas Chruščiov atsistatydinęs dėl „senyvo amžiaus ir pablogėjusios sveikatos". Netrukus prasidėjo antpuoliai prieš jį — jam buvo verčiama atsakomybė už visus ekonomikos trūkumus ir kitas sovietų užsienio bei vidaus politikos nesėkmes. Po kurio laiko puolimas liovėsi, ir Chruščiov, kaip kad daugelis ankstesnių sovietų lyderių, tapo „nežmogu".

Leonid Brežnev ir Aleksej Kosygin, naujosios komandos idėjiniai lyderiai, didelių permainų nepadarė. Vidaus politika liko daugiau ar mažiau tokia kaip buvusi, — naujų idėjų ir iniciatyvų trūkumas, ko gero, buvo pats ryškiausias pochruščiovinės eros bruožas: neturėta nei apibrėžto kurso, nei aiškaus tikslo. Destalinizacija palengva sustojo, Stalino aukas liautasi reabilituoti. 1965 metų balandį Brežnev davė ženklą reabilituoti Staliną ir Ždanovą, ir juos vėl pradėta aukštinti. Ekonomika ir toliau buvo po truputį decentralizuojama, tačiau radikalių reformų vengta. 1966 m. įvykęs XXIII partijos suvažiavimas neatnešė jokių netikėtumų; sovietų režimas toliau egzistavo iš inercijos — vieni lyderiai iškildavo, kiti nusmukdavo, lėtai, bet pastoviai augo gyvenimo lygis, stiprėjo šalies karinė galia. Tačiau politiškai režimas buvo silpnesnis negu bet kada savo istorijoje — konservatyvi visuomenė su revoliucinės frazeologijos antstatu. Už Sovietų Sąjungos sienų komunizmas bemaž neturėjo gerbėjų; jis galėjo įsitvirtinti — kaip kad Čekoslovakijoje — tik ginklo jėga.

Sovietų užsienio politika pasidarė labiau panaši į Ivano Kalitos ir Ivano Rūsčiojo negu į Lenino politiką. Nei Artimųjų Rytų krizė 1967 m., nei kitų metų Čekoslovakijos įvykiai didelio pasitikėjimo naujajai vadovybei neįkvėpė. Nors didesnės karinės priešpriešos su JAV ji stengėsi išvengti, politinis silpnumas, konfliktai sovietų bloke ir pačioje Sovietų Sąjungoje neskatino mažinti įtampos tarp Rytų ir Vakarų. Bent kai kuriems sovietų vadovams atrodė, kad septintąjį dešimtmetį prasidėjusį komunistinio pasaulio puvimą būtina sustabdyti ir dar sykį įrodyti sovietų karinę stiprybę. Tačiau sovietų veiksmai Europoje turėjo aiškias ribas, nes bet kokia intervencija į Vokietiją neišvengiamai būtų sukėlusi tiesioginį susidūrimą su NATO.

Namų fronte krizė artimiausiu metu negrėsė; intelektualų bruzdėjimą valdžia lengvai nuslopindavo areštais ir griežtais nuosprendžiais, kaip kad Siniavskio ir Danielio atveju. Tarp inteligentijos vis pasitaikydavo nepasitenkinimo ir kritikos apraiškų, bet kur kas griežtesnė negu caro laikų cenzūra ir gerai veikianti slaptoji policija bemaž visiems drąsuoliams atimdavo galimybę viešai pareikšti savo nuomonę. Būta ženklų, kad tarp SSRS tautų teberusenanti nesantaika, bet ir ji, regis, buvo tvirtai pažabota. Ilgalaikės perspektyvos nebuvo itin optimistiškos — oficialiosios ideologijos erozija kėlė problemas, kurioms nebuvo matyti sprendimų. Dar neseniai milijonai komunistų nuoširdžiai tikėjo savo doktrinos teisingumu ir neklystama Stalino išmintimi. O dabar jau niekas rimtai nežiūrėjo į oficialiąją komunistinę ideologiją, išskyrus tuos, kuriems buvo patikėta ją propaguoti, ir „turinčiuosius vargdienio dvasią". Sovietų komunizmas pradėjo savo kelią kupinas didelių vilčių ir užmojų; norėta sukurti turtingesnę, laisvesnę ir pačią pažangiausią istorijoje visuomenę, būti švyturiu visiems pasaulio engiamiesiems. Tos svajonės aiškiai neįsikūnijo. Rusijos padėtis pasaulyje sustiprėjo, smarkiai išaugo jos karinė galia; susikūrė ir nauja visuomenė, tačiau didelio susižavėjimo ji nekėlė.

RYTŲ EUROPA: TARP KONFORMIZMO IR NEPRIKLAUSOMYBĖS

RYTŲ VOKIETIJA

Visą pokario laikotarpį Rytų Vokietija buvo ištikima Sovietų Sąjungos klientė. Kitos Rytų Europos šalys rodė ryškesnius ar blausesnius nepriklausomumo ženklus, o Rytų Vokietija po 1953 m. maišto numalšinimo bemaž nedavė pagrindo sovietams ja skųstis. Dvidešimt sovietų divizijų, iš pradžių kaip okupacinė jėga, vėliau pagal Varšuvos sutartį, veiksmingai garantavo *status quo*. Bent jau šalies vadovų ištikimybė Sovietų Sąjungai nebuvo apsimestinė; Walteriui Ulbrichtui su kolegomis sovietų globos reikėjo labiau negu bet kuriam kitam Rytų Europos komunistų režimui — tiek dėl pranašesnės Vakarų Vokietijos padėties VDR atžvilgiu, tiek dėl savo valdžios nepopuliarumo. Dėl šių priežasčių jie negalėjo padaryti jokių didesnių nuolaidų savo žmonėms, ir jų režimas liko pats ortodoksiškiausias Rytų Europoje. Sunerimę dėl Chruščiovo eros „liberalių ekscesų“, septintojo dešimtmečio pradžioje jie netgi uždraudė kai kurias Sovietų Sąjungoje išleistas knygas. Tas pat pasikartojo ir po dvidešimties metų, *glasnost* laikais. Politinė šalies vadovybė išsaugojo tęstinumą — Ulbricht išsilaikė prie vairo dvidešimt penkerius metus, nėsyk nepatyręs rimtos grėsmės, nors žemesnėse grandyse vyko dažnos permainos, įskaitant pabėgimus į Vakarus ir savižudybes. Ikikarinę komunistų kartą palengva pakeitė jaunesni žmonės, nedalyvavę trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių politinėse audrose. 1971 m. Ulbricht atsistatydino, ir jo vietą užėmė Erich Honecker. Technokratams Ewaldui, Jarowinskiui ir Mittagui gana neblogai sekėsi tvarkyti ekonomiką. Šeš-

tąjį dešimtmetį VDR nespėjo žengti su sparčiai besivystančia Vakarų Vokietijos ekonomika, tad propaganda apie socialistinės, planingos sistemos pranašumus tebuvo tuščias garsas. Po 1962 metų ir ypač po VI partijos suvažiavimo 1963 m. SED (Vieningoji socialistų partija) ėmėsi lankstesnės ekonominės politikos. Praėjus penkeriems metams, VDR jau galėjo pasigirti aukščiausiu gyvenimo lygiu tarp ESPT šalių ir geriausiai išplėtota pramone (išskyrus Sovietų Sąjungą).

Tik po daugelio metų paaiškėjo, kad tie laimėjimai buvo labiau tariami negu realūs.

1961 m. pastačius Berlyno sieną, užtvėrusią kelią bėgliams į Vakarus, sukūrus nemažas nuolatines karines pajėgas (Nacionalinę liaudies armiją), režimo padėtis stabilizavosi. Pats sunkiausias Rytų Vokietijos vadovybės uždavinys buvo įskiepyti atskiros tautinės tapatybės jausmą savo pavaldiniams, kurių dauguma nesiliovė tikėjusi, kad Vokietija padalinta dirbtinai ir neilgam. Tuo tarpu vadovai kiekviena proga stengėsi pabrėžti, kad Vakarų Vokietija ne tik užsienio šalis, bet ir didžiausias priešas, kad padalijimas truksiąs ilgai, nebent Vakarų Vokietijoje nugalėtų komunizmas. Iš pradžių jiems buvo sunku atvirai stoti prieš judėjimą už Vokietijos suvienijimą, bet paskui, Vakarų vokiečiams atsisakius bendradarbiauti, jie jau galėjo ginti Vokietijos vienybės reikalą, nebijodami sulaukti rimto iššūkio. Septintąjį dešimtmetį Bona perėjo prie švelnesnės politikos, išgąsdindama Rytų vokiečius, kurie laikė tai kur kas pavojingesniu dalyku už ankstesnį boikotą. Jie pasidarė dar nesukalbamesni, ir Vokietijos vienybė dingo iš jų politinės programos.

Vyriausybė siekė pasaulio diplomatinio pripažinimo ir stengėsi paneigti Vakarų Vokietijos pretenzijas atstovauti Vokietijai. Jai pavyko palenkti į savo pusę kai kurias trečiojo pasaulio šalis, tačiau didesniosios, tokios kaip Egiptas ir Indija, nors ir smarkiai prasiskolinusios sovietų blokui, neskubėjo suteikti Rytų Berlynui diplomatinį pripažinimą. Ulbrichto vizitas į Belgradą 1966 m. buvo skirtas pagerinti santykius su komunistinio pasaulio neortodoksiškomis jėgomis. Demokratijos atgimimas Čekoslovakijoje 1968 m. pažadino senas Rytų Vokietijos vadovų baimes — kaip kalbama, Ulbricht buvęs tarp tų, kurie ragino Maskvą įsikišti. Rytų Vokietijos jaunimas, pasakė Ulbricht 1968 m. lankydamasis Čekoslovakijoje, neužsiima revoliucine, griaunamąja veikla, o dainuoja linksmas dainas.

LENKIJA

Po didžiųjų Lenkijos Spalio vilčių (1956) atėjo ilgi kartaus nusivylimo metai. Kai kuriuos iš didžiausių ekonominių sunkumų Varšuvai padėjo įveikti sovietų pagalba ir Amerikos kreditai. Apie 80 procentų Stalino laikais sukurtų žemės ūkio kooperatyvų po 1956 m. buvo paleisti, ir tai per trumpą laiką palankiai paveikė gamybos apimtį. Bet žemės ūkis ir toliau buvo atsilikęs, atotrūkis tarp miesto ir kaimo nemažėjo. Lenkijos užsienio prekybos balansas daugelį metų laikėsi neigiamas, o zlotas buvo viena iš silpniausių Rytų Europos valiutų. Nemažėjo ir įtampa tarp valdžios ir katalikų bažnyčios; Varšuva leido kardinolui Wyszinskiui aplankyti Romą, tačiau smarkiai užsipuolė lenkų vyskupus, kai šie drauge su vokiečių vyskupais 1966 m. paragino abi vyriausybes pasitelkti gerą valią ir įveikti tarpusavio nesantaiką. Władisław Gomułka ir kiti lenkų vadovai netoleravo jokių mėginimų susitaikyti su „vokiečių revanšistais“. Priešiškumas Vokietijai buvo Lenkijos politikos pagrindas; bet kokie bandymai sušvelninti įtampą atrodė net pavojingesni už abejojimą komunizmu. Be to, įtakingi Lenkijos vadovybės sluoksniai į oficialiąją ideologiją stengėsi įtraukti ir antisemitizmą („antisionizmą“). Lenkijos komunistiniame judėjime visuomet buvo daug žydų, pirmaisiais režimo metais kai kurie iš jų turėjo vadovaujamus postus. Po Stalino mirties dauguma žydų komunistų susibūrė liberaliajame partijos sparne, tuo tarpu tautinio komunizmo šalininkai, vadinamieji partizanai, vadovaujami generolo Moczaro, stengėsi išstumti juos iš partijos. Jie teigė, kad žydais negalima pasitikėti; karo metus praleidę užsienyje ir 1944 m. sugrįžę į Lenkiją su Raudonąja armija, žydai esą ne ką geresni už svetimos valstybės agentus. „Partizanai“ sąmoningai perdėjo žydų vaidmenį Lenkijos politikoje; po karo Lenkijoje žydų tebuvo likę apie trisdešimt tūkstančių, bet Moczarui reikėjo ginklo kovoje dėl valdžios su Gomułkos grupuote. Šio atviro antisemitizmo kulminacija buvo istorijos perrašymas; pagal naują oficialią versiją, lenkai padėję žydams nacių okupacijos metais, tačiau žydai patys prisišaukę nelaimę bendradarbiaudami su priešu. Buvo įkurta žydų priežiūros ir antižydiškos propagandos komisija; sužinojus, kaip nepalankiai ta komisija vertinama

užsienyje, 1968 metų gruodį ji panaikinta. 1968 m. kovo mėnesį Varšuvoje demonstravo studentai, reikalaudami daugiau laisvės ir nepriklausomybės, tautiškesnės politikos. Vyriausybė, sunerimusi dėl bruzdėjimų kaimyninėje Čekoslovakijoje, ėmėsi griežtų represijų ir didelių valymų. Savo postų neteko daugelis ryškių Lenkijos intelektualinio gyvenimo figūrų ir nemažai politikų; dauguma iš jų buvo žydų kilmės — jiems visiems priklijuotos „sionistų" etiketės. Moczaro grupė pasinaudojo proga aršiai užsipulti Gomułkos frakciją, kuriai esą apgailėtinai pritrūkę tvirtumo Lenkijos priešų atžvilgiu. Gomułka buvo priverstas gintis; vienu metu atrodė, kad jį ištiksianti politinė mirtis, tačiau galiausiai jam pavyko pergudrauti savo varžovus, be abejo, pirmiausiai dėl to, kad „partizanai" kėlė rusams įtarimą. Egzaltuotas jų antigermanizmas ir antisemitizmas nebūtų kliuvęs, tačiau jų pažiūros buvo perdėm nacionalistinės, tad Maskva turėjo pagrindą baimintis, kad anksčiau ar vėliau, pagal senas lenkų tradicijas, jie atsigręšią prieš Rusiją. Galų gale, kilus darbininkų klasės protestams, 1970 m. Gomułka ir jo artimiausi bendražygiai buvo nuversti.

Septintąjį dešimtmetį Lenkija buvo itin nelaiminga šalis, nors jos ekonominė padėtis nuo šeštojo dešimtmečio pradžios ir gerėjo, nors buvo išnykusios kai kurios iš pačių bjauriausių socialinės nelygybės apraiškų. Kita vertus, palyginti su kaimyninėmis šalimis, komunistinis režimas čia buvo menkiausiai įleidęs šaknis, ir netgi iš partijos narių mažai kas tikėjo komunizmu. Komunistinė santvarka laikėsi vien todėl, kad jokia kita nebūtų buvusi priimtina Sovietų Sąjungai. Tokia padėtis kliudė įgyvendinti slaptą lenkų troškimą atgauti savo tautinę tapatybę ir būti laisviems; ji skatino cinizmą ir neviltį.

VENGRIJA

Numalšinusi liaudies sukilimą 1956 m., sovietų kariuomenė liko Vengrijoje, tačiau Kádáro vyriausybė laikėsi palyginti liberalaus kurso. 1960 m. paskelbus amnestiją, iš kalėjimų išėjo kai kurie žymūs rašytojai. Jánoso Kádáro vyriausybė buvo viena iš didžiausių Chruščiovo rėmėjų; ji kovojo tiek su dešiniuoju, tiek su kairiuoju nukrypimu. Rákosio ir Gerö pašalinimu iš partijos 1962 m. siekta įtikinti vengrus,

kad į juodas stalinizmo dienas nebus grįžtama. Ir užsienio politikoje Vengrija stengėsi laikytis nuosaikumo; jos santykiai su Jugoslavija buvo gana širdingi; nors jai teko dalyvauti invazijoje į Čekoslovakiją 1968 m., tai ji darė ne iš įsitikinimo ir be garsių fanfarų. Didžiumą pastangų vyriausybė skyrė ekonomikai. Po sunkumų žemės ūkyje ir kelerių pramonės sąstingio metų atėjo naujas pakilimas, nes buvo pradėta vykdyti ekonominės reformos programa. Vykdant tą programą, priimtą 1965 m., padidėjo našumas, išsiplėtė užsienio prekyba tiek su Rytais, tiek su Vakarais, investicijos nukrypo į pelningiausius ūkio sektorius. Ankstesnės planavimo sistemos bemaž atsisakyta; įmones dabar pradėta vertinti pagal jų rentabilumą, o administracijos ir darbininkų atlyginimai susieti su darbo našumu.

Ekonominių reformų keliu Vengrija nuėjo toliau už kitas Rytų Europos komunistines šalis, išskyrus Jugoslaviją. Tai gąsdino konservatyvius kaimynus, ypač Sovietų Sąjungą, kuri baiminosi, kad sėkmingos ekonominės reformos galiausiai paskatinsiančios didesnės politinės laisvės reikalavimus.

ČEKOSLOVAKIJA

Praėjus dešimtmečiui po Stalino mirties, Čekoslovakija tebebuvo mažiausiai pasikeitusi iš visų sovietų satelitų. Didžiulis Gottwaldo paminklas, senosios eros simbolis, stovėjęs vienoje iš centrinių Prahos aikščių, buvo nugriautas tik 1961 m., ir tai labai nenoriai. Politinį konservatizmą lydėjo ekonomikos sąstingis, tai kėlė visuomenės nepasitenkinimą. Kadaise Čekoslovakijos pramonė buvo labiausiai išsivysčiusi visoje Rytų Europoje, o pati šalis glaudžiai susijusi su Vakarais; prievartinė izoliacija ją žeidė taip pat skaudžiai kaip ir apgailėtina ekonominė būklė. Partijos vadovybėje kunkuliavo vidaus konfliktai, kurie kulminaciją pasiekė 1962 m., suėmus Rudolfą Baraką, buvusį valstybės saugumo ministrą. Šioje kovoje dėl valdžios ideologiniai sumetimai nevaidino jokio ženklesnio vaidmens, tad tikėtis kokio nors pagerėjimo buvo beviltiška. Kai Komunistų partija 1948 m. užgrobė valdžią, ji, priešingai negu Lenkijoje ir Vengrijoje, turėjo daugybę šalininkų; ją rėmė platūs darbininkų sluoksniai ir

nemažai intelektualų. Po penkiolikos metų komunistų kovingumą jau buvo pakeitęs nusivylimas; iliuzijų neteko netgi daugelis aukštų partijos ir valstybės aparato pareigūnų. Jie išmėgino komunizmą ir suprato, kad tai bergždžias reikalas.

1966 m. Lenarto vadovaujama vyriausybė pradėjo ekonomikos reformos programą, parengtą pagal žymaus ekonomisto, profesoriaus Oto Šiko siūlymus. Kaip ir Vengrijoje, buvo ketinama keisti planavimo sistemą ir daugiau gaminti plataus vartojimo prekių. Bet kadangi ekonominė padėtis vis blogėjo, plano sėkmė priklausė nuo Rusijos kreditų, kurių Prahai taip ir nepavyko gauti, nepaisant visų jos pastangų ir priekaištų. Čekoslovakija norėjo glaudžiau ekonomiškai ir politiškai bendradarbiauti su Vakarų Europa, bet Maskva jai šito neleido. Apie tai, kaip klostėsi įvykiai iki Dubčeko atėjimo į valdžią ir sovietų invazijos, jau kalbėjome; karinę šalies okupaciją Maskva įvykdė sklandžiai, tačiau politiškai išspręsti krizę jai sekėsi kur kas sunkiau negu Vengrijoje 1956 m. Tiesioginis sovietų okupacinis valdymas buvo nepageidautinas dėl politinių priežasčių; pamažu į valdžią sugrįžo konservatoriai ir išstūmė pažangiuosius. Nors tai sustiprino sovietų įtaką Čekoslovakijoje ir pašalino jos pasitraukimo iš socializmo stovyklos pavojų, sovietų politika turėjo pasekmių, kurias buvo lengva numatyti, — šalį apėmė frustracija, kuri anksčiau ar vėliau turėjo vėl sukelti aštrią krizę.

RUMUNIJA

Rumunija buvo viena iš ištikimiausių Stalino satelitų, o ekonomikos srityje — viena iš labiausiai atsilikusių. Suėmus ir nuteisus myriop Aną Pauker ir Vasilę Lucą, Stalino laikais vadovavusius partijai, vienvaldžiu šalies lyderiu tapo Gheorghe Gheorghiu-Dej. Drauge su artimiausiais padėjėjais Chivu Stoica ir Gheorghe Apostolu jis tvirtai valdė partiją ir valstybę iki pat savo mirties 1965 metų kovą. Rusijos okupacinė kariuomenė pasitraukė iš Rumunijos 1958 m. Kiek anksčiau Bukareštas buvo atleistas nuo reparacijų mokėjimo Rusijai, ir tai labai padėjo ekonomikai atsigauti. Be to, dideliam Bukarešto džiaugsmui, buvo panaikintos mišrios sovietų—rumunų bendrovės, eksploata-

vusios šalies gamtinius išteklius. Sovietų kariuomenės išėjimas smarkiai padidino Rumunijos vadovų pasitikėjimą savimi, ir jie palengva ėmė laikytis vis nepriklausomesnės užsienio ir ekonominės politikos. Naujasis kursas vidaus padėties bemaž nepakeitė. 1960 m. Rumunija priėmė spartaus sunkiosios pramonės plėtojimo programą; tai sukėlė konfliktą su pramoninėmis ESPT šalimis, turėjusiomis kitokių planų, kaip pasidalinti darbą Rytų Europoje. Kinų ir sovietų nesutarimai suteikė puikią progą įgyti daugiau veiksmų laisvės, ir Gheorghiu-Dej negaišdamas ja pasinaudojo. Kultūriniai ryšiai su Sovietų Sąjunga sumažėjo iki minimumo; Rumunijos spauda atvirai puolė sovietų istorikus už menkinimą rumunų tautos vaidmens kovoje prieš nacizmą ir už tai, kad 1812 m. Rusijos įvykdytą Besarabijos aneksiją jie pateisiną kaip pažangų žingsnį. 1918 m. Besarabija buvo grąžinta Rumunijai, bet 1940 m. Sovietų Sąjungos vėl užgrobta, tad šis klausimas rumunams buvo itin opus. 1964 metų balandį Rumunijos komunistų partijos Centro komitetas priėmė rezoliuciją, pabrėžiančią lygiateisį, nepriklausomą ir suverenų kiekvienos socialistinės valstybės pobūdį; tai prilygo Rumunijos Nepriklausomybės deklaracijai. Rytų Europos sostinės skundėsi, kad rumunai liovęsi vykdyti Varšuvos sutarties įsipareigojimus; pasipylė abipusių kaltinimų srautas.

Kai Nicolae Ceausescu pakeitė Gheorghiu-Deją, niekas neabejojo, kad jis laikysiąsis panašios politikos kaip ir jo pirmtakas. Ceausescu, valstiečio sūnus, prieš karą dalyvavęs komunistiniame jaunimo judėjime, buvo kooptuotas į Politinį biurą vos trisdešimt septynerių metų amžiaus ir greitai parodė savo galią varžovams iš senosios gvardijos; 1968 metų balandį jis nušalino pavojingiausią iš jų — vidaus saugumo ministrą Alexandrų Draghicį, o kitus privertė viešai atgailauti. Kai kuriais atžvilgiais Ceausescaus politika buvo panaši į Chruščiovo. Atnaujindamas Stalino eros teismo procesus, reabilituodamas Lucą ir Patrascanų, buvusį partijos sekretorių, nuteistą mirti 1954 m., jis kompromitavo partijos senąją gvardiją, drauge ir Gheorghiu-Deją, ir stiprino savo paties padėtį. Išlaikyti pusiausvyrą buvo sunku: Ceausescu sveikino šalies tautinį atgimimą, bet kartu norėjo jį valdyti. Jis norėjo nepriklausomai tvarkyti užsienio reikalus, bet suprato, kad nepaisyti Sovietų Sąjungos galima tik iki tam tikros ribos. Bukareštas palaikė Čekoslovakijos demokratinį atgimimą 1968 m. ir pasmerkė sovietų invaziją, galbūt

daugiausiai todėl, kad jam rūpėjo stiprinti nepriklausomų komunistinių šalių klubą, o ne dėl to, kad būtų pritaręs Prahos reformatoriams. Rūsčiai perspėtas sovietų ir baimindamasis, kad prisidengę Varšuvos pakto manevrais sovietai neįvestų savo kariuomenės, Ceausescu buvo priverstas atsitraukti į mažiau pavojingą poziciją.

PENKTA DALIS

POKARIO EROS PABAIGA: VAKARŲ EUROPA

EUROPOS EKONOMIKA 1970—1990 METAIS

KRIZĖ IR ATGAIVA

Laikotarpį nuo 1950 iki 1973 metų galima laikyti Europos ekonomikos aukso amžiumi. Dar niekada anksčiau ji nebuvo taip nuosekliai augusi. Infliacija buvo kontroliuojama, užimtumas — beveik šimtaprocentinis. Kodėl augimas ėmė lėtėti, o vėliau prasidėjo recesija? Tuo metu buvo linkstama didžiąją kaltės dalį suversti 1973—1974 m. naftos šokui, dramatiškam energijos kainų šuoliui, kurį sukėlė arabų ir Izraelio karas. Naftos kaina per vienerius metus padidėjo keturis kartus, panašiai pakilo kitų žaliavų kainos, ir tai smarkiai paveikė daugelį nuo pigios energijos priklausomų šalių. Antai Vokietijos augimo sparta, septintąjį dešimtmetį sudariusi apie 5 procentus, aštuntąjį dešimtmetį tesiekė pusę šio lygio; tą patį galima pasakyti ir apie Italiją. Britanijos ekonomika plėtojosi lėčiau — kasmet priaugdama po 2,6 procento, tuo tarpu 1979 m. prieaugis tesudarė 1,2 procento. Prancūzijoje ir Danijoje tais metais augimo praktiškai neužfiksuota.

1950—1973 m. laikotarpiu infliacija laikėsi nedidelė: vos 2,7 procento Vakarų Vokietijoje ir 4—5 procentai Prancūzijoje, Jungtinėje Karalystėje, Italijoje ir daugumoje kitų Vakarų Europos šalių. Tuo tarpu aštuntąjį dešimtmetį Italijoje ir Jungtinėje Karalystėje jau užregistruota 16 procentų; netgi Vokietijoje, kuriai geriausiai sekėsi infliaciją tramdyti, ji padvigubėjo. Nedarbas visose didžiosiose ir daugumoje mažesniųjų Europos šalių buvo mažesnis negu 3 procentai, Vakarų Vokietijoje jis tesiekė 1 procentą. O jau 1981 m. Jungtinėje Karalys-

tėje, Belgijoje, Ispanijoje ir kitur nedarbo lygiui išreikšti reikėjo dviženklio skaičiaus. 1989 m. nedarbas Britanijoje buvo sumažėjęs, tačiau Ispanijoje jis vis dar sudarė 15 procentų, o Prancūzijoje ir Italijoje viršijo 10 procentų. Bendras Vakarų Europos bedarbių skaičius 1970—1980 m. išaugo du kartus, o devintojo dešimtmečio viduryje padidėjo dar sykį — iki beveik 20 milijonų žmonių. Ypač nukentėjo tokie regionai kaip šiaurės Anglija ir pietų Ispanija, kur teko uždaryti pasenusias, konkuruoti nebeišgalinčias pramonės įmones. Netgi Vokietijoje, ekonominio stebuklo šalyje, anglių ir plieno pramonės smukimas sukėlė rimtų socialinių problemų Rure, tas pat pasakytina apie Belgiją ir šiaurės Prancūziją.

Nors recesijai pradžią davė naftos krizė, įtakos jai turėjo ir daugybė kitų veiksnių. Visų pirma Europos nuosmukis buvo platesnės, pasaulinės krizės, bendro paklausos kritimo dalis. Kai kurias priežastis galima laikyti „objektyviomis“ — pavyzdžiui, Vakarų pasaulio ekonomika visuomet vystėsi cikliškai. Be to, liovėsi egzistavusios kai kurios specifinės aplinkybės, skatinusios pokario bumą, tokios kaip sugriautų miestų ir pramonės šakų atstatymas. Paskutinis, bet ne mažiau svarbus dalykas — žlugus Bretton Woodso konferencijos priimtai sistemai, įvedus lanksčius valiutų keitimo kursus ir po to devalvavus daugelio šalių valiutą, atsirado anksčiau neegzistavęs netikrumo veiksnys. Visoms valiutoms grėsė staigūs svyravimai, ir verslui tai neteikė pasitikėjimo. Netgi galingoji Vokietijos markė, laikyta tvirčiausiu Europos piniginiu vienetu (išskyrus Šveicarijos franką), patyrė silpnumo akimirkų. Devintojo dešimtmečio pabaigoje pagrindinis Prancūzijos ekonominis žurnalas paskelbė, kad markės kritimas ženklinąs eros pabaigą, ir netgi pradėta kalbėti apie tarptautinę operaciją jai gelbėti. Šį staigų smukimą tikriausiai nulėmė antrasis naftos šokas, dėl kurio infliacija Prancūzijoje, Britanijoje ir Italijoje pašoko iki 15—20 procentų, o kai kuriose mažesnėse šalyse — netgi gerokai aukščiau.

Tačiau, ėmusis įvairių energijos taupymo programų, antrąjį naftos šoką pavyko įveikti kur kas greičiau negu pirmąjį. Be to, OPEC nesugebėjo išlaikyti aukštų kainų, o daugumoje Europos šalių buvo sėkmingai pritaikytos antiinfliacinės priemonės. 1986 m. infliacija jau tesudarė vieną ketvirtadalį 1980 m. lygio, o Vokietijoje šis rodiklis netgi buvo neigiamas. Laimė, defliacinė politika per daug nepakenkė

bendram ekonomikos augimui, nors, kaip jau minėta, ji irgi turėjo neigiamo poveikio darbo jėgos rinkai.

Į devintojo dešimtmečio pabaigą plataus vartojimo reikmenų kainos vėl gerokai pašoko (Švedijoje ir Jungtinėje Karalystėje — 8 procentais), tačiau daugumai pramoninių valstybių — tarp jų Vokietijai ir Prancūzijai — pavyko išlaikyti 2,5—3,5 procento kilimą.

Kalbant labai apskritai, Europos ekonomika po neregėto augimo eros išgyveno du nuosmukius (1973—1974 ir 1979—1983). Augimo tempai geriausiais aštuntojo ir devintojo dešimtmečių metais buvo žemesni negu šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį, bet dėl daugybės įvairių priežasčių to ir reikėjo tikėtis. Devintąjį dešimtmetį infliacija atslūgo, finansinis stabilumas padidėjo. Neramumai fondų biržose ilgesnio poveikio ekonomikai neturėjo, nors to buvo bijota.

Bene įspūdingiausiai devintąjį dešimtmetį pažengė Britanija ir kai kurios mažesniosios Europos šalys. Septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį Britanijos ekonominiai rodikliai buvo prasti, bet 1981 m. prasidėjo nepertraukiamas ekonomikos augimas, nusileidžiantis nebent Japonijos augimui. 1987 m. Britanijos BNP padidėjo 4 procentais, kitais metais — 5 procentais. Vis dėlto, žvelgiant iš tolesnės perspektyvos, toks augimas buvo sporadiškas, ir Britanijos ekonomiką pokario laikotarpiu aplenkė ne tik Vakarų Vokietijos ir Prancūzijos, bet galiausiai ir Italijos ekonomika. Stebėtinai pažengė kai kurių mažesniųjų Europos šalių ekonomika, pavyzdžiui, Ispanijos (augimo tempai 1987 metais — 5,5 procento), kuriai labai išėjo į naudą įstojimas į EEC 1986m. Norvegijos ir Suomijos laimėjimai irgi buvo įspūdingi. Iš didžiųjų šalių Prancūzija ir Vakarų Vokietija po vangaus ekonomikos augimo devintojo dešimtmečio pradžioje pasiekė pažangos, kuri dešimtmečio pabaigoje gerokai pranoko lūkesčius.

Taigi, apskritai imant, devintasis dešimtmetis buvo pažangos ir laimėjimų dešimtmetis — suprantama, palyginti su ankstesniuoju. Prieš pereidami prie konkrečių dalykų ir šalių, atkreipsime dėmesį į kai kurias silpnas vietas ir pavojus, lydėjusius šiuos teigiamus pokyčius. Nedarbo lygis išliko gana aukštas. Jungtinėje Karalystėje jis sumažėjo nuo 12,6 procento 1983 m. iki 6 procentų 1989 m., tačiau Prancūzijoje per tą patį laikotarpį pakilo nuo 8 iki 10 procentų, Italijoje — nuo 10 iki 11 procentų, o Vokietijoje išliko tie patys 8 procentai. Horizontą temdė ir daugiau debesų: nemažas kai kurių šalių, pavyzdžiui, Ita-

lijos, biudžeto deficitas, didelės (ir didėjančios) išlaidos darbo užmokesčiui, ribojančios galimybę konkuruoti pasaulio rinkose, ir mažėjanti investavimo norma. O svarbiausia, Europa priklausė nuo Artimųjų Rytų naftos, tad nuolat grėsė pavojus, kad politiniai ir kariniai įvykiai šiame nestabiliame regione sukelsią trečiąjį naftos šoką, galbūt net pavojingesnį už abu pirmuosius.

Europos pažeidžiamumo pavyzdys gali būti Švedija, viena iš turtingiausių žemyno šalių. Nedarbo Švedijoje bemaž nebuvo, BNP 1987 m. išaugo 3 procentais, 1989 m. — 2 procentais. Bet kadangi atlyginimai didėjo daugiau nei po 10 procentų per metus, o socialinėms išlaidoms padengti reikėjo vis labiau didinti netiesioginius mokesčius, 1990 m. susidarė tiesiog kritiška padėtis.

Europos žemės ūkio istorija aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį — tai istorija didžiulių problemų, kurias sukėlė maisto produktų perteklius ir pastangos jį reguliuoti. Žmonės nesiliovė bėgę iš kaimų į miestus, tačiau dėl sparčios technologinės pažangos tiek žemdirbystėje, tiek gyvulininkystėje, taip pat dėl didesnių kapitalo įdėjimų gamybos apimtis toliau sparčiai augo. Nuo 1970 iki 1986 metų žemės ūkio produktų eksportas iš Vakarų Europos padidėjo šešis kartus. Vakarų Europa kaip eksportuotoja tapo rimta JAV, Kanados ir Australijos varžove — jai teko pusė pasaulio pieno produktų eksporto.

Pirmaisiais pokario metais didžiausias Europos žemės ūkio rūpestis buvo pamaitinti alkaną žemyną, tuo tarpu aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį ūkininkams bei politikams skaudėjo galvas dėl visiškai priešingo dalyko — kur dėti perprodukciją. Be to, žemės ūkį ėmė pulti aplinkosaugininkai (už natūralios gamtos naikinimą naudojant pesticidus ir herbicidus), o medikai vis labiau nerimavo dėl gyvulinių riebalų vartojimo pasekmių žmogaus organizmui (širdies susirgimai).

Žemės ūkio srityje EEC siekė užtikrinti tiekimus, stabilizuoti rinkas ir garantuoti vartotojams prieinamas kainas. Dėl pirmųjų dviejų tikslų Bendrijos narės iš esmės sutarė, o atrasti teisingą kainų lygį pasirodė bemaž neįmanoma, ir tai kurstė nuolatinę įtampą Bendrijos viduje, nes maistą importuojančios šalys (pavyzdžiui, Jungtinė Karalystė) turėjo palaikyti Europos ūkininkų reikalaujamas aukštesnes kainas. Tuo pat metu maisto produktus gaminančios užjūrio šalys skundėsi dėl Europos protekcionizmo.

Produktų pertekliaus augimas, dar labiau paspartėjęs į EEC priėmus Ispaniją, Graikiją bei Portugaliją, ir mėsos bei pieno produktų suvartojimo mažėjimas kėlė vis didesnių finansinių sunkumų. 1988 m. žemės ūkio produktų kainoms palaikyti skirta septynis kartus daugiau lėšų negu aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Komisijos rengė, svarstė ir tvirtino įvairiausius siūlymus; galiausiai vietoj kainų ribojimo nutarta įvesti kvotų sistemą. Žemės ūkio produkcijos kainų ir produktų pertekliaus problemas išspręsti nėra lengva, jos dar labiau paaštrėjo, kai devintojo dešimtmečio pabaigoje EEC ištiko biudžeto krizė. Bendra žemės ūkio politika ir ateityje, be abejo, išliks vienu iš svarbiausių Europos darbotvarkės punktų.

Pramonės raida Europos šalyse su rinkos ekonomika iš esmės atitiko bendrąją ūkio raidą. Po dviejų aštuntojo dešimtmečio nuosmukių pramonės augimas devintąjį dešimtmetį vėl suaktyvėjo, tačiau jo tempai dabar buvo kiek vangesni. Didelė Europos pramonės problema buvo palyginti lėtas jos prisitaikymas prie naujų technologijų ir lėta jos gyvėjimo sparta. Todėl taip dažnai kalbėta apie „technologijos atotrūkį" ir „santykinį ekonomikos smukimą". Jei Vakarų Europoje (skiriant ją nuo Pietų Europos) ekonomika ir progresavo, tai šis progresas labiau pasireiškė paslaugų sektoriuje negu tradicinėse pramonės šakose, kurių dauguma buvo nuosmukio būklėje. Tai pasakytina ne tik apie tradicinę „sunkiąją pramonę" (geležies ir plieno), bet ir apie tekstilės ir didžiąją dalį maisto pramonės. Europa atsiliko nuo Japonijos pagal fotoaparatų, radijo aparatų ir daugumos elektroninių prietaisų gamybą, bet išliko gana stipri mašinų gamybos, chemijos, automobilių ir sunkvežimių, elektrotechnikos srityse.

Prie teigiamų dalykų didžiosiose pramoninėse šalyse galima priskirti dereguliaciją, paspartinusią pramonės plėtrą devintame dešimtmetyje. Laipsniškas Europos vidaus rinkos kūrimas, tarifinių bei kitokių barjerų panaikinimas ir, apskritai imant, didėjanti kooperacija irgi turėjo palankios įtakos. Tiesa, ne visus kooperacijos užmojus lydėjo sėkmė — ryškus pavyzdys čia būtų „Euratomo" žlugimas. Nors Europa kur kas labiau negu JAV plėtojo mokslo tiriamąjį ir eksperimentinį darbą pramonėje, ji atsiliko nuo pagrindinių savo varžovų tokiose svarbiose pramonės šakose kaip telerysiai ir įstaigų įranga. Net Vakarų Vokietija, daugeliu atžvilgių pirmaujanti Europos valstybė naujų technologijų srityje, čia nesugebėjo pasiekti ženklios pažangos.

ENERGIJA

Apsirūpinimas energija Europai visada turėjo lemiamą reikšmę. Tačiau jo tikroji svarba išryškėjo tik po 1973 m. karo Artimuosiuose Rytuose, kada sutriko naftos tiekimas ir kai kurios šalys patyrė naftos embargą. Septintąjį dešimtmetį Europa darėsi vis labiau priklausoma nuo naftos tiekimo, bet ji taip ir nesugebėjo susitarti dėl bendros energetinės politikos. Todėl Europos reakcija 1973 m. tapo liūdnu susiskaldymo pavyzdžiu; užuot veikusios vieningai, Europos šalys bandė ieškoti kuo didesnės naudos kiekviena sau, tiesiogiai derėdamosios su naftos eksportuotojais. Ironiška, kad šalims, kurioms buvo paskelbtas boikotas (Vokietijai ir Olandijai), tai sekėsi geriau nei kitoms.

Žvelgiant dabarties akimis, naftos šokas turėjo ir naudingų padarinių — ne tiek dėl to, kad paskatino Europą imtis bendros energetikos politikos, nes pažanga šioje srityje buvo ribota ir skausmingai lėta, o todėl, kad valstybės pradėjo mažinti savo priklausomybę nuo importo, ribodamos vartojimą ir plėtodamos alternatyvius energijos šaltinius. Taigi importas gerokai sumažėjo ir po 1973 m., ir po naujo kainų pakilimo 1980 m. Tačiau kiekvieną sykį kartojosi tas pats: naftos kainoms nukritus, visi nusiramindavo ir vėl imdavo tikėtis, kad įsiveš naftos kiek reikės. Nafta juk neabejotinai pranašesnė už anglis (kurių pusę irgi reikėjo įsivežti) ir už atominę energiją, daugelio laikomą nesaugia. Tas nusiraminimas nuolat kėlė pavojų, kad koks ambicingas Artimųjų Rytų diktatorius tapsiąs Europos ekonomikos likimo lėmėju. 1990—1991 metų Kuveito krizę ir sovietų naftos gavybos sumažėjimą reikėtų vertinti kaip įspėjamuosius signalus, kurių nepaisyti stačiai negalima.

Prancūzija ir Belgija tęsė savo branduolinę politiką, tuo tarpu kitos šalys sulėtino atominių jėgainių statybos programas arba, kaip kad švedai, nustatė reaktorių „užgesinimo" datas. Kita vertus, priklausomybę mažino sulėtėjęs vystymasis tradicinių sunkiosios pramonės šakų, suvartojančių bene daugiausiai energijos. Ko gero, dar didesnę reikšmę turėjo naftos gavyba Šiaurės jūroje, pradėta aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Apie tuos telkinius buvo žinoma (ar numanoma) jau seniai. Tačiau išgauti naftą palyginti brangu, todėl jos gavybos Šiau-

rės jūroje imtasi tik tuomet, kai pakilo OPEC kainos. Nors Europa ir toliau liko priklausoma nuo kuro importo ir jai reikėjo dar daug nuveikti, kad energija būtų vartojama racionaliau, bet devintojo dešimtmečio pabaigoje toji priklausomybė jau buvo daug plačiau pasiskirsčiusi tarp įvairių energijos šaltinių, kad būsimų sukrėtimų poveikis būtų kuo švelnesnis.

Patį svarbiausią savo laimėjimą Europos Bendrija pasiekė ne pramonės, žemės ūkio ar energetikos plėtros srityse, o palengva kurdama tai, ką buvo užsibrėžusi nuo pat pradžių, — bendrą (arba, kaip vėliau imta vadinti, vidaus) rinką. Lemtingas žingsnis buvo žengtas septintąjį dešimtmetį, panaikinus tiesioginių tarifų barjerus. Tačiau iki laisvo prekių judėjimo ar apribojimų — tiek kokybinių, tiek kiekybinių — išnykimo dar buvo labai toli. Nacionalinės ekonomikos tebebuvo užsisklendusios, todėl tebesilaikė nekonkurentiškos pramonės šakos ir žemas našumas. Tik Delorso komisijos pranešimas 1985 m. davė naują stimulą vidaus rinkos kūrimui. (Jacques Delors, ilgus metus dirbęs aukštu Europos bendrijų pareigūnu, 1990 m. tapo Komisijos pirmininku.)

Pranešimas kvietė pašalinti visus fizinius, techninius ir finansinius barjerus ir šitaip sukurti vieningą Europos rinką. Jame buvo įrodinėjama, kad masto ekonomija Europoje būsianti naudinga visiems; 320 milijonų žmonių rinka galėsianti sėkmingai konkuruoti su JAV ir Japonija; ištekliai būsią naudojami efektyviau, išvengiant dubliavimo. Mokslo tiriamiesiems darbams Bendrija skirianti maždaug tiek pat lėšų kiek Japonija, tačiau Europos tyrimų biudžeto susiskaidymas reiškiąs ne tik tai, kad čia bandoma išrasti ratą iš naujo, bet ir tai, kad pavieniui valstybės tiesiog nepajėgia imtis daugelio stambių projektų. Vėlesnėje studijoje (Cecchinio pranešimas) buvo teigiama, kad barjerų pašalinimas duotų ekonomiją, lygią 5 procentams BNP. Ji susidėtų iš tiesioginės ekonomijos, gautos panaikinus pasienio kontrolę, ir kur kas didesnės ekonomijos, kurią duotų bendradarbiavimas ir Europos pramonės racionalizavimas.

Nors 1987 m. visi Europos parlamentai patvirtino „Vieningos Europos aktą“ ir tai tuojau pat pakėlė naujų iniciatyvų bangą, tokių kaip RACE (teleryšiai) ir BRITTE (pažangių technologijų panaudojimas), tačiau būta ir nemažai skepsio bei dvejonių, tiesa, daugiausiai iš šalies. Antai pasigirdo nuogąstavimai, kad, taikant įvairių rūšių standar-

tus, bus diskriminuojami JAV ir Japonijos gaminiai, kad pirmenybė ir toliau bus teikiama Europoje pagamintoms prekėms, kad, pasak vieno komentatoriaus, Europos standartai „prilygsią japoniškiesiems savo miglotumu ir vinkstumu". Trečiasis pasaulis ir komunistinės šalys baiminosi, kad naujajai suvienytai Europai rūpėsianti vien ji pati, kad tai būsianti „Europos tvirtovė", o ne prekybos liberalizavimo ramstis.

Tačiau egzistavo ir vidaus opozicija — visų pirma ponios Thatcher vyriausybė Britanijoje, taip pat kai kurios Pietų Europos šalys, kurios nuogąstavo, kad nesugebėsiančios lygiomis varžytis su Vokietija ir Prancūzija. Ponia Thatcher, amžinai bijojusi (kaip kad anksčiau de Gaulle) Briuselio „intervencionistinės biurokratijos", stojo prieš „valstybingumo slopinimą" ir galių sutelkimą Europos konglomerato centre. „Savanoriškas ir aktyvus suverenių valstybių bendradarbiavimas — tai geriausias būdas sukurti klestinčią Europos bendruomenę", — pasakė ji Briugėje 1988 metų rugsėjį.

Ponios Thatcher nuomonei nepritarė netgi kai kurie jos vyriausybės nariai, ką jau kalbėti apie Britanijos verslininkus arba leiboristų partiją. Bet ir jiems atrodė, kad vidaus rinka nesanti panacėja, kad geriausiu atveju ji sukursianti prielaidas Europos ekonominei veiklai plėsti ir harmonizuoti. Tačiau niekas negali būti tikras, kad Europos tautos, vyriausybės, verslininkai pasinaudosią naujomis galimybėmis ir savo dinamiškumu bei gyvybingumu prilygsią varžovams iš kitų žemynų: arklį galima privesti prie vandens, bet neįmanoma priversti jį gerti.

Iki šiol kalbėjome apie Europos ekonomiką kaip visumą. Tačiau tarp Europos šalių būta nemažų skirtumų; be to, ne visos Vakarų Europos šalys priklausė EEC. O, sakykime, pajamos vienam gyventojui Skandinavijos šalyse buvo daug kartų didesnės negu Graikijoje ir Portugalijoje. Nenagrinėjome ir Rytų Europos tendencijų, kurios buvo visiškai kitokio pobūdžio.

Vakarų Vokietija, aštuntojo dešimtmečio pradžioje iškilusi kaip galingiausia Europos ekonominė jėga, lengviau nei dauguma jos kaimynių įveikė naftos šoką ir po jo sekusį nuosmukį. Per aštuntąjį dešimtmetį dar labiau išryškėjo Vokietijos pranašumas investicijų, kovos su infliacija, našumo ir ypač užsienio prekybos srityje. Tačiau 1980—1981 metais Vokietijos ekonomikoje staiga atsirado silpnumo ženklų; išaugo mokėjimų balanso deficitas, šalies pajėgumas konku-

ruoti, regis, akimirksniu išgaravo, galbūt dėl vis didėjančios darbo jėgos kainos. Ir kadangi Vokietija labiau nei kitos pramoninės valstybės priklausė nuo eksporto, įsivyravo niūri nevilties atmosfera. Didesniam eksporto perviršiui sukurti reikėjo restruktūrizuoti pramonę. Ar šalis sugebėsianti pasiekti šį tikslą? 1985 m. pradžioje bemaž 10 procentų darbingų žmonių neturėjo darbo. Tačiau greitai paaiškėjo, kad nuogąstauta be reikalo; išaugus pasaulinei paklausai, sureguliavus atlyginimus šalies viduje ir dėl daugelio kitų veiksnių Vokietijos ekonomika vėl atkuto.

1982—1986 m. augimas tesudarė 1—2 procentus, o vėlesniais metais jis bemaž pasiekė 4 procentus. Nedarbo lygis išliko gana aukštas, 6,5—8 procentai, iš dalies dėl darbininkų užsieniečių ir naujų atvykėlių iš Rytų Vokietijos bei Rytų Europos; tačiau infliacija sumažėjo nuo 3,5 procento dešimtmečio pradžioje iki 1—3 procentų vėlesniais metais. Su savo didžiuliais užsienio prekybos perviršiais devintojo dešimtmečio pabaigoje Vokietija atrodė kone pasakų šalis.

O tada gana nelauktai dramatiški įvykiai Rytų Vokietijoje atvėrė naują erą, kuri teikė nemažų vilčių tolimai ateičiai, bet artimiausiam laikotarpiui žadėjo vien didelius sunkumus.

PRANCŪZIJA

Jean Fourastié, žymus ekonomikos istorikas, Prancūzijos raidą iki aštuntojo dešimtmečio pradžios apibūdino kaip „trisdešimt šlovingų metų“. Bet po jų Prancūzijoje prasidėjo nuosmukis; augimo tempai sumažėjo perpus, infliacija padidėjo dvigubai, nedarbas — keturgubai. Raymond Barre (Prancūzijos ministras pirmininkas 1976—1981 m.) mėgino pertvarkyti planus ir sustabdyti ritimąsi žemyn. Jo pastangos buvo nukreiptos į ekonomikos liberalizavimą ir stipraus franko palaikymą. Jam pavyko išlaikyti keitimo kursą, tačiau infliacija ir nedarbas nesidavė vyriausybės tramdomi, nerimą kėlė investicijų mažėjimas.

Tokia, apskritai imant, buvo padėtis, kai 1981 m. į valdžia atėjo socialistai. Jie bandė pagyvinti ekonomiką keldami darbo užmokestį, trumpindami darbo savaitę (kad daugiau žmonių gautų darbo) ir na-

cionalizuodami kai kurias iš didžiųjų korporacijų („Pechiney“, „Rhône Poulenc“, „Thomson“, „Saint-Gobain“ ir kitas) bei visus stambiausius bankus. Tokia politika šalies ekonomikos vos neatvedė į katastrofą. Nepraėjus nė dvejiems metams, bemaž viską teko grąžinti atgal, prisidengus nauju, „modernizavimo“, šūkiu. Naujos priemonės, kuriomis siekta pakeisti ekonomikos struktūrą ir įvykdyti „trečiąją pramonės revoliuciją“, pradėjo duoti vaisius tik 1985—1986 metais, kai pakilo visa Europos ekonomika. 1988 m. Prancūzijos BNP padidėjo daugiau kaip 3 procentais, kitais metais — irgi panašiai. Tačiau nedarbo lygis išliko stabilus (9—10 procentų); nors ženkliai padidėjo eksportas, smarkiai išsipūtė ir importas, tad susidarė neigiamas užsienio prekybos balansas. Vėl pradėjo augti investicijos, socialistai ir liberaliosios-konservatyviosios jėgos pasiekė sutarmę ekonominės politikos atžvilgiu, panašią į *butskellismą* Britanijoje prieš trisdešimt metų. Chiraco vyriausybės 1986 m. nubrėžtų gairių iš esmės laikėsi po jos atėjusi Rocardo vyriausybė.

BRITANIJA

Niekur kitur santykinis ekonomikos nuosmukis nebuvo toks ryškus kaip Jungtinėje Karalystėje. Antai 1900 m. Britanijai teko apie trečdalis pasaulio eksporto, tuo tarpu devintojo dešimtmečio pradžioje jos dalis sumažėjo iki vienos tryliktosios. Tad nenuostabu, kad pagal pajamas vienam gyventojui Britaniją aplenkė daugelis kitų išsivysčiusių šalių. Investicijos aštuntąjį dešimtmetį išliko nedidelės, staiga pašoko infliacija, kartu su ja smarkiai padidėjo nedarbas. Nors didžiausias darbo pajamų mokesčio tarifas siekė 83 procentus (ne darbo pajamų — 98 procentus), mokesčių Britanijoje faktiškai buvo surenkama mažiau negu bet kurioje kitoje Vakarų Europos šalyje — paprasčiausiai dėl pernelyg siauros mokesčių bazės. „Englandito“ plitimas aiškintas daugybe įvairių priežasčių — tarkime, per didelėmis valstybės išlaidomis, užsienio prekybos sąlygų disbalansais, per didele profsąjungų galia, griežtu britų visuomenės susisluoksniavimu ir t.t. Kai kurias iš jų aptarsime vėliau, bet išsyk galima pasakyti, kad Britanijos smukimą nulėmė ne kokia nors viena priežastis. Nei konservatoriams

(1970—1974), nei juo labiau leiboristams (1974—1979) nepavyko įveikti angliškosios ligos, ir, aštuntajam dešimtmečiui einant į pabaigą, Britanija atrodė nebesugebanti varžytis pasaulio rinkose. 1979—1982 m. jos gaminamos produkcijos apimtis sumažėjo 15 procentų, o nedarbas išaugo nuo 5 iki 13 procentų.

Priešingai negu daugelis pranašavo, ponios Thatcher monetaristinei politikai pavyko pakreipti Britanijos ekonomiką kita linkme. Septynerius metus vyko smarkus augimas; infliacija sumažėjo iki 4,5—6 procentų, nedarbas — iki 6 procentų. 1985—1988 m. BNP kasmet padidėdavo po 4 ir daugiau procentų — tai buvo vienas iš aukščiausių rodiklių Europoje. Sėkmę visų pirma nulėmė smarkiai išaugęs gamybos našumas ir tai, kad galų gale pavyko įveikti profsąjungas, kurios reikalavo, kad valstybė plačiai remtų atgyvenusias pramonės šakas, ir priešinosi naujų technologijų diegimui.

Britanijos ekonomikos atgaiva turėjo savo kainą. Apsilankiusiems Jungtinėje Karalystėje devintąjį dešimtmetį išsyk krisdavo į akis gerovės netolygumas — antai labai skyrėsi klestintys pietūs ir apverktinos būklės Midlendas bei šiaurės Anglija. Bet, imant apskritai, ponios Thatcher vyriausybei iki pat 1988—1989 metų sekėsi gyvinti ekonomiką. Kita vertus, net ir jos laikais niekur nedingo daugelis tradicinių silpnybių — pavyzdžiui, ir toliau išliko gana žemos santaupų ir investicijų normos. Po septynerių sėkmingųjų metų ekonomikoje pasirodė „perkaitimo“ ženklų, vėl padidėjo mokėjimų balanso deficitas ir infliacija. Vyriausybei pamėginus apriboti vidaus paklausą, kad daugiau produkcijos tektų eksportui, sulėtėjo BNP augimas. 1990 m. Britanijos ekonomika vėl pradėjo smukti.

ITALIJA

Aštuntojo dešimtmečio nuosmukis Italiją paveikė nė kiek ne mažiau kaip kitas Europos šalis. Našumas ir investicijos mažėjo, nedarbas didėjo. Itin smarkiai sumažėjo pelnai, pasidarė labai sunku gauti kreditų. 1978—1979 m. Italija atsigavo — pradėjo didėti jos eksportas. Tada ištiko antrasis naftos šokas, sukėlęs rekordinę infliaciją ir naują 1981—1983 m. nuosmukį. Tačiau net ir nuosmukio metu našumas ne-

siliovė augęs, ir atgaiva buvo puiki — devintojo dešimtmečio pabaigoje užfiksuoti 3,5—4 procentų augimo tempai. Neigiama pusė — didelis biudžeto deficitas ir, kaip Britanijoje, ženklūs skirtumai tarp regionų. Šiaurės Italijoje beveik kiekvienas turėjo darbą, tuo tarpu pietuose užregistruotas 21 procento nedarbo lygis. Dėl užsienio prekybos deficito ekonomistai daugiausiai kaltino Italijos pietus. Tebebuvo dotuojami pasenę ekonomikos sektoriai. Dabar matyti, kad centrinės vyriausybės keturiasdešimties metų pastangos pakeisti šalies pietinę dalį nebuvo sėkmingos.

KITOS VAKARŲ EUROPOS ŠALYS

Čia nėra vietos smulkiau panagrinėti mažesniųjų Vakarų Europos šalių ekonomikas. Dauguma iš jų vystėsi pagal tą pačią bendrą schemą: nuosmukis aštuntąjį, atgaiva devintąjį dešimtmetį.

Tai pasakytina ir apie Belgiją, atsidūrusią labai liūdnoje būklėje dėl to, kad didžiuma jos sunkiosios pramonės įmonių buvo senos, atgyvenusios; devintojo dešimtmečio pabaigoje BNP didėjo po 4 procentus, tačiau nedarbo lygis laikėsi aukštas. Olandijoje padėtis abiem atžvilgiais buvo panaši, tik infliacija čia nebuvo didelė.

Tarp Skandinavijos šalių blogiausiai sekėsi Danijai, geriausiai — Norvegijai. Visoms kitoms ekonomikoms sparčiai augant, Danijos augimas buvo neigiamas (1988); šaliai reikėjo padengti didžiules socialines išlaidas, sunkiai sekėsi konkuruoti pasaulio rinkose. Apie Švedijos nesėkmes devintąjį dešimtmetį esame užsiminę kitoje vietoje. Norvegija, kadaise skurdžiausia Skandinavijos šalis, devintąjį dešimtmetį tapo viena iš turtingiausių — visų pirma dėl Šiaurės jūros naftos. Pajamos vienam gyventojui devintojo dešimtmečio pabaigoje viršijo Vokietijos ir Prancūzijos rodiklius. Norvegijos augimo tempai daugelį metų siekė 3,5—4 procentus. Tačiau 1986—1990 m. sumažėjus naftos kainoms, augimas sulėtėjo, infliacija padidėjo. Suomijai taip pat sekėsi neblogai, nors ji ir labai priklausė nuo žaliavų importo; jos augimo tempai nuolat viršijo Europos vidurkį; infliacija, kaip ir nedarbo lygis, laikėsi nedidelė.

Dar lieka Ispanija, kuri aštuntąjį dešimtmetį išgyveno labai sunkų

laikotarpį — iš dalies dėl didelės priklausomybės nuo naftos importo, iš dalies dėl atsilikusio žemės ūkio. Dauguma jos pramonės įmonių buvo pasenusios, bankų sistema neefektyvi. 1977 m. infliacija siekė 25 procentus. Tačiau Ispanijos vyriausybė ėmėsi didelių reformų, skirdama daug lėšų energetikai ir pramonės reorganizavimui; atsigavo ir žemės ūkis, kurio metiniai augimo tempai devintojo dešimtmečio pradžioje buvo 5 procentai, o vėliau ir dar aukštesni. Naujosios politikos rezultatai pasirodė po 1986 m., kai Ispanija įstojo į EEC. Infliacija 1988 m. sumažėjo iki 4,8 procento, BNP padidėjo 5 procentais, be to, Ispanija pritraukė daugiau užsienio investicijų negu bet kuri kita Europos šalis. Tačiau nedarbo lygis išliko aukštas — apie 15 procentų, nors (kaip Italijoje) tam tikra bedarbių dalis iš tikrųjų dirbo nemažame antrajame („juodajame“) ekonomikos sektoriuje. Vis dėlto, nepaisant visų modernizavimo laimėjimų, gamybos našumas Ispanijoje buvo bent 20 procentų žemesnis už Europos vidurkį. Norint pasivyti kitas Europos šalis, Ispanijai reikėjo laiko, be to, buvo aišku, kad didysis devintojo dešimtmečio bumas amžinai nesitęs.

SOVIETŲ SĄJUNGA IR RYTŲ EUROPA

Iki šiol neužsiminėme apie Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos raidą. Bet būtent šiose šalyse ekonominė padėtis pasidarė pati kritiškiausia ir galiausiai išsirutuliojo į didelę politinę krizę. Pasak oficialios sovietų versijos, iki 1986 m. bendrosios ekonominės tendencijos buvo visiškai patenkinamos; netgi daugeliui Vakarų ekspertų atrodė, kad nerimauti nesama pagrindo. Nors augimas lėtėjo, jis pagal tarptautinius standartus vis dar buvo gana neblogas; šiaip ar taip, dauguma brandžių ekonomikų plėtojosi lėčiau negu tos, kurios ką tik „startavo“.

Remiantis oficialiais sovietų šaltiniais (skliausteliuose nurodyti Vakarų ekspertų apskaičiavimai), šeštąjį dešimtmetį sovietų ekonomikos augimo tempai sudarė 11 (7) procentų, 1969—1972 m. sumažėjo iki 7 (3) procentų.

Kai kurie Vakarų specialistai dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje nurodė potencialius pavojaus šaltinius. Labiausiai jie akcentavo gamybos sumažėjimą. Šeštąjį dešimtmetį Sovietų Sąjunga darė didelę

pažangą, nes turėjo lyg ir neribotus darbo jėgos išteklius. Pramonės darbininkų skaičius kone kasmet padidėdavo maždaug 2 procentais, netrūko kapitalo plėsti pramonei. Tačiau septintąjį dešimtmetį, atsargoms išsekus, gamyba ėmė mažėti. Padėtis žemės ūkyje irgi nedžiugino; tai krito į akis jau Chruščiovo laikais; tiesa, septintojo dešimtmečio pabaigoje žemės ūkis šiek tiek atsigavo, bet netrukus vėl ėmė smukti. Kadangi 1969 m. 25 procentus Sovietų Sąjungos BNP vis dar davė žemės ūkis (išsivysčiusiose pramoninėse šalyse 3—5 procentus), šis nuosmukis turėjo tiesiogiai atsiliepti bendriesiems Sovietų Sąjungos ekonominės veiklos rezultatams.

Reikėtų paminėti dar dvi aplinkybes. Šeštąjį dešimtmetį sovietai daugiausiai investavo į tradicines sunkiosios pramonės šakas. Tuo tarpu naujų pramonės šakų, visų pirma chemijos ir elektronikos, plėtojimasis sutapo su investicinės politikos sugriežtėjimu. Daug kalbėta apie naują mokslo ir technikos revoliuciją (sutrumpintai vadintą MTR), tačiau daryta labai mažai.

Antra, brangiai kainavo ginklavimosi varžybos. Sovietų Sąjunga šiam tikslui išleido bent tris kartus daugiau, skaičiuojant vienam gyventojui, negu JAV, nors nelabai galėjo tai sau leisti. Vis dėlto bendras vaizdas tarytum teikė vilčių. Pasak oficialiosios statistikos, 1972 m. Sovietų Sąjungos BNP sudarė 66 (52) procentus amerikiečių BNP, o pramonės produkcija — 75 (60—65) procentus; skliausteliuose vėlgi pateikiami Vakarų ekspertų duomenys. Kaip vėliau paaiškėjo, tiek vieni, tiek kiti skaičiai buvo gerokai perdėti.

Devintasis penkmetis baigėsi 1975—1976 metais. Iš dešimtajam penkmečiui parengto plano buvo matyti, kad sovietų vadovybė neigiamas tendencijas laikanti struktūrinėmis, greitai neišnyksiančiomis; naujosios užduotys buvo nepalyginti kuklesnės. Bet net ir tų kuklių tikslų nepavyko įgyvendinti. Augimas sumažėjo iki 2,5—3 procentų, o per paskutiniuosius dvejus penkmečio metus — net iki 1—1,5 procento. Pirmą kartą Sovietų Sąjungos istorijoje jos ekonomika augo gerokai lėčiau negu daugumos „kapitalistinių šalių“. Tiesa, Sovietų Sąjungai tapus svarbia naftos ir gamtinių dujų tiekėja pasaulio rinkoje, pagerėjo užsienio prekybos sąlygos. Kita vertus, toliau mažėjo našumas, blogėjo vartotojų padėtis. Devintojo penkmečio plane pirmenybė teikta plataus vartojimo prekėms, dešimtojo plane šito jau nebuvo. Žemės ūkis neįvykdė užduočių, ir sovietams teko importuoti grūdus iš JAV, Kanados ir Argentinos.

Po Brežnevo mirties paaiškėjo, kad vienuoliktojo penkmečio planai toli gražu nebuvo įgyvendinti ir kad pastangos pagyvinti sovietų žemės ūkį (patyrusį keturis nederlius iš eilės) visiškai nieko nedavė, nors į jį buvo sudėta šimtai milijardų rublių.

Sovietų pramonės augta todėl, kad gaudavo didžiules lėšų injekcijas; joms sumažėjus, pažanga sustojo. Bandymai siekti intensyvaus augimo buvo nesėkmingi; našumas liko žemas ir netgi dar nusmuko, juo toliau, juo labiau senėjo įrengimai, blogėjo visa infrastruktūra, įskaitant transportą.

Susidaryti daugiau ar mažiau realų vaizdą apie tikrąją sovietų ekonomikos padėtį visada buvo sunku, nes stigo duomenų, o skelbiamaisiais negalima pasitikėti. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje statistikos dar labiau sumažėjo — ir ne be pagrindo. Tik *glasnost* laikais paaiškėjo, kad sovietų ekonomika ne tik nepasiekė 2,2 procento augimo tempų 1979 m. ir 2,6 procento 1982 m., bet ekonomikos augimas daugelį metų buvo neigiamas.

1982 m. įvykdyta apie trys ketvirtadaliai pramonės plano; prie vairo stojus Andropovui, atėjo trumpalaikis pakilimas, daugiausiai dėl griežtesnių drausminių priemonių ir „naujos šluotos efekto". Bet produkcijos kokybei didesnio poveikio tai nepadarė. Sovietų Sąjunga gamino keliskart daugiau batų ir traktorių negu JAV (paminint tik šiuos du pavyzdžius), tačiau tokios prastos kokybės, kad jie arba būdavo netinkami naudoti, arba netrukus išeidavo iš rikiuotės. Taigi kiekybė pati savaime anaiptol nebuvo ekonomikos laimėjimų rodiklis.

Per trumpą Černenko valdymą jokių pasikeitimų neįvyko. Netgi nebuvo aišku, ar vadovybė suvokia padėties rimtumą. Visiškai galimas dalykas, kad statistikų pateikiami nepilni ir dažnai neteisingi duomenys klaidino ne tik sovietų žmones ir visą pasaulį, bet ir vadovus Kremliuje.

Taigi tuo metu, kai 1985 m. pradžioje į valdžią atėjo Gorbačiov, sovietų sistemai, pasak pusiau oficialios Amerikoje paskelbtos apžvalgos, buvo būdinga daugybė paradoksų:

Sovietų Sąjunga buvo stambiausia energijos gamintoja pasaulyje, bet ekonominės produkcijos vienetui pagaminti sunaudodavo 2—3 kartus daugiau energijos negu pirmaujančios pramoninės šalys.

Ji daugiausiai pasaulyje išaugindavo kviečių, bet dėl netinkamo transportavimo ir laikymo prarasdavo 20 procentų derliaus.

Ji buvo viena iš didžiausių šalių pasaulyje pagal gyventojų skaičių, bet jai trūko darbo jėgos — iš dalies dėl žemo našumo (pasak „Gorbačiovo ekonominių planų", tyrimų medžiagos, pateiktos JAV Kongreso jungtinei ekonomikos komisijai 1987 m.). Čia dar reikėtų pridurti didelį biudžeto deficitą, nemažą infliaciją ir menkas investicijas aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį — visa tai iki *glasnost* nebuvo pripažįstama. Maža to, sovietų išlaidos gynybai, imant procentais nuo BNP, kad ir kaip skaičiuotum, buvo kur kas didesnės, negu manė netgi priešiškiausiai nusiteikę Vakarų stebėtojai.

Gorbačiov pirmas iš sovietų lyderių po daugybės metų pripažino, kad padėtis esanti grėsminga, ir paragino imtis radikalių reformų. Jau septintojo dešimtmečio viduryje norėta kai ką keisti, buvo parengtas ir projektas, kurį rėmė Kosygin, bet jis iš esmės taip ir liko popieriuje. Pirmuose Gorbačiovo oficialiuose pareiškimuose dar nebuvo justi nerimo, ir dvyliktojo penkmečio plano (1986—1990) užduotys numatytos nerealiai didelės. Tačiau, slenkant mėnesiams ir padėčiai vis blogėjant, iš vadovų pasisakymų jau buvo galima suprasti, kad šalis ne šiaip atsidūrusi ant krizės slenksčio, bet artėja prie katastrofos.

Biudžeto įplaukas mažino dar du veiksniai. Vienas — naftos kainų kritimas pasaulio rinkoje 1985—1990 m.; nafta buvo tapusi pagrindiniu Sovietų Sąjungos užsienio valiutos šaltiniu. Kitas — antialkoholinis vajus, pradėtas Gorbačiovo valdymo pradžioje. Socialinė degtinės vartojimo kaina buvo neleistinai aukšta. Bet tiesa ir tai, kad valdžia, turėdama šio gėrimo monopolį, gaudavo milijardus rublių.

Ką siūlė ekonomikos reformos šalininkai? Visų pirma plėsti privačią ir kooperatinę iniciatyvą žemės ūkyje, taip pat ir pramonėje, griežtai apriboti biurokratijos kišimąsi ir įvesti *chozrasčiotą* — reikalavimą, kad įmonės pačios save finansuotų ir būtų pelningos.

Radikalieji reformatoriai šiuos pasiūlymus kritikavo kaip nepakankamai perspektyvius. Jie įrodinėjo, kad sovietų ekonominė sistema iš esmės ydinga ir kad jos taisinėjimas neduosiąs ženklesnių rezultatų. „Administracinę komandinę sistemą" būtina pakeisti rinka; ypatingą dėmesį skirti suinteresuotumui; sumažinti ar visiškai panaikinti subsidijas, net jei dėl to atsirastų laikinų sunkumų, tokių kaip nedarbas ar gyvenimo lygio smukimas.

Tuo tarpu konservatoriai ir neostalinistai kritikavo reformą už jos radikalumą, už nukrypimą nuo marksizmo-leninizmo ir socialinio teisin-

gumo, už Rusijai netinkamus kapitalistinius metodus. Net jeigu tokia sistema ir efektyvesnė, teigė jie, Sovietų Sąjungoje ji neprigysianti, nes rusų žmones labiau dominančios dvasinės, o ne materialinės vertybės.

1986 m. sovietų ekonomika išaugo 3,5 procento, tačiau kitais metais pažanga jau neviršijo 1,5 procento, o 1988—1991 m. prasidėjo nuosmukis, kurį nulėmė ne tik besitęsiančios žemės ūkio nesėkmės, bet ir didėjantys sunkumai pramonėje.

Dėl neefektyvios transporto sistemos, dėl tokių nelaimių kaip Černobylis ir žemės drebėjimas Armėnijoje, taip pat dėl pasenusių įrengimų ir biurokratijos priešinimosi decentralizacijai sutriko tiekimai. Galiausiai darbininkai ėmė protestuoti prieš kylančias kainas ir blogėjantį aprūpinimą plataus vartojimo reikmenimis. Žmonių nepasitenkinimą kaitino didžiuliai pelnai, tariamai gaunami naujųjų kooperatyvų, kuriems buvo leista kurtis visų pirma paslaugų sektoriuje. Penkerius metus vyriausybė nesiryžo imtis radikalių žingsnių, bijojo, kad *perestroika* pasidarysianti dar nepopuliaresnė ir sukelsianti didelių politinių neramumų.

Rytų Europos raida daugeliu atžvilgių atitiko sovietų raidą: nepavykus įdiegti reformų, aštuntąjį dešimtmetį prasidėjo lėtas smukimas, kuris devintąjį dešimtmetį virto sparčiu ir galiausiai peraugo į aštrią krizę. Tačiau pavojaus požymiai Rytų Europoje buvo pastebėti anksčiau nei Sovietų Sąjungoje.

Rytų Europos skolinimasis iš Vakarų aštuntąjį dešimtmetį ir jos nesugebėjimas „aptarnauti" paskolas atvedė į nemokumą ir sukėlė pasitikėjimo krizę. Tiesa, kai kurios Rytų Europos šalys nuėjo toliau už Sovietų Sąjungą bandydamos įvairius „rinkos socializmo" modelius. Nors Rytų Vokietija ir Čekoslovakija po keleto neryžtingų mėginimų modernizuoti savo ekonomiką apie 1980 m. vėl grįžo prie centralizuotos tvarkos, Jugoslavija, o vėliau Vengrija ir Lenkija atkakliai ieškojo naujų ekonominių mechanizmų bei svertų ekonomikai racionalizuoti. Daugiau reikšmės imta teikti materialiniam skatinimui. Smulkios įmonės gavo šiek tiek daugiau laisvės. Iš dalies atsisakyta griežto planavimo: kai kuriuos sprendimus leista daryti vietiniu lygiu, susilpnintas valstybės užsienio prekybos monopolis, įvesta rudimentinė *chozrasčioto* forma. Šios reformos, vartotojų požiūriu, davė šiokių tokių vaisių — iš pradžių Jugoslavijoje, vėliau Vengrijoje. Tačiau jos nieko nepakeitė Lenkijos ekonomikoje.

Galiausiai Vengriją apėmė sąstingis, Jugoslavijoje įsismarkavo infliacija. Rytų Vokietija ir Čekoslovakija laikėsi savo tradicinių metodų; užsienio stebėtojai neretai pervertindavo jų santykinę sėkmę. Iš tikrųjų realusis augimas šiose dviejose šalyse po 1975 m. buvo nedidelis; joms labai trūko tvirtos valiutos įplaukų, energijos ir darbo jėgos, jos abi darė milžinišką ekologinę žalą savo teritorijoms. Jei ne didelė tiesioginė Vakarų Vokietijos parama, Rytų Vokietijos kaip stambios pramoninės valstybės mitas nebūtų taip ilgai išsilaikęs.

Ceausescaus valdoma Rumunija vykdė savitą politiką, sukėlusią skurdą ir nepriteklius bemaž visose srityse. Nors žemės ūkio produktų nuolat trūko, šalis eksportavo maistą (kaip Sovietų Sąjunga ketvirtojo dešimtmečio pradžioje) ir smarkiai ribojo importą, siekdama bet kokia kaina grąžinti skolą užsieniui.

Atėjus 1989-iesiems, stebuklų metams, Rytų Europos šalių ekonominė padėtis ėmė sparčiai blogėti — iš dalies dėl ekonominių veiksnių, bet taip pat dėl streikų ir politinių neramumų. Ekonomikų keliams išsiskyrus (ir pasukus link Vakarų Europos), susiaurėjus sovietų rinkai, ESPT praktiškai liovėsi egzistavusi. Galų gale Rytų Europoje imtasi plačių reformų, tačiau buvo aišku, kad artimiausioje ateityje naujų nekomunistinių vyriausybių ekonominė politika stulbinančių rezultatų neduosianti. Priešingai, ekonomikos atgaiva (apimanti ir subsidijų mažinimą) neišvengiamai turėjo bent laikinai padidinti kančias, sukeldama nedarbą ir nusmukdydama gyvenimo lygį. Tad nenuostabu, kad Rytų Europos šalys šaukėsi didelės ekonominės Vakarų paramos — kažko panašaus į naują Marshallo planą. Bet, skirtingai negu Rytų Vokietija, kitos Rytų Europos ekonomikos neturėjo turtingų giminių, pasirengusių ateiti joms į pagalbą. Kelyje į geresnį gyvenimą netgi Rytų Vokietijos laukė sunkūs metai.

STATISTIKOS PALYGINAMOSIOS LENTELĖS

BNP (1990)
(milijardais dolerių)

Prancūzija	990
Vakarų Vokietija	1125
Jungtinė Karalystė	800
Airija	30
Olandija	240
Šveicarija	180
Austrija	126
Belgija	160
Ispanija	340
Portugalija	41
Graikija	53
Italija	820
Švedija	180
Suomija	104
Danija	108
Norvegija	91

REALAUS BNP PRIEAUGIS
(procentais)

	1970	1975	1980	1985	1989
JAV	— 0,3	— 1,3	— 0,2	3,4	2,6
Japonija	10,8	2,7	4,3	4,9	5,2
Vakarų Vokietija	5,1	— 1,4	1,5	1,9	3,9
Prancūzija	5,7	— 0,3	1,6	1,9	3,6
Italija	5,3	— 2,7	4,2	2,6	3,0
Jungtinė Karalystė	2,2	— 0,9	— 2,3	3,7	2,1
Belgija	5,5	— 1,4	4,1	0,9	4,3 (1988)
Danija	2,0	— 0,7	— 0,4	4,3	0,4 (1988)
Graikija	8,0	6,1	1,8	3,1	4,0 (1988)
Olandija	2,5	— 0,5	1,1	2,6	3,3
Norvegija	2,0	4,2	4,2	5,3	2,3 (1988)
Ispanija	4,1	0,5	1,2	2,3	5,0 (1988)
Švedija	6,7	2,7	1,4	2,2	1,9
Šveicarija	6,4	— 7,3	4,6	4,1	2,8

REALAUS PREKIŲ IR PASLAUGŲ EKSPORTO PRIEAUGIS
(procentais)

	1970	1975	1980	1985	1988
JAV	8,1	3,5	9,1	1,2	17,6
Japonija	17,0	0,7	17,1	5,6	8,1
Vakarų Vokietija	6,5	6,7	5,3	6,8	5,8
Prancūzija	16,3	1,7	2,7	1,9	6,7
Italija	6,0	1,6	8,7	3,9	5,9
Jungtinė Karalystė	5,2	— 2,8	0,0	5,9	0,7

PLATAUS VARTOJIMO REIKMENŲ KAINŲ PRIEAUGIS
(procentais)

	1970	1975	1980	1985	1988
JAV	5,8	9,1	13,5	3,5	5,9
Japonija	7,7	11,8	7,7	2,0	3,6
Vakarų Vokietija	3,4	6,0	5,5	2,0	2,8
Prancūzija	5,2	11,8	13,6	5,8	3,4
Italija	5,0	17,0	21,2	9,2	6,1
Jungtinė Karalystė	6,4	24,2	18,0	6,1	7,5

NEDARBO LYGIS
(procentais)

	1970	1975	1980	1985	1989	1991
JAV	5,0	8,3	7,2	7,2	5,5	6,8
Japonija	1,2	1,9	2,0	2,6	2,1	2,0
Vakarų Vokietija	0,6	4,0	3,3	8,3	7,4	6,1
Prancūzija	2,5	4,2	6,3	10,2	9,4	9,2
Italija	5,4	5,9	7,7	10,2	10,9	9,6
Jungtinė Karalystė	2,4	3,6	6,1	11,6	5,3	7,0

SOCIALINĖS JĖGOS: SENOS IR NAUJOS

EKOLOGIJA IR ŽALIEJI

Įdomiausia nauja politinė jėga, atsiradusi Europoje aštuntąjį dešimtmetį, buvo žaliųjų partijos. Problemos, kurių jos ėmėsi, toli peržengė politikos ribas. Mintis, kad žmogus kvailai ir dažnai nusikalstamai nepaiso gamtos poreikių, yra labai sena; terminą „ekologija" (*Ökologie*) daugiau kaip prieš šimtmetį nukaldino vokiečių gamtos filosofas Ernst Haeckel, sukūręs kažką panašaus į gamtos religiją. O kad gamtos turtai yra riboti, kad audringas, nevaldomas moderniosios pramonės augimas yra atstūmęs žmogų nuo gamtos ir padaręs nepataisomą žalą, suvokta dar anksčiau (netgi buvo vartojamas terminas *Raubwirtschaft* — „grobuoniškoji ekonomika"). Aplinkos teršimą draudžiantys įstatymai įvairiose Europos šalyse buvo leidžiami jau praeito šimtmečio viduryje, o kai kuriose vietovėse — dar viduramžiais.

Bet apskritai šios problemos rūpėjo tik pakraštinėms ir kultūrinio pobūdžio grupėms, dažniau dešiniosioms negu kairiosioms: XX amžiaus pirmojo trečdalio vokiečių jaunimo judėjimui, įvairioms saulės garbintojų ir vegetarų draugijoms (Hitler ir Himler buvo vegetarai), įvairioms vitalistinėms ir holistinėms sektoms. Tarp kairiųjų ekologijos idėjas skleidė populistiniai mąstytojai, propagavę gyvenimą žemės ūkio komunose. Panašias idėjas išpažino ir dešinieji, tokie kaip

„Žalieji marškiniai" Britanijoje, „Socialinio pasitikėjimo" judėjimas Kanadoje ir „Artamanen" Vokietijoje. Jos reiškėsi Knuto Hamsuno, įvairių „kraujo ir dirvos" vokiečių rašytojų romanuose ir, kitokiu pavidalu, Tolkieno ir Henrio Williamsono kūriniuose.

Ekologija tapo politine jėga tik aštuntąjį dešimtmetį — iš dalies dėl energetikos krizės, iš dalies dėl vis didesnės aplinkai daromos žalos teršiant orą ir vandenį. Oras daugelyje Europos vietų pasidarė nemalonus ir nesveikas kvėpuoti dėl automobilių, gamyklų ir jėgainių išmetamų azoto ir sieros junginių, dėl rūgštinio lietaus ir dėl radiacijos. Vanduo pasidarė nesveikas gerti; daug upių ir ežerų iš esmės buvo biologiškai mirę, o daugelyje vietų buvo pavojinga net maudytis. Turbūt didžiausią žalą patyrė Europos miškai. Ištisos poetų kartos šlovino tuos miškus; ištisoms turistų kartoms tie medžiai teikė poilsį ir malonumą. Tačiau apie 1980 metus imta kalbėti, kad miškai miršta, kad baigianti išnykti laukinė gamta; labiausiai pažeistas buvo Alpių regionas ir Rytų Europa, bet tam tikru mastu ir visos kitos šalys.

Iš Lenkijos ir Čekoslovakijos atėjo žinios, kad apie ketvirtadalis jų miškų mirę arba mirštantys (duomenys tikriausiai sumažinti); Vakarų Vokietijoje ir Suomijoje šie skaičiai buvo dar didesni. Tuo pat metu paaiškėjo, kad didžiosios Europos upės — Dunojus, Reinas, Vysla, Volga — taip užterštos, jog jų vanduo ne visur tinka net pramoniniam vartojimui. Šiaurės jūros, Baltijos ir ypač Viduržemio jūros užterštumas fosfatais, azotu ir kenksmingais metalais kėlė grėsmę sveikatai; kai kurių didžiųjų Sovietų Sąjungos ežerų jau buvo neįmanoma išgelbėti. Vakaruose padėtis buvo bloga, o Rytuose dar blogesnė: sieros dioksido Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje buvo išmetama keturis kartus daugiau negu Vakaruose, vandens ir oro užterštumas ten taip pat buvo daug didesnis.

Visuomenė greit įsisąmonino ekologinių problemų svarbą ir neatidėliotinumą. Politinės partijos priėmė programas, kuriomis įsipareigojo nustatyti naujas aplinkos apsaugos normas. Daugelis šalių įsteigė aplinkos apsaugos ministerijas, o 1987 m. buvo paskelbti „Europos aplinkos metais". Černobylio katastrofa 1986 m. ir kitos didelės nelaimės, tokios kaip nuodingų medžiagų patekimas į Reiną prie Bazelio 1987 m., dar labiau sustiprino ekologinę savimonę.

Vis dėlto tokių specifinių žaliųjų partijų evoliuciją nulėmė ne vien su aplinkos apsauga susijusi, bet ir kitokia jų veikla, kaip, tarkime,

rėmimas moterų išsivadavimo, pacifizmo, svetimšalių darbininkų ar norinčiųjų emigruoti. Dauguma žaliųjų judėjimų atsirado aštuntąjį dešimtmetį kaipo palaikantys kai kurias tradicines kairiųjų pažiūras, bet oponuojantys kitoms. Visi pradėjo savo veiklą vietiniu lygiu, vėliau išplėtė ją iki rajonų ir provincijų masto ir galiausiai pavirto nacionalinėmis partijomis. Geriausiai sekėsi vokiečių žaliesiems, kurie pradėjo veikti kaip iniciatyvinės piliečių grupės, 1979 m. tapo politine partija, o 1983 m. pirmą kartą pateko į parlamentą. Po ketverių metų jie turėjo jau keturiasdešimt du atstovus Bundestage, o kai kuriuose regionuose, kaip Hesene ir Vakarų Berlyne, įėjo į valdančiąją koaliciją. Žaliesiems taip pat gana gerai sekėsi Švedijoje (1988 m. jie turėjo dvidešimt atstovų parlamente) ir Šveicarijoje bei Austrijoje (apie 5 procentus vietų). Bet netgi tose šalyse, kur patekti į parlamentą nepavyko (Britanijoje ir Prancūzijoje), jie tapo vietinio lygio jėga, su kuria reikėjo skaitytis. Rytų Vokietijos ir Čekoslovakijos — šalių, kuriose aplinkai padaryta didžiulė žala, — ekologinės grupės suvaidino tam tikrą vaidmenį įvykiuose, nulėmusiuose komunistinių režimų žlugimą 1989 metais.

Devintąjį dešimtmetį Krokuvos, Vroclavo, Ščecino ir Poznanės vaivadijose vyko demonstracijos prieš aplinkos teršimą. Čekoslovakijoje „Chartija 77“ gilėjančią šios srities krizę padarė vienu iš svarbiausių savo programos punktų, skelbdama slaptas vyriausybės ataskaitas ta tema. Vengrijoje „Dunojaus ratelis“ telkė visuomenę protestuoti prieš įvairius Budapešto ir Prahos vyriausybių rengiamus projektus, kurie būtų dar labiau pabloginę padėtį. Čekų manifestas vadinosi „Leiskite žmonėms kvėpuoti“, Rytų vokiečių — „Černobylis visur“. Rytų Vokietijos žalieji kreipė savo propagandą ir prieš bitumu kūrenamas jėgaines, kurios nuolat teršė šalies pietus. Rumunijos prezidento Ceausescaus planas 1988—1989 m. sunaikinti šimtus Transilvanijos kaimų dar labiau nuteikė žmones prieš jo valdžią ir sukėlė tarptautinių atgarsių.

Sovietų Sąjungoje nemažą politinę reikšmę įgavo priešinimasis sumanymui pakeisti Sibiro upių kryptį ir protestai prieš Baikalo ežero teršimą. Tokie dalykai daugiau rūpėjo Rusijos dešiniesiems, tačiau ekologijos klausimai suvaidino svarbų vaidmenį ir kylant Baltijos šalių bei Armėnijos nacionaliniams judėjimams.

Devintojo dešimtmečio viduryje kai kurie stebėtojai pranašavo, kad žaliųjų partijos stiprėsiančios toliau ir galiausiai pakeisiančios gerai įsitvirtinusias didžiąsias partijas, nes jų programa labiau atitinkanti dabarties poreikius. Tačiau dėl daugelio priežasčių šios pranašystės neišsipildė. Vakarų Vokietijos žalieji įsitraukė į nesibaigiančius debatus tarp „Realos" ir „Fundis" (fundamentalistų), ir jų judėjimą apėmė sąstingis. Jų potenciali socialinė bazė (vadinamieji naujieji socialiniai judėjimai) buvo per siaura; tarp universitetų studentų žalieji buvo labai populiarūs, tačiau jiems nepavyko pasiekti atitinkamos pažangos nei darbininkų aplinkoje, nei agrariniuose regionuose.

Žaliųjų judėjimas vokiškai kalbančiose šalyse kilo pirmiausiai iš antibranduolinio devintojo dešimtmečio pradžios judėjimo. Tačiau kai *détente* tarp supervalstybių ir ginklų kontrolė dešimtmečio pabaigoje smarkiai pažengė į priekį, pasibaigė masinių demonstracijų amžius, o drauge su juo išnyko ir nemaža žaliųjų politinės *raison d'être* dalis. Šiandieninės žaliųjų partijos — tai netvirtos koalicijos, susidedančios iš ortodoksiškųjų ekologų, dėl vienos ar kitos priežasties nepatenkintų esamomis partijomis, ir naujųjų dešiniųjų, taip pat buvusių maoistų, regioninių nacionalistų (tokių kaip baskai ir bretonai), trockistinių „entristų", turinčių vilties įgyti šalininkų, bei visokio plauko keistuolių ir sektantų, įskaitant netgi naujosios pagonybės ideologus. Kai kurie iš jų („Realos") norėtų dirbti esamoje sistemoje, tačiau bijo, kad sistema juos absorbuosianti. Fundamentalistai nerodo jokio noro eiti į kompromisus ar bendradarbiauti su kitomis politinėmis jėgomis, todėl krypsta į politinę izoliaciją ir galų gale praras savo reikšmingumą. Antai pirmieji Vakarų ir Rytų Vokietijos žaliųjų lyderiai — Petra Kelly ir Rudolf Bahro, Otto Schily ir generolas Bastian — galiausiai buvo išstumti iš judėjimo, kuriam atidavė tiek daug laiko ir energijos.

Prancūzijoje, kaip ir Vokietijoje, ekologinis sąmoningumas pradėjo augti drauge su septintojo dešimtmečio pabaigos revoliuciniu pakilimu. Netruko sureaguoti ir valdžia — Prancūzijoje vienoje iš pirmųjų Europoje buvo paskirtas aplinkos apsaugos ministras (kuris savo įstaigą vėliau pavadino *le ministère de l'impossible**). Prancūzų judėjimas daugiausia rėmėsi opozicija didėjančiam branduolinės energijos naudojimui civiliniams tikslams. Tačiau, skirtingai negu kitose Vakarų

---

* Neįmanomo ministerija (*pranc.*).

Europos šalyse, Prancūzijoje į branduolinio karo grėsmę nebuvo labai rimtai žiūrima. Ekologiniam sąjūdžiui labai trukdė ir tradicinė Prancūzijos kairiųjų frakcinė nesantaika, į kurią daugelis įtakingų aplinkosaugininkų nenorėjo painiotis. Būdami valdžioje, socialistai nuvylė žaliuosius, nes daugiau ar mažiau tęsė probranduolinę savo pirmtakų politiką, o ekologai negalėjo aiškiai pasiūlyti alternatyvių energijos šaltinių. Daugiausiai šalininkų žaliesiems pavyko rasti provincijoje, ypač Prancūzijos vakaruose ir rytuose, kur buvo smarkiai priešinamasi naujų branduolinių jėgainių statymui.

Tai, kad aplinkos gynėjai dramatizavo užterštumo pasekmes, akcentavo gamtinių išteklių apsaugos bei konservacijos poreikį ir privertė žmones susimąstyti apie plėtros ribas, — istorinis jų nuopelnas. Kai kurios iš šių problemų jau išspręstos, kitos — dar ne ir artimiausioje ateityje nebus išspręstos, kaip nebus ir vieningos nuomonės tarp mokslininkų, kokios priežastys nulėmė žalą — nuo Šiaurės jūros ruonių žūties iki miškų išmirimo. Pradedant 1972 m. aplinkos apsauga rūpinasi EEC, leisdama įstatymus, reguliuojančius vandens taršos ir triukšmo lygius. Dar anksčiau, septintąjį dešimtmetį, apčiuopiamų rezultatų davė tarpvalstybinis susitarimas dėl priemonių Reino užterštumui mažinti, o Didžiojoje Britanijoje oro užterštumas per devintąjį dešimtmetį sumažėjo daugiau negu 20 procentų. Išvalyta dalis Viduržemio jūros pakrančių; pasak kai kurių šaltinių, ženkliai sumažėjo Šiaurės jūros užterštumas, bet padėtis Baltijos jūroje kur kas blogesnė.

Specialistai visiškai sutaria dėl to, kad būtina saugoti ozono sluoksnį ir kad atsikratymą nuodingomis atliekomis turi reguliuoti tarptautinės sutartys. Tačiau kitais klausimais nuomonės prieštaringesnės. Sakykime, miškų nykimas — tai akivaizdus ilgalaikio stiprių teršalų poveikio padarinys. Tačiau 1989—1990 m. žiemos audros išrovė daug daugiau medžių, be to, būta ir kitų nepalankių veiksnių. Cheminį rūgštinių procesų poveikį irgi ne taip lengva paaiškinti, kaip iš pradžių manyta. Dalis mokslininkų tvirtina: nors teršalų tarpusavio sąveika dar nėra patenkinamai išaiškinta, tai visiškai nereiškia, kad ryžtingus veiksmus galima atidėti tam laikui, kai tokie paaiškinimai atsirasią. Priešingai, dėl viso pikto reikėtų apriboti visus, netgi mažiau nuodingus teršalus.

Nors žalieji teisingai kritikavo primityvų įsitikinimą, kad tiek šio amžiaus kapitalizmo, tiek socializmo pagrindą sudarąs nevaržomas

augimas, tačiau jų pačių politinė ekonomija nebuvo įtikinama. Jų supratimu, ideali visuomenė turėtų remtis „grįžimo prie žemės“ judėjimu, žemės ūkiu, kuris pagrįstas kažkuo panašiu į maoistines komunas, gaminančias natūralų maistą. Jie tiki visuotine lygiava ir savęs išlaikymu; jie yra nusistatę prieš vartotojiškumą ir prekybą (išskyrus „bioregionus“), taip pat tiek prieš pasenusią pramonę, tiek prieš šiuolaikines technologijas. Tačiau tokio tipo visuomenės daugeliui žmonių nėra patrauklios, be to, šitaip neįmanoma pamaitinti ir aprengti penkių milijardų Žemės gyventojų.

Devintąjį dešimtmetį turtingesnės ir labiau išsivysčiusios Europos šalys vis daugiau skyrė lėšų mažinti aplinkai daromą žalą, ypač energetikoje ir chemijos pramonėje. Vakarų Vokietijoje šiam tikslui skirtos investicijos išaugo nuo 30 milijardų 1983 m. iki 50 milijardų markių po šešerių metų. Tačiau ne visoms šalims tai vienodai rūpėjo; antai Britanijos vyriausybė nesutiko per dešimt metų išleisti 3 milijardus svarų sterlingų jėgainių rekonstrukcijai, kuri būtų sumažinusi kenksmingų medžiagų išmetimą, laikomą Skandinavijos užterštumo priežastimi. Britai teigė, kad nebuvo įrodyta, jog šios investicijos duosiančios norimą efektą.

Rytų Europos šalys, pavyzdžiui, Rytų Vokietija, tokioms programoms tiesiog neturėjo lėšų. Pagal tuomet vyravusią ideologiją, gamyba laikyta kur kas svarbesne už aplinkos išsaugojimą. Tačiau dar prieš 1989 metus visuomenės spaudimas sutrukdė įgyvendinti keletą stambių projektų, kurie vėliau būtų padarę didžiulę žalą. Taigi, spaudžiant aplinkos apsaugos lobistams, partijoms ir judėjimams ar nespaudžiant, 1975—1990 m. Europa pasiekė ženklios pažangos gelbėdama aplinką ir iš dalies atitaisydama žalą. Vis dėlto tarptautinis bendradarbiavimas šioje srityje buvo dar anaiptol nepakankamas, lėšų skiriama per mažai, o pažanga per lėta.

SEPARATIZMAS IR TAUTINĖS MAŽUMOS

1945 m. atsiradusi nauja Europa — po sienų perbraižymo ir gyventojų perkraustymo — etniškai buvo vienalytiškesnė negu prieškarinė. Bet, turint omenyje Europos istoriją, visiškas vienalytiškumas nebu-

vo nei įmanomas, nei pageidautinas. Jugoslavija, Šveicarija ir Belgija — tai geriausi valstybių, sudarytų iš kelių tautų, pavyzdžiai. Kitose Europos šalyse tautinės mažumos turėjo tam tikro masto autonomiją, bet arba nesiekė visiškos nepriklausomybės, arba jos nesutiko duoti centrinė valdžia. Pirmaisiais dviem pokario dešimtmečiais šių „tautų be valstybės" nacionalizmas nevaidino didesnio politinio vaidmens, tačiau aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį įvyko ženklių permainų.

Šį naują nacionalistinių reikalavimų atgimimą galima aiškinti įvairiai. Vienas iš tokių aiškinimų — spartėjanti Europos demokratizacija, besiplečianti politinė laisvė Ispanijoje, Jugoslavijoje ir Sovietų Sąjungoje. Žinoma, baskų, slovėnų ar azerbaidžaniečių (paminint tik keletą pavyzdžių) tautinė savimonė egzistavo ir anksčiau. Bet jeigu tos mažumos būtų peržengusios siaurus regioninės autonomijos rėmus Franco, Tito ar sovietų — iki *glasnost* — režimo laikais, su tuo būtų buvę kaipmat susitvarkyta (prireikus taip ir buvo daroma). O šiaip mažumų nacionalizmo sustiprėjimas Vakarų Europoje buvo dalis bendro proceso, kurį galima paaiškinti ekonominėmis ir kultūrinėmis priežastimis.

Nacionalinės įtampos visais laikais būta ten, kur viename mieste ar regione gyveno skirtingos etninės grupės, — netgi Šveicarijoje (Juros konfliktas) ir Skandinavijos šalyse. Kai kuriuos iš tų konfliktų pavyko daugiau ar mažiau taikiai užgniaužti — tarkime, Alto Adidžėje (Pietų Tirolyje) ar Sardinijoje. Kitur, pavyzdžiui, Belgijoje, *arrangement communautaire** buvo ne toks sėkmingas, su dažnomis krizėmis, tačiau be smurto. Kraštutiniais atvejais įtampa peraugdavo į teroro veiksmus — kaip kad Šiaurės Airijoje ir Baskijoje (baskų vadinamoje Euzkadi). Abiem pastaraisiais atvejais nacionalistiniai siekiai reiškėsi labai seniai, tačiau jie itin suaktyvėjo aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Nors ekstremistai tarp baskų ir airių katalikų tesudarė mažumą mažumoje, jų ginkluota kova sukėlė rimtų rūpesčių centrinėms vyriausybėms. Smurtinis separatizmas kelia įdomių klausimų. Vienas iš jų susijęs su akivaizdžiu skirtumu tarp jų oficialios doktrinos (kuri yra internacionalistinė ir kairuoliška) ir tikrosios jų motyvacijos bei veiksmų, grindžiamų kraštutiniu nacionalizmu.

Taip pat nėra aiškaus atsakymo, kodėl kitos tautybės, tarkime, katalonai, kurios galėtų pateikti panašių pretenzijų centrinėms vyriausy-

---

* Bendruomeninis sutarimas (*pranc.*).

bėms, savo tikslų mėgino siekti politinėmis, o ne teroristinėmis priemonėmis. Palyginti nedidelė baskų grupė tikriausiai jautėsi labiau spaudžiama negu skaitlingesni katalonai ir baiminosi, kad laikas yra prieš juos, kad jų kultūrą ir gyvenimo būdą nustelbsiąs ispanų imigrantų antplūdis į jų gimtąjį kraštą.

Škotų nacionalistus vienijo priešiškumas ateivių valdžiai. Blogėjant bendrai ekonominei ir socialinei Anglijos padėčiai, stiprėjo devoliucijos* siekiai; nemažų naftos telkinių atradimas prie Škotijos pakrančių irgi paskatino škotų nacionalizmo pakilimą. Per visuotinius 1974 m. rinkimus škotų nacionalistai surinko 30 procentų balsų; specialiame 1979 m. referendume už devoliuciją pasisakė 32 procentai balsavusiųjų. Vėlesniuose rinkimuose škotų nacionalistams sekėsi kur kas blogiau. Aštuntąjį dešimtmetį atgijo ilgą laiką rusenęs bretonų ir korsikiečių regioninis nacionalizmas. Svarbų vaidmenį čia suvaidino ekonominis atsilikimas ir ūkininkų nepasitenkinimas; pasitaikė ir teroro veiksmų, tiesa, nedideliu mastu.

Vienur tautinę nesantaiką aštrino skurdas ir ekonominis atsilikimas — geriausias pavyzdys čia būtų Šiaurės Airija. Kitur svarbiausias veiksnys buvo tradicinės religinės priešpriešos; vėlgi į galvą ateina Šiaurės Airija, taip pat Kosovo albanai musulmonai. Tačiau baskai nebuvo blogesni katalikai už savo kaimynus ispanus; be to, baskų kraštas — vienas iš labiausiai klestinčių ir išsivysčiusių Ispanijoje. Beviltiškas yra mėginimas karingų tautinių mažumų kovą aiškinti viena ar pora konkrečių priežasčių; net ir būdamos teisingos vienu ar dviem atvejais, jos visiškai netinka kitais.

Taip pat nėra aiškaus atsakymo į klausimą, kodėl vienais atvejais vyriausybėms pavyksta išspręsti ar bent sušvelninti konfliktą, o kitais — nepavyksta. Veiksmingos diktatūros gali nuslopinti atviras konflikto apraiškas, imdamosios brutalių represijų; jos gali išspręsti jį, sakykime, masiškai perkeldamos gyventojus. Tačiau Europai palengva darantis demokratiškesnei, tokių priemonių atsisakyta. Todėl separatistų smurto veiksmai tebesitęsia. Antai per 20 metų laikotarpį Šiaurės Airijoje žuvo 2000 su viršum žmonių, iš kurių daugiau nei trys ketvirtadaliai buvo civiliai, neginkluoti asmenys. Vis dėlto, nors teroristines operacijas ir bandyta perkelti į Angliją, tie veiksmai visuomenės audinio rimčiau neapardė.

* Tam tikros savivaldos suteikimas Škotijai ir Velsui. (*Vert. past.*)

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio aukų skaičius Šiaurės Airijoje ėmė mažėti. Politine prasme gerokai rimtesnės buvo tautinės įtampos Rytų Europoje. Ceausescaus represijos vengrų mažumos atžvilgiu pagreitino jo žlugimą. Jugoslavijoje vietos albanų maištas, taip pat kroatų ir slovėnų pasipriešinimas serbų dominavimui smarkiai prisidėjo prie Jugoslavijos politikos destabilizavimo devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Galiausiai — Sovietų Sąjunga. Prasidėjus politinei reformai, ėmė stiprėti separatistiniai sąjūdžiai, reikalaujantys, kaip kad trijuose Baltijos kraštuose, visiškos nepriklausomybės. Lietuvoje vietinės kilmės gyventojų buvo aiški dauguma, tuo tarpu latvių ir estų padėtis jų pačių šalyse per ilgą laiką buvo gerokai susilpnėjusi, be to, Baltijos šalių ekonomika buvo orientuota į Sovietų Sąjungą. Separatistiniai judėjimai taip pat kilo Vakarų Ukrainoje ir Moldavijoje (buvusi Besarabija), bet čia piktinimasis „svetima“ valdžia buvo raiškesnis negu idėjos dėl šių kraštų politinės ateities.

Tautinių konfliktų istorija Kaukaze skaičiuojama šimtmečiais; taigi pilietiniam karui artimos sąlygos 1988—1991 metais, azerbaidžaniečių bėgimas iš Armėnijos ir armėnų bei rusų — iš Azerbaidžano nebuvo perkūnas iš giedro dangaus. Visuotinį sambrūzdį Sovietų Sąjungoje didino riaušės Viduriniojoje Azijoje, Krymo totorių ir Volgos vokiečių (tiek vieni, tiek kiti Antrojo pasaulinio karo metais buvo deportuoti į Viduriniąją Aziją) reikalavimai, taip pat antisemitizmo stiprėjimas dešiniuosiuose Rusijos sluoksniuose.

Dabarties Europai būdinga daugybė etninių konfliktų atmainų. Vienur nesantaiką yra pavykę užgniaužti; kitur, turint galvoje daugiatautį Europos gyventojų žemėlapį, vargu ar kada nors bus atrasti patenkinami sprendimai — teisingumas vienos grupės atžvilgiu neišvengiamai reikš neteisybę kitos atžvilgiu. Galimas dalykas, kad glaudžiau integruotoje Europoje įsikūnysią kai kurie regioninio nacionalizmo siekiai. Tačiau suvienytą Europą būtų nerealistiška laikyti panacėja nuo tokios gausybės grupių keliamų, neretai prieštaringų reikalavimų.

„DARBININKAI SVEČIAI“ IR NAUJIEJI IMIGRANTAI

Be tradicinės įtampos tarp etninių grupių, Europoje atsirado dar viena socialinio ir politinio konflikto forma, susijusi su milijonais „dar-

bininkų svečių". Vakarų Europos ekonomikai suklestėjus, ėmė labai trūkti darbo jėgos, ir prasidėjo didelis darbininkų antplūdis iš užsienio, dažniausiai iš tolimų kraštų. Sezoniniai darbininkai Europai nebuvo naujovė, tačiau dabar dauguma atvykusiųjų iš Vest Indijos, Šiaurės Afrikos ir Turkijos, iš vietovių, kur nėra darbo, neketino grįžti į savo gimtąsias šalis. Jie skundėsi, dažnai ne be pagrindo, kad jiems mokami mažesni atlyginimai, kad jie susiduria su įvairiausia politine, socialine ir kultūrine diskriminacija. Tuo pat metu jie nenorėjo nei grįžti ten, iš kur atvykę, nei asimiliuotis juos priėmusiose šalyse, kaip kad buvo įprasta praeities imigrantų bangoms.

Po 1973 m. naftos šoko Europoje staiga išaugus nedarbui, dauguma Vakarų Europos vyriausybių ėmėsi stabdyti užsienio darbo jėgos imigraciją ir įvairiais būdais skatinti „svečius" išvykti. Duomenys apie darbininkus migrantus Europoje nėra patikimi, nes nemaža jų dalis dirba nelegaliai; Italijoje, kaip manoma, pastarųjų skaičius viršija legaliai gyvenančių užsieniečių skaičių. Šveicarijoje svetimšaliai darbininkai sudaro apie 17 procentų visos darbo jėgos; Vokietijoje jų yra apie 10 procentų. Prancūzijoje „darbininkų svečių" skaičius 1975—1985 metais, regis, sumažėjo; nauji Britanijos įstatymai apribojo atvykstančiųjų kiekį, bet nepajėgia ženkliau sumažinti jau esančiųjų.

Apytikriai apskaičiuota, kad devintąjį dešimtmetį bendras svetimšalių darbininkų Europoje skaičius buvo 15—18 milijonų. Tačiau nuogų skaičių nepakanka socialinės ir politinės įtampos mastui bei aštrumui įsivaizduoti. Šie imigrantai yra susitelkę tam tikrose vietovėse — Londone ir Vakarų Midlende, Paryžiuje, Ronos Alpėse ir Provanso Žydrajame krante. Vakarų Vokietijoje maždaug ketvirtadalį Frankfurto gyventojų sudaro užsieniečiai; Miunchene ir Štutgarte jų yra ne ką mažiau nei 20 procentų. Be to, šiuose telkiniuose esama savų telkinių — ištisi Berlyno, Londono, Paryžiaus ir kitų miestų gyvenamieji kvartalai apgyvendinti bemaž vien atvykėlių iš kitų žemynų.

Kadangi naujųjų imigrantų gimstamumas gerokai didesnis negu vietos gyventojų, nuolatinę įtampą ir abipusį priešiškumą dar labiau aitrino mokyklų ir butų statybos problemos. Nors daugelis atvykėlių dirbo menkai apmokamus darbus, kurių vietos gyventojai nenorėjo imtis, — tiek pramonėje, tiek paslaugų sektoriuje (Prancūzijos ir Vokietijos sveikatos apsaugos įstaigose dauguma slaugių užsienietės), — vis

didėjo spaudimas apriboti ir sumažinti svetimšalių skaičių. Naujos dešiniosios politinės partijos pasinaudojo vietos gyventojų skundais dėl „užsieniečių invazijos“; Le Peno Nacionalinis frontas ir Vakarų Vokietijos respublikonų partija — tai tik dvi šio atsakomojo smūgio apraiškos.

Padėtį sunkino tai, kad Vakarų Europos šalys tankiai apgyventos, kad nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios ėmė sparčiai didėti nedarbas, kad visą laiką vyko ir kitokio pobūdžio migracija. Antai Prancūzija, netekusi savo teritorijų Šiaurės Afrikoje, absorbavo daugiau nei milijoną prancūzų, o Vakarų Vokietija, jau po didžiosios pokario migracijos, per aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį priėmė tiek pat ekspatriantų iš Rytų Europos ir šimtus tūkstančių iš VDR. Be to, teigdami, kad gimtinėje yra persekiojami, politinio prieglobsčio Europoje ieškojo daugybė žmonių iš tokių šalių kaip Pakistanas, Šri Lanka ir Bangladešas (1986-aisiais, piko metais, jų skaičius siekė 200 000). Kai kurie, be abejonės, turėjo tam pagrindo, tačiau dauguma atvyko ieškoti geresnių sąlygų, aukštesnio gyvenimo lygio. Būtų nesąžininga versti jiems kaltę, tačiau taip jau atsitiko, kad jų siekiai kirtosi su tankiai apgyvento Vakarų Europos subkontinento gyventojų teisėmis.

TERORIZMAS

Kraštutinės kairiosios ar dešiniosios pakraipos teroristinių grupelių ir karingų Europos bei užjūrio nacionalistų išpuoliai nepaprastai jaudino Europos viešąją nuomonę ir vyriausybes. Jau minėjome dvi svarbiausias separatistų grupes — baskus ir IRA. Tačiau Vakarų Europoje buvo gana plačiai paplitęs ir vietinis terorizmas, ypač aštuntąjį dešimtmetį, kai veikė tokios grupės kaip „Raudonosios brigados“ Italijoje ir Baaderio—Meinhof gauja Vakarų Vokietijoje. Viešoji nuomonė tų grupių veiklą traktavo rimčiau, nei šios buvo vertos; demokratinei valdžiai buvo sunku kovoti su priešu, kuris nesilaikė demokratinio žaidimo taisyklių, o žudė be skrupulų.

Terorizmo kerai glūdėjo jo dramatiškame ir nenuspėjamame pobūdyje: niekas nežinojo, kur krisiąs kitas smūgis. Bet kerai vienas dalykas, politiniai rezultatai — kitas; vertinant šiuo požiūriu, teroriz-

mas buvo gana nevaisingas. Po keleto audringos veiklos metų kairuoliškosios Italijos ir Vakarų Vokietijos grupės buvo palaužtos. Turkijoje dėl kraštutinių kairiųjų ir dešiniųjų smurtininkų sankirtos 1978—1979 m. susidarė pilietinio karo atmosfera. Tačiau kai į valdžią atėjo karinė diktatūra, terorizmas iš esmės liovėsi. Naujasis režimas sulaukė daug kritikos už griežtas, be atrankos taikomas priemones, bet teroristus tai menkai teguodė. Turkijos pavyzdys įrodė tai, kas turėjo būti aišku jau seniai: susiklosčius palankioms aplinkybėms, terorizmas įstengtų (laikinai) nuversti demokratinę tvarką, bet kadangi terorizmas gali klestėti tik demokratijos sąlygomis, teroristai patys kasa sau duobę provokuodami nedemokratinį atkirtį, kuris neišvengiamai užgniaužia terorizmą.

Devintąjį dešimtmetį kairiosios ir dešiniosios pakraipos terorizmas Europoje bemaž išnyko, nors pavienių teroro aktų dar pasitaikydavo — kėsintasi į popiežiaus, vokiečių pramonininkų, bankininkų, vieno kito aukšto valdžios pareigūno gyvybę. Nepaisant tam tikro tarptautinio bendradarbiavimo, teroristų grupės įsitikino, kad beveik neturi šansų destabilizuoti demokratiškai išrinktas vyriausybes, kaip kad tikėjosi; o prieš veiksmingas diktatūras jos irgi nebūtų atsilaikiusios. Be to, po 1982—1983 m. sovietai liovėsi be atodairos rėmę „nacionalinio išsivadavimo judėjimus“.

Separatistinės-nacionalistinės grupės, kaip jau minėta, turėjo kur kas daugiau galimybių išsilaikyti — iš dalies todėl, kad joms labiau simpatizavo visuomenė, bet ir dėl to, kad jos gaudavo paramą iš savo bazių užsienyje (pavyzdžiui, Airijoje). Didelį Europos vyriausybių nerimą kėlė tarptautinio terorizmo veiksmai, tokie kaip turkų diplomatų nužudymas, kurį įvykdė armėnas Asala, ekstremistinių Palestinos grupuočių išpuoliai prieš žydus, amerikiečius ir kt.

Pačią didžiausią grėsmę kėlė kai kurių valstybių remiamas terorizmas; tai daugiausia buvo grupės, veikusios Irano, Libijos ir Sirijos vardu. Jų atakos paprastai būdavo nukreiptos į tų šalių politinius emigrantus, bet, pasitaikius progai, ir į JAV bei kitų Vakarų valstybių taikinius, įskaitant civilinę aviaciją; aukų skaičius kartais būdavo labai didelis. Vakarų Europos vyriausybėms suėmus ir nuteisus teroristus, dalyvavusius tokiose operacijose, jų organizatoriai keršydavo paimdami įkaitus arba surengdami kitus antpuolius. Iranas ir Qaddafio vyriausybė skelbėsi turį teisę už šalies ribų „vykdyti mirties nuosprendžius“

savo arba islamo priešams, kaip indų kilmės rašytojo Salmano Rushdžio atveju. Sirija veikė atsargiau; ji niekam atvirai pretenzijų nereiškė, tad įrodyti ryšius tarp teroristų ir jų šeimininkų bei ginklų tiekėjų buvo sunku.

Daugelis Vakarų Europos vyriausybių reagavo nepakankamai griežtai; jos vis tikėjosi, kad deportuoti teroristai nebesugrįšią. Toks nuolaidžiavimas padėjo teroristams tęsti savo veiklą, o keletu atvejų gal net paskatino stambias smurto akcijas. Vis dėlto teroristų atakos pasidarė retesnės, ypač po JAV aviacijos antskrydžio prieš Libiją.

Šį antskrydį Europa tuo metu plačiai smerkė, tačiau aktyvesniems valstybinio terorizmo adeptams jis padarė blaivinantį poveikį. Jie pradėjo suvokti, kad, atvirai nepaisydami tarptautinės teisės, atsidursią nepageidaujamoje izoliacijoje ir kad slapta parama teroristų operacijoms Europoje anksčiau ar vėliau iškilsianti į aikštę. Antai nuvertus komunistinius Rytų Europos režimus paaiškėjo, kad aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Rytų Vokietija, Čekoslovakija, Vengrija ir tikriausiai kitos šalys teikdavusios prieglobstį bei kitokią pagalbą tautiniams ir tarptautiniams teroristams. Tačiau tai nereiškė, kad terorizmas, nors ir netekęs šių globėjų, net galų gale ir neduodantis geidžiamų rezultatų, išnyko amžinai.

VOKIETIJA: NUO DIDŽIOSIOS KOALICIJOS IKI SUSIJUNGIMO

Vokietijos reikalai pokario Europai turėjo ypatingą reikšmę, bet ne dėl kokių nors dramatiškų įvykių, net ne dėl to, kad Vakarų Vokietija buvo gausiausiai gyvenama Vakarų Europos šalis, o jos ekonomika stipriausia. Vokietija buvo reikšminga visų pirma savo geopolitine padėtimi. Šaltasis karas kilo iš esmės dėl Vokietijos; be Vokietijos būtų buvę neįmanoma ginti Vakarų Europą; santykiams tarp supervalstybių pagerėjus, būtent Vokietijoje pirmiausiai pasireiškė rezultatai.

Septintojo dešimtmečio antroje pusėje, pirmą ir vienintelį kartą per visą pokario istoriją, Vokietiją valdė dviejų didžiausių partijų koalicija — krikščionių demokratų (CDU) ir socialdemokratų (SPD). Ši didžioji koalicija suiro po 1969 m. rinkimų — ne dėl kokio staigaus sukrėtimo (CDU prarado du procentus balsų, SPD gavo trimis daugiau), bet todėl, kad liberalai (FDP), iki tol bendradarbiavę su CDU, nusprendė pereiti į kitą pusę. Taigi SPD pirmą sykį per keturis dešimtmečius atėjo į valdžią ir trylika metų valdė šalį. Jos lyderis Willy Brandt, buvęs populiarus Vakarų Berlyno meras, daugiausia dėmesio, suprantama, skyrė santykiams su Rytais. Ekonomika jam nelabai rūpėjo; ją tvarkyti jis patikėjo gabiems specialistams, tokiems kaip Karl Schiller, Alex Möller, vėliau Helmut Schmidt. Didžiumą pastangų Brandt sutelkė į *Ostpolitik* — santykių su VDR normalizavimą ir ryšių su Sovietų Sąjunga bei kitomis Rytų Europos šalimis pagerinimą.

Derybos truko ne vienerius metus ir buvo itin sudėtingos; Vakarų Vokietijai teko atsisakyti savo ankstesnių pretenzijų atstovauti tarptau-

tinėje arenoje visai Vokietijai (*Alleinanspruch*). Vargu ar tos 1971—1972 m. derybos būtų buvusios sėkmingos, jei jos nebūtų sutapusios su bendru pasaulinės politikos pokrypiu į *détente*. Kadangi tiek Vašingtonas, tiek Maskva buvo suinteresuoti mažinti įtempimą, Vakarų Vokietijos parodyta iniciatyva užsibaigė sutartimis, kurias Bundestagas galiausiai patvirtino didžiule balsų dauguma. Rytų Vokietijos vadovas veteranas Ulbricht, bene labiausiai trukdęs ieškoti tarpusavio supratimo, sovietams spaudžiant turėjo atsistatydinti.

Už savo pastangas Willy Brandt pelnytai gavo Nobelio premiją, tačiau sutartys išsyk nepadarė didelio poveikio, kokio vieni vokiečiai troško, kiti — bijojo. Sovietų masinės informacijos priemonės ir toliau atkakliai kūrė „vokiečių revanšizmo" grėsmės įvaizdį. Apie Vakarų vokiečių ryšius su Rytų Vokietija cinikai kalbėjo: „Anksčiau mes nepalaikėme santykių, o dabar palaikome blogus." Asmeniniai Brandto (vėliau Helmuto Schmidto) susitikimai su Rytų Vokietijos vadovais Williu Stophu ir Erichu Honeckeriu nedavė apčiuopiamų rezultatų, išskyrus kai kuriuos humanistinio pobūdžio palengvinimus Rytų vokiečių gyvenime. Senyviems žmonėms iš Rytų Vokietijos pasidarė lengviau aplankyti gimines Vakaruose. Mainais už Vakarų Vokietijos ekonominę pagalbą, taip pat ir už tiesiogines išmokas Rytų Vokietija išlaisvino tūkstančius politinių kalinių ir leido jiems emigruoti į Vakarus.

Vakarų Vokietijos vidaus fronte bene svarbiausios iniciatyvos kilo socialinėje (pavyzdžiui, pensijų reforma), teisės (abortų legalizavimas) ir švietimo srityse. Kūrėsi nauji universitetai, vyko radikalios pradinio mokslo reformos. Iš dalies dėl 1967—1969 m. studentų maišto buvo imtasi „antielitinių reformų", kurios gerų rezultatų nedavė, nes smarkiai nukrito mokymo lygis. Bet kadangi lemiamą įtaką čia turėjo *Länder*, padėtis įvairiuose regionuose gerokai skyrėsi, ir vėlesniais metais dauguma akivaizdžių klaidų buvo ištaisytos vietiniu lygiu.

Viešoji nuomonė iš esmės palankiai vertino vyriausybės veiklą. 1972 m. krikščionys demokratai prarado dar vieną procentą, o socialdemokratai prisidūrė tris; gavę 46 procentus visų balsų, jie pirmą sykį tapo stipriausia šalies partija. Čia daug lėmė Brandto asmenybė ir jo pelnytas tarptautinis autoritetas.

Tačiau netrukus po rinkimų kanclerio populiarumas ėmė blėsti. Pirmasis naftos šokas pablogino ekonominę padėtį — padidėjo infliaci-

ja, padaugėjo bedarbių. Tarp koalicijos partnerių įsiplieskė barniai, socialdemokratų stovykloje prasidėjo nesutarimai, kokios politikos laikytis. Vis stiprėjantis kairysis sparnas (įskaitant „Juso" — Jaunuosius socialistus) reikalavo ryžtingų ekonominių ir socialinių permainų, kurios pasuktų ekonomiką kitu keliu ir pakeistų politinės valdžios balansą. Vis garsiau buvo abejojama Brandto kaip vadovo kompetencija. Jo kritikai partijos viduje, tarp kurių buvo ir daug aukštų pareigūnų, kaltino jį nusišalinimu ir tingėjimu tokiu metu, kai visuomenė nori jaustis turinti stiprų vadovą.

Paaiškėjus, kad Günter Guillaume, vienas iš artimiausių Brandto padėjėjų, buvo Rytų Vokietijos šnipas, kancleris 1974 m. gegužę atsistatydino. Jį pakeitė Helmut Schmidt, ilgą laiką siekęs šio posto, o prezidentu tais pačiais metais buvo išrinktas Walter Scheel, liberalų lyderis ir koalicijos su socialdemokratais kūrėjas. Kitas liberalas Genscher tapo ir partijos lyderiu, ir užsienio reikalų ministru, — šiuose postuose jis išsilaikė visą devintąjį dešimtmetį. Pragmatiškesnis už savo pirmtaką, mažiau dvejojantis ir mažiau pasiduodantis nuotaikoms Schmidt turėjo mažiau priešų negu Brandt, bet mažiau ir draugų, ypač savo partijoje. Jis buvo dešiniojo centro socialdemokratas — ir tai tuo metu, kai stiprėjo kairysis partijos sparnas.

Brandt niekada nebuvo nusigręžęs nuo Vakarų aljanso; jis suprato, kad be Amerikos karinių pajėgų Europoje jo *Ostpolitik* nebūsianti sėkminga. Vis dėlto, jam vadovaujant, Vokietijos užsienio politika buvo labiau linkusi taikytis prie sovietų norų; Brandt manė, kad anksčiau ar vėliau Amerikos kariuomenės Europoje sumažėsią ar iš viso neliksią. Tuo tarpu Schmidt, nors ir palaikė *Ostpolitik,* bet kaip buvęs gynybos ministras daugiau linko į Atlanto sąjungą. Bet jis taip pat turėjo rimtų abejonių dėl Amerikos sugebėjimo vadovauti tiek Carterio, tiek Reagano prezidentavimo metais ir nedaug tepraleido progų duoti patarimų, net jeigu jų niekas ir neprašydavo.

Schmidto užduotis buvo nepavydėtina; Vokietijos politika daugiau Nobelio premijų negalėjo tikėtis. Nors ir vėliau nei kitos šalys, Vokietija aštriai pajuto aštuntojo dešimtmečio pabaigos recesijos padarinius, o sąjungoje su liberalais atsirado naujų įtampų. SPD kaip respektabilios partijos įvaizdžiui kenkė kraštutiniai kairiojo sparno reikalavimai, kuriuos recesijos laikotarpiu buvo neįmanoma įgyvendinti ir kurie tik pylė vandenį į konservatorių malūną. Po 1976 m. rinkimų CDU atga-

vo stipriausios partijos vardą. Valdantysis aljansas tik vargais negalais išlaikė savo pozicijas.

Į šių laikų Vokietijos istorijos metraščius Helmut Schmidt pateko kaip atkaklus kovotojas už ekonomikos stabilizavimą, priešinęsis darbo užmokesčio didėjimo skatinamai infliacijai (ir infliaciniam augimui) bei chaosui tarptautinėse pinigų rinkose. Schmidt suvaidino vadovaujamą vaidmenį daugelyje tarptautinių aukščiausiojo lygio susitikimų ekonominiais klausimais — nuo Rambouillet 1976 m. iki Otavos (Montebello) 1981 m., kuriuose sėkmingai kovojo su protekcionizmu. Užsienio politikoje Schmidt bandė užkirsti kelią tolesniam santykių tarp dviejų supervalstybių blogėjimui; jo manymu, nebuvo priežasčių *détente* nutrūkti. Tuo pat metu jis geriau už kitus vokiečių politikus suvokė atgrasymo kaip *détente* pagrindo svarbą — Vakarų sąjunga turinti būti nuspėjama ir patikima. Dėl šios priežasties jis buvo įsitikinęs, kad Vakarai privalą reaguoti į naujo sovietų ginklo (SS-20 raketų) atsiradimą. Visų pirma jis siekė glaudžiai bendradarbiauti su Prancūzija, atradęs daug bendra su konservatyviuoju-liberaliuoju Prancūzijos prezidentu Giscard d'Estaingu, tuo tarpu Britanijos leiboristų lyderius ne itin gerbė.

Iki šiol dar neužsiminėme apie kitą problemą, su kuria Vokietijos vyriausybės susidūrė aštuntąjį dešimtmetį, — terorizmą. Kaip ir daugelyje kitų Europos šalių, Vokietijoje teroristai žudė politinius priešus ir net visai atsitiktinius žmones. Nors teroristų buvo tik saujelė, jų veikla daugeliui mėnesių prikaustė ne tik masinės informacijos priemonių, bet ir vyriausybės dėmesį. Turėtų būti aišku, kad jokia demokratinė vyriausybė negali apsaugoti visų savo piliečių nuo tokių antpuolių ir kad terorizmui, nepaisant tragiškų jo padarinių, niekada nelemta tapti svarbiu politiniu veiksniu. Tačiau įsisąmoninti šias esmines tiesas prireikė ne vienerių metų, o visuomenė tuo tarpu buvo labai sujaudinta ir reikalavo imtis kuo griežčiausių priemonių; prasidėjo politinė poliarizacija. Daugiausia iš intelektualų susidedanti mažuma įrodinėjo, kad, matyt, esama „objektyvių" politinių ir socialinių priežasčių, stumiančių teroristus į nevilties veiksmus, ir kad, nepakirtus šių tariamų socialinių terorizmo šaknų, jis tapsiąs nebeišnaikinamas. O dauguma savo ruožtu reikalavo smarkiai sugriežtinti įstatymus. Vyriausybė stengėsi laikytis vidurio tarp šių dviejų kraštutinumų.

Turint galvoje ypatingą Vokietijos rinkėjų jautrumą politiniams bei ekonominiams sukrėtimams ir tradicinį stiprios valdžios ilgesį, dabar gali atrodyti keista, kad per tuos netikrumo metus didesnės įtakos neįgijo kraštutiniai dešinieji. Tačiau po NPD užgesimo septintojo dešimtmečio pabaigoje (1969 m. jai nepavyko patekti į parlamentą) ir respublikonų iškilimo devintojo dešimtmečio pabaigoje kraštutinius dešiniuosius buvo absorbavusi CDU; o kraštutiniai kairieji (bei žalieji) daugiau ar mažiau buvo integravęsi į SPD. Kol buvo gyvas Franz Josef Strauss, bet kuri dešinioji grupė greit įsitikindavo, kad bemaž neįmanoma įsikurti dešiniau CDU. Ko gero, pats talentingiausias to laiko politikas, vulkaniško temperamento žmogus Strauss buvo be galo populiarus savo gimtojoje Bavarijoje. O šiauriau Maino žmonės niršdavo vien išgirdę jo pavardę, tad visos jo pastangos pasiekti aukščiausiąjį šalies postą buvo iš anksto pasmerktos. Jį kaltino turint diktatoriškų, antidemokratinių ambicijų ir siekiant panašios į de Gaullio padėties. Iš tikrųjų jis buvo konservatyvus populistas, ne dogmatikas, kur kas geriau prisitaikantis prie kintančios realybės negu, tarkime, Konrad Adenauer. Antai į gyvenimo pabaigą, nors ir būdamas įsitikinęs antikomunistas, jis tapo vienu iš atkakliausių kovotojų už santykių pagerinimą su Sovietų Sąjunga ir VDR ir negailėdamas laiko rūpinosi subsidijomis bei kreditais Rytams.

FDP, jaunesniojo koalicijos partnerio, viduje ne viskas buvo gerai. Laikui bėgant, partija kiek pasislinko į kairę, tačiau skirtumai tarp jos ir SPD vis didėjo. Dėl užsienio politikos abi partijos daugiau ar mažiau sutarė. Bet, SPD kairiajam sparnui įgaunant vis daugiau įtakos ir vis labiau stojant prieš Schmidtą, FDP pradėjo baimintis tiek dėl savo principų, tiek dėl savo likimo. Anksčiau ne visada būdavo lengva įveikti 5 procentų barjerą (konstitucijos reikalaujamas minimumas atstovauti parlamente), ir liberalų lyderiai buvo pagrįstai susirūpinę, kad jeigu nukentės FDP kaip centristinės, atsakingos ir nuosaikios partijos įvaizdis, ją sutraiškysią kairiau ir dešiniau esantys galingesni blokai.

Taigi Helmut Schmidt susidūrė su vis didėjančiomis problemomis net keliuose frontuose. Jo partija priešinosi NATO strategijai ir vis labiau ėmė krypti į bemaž nepridengtą neutralizmą. 1979 m. Schmidtui paskutinį kartą pavyko įkalbėti savo kolegas eiti į kompromisą: leisti įkurdinti Vakarų Vokietijoje INF (vidutinio tolio branduolines pajėgas), su sąlyga, jei tą patį padarysiančios ir kitos Europos šalys,

ir, bet kuriuo atveju, ypatingą dėmesį skirti deryboms su Maskva dėl ginklų kontrolės. Po 1979 m. vis daugiau SPD narių linko į vienašališką nusiginklavimą bei judėjimą už taiką; jie teigė, kad sovietų SS-20 raketų dislokavimas buvęs grynai gynybinis ir Vakarams reaguoti nesą reikalo.

Schmidt ėmėsi didvyriškų pastangų *détente* gelbėti. Jis aplankė įvairias Rytų bloko šalis, tarp jų VDR, ir pakvietė Brežnevą į Boną. Su Sovietų Sąjunga jis pasirašė stambų sandėrį plieno vamzdžiams tiekti. Už vamzdžius sovietai turėjo atsilyginti nafta ir gamtinėmis dujomis; buvo padidinta ekonominė parama VDR. Tačiau tarptautinė atmosfera, ypač po sovietų invazijos į Afganistaną, tokioms pastangoms nebuvo palanki. Santykiuose su Bona VDR valdžia, vadovaujama Honeckerio, demonstravo vis didesnį pasitikėjimą savimi, net aroganciją. Retrospektyviai įdomu pastebėti, kad tuo metu, kai visos Vakarų Vokietijos partijos buvo linkusios pervertinti Rytų Vokietijos režimo populiarumą ir laimėjimus, socialdemokratams tai buvo būdinga labiau nei kitiems. Devintąjį dešimtmetį jie pradėjo bendradarbiauti, netgi ideologijos srityje, su SED, valstybine Rytų Vokietijos partija, bet ne taktikos sumetimais, o nuoširdžiai tikėdami, kad VDR išliksianti ir kad draugiškų santykių užmezgimas su kitos Vokietijos dalies politine santvarka neišvengiamas.

Tačiau krizę, kuri galiausiai nuvertė Schmidtą, visų pirma sukėlė vidinės, ekonominio pobūdžio priežastys. 1979 m. išryškėjo pirmi ekonomikos smukimo ženklai, o per kitus dvejus metus padėtis toliau blogėjo. Tokio aukšto nedarbo lygio Vakarų Vokietija nebuvo regėjusi nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. Tuo pat metu, kai jaunesnieji koalicijos partneriai ragino liautis didinus socialines išlaidas (kad pramonė būtų paskatinta reinvestuoti), Schmidto partija priėmė nutarimus, reikalaujančius tas išlaidas didinti, taip pat pakelti mokesčius pramonei ir suteikti daugiau galios profsąjungoms. Į Schmidtą lėkė strėlės iš kairiojo sparno, ypač iš Willio Brandto, kuris, matyt, neužmiršo, kad tuomet, kai jo paties vyriausybė buvo atsidūrusi bėdoje, Schmidt irgi nepasižymėjo dideliu lojalumu. Vyriausybės koalicija pradėjo irti vietiniu lygiu — pirmiausiai Berlyne, po to Hamburge, kur, iškilus Žaliųjų partijai, socialdemokratai prarado turėtą absoliučią daugumą.

1982 m. rugsėjį Schmidt iškėlė Bundestage pasitikėjimo klausimą ir pralaimėjo nedideliu skirtumu; toks rezultatas neturėjo būti jam ne-

tikėtas. Po pusmečio įvyko nauji rinkimai, pasibaigę aiškia CDU pergale (48 procentai) ir ne mažiau aiškia socialdemokratų nesėkme (38 procentai). Liberalai, daugelio laikomi persimetėliais, vos ne vos pateko į Bundestagą, kaip ir — beje, pirmą kartą — žalieji. SPD šioje kampanijoje vadovavo Hans Jochen Vogel, kuris tapo socialdemokratų opozicijos lyderiu. Naujajai CDU vyriausybei ėmėsi vadovauti Helmut Kohl, tuo metu penkiasdešimt dvejų metų amžiaus, stokojantis žavesio, bet įžvalgus ir veiklus politikas, savo kelią pradėjęs vietinėje politikoje gimtajame Reinlande.

Grįžusi į valdžią CDU susidūrė su bauginančiais uždaviniais ekonomikos fronte, nes visą pasaulį tuo metu buvo apėmusi recesija. Tačiau atgaivos ženklai jau ryškėjo: Vokietijos išlaidos naftos importui per artimiausius ketverius metus sumažėjo daugiau nei per pusę; einamųjų atsiskaitymų saldo (t.y. pajamos iš eksporto) padidėjo nuo 3 milijardų dolerių 1982 m. iki 29 milijardų 1986 m. ir toliau kilo į rekordines aukštumas (50 milijardų ir daugiau). Infliacija, 1981 m. viršijusi 6 procentus, 1986 m. sumažėjo iki vieno procento. Trumpai tariant, 1985—1986 m. Vokietijoje vėl prasidėjo pakilimas, kurį iš dalies nulėmė bendros pasaulinės tendencijos, iš dalies griežti ir nepopuliarūs Kohlio vyriausybės sprendimai, bet taip pat ir Helmuto Schmidto politika, pradėjusi duoti vaisius tik po jo atsistatydinimo.

Tarp nepopuliarių Kohlio priemonių buvo pašalpų bedarbiams sumažinimas 5 procentais, motinystės atostogų sutrumpinimas ir paskolų studentams susiejimas su jų pajamų patikrinimu. Taip vyriausybė bandė sumažinti biudžeto deficitą; šį tikslą ji pasiekė 1985 m., bet veikiau dėl bendro pasaulinio pakilimo, o ne dėl taupymo. Kanclerio Kohlio ekonominę politiką rėmė profsąjungos. Kol ekonomika šlubčiojo, jos nereikalavo kelti darbo užmokesčio; 1982—1984 m. realusis darbo užmokestis nepadidėjo, o vėliau — tik minimaliai. Kai ekonomikos būklė į dešimtmečio pabaigą pagerėjo, darbininkai, suprantama, ėmė atkakliau kovoti už savo teisę naudotis pakilimo vaisiais.

Tačiau didžiausi išbandymai, vyriausybei tekę vidaus fronte, buvo susiję su staiga pakilusia *Angst** banga. Šalyje prasidėjo milžiniškos demonstracijos, didžiausia įvyko Bonoje 1983 m. spalį, kai per 300 tūkstančių žmonių, daugiausiai jaunimo, protestavo prieš naujų

* Baimė (*vok.*).

raketų dislokavimą Vokietijoje. Tai nebuvo vien protestas prieš konkretų žingsnį ginklavimosi varžybose, kurios truko jau daugiau kaip tris dešimtmečius. Didžiulę baimė kėlė nuoširdus įsitikinimas, kad abi supervalstybės artėjančios į susidūrimą, daugiausiai dėl Amerikos kaltės, ir kad Vokietija, norėdama išlikti, turinti pasitraukti iš Vakarų sąjungos. Apokalipsės nuotaikos pradėjo rastis septintąjį dešimtmetį, kai Karl Jaspers, ne koks kairietis, o įžymus filosofas, savo knygoje neginčijamai įrodė, kad Vokietijos būklė panaši į tą, kokia buvo prieš Hitlerio atėjimą į valdžią. Netrukus Günter Grass, garsus rašytojas ir nuosaikus politikas, parašė, kad „jokios vilties nebelikę“, o Günther Gauss, socialdemokratinės pakraipos intelektualas ir diplomatas, paskelbė, jog po 10—15 metų neišvengiamai kilsiąs branduolinis karas. Heinrich Böll teigė, kad tai, jog kasmet mažėja norinčiųjų tarnauti *Bundeswehre*, Vakarų Vokietijos kariuomenėje, esanti „tarptautinė garbė“.

Vokiečių intelektualai ar bent daugelis iš jų buvo nepatenkinti ne vien Amerika, bet, gal net labiau, savo pačių šalimi — Vokietijos visuomenės materializmu, politinės sistemos trūkumais. Septintojo ir aštuntojo dešimtmečio radikalėjimą lydėjo ir stiprino sugrįžusi marksizmo mada, ir visa tai vyko tuo metu, kai tiek Vakarai (Prancūzija), tiek Rytai atmetė marksizmą kaip neatitinkantį šiuolaikinės visuomenės poreikių. Buvo garbinami trečiojo pasaulio režimai, tokie kaip Kinijos ir netgi Šiaurės Korėjos, o Irano šacho nuvertimas buvo sutiktas su dideliu džiaugsmu ir tvirtu įsitikinimu, kad tokį reakcingą režimą galįs pakeisti tik laisvesnis ir humaniškesnis. Šis radikalėjimas paveikė ir bažnyčias — protestantų turbūt labiau nei katalikų. Bažnyčia turinti laikytis vidurio ne tik tarp abiejų blokų, bet ir tarp jų ideologijų. Nes Vakaruose neegzistuojanti tikroji laisvė; liberalios valstybės laisvė nesanti krikščioniškoji laisvė. Sena vokiškojo *Sonderwego*, trečiojo kelio tarp Vakarų ir Rytų, idėja vėl atgijo nauju pavidalu.

Kas nulėmė šį radikalėjimą? Ar tai buvo reakcija į šeštojo dešimtmečio „Šaltojo karo sutarmę“, ar kokio nors ypatingo šoko padarinys? Tačiau Vokietija neturėjo savo Vietnamo ar Watergato, čia įvyko tik keletas nedidelių skandalų, susijusių su politinių partijų finansavimu, ir jau tuomet, kai radikalėjimas artėjo prie pabaigos. O gal taip pasireiškė negryna (istorinė) sąžinė? Kadangi vokiečių intelektualų nuopelnai kovojant su nacizmu nebuvo įspūdingi, matyt, atsirado porei-

kis parodyti (pavėlavus keturiasdešimt metų), kad nauja intelektualų karta jau išmokusi pasipriešinti totalitarinėms valstybės, imperializmo ir militarizmo užmačioms. Anksčiau pernelyg žavėjęsi valdžia ir aklai ja tikėję, vokiečių intelektualai dabar troško atsikratyti bet kokios valdžios. Atsirado sindromas „viskas arba nieko": kadangi sistema nėra tobula, jos ir nereikia.

Trumpai tariant, aštuntojo dešimtmečio vokiečių intelektualai jautė didelį nepasitenkinimą. Tačiau kiek intelektualai buvo svarbūs politiškai? Gyventojų dauguma toliau balsavo už centro ir dešiniąsias partijas. Nors socialdemokratai, būdami opozicijoje, pasislinko į kairę, madų diktuotojams intelektualams buvo sunku laikyti SPD savo dvasios namais. Jie darė įtaką netiesiogiai — greičiau per masinės informacijos priemones negu per politines partijas, taip pat veikdami jaunimą. Žalieji iš esmės buvo jaunesniosios kartos judėjimas. Jų atsiradimas politinėje arenoje nustebino Vokietijos kaimynus ir sukėlė jų įtarumą. Vokietijos sąjungininkai buvo įpratę laikyti ją nuosaikia ir patikima šalimi; ūmus, kartais gana isteriškas *Angst* pasireiškimas kėlė jiems abejonių, ar Vokietija dar galima pasitikėti. Įvairiais istorijos tarpsniais vokiečius ištikdavę agresijos priepuoliai; dabar agresija tarsi buvo nukreipta į save.

Tačiau, nors ir būta nuogąstavimų dėl Vokietijos nenuspėjamumo, jie dažniausiai neturėjo pagrindo. Branduoliniam karui netapus tikrove — netgi atvirkščiai, sovietų vadovybei pripažinus, kad ji padariusi klaidą dislokuodama SS-20 ir tuo provokuodama Vakarus, — žlungant Rytų Europos komunistiniams režimams ir klestint Vakarų ekonomikoms, nuotaikos Vokietijoje apčiuopiamai persimainė. Jaunus septintojo dešimtmečio pabaigos radikalus pakeitė dar jaunesnė karta, kurios politiniai įsitikinimai jau buvo kitokie, ir naujos intelektualinės mados išstūmė senąsias. Kai kuriuose sluoksniuose netgi vėl pasidarė populiarus patriotizmas. Federacinėje respublikoje buvo nemaža ir tokių, kurie tvirtino, kad jiems patinkanti VDR, nes joje geriau nei Vakaruose išsilaikiusios kai kurios specifinės vokiečių ypatybės. Deja, kaip netrukus paaiškėjo, dauguma Rytų vokiečių tokio požiūrio nepalaikė ir, griuvus sienai, išsyk puolė balsuoti kojomis.

Vis dėlto 1987 m. sausio rinkimų rezultatai CDU anaiptol nenudžiugino; palyginti su ankstesniais rinkimais, ji prarado daugiau kaip

4 procentus balsų. Tiesa, iškilus žaliesiems, susilpnėjo ir socialdemokratai, nors ir tapę stipriausia partija. Keletą metų tarp socialdemokratų virė aistros dėl to, ar partija turinti bendradarbiauti su žaliaisiais ir galbūt ateityje juos integruoti. Vienas sparnas, vadovaujamas Willio Brandto, įrodinėjo, kad glaudžiai bendradarbiauti būtina, kiti teigė, kad po tokio žingsnio partija netektų daugelio tradicinių savo rėmėjų, ypač iš darbininkų klasės, ir nežinia, ar jai pavyktų susikurti naują rinkėjų bazę „naujųjų socialinių judėjimų" pagrindu.

Brandt ir jo šalininkai kiek pervertino žaliųjų perspektyvas. Pasiekę tam tikrą rinkėjų paramos lygį, žalieji ne tik liovėsi kilę, bet ir pradėjo smukti. Pagerėjus supervalstybių santykiams ir pasirašius naujas sutartis dėl ginklų kontrolės, sumažėjo pacifizmo, pradinio partijos įkvėpimo šaltinio, reikšmė. Žalieji susirado nišą Vokietijos politinėje arenoje, nors palyginti ir nedidelę, patraukę specialių interesų grupes, tokias kaip radikaliosios feministės. Tad socialdemokratai, siekdami darbingos daugumos, turėjo eiti į regionines koalicijas su žaliaisiais, taip atsitiko, pavyzdžiui, Vakarų Berlyne.

Regioniniuose rinkimuose, antai Žemutinėje Saksonijoje ir Reinlande, CDU sekėsi dar prasčiau, ir tai, kad socialdemokratai irgi nedaug ką telaimėjo, jos nė kiek neguodė. Kadangi ekonomika funkcionavo gerai, vis didesnę politinę reikšmę įgijo įvairūs socialiniai klausimai. CDU teko vykdyti socialines reformas (pavyzdžiui, sveikatos apsaugos srityje), kurios, nors ir neišvengiamos, buvo nepopuliarios. Didėjo priešiškumas svetimšaliams darbininkams ir politinio prieglobsčio ieškotojams, ir tai lėmė įspūdingą naujos Respublikonų partijos iškilimą kraštutinėje dešinėje. Įkurta 1983 m. ir vadovaujama Bavarijos žurnalisto Schönhuberio (buvusio SS karininko), ši partija surinko daugiau kaip 7 procentus balsų rinkimuose į Europos parlamentą 1989 m. Daugiausiai šalininkų turėdama pietų Vokietijoje, ji gavo net 14 procentų Bavarijos rinkėjų balsų; šiaurėje jai sekėsi kur kas blogiau.

Respublikonai stojo prieš balsavimo teisės suteikimą svetimšaliams, netgi tiems, kurie Vokietijoje gyveno jau daugelį metų. Jie išpažino kraštutinį nacionalizmą ir reikalavo visuomet teikti pirmenybę vokiečių interesams. Respublikonų ateities programa buvo ne ką geresnė negu žaliųjų, bet jie vis tiek pakenkė krikščionims demokratams, nes nuo jų atitraukė dalį rinkėjų.

CDU silpnino ir kiti veiksniai. Socialdemokratų krypimas į kairę palengva liovėsi, ir po ilgus metus trukusių tarpusavio kovų jie pasiekė šiokią tokią vidinę sutarmę. Nors krikščionių demokratų vadovybė atrodė pakankamai kompetentinga, ji nespinduliavo talentais, naujomis idėjomis ar energija; socialdemokratai neretai turėjo geresnių oratorių.

Ne mažiau svarbus buvo atsibodimo veiksnys. Visuomenėje, regis, stiprėjo įsitikinimas, kad CDU per ilgai užsisėdėjusi valdžioje ir kad atėjęs laikas Bonoje išvysti naujų veidų.

Televizija rinkimų rezultatų nenulėmė, bet, kaip parodė 1989 m. įvykiai Rytų Vokietijoje, ji turėjo netiesioginį poveikį; tai, kad milijonai Rytų vokiečių daugelį metų žiūrėjo Vakarų TV, padėjo nuversti Honeckerio režimą.

Vakarų Vokietijoje televizija taip pat diktavo nacionalinę „darbotvarkę“, ir niekas nėra paneigęs, kad masinės informacijos priemonėse kairieji turėjo gerokai daugiau šalininkų negu krikščionys demokratai. Todėl VDR rinkimų baigtį Vakarų Vokietijos televizija pasveikino toli gražu nekrykšdama iš džiaugsmo. Kol poniai Thatcher sekėsi, masinės informacijos priemonių opozicija nekenkė jos populiarumui. Bet vos ponia Thatcher ėmė klupti, masinės informacijos priemonės kaipmat išpūtė jos nesėkmes. Vakarų Vokietijoje irgi dėjosi panašūs dalykai.

Tokia, apskritai imant, buvo Vakarų Vokietijos padėtis, kai VDR gana netikėtai kilo audra, visiškai pakeitusi politinį kraštovaizdį. Rytų Vokietijos įvykius kiek smulkiau aptarsime tam tinkamoje vietoje, bendrame 1989 m. Rytų Europos revoliucijos kontekste. Rytų Vokietijos režimo žlugimas neišvengiamai atvedė į Vokietijų susijungimą 1990 m. spalį. Susijungimas žada didelių ekonominių bei socialinių problemų artimiausiais metais, bet kartu ir nemenkų galimybių tolesnėje ateityje. Nors 1988 m. krikščionių demokratų politinis horizontas atrodė miglotas, per dvejus metus jis gerokai prašviesėjo — iš dalies todėl, kad susijungimas įvyko vadovaujant kancleriui Kohliui ir jo bendražygiams, taip pat dėl to, kad keturiasdešimties metų patirtis vertė daugelį VDR gyventojų atmesti ne tik komunizmą, bet ir visas socializmo atmainas. Susijungusi Vokietija tapo stipriausia Europos šalimi; kokios bus to pasekmės Vokietijos santykiams su kaimynais ir vidiniam Europos jėgų balansui, kol kas per anksti net spėlioti.

OLANDIJA IR BELGIJA

Septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntąjį dešimtmetį Belgiją ir Olandiją buvo ištikusios rimtos krizės, tiesa, sukeltos skirtingų priežasčių. Olandijoje vyko kultūrinei revoliucijai giminingas procesas, o Belgija išgyveno ekonominę depresiją ir įtampos tarp flamandų bei valonų padidėjimą.

Gilesnės olandų negalios šaknys visų pirma būtų tokios: šalies socialinių struktūrų nelankstumas, griežtos religinės politinio ir kultūrinio gyvenimo perskyros ir, apskritai kalbant, sunki tradicijų našta, nepaprastai trukdžiusi permainoms ir naujovėms.

Taigi 1964—1965 m. Olandijoje prasidėjo įvairiais lygiais pasireiškęs įtampos laikotarpis. Studentai užėmė universitetą ir *Rijksmuseum*; ūkininkai pužadistai pagrobė žemės ūkio ministrą; visoje šalyje buvo savavališkai užiminėjami butai. Amsterdamas, kone įkyrios švaros, rimties ir tylaus patriotizmo miestas, pavirto vienu iš pagrindinių hipių ir narkomanų centrų. Olandų bažnyčios iš pagrindų revidavo savo teologiją ir ėmė labai aktyviai reikštis politikoje, agituodamos už neutralistinę užsienio politikos pakraipą. Olandijos darbo partiją (PvdA) bemaž visiškai perėmė į savo rankas Naujieji kairieji. Tuo pat metu akivaizdžiai blogėjo ekonominė padėtis, gerokai padaugėjo bedarbių. Aštuntąjį dešimtmetį Amsterdamo svečiai, nepriklausomai nuo jų politinių simpatijų, neišvengiamai prieidavo prie išvados, kad Olandija nerami šalis, nors gatvėse muštynių pasitaikydavo retai ir niekas jose nežūdavo. Žvelgiant ekonominiu požiūriu, Olandiją šiuo sunkiu laikotarpiu gelbėjo sparčiai didėjančios pajamos iš gamtinių dujų. Tačiau

dauguma šių pajamų buvo suvartojama, o ne investuojama; žmonių gyvenimo lygis nesmuko, bet ekonomika susilpnėjo.

Olandijos politiniame gyvenime krikščionys demokratai ir socialdemokratai ilgą laiką buvo maždaug vienodo stiprumo. Krikščionys demokratai susikūrė kaip protestantų partija, bet pokario laikotarpiu prie jos prisidėjo ir nemažai katalikų. Trečioji tradicinė olandų partija buvo liberalai, o septintąjį dešimtmetį politinėje arenoje pasirodė keletas naujų partijų. Nepaisant visų joms būdingų gerų bruožų, rezultatas buvo toks, kad juo toliau, juo sunkiau sekėsi sudaryti vyriausybės koalicijas, kurioms paprastai vadovaudavo krikščionių demokratų ministras pirmininkas. Antai 1972—1973 m. naujai vyriausybei suformuoti prireikė penkių mėnesių, 1977 m. — bemaž septynių. Koalicijos susidėdavo arba iš centro ir dešiniųjų (kaip kad 1986—1988 m.), arba iš centro ir kairiųjų (po 1988 m.).

Aštuntąjį dešimtmetį daugelis pesimistiškesnių Olandijos stebėtojų laikėsi nuomonės, kad šalis tolydžio krypstanti į ne itin džiugų visuotinį leistinumą, besiribojantį su anarchija. Tačiau blogėjanti ekonominė padėtis prablaivino protus. Po 1979 m. visos vyriausybės savo svarbiausiu uždaviniu ėmė laikyti valstybės išlaidų mažinimą ir kovą su infliacija. Tokia politika apskritai buvo sėkminga. Nuo 1983 m. ekonomika pradėjo tvirtai kopti į viršų; sumažėjo nedarbas, nors išliko dar palyginti didelis. Pasikeitė ir viešoji nuomonė — neribota pakanta išėjo iš mados, vis griežčiau imta reikalauti „išvalyti miestus“. Pakaks vieno pavyzdžio: septintojo dešimtmečio pabaigoje tik 25 procentai gyventojų palaikė mirties bausmę, o 1988 m. — jau dauguma. Aštuntąjį dešimtmetį daugelis olandų buvo nusiteikę prieš NATO, tuo tarpu devintąjį dešimtmetį, išnykus dviejų blokų susidūrimo pavojui, pradėta rūpintis ir nuogąstauti dėl kitų dalykų. Tarp svarbiausiųjų atsidūrė ekologinės problemos; daugėjo reikalavimų apriboti imigraciją, taip pat bijota, kad Briuselis, tai yra EEC, po 1992 m. įgis nepageidautiną įtaką Olandijos vidaus reikalams.

Kad ir kokie pavojai buvo iškilę Olandijai aštuntąjį dešimtmetį, jie atrodė menki palyginti su tais, kurie grėsė Belgijai. Politinių partijų gausa Olandijos politiką darė sunkiai valdomą, tačiau Belgijoje ši tendencija buvo dar ryškesnė. Olandijos parlamente savo atstovus turėjo 8 ar 10 politinių partijų, Belgijos — 11. Vis didėjanti įtampa tarp dviejų pagrindinių bendruomenių kėlė grėsmę pačiam Belgijos valstybės išlikimui. Pietuose susitelkę prancūziškai kalbantys valonai nuo seno

gyveno geriau už flamandus, įsikūrusius daugiausiai kaimo vietovėse šiaurėje. Ilgą laiką politiniame gyvenime dominavo valonai, bet pokario laikotarpiu padėtis pasikeitė. Belgijos ekonomikos pažangą stabdė angliakasyba ir pasenusi sunkioji pramonė; šiuolaikiškesnės pramonės šakos labiau plėtojosi flamandų gyvenamose srityse. Flamandai labai energingai stengėsi įsitvirtinti viešajame ir kultūriniame gyvenime. Kalbos problema juo toliau, juo labiau skaldė šalį ir keitė politinę sceną. Kalbiniu pagrindu suskilo ir tradicinės partijos, visų pirma krikščionys demokratai ir socialdemokratai. Tarp valonų populiaresni socialdemokratai, tuo tarpu flamandams kur kas daugiau įtakos turi krikščionys demokratai; liberalai pasiskirstę daugmaž po lygiai.

Įtampą mėginta mažinti stiprinant federacinį šalies pobūdį, suteikiant abiem bendruomenėm daugiau autonomijos. Šiuo tikslu du kartus (1971 ir 1980) buvo taisoma konstitucija, o 1989 m. parengtas specialus statusas Briuseliui, kuris buvo tapęs didžiausiu nesantaikos obuoliu. Tačiau šios priemonės padėjo tik iš dalies; tarkime, Šveicarijai pavyko gana sėkmingai išspręsti savo kalbinius sunkumus, tuo tarpu Belgijoje aistros nesiliovė kaitusios. Nesutarimų kildavo ne vien dėl to, kokia kalba dėstyti viename ar kitame universitete — mažoje šalyje tai iš tiesų keblus dalykas, bet ir (kaip vienu garsiu atveju) dėl to, ar balsavimo punktus per rinkimus įrengti miestelio mokykloje, ar centrinės vyriausybės atsiųstuose civilinės gynybos sunkvežimiuose. Kad tokio pobūdžio klausimas įgytų valstybinę svarbą, pašaliečiams atrodė juokinga, tačiau Belgijos kontekste jis tapo didele politine problema.

Kaip ir Olandijoje, dėl partijų gausos buvo sunku susidaryti ir išsilaikyti koalicinėms vyriausybėms. Nors Belgijos vyriausybėms ilgą laiką vadovavo tie patys asmenys (pavyzdžiui, Wilfried Martens ir Gaston Eyskens), atsistatydinimai ir krizės kartojosi gana dažnai. 1987—1988 m. Belgija šešis mėnesius gyveno be vyriausybės. Laimė, politinės krizės nesmarkiai atsiliepė ekonomikos būklei. Belgija užtruko ilgiau negu kitos Europos šalys, kol išėjo iš aštuntojo dešimtmečio sąstingio, ir 1983 m. nedarbo lygis vis dar buvo 14 procentų (1991 m. jis sumažėjo iki 8 procentų), tačiau nuo 1986 m. jau vyko ryškus pakilimas su 2—5 procentų kasmetiniu prieaugiu ir nedidele infliacija.

Tai, kad Briuselyje įsikūrė Europos Bendrijos būstinė ir kad EEC reikšmė vis augo, taip pat prisidėjo, nors ir netiesiogiai, prie Belgijos svarbos.

BRITANIJA: TEČERININKŲ REVOLIUCIJA

Aštuntojo dešimtmečio Britanijos istorija — tai, regis, nesibaigiančių nesėkmių virtinė. Pirmieji du pokario dešimtmečiai buvo nuolatinio augimo ir gerovės valstybės kūrimosi metas, tačiau tiesa ir tai, kad šalis juo toliau, juo labiau likosi nuo kitų didžiųjų Europos valstybių; devintajame dešimtmetyje Britanijos BNP buvo mažesnis negu Italijos. Vadovaujant Haroldui Wilsonui, leiboristų vyriausybė puoselėjo daugybę planų ekonomikai reformuoti, bet silpna finansinė šalies padėtis privedė prie svaro devalvavimo (1967), o vis didėjanti profsąjungų galia smarkiai varžė vyriausybės veikimo laisvę. Galiausiai Wilson pasijuto izoliuotas savo paties ministrų kabinete, ir 1970 m. birželį leiboristai pralaimėjo rinkimus, tepraėjus vos šešeriems metams po jų sugrįžimo į valdžią.

Naujasis ministras pirmininkas Edward Heath, tik neseniai tapęs torių lyderiu, niekada nebuvo populiarus tarp kolegų konservatorių, kurie pravardžiavo jį „bakalėjininku“. Tačiau tai, kad jis nesimokė Etone ar Harrow ir karinės tarnybos neatliko kuriame nors iš elitinių dalinių, vargu ar buvo lemiamas veiksnys vertinant jo sugebėjimą vadovauti partijai ir šaliai; abejones skatino gilesni dalykai. Jo įpėdinė pagaliau irgi buvo bakalėjininko duktė, o jos šaknys Granthame, Lincolnshiro grafystėje, — netgi dar kuklesnės. Torių vyriausybės nelaimė 1970 m. buvo ta, kad ji, nors atėjusi į valdžią su radikaliais šūkiais, su ketinimais „pakeisti tautos istoriją“, netesėjo iki galo ir, nepraėjus nė dvejiems metams, kapituliavo išsigandusi streikų bangos. Užsienio politikoje vyriausybei sekėsi kur kas geriau — ji atvedė ša-

lį į Europą, nors tam įnirtingai priešinosi didžioji dauguma leiboristų ir netgi dalis torių.

Būtent Heatho laikais vėl atgijo airiškosios bėdos, ypač paūmėjusios 1972—1974 m.; pasiųsta į Olsterį ginti katalikų nuo protestantų, britų kariuomenė gana greit atsidūrė Laikinosios, o vėliau ir tradicinės IRA apsuptyje. Tačiau įvykiai Šiaurės Airijoje turėjo antraeilę reikšmę; lemiama kova vyko namie. Angliakasiai lengvai įveikė Heatho vyriausybę ir privertė ją atsisakyti savo ekonominės politikos. 1973 m., po dar vieno kalnakasių streiko, Britanijos pramonėje teko laikinai įvesti trijų dienų darbo savaitę, o 1974 m. pradžioje toriai apskritai buvo nuversti. Rinkimuose Heath kovojo iškėlęs šūkį: „Kas valdo Britaniją?“ Tačiau rinkėjų atsakas buvo dviprasmis. Nė viena partija negavo absoliučios daugumos, ir, 1974 m. einant į pabaigą, teko surengti dar vienus visuotinius rinkimus, kuriuose leiboristai laimėjo nedidelę, bet darbingą daugumą.

Po metų Heath buvo pašalintas iš partijos lyderių, ir jo vietą užėmė moteris, jo vyriausybėje dirbusi švietimo ministre. Ar buvo įmanoma atsispirti angliakasių spaudimui? Dauguma politikų — tiek kairiųjų, tiek dešiniųjų, tiek centristų — skundėsi, kad kai kurios profsąjungos pernelyg galingos, kad jos baigiančios uždusinti šalies ūkį. Profsąjungos piestu stojo prieš bet kokias naujoves. Nuo 1964 m. Britanijos pramonė buvo apimta sąstingio, tačiau profsąjungos nesiliovė reikalavusios didinti darbo užmokestį ir dažniausiai to pasiekdavo. Todėl Britanijos pramonės konkurentiškumas vis mažėjo, siautėjo infliacija. Karingosios profsąjungos buvo nepopuliarios netgi tarp kairiųjų, nes joms labiausiai rūpėjo ne socialinis teisingumas darbininkų klasei, o didesnis uždarbis jų nariams. Tačiau toriai, nuo seno žinomi kaip klasines privilegijas palaikanti partija, nelabai galėjo kalbėti tautos vardu; abejotina, ar jiems būtų pavykę pelnyti pakankamą visuomenės paramą. Visuomenei profsąjungų aktyvistai buvo įgrisę, bet dar ne taip smarkiai, kaip po dešimties metų, kai Margaret Thatcher galų gale juos įveikė.

Haroldo Wilsono, dar sykį tapusio ministru pirmininku, laukė nepaprastai sunkus uždavinys, nes aštuntąjį dešimtmetį visą pasaulį slėgė recesija, ką jau kalbėti apie specifinę Britanijos krizę. Antai bedarbių skaičius pasiekė vieną milijoną ir toliau didėjo, o svaras patyrė tokį spaudimą, kad finansų ministras Dennis Healey buvo priverstas kreip-

tis pagalbos į Tarptautinį valiutos fondą (IMF). Fondas pareikalavo sumažinti valstybės išlaidas, ir tai savo ruožtu sukėlė profsąjungų ir radikalesnių leiboristų partijos sluoksnių įtūžį. Visą ankstesnį dešimtmetį leiboristai nepaliaujamai krypo į kairę, todėl partija netruko susikirsti su vyriausybe, kuri nesutiko leisti daugiau kaip 5 procentais padidinti darbo užmokestį (1978). Lengva suprasti, kodėl Wilson įpuolė į neviltį ir atsistatydino, užleisdamas ministro pirmininko kėdę Jamesui Callaghanui, ir kodėl vidaus reikalų ministras Roy Jenkins priėmė kvietimą tapti EEC Komisijos pirmininku.

Callaghan, kuris tuo metu ėjo septintą dešimtį, buvo kilęs iš nepriekaištingos darbininkiškos aplinkos, be to, dirbęs profsąjungose. Jis neblogai pasirodė kaip ministras pirmininkas — pasak kolegų, geriau negu ankstesniuose užsienio reikalų, vidaus reikalų ir finansų ministro postuose. Bet, galų gale, jis ne kažin ką galėjo nuveikti, kai ekonominė padėtis blogėjo kone kas dieną. Kaip ir Wilsoną, jį menkai rėmė sava partija.

Nemaža dalis leiboristų, vadovaujama Tonio Benno, buvo tvirtai įsitikinusi, jog visos ekonomikos negalės kylančios iš to, kad partijos vadovybei trūkstą socialistinio polėkio; tas negales lengvai būtų galima išgydyti be išlygų nacionalizavus gamyklas, bankus, apskritai visą ūkį. Kairysis leiboristų partijos sparnas palengva paėmė viršų prieš dešinįjį ir centrą, tačiau tai buvo Pyro pergalė. Kairuoliai nesuvokė, kad mažėja jų rinkėjų bazė (dirbantieji fizinį darbą). Žinia, leiboristų partija savo sudėtimi buvo labiau „proletariška“ negu kitos Europos socialistų partijos, tačiau, mažėjant proletarų skaičiui, mažėjo ir balsuojančiųjų už leiboristus procentas.

Be to, dešimtmečių patirtis parodė, kad maždaug trečdalis darbininkų klasės linkęs atiduoti balsus už konservatorius; juo radikalesnė leiboristų politika, juo daugiau balsų gauna toriai. „Jei žmonės nebalsuoja už leiboristus, negali būti ir leiboristų vyriausybės...“ — tokia yra neatremiama logika, kurią išsakė Eric Hobsbawm, neortodoksiškas komunistas intelektualas. Visiškai įmanoma, kad leiboristų aktyvistai, tarp kurių buvo nemaža į partiją įsisukusių trockistų, geriau jautėsi būdami opozicijoje, negu matydami, kaip jų idealus teršia nuolatiniai kompromisai su nemaloniomis realijomis. Tai tiko tiek užsienio politikai (Britanijos narystė NATO, branduolinio ginklo įsigijimas ir t.t.), tiek vidaus reikalams.

1972—1976 m. svaras nusmuko 40 procentų palyginti su kitomis valiutomis, ir laurai už tai tenka Callaghanui, Healiui bei kitiems, kurie nenorėjo pripažinti pralaimėję aiškiai beviltiškoje padėtyje. Į dešimtmečio pabaigą atsirado šiokių tokių gerėjimo ženklų: infliacija sumažėjo perpus ir 1976 m. buvo 13 procentų, atslūgo streikų bangos, padidėjo užsienio investicijos Britanijoje, pradėjus siurbti Šiaurės jūros naftą. Bet nedarbo lygis išliko aukštas, gamybos našumas žemas, ir nuolat grėsė pavojus, kad per kitą ekonominio ciklo nuosmukį infliacija vėl padidėsianti. Be to, valstybės išlaidos ir toliau viršijo pajamas.

Šalis toliau džiaugsmingai gyveno ne pagal kišenę, o pasaulis vis dažniau minėjo „englanditą", gailėdamasis kadaise išdidaus Albiono, pavirtusio „Europos ligoniu". Padėčiai blogėjant, Škotijoje ir Velse sustiprėjo didesnės autonomijos ir net atsiskyrimo siekiai. Nelengvai, kone per prievartą sudaryta „visuomeninė sutartis" tarp leiboristų vyriausybės ir profsąjungų galiausiai nutrūko — tai įvyko 1978—1979 m. „nerimo žiemą". „Veiksmų diena" davė pradžią šešias savaites trukusiems streikams, kurie buvo visiškai nekoordinuojami ir neretai skelbiami prieš profsąjungų vadovybės valią. Dėl to sustojo daugelio svarbių tarnybų veikla, — kai kuriose šalies vietose ligoninės nepriimdavo sergančiųjų, nedirbo laidojimo biurai ir bent vienu atveju mokiniai buvo apšaukti streiklaužiais už tai, kad atsinešė į mokyklą sumuštinių, užuot kentę alkį, kai streikavo darbuotojai, aprūpinantys mokyklą maistu. Klostėsi įspūdis, kad šalis sparčiai grimztanti į chaosą ir kad leiboristų partija po patirto smūgio neatsigausianti bent dešimtmetį.

„Nerimo žiema" atvėrė kelią poniai Thatcher. 1979 m. gegužės rinkimuose konservatoriai gavo aiškią daugumą. Bet net ir tai buvo tik pradžia; tikrasis leiboristų nuosmukio mastas atsiskleidė tiktai per 1983 m. rinkimus, kai leiboristai tesurinko 28 procentus balsų (liberalų ir SDP sąjunga — 26 procentus). Taip atsitiko ne dėl to, kad visuomenė staiga būtų metusis prie torių, kurie irgi negavo daugumos balsų, — tiesiog leiboristų judėjimas pats save buvo įvaręs į kampą.

Kai Margaret Thatcher 1979 m. atėjo į valdžią, ji dar nebuvo nacionalinio masto figūra. Jos patirtis aukščiausio lygio politikoje buvo menka, o jos vyriausybės laukiančios problemos — bauginančios. Bedarbių skaičius artėjo prie dviejų milijonų; specialistai pranašavo 18 procentų infliaciją; palūkanų norma buvo 17 procentų. Londono Sitis nemanė, kad naujoji ministrė pirmininkė sugebėtų ilgesniam laikui pa-

gerinti ekonominę padėtį. Bet ponią Thatcher nepalanki aplinka tik skatino; ji buvo tvirtų įsitikinimų bei geležinių nervų ir priešingai negu dauguma jos pirmtakų nebijojo imtis nepopuliarių priemonių. Ji karštai tikėjo ekonominiu liberalizmu, suformuluotu Hayeko, Friedmano ir monetaristų; daugeliu atžvilgių ji nebuvo senosios mokyklos konservatorė. Ji suprato (kaip ir dauguma kitų), kad gerovės valstybė pasidariusi pernelyg brangi ir kad mokesčių didinimas padėties neišgelbėsiąs. (Tai, suprantama, daugiau ar mažiau tiko visoms Europos šalims.) Jos manymu, reikėjo privatizuoti svarbiausias ūkio šakas ir apriboti profsąjungų galią, o pirmiausia — sumažinti valstybės išlaidas. Konservatorių vadovybei ji pareiškė, kad smukimas, „kurį užsitraukėme patys apgaudinėdami ir žalodami save", baigėsi. Didžiausia nuodėmė buvusi ta, kad 1972 m. Heath pasukęs atgal, — sykį pasirinkus politiką, reikėjo ją ir vykdyti, nekreipiant dėmesio į visuomenės piktinimąsi ir „verksnių" abejones bei svyravimus torių gretose. Specialistai įtikinėję ją, kad britų verslininkystė esanti pasmerkta, bet ji ketino įrodyti jiems, kokie jie buvę neteisūs, iš anksto susitaikę su pralaimėjimu.

Sekasi, kaip sakoma, drąsiesiems. Nuo 1981 m. prasidėjo nenutrūkstamas aštuonerių metų augimas. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Britanijos infliacijos lygis buvo mažesnis negu Vakarų Vokietijos ir Prancūzijos (jau neminint Italijos su Ispanija). Augimo spartos (4—5 procentai) Britanijai pavydėjo visa Europa; infliacija, kuri buvo bemaž 22 procentai, kai ponia Thatcher atėjo į valdžią, 1983 m. nukrito iki 3,7 procento. Dauguma britų dar niekada negyveno taip gerai (prisiminus garsiąją Macmillano frazę, pasakytą bemaž prieš trisdešimt metų), ir tai paaiškina precedento neturinčias tris iš eilės pergales rinkimuose.

1990 m. partijos spaudžiama atsistatydino Thatcher, išsilaikiusi valdžioje ilgiau negu bet kuris kitas Britanijos ministras pirmininkas šių laikų istorijoje. Ji nesudrebėjo, kai 1981 m. Londone ir Liverpulyje kilo riaušės; ji gana lengvai susidorojo su geležinkeliečių (1982) ir angliakasių (1984) streikais. 1982 m. ji pasiuntė laivyną ginti Falklando salų nuo argentiniečių, nors daugumai europiečių atrodė, kad jokiai Vakarų valstybei kariauti jau nedera.

Visos šios pastangos buvo sėkmingos, ir Thatcher pamažu įgijo nenugalimosios reputaciją. „Verksniai" ir intelektualai putodami puolė jos reakcingą politiką. Tačiau viešoji nuomonė ją palaikė, nes jai pa-

vyko pasiekti persilaužimą Britanijos ekonomikoje. Nuo 1986 m. spaudoje išnyko straipsniai, analizuojantys „englandito" priežastis; atvirkščiai, buvo parašyti ištisi traktatai, ieškant „Britanijos stebuklo" šaltinių.

Tiek apie šviesiąją tečerizmo pusę. Atidžiau įsižiūrėjus buvo matyti, kad Thatcher laimėjimai nėra nei užbaigti, nei dėsningi, kad tik didžiulė sėkmė jai padėjo tesėti iki galo. Pirmais jos valdymo metais gamybos apimtis sumažėjo, bedarbių skaičius 1983 m. padvigubėjo iki 2,5 milijono, o 1986 m. pasiekė 3,4 milijono. Tik po tų metų jų pradėjo sparčiai mažėti. Per pirmąją kadenciją ponią Thatcher, galima sakyti, išgelbėjo nuolat didėjančios įplaukos iš mokesčių, susijusių su Šiaurės jūros nafta, netikėtas tautinis solidarumas, kurį įžiebė Falklando konfliktas, ir — bene labiausiai — pakrikimas opozicijos gretose.

Baigiantis 1980 metams, James Callaghan atsistatydino iš leiboristų opozicijos lyderių, ir į jo vietą stojo Michael Foot, talentingas rašytojas ir oratorius, penktojo dešimtmečio kairiųjų numylėtinis, kurio geriausi metai jau seniai buvo praėję. Jam ne itin sekėsi vadovauti partijai. Iš jos pasitraukė keletas žymių politikų („keturių gauja", tarp jų — David Owen ir Roy Jenkins), praradę viltį, kad leiboristų partiją dar galima apsaugoti nuo savižudiškos politikos, kurią vykdė palengva paėmę viršų ir diktuojantys savo valią radikalai. Pasitraukusieji įkūrė Socialdemokratų partiją (SDP) ir netrukus sudarė sąjungą su liberalais, kurie, vadovaujami Davido Steelo, laikinai buvo pasislinkę į kairę. Per 1983 m. rinkimus ši koalicija vos neaplenkė leiboristų. 1983 m. spalį Michaelą Footą pakeitė kitas radikalas Neil Kinnock.

Palaužti profsąjungų galią Thatcher pavyko ne tik dėl didelio jų nepopuliarumo, bet ir dėl to, kad radikalesniosios iš jų buvo gana lengvai pažeidžiamos, kovojo už beviltišką reikalą. Antai angliakasiai protestavo prieš gresiantį uždarymą kasyklų, kurios buvo pasidariusios nuostolingos. Galėjai juos užjausti, bet buvo aišku, kad bet kokios ekonominės sistemos sąlygomis — tiek kapitalistinės, tiek komunistinės — darbas tose kasyklose anksčiau ar vėliau turėjo baigtis. Taip pat akivaizdžiai neperspektyvus buvo ir įnirtingas spaustuvininkų priešinimasis revoliucingoms naujoms technologijoms.

Savo viršūnę tečerizmas pasiekė 1985—1989 m., kai netgi aršiausi ministrės pirmininkės kritikai nenoromis reiškė jai pagarbą. Thatcher pakeitė Britanijos politinę dienotvarkę; kaip ir Reagan, idėjų mūšyje

ji užkariavo širdis ir protus. Nacionalizacijos jau niekas nelaikė vaistu nuo visų ligų; imant aukštesnį ekonominio mąstymo lygį, keinsizmo dienos irgi buvo suskaičiuotos.

Tačiau ne visa ponios Thatcher veikla buvo tokia sėkminga, jei atsižvelgsime į tai, ką ji norėjo pasiekti. Ji ketino smarkiai sumažinti biurokratinį aparatą ir valstybės išlaidas. Bet iš tikrųjų nieko panašaus neįvyko; gerovės valstybė gyvavo kaip gyvavusi, ir jokia partija negalėjo imtis radikalių žingsnių nerizikuodama būti sutriuškinta per rinkimus. Jei nacionalizacija ne vaistas, tai ir privatizacija, daugelio nuomone, Thatcher laikais nuėjo per toli (pavyzdžiui, vandens išteklių atžvilgiu), o socialiniai kontrastai tarp turtingųjų ir vargšų (taip pat tarp Anglijos šiaurės ir pietų) pasidarė grėsmingai dideli. Nežinia, pelnytai ar nepelnytai, tačiau Thatcher įgijo reputaciją kietaširdės, neatjaučiančios tos daugybės žmonių, kurie ne dėl savo kaltės nepateko į naujosios gerovės šventę. Ji buvo gerbiama „už kietumą", bet mėgti nemėgstama. Daugelį erzino jos stilius; ji buvo laikoma puikia chirurge ypatingiems atvejams, bet ne senų žaizdų gydytoja, ne išmintim ir įžvalga apdovanota tautos lydere.

Daugeliu atveju „geležinė ledi" veikė kaip savo pačios užsienio reikalų ministrė ir neretai pademonstruodavo gerą nuovoką. Ji palaikė ypatingus santykius su prezidentu Reaganu, iškiliausiu jos gerbėjų klubo nariu; Falklando karo metu JAV suteikė Britanijai svarią paramą (daugiausiai žvalgybos srityje). Britanija atsilygino ištikimai remdama Vašingtoną įvairiomis progomis, pavyzdžiui, kai JAV aviacija smogė smūgį Tripoliui ir visose kitose Europos sostinėse pasigirdo sopulingi protesto šūksniai. Ji buvo gana nebloga europietė, kol devintojo dešimtmečio pabaigoje nepradėjo kirstis su EEC biurokratija Briuselyje, duodama suprasti, kad ji nepritarianti glaudesniam Europos bendradarbiavimui politikos srityje. Be to, Thatcher buvo gana populiari Sovietų Sąjungoje, — ji viena iš pirmųjų pareiškė, kad ponas Gorbačiov esąs lyderis, su kuriuo galima turėti reikalų.

1989 m. gegužę ponia Thatcher šventė dešimtąsias savo valdymo metines. Tai turėjo būti džiugus įvykis — ir ne vien dėl to, kad ji taip ilgai išsilaikė poste ir pasiekė naują rekordą. Išskyrus Churchillį, sunku atrasti kitą Britanijos politikos lyderį, kurio asmenybė būtų padariusi panašų poveikį šalies likimui.

Bet iš tikrųjų nei ponios Thatcher, nei jos partijos nuotaika nebuvo šventiška. 1989 m. birželio rinkimų rezultatai patvirtino jau kurį laiką

juntamą įtarimą, kad leiboristai lipą konservatoriams ant kulnų; šalis gręžėsi nuo valdžioje esančios partijos. Vėlesni papildomi rinkimai ir visuomenės apklausos dar aiškiau parodė, kokia nepopuliari darosi torių politika. Iš dalies tai buvo reakcija į kai kurias priemones, tokias kaip pagalvės mokestis, vandens ir elektros ūkio privatizavimas, abejotinas sveikatos apsaugos pertvarkymas, tačiau tikrosios priežastys glūdėjo kur kas giliau. Visų pirma, daugeliui britų konservatoriai buvo įgrisę, jiems atrodė, kad Thatcher jau atlikusi savo užduotį, kad jai pritrūkę idėjų, kad atėjęs laikas duoti šansą kitai partijai. Nei Adenaueriui, nei de Gaulliui nepavyko išvengti šio istorinio sindromo padarinių. Todėl niekas labai nenustebo, kai 1990 m. pabaigoje ponia Thatcher buvo pakeista; ministru pirmininku tapo John Major, buvęs jos pavaldinys.

Ekonominė padėtis pradėjo blogėti 1988 m.; infliacija vėl išaugo iki 8 procentų (po metų — iki 9 procentų); nerimą kėlė didžiulis užsienio prekybos deficitas. Kovojant su šiomis tendencijomis, kreditų palūkanos buvo padidintos iki 15 procentų, bet dėl to sumažėjo gamybos apimties augimas. Ko gero, dar didesnę reikšmę turėjo tai, kad ilgus metus beviltiškai pakrikusi leiboristų partija galų gale atsigavo ir, žlugus liberalų—SDP aljansui, vėl tapo vieninteliu veiksmingu vyriausybės varžovu. Paradoksas, bet nuosaikiajai leiboristų vadovybei atsigauti padėjo konservatoriai, įveikę radikalias profsąjungas ir karingas leiboristų vietines tarybas, kuriose pirmu smuiku griežė visokiausių atmainų sektantai ir keistuoliai, „naujųjų socialinių judėjimų" karikatūra, vienijama tikriausiai vienintelio troškimo — nevaržomai švaistyti pinigus įvairiausiems neįtikėtiniems reikalams. Neilą Kinnocką daugelis iš pradžių laikė politiniu lengvasvoriu, tačiau jis įvykdė bemaž tikrą revoliuciją — leiboristai atsisakė savo įsipareigojimo vienašališkai nusiginkluoti, paskutinį kartą skelbto 1987 m. Partija pareiškė ištikimybę ne tik Europai (tuo metu, kai Thatcher elgėsi atvirkščiai), bet netgi NATO. Ji davė suprasti, kad, būdama valdžioje, daugiau neremsianti privalomos profsąjungų narystės („uždarų įmonių"*) ir, nors kai kuriuos ponios Thatcher įstatymus panaikinsianti, tačiau to anaiptol netaikysianti visoms jos įvestoms naujovėms. Tai buvo tečerizmo, kad ir silpstančio, pripažinimas, — devintąjį dešimtmetį ša-

* Kuriose į darbą priimami tik profsąjungų nariai. (*Vert. past.*)

lies nuotaikos buvo tiek pasikeitusios, jog apie grįžimą prie *status quo ante* negalėjo būti nė kalbos.

Skaitant naująją leiboristų partijos programą, paskelbtą 1990 m. gegužę, reikėjo smarkiai įtempti akis, kad atrastum bent kartą paminėtą žodį „socializmas". Suprantama, ne visi leiboristai priėmė visuotinės partijos idėją; kai kurie niurzgėjo apie „išdavystę", ir toli gražu nebuvo aišku, ar naujasis nuosaikumas neišgaruosiąs, kai leiboristai sugrįšią į valdžią. Žvelgdami į nueitą kelią, vienu dalyku neabejojo nei draugai, nei priešai: kiti Europos lyderiai atėjo ir išėjo, o devintasis dešimtmetis buvo Thatcher dešimtmetis.

PRANCŪZIJA PO DE GAULLIO

De Gaullio era baigėsi staiga ir netikėtai. 1969 m. balandį generolas paskelbė referendumą dėl regioninės reformos, nors akivaizdaus poreikio skubiai patikrinti rinkėjų pasitikėjimą lyg ir nebuvo. Pamatęs, kad nedideliu skirtumu (vienu milijonu balsų) pralaimėjo, jis paskelbė itin trumpą *communiqué* apie savo atsistatydinimą. Prieš dešimtmetį generolas dar būtų bandęs grumtis, bet dabar jis jau buvo gerokai senstelėjęs ir pasidaręs pesimistiškesnis. Tikriausiai jis taip ir nebuvo atsigavęs po šoko, kurį patyrė per 1968 m. įvykius, kai studentų maištas Paryžiuje sukėlė masines demonstracijas, vos nenuvertusias jo režimo. Po aštuoniolikos mėnesių de Gaulle mirė savo rezidencijoje Colombey-les-Deux-Eglises.

Jo vietą užėmė penkiasdešimt aštuonerių metų Georges Pompidou, kurio niekas nespėjo būsiant de Gaullio įpėdiniu, nors iki tol jis šešerius metus vadovavo vyriausybei. Veikiau bonvivanas ir literatūros mėgėjas negu aistringas politikas, Pompidou kėlė įtarimą golistams ortodoksams, ir jie neklydo manydami, kad savo galvosena jis smarkiai nuo jų skiriasi. Tačiau jis puikiai pasirodė per prezidento rinkimus 1969 m. birželį, surinkęs daugiau balsų negu de Gaulle 1965 m., o golistus nuramino ministru pirmininku paskirdamas Chaban-Delmas, kupiną žavesio ir energijos žmogų, suvaidinusį reikšmingą vaidmenį karo metų pasipriešinimo judėjime. Jacques Chaban-Delmas buvo artimas pagrindinei golistų srovei ir labiau už naująjį prezidentą troško imtis socialinių ir ekonominių reformų. Pompidou atrodė, kad visos Prancūzijos negerovės kylančios dėl skurdo bei atsilikimo ir kad ekonomikos pažanga padėsianti išspręsti daugelį jos problemų.

Pompidou buvo sumanus politikas. Nors švelnių manierų, kartais jis būdavo toks pat negailestingas kaip ir jo pirmtakas. Be didelio triukšmo jis atsikratė kai kurių golizmo kraštutinumų. Jam valdant, buvo devalvuotas frankas, kad Prancūzijos ekonomika pasidarytų konkurentiškesnė. Atsisakyta kai kurių brangiai kainuojančių prestižinių de Gaullio sumanymų. Liautasi vetuoti Britanijos priėmimą į EEC. Nors Prancūzija ir nesugrįžo į NATO, ji vis glaudžiau su ja bendradarbiavo.

Tačiau Pompidou nebuvo visagalis. Antai jis niekaip negalėjo sutramdyti užsienio reikalų ministro Michelio Joberto, kuris, pataikaudamas vietiniams ksenofobams, daugiau pykdė Prancūzijos draugus ir sąjungininkus, negu gerino santykius su jais. Pompidou buvo pasirengęs nuraminti darbininkus, suteikiant jiems dalyvavimo galimybę (*contrats du progrès*), bet priešinosi nuodugniai ekonomikos ir valdymo reformai, be to, bijojo didesnių permainų švietimo sistemoje ir vietinės valdžios organuose. Skaudi vėlesnių prezidentų patirtis įrodė, kad jo būgštavimai turėjo pagrindą.

Pirmus trejus metus Pompidou valdžios reputacija augo kaip nuo mielių, ir šalies bei užsienio apžvalgininkai pranašavo Prancūzijai puikią ateitį. Ekonomika progresavo, kairieji buvo susiskaldę, ir režimui negrėsė jokie rimtesni pavojai. Bet, Prancūzijai dar nespėjus iki galo pajusti 1973 m. ekonomikos nuosmukio padarinių, visuomenės parama ėmė mažėti. Vis dažniau pasigirsdavo kalbų apie režimo trūkumus, betiksliškumą ir silpnumą. Chaban-Delmas turėjo atsistatydinti, kilus nesutarimams su mokesčių inspekcija dėl jo asmeninių pajamų deklaravimo. Postą užėmė Pierre Messmer, lojali, kupina gerų norų, tačiau bespalvė asmenybė. Sutarę dėl bendros programos, vis labiau stiprėjo kairieji, tuo tarpu vyriausybės stovykloje daugėjo nuovargio ir vidinio susiskaldymo ženklų. Sunki Pompidou liga dar labiau susilpnino jo vyriausybės ryžtą tuo metu, kai jo labiausiai reikėjo. Mėgindama pažaboti infliaciją, bet bijodama sulėtinti ekonomikos augimą, vyriausybė griebėsi pusinių, viena kitai prieštaraujančių priemonių. Ji bandė sustabdyti kainų kilimą, bet ne itin sėkmingai, paleido „plaukioti“ franką, bet tai nedavė apčiuopiamos naudos ekonomikai.

Šalis grimzdo į ekonominę recesiją, ir politinių pasekmių ilgai laukti neteko. Per 1973 m. rinkimus kairieji surinko 46 procentus balsų. Dar sykį pasitvirtino tai, kad Prancūzija pasidalinusi į dvi maždaug

vienodo pajėgumo stovyklas. Kairieji vienijosi, dešinieji skaidėsi, valdančioji partija buvo kaltinama dėl blogėjančios ekonominės būklės, todėl valdančios koalicijos galia vis mažėjo. Giscard d'Estaing, kuris tapo prezidentu po Pompidou mirties 1974 m. balandį, laimėjo rinkimus vos 300 000 balsų persvara.

Be ekonominio pobūdžio nusiskundimų, didžiausią prancūzų nepasitenkinimą kėlė tai, kad tiek Pompidou, tiek d'Estaingo administracija nebuvo linkusi į jokias permainas — ir tai tuo metu, kai reformų troško ne vien revoliucingai nusiteikę kairieji. Daugelio nuomone, Prancūzija buvo „sustingusi visuomenė"; ją valdė į aštuonkojį panaši (*tentaculaire*), nepaslanki, nuo žmonių atitrūkusi biurokratija. Technokratija buvo nepajėgi išgydyti socialinių ir politinių negalių, dauguma žmonių nesijautė aktyviai dalyaują valstybės gyvenime. Nelanksčios politinės struktūros neatitiko šiuolaikinės visuomenės reikmių. Vyriausybė nesiryžo atsikratyti archaiškų procedūrų, prerogatyvų ir nedidelių visuomenės grupių privilegijų, nors kai kurios iš jų buvo atsiradusios dar viduramžiais.

Toks nepasitenkinimas, be abejonės, buvo pagrįstas; teisybė ir tai, kad pajamų skirtumai Prancūzijoje buvo didesni negu bet kurioje kitoje išsivysčiusioje industrinėje šalyje, o mokesčių sistema — gana dažnai neveiksminga. Mėgindamas įvesti šiuolaikinį kapitalo prieaugio mokestį, Giscard susidūrė su atkakliu turtingųjų pasipriešinimu. Prancūzijos dešinieji, kurie niekada nepasižymėjo dideliu socialiniu sąmoningumu, aiškiai nebuvo nusiteikę daryti nuolaidų, todėl paslėptieji socialiniai konfliktai dar labiau paaštrėjo. Stiprėjo įsitikinimas, kad visos vyriausybės, susižavėjusios ekonomikos augimu, visiškai nekreipia dėmesio į gyvenimo kokybę. Ši kritika buvo perdėta, tačiau svarbiausia juk buvo pati jausena; ne kas kita kaip jausena davė pradžią susirūpinimui gamtos apsauga, kuri tapo viena iš pagrindinių Prancūzijos politikos pozicijų.

Tokia tuo metu buvo viena Prancūzijos gyvenimo pusė, bet nederėtų užmiršti, kad egzistavo ir kita. Per ankstesnius du dešimtmečius Prancūzija buvo pasiekusi pažangos, kuri smarkiai pranoko net pačių didžiausių optimistų lūkesčius. Ji buvo pasidariusi šiuolaikine šalimi. Pirmą kartą kai kurios iš svarbiausių jos pramonės šakų galėjo konkuruoti pasaulio rinkose; jos žemės ūkis pasidarė gerokai našesnis; vidutinis prancūzas 1975 m. gyveno kur kas geriau negu 1955 m. Pa-

didėjo socialinis judrumas, ir nors biurokratija buvo kritikuojama, niekas nebūtų galėjęs teigti, kad vadovaujantys *cadres* Prancūzijoje blogesni negu kitose Europos šalyse. Prancūzija per gana trumpą laiką įsivedė socialinės apsaugos sistemą, prilygstančią kaimyninių valstybių sistemoms. Radikalių ir neatidėliotinų permainų šalininkai dažniausiai pamiršdavo, kad Prancūzijos visuomenė, nepaisant visų jos nusiskundimų ir reikalavimų, iš esmės vis dar buvo konservatyvi; jos širdis buvo kairėje, o piniginė (čekių knygelė) — dešinėje. Jie deramai neįvertino instinktyvaus — ir ne vien turtingųjų — priešinimosi bet kokioms radikalioms kasdienių įpročių, tradicijų ir gyvenimo būdo permainoms. Trumpai tariant, nors dauguma prancūzų pritarė reformoms, niekas nerodė ypatingo noro ką nors keisti. Sumaištis buvo būdinga ne tik vyriausybei; opozicijos programoje taip pat netrūko itin prieštaringų teiginių.

Giscard mėgino įvesti naują stilių, iš dalies sekdamas Kennedžiu, ir jo valdymo pradžioje netrūko idealistinių kalbų apie naują visuomenę ir naują demokratiją. Tačiau naujasis prezidentas, nebūdamas nei atlapaširdis politikas, nei charizmatiškas lyderis, nesugebėjo uždegti paprastų žmonių ir nuo pat pirmųjų žingsnių patyrė nemaža nemalonių akimirkų. Golistai į jį žvelgė dar įtariau negu į jo pirmtaką. Kol vyriausybei vadovavo Jacques Chirac, prezidento niekas labai nekritikavo, bet kai ministru pirmininku tapo ekonomikos profesorius Raymond Barre, dešinieji ir senieji golistai (vis dar sudarantys vyriausybinės koalicijos branduolį) paskelbė karą, ir tik baimė, kad nelaimėtų socialistai, sulaikė juos nuo ryžtingų veiksmų. 1976 m. per vietinius rinkimus kairieji smarkiai pagerino savo padėtį, o kitais metais per municipalinius rinkimus jie gavo apie 52 procentus balsų. Jų pažanga atrodė nesustabdoma, o atėjimas į valdžią — tik laiko klausimas. Iš daugybės Giscardo žadėtų permainų įsikūnijo tik keletas. Aštuoniolikos metų amžiaus sulaukę jaunuoliai gavo teisę balsuoti; tokia pati reforma septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo įgyvendinta Britanijoje (leiboristų vyriausybės) ir 1970 m. Vakarų Vokietijoje. Padaryta nuolaidų aplinkos apsaugos aktyvistams ir švietimo reformos šalininkams. Bet ekonomikos srityje vyriausybę buvo prislėgusi tokia daugybė problemų, kad ji vos spėjo dorotis su pačiomis opiausiomis. Ji nepasinaudojo galimybe įgyvendinti radikalias reformas, kurioms visuomenė tuo krizės laikotarpiu būtų pritarusi.

Ekonomikos nuosmukis žemiausią tašką pasiekė 1975 m. pabaigoje. Pramonės gamyba per tuos metus buvo sumažėjusi 10 procentų, kainos pasidariusios nekontroliuojamos, daugiau kaip milijonas prancūzų neturėjo darbo. Po to reikalai ėmė gerėti; Chiracą pakeitė Sorbonnos ekonomikos profesorius Raymond Barre (Giscard vadino jį geriausiu prancūzų ekonomistu), kurio „planas" bent iš dalies pasiteisino; infliacija liovėsi didėjusi, nors frankui vis dar buvo sunkus metas. Ekonomika vėl pradėjo augti, sumažėjo biudžeto deficitas, tik niekaip nesisekė išspręsti bedarbių problemos. Kaip ir Vokietijoje, didesnių neramumų tarp pramonės darbininkų nekilo, bet studentai buvo labai nepatenkinti švietimo reformomis.

Politikos srityje daugiau nesiimta tokių iniciatyvų, kokios būdavo mielos de Gaullio širdžiai. Šiokį tokį aktyvumą Giscard parodė trečiajame pasaulyje; jis draugiškiau negu kuris kitas Prancūzijos prezidentas žiūrėjo į Sovietų Sąjungą ir Rytų Europą, o svarbiausia, tvirtai palaikė Europos vienybės idėją. Glaudžiai bendradarbiaudamas su Helmutu Schmidtu, jis nemažai prisidėjo, kad Europos Taryba ir Europos Parlamentas įgytų daugiau reikšmės. Šiuos jo veiksmus labai įtariai sekė golistai, tradiciškai priešingi viskam, kas galėtų pakenkti Prancūzijos suverenumui. Kai kuriems optimistiškai nusiteikusiems stebėtojams dingojosi, kad Giscardo valdomoje Prancūzijoje atsiradusi nauja pilietinė dvasia, pasitikėjimas ir bendrumas, sumažėjusi įtampa ir konfliktai tarp klasių. Tačiau būta dar daug ankstesnės inercijos, įtarumo ir tradicinio giliai įsišaknijusio negatyvizmo, nenoro aktyviai dalyvauti visuomenės gyvenime. Trumpai tariant, prancūzų moralinė būklė išliko gana žema, ir netgi Prancūzijos gerbėjams atrodė, kad šalis pasitaisysianti tik per labai ilgą laiką arba (mažiau tikėtina) po kokios nors nemalonios šoko terapijos.

1978 m. rinkimai šitokio šoko nesukėlė, nes greitai paaiškėjo, kad kairieji ne tokie vieningi, kaip kad manyta iš pradžių. Balsuodami prancūzai vėlgi pasirodė esą gana nuoseklūs. Kairieji kėlė šūkį *„Il faut que ça se change"**, tačiau, nepaisant nuolatinio bambėjimo, žmonių nepasitenkinimas vis dėlto buvo kur kas mažesnis, negu galvota. Šiaip ar taip, plačiai paplitęs nepasitikėjimas komunistais (ir socialistų pri-

* Reikia, kad tai pasikeistų (*pranc.*).

klausomybė nuo PCF — Prancūzijos komunistų partijos) vis dar buvo didelė kliūtis kairiųjų kelyje į pergalę.

Baigiantis Giscardo kadencijai, viešosios nuomonės apklausos rodė, kad, nepaisant trūkumų, valdančioji koalicija ir visų pirma pats Giscard turi daug šansų toliau valdyti šalį. Pirmas prezidento rinkimų turas (1981 m. balandį), regis, patvirtino šias prognozes. Tačiau antras turas jas apvertė aukštyn kojom. Mitterrand laimėjo įtikinamiau negu Giscard prieš septynerius metus, o per visuotinius rinkimus socialistai tapo stipriausia partija, surinkę 38 procentus balsų.

Už savo pergalę kairieji pirmiausia turėjo dėkoti François Mitterrandui, kuris ilgus metus kantriai, su bemaž makiavelišku vyliumi stengėsi sutelkti išsibarsčiusias kairiąsias jėgas. Jis gimė 1916 m. geležinkelio stoties viršininko šeimoje. Nei šeima, nei mokykla neįskiepijo jam socialistinių pažiūrų. Per karą jis buvo patekęs į nelaisvę, bet pabėgo, o karui pasibaigus tapo jauniausiu ministru Ramadier vyriausybėje. Vėliau jis atstovavo parlamente nedidelei kairiojo centro (bet ne socialistų) grupei ir dažnai būdavo skiriamas ministru. Visuomenei jis asociavosi su Ketvirtosios respublikos silpnumu ir, galų gale, bejėgiškumu. Sugrįžus į valdžią de Gaulliui, Mitterrand atsidūrė tarp tų politikų, kurie generolui nebuvo reikalingi. Štai tada Mitterrand ir ėmė aktyviai reikštis kaip socialistas. Jam stebėtinai gerai sekėsi varžytis rinkimuose su de Gaulliu, vėliau su Giscardu. Tačiau Prancūzijos politikoje, kaip ir visur kitur, pralaimėjusiųjų nelaukė prizai.

Ko gero, Mitterrando kaip politinio vienytojo sėkmę nulėmė būtent pragmatizmas (arba neapibrėžtumas). Savo kilme ir pažiūromis būdamas ganėtinai tipiškas viduriniosios klasės atstovas, jis traukė viduriniosios klasės centristinių pažiūrų rinkėjus. Ir komunistams jis atrodė labiau priimtinas partneris negu ortodoksiškesni socialistai, kurių pasaulėžiūrą buvo suformavusios šimtmetį trukusios varžybos su komunistais. Niekas nelaikė Mitterrando genialiu ar toli į ateitį žvelgiančiu politiku, jis neturėjo ir apsigimusiam lyderiui būdingo žavesio. Tačiau po de Gaullio tokio lyderio mažai kam ir reikėjo. Jis buvo pakankamai nuovokus žmogus ir puikus taktikas, kurio mąstysena vidutiniam prancūzui atrodė artimesnė negu jo varžovų.

Be abejo, Mitterrand vis vien galiausiai būtų patyręs nesėkmę, jeigu ne permainos, aštuntąjį dešimtmetį įvykusios kairiajame sparne, — kitaip tariant, jei nebūtų pradėjusi silpti komunistų partija. Po Antrojo

pasaulinio karo PCF buvo tapusi pagrindine kairiųjų partija — ji bemaž nuolatos surinkdavo ketvirtį rinkėjų balsų, gerokai pralenkdama socialistus, kurių populiarumas, regis, nesulaikomai mažėjo, o septintąjį dešimtmetį pasiekė žemiausią lygį: Gaston Deferre, oficialus socialistų kandidatas, per 1969 m. rinkimus gavo tik 5 procentus balsų.

Tačiau, nors senoji Socialistų partija buvo diskredituota ir susiskaldžiusi, pakankamai daug prancūzų palankiai žiūrėjo į kairiąsias jėgas — ir ne vien į komunistus. Kai 1971 m. Mitterrand po sudėtingo vidaus perversmo ėmė vadovauti socialistams, šių dviejų partijų jėgų santykis pradėjo keistis — iš pradžių lėtai, paskui vis sparčiau. Ganėtinai savimi pasitikintis Mitterrand nedvejodamas ėmėsi bendradarbiauti su komunistais, siekdamas suburti vieningą, bendra programa pagrįstą frontą. Jo neatbaidė nė dažnos komunistų išdavystės — kaip kad 1977 m., kai PCF staiga, be jokios aiškios priežasties užsipuolė savo partnerį ir visus taip sunkiai pasiektus susitarimus paskelbė netekusiais galios. Mitterrand buvo tikras, kad galiausiai dėl tokio įvykių pokrypio labiau nukentėsią komunistai, o ne socialistai, kad jis komunistams reikalingas labiau negu jie jam ir kad jis, netgi būdamas palyginti silpnoje padėtyje, sugebėsiąs juos pergudrauti, kaip kad anksčiau pergudravo senuosius socialistų lyderius. Jo pasitikėjimą patvirtino vėlesni įvykiai — nuo 1978 m., kai komunistai dar gavo 20 procentų balsų, jų populiarumas ėmė sparčiai mažėti. 1981 m. rinkimuose, po Mitterrando pergalės, jie surinko tik 16, o 1986 m. — vos 9,7 procento balsų. Nors vėliau PCF truputį pagerino pozicijas, visų pirma dėl savo organizuotumo, tačiau ilgus metus buvusi stipriausia Prancūzijos partija per nepilną dešimtmetį prarado daugiau kaip pusę savo rinkėjų. Jai pavyko išlaikyti darbininkų klasės paramą kai kuriuose rajonuose, bet intelektualai bemaž visiškai nusigręžė nuo jos.

Kairiųjų pergalė 1981 m. sukėlė didžiulį entuziazmą tų, kurie taip ilgai buvo atskirti nuo valdžios. Naujieji valdžios vyrai (tarp kurių buvo keturi komunistai, po keleto metų be pėdsakų dingsiantys iš politinės arenos) jautėsi turį mandatą imtis radikalių reformų. Kitaip tariant, nacionalizuoti devynias ūkio šakų grupes, tarp jų — plieno, kosmoso, ginklų, elektronikos pramonę, 36 bankus ir didžiausias draudimo kompanijas. Viešoji nuomonė iš pradžių nacionalizavimą palaikė; ortodoksiškesni socialistų vadovai, tokie kaip naujasis ministras pirmininkas Pierre Mauroy, pasisakė už visišką nacionaliza-

vimą, tuo tarpu mažuma (tarp jų — žinomi ekonomikos specialistai Delors ir Rocard) siūlė pigesnę ir mažiau rūpesčių keliančią valstybės kontrolę. Tačiau viršų paėmė ortodoksų nuomonė, ir 1982 m. pradžioje nacionalizacijos įstatymas buvo priimtas. Be to, naujoji vyriausybė padidino minimalų darbo užmokestį, pašalpas šeimoms ir sutrumpino darbo savaitę.

Šios priemonės buvo numatytos partijos programoje, tad beveik niekas joms neprieštaravo. Bet nuo pat pradžių kilo abejonių dėl lėšų naujosioms socialinėms lengvatoms; spartaus augimo laikotarpiu šias išlaidas įmanoma bent iš dalies padengti, tačiau kas būtų, jei ekonomikos vystymasis sulėtėtų arba visai sustotų? Nepraėjus nė metams nuo atėjimo į valdžią, socialistai kaip tik su tuo ir susidūrė. Pasitikėjimas vyriausybe smuko — iš dalies dėl nacionalizacijos programos. Gerokai sumažėjo Prancūzijos eksportas, liovėsi didėjusi pramonės gamyba, todėl teko griebtis defliacijos politikos, eufemistiškai pavadintos *rigueur* („griežtumu"), ir iš 1981 m. svajonių 1983 m. neliko nė ženklo. Tais metais įvykę municipaliniai rinkimai parodė, kad rinkėjai jau gerokai mažiau remia kairiuosius, ši tendencija nepakito ir kitais metais.

Tai, kad Mauroy tuo tarpu sudarė naują vyriausybę, mažai ką tepakeitė. Nepaisant ekonominės politikos permainų, bedarbių toliau daugėjo, o infliacija ir biudžeto deficitas išliko didesni negu kitose išsivysčiusiose šalyse. Trumpai tariant, tuo metu, kai kitos Europos šalys įveikė recesiją, Prancūzija šito padaryti nesugebėjo. Todėl politinius atgarsius buvo nesunku numatyti: per rinkimus į Europos Parlamentą (1984 m. birželį) socialistai gavo tik 20 procentų balsų (prieš trejetą metų buvo gavę 38 procentus), o komunistai — 11,2 procento. Juos beveik pasivijo Nacionalinis frontas (10,9 procento), nauja jėga kraštutinėje dešinėje.

Socialistai prarado populiarumą ne tik dėl blogos šalies ekonomikos būklės, bet ir todėl, kad kai kurios jų socialinės bei politinės reformos buvo gana ginčytinos. Antai jie pradėjo valymus valstybinėse masinės informacijos priemonėse, be to, visuomenę smarkiai suerzino Savary įstatymo projektas, keliantis grėsmę privačių mokyklų egzistavimui. Beveik milijonas paryžiečių 1984 m. kovo mėnesį dalyvavo demonstracijoje, protestuodami prieš šį įstatymą; vienus piktino antiklerinis jo pobūdis, kiti manė, kad jis nusmukdysiąs mokymo lygį ir

suteiksiąs valstybei švietimo monopolį. Į antrą demonstraciją (1984 m. liepą) susirinko netgi dar didesnės minios. Projektą teko švelninti, o galiausiai ir visai atmesti.

Mauroy, daugelį mėnesių bergždžiai stengęsis, kad parlamentas priimtų šį įstatymą — dėl to nukentėjo kiti, nė kiek ne mažiau svarbūs reikalai, — atsistatydino, ir jį pakeitė trisdešimt aštuonerių metų Laurent Fabius, vienas iš jauniausių Prancūzijos ministrų pirmininkų. Fabius buvo pasiturintis, mėgstantis sukiotis aukštuomenėje žmogus, geriausių Prancūzijos mokyklų („Ecole Normale" ir ENA) auklėtinis, tačiau susiejo savo likimą su socialistais, tikriau su Mitterrandu, ir tapo jo *chef du cabinet**. Partijoje jis iš pradžių garsėjo kaip kairuolis, bet jo pažiūros gana greit sušvelnėjo; tuo metu, kai buvo paskirtas ministru pirmininku, jis jau buvo įgijęs supratingo žmogaus, veikiau energingo lyderio negu radikalo reputaciją, nors kai kam atrodė pernelyg aptakus. Vieni iš senųjų ministrų pasitraukė patys, kiti buvo pakeisti arba palikti vyriausybėje.

Kai Fabius užsimojo vėl padidinti privačios iniciatyvos vaidmenį ekonomikoje ir apriboti biurokratijos valdžią (modernizacijos pretekstu), socialistai nelabai tam priešinosi; žlugus 1981 m. iliuzijoms, partijoje jau vyravo blaivesnės nuotaikos. Tačiau „naujos šluotos efektas" nebuvo ilgalaikis; Fabius nesukūrė valdingo lyderio įvaizdžio ir tarsi patvirtino teisumą tų, kurie teigė, jog „Mitterrand ministru pirmininku paskyręs patį save". Negrabios pastangos išspręsti nedideles krizes, tokias kaip sukilimas Naujojoje Kaledonijoje (viena iš keleto prancūzams likusių valdų Didžiajame vandenyne) ir „Greenpeace" laivo *Rainbow Warrior* nuskandinimas (dėl to turėjo atsistatydinti gynybos ministras Charles Hernu), dar labiau susilpnino Fabiuso pozicijas; populiarumo jam nepridėjo ir neįtikėtinai blankus pasirodymas teledvikovoje su Chiracu 1985 m. spalį.

Tiesa, Prancūzijos ekonominė padėtis 1985 m. pradėjo taisytis, bet socialistams tai didelės naudos nedavė. Jie gavo daugiau balsų (31 procentą) negu per rinkimus į Europos Parlamentą (20 procentų), už komunistus balsavo 9,7 procento rinkėjų — mažiau negu už Nacionalinį frontą (9,8 procento), o susivieniję dešinieji surinko 42 procentus. Viena iš pagrindinių socialistų pralaimėjimo priežasčių buvo, pa-

* Kanceliarijos vedėjas (*pranc.*).

gal plačiai paplitusią nuomonę, jų nepajėgumas palaikyti tvarką; čia turėta galvoje nesugebėjimas užkirsti kelią Artimųjų Rytų teroristų išpuoliams Prancūzijoje ir tariamas nenoras apriboti užsieniečių imigraciją. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Prancūzijoje gyveno 4,5 milijono legalių imigrantų, apie 8 procentus visų gyventojų. Kasmet į šalį atvykdavo 30 tūkstančių naujų svetimšalių, norinčių prisijungti prie šeimos, taip pat ir daugybė nelegalių imigrantų; 1989 m. jų sugauta 10 tūkstančių, bet tai turbūt tik menka dalelė. 1986 m. rinkimų rezultatai reiškė, kad Prancūzija turėsianti prezidentą socialistą ir dešiniojo centro daugumą parlamente. Nors Jungtinėse Valstijose tokia padėtis buvo gana įprasta, bet Prancūzija to dar nebuvo regėjusi. Tačiau dvejus metus trukusi *cohabitation** prancūzų labai nenuvylė. Mitterrando ir ministro pirmininko Chiraco santykiai nebuvo glaudūs, bet jiems pavyko atrasti bendrą kalbą. Mitterrando balsas būdavo sprendžiamasis užsienio ir gynybos politikoje, tačiau jis retai aktyviai kišdavosi į vidaus reikalus. Kai kuriems dešiniesiems (tarp jų ir Raymondui Barrui) konfrontacija būtų buvusi mielesnė, norint priversti Mitterrandą atsistatydinti dar nesulaukus kadencijos pabaigos. Bet tam būtų reikėję keisti konstituciją, ir neaišku, ar rinkėjai būtų pritarę. Juk tvirtą prezidento instituciją iškovojo pats de Gaulle, todėl jo įpėdiniai negalėjo lengvai jos susilpninti, net jeigu ir piktinosi, kad Mitterrand — kaip jiems atrodė — netinkamai naudojasi valdžia.

Chiraco vyriausybė „prastūmė“ parlamente keletą reprivatizavimo aktų (be kitų korporacijų, į privačias rankas sugrįžo „Elf-Aquitaine“ ir „Saint-Gobain“, taip pat du didžiuliai bankai — „Parisbas“ ir „Suez“); socialistai, turėdami omenyje karčią savo nacionalizavimo politikos patirtį, nesiryžo kautis iki paskutinio kraujo lašo. Tačiau Chiraco vyriausybė netrukus susidūrė su sunkumais, labai panašiais į tuos, kuriuos buvo patyrę jos pirmtakai, — pavyzdys čia būtų švietimo reforma. Kadangi socialistų ekonominė programa pastaraisiais metais darėsi vis labiau centristinė ir nuosaikesnė, dešiniųjų nuosaikiesiems buvo nelengva laikytis pozicijos, kuri aiškiai skirtųsi nuo kairiųjų nuosaikiųjų pozicijų. Ryškėjant plataus masto sutarmei tarp kairiųjų ir dešiniųjų, rinkėjai gavo nuspręsti, kuri iš stovyklų labiau linkusi tą sutarmės politiką vykdyti.

---

* Gyvenimas kartu (*pranc.*).

Giscard buvo per daug nutolęs nuo visuomenės, kad galėtų įkvėpti jai entuziazmo. Barru buvo pasitikima, tačiau tik kaip savo srities žinovu. Chirac turėjo politinės patirties, bet jis dažnai ir ne taip elegantiškai kaip Mitterrand keisdavo savo nuomonę, tad į jo vertinimus žiūrėta kiek rezervuotai. Niekas neabejojo, kad Chirac pralaimėsiąs 1988 m. prezidento rinkimus. Nors dauguma prancūzų buvo labiau linkusi į dešinę negu į kairę, nemaža dalis dešiniosios pakraipos rinkėjų (tarp jų ir kai kurie Nacionalinio fronto nariai) balsavo už Mitterrandą, o ne už Chiracą. Pasinaudodamas dešiniųjų susiskaldymu, Mitterrand paskelbė naujus parlamento rinkimus, o socialistai, nors ir negavę tiek vietų kaip 1981 m., pajėgė sudaryti vyriausybę, kuriai vadovauti ėmėsi Michel Rocard.

Rocard (ENA auklėtinis kaip ir Fabius bei Chirac) buvo gabiausias socialistų politikas po Mitterrando, ne sykį varžėsi su juo dėl vadovavimo partijai, todėl jų santykiai toli gražu nebuvo širdingi. Tačiau iš visų socialistų lyderių jis buvo populiariausias tarp nesocialistų. Taigi Mitterrand neturėjo kitos išeities, kaip, nepaisydamas asmeninio nusistatymo, paskirti Rocardą, nes socialistams reikėjo kitų partijų paramos (Fabius tapo Nacionalinės Asamblėjos pirmininku). Rocardo reformų politika 1988—1991 m. sulaukė didesnio pasipriešinimo iš savo partijos narių negu iš dešiniųjų. Bet kadangi ekonomikos augimas buvo patenkinamas (3 ir daugiau procentų 1988—1990 m.), o infliacija nedidelė (2,5—3 procentai), jo politinė padėtis išliko stipresnė, negu buvo galima tikėtis, turint omenyje ne itin tvirtą socialistų atramą parlamente. Galiausiai Mitterrand privertė Rocardą atsistatydinti (1991 m. gegužę).

Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Prancūzijos politiniame gyvenime įvyko svarbių permainų, kurios atspindėjo gilesnius ekonominius, socialinius ir ideologinius visuomenės pokyčius. Sumažėjo kaimo gyventojų ir fizinio darbo žmonių, kita vertus, padaugėjo subproletariato, susidedančio daugiausiai iš svetimšalių darbininkų. Nuolat kilo gyvenimo lygis, atsirado daugiau lygybės, tiesa, ne tiek pajamų, kiek galimybių prasme.

Komunistų partija prie šių permainų prisitaikė blogiau nei kitos, todėl ir nukentėjo labiausiai. Jos pirminiai stiprybės šaltiniai — marksistinė ortodoksija, besąlygiška orientacija į darbininkų klasę ir Sovietų Sąjungą — vis labiau stūmė ją į izoliaciją. Ji laiku nepasirū-

pino — kaip kad Italijos komunistai — išplėsti savo socialinę bazę, ką jau kalbėti apie posūkį socialdemokratijos ar liberalėjimo link. Be to, dėl įtampos tarp prancūzų ir iš Šiaurės Afrikos atvykusių darbininkų jai nepavyko patraukti į savo pusę vadinamojo subproletariato. Nors, remiantis viešosios nuomonės apklausomis, priešiškumas svetimšaliams darbininkams 1990 m. nebuvo didesnis negu prieš dešimtį metų, jis ir toliau liko svarbus Prancūzijos politikos veiksnys. Dauguma prancūzų buvo nepatenkinti, kad jų šalyje tiek daug užsieniečių. Antraip būtų neįmanoma paaiškinti, kodėl taip iškilo Jeano Le Peno Nacionalinis frontas. Ši partija per prezidento rinkimus 1981 m. tegavo 0,75 procento balsų, tuo tarpu 1988 m. — jau daugiau kaip 14 procentų; pasak jos lyderio, politikoje tai buvo tikras žemės drebėjimas. (1954—1974 m. užsieniečių Prancūzijoje padaugėjo nuo 1,4 milijono iki 4 su viršum milijonų.)

Kaip ir Vakarų Vokietijoje bei Britanijoje, vienose Prancūzijos vietovėse imigrantų susitelkė kur kas daugiau negu kitose. Daugiausiai jų gyveno Paryžiuje ir jo priemiesčiuose, taip pat šalies pietuose (Provanse ir Ronos Alpėse, pirmiausiai Marselyje, Nicoje ir Tulone). Nemažos bendruomenės susibūrė ir rytuose (Elzase-Lotaringijoje), tačiau jų beveik nebuvo vakaruose (Bretanėje, Normandijoje). 1981 m. imigracijos įstatymas leido jungtis šeimoms ir įvedė *sans papier** statusą, bet vėlesni įstatymai jau numatė griežtesnę kontrolę ir net administracinį nelegalių imigrantų išvarymą iš šalies. Dešiniosios partijos atsisakė bendradarbiauti — išskyrus vietinį lygį — su Le Peno judėjimu, tačiau jų požiūris į imigrantus metams bėgant darėsi vis priešiškesnis, ir jos vis garsiau ragino vyriausybę imtis aktyvesnių priemonių.

Nacionalinis frontas vis atviriau krypo į antisemitizmą, ir niekas neužginčys jo rasistinio pobūdžio. Tačiau tiesa ir tai, kad nusistatymas prieš Šiaurės Afrikos išeivius didžiąja dalimi buvo sociokultūrinis. Ankstesnius imigrantų srautus (sakykime, lenkų ar belgų) nesunkiai pavyko integruoti į Prancūzijos visuomenės gyvenimą, tuo tarpu šiaurės afrikiečiai dažniausiai nerodė jokio noro prisitaikyti. Netgi atvirkščiai, dauguma jų atkakliai stengėsi išlaikyti savo kalbą, papročius, įprastą gyvenseną. Kadangi pasaulyje kilo musulmonų fundamenta-

* Be dokumentų (*pranc.*).

lizmo banga, atkaklus laikymasis religinių ir bendruomeninių papročių, neretai prieštaraujančių šalies įstatymams, neišvengiamai turėjo sukelti įtampą tarp imigrantų ir vietinių gyventojų.

Po 1988 m. prezidento rinkimų Nacionaliniam frontui sekėsi jau ne taip gerai, tačiau jis nuolatos gaudavo 9—10 procentų rinkėjų balsų, o kai kuriose vietovėse netgi dar daugiau. Priešingai negu šeštojo dešimtmečio pužadizmas, visuomenėje jis turėjo gana tvirtą atramą ir neketino greitai išnykti iš Prancūzijos politinės scenos.

Iki šiol neužsiminėme apie Prancūzijos užsienio bei gynybos politiką aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį. Žvelgiant plačiau, jokių stulbinančių pokyčių nebūta: Prancūzijos ir JAV santykiai buvo geresni negu de Gaullio laikais; stengtasi pagerinti santykius su Rytais, nors į Gorbačiovo reformas Paryžius žiūrėjo ne taip optimistiškai kaip Bona. Prancūzija įsivėlė į nedidelį karą (padėdama Čadui atremti Qaddafio invaziją), kurį sėkmingai užbaigė. Svarbiausia, kad Prancūzija vis labiau jungėsi į Europos politinių ir socialinių iniciatyvų tinklą. Apklausos rodė, kad šalis, kuri kadaise labiausiai priešinosi Europos politiniam vienijimuisi, pastaruoju metu ėmė palankiau už kaimynus žiūrėti į Europos vyriausybės kūrimą. O gynybos klausimu Prancūzijoje būta daugiau vienybės negu kitose didesnėse Europos šalyse.

1990 metais 1968-ųjų revoliucionieriai jau buvo vidutinio amžiaus; jeigu jie bandė susumuoti praėjusių dviejų dešimtmečių rezultatus, tai jų išvados tikriausiai buvo nevienaprasmės. Didžiausią pasitikėjimą pelnęs, gal net populiariausias to laikotarpio politikas buvo ne jų kartos atstovas, o Mitterrand, kuris, šnekant politikų kalba, gyvenime pakeitė keletą religijų, kurio asmenybė susiformavo dar prieš karą ir kuris pirmą kartą ministro portfelį gavo 1946 m. Panikieriai 1990 metais būtų nurodę didėjančią socialinę įtampą, tris milijonus bedarbių, vis skeptiškesnę visuomenės pažiūrą į tradicines vertybes, idealus ir, svarbiausia, į Respublikos politines institucijas.

Politinėmis partijomis imta nebepasitikėti, ir kas trečias prancūzas atsisakydavo (ar negalėdavo) apibūdinti savo pažiūras kaip dešiniąsias arba kairiąsias. Ištisus du šimtmečius buvo įprasta manyti, kad kairieji einą už politinį ir socialinį teisingumą, o dešinieji — už patriotizmą ir pragmatizmą. Bet ši perskyra po Antrojo pasaulinio karo pasidarė abejotina — antai Viši menkai siejosi su patriotizmu, o kairieji iš savo karčios patirties pasimokė, kad idealizmas ir svajonės ne visada veda

į ekonomikos klestėjimą ir socialinę pažangą. Tie, kurie tvirtino, kad iki 1968 m. ar prieš pasaulinius karus Prancūzijos visuomenėje tariamai buvę daugiau harmonijos, dažniausiai būdavo pamiršę, jog ir tais laikais vyravo toli gražu ne optimistinės nuotaikos — ypač kai plūstelėdavo tokių knygų ir manifestų kaip *Finis Galliae** srautas.

Aštuntąjį dešimtmetį darbininkų perkamoji galia kasmet padidėdavo maždaug 5 procentais, ne ką mažiau devintojo dešimtmečio pabaigoje, ir tai paaiškina palyginti ramią to laikotarpio socialinę atmosferą. Tuo pačiu metu palengva mažėjo didieji skirtumai tarp klasių ir visuomenės grupių. Nors nepasitenkinimas toli gražu neišnyko, tačiau iš Prancūzijos emigruodavo mažiau žmonių negu iš kitų lygintinų Europos šalių. Politiniame ir socialiniame horizonte debesis matė visi. Vis dėlto, priešingai negu ankstesnių amžių nepalankios demografinės tendencijos ir neva įgimtas defetizmas, šio amžiaus pabaigoje prancūzams iškilusios problemos atrodė nesunkiai įveikiamos. Praeityje Prancūzijos visuomenę ne sykį buvo ištikę smurto protrūkiai, jie įmanomi net ir dabar. Bet galima drąsiai tvirtinti, kad jeigu taip įvyktų, priežastis būtų nenuspėjamos tautos nuotaikų permainos, o ne „objektyvios“, galimos išmatuoti ekonominės ar socialinės tendencijos.

---

* Gālų galas (*lot.*).

ITALIJA: KRIZĖ IR PAKILIMAS

Italijoje 1991 m. buvo prisaikdinta penkiasdešimta pokario vyriausybė. Tai, ko gero, ne tik Europos rekordas. Tačiau toks kraštutinis politinis nestabilumas pražūtingų padarinių Italijos visuomenei ir ekonomikai neturėjo. Po aštuntojo dešimtmečio kunkuliavimo, trukusio keletą metų, devintąjį dešimtmetį galima laikyti ramybės ir nepaliaujamos pažangos periodu. Pokyčiai viršūnėse vyko tarp nedidelės grupės krikščionių demokratų politikų — tokių kaip Mariano Rumor, Aldo Moro, Emilio Colombo, Ciriaco de Mita ir Amintore Fanfani, — kurie visi ne po vieną sykį vadovavo vyriausybėms. Bene iškiliausias pavyzdys čia būtų Giulio Andreotti, kuris šešis kartus buvo ministras pirmininkas — 1991 m. koalicija jam buvo septinta — ir dirbo ministru dvidešimt aštuoniose vyriausybėse. Vienintelė reikšminga pertrauka susidarė tada, kai vyriausybei trejus metus vadovavo socialistų lyderis Bettino Craxi, bet irgi ne be krikščionių demokratų paramos.

Krikščionys demokratai dominavo visose pokario Italijos vyriausybėse ar bent jau rėmė jas. Komunistų iki devintojo dešimtmečio niekas nelaikė priimtinais partneriais, o kitos partijos buvo pernelyg mažos. Craxi, socialistų lyderis nuo 1974 m., bandė sekti prancūzų pavyzdžiu; jis norėjo pralenkti komunistus, daugelį dešimtmečių dominavusius tarp kairiųjų. Tačiau Italijos komunistų partija nebuvo tokia fanatiška kaip Prancūzijos. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo pradžioje kurį laiką atrodė, kad ji galinti įveikti krikščionis demokratus — antai 1984 m. rinkimuose į Europos Parlamentą komunistai gavo daugiausiai balsų.

Kaip kovotojai už eurokomunizmą jie pagarsėjo gerokai anksčiau, negu Gorbačiov pradėjo demokratines reformas. Tačiau krikščionys demokratai atgavo savo laikinai prarastą populiarumą ir per 1987 m. rinkimus vėl surinko 34 procentus balsų, tuo tarpu komunistai, nors ir stengęsi atsikratyti lenininio balasto, — tik 26 procentus. Apie 1990 m. jie svarstė, ar nevertėtų pakeisti partijos pavadinimą (tą jie padarė 1991 m.) ir prašytis priimamiems į Socialistų internacionalą. Dauguma partijos narių jautė, kad jų partija, išskyrus pavadinimą, tapusi socialdemokratine, tad kodėl nežengti paskutinio, logiško žingsnio? Karingai nusiteikusi mažuma reikalavo laikytis radikalesnės linijos. Socialistai pasiekė tam tikrą pažangą, tačiau nepakankamą, kad galėtų dalyvauti politiniame procese iš jėgos pozicijų; apskritai imant, jie taip ir liko jaunesniuoju partneriu.

Keturiasdešimt penkeri krikščionių demokratų valdymo metai ne vienam stebėtojui sukėlė abejonių, ar Italijoje gilios demokratijos šaknys. Bet iš tikrųjų Italijos demokratija smarkiai nenukentėjo, nors pagrindinė opozicinė partija taip niekada ir negavo galimybės sudaryti šalies vyriausybę. Tą lėmė dvi priežastys. Visų pirma, krikščionys demokratai puikiai suprato, kad, konfrontuodami su komunistais ir profsąjungomis, negalėtų valdyti šalies. Todėl jie ir darė nuolaidų, tokių kaip aštuntojo dešimtmečio „Darbininkų statutas", ir apskritai laikėsi „istorinių kompromisų" politikos. Be to, komunistai turėjo galimybę valdyti daugelyje sričių, miestų ir komunų ne tik šiaurės Italijoje, kur jų įtaka stipriausia, bet kurį laiką net Romoje ir Neapolyje. Kad ir kaip prieštaravo bažnyčia ir daugelis krikščionių demokratų, valdančioji partija nepajėgė sukliudyti naujo, liberalesnio skyrybų įstatymo priėmimo 1974 m. Taigi krikščionių demokratų valdžia turėjo aiškias ribas.

Jau minėjome aštuntojo dešimtmečio politines konvulsijas, kurios sutapo su bendrąja ekonomikos krize. Italija bene labiausiai iš visų Europos šalių buvo priklausoma nuo energijos importo, todėl ir smarkiau nukentėjo nuo naftos šokų. Tai buvo masinių streikų ir neramumų universitetuose, „Raudonųjų brigadų" ir kitų teroristinių gaujų atsiradimo laikotarpis. Klestėjo smurtas, sužalota ir nužudyta nemažai visuomenės veikėjų; 1978 m. pagrobtas ir nužudytas buvęs ministras pirmininkas Aldo Moro. Valstybė ir jos saugumo tarnybos atrodė bejėgės sulaikyti tokį smurto protrūkį, pasklido kraupios pranašystės apie neišvengiamą Italijos visuomenės žlugimą.

Tačiau netrukus paaiškėjo, kad baimintasi be pagrindo. Paradoksas, bet kairiojo centristo Moro nužudymas sukėlė atsakomąją reakciją, ir su terorizmu buvo susidorota be didesnių sunkumų. Imtis griežtesnių priemonių reikalavo tiek kairieji, tiek dešinieji, tad teroristai gavo patirti visą valstybinės valdžios galią (bei geriau apgalvotą kovos su terorizmu strategiją), ir jų likimas buvo nulemtas. Netrukus šalis suprato, kad tikrąjį pavojų kelia ne sociologijos dėstytojų ar buvusių teologų inspiruoti išpuoliai, o paprasti nusikaltimai (kurie plito grėsmingu greičiu) ir mūsų sena pažįstama Mafija, kuri vis būdavo paskelbiama mirusia, bet tolydžio vėl iškildavo kaip galingas pietų Italijos gyvenimo veiksnys. Devintąjį dešimtmetį ji pradėjo veikti ir šiaurės Italijoje.

Jau kalbėjome apie ekonominius sunkumus, kuriuos Italija pergyveno aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai infliacija pasiekė 22 procentus, o nedarbo lygis tapo vienu iš didžiausių Europoje. Todėl nuostabą sukėlė tai, kad kitą dešimtmetį Italija pagal BNP ir pajamas vienam gyventojui pralenkė Britaniją. Devintąjį dešimtmetį ši šalis iš tiesų padarė nemažą pažangą, bet toli gražu ne didesnę negu Thatcher valdoma Britanija. Staigų kiekybinį šuolį daugiausiai nulėmė naujas požiūris į valstybės ūkio apskaitą — anksčiau Italijos statistikai niekada nekreipdavo dėmesio į „antrąją ekonomiką“, kuriai faktiškai tekdavo 20 ar net daugiau procentų nacionalinio produkto. Pasak komunistų politiko Amendolos, Italijos pažanga buvo įstabi: per trisdešimt metų — nuo 1955 iki 1985 — šalis pasikeitė labiau negu per ligtolinius du tūkstantmečius.

Tačiau toji pažanga buvo netolygi, o kai kurios pasekmės — anaiptol ne teigiamos. Blogiausia, kad tarp šiaurės ir pietų atsirado didžiuliai socialiniai ir ekonominiai skirtumai. Pietuose gyveno 35 procentai italų, tačiau čia buvo sukuriama tik 24 procentai BNP. Ištisus dešimtmečius Roma, skirdama milžiniškas lėšas, mėgino paspartinti ekonomikos plėtrą pietuose, tačiau stulbinamų laimėjimų taip ir nepasiekė, išskyrus keletą vietovių šalies pietryčiuose. Kalabrijoje ir kitose pietų srityse bedarbių vis tiek buvo du su viršum karto daugiau negu šiaurėje. Pietūs atrodė tarytum bedugnis šulinys, ir šiaurėje palengva subrendo pasipriešinimas. 1990 m. rinkimuose Lombardijoje bei kitose šiaurės srityse pirmą kartą pasirodė antipietinės lygos, surinkusios net iki 20 procentų balsų. Kadangi gimstamumas pietuose gerokai didesnis

negu šiaurėje (kur tūkstančiui gyventojų tenka mažiau nei dešimt naujagimių — mažiausiai Europoje), šiaurei nuolatos gresia tolesnis pietiečių antplūdis, kuris šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį sukėlė iki šiol neįveiktą socialinę ir kultūrinę įtampą. Kartu plūstelėjus nelegaliems trečiojo pasaulio imigrantams, daugiausiai iš Šiaurės Afrikos, italai turbūt pirmą kartą per visą savo istoriją pajuto svetimšaliams antipatiją, į kurią vyriausybė ir didžiosios partijos jau nebegalėjo nekreipti dėmesio.

Italija kaip ir anksčiau tebėra paradoksų šalis. Nors daugelyje sričių pasiekta milžiniškos pažangos, tačiau šalyje vyrauja nepasitikėjimo savo jėgomis, netgi nusivylimo nuotaikos. Italija neturi daug gamtinių išteklių; didžiumą suvartojamų maisto produktų, taip pat energiją jai tenka importuoti, o tai sunki našta šalies prekybos balansui. Kai kurios ekonominės problemos, tokios kaip nuolatinis valstybės lėšų pereikvojimas, yra atsiradusios dėl pačių italų kaltės; valstybinis sektorius įsiskolinęs bemaž tiek pat kiek Jungtinių Valstijų. Italijoje yra tik keletas stambių korporacijų, todėl jai sunku konkuruoti su užsieniu, tačiau pietuose kapitalas investuojamas daugiausia į dideles įmones (tarp jų ir į žlungančią plieno pramonę), o ne į mažesnes, vietiniais gaminiais besiremiančias bendroves, nors kaip tik tai šiuo metu būtų teisingiausia strategija.

Nagrinėjant sociopolitinę sferą matyti, kad principingos politikos stoka, vidaus nesutarimai ir intrigos skatina visuomenę skeptiškai žiūrėti tiek į visas politines partijas, tiek į pačią valstybę. Slapto balsavimo parlamente panaikinimą 1988 m. daugelis sveikino kaip bemaž revoliucinį žingsnį, nes dabar deputatams pasidarė sunkiau lemiamais momentais balsuoti prieš savo partiją, kaip kad dažnai pasitaikydavo praeityje. Komunistai pastebimai prarado įtaką, bet tą patį galima pasakyti ir apie katalikų bažnyčią. Kritikai kalba apie didėjantį atotrūkį tarp kartų ir silpnėjimą šeimos ryšių, kurie šimtmečiais buvo puikus socialinis stabilizatorius. Negerovių sąrašą galima tęsti: tai ir daugeliu atžvilgių netobula mokyklų ir universitetų sistema, ir blogai veikianti sveikatos apsauga, ir dažni streikai valstybiniame sektoriuje, sutrikdantys ryšius ir transporto darbą.

Vis dėlto Italija nenukrypo į anarchiją; gyvenimas tęsėsi, nors vyriausybės labai dažnai keitėsi arba ilgą laiką Italijoje išvis nebūdavo jokios vyriausybės. Nors valstybinės medicinos lygis žemas, italai pa-

lyginti sveiki; nors mokyklos vidutiniškos ir universitetai vargani, išaugo ištisos talentingų specialistų ir intelektualų kartos; nors ir turi ekonominių sunkumų, Italija klesti ne mažiau kaip kitos Europos šalys, joje tvyro nuostabi atsinaujinimo dvasia. Italijoje nuolatos kartojasi *miracolo*, kurio paprastai nepaaiškinsi. Tai klasikinė individualizmo šalis; palyginti su kitais europiečiais, italai tradiciškai mažiau tikisi (ir mažiau gauna) iš valstybės, todėl ir elgiasi atitinkamai. Galbūt čia slypi dalis atsakymo į mįslę.

ISPANIJA PO FRANCO

Ispanijoje, vieninteleje iš didesnių Europos šalių, 1970 m. dar viešpatavo diktatūra. Generolas Franco valdė Ispaniją daugiau kaip trisdešimt metų, jo dienos buvo suskaičiuotos, tačiau šalies perspektyvos mažai kam kėlė optimizmą. Tradicinis atotrūkis tarp kairės ir dešinės buvo kaip niekada didelis, ir kadangi Ispanijos istorijoje taip dažnai būdavo griebiamasi smurto, dar vienas pilietinis karas atrodė neišvengiamas. Dideliam pasaulio nustebimui (ir pasitenkinimui) šios kraupios pranašystės neišsipildė — po Franco mirties Ispanija stebėtinai ramiai perėjo prie demokratinės santvarkos.

Retrospektyviai galima įžvelgti daugybę veiksnių — politinių, ekonominių, socialinių, — nulėmusių šį taikų perėjimą. Iki šeštojo dešimtmečio pabaigos Ispanija, žemės ūkio šalis, buvo viena iš neturtingiausių Europoje. Tačiau septintąjį dešimtmetį pramonės gamyba patrigubėjo, o aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį toliau sparčiai augo. 1957 m. šalies pajamos vienam gyventojui buvo 300 dolerių; po trisdešimties metų jos jau sudarė 7000 dolerių. Ispanijos ekonomika šiuo laikotarpiu augo sparčiau negu bet kurioje kitoje Europos šalyje — iš dalies, žinoma, todėl, kad pradėjo nuo labai žemo taško. Tiesa, gyvenimo lygis per tuos trisdešimt metų nepakilo dvidešimt kartų, nes smarkiai išaugo kainos. Vis dėlto per paskutiniuosius penkiolika Franco gyvenimo metų ir po jo mirties Ispanijoje įvyko radikalūs pokyčiai, kuriuos nulėmė iš dalies masinis turizmas, iš dalies didžiulės užsienio investicijos. 1980 m. Ispanija daugeliu atžvilgių jau buvo šiuolaikinė valstybė.

Ne mažiau ženkli buvo ir Ispanijos politinė pažanga. Priešingai negu nacių Vokietija ir fašistinė Italija, Ispanija niekada nebuvo totalitarinė valstybė; valdančioji falangistų partija savo įtakingumu toli gražu neprilygo naciams ar fašistams — ji niekada neturėjo politinio monopolio. Gyvenimo pabaigoje Franco paskelbė „pamatinius įstatymus", tarp jų — „Darbo chartiją", parlamento (Kortesų) ir sosto paveldėjimo įstatymą. Vargu ar jam rūpėjo po truputį paversti Ispaniją demokratine šalimi, bet vis dėlto jo Organinis įstatymas nutiesė kelią taikiam perėjimui. Profsąjungos, nors ir neįteisintos, buvo toleruojamos net dar jam gyvam esant; pastarųjų laikų Europos istorijoje Franco buvo vienintelis diktatorius, kuris pasirūpino valdžios tęstinumu. Pirmąja valstybės galva (Ispanija nuo 1946 m. buvo monarchija, tik be karaliaus) jis numatė princą Juaną Carlosą de Borbóną (Joną Karolį I). Cenzūra, palyginti su komunistų ar fašistų, nebuvo griežta ir taikyta daugiausia ispaniškoms knygoms bei spaudai.*

Galiausiai ir Ispanijos visuomenėje įvyko reikšmingų politinių bei psichologinių pokyčių. Nors kairiųjų ir dešiniųjų priešpriešа nė kiek nesumažėjo, tačiau visi sutarė, kad naujo pilietinio karo būtina išvengti bet kokia kaina. 1936—1939 m. patirta trauma buvo tokia didžiulė, kad retas ispanas drįso pagalvoti apie antrą, tokį pat pražūtingą raundą.

Rimčiausias kandidatas autoritariniam režimui pratęsti buvo admirolas Carrero Blanco, 1973 m. tapęs ministru pirmininku. Tačiau baskų teroristai jį nužudė. Ir apskritai abejotina, ar jis būtų sugebėjęs pasipriešinti judėjimui už permainas, kilusiam po Franco mirties. Jį pakeitė buvęs Madrido meras Arias Navaro, kuris savo pirmą ministrų kabinetą sudarė tiek iš senųjų Franco šalininkų, tiek iš jaunesnių technokratų. Arias ėmėsi įsakais vykdyti politines reformas, legalizavo politines partijas (išskyrus komunistų). Bet visuomenė reikalavo greitesnių ir nuodugnesnių permainų; streikavo geležinkelininkai, pašto darbuotojai, taksistai, netgi bankų tarnautojai, ir 1976 m. liepą jaunasis karalius priėmė Ariaso atsistatydinimą. Ministrų kabineto viduje, taip pat tarp kabineto ir karaliaus buvo kilę nesutarimų, bet pastarasis palengva įtvirtino savo valdžią, pademonstravęs tiek diplomatinius sugebėjimus, tiek tvirtus demokratinius įsitikinimus.

---

* 1970 m. Barselonoje išėjo mano knyga *Europa po Hitlerio*; leidimas ją spausdinti buvo duotas su sąlyga, kad iš jos bus išimtas skyrius apie Ispaniją. (*Aut. past.*)

Kitai vyriausybei vadovavo Adolfo Suarez, jaunas nuosaikus konservatorius, kurį galėjai palaikyti ir liberalu. Iki paskyrimo į šį postą jis buvo beveik nežinomas. Jam valdant, ėmė spartėti reformos, buvo pertvarkytas parlamentas ir teisminės institucijos, legalizuota komunistų partija ir streikai, o 1977 m. birželį pirmą kartą po keturiasdešimt vienerių metų įvyko laisvi rinkimai. Daugiausiai — 34 procentus balsų ir 47 procentus vietų Kortesuose — gavo Demokratinio centro sąjunga (UCD). Antrą vietą užėmė Ispanijos socialistų darbininkų partija (PSOE), gavusi atitinkamai 29 ir 33 procentus. Ispanijos rinkėjai balsavo už nuosaikiuosius; komunistų partija, labiausiai remiama Katalonijoje, nesurinko nė 10 procentų, nors ji ir buvo laikoma liberaliausia komunistų partija visoje Europoje. Franco šalininkai (Liaudies aljansas) gavo tik 8 procentus, o baskų nacionalistai dar mažiau. Anarchistai, iki pilietinio karo buvę ganėtinai įtakingi, bemaž visiškai pranyko iš politinės scenos.

Adolfo Suarez išsilaikė valdžioje beveik penkerius metus. Didžiausios problemos, kurias jam teko spręsti, buvo susijusios su ekonomika ir vis dažnėjančiais baskų bei kitų ekstremistinių grupių išpuoliais. Dėl naftos šoko ir bendrosios Europos krizės Ispanijoje ekonomikos augimas nusmuko nuo 8 procentų 1971 m. iki 1 procento 1975 m. Naujajai vyriausybei teko griebtis griežtų priemonių — riboti darbo užmokestį, reguliuoti kainas ir devalvuoti pesetą. Turbūt didžiausias Suarezo vyriausybės laimėjimas buvo naujoji 1978 m. konstitucija, kuriai pritarė visos partijos ir vieningai patvirtino referendumas. Suarezo vyriausybė 1981 m. vasarį atlaikė karinio perversmo bandymą, tačiau jai nepavyko užsitikrinti pakankamą gyventojų paramą savo vykdomai nepopuliariai, nors ir būtinai, ekonominei politikai. UCD dar laimėjo 1979 m. rinkimus, bet vėliau prarado rinkėjų pasitikėjimą. 1981 m. Suarez atsistatydino, ir per kitų metų rinkimus pergalę šventė PSOE, kuri, vadovaujama Felipės Gonzálezo, gavo absoliučią vietų daugumą Kortesuose. Konservatyvusis Liaudies aljansas, kuriam vadovavo Manuel Fraga, tapo pagrindine opozicine jėga, surinkęs apie ketvirtadalį balsų.

Socialistų vidaus ir užsienio politika iš esmės nesiskyrė nuo jų pirmtakų politikos. 1986 m. sausio 1 dieną Ispanija įstojo į Europos Bendriją, vėliau ir į NATO, nors iš pradžių tam buvo smarkiai priešinamasi pačioje partijoje, tradiciškai linkstančioje į neutralizmą.

Tačiau sunkiausi buvo vidaus uždaviniai. Vyriausybė visaip stengėsi, tiesa, ne itin sėkmingai, sumažinti valstybės išlaidas ir neleisti kelti darbo užmokesčio daugiau kaip 5 procentais. Todėl prasidėjo atviras konfliktas su profsąjungomis — su UGT, artima PSOE, ir *comisiones obreras*, kurioms didžiulę įtaką turėjo komunistai. Dažnai vyko streikai, o vyriausybės pastangoms restruktūrizuoti pramonę ir padidinti jos konkurentiškumą taip pat pasipriešino profsąjungos, būgštaujančios, kad nepadidėtų nedarbas. Nedarbo lygis Ispanijoje buvo vienas iš aukščiausių Europoje — šalies vidurkis siekė 20 procentų, o daugiausiai bedarbių buvo pietuose. Jų šiek tiek sumažėjo tik devintojo dešimtmečio pabaigoje; 1991 m. nedarbo lygis buvo nukritęs iki 15 procentų.

1986 m. visuotinius rinkimus laimėjo socialistai, bet netrukus jų populiarumas ėmė blėsti. Daugumoje didžiųjų miestų jie prarado vadovaujamas pozicijas. Tačiau socialistus išgelbėjo tai, kad dešinieji buvo nevieningi — juos skaldė nuolatinė politinė ir asmeninė nesantaika. Komunistams irgi trūko vienybės; ankstesnis jų lyderis, „eurokomunizmo“ termino autorius Santiago Carrillo buvo išstumtas iš partijos gretų. Komunistai nepajėgė sutvirtinti savo padėties tarp pramonės darbininkų; didžiuma naujosios darbininkų klasės paramos atiteko socialistams.

Socialistų vykdoma politika nebuvo populiari, bet jiems pavyko išlaikyti savo mandatą ir per 1989 m. rinkimus (iš dalies dėl asmeninio Felipės Gonzálezo populiarumo), nors parlamente jie prarado aštuonias vietas ir turėtą patogią daugumą. Dešinioji Liaudies partija (buvęs Liaudies aljansas) vėl gavo apie ketvirtadalį balsų, o komunistai (prisidengę „susivienijusių kairiųjų“ pavadinimu) pasirodė šiek tiek geriau, negu tikėtasi, bet vis viena tesurinko 9 procentus balsų.

Visos pokario Ispanijos vyriausybės palankiai žiūrėjo į devoliuciją, o valdant socialistams, sritys gavo nemažą autonomiją. Madridui neiškilo neįveikiamų sunkumų su Katalonija, kurią valdė centristinė, nuosaikių nacionalistų grupuotė („Convergencia i Unio“). Tuo tarpu su baskų ekstremistais (ETA) pasiekti *modus vivendi* buvo neįmanoma. Dėl ispanų darbininkų antplūdžio baskai sudaro mažumą savo tėvynėje Baskijoje (Euzkadi), esančioje šiaurės vakarų Ispanijoje. Baskų bendruomenėje separatistų mažuma; legalusis ETA sparnas, „Herri Batasuna“, Kortesuose niekada nėra turėjęs daugiau kaip keturių ar

penkių deputatų (ir vieno Europos Parlamente). ETA politika — tai keistas lenininės bei ekologinės frazeologijos ir kraštutinio šovinizmo bei pusiau fašistinio mentaliteto mišinys. Nors jos reikalavimai politinės ir kultūrinės autonomijos buvo pagrįsti, tačiau bandymams primesti savo valią ne baskų kilmės gyventojų daugumai centrinė vyriausybė, suprantama, turėjo pasipriešinti.

ETA rengė išpuolius tiek prieš policiją, tiek prieš civilius gyventojus — prancūzus, ispanus, užsienio turistus. Išimties nedarė nė baskams, kurie nepritarė jos veiksmams. Kartais tarp vyriausybės ir ETA užsimegzdavo derybos (kaip kad 1988 m.), tuomet teroras laikinai liaudavosi. Bet derybos visada nutrūkdavo, ir ETA atnaujindavo smurto veiksmus. Ją šiek tiek rėmė užsienis, ypač Alžyras ir Libija. Tačiau tokia pagalba, žinoma, negalima paaiškinti kraštutinio fanatizmo, kuriuo pasižymi maža nacionalistų grupė, dar ir susiskaldžiusi į keletą frakcijų.

Politinė ir ekonominė Ispanijos raida po Franco mirties pranoko net didžiausių optimistų lūkesčius. Šalis nepaniro į chaosą, joje nekilo naujas pilietinis karas, kaip kad daugelis būgštavo. Atvirkščiai, Ispanijoje įsitvirtino demokratinė sistema, tiek visuomenė, tiek jos lyderiai pademonstravo stebėtiną politinę brandą ir nuosaikumą. Stebino ir ekonomikos augimas — 1987—1990 m. jis buvo vienas iš sparčiausių Europoje (4—5 procentai), be to, vyriausybei sekėsi tramdyti infliaciją. Tiesa, ekonomikos horizonte būta ir debesų — antai blogėjo prekybiniai atsiskaitymai, nedidėjo įplaukos iš turizmo. Nerimą kėlė aukštas nedarbo lygis; maždaug pusę bedarbių sudarė jaunimas iki dvidešimt ketverių metų amžiaus, o vyriausybės pastangos sumažinti jų skaičių buvo nesėkmingos.

Visuotinis 1988 m. streikas atspindėjo visuomenės nepasitenkinimą, kurio valdančioji partija, norėdama išlikti valdžioje, negalėjo nepaisyti. Kritišku laikotarpiu socialistai suteikė šalies gyvenimui taip reikalingo stabilumo. Pažiūrėti jie ir toliau atrodė vieningi. Felipe González 1988 m. buvo vienbalsiai išrinktas jų vadovu. Bet partijos viduje ir tarp vietinių federacijų brendo konfliktas. PSOE santykiai su UGT liko įtempti. Dešimtmečiui einant į pabaigą, socialistų gretose — kaip ir visose daugelį metų valdžiusiose partijose — atsirado nuovargio ženklų.

SKANDINAVIJA: TARP SAVŲ INTERESŲ IR EUROPOS BENDRADARBIAVIMO

Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Skandinavijoje, bemaž nepatiriančioje užsienio politinės grėsmės, vyko svarbūs ekonominiai ir socialiniai pokyčiai. Šiaurės šalys kūrė socialinę gerovę, jose buvo aukščiausias gyvenimo lygis, jos pavyzdingai gerbė žmogaus teises. Laikydamosios 1962 m. sutarties, šalys glaudžiai bendradarbiavo įvairiais lygiais. Bet link Šiaurės sąjungos per tą laiką jos bemaž nepasistūmėjo. Pasikeitė tik ekonominis balansas tarp šių šalių. Nuo seno Švedija ir Danija priklausė prie labiausiai klestinčių valstybių, o Norvegija ir Suomija, bent Skandinavijos mastais, buvo palyginti neturtingos. Bet per aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Norvegija pasivijo savo rytų ir pietų kaimynes — visų pirma dėl to, kad 1973 m. pradėjo gauti nemažas pajamas iš naftos telkinių Šiaurės jūroje. Suomija irgi nepaliaujamai žengė į priekį. Tuo tarpu Danijos ekonomikoje prasidėjo sąstingis, devintąjį dešimtmetį vis daugiau ekonominių ir socialinių sunkumų patirdavo ir Švedija.

Visose keturiose Šiaurės šalyse vadovaujamą vaidmenį vaidino stiprios socialdemokratų partijos, o nesocialistų partijos buvo susiskaldžiusios. Norvegiją socialdemokratai su trumpomis pertraukomis valdė 1963—1981 ir 1986—1989 m.; Švedijoje jie buvo valdžioje 1933—1976 ir nuo 1982 m. Suomijos socialdemokratai po Antrojo pasaulinio karo turėjo atstovus bemaž visuose ministrų kabinetuose; Danijoje socialdemokratai vadovavo visoms vyriausybėms nuo 1953 iki 1982 m., išskyrus vieną trumpą pertrauką. Kai kurios šių partijų iš pradžių buvo gana radikalios, bet pokario laikotarpiu tapo reformis-

tinės — iš darbininkų klasės partijų pavirto masiniais judėjimais, mėginančiais patraukti visus gyventojų sluoksnius.

Danijos politiniame gyvenime ilgą laiką dominavo keturios tradicinės didžiosios partijos, bet per 1973 m. rinkimus į sceną įsiveržė naujos grupuotės. Žymiausia iš jų buvo Pažangioji partija, surinkusi 10 procentų balsų; ji reikalavo smarkiai sumažinti mokesčius. Daniją kamavo nedarbo problema ir didelė infliacija, kuri vienu metu buvo pasiekusi 20 procentų (1989 m. — 9 procentai). Konservatorių lyderiui Poului Schlüteriui, kurio partija su trumpomis pertraukomis valdė šalį nuo 1982 m., teko nepavydėtina užduotis įgyvendinti darbo užmokesčio ribojimo ir kainų kontrolės politiką tuo metu, kai pajamų mokestis Danijoje jau buvo didesnis negu kitose šalyse. Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Danijos ekonomika vidutiniškai augo tik po 1,5 procento per metus, o devintojo dešimtmečio pabaigoje (konkrečiai, 1987 ir 1988 m.), kai kitos Europos šalys klestėjo, Danija akivaizdžiai silpo ir tik truputį atsigavo 1989—1990 m.

Schlüterio vyriausybę sudarė trijų nesocialistų partijų — konservatorių, liberalų ir radikaliųjų liberalų — atstovai, ji turėjo labai menką persvarą parlamente. Padėtį dar labiau komplikavo tai, kad kai kurie šios koalicijos nariai buvo nusistatę prieš NATO; dėl Danijos narystės šioje organizacijoje vėl vyko įnirtingi ginčai, tačiau, po 1987 m. Europoje prasidėjus naujai *détente*, jų įkarštis gerokai atslūgo.

Pastaruosius du dešimtmečius iš visų Skandinavijos šalių geriausiai sekėsi Norvegijai. Iki 1986 m. valstybės pajamos nuolat viršijo išlaidas, ir vyriausybei teko nerimauti nebent dėl „perkaitimo", pernelyg spartaus ekonomikos augimo padarinių.

Kaip ir Danijoje, Norvegijoje socialistai ir nesocialistai pasiskirstę daugmaž po lygiai. 1973—1985 m. už konservatorius balsavusių skaičius išaugo nuo 17 iki 30 procentų, bet daugiausiai kitų centro partijų sąskaita. (Konservatoriai Skandinavijoje — tai liberali centro, o ne dešinės partija.) Radikalizmui Norvegijoje, kaip ir Danijoje, atstovauja populistinė Pažangos partija, kuri 1989 m. surinko 13 procentų balsų — šios šalies politikoje didesnės „griūties" nėra buvę. Kaip ir Danijoje, didžiausią Pažangos partijos nepasitenkinimą kėlė pajamų mokesčiai, bet ji taip pat reikalavo griežčiau kontroliuoti emigraciją. 1970 m. norvegai nusprendė nestoti į EEC baimindamiesi, kad tai neigiamai atsiliepsią specifiniam jų šalies pobūdžiui. Dėl tos pačios prie-

žasties jie kreivai žiūrėjo į imigrantus, nors šių nebuvo labai daug. Ekonomikos bumą Norvegijoje nulėmė Šiaurės jūros nafta ir dujos, bet buvo aišku, kad šis pajamų šaltinis nėra begalinis, ir reikėjo galvoti, kas šalies ekonomikos laukia ateityje. Pramonė Norvegijoje tradiciškai nebuvo labai išvystyta, todėl visos vyriausybės stengėsi sukurti tvirtesnį jos pagrindą, pavyzdžiui, plėtodamos mašinų gamybą. Vis dėlto bedarbių devintojo dešimtmečio pabaigoje padaugėjo, ir 1988 m., pirmą kartą pastarojo laikotarpio Norvegijos istorijoje, įvyko keletas didelių streikų. Bet vėliau šalies ekonominė padėtis vėl pagerėjo; nors tolimoje ateityje Norvegijai gal ir gresia rimtos problemos, tačiau artimiausių perspektyvų jai gali pavydėti beveik visos Europos šalys.

Suomija — kitas Skandinavijos „laimės kūdikis", ir tai daugeliu atžvilgių dar labiau stebina, nes jai staiga neatsivėrė toks gausybės ragas kaip kad Norvegijai — nafta. Suomija beveik visais laikais buvo pati skurdžiausia iš Skandinavijos šalių; jos politinei sistemai trūko stabilumo — parlamente atstovus turėjo aštuonios partijos, dar daugiau jų varžėsi per rinkimus. Nuo 1945 m. viena vyriausybė Suomijoje vidutiniškai išbūdavo valdžioje truputį ilgiau negu metus. Be to, ilgą laiką stiprų netiesioginį spaudimą šaliai darė Sovietų Sąjunga — Suomija galėdavo išsirinkti tik tokį prezidentą ar ministrą pirmininką, kurio kandidatūrai pritardavo Kremlius. Todėl nuo 1945 m. senieji socialdemokratų partijos lyderiai daugelį metų negalėjo vaidinti svarbaus vaidmens Suomijos politiniame gyvenime; 1987 m. ministru pirmininku tapo Harri Holkeri, ir tai buvo pirmas kartas, kai sovietai sutiko, kad šį postą užimtų konservatorių atstovas. Suomijos vidaus politinis balansas bemaž nesikeitė; nebent galima paminėti Komunistų partijos skilimą (į eurokomunistus ir stalinistus) ir nuosmukį. Iki aštuntojo dešimtmečio ši partija turėjo įtaką šalies politiniame gyvenime ir surinkdavo 20 ir daugiau procentų balsų. Devintąjį dešimtmetį už komunistus balsavo jau mažiau negu 10 procentų rinkėjų, atitinkamai sumažėjo ir šios partijos įtaka Suomijos politikai.

Septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį tiek pačioje Suomijoje, tiek užsienyje daug ką jaudino vadinamasis finlandizacijos klausimas. „Finlandizacija" buvo autocenzūros sinonimas. Nors oficialiai Suomija buvo neutrali šalis, be žodžių buvo aišku, kad Sovietų Sąjungos ir Suomijos santykiai esą ypatingi, ir Suomijos vadovybė kiek įmanydama stengėsi nesupykdyti rusų, o kartais netgi nuspėti jų norus. Turint

omenyje Suomijos dydį ir geografinę padėtį, tokia politika atrodė pateisinama: Suomija privalėjo tylėti, o kitos šalys, esančios tolėliau, galėjo kalbėti be baimės.

Vis dėlto Suomija turėjo nepalyginti daugiau laisvės net už Lenkiją ir Vengriją. Daugelį vakariečių — taip pat ir galvotesnius suomius — erzino kai kurių Suomijos lyderių nenoras pripažinti, kad finlandizacija egzistuojanti, ir jų tvirtinimai, neva tai esąs priešiškai nusiteikusių ar nieko neišmanančių užsieniečių išsigalvojimas. Vėliau paaiškėjo, kad finlandizacija buvo nuėjusi kur kas toliau, negu įtarta. Pasirodo, vadovaujantys Centro partijos politikai slapta tarėsi su sovietais neleisti, kad socialdemokratas Mauno Koivisto 1982 m. būtų išrinktas šalies prezidentu. Bet tuo metu finlandizacija jau buvo pradėjusi silpnėti; Koivisto buvo išrinktas ir tą sykį, ir dar po ketverių metų. Ne visi Suomijos lyderiai laikėsi nuomonės, kad finlandizacija gyvybiškai svarbi šaliai egzistuoti; žymiausias tos linijos šalininkas buvo Urho Kekkonen, taip pat ir kai kurie socialdemokratų lyderiai, kurie darė kur kas daugiau, negu reikėjo norint įtikti rusams. Bet Kekkonen 1981 m. mirė, ir devintąjį dešimtmetį santykiai tarp abiejų šalių pasidarė normalesni, visų pirma, be abejo, todėl, kad sovietams atsirado kitų, svarbesnių politinių reikalų. Drauge smarkiai sumažėjo prekyba tarp Sovietų Sąjungos ir Suomijos.

Pastaraisiais metais dauguma Suomijos vyriausybių buvo koalicinės — sudarytos iš socialdemokratų ir konservatorių. Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį sparčiai augo šalies ekonomika, daugėjo užsienio investicijų, bemaž nebuvo bedarbių. Tiesa, augimas buvo nesubalansuotas; importas didėjo greičiau negu eksportas, nes — bent iš dalies — Suomijos pramonė darėsi vis mažiau konkurentiška.

Galiausiai — Švedija. Daugiau negu keturis dešimtmečius šalį valdė socialdemokratai, už kuriuos gana nuosekliai balsuodavo 40—45 procentai rinkėjų. 1976—1982 m. nesocialistai buvo sudarę koalicinę vyriausybę, bet 1982 m. socialistai vėl sugrįžo į valdžią. Neturint absoliučios daugumos, jiems teko pasikliauti parama komunistų (5 procentai) ir/arba ekologistų, per paskutinius rinkimus taip pat gavusių 5 procentus balsų.

Švediškuoju gerovės valstybės modeliu („nuo lopšio iki kapo") žavimasi visame pasaulyje, tačiau, nors socialinis aprūpinimas Švedijoje iš tikrųjų puikus, šaliai vis sunkiau jį teikti. Žlugo kai kurios tradicinės

pramonės šakos, kaip antai plieno ir laivų statybos. Sumažėjo Švedijos konkurentiškumas, nors 1986 m. krona buvo devalvuota 16 procentų. Ekonomika augo gana kukliai (devintąjį dešimtmetį — 1,9 procento), tuo tarpu atlyginimai kilo labai sparčiai. Vis dažniau buvo streikuojama, pašlijo darbo drausmė, daugėjo pravaikštininkų, ypač tarp jaunų darbininkų. Žmonės įprato tikėtis, kad valstybė jais visada pasirūpinsianti, ir „Porsche" Stokholme buvo bene daugiau negu kitur pasaulyje, tačiau santaupų norma čia buvo viena iš mažiausių, vis labiau krito gamybos našumas. Šalyje ėmė trūkti paslaugų ir butų, nes dėl nuomos dydžio ribojimo neapsimokėjo statyti naujų namų; maždaug trečdaliui vaikų trūko darželių, nes valstybė nepajėgė jų išlaikyti. Švediškasis socialinio teisingumo modelis pernelyg nukrypo į egalitarizmą. Švedija iš esmės buvo likvidavusi nedarbą, bet tai savo ruožtu skatino streikus, kuriuose dalyvavo net mokyklos, bankai, savivaldybės.

1986 m. paslaptingomis aplinkybėmis buvo nužudytas Švedijos ministras pirmininkas Olof Palme; jo įpėdinis Ingvar Carlsson 1990 m. įšaldė atlyginimus ir dvejiems metams uždraudė streikus, tuo sukeldamas visuomenės pasipiktinimą — esą pažeistos pagrindinės piliečių teisės. Švedijos pajamos vienam gyventojui vienos iš didžiausių pasaulyje, bet jos visuomenė jau nelaikoma neginčytinu pavyzdžiu visoms kitoms šalims. Pastarąjį dešimtmetį išryškėjusios problemos nebus greitai ir lengvai išspręstos.

Po 1991 m. rugsėjo rinkimų baigėsi daugiau kaip penkiasdešimt metų trukęs socialdemokratų valdymas. Tuo pačiu atėjo galas ir Švedijos sutarmės politikai. Dauguma švedų nepatenkinti savo valstybe ir visuomene. Bet alternatyvaus modelio jie neranda, ir, kadangi opozicija labai susiskaldžiusi, panašu, jog dabar šalies laukia ilgi nesantarvės ir politinės kovos metai.

ŠEŠTA DALIS

POKARIO EROS PABAIGA:

SOVIETŲ SĄJUNGA IR RYTŲ EUROPA

SOVIETŲ SĄJUNGA BREŽNEVO IR GORBAČIOVO LAIKAIS: NUOSMUKIS IR REFORMOS

Leonid Brežnev buvo vienas iš sąmokslininkų, organizavusių Chruščiovo nuvertimą 1964 m. Niekas nelaikė jo tinkamiausiu kandidatu į aukščiausią partijos ir valstybės postą, bet vis dėlto netrukus jis atsidūrė viršūnėje. Brežnev turėjo mažiau priešų negu kiti ir atrodė krėstas ne iš tokio molio kaip nuožmūs diktatoriai. Jį išrinkusieji galvojo tik apie pereinamąjį laikotarpį, tačiau Brežnev pademonstravo tokį taktinį sumanumą, tokį mokėjimą išsilaikyti, kad išbuvo tame poste iki pat savo mirties, daugiau kaip aštuoniolika metų, nors jo protinės ir fizinės galios juo toliau, juo labiau menko.

Pasižymėjęs Ukrainoje ir Moldavijoje, Brežnev pateko į Stalino laikų Centro komitetą ir netgi Politinį biurą (kaip kandidatas). Jis nebuvo senas bolševikas spartietis ar fanatiškas ideologas, o greičiau ekstravertiška asmenybė, tvirtai tikinti principu „gyvenk ir leisk gyventi kitiems", visų pirma nomenklatūrai — partinei vadovybei ir valstybinei biurokratijai. Brežnev daugeliu požiūrių geriau nei kas nors kitas įkūnijo ypatybes, kurių buvo tikimasi iš postalininės eros komunistų lyderio. Jis buvo užkietėjęs optimistas ir į senatvę vis labiau nemėgo, kad nemalonūs faktai drumstų jo ramybę. Vengė eksperimentų ir panaikino kai kurias drąsias ar absurdiškas Chruščiovo įvestas naujoves. Tvirtai tikėjo „kadrų stabilumu"; vadovaujantys komunistai būdavo pašalinami tik ypatingo nelojalumo ir nekompetentingumo atvejais.

Toks požiūris padėjo jam pelnyti valdančiosios klasės palankumą. Vien to, kad rajono partijos sekretorius ar didelės gamyklos vadovas

pasirodydavo esąs tik vidutinių sugebėjimų ar korumpuotas, neužtekdavo, kad šis būtų perkeltas į žemesnes pareigas. Brežnev buvo įsitikinęs, ir tikriausiai ne be pagrindo, kad niekas negali žinoti, ar pakeitimas nebūsiąs į blogąją pusę. Kaip ir Kinijoje, kaita partijos vadovybėje buvo nedidelė, ir ilgainiui susiformavo gerontokratija; aštuntojo dešimtmečio pradžioje vidutinis Centro komiteto narių amžius buvo šešiasdešimt treji metai, o Politinio biuro netgi dar didesnis.

Brežnev priklausė kartai, kuri išgyveno priverstinę ketvirtojo dešimtmečio industrializaciją, žemės ūkio kolektyvizaciją ir masinius valymus, karą ir sunkius pokario metus. Kai septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį sąlygos pagerėjo, jis ir jį supantieji, suprantama, pasijuto nusipelnę gero gyvenimo. SSKP generalinis sekretorius kolekcionavo brangias mašinas — turėjo „Rolls-Royce“, „Mercedes“, „Cadillac“, bet ne mažiau džiaugėsi ir matydamas, kaip smagu gyventi kitiems. Mėgaudamasis savo kultu, jis sutiko būti apdovanotas neregėtu Lenino ordinų skaičiumi ir *post factum* netgi tapo didžiu karvedžiu. Tačiau, priešingai negu į Staliną, niekas labai rimtai į jį nežiūrėjo. Jis paskyrė save valstybės galva, suteikė sau Sovietų Sąjungos maršalo laipsnį. Jis buvo tuščiagarbis, bet ne egoistas; nomenklatūra dar niekada nebuvo šitaip gerai gyvenusi.

Brežnevui valdant, jo doktrina (nieku gyvu negrąžinti užkariautų teritorijų) tapo valstybine dogma; sovietų kariuomenė įsiveržė į Čekoslovakiją ir Afganistaną. Kita vertus, *détente* savo viršūnę pasiekė irgi jo laikais. Apskritai imant, tai buvo nepaprastos ramybės laikotarpis, o jei tikėsime oficialiąja statistika, ir ženklaus, nenutrūkstamo augimo metas. Pasak statistikos, bemaž visose srityse buvo pasiekta milžiniškos pažangos. Krasnojarske buvo pastatyta didžiausia pasaulyje elektrinė, nutiestas ilgiausias dujotiekis ir ilgiausias geležinkelis — Baikalo—Amūro magistralė, trijų tūkstančių kilometrų ilgio „amžiaus statyba“. Aštuntąjį dešimtmetį baigta statyti tūkstančiai naujų gamyklų; BNP tariamai padidėjo 63 procentais, pramonės našumas — 56 procentais. Pradėta eksploatuoti Tiumenės naftos ir gamtinių dujų telkinius, beveik dvigubai padidėjo plataus vartojimo prekių gamyba, pagerėjo medicinos ir švietimo paslaugos.

1977 m. buvo priimta nauja, demokratiškesnė konstitucija; pasak oficialiųjų šaltinių, mažiausiai 140 milijonų žmonių aktyviai dalyvavo ją svarstant. Oficialiosios masinės informacijos priemonės šį lai-

kotarpį skelbė esant jaudinančiu herojiško darbo, komunistinės sąmonės stiprėjimo, nepaliaujamo sovietų politinės, ekonominės ir karinės galios didėjimo laikotarpiu. Pagaliau išaušo „brandusis socializmas", ir netgi užsienio stebėtojai Brežnevo režimą vertino aukščiausiais pažymiais — bent iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos.

Tiesa, iš vidaus šalies reikalai anaiptol neatrodė tokie rausvi; ekonomikos augimo ir našumo didėjimo tempai nuolat smuko. Kosygin, antras žmogus Politiniame biure ir kartu ministras pirmininkas, ragino imtis ekonominių reformų — decentralizuoti valdymą, skatinti suinteresuotumą, darbo užmokestį susieti su išdirbiu, o kainas — su paklausa. Tačiau Kosygin buvo niurzglys ir tikriausiai (Brežnevo akimis) pernelyg niūriai vertino padėtį. Biurokratija tylomis sabotavo Kosygino iniciatyvą, bet nepanašu, kad Brežnevą dėl to būtų kankinusi nemiga.

Partija, kariuomenė ir KGB išlaikė ir sutvirtino savo, kaip režimo ramsčių, pozicijas. Pagerėjo ir žemesniųjų partijos bei valstybinės biurokratijos sluoksnių padėtis. Atsirado naujų ordinų ir premijų, pavyzdžiui, Spalio revoliucijos, Tautų draugystės, Darbo šlovės. Brežnev pats prisiėmė jų kiek tik galėjo, tapo keturiskart Sovietų Sąjungos didvyriu, ką jau kalbėti apie Lenino literatūros premiją už savo autobiografiją, monumentalaus nereikšmingumo kūrinį, kurį, savaime suprantama, ne pats ir parašė.

Šiek tiek naudos gavo ir masės. Bemaž kiekviena šeima įsigijo televizorių ir šaldytuvą. Žmonės turėjo truputį duonos ir daugybę reginių: Spalio revoliucijos penkiasdešimtųjų metinių minėjimą (1967), šimtąsias Lenino gimimo metines (1970) ir, svarbiausia, Maskvos Olimpines žaidynes (1980). Kai kurie disidentai kėlė nemalonų triukšmą, ir vis daugiau rašytojų bei menininkų — kaip kad Aleksandr Solženycin — buvo tremiama iš šalies arba į lagerius. Iš dalies buvo reabilituotas Stalin ir dauguma jo liokajų, tokių kaip Vorošilov; prieš pat mirtį Molotov, Stalino šešėlis, vėl buvo priimtas į Komunistų partiją. Brežnevo kultūrinė politika aiškiai buvo ne tokia liberali kaip Chruščiovo, kurio irgi nepavadinsi kovotoju už kultūros laisvę. Tačiau *Novyj Mir* redakcijos ar akademiko Sacharovo likimas nelabai kam ir rūpėjo. Didesnį susidomėjimą kėlė tai, kad aštuntąjį dešimtmetį 107 milijonai rusų persikraustė į naujus butus.

Brežnevo erai einant į pabaigą, tiek Sovietų Sąjungoje, tiek tarp Vakarų stebėtojų vis dažniau pasigirsdavo skeptiškų ir net pesimis-

tiškų balsų. Tai, kad sovietų vadovybė prarandanti guvumą ir nuovoką, nustojo būti paslaptimi ir kėlė netgi karščiausių režimo gerbėjų nerimą.

Glasnost laikotarpis atskleidė, kad 1979—1982 m. sovietų ekonomika faktiškai stovėjo vietoje ar netgi smuko, kad vidutinė gyvenimo trukmė sumažėjo, o kūdikių mirtingumas išaugo, kad alkoholio pardavimas padidėjo tris kartus, kad žemės ūkio politika buvo tiesiog katastrofiška, kad darbo sąlygos pablogėjo, o eilės pailgėjo, kad gaminamos produkcijos kokybė dažniausiai būdavo siaubinga. Nebuvo įgyvendinti nei dešimtojo, nei vienuoliktojo penkmečių (1976—1984) planai, ir daugumos gyventojų sluoksnių gyvenimo lygis nukrito. Bet blogiausia buvo ne produkcijos apimties ir našumo sąstingis ar nekylantis gyvenimo lygis. Blogiausia buvo tai, kad žmonės prarado entuziazmą, norą dirbti, tai, kad tarp pareigūnų vešėjo korupcija ir piktnaudžiavimas valdžia.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje stiprėjo nuojauta, kad sistema nepasiteisinanti, kad joje esama kažko iš esmės negero, kad padėtis toliau neišvengiamai blogėsianti. Kaip tada pastebėjo vienas užsienio apžvalgininkas, „naujasis sovietų žmogus tapo pesimistu“.

Kas nulėmė šią nuotaikų permainą Sovietų Sąjungoje ir kada tiksliai ji įvyko? Pasak vieno eksperto (Timothy Colton), 1976 m., švenčiant septyniasdešimtąjį Brežnevo gimtadienį, dar vyravo euforija, įsitikinimas, kad pasiekta didelių pergalių ir kad dar didesnės pergalės laukiančios ateityje. Kiti apžvalgininkai dar gerokai prieš 1976 m. pastebėjo pesimizmo ženklų; Abramovo, Šukšino, Rasputino, Belovo ir daugelio kitų „kaimo“ rašytojų kūriniuose šalies būklė toli gražu neatrodė teikianti vilčių. 1975 m. nederlius turėjo būti paskutinis įspėjimas; vienas akylas stebėtojas teigė, kad viduriniosios klasės pesimizmas išryškėjęs netgi prieš žemės ūkio negandas. O darbininkai niekada per daug nepritarę ankstesniam viduriniosios klasės optimizmui, nes dauguma jų niekada neturėjo privilegijų, kokiomis naudojosi Stalino „didžiosios politikos“ vykdytojai.

Ekonominis nepasitenkinimas, žinoma, gerokai paspartino pesimizmo plitimą. Tačiau dar didesnę reikšmę turėjo tai, kad neišsipildė kadaise puoselėtos geresnės ateities viltys. Juk Chruščiovo laikais buvo žadėta, kad Sovietų Sąjunga labai greitai pasivysianti ir pralenksianti Vakarus. Sovietų visuomenė buvo bemaž visiškai izoliuota nuo pasau-

lio, todėl žmonės negalėjo palyginti savo gyvenimo su padėtimi išsivysčiusiose Vakarų šalyse ar Japonijoje. Tačiau informacija skverbėsi, ir sovietų piliečiai palengva įsitikino, kad jų sistema toli gražu ne vejasi, o atsilieka, — ir visa tai vyko tuo metu, kai vartotojiškumas, materialinių gėrybių kaupimas (kuriam sugalvotas terminas *veščizm*) buvo svarbiausias sovietų visuomenės rūpestis.

Kitos pesimizmo stiprėjimo priežastys nedaug turėjo bendra su ekonomine padėtimi arba iš viso nebuvo su ja susijusios. Komunizmas buvo žadėjęs ne tik didžiulį pramonės ir žemės ūkio šuolį; jis pranašavo ir naujo tipo žmogaus — *Homo sovieticus* — atsiradimą. Ir iš tiesų susiformavo naujas vyras ir nauja moteris, bet rezultatas anaiptol nedžiugino.

Vasilij Šukšin, vienas iš talentingiausių jaunųjų rašytojų (taip pat kino režisierius ir aktorius), iškėlė skausmingą klausimą „Kuo mes pavirtome?“, kuris aidu atsiliepė visoje Sovietų Sąjungoje. Daugelis jautė, kad pablogėjusi ne tik gyvenimo kokybė, bet ir santykiai tarp žmonių. Elementarus solidarumas, taip pat ir užuojauta, atrodė beišnykstą. Žmonės, regis, nustojo rūpėti vieni kitiems. Pinigai ir ryšiai su reikalingais žmonėmis pasidarė svarbesni už viską. Kultūrine prasme aštuntasis dešimtmetis buvo dykuma.

Nors būdami senyvo amžiaus ir atitolę nuo žmonių, Brežnev su kolegomis vis dėlto šiek tiek nutuokė apie negalią, gresiančią šaliai dėl centro planuotojų nekompetentingumo, metalo ir kuro trūkumo, negandų žemės ūkyje, atsainaus požiūrio į darbą, būdingo aukštus ir žemus postus užimantiems pareigūnams, kurie niekada nevykdė planų, klastojo statistiką ir tik dėjosi klausą nurodymų iš aukščiau. Dviejose kalbose, pasakytose 1978 ir 1979 m., Brežnev ir meilikavo, ir grasino biurokratijai; kaip paprastai, visi pritarė ir žadėjo pasitaisyti. Bet, kaip visada, niekas nesikeitė.

Juo toliau, juo labiau plito nepotizmas ir korupcija, vietiniai partijos sekretoriai ir Viduriniosios Azijos bei Kaukazo respublikų vadovai valdė šalį nelyginant XIX amžiaus vietininkai. Atvykus Brežnevui ar kitam įtakingam Politinio biuro nariui, jie rengdavo karališkas sutiktuves su raudonais kilimais, įspūdingomis ceremonijomis ir daugybe dovanų. Jie raportuodavo apie didžiulius laimėjimus visose srityse, nors dažniausiai tai būdavo išlaužta iš piršto arba gerokai perdėta. Plėtėsi mafijos pobūdžio organizacijos, kurios, bendradarbiaudamos su vietine valdžia, kone oficialiai rinkdavo mokestį už „apsaugą“.

Su daugeliu šių trūkumų žmonės gal ir būtų taikstęsi, jei būtų jautę, kad vadovybė laikanti rankose vadžias, kad Politinio biuro nariai — energingi, nuovokūs, turintys ateities viziją politikai. Tačiau nei energijos, nei išminties įrodymų nebuvo matyti; „brandusis socializmas“ — oficialus vėlyvosios Brežnevo eros apibūdinimas — tapo viršūnių sukriošimo ir masių apatijos sinonimu. Vadovai vis rečiau rodėsi viešumoje, jų kalbos vis trumpėjo ir banalėjo. Buvo nejauku žiūrėti į kretančius senius, kai padėjėjai sodindavo juos į vietas per valstybinio masto renginius. Vis daugiau žmonių suvokė, kad reikia kažko imtis, kaip nors atjauninti ir pagyvinti vadovybę. Tačiau nekantrūs jaunesni žmonės to padaryti negalėjo. Tokia jau buvo susiklosčiusi sistema, kad niekas negalėjo nieko padaryti, kol savo nuosprendžio nepaskelbdavo gamta. 1980 m. mirė Kosygin, 1982 m. sausį — vyriausiasis ideologas Michail Suslov, tų pačių metų lapkritį — Brežnev. Jį pakeitė Jurij Andropov, iki tol penkiolika metų vadovavęs KGB.

Andropov buvo panašus į teisininką, gal į gydytoją, sustelėjęs, orus, kiek nusivylęs gyvenimu. Dėl ne visai aiškių priežasčių jis turėjo intelektualo ir kabinetinio liberalo reputaciją, tiesa, daugiau užsienyje negu Rusijoje. Jis buvo gana išsilavinęs, žinoma, palyginti su dauguma jo kolegų iš Politinio biuro. Tačiau jo kalbose ir straipsniuose veltui būtum ieškojęs įdomių naujų minčių ar nuodugnios analizės. Jeigu jis ir turėjo tam gabumų, tai puikiai mokėjo juos nuslėpti. Į aukštą postą jį iškėlė veikiau užgrūdinto *aparatčiko* ir lojalaus administratoriaus, o ne originalaus mąstytojo ar kūrybingo novatoriaus ypatybės. Per paskutiniuosius dvejus Brežnevo gyvenimo metus įvyko keletas skandalų, į kuriuos buvo įsipainioję jo šeimos nariai. Esama pagrindo manyti, kad KGB, kuriam tuo metu vadovavo Andropov, padėjo pagarsinti tuos skandalus, siekdamas pakirsti generalinio sekretoriaus ir jo šalininkų pozicijas. Kai Raudonojoje aikštėje Andropov savo panegirikoje Brežnevui kalbėjo apie tai, kad partija — ne, visa žmonija — netekusi šlovingo tėvynės sūnaus, įžymaus komunistų partijos ir sovietų valstybės vadovo, jo žodžiai skambėjo ne itin nuoširdžiai.

Kaip ir kiti partijos vadovai, Andropov gyveno atsitvėręs nuo sunkios sovietų gyvenimo tikrovės. Nei jam, nei jo žmonai nereikėjo stovėti parduotuvių eilėse; jis nesilankė tose medicinos įstaigose, kur gydėsi eiliniai mirtingieji. Tačiau ankstesnis jo darbas teikė unikalią galimybę žinoti tikrąją Sovietų Sąjungos būklę, o ne tą, apie kurią bū-

davo skelbiama oficialiose kalbose ar *Pravdos* skiltyse. Ilgus metus KGB gaudavo informaciją ne tik apie Baltuosius rūmus ir karinius Amerikos pasirengimus, bet ir apie savo šalyje didėjančią apatiją, cinizmą ir korupciją. Tai buvo Andropovo tragedija, kad jam, galbūt geriau nei kam nors kitam Sovietų Sąjungoje žinojusiam apie nepaliaujamai blogėjančią padėtį, ortodoksiškas partinis auklėjimas ir mąstysena neleido suvokti radikalių permainų būtinybės.

Į valdžią jis atėjo jau būdamas pagyvenęs, netvirtos sveikatos. Per tuos keturiolika mėnesių, kai jis valdė valstybę, šalies viduje neįvyko jokių poslinkių į gerąją pusę, o užsienio politikos reikalai ženkliai pablogėjo. Sovietų užsienio politikos kūrėjai nerodė jokios iniciatyvos, o jų agresyvi laikysena tik stūmė sovietus į saviizoliaciją.

Andropov bandė sutvirtinti savo pozicijas pašalindamas keletą senų brežnevininkų ir pakeisdamas juos savais žmonėmis. Bet jis pasirinko ne pačius geriausius — Heidarą Alijevą iš Baku ir Grigorijų Romanovą iš Leningrado, — ir tai kėlė abejonių dėl jo nuovokos. Jo kalbos buvo atsargios, bemaž baikščios, ir, nors jis atvirai pripažino, kad kai kuriais atžvilgiais padėtis šalyje esanti nepatenkinama, ypatingo primygtinumo jose nebuvo justi. Jo įsakymu Maskvoje ir kitur prasidėjo sistemingi milicijos reidai prieš juodąją ir pilkąją rinkas, taip pat buvo tikrinama, ar pareigūnai darbo metu neina pas dantų gydytoją, į pirtį. Tačiau šie tikrinimai buvo tokie nepopuliarūs, kad po kurio laiko juos teko nutraukti.

Andropov sugriežtino priemones prieš korupciją ir prieš disidentus. Jis kvietė sustiprinti ideologinę kovą ir keletą kartų pasirodė per televiziją tarp Maskvos gamyklų darbininkų. Tačiau jam trūko paprastumo; per tuos pasirodymus jis nebuvo natūralus, betarpiškas, laisvas, ir tai nepridėjo jam patrauklumo. Tas laikotarpis buvo ketvirtinių priemonių, priimtų, bet neįgyvendintų nutarimų laikotarpis, kuris iš esmės nesiskyrė nuo vėlyvosios Brežnevo eros.

Tiesa, Andropov pirmas iš sovietų vadovų prisipažino neturįs atsakymo į visus klausimus ir išsakė nors ir ne naujų, bet protingų minčių, kurias vėliau išplėtojo Gorbačiov, — pavyzdžiui, kad šaliai reikia naujos valdymo ir planavimo sistemos. Retkarčiais jis netgi užsimindavo, kad būtų neblogai, jei partija labiau atsivertų visuomenei. Paskutinėje savo kalboje, pasakytoje Centro komitete 1983 m. birželį, jis pirmasis pavartojo vėliau tiek dažnai kartotą žodį *glasnost*.

Ilgai sirgęs, Andropov 1984 m. vasario 9 dieną mirė, ir jo vietą užėmė Konstantin Černenko. Šis sibirietis 1950 m. susipažino su Brežnevu ir pritapo prie tos kylančios žvaigždės, — pasidarė jo patikėtinis ir *chef de cabinet*. Černenko kandidatūra buvo itin nesėkmingai parinkta — ir ne vien todėl, kad naujojo vadovo šalis nepažinojo. Po kelių pasirodymų viešumoje, kai į jį nukrypo negailestingos televizijos kameros ir mikrofonai, visi galutinai sumišo. Tai buvo dar vienas sovietinis vadovas, neturintis nei orumo, nei žavesio, nemokantis sklandžiai kalbėti, pusgyvis seniokas be jokių energingumo ir kūrybiškumo ženklų, veikiau statytinis negu stiprus lyderis.

Trumpai tariant, jis buvo menkystė, tipiškas vidutinio rango *aparatčik*, kuris, jei būtų jaunas, gal ir būtų pasireiškęs kaip neblogas organizatorius. Bet Černenko (ir Rusijos) nelaimė buvo ta, kad jis atėjo į valdžią jau senas, apniktas įvairiausių ligų ir tuo metu, kai žmonių kantrybė baigė sekti ir nusivylimas vis didėjo. Per keletą metų jų akyse sunyko trijų vadovų fizinės ir intelektualinės galios, ir jie troško lyderio, kuris būtų pakankamai stiprus, protingas ir galėtų išspręsti šalies problemas.

Kas gi nulėmė Černenko išrinkimą? Jis buvo laikinas užkaištis; kurio nors jaunesnio Politinio biuro nario kandidatūra būtų buvusi suprantamesnė. Tačiau Politinis biuras susidėjo iš senųjų brežnevininkų ir velionio Andropovo šalininkų, o jaunesnieji nariai taip pat tarp savęs nesutarė. Černenko įkūnijo *status quo* išlaikymą, todėl jį rėmė brežnevininkai, bijantys prarasti savo postus. Be to, dauguma biurokratų baiminosi neišvengiamo kadrų perkratymo, kurio būtų ėmęsis naujas, energingesnis vadovas. Nusikaltėlių pasaulis taip pat lengviau atsikvėpė, nes saugumo organai paliko juos ramybėje.

Černenko laikais bemaž jokių personalinių ar politinių permainų neįvyko, išskyrus tai, kad buvo nušalinti ar perkelti į žemesnes pareigas kai kurie Andropovo paskirti asmenys. Per savo septyniasdešimt ketvirtąjį gimtadienį Černenko gavo ketvirtą Lenino ordiną. Rusų nacionalistai, kuriems Andropovo leninizmas buvo sukėlęs nerimą, taip pat pasijuto laisviau, nes manė, kad Černenko, kaip sibirietis, širdyje juos palaikąs. Sunku pasakyti, ar ši prielaida buvo teisinga, — mat per savo valdymo metus Černenko daugiau ilsėjosi Kryme arba gulėjo ligoninėje netoli Maskvos, negu vykdė savo funkcijas.

Buvo stengiamasi sudaryti įspūdį, kad jis valdąs šalį; rugsėjo mėnesį jis netgi keletą kartų pasirodė viešumoje, susitiko su Sovietų rašytojais, patarė jiems nenutolti nuo liaudies ir vykdyti partijos nurodymus. Bemaž visą tą laiką partijos ir valstybės organų posėdžiams pirmininkaudavo Gorbačiov, jauniausias Politinio biuro narys, retkarčiais netgi vadintas „mūsų antruoju generaliniu sekretoriumi“, nors tokios pareigos oficialiai neegzistavo. Gorbačiovą rėmė patys įtakingiausi asmenys: Gromyko, ilgalaikis sovietų užsienio politikos lėmėjas, ir Ustinov, kuris daugelį metų vadovavo galingai gynybos pramonei. Tačiau Ustinov, irgi įkopęs į aštuntąjį gyvenimo dešimtmetį, 1984 m. gruodį mirė. Romanovo—Grišino koalicija Politiniame biure kiek įmanydama stengėsi neleisti Gorbačiovui iškilti.

Po paskutiniojo „virvės traukimo“, įvykusio likus keletui savaičių iki Černenko mirties (1985 m. kovas), Gorbačiov atrodė labiausiai tikėtinu įpėdiniu. Jis ir buvo išrinktas nedidele balsų persvara. Centro komitete jis perskaitė įprastinę panegiriką, šlovinančią Černenko kaip įžymų partijos ir valstybės veikėją. Tačiau toji panegirika buvo labai trumpa, truko vos dvi ar tris minutes; visą kitą kalbos laiką užėmė svarbiausi partijai iškilę klausimai — *perestroika*, ryžtingas posūkis ekonomikos srityje, *uskorenije* (spartinimas), demokratizavimas ir *glasnost*; šiai koncepcijai vėliau teko pagrindinis vaidmuo sovietų politikoje.

Trečios kartos komunistas Michail Gorbačiov gimė 1931 m. Šiaurės Kaukaze, Privolnoje kaime netoli Stavropolio. Baigęs vietos mokyklą, jis dirbo kombainininku ir stulbinamai jauno amžiaus gavo Raudonosios vėliavos ordiną už nuopelnus žemės ūkio srityje. Devyniolikos metų jis išvyko į Maskvą studijuoti teisę; čia sutiko savo būsimą žmoną Raisą.

Jo karjerą lydėjo laiminga žvaigždė. Iš pradžių jis dirbo vietos komjaunimo organizacijos sekretoriumi, vėliau — rajono partijos sekretoriumi propagandos reikalams, galiausiai — pirmuoju srities sekretoriumi viename iš svarbiausių šalies žemės ūkio regionų. 1978 m. tapo Centro komiteto sekretoriumi — tai reiškė perkėlimą į Maskvą. 1979 m. buvo priimtas kandidatu į Politinio biuro narius, po metų — tikruoju nariu. Kaip jauniausiam, jam teko pati nemaloniausia užduotis — žemės ūkis, o tuo metu sovietų žemės ūkis skendėjo nuolatinėje krizėje, nepaisant į jį sudėtų milžiniškų investicijų. Toks paskyrimas

buvo labai rizikingas, bemaž tikra prapultis, ir tai, kad Gorbačiov politiškai nesužlugo, byloja apie jo sumanumą ir sėkmę. Sėkmę todėl, kad jį išgelbėjo Brežnevo mirtis, po kurios atsirado kam suversti visą kaltę — ir ne be pagrindo — už nelemtąją aštuntojo dešimtmečio maisto programą. Be to, 1983 m. derlius buvo geresnis nei ankstesniais metais, ir kai į Politinį biurą atėjo naujų narių, Gorbačiov jau galėjo atsikratyti varginančių pareigų. Jis pradėjo važinėti į užsienį ir padarė puikų įspūdį savo pašnekovams Vakaruose.

Pirmieji vieši Gorbačiovo pasirodymai 1985 m. dar nepranašavo didelių pokyčių. Savo kalbose jis daugiausiai dėmesio skyrė didiesiems sovietų laimėjimams ir iki XXVII partijos suvažiavimo 1986 m. vasarį net nevartojo žodžio „reforma“, ką jau kalbėti apie „radikalią reformą“. Naujojo generalinio sekretoriaus žingsniai buvo labai atsargūs; tik pašalinęs iš Politinio biuro savo pagrindinius priešininkus, jis pasijuto galįs laisvai teigti, kad *perestroika* iš tiesų prilygstanti radikaliai permainai. Per antrąją 1986 m. pusę Gorbačiovo mąstysena neabejotinai pasikeitė, per kitus dvejus metus — juo labiau. Galbūt jis ne išsyk suvokė visą Sovietų Sąjungai gresiančios krizės mastą. Palengva jis suprato ir tai, kad, jeigu jam nepavyks išjudinti ekonomikos, ūkio nuosmukis paveiksiąs visas sovietų gyvenimo sritis — trūkumai pasidarysią dar grėsmingesni, dar labiau pablogėsianti gyvenimo kokybė ir socialinis aprūpinimas.

Kai kurias priemones buvo galima įgyvendinti gana nesunkiai, nepaliečiant sistemos šaknų, sakykime, sugriežtinti darbo drausmę ir pagąsdinti biurokratus darbo ar privilegijų netekimu („naujos šluotos efektas“). Tačiau iš patirties buvo žinoma, kad tokios priemonės tėra pusinės ir veikia palyginti neilgai. Tikrų permainų buvo galima tikėtis tik išardžius senąją nebeveikiančią sistemą — tai yra, atsisakius gremėzdiško planavimo aparato, suteikus daugiau laisvės privačiai iniciatyvai, žodžiu, leidus įsigalėti rinkos mechanizmui.

Ekonomistų dauguma sutarė dėl priemonių, kurių reikėtų imtis, nors ne visuomet dėl jų įgyvendinimo greičio. Bet partijos sekretoriai įtikinėjo Gorbačiovą, kad pereinamuoju laikotarpiu padariniai būtų labai skaudūs (nedarbas ir kainų šuolis, panaikinus valstybės subsidijas), kad radikalios reformos politiškai nepriimtinos, nebent būtų diegiamos labai atsargiai ir per ilgą laiką. Tik 1990 m., po ilgų ir aštrių debatų, buvo nutarta ateityje panaikinti valstybės subsidijas kai kurioms pagrindinėms prekėms.

Radikalams tie nutarimai atrodė nepakankamai drąsūs; jų manymu, tik ryžtingos priemonės galinčios padėti išvengti katastrofos. Tačiau jie atrodė per drąsūs konservatoriams, kurie nesiliovė tvirtinę, kad tokios reformos praturtintų tik menką išnaudotojų ir spekuliantų sluoksnį, tuo tarpu plačiųjų masių dalia pablogėtų. Antai 1990 m. kai kurių prekių kokybė smarkiai pagerėjusi, tačiau jų kainos atviroje rinkoje pasidariusios tokios, kad tik nedaug gyventojų teišgalį jas nusipirkti.

Pirmus penkerius metus apie *perestroiką* daugiausia tik kalbėta. 1989 m. buvo įsikūrę apie 140 tūkstančių kooperatyvų, bet daugiausia prekybos, plataus vartojimo prekių ir paslaugų srityse; padėtis pramonėje ir žemės ūkyje iš esmės nepasikeitė. Atvirkščiai, dalinis liberalizavimas netgi gilino ekonomikos deformacijas, tuo dar labiau didindamas masių nepasitenkinimą. Dauguma konservatorių ir bemaž visi radikalai sutiko, kad senoji kolūkių ir valstybinių ūkių sistema nepasiteisinusi ir kad sovietų žemdirbiams reikėtų leisti nuomoti žemę ir dirbti ją be griežtos valstybinės priežiūros. Tačiau tik nedaugelis ūkininkų pasinaudojo naujomis galimybėmis. Jie nebuvo tikri, ar naujoji tvarka išsilaikys ilgai, ar vėl bus uždrausta kaip kad NEP (Naujoji ekonominė politika) trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Be to, sovietų ūkininkams trūko kapitalo ir būtiniausių reikmenų, o vietinė biurokratija toli gražu nepadėjo kurti sąlygų, kuriomis naujo tipo ūkiai būtų turėję realų šansą išsilaikyti.

Reforma buvo įspūdingesnė politikos srityje ir ypač kultūroje, plačiausia šio žodžio prasme. Pagrindinės to proceso gairės buvo XIX partijos konferencija, įvykusi 1988 m. birželį—liepą, ir, svarbiausia, rinkimai į Liaudies deputatų suvažiavimą bei pirmosios jo sesijos (1989 m. kovas—birželis). Čia reikėtų paminėti ir šeštojo sovietų konstitucijos straipsnio panaikinimą 1990 m.; tas straipsnis buvo įteisinęs komunistų partijos vienvaldystę Sovietų Sąjungos politiniame gyvenime. Partinė konferencija priėmė nutarimą, kad įstatymų viršenybė turinti būti įtvirtinta konstitucijoje ir tapti gyvenimo norma, o asmens teisės — garantuojamos ir ginamos. Tam reikėjo iš pagrindų keisti teisinę sistemą. Jaukintinė Aukščiausioji taryba, kuri anksčiau tik retkarčiais susirinkdavo audringais plojimais pasveikinti vadovybę ir patvirtinti jos politiką, dabar neatpažįstamai pasikeitė.

Vietoje jos atsirado Liaudies deputatų suvažiavimas, turintis 2250 narių; pirmą kartą po daugelio dešimtmečių rinkimuose varžėsi dau-

giau nei po vieną kandidatą. Vertinant pagal demokratines normas, pirmieji rinkimai toli gražu nebuvo laisvi, nes politinės partijos dar neegzistavo, o daugelį kandidatų tiesiog parinko komunistų partija ir jos satelitinės organizacijos; net 88 procentai išrinktųjų buvo komunistų partijos nariai. Tačiau tiesa ir tai, kad daug rinkimuose dalyvavusių (ir juos laimėjusių) kandidatų komunistų partijai buvo visiškai nepageidautini. Antai didžiausioje šalies rinkimų apygardoje — Maskvoje — lengvą pergalę pasiekė Boris Jelcin, prieš metus pašalintas iš sostinės pirmojo partijos sekretoriaus posto. Vėliau Jelcin tapo Rusijos Respublikos (RSFSR) Aukščiausiosios tarybos pirmininku. Tarp kitų garsių delegatų buvo Andrej Sacharov, Nobelio premijos laureatas ir žymiausias žmogaus teisių gynėjas Sovietų Sąjungoje. Jo mirtis 1989 m. gruodį buvo skaudi netektis reformų šalininkams ir visai šaliai. 1986 m. Gorbačiov jį išlaisvino iš tremties Gorkyje; drauge su kitais atvirais režimo kritikais jis įkūrė parlamentinę frakciją „Tarpregioninė grupė“. Opozicijos populiarumas dar labiau išryškėjo per 1990 m. vietinius rinkimus, kai radikalūs reformatoriai laimėjo Maskvoje, Leningrade, Sverdlovske. Kadangi Liaudies deputatų suvažiavimas buvo per didelis kasdieniam darbui, šią funkciją perėmė mažesnis organas — nauja Aukščiausioji taryba, turinti apie 450 narių.

1988 m. rugsėjį parlamente, o ne tiesioginiais rinkimais Gorbačiov buvo išrinktas Sovietų Sąjungos prezidentu. Kitais metais atsirado Prezidento taryba — nedidelė patarėjų, tarp jų ekonomistų ir rašytojų, grupė, kurios konkrečios funkcijos nebuvo visiškai aiškios, išskyrus tai, kad jai atiteko dalis Politinio biuro ir Ministrų tarybos galių.

Smarkiai pasikeitė ir aukščiausi partijos organai. Antai 1989 m. pradžioje 98 nariai ir kandidatai į Centro komiteto narius kolektyviai atsistatydino dėl senyvo amžiaus. Tačiau net ir po to Gorbačiov neturėjo reformatoriškai nusiteikusios daugumos nei Centro komitete, nei juo labiau Politiniame biure, kur vieninteliai tvirti jo sąjungininkai buvo užsienio reikalų ministras Eduard Ševardnadzė ir Aleksandr Jakovlev, radikalios pakraipos vadovybėje atstovas, konservatorių ir neostalinistų nuolatinių atakų taikinys.

Konservatoriai, kuriems iš pradžių vadovavo Jegor Ligačiov, priešinosi tam, ką jie vadino per greitu ir per ūmiu atsitraukimu nuo leninինių normų. Ekonominei reformai jie iš principo neprieštaravo, bet norėjo, kad ji būtų laipsniška, o *glasnost* laikė nuėjusia per toli — šalis, jų

nuomone, galėjo tapti nevaldoma. Žemesniuose partijos vadovybės sluoksniuose opozicija *glasnost* kursui buvo dar ryškesnė. Klasikinė jos išraiška — garsusis Leningrado mokytojos Ninos Andrejevos atviras laiškas („Negaliu išsižadėti principų", 1988 m. kovas). Principai, kurių ponia Andrejeva nenorėjo išsižadėti, buvo ne kas kita kaip stalinizmas, priderintas prie nūdienos sąlygų, su geroka ksenofobijos, antivakarietiškumo ir antisemitizmo priemaiša. Ji aršiai puolė destalinizacijos kampaniją, įgavusią neregėtą pagreitį, ir kaltino jos įkvėpėjus išdavyste bei šalies stūmimu į pražūtį. Tai buvo atviras karo paskelbimas *glasnost*, *perestroikai* bei visai reformų politikai, ir masinės informacijos priemonėse jam buvo duotas atkirtis. Tačiau ponios Andrejevos pažiūroms bent iš dalies pritarė kai kurie visuomenės sluoksniai — vienose šalies vietovėse labiau, kitose mažiau.

Reformų kurso priešininkai buvo keisti bendrakeleiviai: vieni — seno raugo rusų nacionalistai, besiilgintys senų gerų laikų, pasibaigusių 1917 metais, kiti, atvirkščiai, — užkietėję stalinistai, nuoširdžiai tikintys, kad visų dergiamas „tautų tėvas" iš tiesų buvo iškiliausias lyderis per visą sovietų istoriją, toliaregis patriotas, o jo klaidos, jei jis apskritai jų padarė, — menkos, palyginti su didžiuliais laimėjimais. Šios dvi sudedamosios opozicijos dalys iš pradžių turėjo mažai bendra, bet vėliau jų ideologijos susiliejo. Stalinistai palengva atsisakė leninizmo bei internacionalizmo doktrinų ir masiškai atsivertė į rusiškąjį nacionalizmą. O konservatoriai priėmė populistines, pusiau egalitarines pažiūras socialiniais ir ekonominiais klausimais. Galų gale juos vienijo bendras priešas — reformatoriai, kurie, jų manymu, siekė paversti Sovietų Sąjungą vakarietiška, liberalia, demokratine visuomene, ilgainiui atsikratant tradicinių rusiškų vertybių, perimant Vakarų masinę kultūrą ir šitaip sužlugdant didžiąją Rusiją — tiek socialiniu, tiek moraliniu, tiek politiniu atžvilgiu.

„Rusų partijos" atgimimas *glasnost* laikais neturėjo stebinti. Marksizmo pergalė 1917 m. vienu tarpu buvo laikoma galutiniu vakarietiškumo triumfu kovoje už rusų sielas. Tačiau, marksizmą-leninizmą išbandžius ir juo nusivylus, visa kaltė atiteko „vakarietiškumui", ir internacionalizmas užleido kelią naujai rusiškojo patriotizmo bangai. Atsižvelgiant į septyniasdešimtmetės sovietų istorijos kontekstą, dešinioji reakcija į „kairiojo sparno perlenkimus" trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį buvo bemaž neišvengiama. Ši reakcija darėsi vis labiau kraš-

tutinė — atsirado tokios grupės kaip „Pamiat" („Atmintis"), kurių ideologija kilo iš vėlyvojo carų laikotarpio juodašimtininkų gaujų, o ją praturtino tokios nacistinės doktrinos kaip tikėjimas visagaliais sąmokslais ir šėtoniška *židomasonų* — žydų ir laisvųjų masonų — veikla visame pasaulyje.

Tokia buvo bjaurioji *glasnost* pusė; ji turėjo šalininkų ne vien labiausiai atsilikusiuose visuomenės sluoksniuose, bet ir tarp inteligentų. Tačiau didžiąją intelektualų daugumą, taip pat ir daugybę kitų žmonių masino naujoji laisvės dvasia, kurią įkvėpė reformų judėjimas. Toli gražu neaišku, ar Gorbačiov su savo patarėjais nuo pat pradžių siekė kultūrinės revoliucijos — bent ankstyvosiose Gorbačiovo kalbose tokia kryptis nenurodyta. Bet palengva reformatoriai, regis, suprato, kad permainų ekonomikoje nėra ko laukti, jei visuomenė iš esmės nepasikeisianti, jei neatsirasią daugiau sąžiningumo ir daugiau laisvės minčiai bei saviraiškai.

Tai visų pirma reiškė akistatą su sovietų praeitimi — ne tik su brežneviniu sąstingio (*zastoj*) laikotarpiu, bet ypač su stalinizmu ir galiausiai net Leninu ir jo politika. 1986 m. Gorbačiov dar įrodinėjo, kad pats „stalinizmo" terminas esąs „mūsų priešų", tai yra antisovietinių sluoksnių išradimas. Tepraėjus metams, antistalininė kampanija jau buvo pačiame įkarštyje. Išėjo daug ilgą laiką draustų knygų; nors Vakarų stebėtojams jos neatrodė sensacingos, Sovietų Sąjungą jos tiesiog sukrėtė.

Paskui atėjo metas savikritikai. Stalino epochos nusikaltimus juk aiškiai vykdė ne vienas asmuo. Stalin laimėjo kovą dėl valdžios, nes jo pažiūros ir mentalitetas atrodė patrauklus daugeliui jo valdinių. Jo kultas buvo absurdiškas, bet dauguma nuoširdžiai tikėjo ne tik J. V. Stalino išmintimi, bet ir gera širdimi. Jis turėjo milijonus uolių pagalbininkų. Šio reiškinio ištakų reikėjo ieškoti kur kas senesniais negu Stalino laikais, prisiminus tiek demokratinių tradicijų Rusijoje silpnumą, tiek antidemokratinį Spalio revoliucijos ir leninizmo pobūdį. Tokia akistata su praeitimi buvo labai skausminga daugeliui rusų nacionalistų ir leninistų, ir jie ėmėsi tvirtinti, kad stalinizmas galų gale nebuvęs toks jau blogas arba kad Stalin iškraipęs Lenino mokymą ir kad, šiaip ar taip, tai buvusi dalis gerokai platesnio ketvirtojo dešimtmečio reiškinio — „nuo Madrido iki Šanchajaus", — kuris anaiptol nebuvęs grynai rusiškas, o importuotas iš užsienio daugiausiai kitataučių.

Glasnost reiškė akistatą su praeitimi, bet kur kas svarbiau buvo susitaikyti su dabartimi. O tai buvo neįmanoma padaryti sąžiningai neišanalizavus daugelio ekonomikos ir visuomenės gyvenimo trūkumų. Pirmą kartą per ilgus dešimtmečius straipsniuose ir kalbose atsiskleidė visos ekonomikos negalios. Iškilo į aikštę tiesa apie nusikalstamumą (įskaitant plataus masto organizuoto nusikalstamumo egzistavimą), apie skurdą, apie nepatenkinamą sveikatos apsaugos būklę (įskaitant vidutinės gyvenimo trukmės mažėjimą), apie alkoholizmą, narkomaniją, prostituciją.

Visos šalys turėjo panašių problemų, bet tik Sovietų Sąjunga iki šiol neigė jas egzistavus, todėl juo labiau pritrenkiamas buvo jų atskleidimo poveikis. Iš naujo įvertinus gyvenimo kokybę Sovietų Sąjungoje, paaiškėjo, kad ji labai žema ne tik ekonominiu, bet ir moralės bei papročių požiūriu. Iš kur atsirado ta žmonių frustracija, pagieža, pyktis? Kadaise gerumas, didžiadvasiškumas, draugiškumas buvo vienos iš ryškiausių rusų tautos ypatybių. Kodėl šie bruožai pasidarė tokie reti? Kodėl žmonės pasidarė tokie šiurkštūs, nepatiklūs ir nejautrūs? Ar tik sunkios gyvenimo sąlygos, pyktį ir pavydą kurstantis begalinis stovėjimas eilėse, ar pati politinė sistema išugdė apsimetėliškumą ir įtarumą? Tačiau praėjusį amžių daugumos žmonių gyvenimo sąlygos buvo dar blogesnės. Klostėsi įspūdis, kad Rusijos istorija kažkaip pasuko ne ta linkme ir dėl to išnyko daugelis senųjų dorybių.

Iki 1987 m. Sovietų Sąjunga didžiavosi gerai išsprendusi nacionalines problemas ir skelbė tai kaip pavyzdį visai žmonijai. Iš šalies atrodė, kad ten vyrauja bendradarbiavimo ir harmonijos dvasia, nors ekspertai jau seniai įtarė, kad iš tikrųjų tarp Sovietų Sąjungos tautų, o ypač — tarp jų ir dominuojančios rusų tautos, nesama santaikos. Nepasitenkinimo būta ir anksčiau, bet dėl įvairių priežasčių jis retai kada atvirai pasireikšdavo. Viena iš tų priežasčių buvo represijų baimė, kita — korupcijos kaip neatsiejamos gyvenimo būdo dalies toleravimas, ypač Viduriniojoje Azijoje. Reikia turėti omenyje ir demografinį pakilimą Viduriniojoje Azijoje bei užkrečiamą nacionalistinių ir religinių tendencijų stiprėjimą Artimuosiuose Rytuose.

Be to, oficialiai sankcionuotas rusų nacionalizmas neišvengiamai turėjo išprovokuoti panašias tendencijas kitose respublikose. Prievartinė kultūrinės asimiliacijos politika kirtosi su tautinės savimonės stip-

rėjimu praktiškai visose didžiosiose ir daugelyje mažų ne rusiškų etninių grupių. Liūdna ekonominė padėtis, ypač Viduriniojoje Azijoje, nė kiek negerėjo, nes ilgametė monokultūra buvo išsekinusi žemės ir vandens išteklius. Nedarbas — tiek paslėptasis, tiek atvirasis — buvo nuolatinis reiškinys.

Žodžiu, paaiškėjo, kad dešimtmečiais skiepyta komunistinė ideologija prigijusi kur kas menkiau, negu manė netgi didžiausi skeptikai. Pagrindinė visuomenės sankloda liko bemaž tokia pat kaip ikirevoliuciniais laikais; priklausymas klanui buvo kur kas svarbesnis už partijos narystę. Religiniai papročiai ir pusiau religinės tradicijos tebebuvo neįveiktos, galvą kėlė naujasis nacionalizmas.

Pirmąjį ženklą, kad ne viskas gerai, davė Alma-Atos neramumai (1986 m. gruodį). Vėliau Armėnijos ir Azerbaidžano konfliktas dėl Kalnų Karabacho peraugo į tikrą pilietinį karą. Į Baku buvo įvesta sovietų kariuomenė. 1989 m. balandį sovietų daliniai ėmė šaudyti į masinę demonstraciją Gruzijos sostinėje Tbilisyje; tų pačių metų birželį įvyko dideli susirėmimai Ferganoje, 1990 m. — Oše ir kituose Viduriniosios Azijos miestuose. Nors Ferganos žudynės iš pradžių buvo nukreiptos prieš turkų mažumą (meschetus), galiausiai jos palietė ir vietinius rusus. Rusai pradėjo masiškai keltis iš Viduriniosios Azijos ir Azerbaidžano.

1989 m. visos trys Baltijos respublikos paskelbė negaliojančiu prievartinį, todėl neteisėtą jų įjungimą į Sovietų Sąjungą Molotovo—Ribbentropo pakto pagrindu. Kremlius, suprantama, atmetė oficialias nepriklausomybės deklaracijas ir ėmėsi atsakomųjų priemonių. Lietuvoje lietuvių buvo dauguma (apie 80 procentų), tuo tarpu į Latviją po 1945 m. persikėlė labai daug rusų, o Estijoje jų nemažai gyveno dar nuo senų laikų. Ne visi Baltijos šalių rusai priešinosi separatistinėms nuotaikoms, bet dauguma buvo nepatenkinti, ir tai kėlė keblumų tiek šių šalių viduje, tiek santykiuose su Maskva.

Nors sovietų konstitucija teoriškai garantavo teisę atsiskirti, tačiau buvo neįsivaizduojama, kad kuri nors respublika iš tiesų ja pasinaudotų. Net liberaliais Gorbačiovo laikais negalėjo būti nė kalbos, kad centrinė valdžia mielai sutiktų su tokiais reikalavimais. Kremlius tvirtino, kad atsiskirti iš principo galima, bet reikia, kad už tai balsuotų ne mažiau kaip du trečdaliai gyventojų ir kad praeitų keletas „atvėsimo“ metų.

Iškilo ir daugiau problemų — sustiprėjo ukrainiečių tautinis judėjimas, Rusijos vokiečiai ir totoriai reikalavo atkurti jų respublikas, Stalino panaikintas Antrojo pasaulinio karo metu. Bet šiose teritorijose (Pavolgyje ir Kryme) jau ne vieną dešimtmetį kūrėsi kiti žmonės. Nematydami jokios realios perspektyvos, kad bus priimtas patenkinamas sprendimas, daugelis Rusijos vokiečių nusprendė išvykti iš Sovietų Sąjungos, kaip ir daugelis žydų, kurie jautė antisemitizmo stiprėjimą ir bijojo, kad valdžia jiems nepadėsianti.

Kai tiek tautų reiškė nepasitenkinimą ir norėjo įtvirtinti savo istorinius siekius, visiškai suprantama, jog ir rusai savo ruožtu ėmė skųstis, kad juos visi išnaudoję, kad jie nesulaukę jokio dėkingumo ir todėl pagaliau norį būti šeimininkai savo pačių namuose. Tokio požiūrio šalininkai reikalavo nutraukti kasmetines dotacijas kitoms respublikoms; jie norėjo turėti savo televiziją, mokslo akademiją, komunistų partiją, profsąjungas, enciklopediją ir t.t. Kai kurie iš tų reikalavimų buvo pagrįsti, kiti ne; juk bemaž neįmanoma apskaičiuoti, ar Sovietų Sąjungos respublikos išnaudojusios Rusiją, ar atvirkščiai. Šiaip ar taip, dauguma respublikų buvo rusų prisijungtos per prievartą, o ne jų laisva valia.

Lenin sykį pavadino carų Rusiją „tautų kalėjimu“, ir šį apibrėžimą imta dažnai kartoti, kai Sovietų Sąjungoje atsirado daugiau laisvės. Bet tai ne visada būdavo teisingas įvertinimas; ne vienu atveju tautinė neapykanta nuo pat pradžių buvo nukreipta ne prieš rusus — pavyzdžiui, Armėnijoje ir Azerbaidžane, Kirgizijoje ir Uzbekijoje. Tik centro karinis įsikišimas galėjo neleisti kilti masinėms žudynėms. Be to, šiuolaikiniame pasaulyje neįmanoma, kad visos tautos turėtų visišką suverenitetą. Ironiška, kad tuo metu, kai Vakarų Europa artėja bendros valiutos link, tiek daug sovietų respublikų panoro įsivesti savo pinigus. Kai kurių reikalavimų, kuriuos kėlė nacionalistai, tiesiog buvo neįmanoma įvykdyti, nes teisingumas vienos grupės atžvilgiu būtų reiškęs neteisybę kitos atžvilgiu. Buvo nerealu iš sovietų vadovų tikėtis saliamoniškų sprendimų, patenkinančių visų reikalavimus. Tačiau jie galėjo paieškoti naujos tautų sambūvio Sovietų Sąjungoje sistemos, suteikiančios jos sudedamosioms dalims daugiau laisvės federaciniu pagrindu. Tai, kad jie to nepadarė reikiamu laiku, buvo tragiška, gal net lemtinga klaida.

Brežnevo metais sovietų užsienio politikoje įvykdavo didelių ir kartais staigių pokyčių. Švytuoklė švytavo nuo širdingos atmosferos

per aštuntojo dešimtmečio pradžios aukščiausiojo lygio susitikimus iki konfrontacijos devintojo dešimtmečio pradžioje. Santykius su Vakarais ženkliau pagerino tik Gorbačiovo „naujasis mąstymas". Žinoma, *détente* lėmė ne tik geresnę atmosferą, bet ir davė SALT I, taip pat glaudesnius politinius ir ekonominius dviejų blokų santykius, o paskutinis didesnis laimėjimas buvo Helsinkio susitarimas dėl žmogaus teisių. Tačiau jau 1974—1975 m. pasidarė aišku, kad didelės viltys, Vakaruose dėtos į draugiškų santykių su Sovietų Sąjunga atkūrimą, nepasiteisins. Priežastys buvo kuo įvairiausios. Vakarų lūkesčiai didele dalimi buvo nerealūs, grindžiami klaidinga prielaida, kad Brežnevo laikais sovietų požiūris ir ketinimai iš esmės pasikeitę. Todėl suvokus, kad Sovietų Sąjunga toliau energingai stiprina savo ginkluotąsias pajėgas, Vakarus iš nuostabos ištiko šokas; panašią reakciją sukėlė ir sovietų politika trečiajame pasaulyje, ypač jos kulminacija — invazija į Afganistaną (1979), kuri buvo puolamojo pobūdžio, niekaip nepaaiškinama teisėtais sovietų gynybos interesais.

Sovietų Sąjungos ir Amerikos santykiai pablogėjo prezidento Carterio laikais; Maskvą įžeidė žmogaus teisių klausimo akcentavimas. Tuo pat metu žlugo didžiulės viltys, abiejų šalių dėtos į tarpusavio prekybos plėtrą. Jos žlugo ne tiek dėl blogos valios, kiek dėl abiejų sistemų nesuderinamumo ir Sovietų Sąjungos ekonominio silpnumo; neįveikiama kliūtis kelyje į glaudesnius ekonominius santykius buvo ir rublio nekonvertuojamumas.

Nuo 1981 m. sovietų politikai apie *détente* jau kalbėjo tik kaip apie istorinį prisiminimą; dabar sovietų propagandoje atsirado karo pavojaus tema. Netgi dar anksčiau, 1976 metais, nuo *détente* termino atsiribojo JAV prezidentas Ford. Ypač priešiškai sovietai pradėjo žiūrėti į Vakarus Reagano metais. Iš dalies tai paskatino Reagano gražbylystė (komunizmas kaip „blogio židinys šiuolaikiniame pasaulyje", kaip „groteskiškas žmonijos istorijos skirsnis"). Bet kur kas daugiau reikšmės turėjo Reagano administracijos pradėtas kariuomenės modernizavimas. 1968—1977 m. sovietų karinės išlaidos (imant pastovias kainas) padidėjo nuo 101 milijardo iki 130 milijardų dolerių, o JAV išlaidos sumažėjo nuo 130 milijardų iki 96 milijardų dolerių. Reagano laikais tendencija pasikeitė, ir Sovietų Sąjunga įsitraukė į ginklavimosi varžybas, kurių ji, gilėjant vidaus krizei, tiesiog negalėjo sau leisti.

Kaip ir reikėjo tikėtis, Sovietų Sąjunga, susidūrusi su Vašingtono nenuolaidumu, ėmėsi įnirtingų pastangų suskaldyti NATO bloką, mėgindama neleisti dislokuoti raketas Vakarų Europoje. Tačiau nei sovietų pažadai, nei sovietų grasinimai nebuvo veiksmingi, ir 1983 m. lapkritį Vokietijos Bundestagas, kaip ir kitų Europos šalių parlamentai, balsavo už euroraketų dislokavimą. Sustojo Vienos derybos dėl abipusio subalansuoto kariuomenės sumažinimo (MBFR), negerėjo santykiai su Kinija, o Kremlius toliau švaistė pinigus įvairiausioms avantiūroms trečiajame pasaulyje (Kuba ir Rytų Vokietija čia buvo pagrindiniai jo patikėtiniai), kurios vargu ar davė kokią nors naudą. Kariauti Afganistane irgi nesisekė; trumpai tariant, sąstingio metais sovietų užsienio politika, vadovaujama Gromyko, nedaug kuo tegalėjo pasigirti. Netgi santykiai su Europos komunistų partijomis eurokomunizmo amžiuje atvėso; stovykla beviltiškai suskilo, ir daugiau nemėginta atkurti jos vienybę.

Maskvai teliko puoselėti viltį, kad Reagan amžinai nebūsiąs valdžioje. Tačiau biologijos dėsniai veikė ir Maskvoje. 1986—1988 m. Reagan vis dar buvo Baltuosiuose rūmuose ir vedė derybas — jau su Brežnevo, Andropovo ir Černenko įpėdiniu, — kuriomis abi šalys siekė pašalinti kai kurias tarpusavio nesantaikos priežastis.

Dar prieš Gorbačiovo išrinkimą būta ženklų, bylojančių apie sovietų norą atnaujinti derybas su Vakarais. Bet jie nebuvo ryškūs, ir tik 1987 m. atėjo didžioji atmosferos permaina. Gorbačiovo administracija demonstravo pasirengimą pervertinti daugelį pagrindinių principų, kuriais praeityje rėmėsi sovietų užsienio politika. Šis pervertinimo procesas, kuris gavo „naujojo mąstymo" pavadinimą, nenuėjo taip toli kaip vidaus reikaluose; sovietai iš naujo išanalizavo ir pakoregavo savo nacionalinius interesus, tačiau jų anaiptol neatsisakė. Vis dėlto tai buvo svarbus naujas žingsnis, padaręs Gorbačiovą populiaresnį Vakarų sostinėse nei jo paties šalyje. Maskva suprato, kad negatyvizmas ir boikotų politika vedę šalį į aklavietę, kad Sovietų Sąjungai negresiąs užpuolimo pavojus ir kad, kita vertus, tiesioginių ar netiesioginių užkariavimų politika jau neįmanoma. Pripažinę šias esmines tiesas, sovietai pasitraukė iš Afganistano ir, svarbiausia, susilaikė nesikišę, kai 1989 m. Rytų Europoje prasidėjo krizė. Sovietų vadovai patvirtino „laisvo pasirinkimo" ir neagresyvumo principą, nors tai ir reiškė nekomunistinių vyriausybių atsiradimą Prahoje, Varšuvoje, Budapešte ir Rytų Berlyne.

Sunku perdėti šios sovietų politikos permainos svarbą — jos dėka atėjo galas pokarinei Stalino tvarkai Vidurio ir Rytų Europoje. Tuo pat metu sovietai toliau stengėsi normalizuoti santykius su Kinija, o jų veikla trečiajame pasaulyje pasidarė mažiau ambicinga ir labiau realistiška. Tačiau daugiausia pastangų sovietai skyrė glaudesniam bendradarbiavimui su JAV ir „bendrų Europos namų" kūrimui. Kremlius anaiptol neketino vienašališkai nusiginkluoti — iš dalies dėl to, kad ginkluotosios pajėgos tebeturėjo didžiulę įtaką, bet ir dėl įgimto sovietų vadovų įsitikinimo, kad šalies gynybos silpninti nevalia. Tačiau karinės išlaidos buvo apkarpytos, strateginės kryptys peržiūrėtos, o juk anksčiau niekas nebūtų drįsęs neatsižvelgti į kariuomenės vadų reikalavimus, skirstant biudžeto lėšas ir išteklius.

Niekas už Kremliaus ribų nebūtų galėjęs tiksliai atsakyti, ar sovietų išlaidos gynybai sudarė 12—14 procentų BNP, ar dvigubai tiek, kaip kai kurie teigė. Tačiau visi pripažino, kad jos gerokai per didelės ir kad atsilikusiai ekonomikai ne pagal jėgas aukšta technologija pagrįsta gynybos sistema, kainuojanti milžiniškus pinigus. Nors karinei vadovybei tai nepatiko, apie 1990 m. jau dauguma civilinių vadovų laikėsi nuomonės, kad taikus sambūvis pasidaręs neišvengiamas, kad karas nebegalįs būti protinga politikos priemonė ir kad karinio arsenalo dydis negarantuojąs šalies saugumo. Žodžiu, ideologinės ambicijos ir paranojiška baimė jau nebeturėjo įtakos santykiams su pasauliu. Būsimiems konfliktams tai turbūt neužkirto kelio, bet atsirado nebloga galimybė, kad jie pasidarysią tokie pat normalūs, kaip ir tarpvalstybiniai santykiai kitose pasaulio vietose.

Sovietų užsienio politikos pokyčiai sukėlė geranoriškumo ir net entuziazmo antplūdį Vakaruose; jie buvo plačiai palaikomi ir pačioje Sovietų Sąjungoje. Tačiau sovietų piliečių daugumai kur kas labiau rūpėjo vidaus problemos. Kai 1990 m. *perestroika* išsikvėpė, ekonominė šalies padėtis dar labiau pablogėjo, o suderinti prieštaringus Sovietų Sąjungos tautų ir tautelių reikalavimus, regis, nebuvo jokios vilties. 1990 m. rudenį Gorbačiov susiejo savo likimą su konservatyviaisiais elementais, ir ankstesniems liberaliesiems jo šalininkams — tokiems kaip Jakovlev ir Ševardnadzė — teko savo arba ne savo noru pasitraukti iš vadovybės. Pradinis reformistinis veržlumas, kuris taip išpopuliarino Gorbačiovą tiek savo šalyje, tiek Vakaruose, bemaž visiškai išgaravo. Pakili pirmųjų *glasnost* dienų nuotaika išnyko, pasi-

pylė pesimistinės pranašystės. Netgi tie, kurie tarėsi matą šviesą tunelio gale, nelabai tvirtai tikėjo išganymu — ar bent nemanė, kad jis ateisiąs greitai.

Tiesa, po nepavykusio 1991 m. rugpjūčio pučo demokratinės reformos Rusijoje gavo naują postūmį. Pučą suorganizavo vadovaujantys komunistų partijos, kariuomenės ir KGB veikėjai. Tačiau už tai teko sumokėti didelę kainą. Komunizmui Rusijoje atėjo galas, ir senoji Sąjunga faktiškai subyrėjo. Visos respublikos ir daugelis tautų atkakliai siekė nepriklausomybės, ir neretai tuose siekiuose glūdėjo būsimų konfliktų užuomazgos; iš chaoso gimstančių darinių gyvybingumas buvo abejotinas. Perėjimo į naują, tvirtą tvarką laikotarpis atrodė būsiąs audringas ir ilgas.

SĄSTINGIS RYTŲ EUROPOJE

Netrukus po karo Stalin, kalbėdamasis su Milovanu Djilasu, tuomet jaunu jugoslavų komunistų lyderiu, pasakė, kad šalyse, kontroliuojamose valstybių nugalėtojų, būsianti įvesta jų socialinė (ir politinė) sistema. Tokia idėja nebuvo nauja; *cuius regio, eius religio* principu rėmėsi taikos sutartys dar Reformacijos laikais.

Pirmi du pokario dešimtmečiai patvirtino Stalino žodžius. Tiesa, Stalin nevertė Suomijos tapti „liaudies demokratija" ir nepavartojo karinės jėgos, kai Jugoslavija pasirinko savą kelią į komunizmą. Bet per dešimtį metų Rytų Europos ir Balkanų sovietizacija buvo baigta, ir septintąjį dešimtmetį daugumai stebėtojų jau atrodė, kad taip viskas ir liks. Naujoji socialinė ir ekonominė sistema nebuvo tobula, tolydžio plykstelintys sukilimai Rytų Europoje bylojo, kad valdančiosios komunistų partijos neturi vieningos politinės paramos. Vis dėlto Sovietų Sąjunga tvirtai laikė Rytų Europą savo rankose. Vadovaudamasi Brežnevo (riboto suverenumo) doktrina, Maskva neketino užleisti nė vienos iš tų pozicijų, kurias įgijo per Antrąjį pasaulinį karą.

Jei vis dėlto tarp „liaudies demokratijų" ėmė rastis politinio stiliaus ir ekonomikos tvarkymo skirtumų, šias nuolaidas lėmė anaiptol ne sovietų silpnumas, o, atvirkščiai, įsitikinimas, kad galima šiek tiek atleisti vadžias, nes sovietų padėtis čia tvirta ir nepažeidžiama. Socialinės ir ekonominės problemos vis aštrėjo, ir aštuntojo dešimtmečio pabaigoje įgijo visuotinį pobūdį kaip ir Sovietų Sąjungoje. Tačiau net 1985 m. niekas nebūtų drįsęs pranašauti, kad komunistų valdymo dienos jau suskaičiuotos.

Retrospektyviai galima įrodinėti, kad kova už Rytų Europos tautų širdis ir protus buvo pralaimėta dar šeštąjį dešimtmetį. Tačiau tuo metu toks teiginys būtų skambėjęs gana keistai, turint galvoje iš pažiūros nepaprastai galingas komunistų partijas su milijonais narių ir plačiai išsikerojusiu propagandos bei prievartos aparatu, ką jau kalbėti apie šimtus tūkstančių sovietų karių, dislokuotų Rytų Europoje. Tik po 1985 m., Sovietų Sąjungoje išaušus Gorbačiovo erai, Rytų Europos komunistinių režimų ateitis pasidarė nebe tokia aiški. Bet ir pats Gorbačiov tada dar negalėjo žinoti, kad jo pradėtos reformos nueisiančios taip toli.

Aštuntojo dešimtmečio Rytų Europos šalių vadovai priklausė bendraamžių kohortai — Ceausescu, Edward Gierek, Honecker, Todor Živkov, Gustáv Husák ir Kádár buvo gimę tarp 1911 ir 1918 m. Jie visi, išskyrus Giereką, devintąjį dešimtmetį tebebuvo valdžioje, pasiekę biblinį amžių. Taigi Rytų Europos vadovybės sudėtis buvo labai panaši į Brežnevo ir jo įpėdinių vadovybės sudėtį, kur taip pat vyravo septyniasdešimtmečiai. Tie senyvi žmonės dažniausiai buvo atitolę ne tik nuo jaunesnės kartos, bet ir nuo bendros šalies dvasios. Netvirtiname, kad jaunesni vadovai būtų sėkmingiau sprendę besikaupiančias problemas, bet paprasčiausiai norime pasakyti, kad buvusieji valdžioje net nematė problemų ir nė nemėgino imtis rimtesnių reformų. Nes jeigu (jų nuomone) padėtis daugiau ar mažiau normali, kam reikalingos abejotinos permainos?

Represinis čekų komunistų ar Ceausescaus šeimos Rumunijoje vadovavimo stilius gerokai skyrėsi nuo švelniai reformistinio Kádáro valdymo; pastarasis bjaurėjosi asmens kultais ir visus vengrus, kurie aktyviai nesipriešino jo valdžiai, laikė bent jau potencialiais savo šalininkais. Bet netgi ir nuožmesnieji režimai nebuvo tokie perdėtai žiaurūs kaip Stalino — nefabrikavo politinių bylų, fiziškai nenaikino politinių priešininkų (išskyrus galbūt Bulgariją ir Albaniją), retai skirdavo ilgalaikio laisvės atėmimo bausmes. Lenkijoje (po 1976 m.) ir Vengrijoje galėjo burtis disidentų grupės, nors jų veikimo laisvė ir buvo labai ribota; Rytų Vokietijoje režimo oponentams neretai būdavo leidžiama emigruoti į Vakarus. Rytų Europos vadovai, regis, nuoširdžiai tikėjo savo padėties saugumu. Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos ekonomikos augimo sparta akivaizdžiai lėtėjo, tačiau vadovybė neįsivaizdavo nesėkmių masto, nes visi klastojo gamybos rodiklius, ir

galų gale net slaptoji policija nebežinojo tikros padėties. Tik Lenkijoje niekaip nebuvo įmanoma nuslėpti valstybės nesugebėjimo mokėti palūkanas už skolas ir kreditus, paimtus iš užsienio aštuntąjį dešimtmetį. Sunki Lenkijos ekonominė būklė sukėlė dešimt metų trukusią krizę, pasibaigusią pirmiausiai komunistų partijos, o galiausiai ir karinės diktatūros žlugimu.

Kitų Rytų Europos šalių vadovai vis dar galėjo guostis tuo, kad jų skolos mažesnės ir kad ekonominiai sunkumai kamuoją ne tik juos, bet ir kapitalistines šalis. Panašiais argumentais būdavo teisinama ir nepakankama komunistinių šalių sąveika. Jei ekonominiam ir kariniam bendradarbiavimui trūkdavo glaudumo, visada buvo galima nurodyti, kad panašios problemos būdingos ir NATO, Europos Bendrijai bei kitoms Vakarų organizacijoms.

Nors sovietams nauda iš buvimo Rytų Europoje juo toliau, juo labiau menko, Kremlius neketino atsisakyti savo sąjungininkų. Rytų Europa Sovietų Sąjungai neabejotinai buvo nuostolinga, ypač po aštuntojo dešimtmečio energetinės krizės. Naftą ir kitas žaliavas sovietai turėjo tiekti žemesnėmis nei pasaulinės kainomis; ESPT šalys dažniausiai atsilygindavo menkos kokybės pramonės gaminiais. Sovietų vadovai 1985 m. turėjo žinoti, kad tiek lenkai, tiek vengrai, tiek rumunai, tiek jugoslavai žiūri į juos ne ką draugiškiau kaip 1945 m., be to, jie negalėjo visiškai pasikliauti net čekų ar bulgarų lojalumu.

Taigi liko tik Rytų vokiečiai, kuriems labiau nei kitiems reikėjo Varšuvos sutarties, nes be sovietų paramos režimas vargu ar būtų ilgai išsilaikęs. Tačiau netgi tarp Rytų Berlyno ir Kremliaus nebuvo didelės meilės, nes daugelis Rytų vokiečių manė, kad jiems geriau negu vyresniajam partneriui sekasi kurti komunizmą; tokios nuotaikos tikriausiai kėlė sovietų pasipiktinimą. Maskva turėjo bent įtarti, kad VDR gyventojus kur kas labiau masinanti Vakarų, o ne Rytų Europa ir kad dėl to kalta ne vien neatsispiriama kapitalistinio rojaus trauka, bet ir vokiečių įsitikinimas, kad, priešingai negu rusai, jie esą Europos civilizacijos dalis tiek pagal istorinę ir kultūrinę tradiciją, tiek pagal savo pasirinkimą.

Sovietų Sąjungos saitams su Rytų Europos šalimis susilpnėti neleido strateginio-karinio pobūdžio sumetimai. Kol politiniai abiejų blokų santykiai buvo įtempti ir konflikto pavojaus, bent jau karinių planuotojų požiūriu, nebuvo galima atmesti, Rytų Europos šalys vaidino

apsauginio pylimo, buferinės zonos vaidmenį. Kai santykiai tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų pradėjo gerėti, kai pasidarė aišku, kad karinis susidūrimas Europoje ne tik nelabai tikėtinas, bet ir neįsivaizduojamas, argumentų už sovietų ir Rytų Europos sąjungą gerokai sumažėjo. Naujajai Maskvos vadovybei, žinoma, būtų buvę geriau, jei socialistinės struktūros šiose šalyse būtų tiek įsitvirtinusios, kad galėtų išsilaikyti ir be sovietų kišimosi. Bet kadangi taip neatsitiko, nepaisant daugelio metų pastangų, periodiškai rengti karines invazijas režimams gelbėti (kaip kad Vengrijoje ir Čekoslovakijoje) Kremlius benorėjo vis mažiau ir mažiau.

LENKIJA

Įvykiai, pasibaigę komunistinio režimo nuvertimu Lenkijoje 1989 m., prasidėjo bemaž dvidešimčia metų anksčiau. Septintąjį dešimtmetį ekonominė padėtis šalyje nepaliaujamai blogėjo, o Gomułkos valdžios pastangos laimėti laiko supriešinant tarpusavyje įvairias vidaus politines jėgas (pažiūrėti patenkintus darbininkus su maištingais intelektualais 1968 m.) galiausiai pasirodė bergždžios. Vyriausybė gyvavo tik todėl, kad palaikė žemas svarbiausių maisto produktų kainas. Kai tai pasidarė nebeįmanoma, ji sužlugo. Prieš 1970 m. Kalėdas paskelbus apie mėsos kainų padidinimą 36 procentais, prasidėjo masinės demonstracijos ir streikai. Streikuojančių darbininkų („kontrrevoliucionierių") žūtis dar labiau diskreditavo režimą.

1970 m. pabaigoje pirmuoju partijos sekretoriumi buvo paskirtas Edward Gierek; jis pasirinko susitaikymo su darbininkais liniją ir žadėjo naują, pragmatišką, ideologinių pančių nevaržomą politiką. Gimęs lenkų šeimoje Prancūzijoje, Gierek daugelį metų buvo Politinio biuro narys, nors ir ne itin žymus.

Per ketverius ar penkerius metus naujieji vadovai įgyvendino daugumą savo pažadų. Įvairiomis nuolaidomis Gierek pelnė katalikų bažnyčios paramą; jo vidaus politika buvo ne tokia rūsti kaip jo pirmtako Gomułkos. Daugiausiai pastangų jis skyrė ekonomikai — Lenkijos pramonė augo bemaž tokia pačia sparta kaip Japonijos. Anglių gavyba pasiekė 200 milijonų tonų per metus; didelę pažangą padarė laivų

statyba, elektros ir automobilių pramonė, žemės ūkis. Tačiau šį audringą kiekybinį augimą daugiausiai nulėmė užsienio kreditai, atitekę toms pramonės šakoms, kurių produkcijos paklausa pasaulio rinkose buvo pradėjusi kristi. Antai didžiulės plieno liejyklos buvo pastatytos tada, kai visas pasaulis ėmė mažinti plieno gamybą. 1976 m., po dviejų nederliaus metų, vėl pradėjo trūkti maisto; iš užsienio teko įsivežti grūdų ir kitų pagrindinių produktų. Pabandžiusi padidinti maisto produktų kainas, vyriausybė susidūrė su atkakliu priešinimusi ir, atmindama 1970 m. įvykius, skubiai atsitraukė.

1976 metais Giereko eksperimentas jau buvo išsikvėpęs; Lenkija, dešimta pajėgiausia pramoninė valstybė pasaulyje, buvo pirmoji, kur komunistinis režimas patyrė bankrotą, nes nepajėgė atsiskaityti su skolintojais. Šalies viduje stiprėjo opozicija; katalikų bažnyčia kvietė vadovybę ginti darbininkų interesus; būrėsi įvairios profsąjungų, intelektualų (kaip kad KOR) grupės. Pirmą sykį Lenkijos pokario istorijoje susitelkė opozicinių jėgų koalicija, iš kurios 1980 m. atsirado „Solidarumas“. Opozicijos dvasią labai pakėlė Karolio Wojtyłos išrinkimas popiežiumi 1978 m. spalio mėnesį. Kitais metais popiežius Jonas Paulius II aplankė tėvynę ir buvo sutiktas su neregėtu entuziazmu.

Šitaip susidarė dirva dar vienai didelei valdančiųjų ir valdinių priešpriešai, ir tai, kad Giereko režimas bandė įsiteikti darbininkams, o ne brutaliai juos malšino kaip kad Gomułka, galų gale neturėjo jokios reikšmės. Vyriausybei vėl pamėginus didinti kainas, kilo aštri krizė; ypač aktyvios buvo karingosios Gdansko laivų statyklos, vadovaujamos elektriko Lecho Wałęsos, „Solidarumo“ lyderio. Streikai greit išplito po visą Lenkiją; nepraėjus nė keletui mėnesių, „Solidarumas“, alternatyvus profsąjungų judėjimas, jau turėjo 10 milijonų narių — tai yra į jį įsijungė dauguma Lenkijos darbininkų. Giereko vyriausybė derėjosi su streikininkais ir įsipareigojo garantuoti aprūpinimą maistu, įvesti penkių dienų darbo savaitę ir imtis plačių politinių bei ekonominių reformų. Netrukus po to Gierek atsistatydino, ir jį pakeitė Stanisław Kania, senas *aparatčik*, bergždžiai stengęsis pelnyti bent minimalią gyventojų paramą ir pasitikėjimą.

Kitus aštuoniolika mėnesių šalis buvo per žingsnį nuo chaoso. Susitarimas tarp vyriausybės ir „Solidarumo“ („naujoji visuomeninė sutartis“) iš esmės liko tuščiais žodžiais — mat ekonomikai tai buvo per sunki našta, be to, biurokratija sabotavo reformas. Politinė siste-

ma pasidarė liberalesnė, atsirado ligi tol neregėtų laisvių (pavyzdžiui, bemaž laisvi rinkimai į komunistų partijos suvažiavimą), tačiau tai buvo ne sąmoningos politikos, o partijos ir valstybės silpnėjimo pasekmė. Ekonominė padėtis be paliovos blogėjo; 1982 m. nacionalinės pajamos buvo 25 procentais mažesnės negu 1978-aisiais, ne itin sėkmingais metais.

Buvo aišku, kad nejaukus „Solidarumo" ir komunistų partijos (jau pradėjusios skilti) sambūvis ilgai tęstis negali. Sovietai vis labiau nerimavo: juo ilgiau truko Lenkijos krizė, juo grėsmingesnis atrodė pavojus užsikrėsti ir kitoms šalims. Vienu metu, baigiantis 1980 m., Maskva, atrodo, galvojo apie invaziją, bet tuokart jos atsisakė. Per tą daugelį mėnesių, kol vyko derybos tarp komunistų partijos ir vis piktesnio, vis labiau į frustraciją grimztančio „Solidarumo", generolas Wojciech Jaruzelski (pakeitęs Kanią) planavo perversmą. Perversmas įvyko 1981 m. gruodžio 13 dieną, ir Lenkijoje stebėtinai lengvai buvo įvesta karinė diktatūra. Suėmus daugumą opozicijos vadovų, „Solidarumas" liovėsi kėlęs grėsmę valdžiai. Tačiau netrukus paaiškėjo, kad naujoji vyriausybė toli gražu nepasirengusi grumtis su didžiosiomis problemomis, kamuojančiomis Lenkijos visuomenę jau nuo septintojo dešimtmečio. Ne tik „Solidarumas", bet ir pati komunistų partija buvo atsidūrusi prie išnykimo ribos; kadangi trūko bent minimaliai kompetentingų ir lojalių partinių pareigūnų, daugelį svarbių valdžios postų užėmė karininkai.

Naujoji vyriausybė susidėjo iš kariškių ir civilių, kurie manė, nežinia, teisingai ar ne, kad vienintelė jų autokratinio valdymo alternatyva — užsienio intervencija; jų komunistiniai įsitikinimai (jeigu apskritai tokių turėjo) nebuvo nei gilūs, nei nuoseklūs. Jei tai buvo komunistinis režimas, jis buvo toks, kokį marksizmo-leninizmo mąstytojai vargu ar įsivaizdavo. Net vadovaujantieji partijos organai, tokie kaip Politinis biuras, nebeturėjo ankstesnės reikšmės; iš esmės tai buvo tradicinė karinė diktatūra. Nors ir apeliuojant į patriotiškumą, Jaruzelskio režimui nepavyko susitaikyti su tauta; darbininkai žiūrėjo iš padilbų, dauguma inteligentų aktyviai priešinosi, o valstiečiai apskritai buvo nusistatę prieš valdžią, kuri niekada jų nepaisė.

Taigi ekonomikos sąstingis tęsėsi, ir režimas, netgi atšaukęs karinę padėtį, nė per žingsnį nepriartėjo prie tikros normalizacijos. Tiesa, Jaruzelski, priešingai negu jo pirmtakai, nesišvaistė ekstravagantiškais

pažadais, o pateikė savo režimą kaip karčią būtinybę, kaip anarchijos išvengimo garantiją. Jis netgi norėjo suteikti katalikų bažnyčiai didesnį vaidmenį visuomenės gyvenime — mainais už dvasininkų palankumą. Prie Sovietų Sąjungos vairo stojus Gorbačiovui, Jaruzelski sveikino sovietų reformų programą ir tikėjosi, kad Lenkija gausianti daugiau nepriklausomybės. Ir Lenkijoje imtasi reformų — mėginta diegti įmonių savarankiškumą, ūkiskaitą ir savivaldą, — tačiau jos buvo daugiausia kosmetinio pobūdžio. Biurokratija reformų nepalaikė, žmonės nebetikėjo nei vyriausybės kompetencija, nei gerais ketinimais. Per 1987 m. gruodžio referendumą už vyriausybę balsavo tik mažuma (46 procentai).

1988 m. padėtis panėšėjo į vėlyvąjį Giereko laikotarpį: dažni streikai, masių nepasitenkinimas, bręstantis naujo sprogimo pavojus. Jaruzelski laikėsi politinių nuolaidų politikos. Buvo legalizuota keletas opozicijos laikraščių, o svarbiausia, „Solidarumo“ vadovybę vėl mėginta paversti tarytum jaunesniuoju partneriu kovai su artėjančia krize. Lech Wałęsa keletą kartų susitiko su generolu Kiszczaku, vidaus reikalų ministru; tai savo ruožtu atvedė į apskritojo stalo derybas, kurios baigėsi „Solidarumo“ bei įvairių jo atšakų legalizavimu ir laisvais rinkimais į parlamentą 1989 m. birželį; tai buvo pirmi tokie rinkimai Lenkijos istorijoje per daugelį metų ir pirmi laisvi rinkimai Rytų Europoje per keturis dešimtmečius. Juos triuškinamai laimėjusi, opozicija perėmė valdžios vairą. „Solidarumo“ lyderis Lech Wałęsa 1990 m. gruodį tapo Lenkijos prezidentu.

VENGRIJA

Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Vengrija Vakaruose neretai vadinta laimingiausia Rytų bloko nare, vartotojų rojumi, „guliašinio komunizmo“, *enrichissez-vous** šalimi. Kaip vėliau paaiškėjo, vengriškoji gerovė iš tiesų buvo kukli, o vengrų politinė laisvė griežtai apribota. Tačiau palyginti su liūdnesne kitų komunistinių šalių padėtimi, Vengrija, suprantama, atrodė žėrinti žvaigždė. Būta ten ir politinio tęstinu-

* Turtėkite (*pranc.*).

mo — trisdešimt dvejus metus režimui vadovavo János Kádár, senas komunistas, kuris septynerius metus buvo praleidęs kalėjime: pusę iš jų prieš karą, pusę — valdant Rákosiui, Stalino žmogui Budapešte. Jis buvo rašomųjų mašinėlių taisytojas, bet šioje srityje niekada nedirbo; jo stilius gerokai skyrėsi nuo kitų tuometinių komunistinių vadovų stiliaus. Būdamas kuklus, jis nekentė vadovų kulto, vyravusio Brežnevo, Ceausescaus, netgi Tito aplinkoje. Svarbiausia jo užduotis, kaip jam atrodė, buvo užgydyti 1956 m. žaizdas, o šį tikslą pasiekus, įgyti kiek įmanoma daugiau ekonominės laisvės. Tam ir buvo skirtas NEM („Naujasis ekonominis mechanizmas"), pradėtas įgyvendinti 1968 m. ir vykęs dviem etapais. Pirmoji reformų banga truko nuo 1968 m. iki 1973 m. Po to teko žengti žingsnį atgal — tiek dėl vidaus, tiek dėl išorės spaudimo.

Antrasis reformų etapas prasidėjo 1978 m. ir tęsėsi iki devintojo dešimtmečio vidurio, kai paaiškėjo, kad reformos pasidariusios nebeveiksmingos, ir kai Vengrijos ekonomiką apėmė bendra Rytų Europos krizė. Niekas negalėjo tiksliai pasakyti, kas buvo tas NEM. Be kitų dalykų, jis reiškė didesnę smulkių įmonių laisvę; daugelis žmonių turėjo po du ar netgi po tris darbus, profesiniai kooperatyvai Vengrijoje atsirado kur kas anksčiau negu Sovietų Sąjungoje, valstybinėse įmonėse galėjo kurtis iki trisdešimties žmonių kooperatyvai, buvo legalizuota „pilkoji" ekonomika, o į juodąją rinką dažniausiai žiūrėta pro pirštus. Valstybė mažai kišosi į žemės ūkį, todėl šiam ėjosi palyginti neblogai; privatus sektorius gamino trečdalį visos produkcijos. Ilgainiui Vengrijoje atsirado kažkas panašaus į rinką, o žemės ūkio ir pramonės darbininkai galėjo patys rinkti savo vadovus. Vengrai galėjo bemaž laisvai keliauti į užsienį ir netgi ten dirbti (iki penkerių metų).

Visa tai padėjo sukurti naują viduriniąją klasę, nors ji ir nebuvo įvardinta. Budapešto parduotuvėse buvo daugiau prekių, o gatvėse daugiau nuosavų automobilių negu kitose Rytų Europos sostinėse. Kita vertus, daugybė žmonių negalėjo turėti antro darbo ar žemės sklypo arba atidaryti mažos krautuvėlės. Jie piktinosi infliacija ir didėjančiais pajamų skirtumais. Gaunantieji mažesnes pajamas skundėsi, kad naujoji sistema skatinanti (ir amžinai įtvirtinanti) nelygybę; vyko kažkas panašaus į senąją klasių kovą. Nors valdžia padidino vargingiausiųjų sluoksnių pajamas, to neužteko problemai išspręsti. Sovietų

Sąjungai ir kitiems komunistiniams Vengrijos kaimynams taip pat kėlė nerimą Kádáro „perdėtas liberalizmas".

Toliau sekė keletas atsitraukimo metų, bet Kádárui pavyko pergudrauti jį kritikuojančius ortodoksus marksistus šalies viduje ir įtikinti savo draugus sovietus, kad decentralizacija ir truputis konkurencijos politiškai nėra kenksminga. Ar verta priešintis tam, kas didina santvarkos populiarumą? Juk privačiose Rytų Vokietijos ir Lenkijos firmose dirbą netgi dar daugiau žmonių. Gavus Brežnevo palaiminimą, buvo įgyvendinta nauja, dar platesnių reformų serija, įskaitant kai kurių stambių valstybinių įmonių suskaidymą. Tačiau ši antroji reformų era, nors jai ir pritarė dauguma gyventojų, stulbinamų rezultatų nedavė. Per visą devintąjį dešimtmetį ekonominio augimo bemaž nebuvo, ir netgi nevisiškai patikima oficialioji statistika parodė keletą neigiamo augimo metų. Vėlgi remiantis oficialiais pranešimais, trečdalio žmonių gyvenimo lygis faktiškai nusmuko. 1982 m. buvo įvesta importo kontrolė, sumažintos dotacijos daugeliui nepelningų įmonių. Tačiau ir po 1985 m. infliacija nesiliovė didėjusi.

Kas buvo negerai? Aštuntąjį dešimtmetį Vengrija gavo iš Vakarų nemažų kreditų ir palankias prekybos sąlygas. 1989 m. jos užsienio skola sudarė 20 milijardų dolerių; vienam gyventojui tenkanti skolos dalis buvo didesnė negu bet kurioje kitoje Rytų Europos šalyje. Kaip ir Lenkijoje, dauguma kreditų atiteko nenašioms įmonėms. Be to, vis labiau aiškėjo, kad pati ekonominė sistema esanti iš esmės ydinga, o Kádáro reformos, nors ir sveikintinos, prilygsta paprasčiausiam paremontavimui; struktūrinių permainų jos nenumatė. Kádáro erai einant į pabaigą, pasidarė aišku, kad Vengrijoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje, socialiniai sistemos kaštai buvę neleistinai dideli, ką jau kalbėti apie ekonomikos neefektyvumą. Ekologinė padėtis buvo bloga ir toliau blogėjo, vidutinė vyrų gyvenimo trukmė trumpėjo, visa infrastruktūra buvo apgailėtina — antai norintieji įsivesti telefoną turėjo laukti eilėje trylika metų.

Savo užsienio politikoje Vengrija, kad ir nenoriai, šoko pagal Sovietų Sąjungos dūdą. Tačiau iš tikrųjų vengrai linko prie Vakarų Europos, o su Austrija nuolatos palaikė glaudžius ryšius. Jei Vengrija ir turėjo priešą, tai buvo Ceausescu, kuris aršiai persekiojo vengrų mažumą Transilvanijoje. Santykiai su Čekoslovakija irgi klostėsi ne per geriausiai. Prasidėjus krizei, Vengrija pirmoji iš Rytų Europos šalių pareiškė norą stoti į Europos Bendriją.

Kai 1985 m. į valdžią atėjo Gorbačiov, Vengrija būtų galėjusi imtis radikalesnių permainų — kai kurie komunistų vadovai (Pozsgay, Nyers, Bihari) už tai ir agitavo. Tačiau tai būtų buvę ir per maža, ir per vėlu. Šiaip ar taip, Kádár ir dauguma partijos vadovybės buvo netekę pasitikėjimo ir realiai jau nevadovavo. Krizei vis labiau aštrėjant, Kádár (iš pradžių norėjęs išsilaikyti dar keletą metų) 1988 m. gegužę buvo priverstas atsistatydinti. Jį pakeitė Karoly Grosz, senas *aparatčik*, kuris turėjo gana gabaus vadovo ir visuomeniško žmogaus reputaciją, tačiau, kaip netrukus paaiškėjo, visiškai nepajėgė tvarkytis su jam tekusiu palikimu.

Iki pakylant potvyniui, nuplovusiam komunistų partiją, Vengrija žengė politinės liberalizacijos priešakyje. Nuo 1985 m. partija skelbė pliuralizmą, bent jau kaip idealą; visuose rinkimuose turėjo dalyvauti daugiau kaip vienas kandidatas. Net ir anksčiau neortodoksai marksistai ir kiti kairieji mąstytojai (tokie kaip Agnes Heller ir Hegedus iš vyresnės kartos, György Konrád — iš jaunesnės) turėjo daugiau laisvės negu kitų Rytų Europos šalių disidentai. Valdžia tikriausiai manė, kad kairieji disidentai nekelią didesnio pavojaus režimui. Tačiau tiesa ir tai, kad socialdemokratinis komunistinės vadovybės sparnas nuoširdžiai troško demokratizuoti politinį gyvenimą. Be kruopštaus parengiamojo darbo, kurį atliko tokie reformistai kaip Pozsgay, perėjimas į demokratiją Vengrijoje vargu ar būtų buvęs toks sklandus ir taikus. Tai yra jų istorinis nuopelnas; šių komunistų tragedija buvo ta, kad tuo metu, kai jie gavo laisvas rankas savo reformoms vykdyti, režimas jau buvo tiek susikompromitavęs, jog viešąją nuomonę skaldė nebe klausimas, ar reikia atsisakyti socializmo, o ginčai dėl to, kokia sparta tai reikėtų atlikti.

RYTŲ VOKIETIJA IR ČEKOSLOVAKIJA

Aštuntąjį ir devintąjį dešimtmetį Lenkijos ir Vengrijos komunistiniai režimai mėgino vykdyti politines ir ekonomines reformas, pasirinkę tokį kelią iš dalies savo pačių valia, iš dalies dėl didėjančio vidaus spaudimo, tuo tarpu Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje per tą laiką niekas nesikeitė. Ten, kaip ir Sovietų Sąjungoje, buvo sąstingio laikai,

nors iš pažiūros šios šalys ir kėlė stabilumo bei tam tikros gerovės įspūdį. Gustávo Husáko padėtis Prahoje atrodė kuo tvirčiausia; 1987 m. jį pakeitė Miloš Jakeš, tačiau, matyt, pirmiausia dėl amžiaus, nes jų pažiūros iš esmės nesiskyrė. Erich Honecker atėjo į valdžią 1971 m. po Walterio Ulbrichto ir išbuvo joje aštuoniolika metų, iki pat karčios pabaigos. Darbininkų kilmės, gimęs Saro srityje, jis įstojo į komunistų partiją dar prieš iškylant Hitleriui ir daug metų iškalėjo koncentracijos stovykloje. Vėliau ilgą laiką vadovavo FDJ, Rytų Vokietijos jaunimo organizacijai.

Ekonominė abiejų šalių padėtis atrodė pakenčiama; tiesa, iki 1975 m. augimas buvo kur kas spartesnis negu vėlesniais metais. Tačiau pramonės gamyba nesiliovė didėjusi, ir, oficialiais JAV duomenimis, 1989 m. Rytų Vokietijos pajamos vienam gyventojui buvo daugiau kaip 12 000 dolerių, o Čekoslovakijos — apie 10 000 dolerių. Jei šie skaičiai būtų teisingi, jie būtų gerokai viršiję Ispanijos ar Izraelio ir bemaž prilygę Italijos ir Jungtinės Karalystės rodikliams. Jeigu jie būtų buvę teisingi, 1989—1990 m. perversmas kažin ar būtų įvykęs. Žinoma, revoliucija Rytų Europoje įvyko ne tik dėl ekonominių trūkumų, tačiau ekonomikos nesėkmės neabejotinai suvaidino reikšmingą vaidmenį. Netgi dabar sunku suprasti, kodėl Vakarai kur kas daugiau reikšmės teikė šių dviejų šalių ekonomikos reikalams, o ne politiniam stabilumui. Iš dalies, be abejo, juos klaidino oficialioji statistika, iki 1989 m. smarkiai išpūsdavusi visų komunistinio bloko režimų laimėjimus. Bet kuris Rytų Vokietijos ar Čekoslovakijos pilietis puikiai žinojo, kad jo gyvenimo lygis sudarąs ne tris ketvirtadalius Vakarų vokiečių ar prancūzų gyvenimo lygio, o gerokai mažiau; kad ir koks buvo tas nominalus atlyginimas, už jį nedaug ką tegalėjai nusipirkti.

Vis dėlto iš visų Rytų Europos šalių Rytų Vokietija gyveno geriausiai, o jos sostinė Rytų Berlynas buvo tarsi „realaus socializmo" vitrina; pastarasis lozungas ilgus metus svaigino Rytų Europos komunistus. Tačiau netgi paviršutiniškiausia devintojo dešimtmečio analizė rodė egzistuojant didžiulį VDR užsienio prekybos deficitą ir augančias skolas. Investavimo norma nuolat mažėjo; lėšos plaukė į grandiozinius projektus, kuriuos ši maža šalis vargu ar galėjo sau leisti. Įmonėse dirbo per daug žmonių, išpūstas biurokratinis aparatas trukdė gamybai, o lignito, kaip pagrindinio energijos šaltinio, naudojimas sukėlė tokį

oro ir vandens užterštumą, kokio dar nebuvo Europoje, išskyrus galbūt Čekoslovakiją ir pietvakarių Lenkiją.

Apskritai kalbant, komunistinių šalių ekonominė sistema visada pabrėždavo kiekybę, o ne kokybę. Todėl plano įvykdymas buvo vienintelis efektyvumo matas. Niekam nerūpėjo, ar produkcija reikalinga, ar ją galima eksportuoti, ar ji turi paklausą. Našumo didinimas užėmė aukštą vietą vyriausybės prioritetų sąraše. Tačiau, Vakarų Vokietijos vertinimu, našumas Vakaruose buvo maždaug dvigubai didesnis negu Rytuose; devintąjį dešimtmetį Rytų Vokietija toli gražu ne artėjo, o vis labiau likosi nuo Vakarų.

Kaip ir Sovietų Sąjungoje, Rytų Vokietijoje iš biudžeto buvo skiriamos didžiulės dotacijos žemoms pagrindinių maisto produktų kainoms palaikyti. Be to, dotacijomis buvo palaikomas žemas butų nuomos mokestis, tačiau gyvenamųjų namų kokybė buvo bloga ir kasmet vis labiau blogėjo, nes trūko lėšų remonto darbams. Devintojo dešimtmečio Rytų Vokietijos svečiai, išvažiavę už sostinės ribų, užtikdavo apgriuvusius ne tik pavienius pastatus, bet ir ištisus istorinių miestų kvartalus. Nepaliaujamai blogėjo ir visos infrastruktūros (kelių, geležinkelių, teleryšių) būklė, o tai tiesiogiai atsiliepė ekonominiams rezultatams. Tiesa, kai kurios socialinės tarnybos funkcionavo gana neblogai, pavyzdžiui, švietimas ir pagalba dirbančioms motinoms. Tačiau palyginti kvalifikuotus darbininkus turėjo imti dvigubai didesnė neviltis, matant sistemą, kurioje darbas bereikalingai komplikuotas, nemalonus, blogai apmokamas ir, galų gale, nenašus.

Visa valdžia, bent jau teoriškai, buvo Rytų Vokietijos valstybinės partijos SED rankose. Ši partija turėjo daugiau kaip du milijonus narių (Čekoslovakijoje komunistų buvo maždaug tiek pat, o gausiau gyvenamoje Lenkijoje komunistų partijos narių skaičius viršijo tris milijonus). Eiliniai nariai iš esmės neturėjo nė menkiausios įtakos partijos politikai, kurią diktavo saujelė Politinio biuro senolių. Tie gerontokratai skelbė senus socialinio teisingumo idealus, bet iš tikrųjų naudojosi nesuskaičiuojamomis privilegijomis, o jų gyvenimo lygis buvo daug aukštesnis negu eilinio piliečio. Ideologijos srityje jie (kaip ir jų kolegos čekai) laikėsi kietos linijos, nors devintąjį dešimtmetį ir padarė keletą nuolaidų vokiškajam (ir prūsiškajam) nacionalizmui. O apskritai kalbant, šioje ir visose kitose srityse SED įnirtingai priešinosi bet kokioms naujovėms. Nuo sovietinio modelio Rytų Vokietijos

vadovai nukrypo tik vieną kartą — po 1987 m., kai pademonstravo ypatingą šaltumą Gorbačiovo reformų atžvilgiu. Kurt Hager, Politinio biuro narys, tada pasakė: „Vien tai, kad kaimynas remontuojasi butą, nėra pakankamas pagrindas sekti jo pavyzdžiu.“ Rytų Vokietijos vadovybė buvo arogantiška, atitrūkusi nuo žmonių nuotaikų, o tokia politinė elgsena paprastai būna pražūtinga. Kai 1989 m. vasarą Maskva pasiuntė aukšto rango emisarą (Faliną, buvusį sovietų ambasadorių Vokietijoje) įspėti Rytų Berlyno draugus, kad jų šalyje po ramiu paviršiumi ne viskas gerai, šie užtikrino Kremlių, jog padėtis kontroliuojama ir jokios pagalbos nereikėsią. Po keleto mėnesių visi jie buvo pašalinti iš pareigų, dauguma — suimti.

Rytų Vokietijos vadovų arogancija pasireiškė ir jų požiūryje į Boną. Be tiesioginės ir netiesioginės Vakarų Vokietijos finansinės paramos VDR ekonomiką būtų ištikusi katastrofa. Tačiau, užuot stengusis geriau sugyventi su didesne ir galingesne Vokietijos dalimi, VDR atkakliai laikėsi *Abgrenzung** politikos, tai yra nesileido į glaudesnius santykius, ieškojo smulkių kliuvinių, sunkino kontaktus tarp abiejų Vokietijų.

Kultūriniai ir politiniai mainai tarp Vokietijų buvo apriboti iki minimumo. Rytų Berlyno vadovai neįvertino besikaupiančio Vakarų Vokietijos radijo ir televizijos laidų poveikio. Politinis biuras, regis, buvo įsitikinęs, kad Rytų vokiečiai esą taip ideologiškai apdoroti, jog „klasinio priešo“ propaganda nerasianti sau dirvos. Dėl tos pačios priežasties palyginti daugeliui Rytų Vokietijos intelektualų buvo leista išvykti į Vakarus — matyt, galvota, kad poetai, aktoriai ar tapytojai nebūtini sklandžiam visuomenės funkcionavimui ir kad visada galima rasti kuo juos pakeisti. 1984—1988 m. iš VDR išvyko apie 150 tūkstančių piliečių (1989 m. — 350 tūkstančių). Tai, kad tarp jų buvo nemaža nomenklatūros, net aukščiausios vadovybės sūnų ir dukterų, Politinio biuro nariams, regis, nedrumstė ramaus miego.

Jei vadovybė apskritai turėjo kokių nors liberalių polinkių, jie visų pirma pasireiškė santykiuose su bažnyčia; o, sakykime, čekų komunistams visiškai nerūpėjo pasiekti su ja *modus vivendi*. Rytų Vokietijos protestantų bažnyčia gavo daugiau laisvės, bet tai neatrodė pavojinga, nes iki tol ji niekada nepasižymėjo ypatinga drąsa. Tačiau devin-

---

* Atsiribojimas (*vok.*).

tąjį dešimtmetį protestantų bažnyčios ėmė energingiau naudotis naująja, nors ir ribota, laisve. Opozicinės grupės, vėliau aktyviai dalyvavusios verčiant SED režimą, savo kovą dėl ekologinių ir pacifistinių tikslų, dėl žmogaus teisių pradėjo po protestantų bažnyčios sparnu.

Montesquieu kadaise rašė: „Laiminga ta šalis, kuri neturi istorijos." Čekoslovakija 1969—1989 m. istorijos, galima sakyti, neturėjo, bet niekas nebūtų pavadinęs jos laiminga šalimi. Kitaip negu Vengrijoje po 1956 m., čia nemėginta ieškoti kelių į nacionalinę santarvę. Atvirkščiai, imtasi brutalių masinių represijų. Iš partijos „išvalyta" trečdalis narių, žymūs intelektualai buvo vežami į anglių kasyklas, verčiami dirbti gatvių šlavėjais ir pan. Politinė vadovybė bandė „užšaldyti" šalį — tiek ideologiniu, tiek socialiniu, tiek ekonominiu atžvilgiu.

Tuos du dešimtmečius Čekoslovakija buvo pilka, bedžiaugsmė šalis; prieš režimą žmonės masiškai neprotestavo — bet veikiau dėl apatijos negu pritardami valdžiai. Inteligentija buvo opozicijoje („Chartija 77"), bet jos veiklą sėkmingai slopino valdžia, kuri būtų ėmusis dar griežtesnių priemonių, jei ne noras išvengti per didelio Vakarų pasipiktinimo. Tačiau vis daugiau žmonių suvokė, kad padėtis darosi nebepakenčiama, vis daugiau atsirasdavo išdrįstančių pasakyti savo nuomonę. Iš pradžių „Chartiją 77", opozicijos manifestą, pasirašė 242 asmenys; 1989 m., nepaisant areštų ir politinių teismų, jų skaičius jau buvo pasiekęs 1575. Be to, kūrėsi naujos opozicinės grupės — nuo komunistų reformatorių (*obroda*) iki pacifistų, ekologininkų ir „Demokratinės iniciatyvos". Rytų Vokietijos valdžia kartais padarydavo nuolaidų liberalesnei kultūrinei politikai, tuo tarpu Čekoslovakijoje net džiazo ansambliai buvo persekiojami kaip režimo priešai. Rytų Vokietijos valdovai didžiavosi įspūdingais savo plaukikų ir lengvaatlečių laimėjimais ir laikė juos „realaus socializmo" apraiškomis, tuo tarpu čekai negalėjo net minėti savo puikių tenisininkų ir tenisininkių, nes jie buvo pabėgę į Vakarus. Trumpai tariant, griežta priežiūra ir represijos darėsi vis sunkiau pakenčiamos šalyje, kuri, priešingai negu kitos Rytų Europos tautos, turėjo tvirtas demokratines tradicijas. Todėl dabar atrodo labai keista, kad per revoliuciją, kai ji galiausiai įvyko, beveik nebuvo pralieta kraujo, nepaisant didžiulio susikaupusio pykčio.

RUMUNIJA IR BULGARIJA

Rumunijoje ir Bulgarijoje komunistiniai režimai atrodė išsilaikysią ilgiau negu kitur. Opozicija ten buvo silpniausia — bet ne dėl vadovų populiarumo, o dėl represijų. Išskyrus šią vienintelę bendrą ypatybę, Bulgarijos ir Rumunijos raida vyko skirtingai. Bulgarija labiau už kitas komunistines šalis stengėsi sekti sovietų pavyzdžiu, tuo tarpu Rumunija buvo nutolusi daugiausiai, ypač užsienio politikos srityje. Iš Varšuvos sutarties šalių Rumunija vienintelė nepritarė invazijai į Čekoslovakiją 1968 m. Metais anksčiau ji pirmoji užmezgė diplomatinius santykius su Vakarų Vokietija ir vienintelė iš komunistinių šalių nenutraukė santykių su Izraeliu 1967 m. Įvairiomis progomis Rumunija vis stengėsi pabrėžti savo nepriklausomybę, netgi duodama suprasti, kad Besarabija (Moldova) istoriškai priklausanti Rumunijai ir kad Bukareštas nepripažįstąs aneksijos, kurią sovietai įvykdė po Antrojo pasaulinio karo.

Rumunijos kultūrinė politika buvo atvirai nacionalistinė, bet taip pat ir stalinistinė savo nuožmumu ir skvarbumu. Stalinistinis buvo ir vadovo — *conducatore* — kultas su jo begalinėmis, juokingai perdėtomis liaupsėmis. Tiesa, Stalin bent stengėsi laikyti savo šeimos narius toliau nuo valdžios svertų ir dėmesio centro, tuo tarpu Ceausescu įvedė naują vadovavimo stilių — ne per partijos Centro komitetą, ne per Politinį biurą, o per savo šeimą — žmoną Eleną, tris brolius, sūnų Nicų ir netgi dar tolimesnius giminaičius. Jis rėmėsi neabejotinai teisinga prielaida, kad savo klanu paprastai galima pasikliauti, o pašaliečių ištikimybė visada bus abejotina.

Ceausescaus ekonominė politika buvo labai pretenzinga, jai trūko realybės pojūčio. Pagal oficialiąją statistiką, aštuntąjį dešimtmetį šalies augimo tempai sudarė 6—9 procentus per metus, o investavimo norma siekė 30 procentų. Tačiau šio laikotarpio pabaigoje Rumunija tebebuvo viena iš neturtingiausių Europos šalių su daugybe nepriteklių ir netgi sostinėje vos ne kasdien nutrūkstančiu energijos tiekimu. Ceausescu nusprendė investuoti didžiules lėšas į naftos chemijos produktų gamybą, neatsižvelgdamas į tai, kad įsivežti naftą brangiai kainuoja, o pačioje Rumunijoje jos gavyba ir ištekliai senka. Į savo val-

dymo pabaigą jis sumanė sumažinti kaimų skaičių — nuo penkiolikos iki septynių tūkstančių. Tai būtų reiškę maždaug pusantro tūkstančio vengrų kaimų išnykimą šalies šiaurės vakaruose; tokia perspektyva labai padidino tautinę įtampą. Kitos komunistinės šalys bent iš dalies suvokė besikaupiančias ekonomikos negandas, o Ceausescu, regis, skendėjo palaimingoje nežinioje ir prieštaravo bet kokioms reformoms. Jis reikalavo, kad per keletą metų šalis grąžintų užsienio skolas, nors dėl to kentėjo Rumunijos gyventojai. Valstybė kontroliavo visas viešojo ir asmeninio gyvenimo sritis. Abortai buvo ne šiaip uždrausti; siekiant nustatyti, ar įstatymas nepažeidinėjamas, moterys turėjo pereiti privalomas medicinos apžiūras.

Ceausescaus laikais Rumunija izoliavosi tiek nuo Vakarų, tiek nuo Rytų. Santykiai su Sovietų Sąjunga ir kitomis komunistinėmis šalimis buvo šalti; su JAV, Vakarų Europa ir Kinija jie pablogėjo. Septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje Ceausescu Vakaruose turėjo nemaža gerbėjų, kurie laikė jį drąsiu, nepriklausomų pažiūrų žmogumi, galbūt antruoju Tito. Bet tos iliuzijos palengva išsisklaidė. 1987 m. Ceausescu savo noru atsisakė „didžiausio palankumo prekyboje statuso“, nes suprato, kad Rumunija dėl liūdnos būklės žmogaus teisių srityje neatitiksianti keliamų reikalavimų.

Iki pat mirties Ceausescu buvo nepaprastai energingas, gudrus ir be galo savimi pasitikintis žmogus. Jis tiksliai žinojo, kiek galima provokuoti Sovietų Sąjungą. Jis puikiai mokėjo supriešinti savo pavaldinius, o jo slaptoji policija kėlė kitų diktatorių pavydą. Jei ne komunistinių režimų žlugimas ir revoliucijų „aido efektas“, jo režimas būtų lengvai išsilaikęs dar keletą metų.

Palyginti su Rumunija, Bulgarija buvo kone pasakų šalis. Todor Živkov valdė ją nuo 1959 iki 1989 m. lapkričio. Per tą laiką bemaž grynai agrarinė šalis smarkiai urbanizavosi ir industrializavosi. Kadangi Bulgarija su devyniais milijonais gyventojų buvo daug mažesnė už Rumuniją, jos ekonomika planuota be tokių didelių polėkių, tad padaryta ir mažiau klaidų. Naujųjų pramonės šakų — elektrotechnikos ir elektronikos — produkciją Bulgarija eksportavo į Rytų bloko šalis; pasaulio rinkose ji vargu ar būtų galėjusi konkuruoti. Priešingai negu Ceausescu, Bulgarijos vadovai nuolat galvojo apie ekonomines reformas ir kartais nuspręsdavo jų imtis — kaip kad 1987 m., kai Živkov paskelbė savo *perestroiką*, kur kas platesnių užmojų už jos sovietinį originalą. Ta-

čiau reformos paprastai likdavo vien popieriuje, galbūt išskyrus kuklią decentralizaciją, įvykdytą aštuntąjį dešimtmetį.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, po palyginti veržlaus augimo metų, padėtis ėmė blogėti. 1977 ir 1980 m. buvo neigiamo augimo metai. Iš pradžių manyta, kad tai paprasčiausi laikini sunkumai, bet po 1984 m. jau niekas neabejojo, jog šalis riedanti žemyn. Blogi derliai ir neigiamas prekybos balansas sukėlė nepriteklius, energijos tiekimo pertrūkius, bendrą gyvenimo lygio nuosmukį. Bulgarija buvo skolinga 7,5 milijardo dolerių — ne kažin kokia suma matuojant tarptautiniais matais, tačiau gana svarus veiksnys, turint galvoje mažą jos užsienio prekybos su ne ESPT šalimis apimtį.

Tuo pat metu atsirado tautinių įtampų. Pabandžius priverstinai asimiliuoti musulmonų mažumą (apie 10 procentų gyventojų), kilo demonstracijos, riaušės, ir 300 tūkstančių musulmonų emigravo į Turkiją. Tiesa, 50 tūkstančių vėliau sugrįžo, nes jiems nepatiko gyvenimo sąlygos Turkijoje. Živkovo politika musulmonų atžvilgiu gyventojams buvo iš esmės priimtina. Bet ji parodė, kad, kaip Jugoslavijoje ir Sovietų Sąjungoje, musulmonų mažumos labiau už kitas sugeba atsispirti šiuolaikinei pasaulietinei civilizacijai (visais jos pavidalais) ir kad tvarkytis su islamo religiniu nacionalizmu komunizmui sekasi ne ką geriau kaip Vakarų visuomenėms.

Priešingai negu dauguma komunistinių vadovų, Živkov netrukdė jaunesniems žmonėms kilti į aukščiausius partijos organus. Tačiau net pačioje partijoje kaupėsi nepasitenkinimas atgyvenusiu valdymo stiliumi ir ideologija. Dėl tradicinio kultūrinio artumo su Rusija Gorbačiovo pavyzdys Bulgariją veikė labiau negu kitas Rytų bloko šalis. Liberalūs Maskvos laikraščiai ir žurnalai niekur neturėjo tokių godžių skaitytojų kaip Sofijoje ir Plovdive. Šitaip susidarė dirva stipriam opoziciniam judėjimui atsirasti.

JUGOSLAVIJA PO TITO

Daugeliui Rytų Europos šalių grėsė tautinė nesantaika, tačiau tik vienai — Jugoslavijai — iškilo pavojus suirti kaip valstybei. Nuo pat pradžių, tai yra nuo taikos sutarčių, sudarytų po Pirmojo pasaulinio karo,

Jugoslavija buvo priešų pašiepiama kaip dirbtinis darinys. Ji susidėjo iš šešių respublikų ir dviejų autonominių kraštų. Čia nebuvo tokios neabejotinai „dominuojančios valstybinės tautos“ kaip kad Sovietų Sąjungoje; serbai nesudarė nė 40 procentų visų gyventojų. Slovėnija ir Kroatija, kadaise buvusios Austrijos—Vengrijos imperijos dalimi, istoriškai ir kultūriškai neturėjo nieko bendra su tomis sritimis, kurios šimtmečiais priklausė Otomanų imperijai. Kroatai buvo katalikai, serbai — stačiatikiai, o Bosnijoje ir Kosove gyveno nemažai musulmonų.

Antrojo pasaulinio karo metu Jugoslavijos sudedamosios dalys dažnai atsidurdavo priešingose stovyklose. Negana to, respublikos toli gražu nebuvo vienalytės, o susidėjo iš didokų tautinių mažumų. Po karo Jugoslavijos tautas draugėje laikė visų pirma išorinis pavojus; kad ir kokie buvo vidiniai skirtumai, didžioji dauguma jugoslavų anaiptol netroško tapti sovietų imperijos dalimi. Antra, šalį jungė Tito, nacionalinio didvyrio, asmenybė. Trečia, mažiau svarbi aplinkybė buvo ta, kad Jugoslavijos kariuomenė per visas pokario krizes stengėsi laikytis kaip jugoslavų vienybės gynėja nuo visų vidaus ir išorės priešų. Pagaliau būta pagrįstų abejonių, ar respublikos pajėgtų gyvuoti kaip nepriklausomos valstybės, jeigu šalis suirtų. Tačiau tokie realistiniai motyvai retai kada atbaido separatistus.

Po invazijos į Čekoslovakiją iškilo išorinio įsiveržimo pavojus; grėsmė neatslūgo visą aštuntąjį dešimtmetį, tik devintąjį dešimtmetį faktiškai išnyko. 1980 m. mirė Tito, ir ne vienas stebėtojas pranašavo, kad Jugoslavija per metus ar dvejus subyrėsianti. (Dauguma kitų vadovų iš partizanų kartos buvo mirę anksčiau už Tito — išskyrus opozicionierių Djilasą.) Niūrios pranašystės neišsipildė, bent jau ne tuoj pat. Bet tiesa ir tai, kad lėto irimo ir įtampos augimo procesas, prasidėjęs dar Tito esant gyvam ir vykęs visą devintąjį dešimtmetį, atvedė šalį prie didžiulių sunkumų slenksčio.

Jugoslavijos ekonomikoje buvo labai ryškūs regioniniai skirtumai, ypač tarp palyginti išsivysčiusios šiaurės ir kitų, kur kas labiau atsilikusių šalies vietų. Bendra padėtis buvo apgailėtina, nors Jugoslavija savo ekonominėmis reformomis ir buvo pažengusi gerokai toliau už kitas komunistines šalis (darbininkų savivalda, įvestas panašus į rinką mechanizmas). Nemaži Vakarų kreditai — 1985 m. pasiekę 20 milijardų dolerių — padėties iš esmės nepakeitė. Atvirkščiai, sunki palūkanų našta toliau ją blogino. Devintąjį dešimtmetį infliacija siekė 30 procentų; 1990 m. pradžioje ji buvo pašokusi iki 2000 procentų. Smarkiai apkar-

pius valstybės išlaidas, 1990 m. pabaigoje ji sumažėjo iki 160 procentų. Dinaras tapo pirmąja konvertuojama valiuta Rytų Europoje, tačiau nedarbo lygis laikėsi tarp 15 ir 20 procentų. Padėtį šiek tiek švelnino Vakarų turizmas ir tvirta valiuta, gaunama užsienyje dirbančio milijono jugoslavų. Kaip ir kaimyninės šalys, Jugoslavija buvo priversta riboti gyventojų aprūpinimą ir laikytis griežto taupymo režimo.

Kad ir labai bloga, ekonomikos būklė kėlė mažesnę grėsmę negu stiprėjantys separatistiniai judėjimai. 1971 m. didelės krizės būta Kroatijoje; kai kurie separatistų vadovai tada buvo suimti, bet 1990 m. jie vėl iškilo, šį sykį dar populiaresni. Serbai kitoms tautoms padarė nuolaidų; 1984 m. politinė sutartis numatė iš tiesų kolektyvinį vadovavimą; kiekvienos respublikos prezidentas po vienerius metus turėjo eiti Jugoslavijos federacijos pirmininko pareigas. Kosovo albanai tokių teisių negavo, nes serbai šį kraštą laikė savo istorinės tėvynės dalimi; musulmonai čia apsigyveno vėliau, Otomanų imperijos laikais. Tačiau albanai darėsi vis karingesni ir kiek įmanydami sunkino gyvenimą vietiniams serbams, kurių padėtis čia buvo panaši į rusų padėtį Azerbaidžane ar Viduriniojoje Azijoje. Albanų spaudimas ir separatistinės tendencijos kitose respublikose sukėlė atsakomąją serbų reakciją: skundus dėl jų pačių diskriminacijos ir „Slobodano Miloševićiaus fenomeną" — nacionalkomunistinio lyderio, raginusio serbus kovoti už savo teises, iškilimą devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Tito laikais Jugoslavija vaidino svarbų vaidmenį pasaulyje kaip neprisijungusiųjų šalių judėjimo lyderė. Tačiau aštuntąjį dešimtmetį kubiečiai, prisidengę nesijungimo ir neutralizmo kauke, pergudravo jugoslavus; kai kubiečiai buvo demaskuoti, „Bandungo judėjimas" neteko savo politinės reikšmės. Geru žodžiu reikia paminėti liberalią Jugoslavijos migracijos ir kultūros politiką; šiuo požiūriu čia būta kur kas daugiau laisvės negu kitose Rytų Europos šalyse. Bet to nepakako separatizmo potvyniui sustabdyti, ir 1990 m. Jugoslaviją, nors ir dėl kitų priežasčių negu jos kaimynus, ištiko didelė politinė krizė.

ALBANIJA

Albanija — mažiausia Rytų Europos šalis, be to, labiausiai atsilikusi ir izoliuota. Todėl nenuostabu, kad jos stalinistinė politinė sistema lai-

kėsi dar ilgai po to, kai kitur tokios sistemos jau buvo išnykusios. Albanija buvo keistas primityvaus komunizmo ir nacionalizmo mišinys, kuriame lemiamą vaidmenį vaidino klanai. Albanija nutraukė santykius pirmiausiai su Jugoslavija, vėliau su Sovietų Sąjunga ir galiausiai (1978) su vienintele likusia savo globėja Kinija. Kadangi šia skurdžia kalnų šalimi niekas per daug nesidomėjo, jos vadovų ekscentriškumo buvo nepaisoma. Enver Hoxha valdė šalį nuo 1944 iki 1985 m., o tada valdžią perėmė jo parinktas įpėdinis Ramiz Alia; jis šiek tiek palankiau žiūrėjo į ekonomines reformas. Tuo tarpu Mehmet Shehu, dvidešimt septynerius metus išbuvęs ministru pirmininku, Hoxhos įsakymu buvo nušautas (1981) — kalbama, kad Politinio biuro posėdyje. Pasaulis mažai žinojo apie įvykius Albanijoje; tai, kas būdavo sužinoma, nekėlė noro sužinoti daugiau. Galiausiai Albaniją pasiekė 1989 m. Rytų Europos revoliucijos atgarsiai — nepaisant visų atsargumo priemonių, kurių buvo imtasi mėginant izoliuoti šalį nuo pasaulio. 1990 m. viduryje Tiranoje įvyko pirmos didelės antivyriausybinės demonstracijos. Jų vis daugėjo, nors prezidentas (ir aukščiausiasis partijos vadovas) Ramiz Alia ėmėsi politinių reformų. 1991 m. pradžioje Albanija buvo chaoso būklėje, tūkstančiai jos piliečių bėgo į užsienį.

RYTŲ EUROPOS REVOLIUCIJA

Tūkstantis devyni šimtai aštuoniasdešimt devintieji buvo *annus mirabilis**, po keturių priespaudos dešimtmečių nušlavę Rytų Europos komunistinius režimus. Didžiajai šių šalių piliečių daugumai nebuvo tekę nei dalyvauti demokratiškuose rinkimuose, nei laisvai reikšti savo nuomonę. Milijonams Rytų vokiečių buvo draudžiama matytis su savo giminėmis ir draugais, gyvenančiais anapus sienos; visoje Rytų Europoje milijonai žmonių gyveno bijodami visur esančios slaptosios policijos. Lenkijoje ir Vengrijoje išsivadavimo procesas prasidėjo dar prieš 1989 metus; Rytų Vokietijoje jis kilo vasarą ir truko keletą mėnesių; Čekoslovakijoje ir Rumunijoje revoliucija buvo grynai spontaniška ir nuvertė režimą per keletą dienų.

Milijonai žmonių visoje Rytų Europoje džiūgavo ir šventė pergalę. Tiesa, priešakyje šmėkšojo didžiuliai sunkumai, o kai kuriose šalyse, sakykime, Rumunijoje ir Bulgarijoje, pergalė prieš senąjį režimą dar toli gražu nebuvo galutinė. Tačiau gyvenimas Rytų Europoje, išskyrus saujelę laimingųjų, buvo toks varganas, kad keletą dienų padžiūgauti, nenuogąstaujant dėl ateities, atrodė visiškai suprantamas dalykas. Neilgai trukus Rytų Europos gyventojams teko grįžti prie kasdienės rutinos, nes reikėjo likviduoti praeities palikimą ir iš naujo kurti ekonominį bei socialinį gyvenimą. Dauguma iš jų suvokė, kad tai būsiąs ilgas ir skausmingas procesas, kad ateityje dar laukią daugybė

* Stebuklų metai (*lot.*).

netekčių ir kliuvinių, kad kovos už geresnį gyvenimą baigtis dar ilgą laiką būsianti neaiški.

Komunistinių režimų žlugimas buvo bemaž toks pat netikėtas kaip perkūnas iš giedro dangaus. Dauguma Amerikos ir Vakarų Europos diplomatų, apžvalgininkų ir akademinių ekspertų buvo tvirtai įsitikinę, kad iki revoliucijos Rytų Europoje dar daug vandens turi nubėgti. Tiesa, daugelis Rytų europiečių ir jiems palankių žmonių kitose pasaulio vietose niekada nebuvo praradę vilties. Tačiau laisvės deglas neliepsnojo visu ryškumu, ir pašaliečiai darė (teisingą) prielaidą, kad nuodugni permaina galima tik tada, kai kas nors atsitiksią centre, tai yra Sovietų Sąjungoje, — po gana ilgo proceso ir sutelktinės vakarykščių „liaudies demokratijų“ kovos.

Tokia permaina įvyko Maskvoje po Gorbačiovo atėjimo į valdžią. Bet jos mastas buvo neaiškus, ir niekas tikrai nežinojo, ar naujasis Sovietų Sąjungos režimas, kad ir koks liberalus šalies viduje, vėl neokupuosiąs Rytų Europos, siekdamas išlaikyti ten savo pozicijas. Visa tai buvo galima nustatyti tik bandant ir klystant, o toks žaidimas buvo labai pavojingas.

Be to, komunistiniai režimai Rytų Europoje, galbūt išskyrus Lenkiją, vis dar atrodė gana tvirti. Daugumai jų vadovavo pagyvenę žmonės, bet netrūko ir jaunesnių karjeristų, nekantraujančių užimti jų vietas Politiniame biure.

Pokario laikotarpiu būta ne vieno bandymo mesti iššūkį *establishmentui*, bet jie visi baigėsi pralaimėjimu. Tačiau 1989-ieji skyrėsi nuo 1956-ųjų ar 1968-ųjų. Per keturiasdešimt penkerius valdymo metus komunistų sąskaitoje susikaupė nemaža nesėkmių. Komunistinė vadovybė buvo netekusi ankstesnio pasitikėjimo savimi, be to, nereikia užmiršti jau minėto „aido efekto“: pavykus nuversti tironiją vienoje šalyje, revoliuciniai sukilimai tuojau pat plyksteli kitose — kaip kad buvo 1848 m. ir kitais kartais. Visose Rytų Europos sostinėse, išskyrus vieną, senoji vadovybė kapituliavo rimčiau nepasipriešinusi. Tik Rumunijoje galingoji *siguranza* stojo į kovą, bet ir čia baigtis nekėlė didesnių abejonių.

1989 m. revoliucionieriai buvo marga publika. Tarp jų buvo komunistų reformatorių ir daug antikomunistų, praktikuojančių krikščionių, studentų, darbininkų, persekiojamų tautinių mažumų atstovų, taip pat žmonių, niekada anksčiau politikoje aktyviai nesireiškusių. Po keleto

savaičių jų keliai vėl išsiskyrė, tačiau jie liko vieningi savo įsitikinimu, kad neįveikus senosios tvarkos, nė vienas iš jų neturėsiąs ateities.

GALO PRADŽIA

Kaip jau ne sykį praeityje, pirmieji keliu į laisvę žengė lenkai. Dar 1986 m. būta aiškių ženklų, kad Jaruzelskio vyriausybė pradeda silpti. Ekonominė padėtis toliau blogėjo, ir tų metų gruodį vėl teko griebtis griežtų priemonių. Kiek anksčiau, rugsėjo mėnesį, režimo oponentams buvo paskelbta visuotinė amnestija. Nors vyko didžiuliai streikai, vyriausybės atstovas spaudai Jerzy Urban nesiliovė tvirtinęs, kad „Solidarumas“ miręs; jo viršininkai toli gražu taip nemanė. Jie nesutarė tik vienu klausimu: ar leistis į derybas su „Solidarumu“. Galiausiai tokių derybų šalininkai paėmė viršų, ir 1989 m. vasarį prasidėjo pokalbiai prie apskritojo stalo.

Per palyginti trumpą laiką vyriausybei ir opozicijai pavyko susitarti; pirmoji sutiko su (iš dalies) laisvais rinkimais, antroji įsipareigojo remti nepopuliarią ekonominę valstybės politiką. Pagal šį susitarimą opozicija turėjo gauti apie 40 procentų vietų parlamente, be to, valdžia pažadėjo, kad kiti (1993 metų) rinkimai būsią iš tikrųjų laisvi. Tačiau 1989 m. birželio mėnesio rinkimuose „Solidarumas“ laimėjo tokią triuškinamą pergalę, kad atsidūrė valdžioje daug anksčiau negu tikėjosi ar buvo tam pasirengęs.

Jaruzelski atsisakė vadovavimo partijai ir liko Lenkijos prezidentu; jis buvo išrinktas vieno balso persvara — ir tik dėl to, kad susilaikė „Solidarumo“ atstovai, kurie žinojo Kremlių dar nepriimsiant prezidento iš jų tarpo. Tačiau rugsėjį nauju ministru pirmininku tapo Tadeusz Mazowiecki, ilgametis katalikiškojo „Solidarumo“ sparno narys. Komunistai dar išsilaikė gynybos ir vidaus reikalų ministerijose, bet visi kiti svarbiausi postai atsidūrė jų oponentų rankose. Tai buvo pirmoji nekomunistinė vyriausybė Rytų Europoje per keturiasdešimt metų.

Tiesa, susidūręs su niūria ekonomikos tikrove ir būtinybe ją įveikti, „Solidarumas“ bemaž tuojau pat pradėjo skilti. Tačiau komunistai buvo dar labiau prislėgti ir susiskaldę. 1990 m. sausį partija pasinai-

kino, o tiksliau, transformavosi į socialdemokratų partiją. „Solidarumo“ lyderis Wałęsa iš pradžių neketino eiti į valdžią, jis mėgino iš šalies vadovauti judėjimui. „Solidarumas“, jo supratimu, turėjo būti tuo pat metu ir valdžia, ir opozicija. Paradoksas — sparčiai aštrėjanti ekonominė krizė, pasireiškusi augančia infliacija ir nedarbu, neleido vakarykščiams komunistinio režimo oponentams suskilti.

„Solidarumas“ turėjo užsibrėžęs tikslą — įvesti rinkos ekonomiką (Balcerowicziaus planas). Tačiau tai buvo susiję su skausmingomis priemonėmis, tokiomis kaip valstybės dotacijų panaikinimas, nepelningų įmonių uždarymas, valiutos stabilizavimas. Nebuvo jokios garantijos, kad net vieningai Lenkijai pavyksią pereiti į gyvybingą ekonomiką. O kad susiskaldžiusi vadovybė atvesianti šalį į visišką ekonominę katastrofą, buvo aišku kaip dukart du. Liūdna ūkio padėtis turbūt labiau nei kas nors kita padėjo išlaikyti vienybę, bent jau pačiu kritiškiausiu laikotarpiu. Be to, telktis skatino užsienio politikos iššūkiai, pavyzdžiui, artėjantis Vokietijų susijungimas.

„Solidarumu“ pasitikėta labiau nei bet kuriuo kitu politiniu judėjimu moderniojoje Lenkijos istorijoje. Bet tas pasitikėjimas nebuvo beribis; jei „Solidarumas“ nebūtų išlikęs vieningas, jei per keletą metų jis nebūtų parodęs, kad ekonomiką sugeba tvarkyti kompetentingiau už savo pirmtakus, jo žvaigždė būtų užgesusi, ir demokratinis atgimimas būtų prisimenamas tik kaip trumpas, nevaisingas Lenkijos istorijos tarpsnis.

VENGRIJA IŠTRŪKSTA Į LAISVĘ

1988 m. gegužę Vengrijos komunistų partijos vadovu vietoje Jánoso Kádáro tapo Karoly Grosz. Jis nebuvo nuodugnių ekonominių reformų priešininkas, bet didelių politinių pokyčių nenorėjo. Prieš dešimt, netgi penkerius metus toks požiūris būtų davęs efektą, bent jau kurį laiką. Tačiau istorijos pulsas dabar buvo neapsakomai pagreitėjęs, ir, kai Grosz užėmė šį postą, jį ne itin rėmė netgi jo paties partija, kurioje tolydžio stiprėjo reformatorių įtaka. Kaip ir Lenkijoje, komunistai sutiko iš pagrindų pakeisti Vengrijos politinį gyvenimą ir per ketverius—penkerius metus pereiti prie daugiapartinės sistemos, susitaikę

su mintimi, kad vadovaujamo vaidmens jau nebeturėsią. Vėlgi kaip Lenkijoje, įvykiai klostėsi kur kas greičiau, negu buvo manyta. 1989 m. nuo pavasario iki vasaros pabaigos buvo iš esmės peržiūrėta partijos doktrina ir istorija. Jaudinamom iškilmėm, kuriose dalyvavo dešimtys tūkstančių žmonių, partijos vadovybė 1989 m. birželį pagerbė Imrę Nagy, buvusį partijos vadovą, nubaustą mirties bausme po 1956 m. sukilimo. Tą patį mėnesį prie Groszo prisidėjo trys komunistai reformatoriai, tačiau toks kolektyvinis vadovavimas truko tik iki spalio. Tuo metu komunistų partija didžiąja dauguma balsų nusprendė pasinaikinti ir (kaip Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje) transformuotis į socialistų partiją. Tik maža jos dalelė liko toliau egzistuoti marksistinės partijos pavidalu.

Tuo tarpu parlamentas ėmė vaidinti kur kas aktyvesnį vaidmenį šalies politiniame gyvenime, priėmė daugybę naujų įstatymų ir netgi naują konstituciją. Kūrėsi naujos politinės partijos, visų pirma Laisvųjų demokratų sąjunga ir Demokratinis forumas. Forumas buvo dešiniojo centro didžiai patriotiška organizacija, kurią žmonės masiškai rėmė tiek kaime, tiek didžiuosiuose miestuose. Nors ir aršiai antikomunistinė, ji agitavo už laipsnišką, atsargų senosios ekonominės ir socialinės sistemos likvidavimą, priešingai negu laisvieji demokratai, kurie tarp lyderių turėjo daug intelektualų ir pasisakė už radikalų senųjų struktūrų griovimą. Šalies gyventojai labiau linko prie pirmojo būdo, nes jų nusistatymas prieš komunizmą buvo susipynęs su neaiškios ateities baime.

Vengrijos 1989 m. vidaus pokyčiai atsispindėjo ir jos užsienio politikoje. 1989 m. liepą Budapešte buvo šiltai priimtas JAV prezidentas Bush, nors jis ir negalėjo pažadėti vengrams tokios pagalbos, kokios jie tikėjosi. Vengrija atkūrė diplomatinius santykius su Izraeliu ir Pietų Korėja, o jos priešpriešа su Rumunija pasiekė naują kulminaciją dėl vengrų mažumos persekiojimo ir dešimčių tūkstančių žmonių bėgimo iš tos šalies.

1990 m. rinkimų kampanija buvo tulžinga, bet jos pabaigoje abi didžiosios partijos parodė norą bendradarbiauti. Pergalę laimėjęs Demokratinis forumas balsavo už laisvojo demokrato Gönczo išrinkimą parlamento pirmininku, einančiu Vengrijos prezidento pareigas. 1956 m. Göncz aktyviai dalyvavo sukilime ir buvo nuteistas kalėti iki gyvos galvos. Laisvieji demokratai savo ruožtu pasižadėjo remti daugelį Demokratinio forumo siūlomų įstatymų.

NEKRUVINA REVOLIUCIJA

Rytų Vokietijoje ir Čekoslovakijoje permainos buvo kur kas staigesnės negu Lenkijoje ir Vengrijoje; sprendimai buvo daromi gatvėse, o ne partijų būstinėse ar konferencijų salėse. 1989 m. liepą ir rugpjūtį tūkstančiai (daugiausiai jaunų) Rytų vokiečių užplūdo Vakarų Vokietijos ambasadas Budapešte, Prahoje, Varšuvoje, prašydami politinio prieglobsčio. Iš pradžių dvejoję, vengrai rugsėjo mėnesį sutiko išleisti juos į Vakarus. Jų pavyzdžiu pasekė čekai ir lenkai. Rytų Vokietijos valdžia iškėlė kvailą reikalavimą, kad traukiniai iš Prahos ir Varšuvos vyktų per VDR teritoriją, — tai paskatino naujas demonstracijas ir dar labiau padidino jau patirtą politinę žalą.

Į Vakarus bėgančių Rytų vokiečių srautas nemažėjo; jis neišseko netgi tada, kai atsistatydino Honecker. Per pirmąją lapkričio savaitę išvyko ne mažiau kaip 50 tūkstančių, o pirmaisiais 1990 m. mėnesiais — vidutiniškai po du tūkstančius per dieną. Toks antplūdis pribloškė Vakarų Vokietijos žemių valdžią, ir ji nesistengė padėti atvykėliams: neskyrė jokios specialios paramos, apgyvendino kur kas blogesnėmis negu gimtojoje šalyje sąlygomis. Tačiau neviltis ir geresnio gyvenimo Vakaruose lūkesčiai buvo tokie dideli, kad netgi šie sunkumai bemaž neturėjo įtakos atbėgėlių srautui.

Tie, kurie nusprendė pasilikti VDR, taip pasielgė anaiptol ne iš didelės meilės Honeckerio režimui. 1989 m. gegužės rinkimai, pasibaigę įprastu 99 procentų pritarimu valdančiajai partijai, buvo akivaizdi apgaulė ir sukėlė daug pykčio. Alyvos į ugnį įpylė tai, kad Rytų Berlynas pritarė žudynėms Tiananmenio aikštėje, ir netgi Gorbačiovo apsilankymas nepakeitė visuomenės nusiteikimo. Leipcigas (vėliau pavadintas Didvyrių miestu) tapo pagrindine protesto demonstracijų arena. Kiekvieno pirmadienio vakarą, pasibaigus pamaldoms Mikalojaus bažnyčioje, ten vyko demonstracijos, kurios kas savaitę darėsi vis skaitlingesnės. Rugsėjo mėnesį jose dalyvavo tik keli šimtai žmonių, o spalio 2 d. jau susirinko apie 10 tūkstančių, spalio 9 d. — 70 tūkstančių, spalio 16 d. — 200 tūkstančių. Lapkričio 17-ąją Berlyne žygiavo pusė milijono žmonių. Iš pradžių valstybės saugumo tarnyba (*Stasi*) bandė sklaidyti demonstrantus ir suiminėti vadovus. Tačiau kai į gatves išėjo dešimtys tūkstančių, policija jau nepajėgė susidoroti su

tokio masto pasipriešinimu. Tiesa, dar buvo galima panaudoti kiniškąjį variantą, ir vienu metu Honecker, atrodo, buvo davęs įsakymą šaudyti, bet vietinė valdžia jo neįvykdė.

Lūžis įvyko spalio 6 ir 7 dienomis, kai visoje VDR buvo numatytos didelės iškilmės keturiasdešimtųjų komunistinio valdymo metinių proga. Šventė prasidėjo įprastiniais paradais, bet pavakariais iš visos šalies ėmė plūsti pranešimai apie protesto demonstracijas. Po keturių dienų Politinis biuras paskelbė esąs pasirengęs pradėti dialogą su opozicija, bet šis gestas, suprantama, buvo pavėluotas.

Spalio 18 d. Honecker atsistatydino ir perdavė valdžią Egonui Krenzui, jaunesniam ir lankstesniam Politinio biuro nariui. Bet kad ir kaip Krenz stengėsi, pusinių priemonių metas jau buvo praėjęs; lapkričio 8 d. ir Politinis biuras, ir vyriausybė atsistatydino *in toto*. Krenz išsilaikė vos keletą savaičių.

Ministru pirmininku tapo Hans Modrow, buvęs Drezdeno meras ir vienas iš nedaugelio bemaž visuotinai gerbiamų SED vadovų; jis turėjo nuvairuoti šalį per neramų laikotarpį į 1990 m. kovo mėnesio rinkimus. Keletą dienų prieš jo paskyrimą jau buvo nutarta panaikinti išvažiavimo iš šalies apribojimus ir įsakyta atidaryti sieną įvairiose vietose, įskaitant Brandenburgo vartus. Nuo lapkričio 9 d. vakaro milijonai Rytų vokiečių pasipylė į Vakarų Berlyną ir Vakarų Vokietiją, o daugybė Vakarų vokiečių patraukė priešinga kryptimi.

Tokio džiūgavimo Vokietija nebuvo mačiusi per visą savo istoriją. Vyko oficialūs ir neoficialūs priėmimai, gatvėse grojo orkestrai; VDR piliečiai — daugelis pirmą sykį gyvenime — naudojosi iki tol neturėta teise keliauti, kiaurą parą veikė įstaigos, bažnyčios, teatrai, parduotuvės. Lapkričio 12 d. Potsdamo aikštėje (kur praeitą šimtmetį buvo miesto centras) Vakarų ir Rytų Berlyno merai tarėsi dėl įvairių bendrų priemonių — Vokietijų susijungimas prasidėjo administraciniu lygiu.

Sunku aprašyti žmonių jausmus po to, kai griuvo nekenčiamoji siena. Keletą dienų jie, regis, buvo užmiršę visus nepriteklius, daugiau negu per vienos kartos gyvenimą susikaupusią baimę ir neapykantą. Žmonės svaiginosi naująja laisve ir svajonėmis apie nuostabią ateitį. Po keleto savaičių būtinybė privertė juos blaiviau pažvelgti į tikrovę.

VDR ne tik buvo neturtinga šalis palyginti su kita Vokietijos dalimi; kėlė abejonių ir tai, ar vien savo pastangomis, be didelių kapitalo

injekcijų, jai pavyksią pasukti ekonomiką reikiama linkme. Vis plačiau skambėjo naujas lozungas — „Vokietijų susijungimas", bet neaišku, kiek šis bendros tėvynės troškimas kilo iš „gryno" patriotizmo ir kiek jį sąlygojo skaudi ekonominė būtinybė. Daugumai Rytų vokiečių atrodė, kad VDR neturinti ateities kaip nepriklausoma valstybė. Jie reikalavo kuo greitesnio ir visiško Vokietijų susijungimo. Vokietijos kaimynai, ypač rytiniai, žiūrėjo į tai kur kas santūriau. Vokietijos sąjungininkai Vakaruose, iš pradžių kiek padvejoję, priėmė susijungimą kaip neišvengiamybę. Tačiau Lenkija ir Sovietų Sąjunga pareikalavo garantijų dėl vieningos Vokietijos sienų, taip pat dėl jos statuso dviejų didžiųjų karinių blokų atžvilgiu.

Tuo pat metu Rytų Vokietijos intelektualus, tarp jų ir tuos, kurie iki 1989 m. spalio žengė priešakinėse kovotojų prieš tironiją gretose, apėmė nusivylimas. Jie nepritarė masiniam bėgimui iš šalies ir baiminosi, kad tokios gausybės jų bendrapiliečių susižavėjimą Vakarų Vokietijos gyvenimo būdu nulėmė ne tiek Vakarų demokratinių institucijų patrauklumas, kiek materialinės gerovės kerai.

1989 m. gruodį Berlyne kasdien vyko diskusijos prie apskritojo stalo, kuriose SED, jos buvusios sąjungininkės (kaip kad Rytų Vokietijos CDU) ir naujosios opozicinės grupės (Naujasis forumas, „Demokratiją dabar") sprendė svarbiausias šaliai iškilusias problemas, tokias kaip diktatūros ir jos represijų bei propagandos įrankių likvidavimas, ekonomikos, kuri po daugybės žmonių pabėgimo dar labiau nusmuko, gelbėjimas.

Rinkimų kampanija buvo trumpa ir arši; joje itin aktyviai dalyvavo iškilieji Vakarų Vokietijos politikai. Opozicinės grupės, Leipcige ir kitur vadovavusios kovai prieš senąjį režimą, čia didelių šansų neturėjo, nes joms trūko patirties, lėšų, be to, jos buvo smarkiai susiskaldžiusios. Rytų Vokietijos socialdemokratų galimybės atrodė kur kas geresnės, pirmiausiai todėl, kad SED, kaip ir jos „buržuazinės" sąjungininkės, buvo visiškai diskredituota. Be to, komunistai anksti (1946) privertė SPD nutraukti savo veiklą, todėl niekas negalėjo prikišti jai bendradarbiavimo su senuoju režimu. Tačiau galiausiai didžiulę pergalę laimėjo CDU ir kitos dešiniosios jėgos, gavusios 48 procentus balsų; naujuoju ministru pirmininku tapo Lothar de Maizière. Paradoksas, kad SPD blogiausiai sekėsi darbininkų regionuose, Saksonijoje ir Tiuringijoje, istoriniame vokiečių socialdemokratijos lopšyje. Kitose VDR vietose socialdemokratai ir SED, kuri kaip ir visos Rytų Euro-

pos komunistų partijos transformavosi į Demokratinio socializmo partiją (PDS), vadovaujamą Klauso Gysio, pasiekė šiek tiek geresnių rezultatų (už PDS balsavo 16 procentų, už socialdemokratus — 21 procentas rinkėjų).

Visą 1990 m. pavasarį tęsėsi Rytų Berlyno ir Bonos derybos. Svarbiausia jų tema buvo Rytų Vokietijai teiktina ekonominė pagalba, priemonės, kurių reikėsią imtis norint integruoti Rytų Vokietijos ekonomiką, ir, be abejo, abiejų markių keitimo kursas. Taigi, kaip ir buvo galima laukti, beribio džiaugsmo ir tautinio solidarumo apraiškas, tokias dažnas 1989 m. spalį ir lapkritį, pakeitė abejonės dėl ateities ir ginčai dėl tokių dalykų kaip senatvės pensijos. Suvokdamos, kad šalis tebėra ant itin kritiškos padėties slenksčio, dauguma partijų, tarp jų ir Rytų Vokietijos socialdemokratai, sudarė didžiąją koaliciją. Vokietijos susijungė 1990 m. spalio mėnesį, o tų pačių metų gruodį buvo surengti visos Vokietijos rinkimai.

REVOLIUCIJA PRAHOJE

Rytų Vokietijos režimas žlugo per keletą savaičių, tuo tarpu Čekoslovakijoje tai užtruko vos keletą dienų, ir revoliucija čia buvo tokia pat švelni, be kraujo praliejimo. Viską nulėmė 1989 m. lapkričio 17-oji, kai demonstracija, surengta minint vokiečių okupantų įvykdytos devynių čekų studentų egzekucijos ir Čekijos universitetų uždarymo penkiasdešimtmetį, pavirto protesto prieš režimą maršu, kuriame dalyvavo apie 50 tūkstančių žmonių, daugiausiai studentų. Jį brutaliai numalšino policija: daug žmonių buvo suimta, 71 sužeistas ir, pasak gandų, keletas žuvo. Demonstracijų Prahoje būta ir anksčiau, bet dar niekada jose nedrįso dalyvauti tiek daug žmonių; tiesioginį poveikį čia aiškiai turėjo Rytų Vokietijos, Lenkijos ir Vengrijos įvykiai. Kai kurie Politinio biuro nariai iš karto suprato, kad panaudoti jėgą tokiu mastu buvo lemtinga klaida, ir pareiškė apgailestavimą. Tačiau susikaupusi įtampa buvo tokia didelė, kad sprogimas anksčiau ar vėliau vis tiek būtų įvykęs.

Tarp pirmųjų demonstracijų dalyvių daugiausiai buvo studentų, Prahos teatro aktorių, menininkų. Lapkričio 27 d. buvo paskelbtas

visuotinis streikas; tiesa, iš pradžių abejota, ar pramonės ir paslaugų sferos darbininkai atsiliepsią į šį kvietimą. Ankstesniais kartais inteligentija savo opozicinėje veikloje būdavo daugiau ar mažiau vieniša, todėl partijos vadovybė stengėsi patraukti darbininkus į savo pusę. Tačiau tos pastangos buvo ne ką sėkmingesnės už gausius kreipimusis ir kalbas per televiziją; dauguma žmonių jau seniai buvo praradę tikėjimą partija ir vyriausybe, o jų pasyvumas dabar virto kovingumu — politinių permainų jie troško tuojau pat.

Lapkričio 20 d. buvo įkurtas Piliečių forumas opozicijos veiklai koordinuoti, ir nuo tada kasdien vyko milžiniškos demonstracijos. Komunistinio jaunimo organizacija atsiribojo nuo partijos vadovybės, tą patį padarė ir nedidelės „bloko" partijos, nuo 1948 m. turėjusios leidimą egzistuoti, bet niekada anksčiau nevaidinusios aktyvaus politinio vaidmens. Žurnalistai liovėsi rodę cenzūrai rankraščius ir atvirai reiškė paramą opozicijai. Kai partijos Prahos miesto komiteto sekretorius lapkričio 23 d. pabandė apeliuoti į darbininkus didžiausiame sostinės koncerne ČKD, milžiniškas choras jam atsakė: „Mes ne vaikai — atsistatydink!". Visa tai vyko stebint milijonams televizijos žiūrovų. Valdžia slydo iš partijos rankų.

Lapkričio 24 d. vakare pirmasis partijos sekretorius Jakeš pranešė apie kolektyvinį Politinio biuro atsistatydinimą. Po dviejų dienų įvyko speciali partijos konferencija; naujame Centro komitete liko tik keturi iš 140 ankstesnių narių. Keletą dienų buvo neaišku, kas pakeisiąs prezidentą Husáką, bet galiausiai rinkimus laimėjo dramaturgas Václav Havel, vienas iškiliausių „Chartijos 77" veikėjų; Alexander Dubček sugrįžo į parlamento pirmininko pareigas, iš kurių jis buvo pašalintas po 1968 m. sovietų invazijos. Jan Čarnogursky tapo viceprezidentu (kuriam pavaldi slaptoji policija), Jiri Dienstbier — užsienio reikalų ministru. Vos prieš keletą savaičių Čarnogursky sėdėjo kalėjime, Dienstbier dirbo kūriku, Havel slapstėsi nuo arešto, o Dubčeką (kaip ir Havelą bei kitus) senojo režimo funkcionieriai buvo paniekinamai nurašę kaip „nulį", kaip „buvusįjį".

Įvykiai Prahoje klostėsi svaiginamu greičiu. Kreipdamasis į 200 tūkstančių žmonių minią, Havel kalbėjo: „Kada nors istorikai pavadins šias dienas nepaprastomis." Toks vertinimas, matyt, per kuklus. Čekoslovakijos revoliucija unikali tuo, kad jos metu netgi žodinio smurto būta nedaug, ką jau kalbėti apie suėmimus. Nors opozicija nebuvo gerai organizuota, ši revoliucija buvo turbūt drausmingiausia, brandžiausia ir

humaniškiausia iš visų revoliucijų — stebėtinas dalykas, turint galvoje priespaudos dešimtmečius. Ji vyko pagal čekų Švietimo amžiaus ir Masaryko tradicijas; daugeliu atžvilgių ji buvo protestas prieš smurtą.

Komunistų vadovai į pabaigą užsikrėtė tautos nuotaikomis ir, sekdami Varšuvos, Budapešto ir Rytų Berlyno pavyzdžiu, atsisakė valdžios. Jie buvo tiek patyrę nesėkmių ir taip praradę pasitikėjimą savimi, kad senas posakis „valdančiosios klasės niekada savo noru neatsisako valdžios“ atrodė nebetekęs galios.

CEAUSESCAUS ŽLUGIMAS

Iš visų Rytų Europos valdovų Ceausescu savo soste jautėsi saugiausiai. Sovietų reformos ir politiniai pokyčiai kaimyninėse šalyse jam nepatiko, bet Rumunija buvo gerai izoliuota nuo pasaulio, todėl Ceausescu nematė pagrindo atšaukti savo oficialų vizitą į Iraną 1989 m. gruodžio antroje pusėje. Tačiau būtent tomis dienomis prasiveržė ilgą laiką kaupęsis žmonių pyktis.

Grįžęs iš Teherano Ceausescu surengė masinę demonstraciją, tikėdamasis įprasto žmonių pritarimo. Anksčiau tokiomis progomis didysis vadas būdavo pagerbiamas ilgomis ovacijomis, tačiau šį kartą skambėjo vien priešiški šūksniai, ir Ceausescui buvo aiškiai nejauku. Kitą dieną (gruodžio 22) jis įsakė kariuomenei šaudyti į demonstrantus, bet kariuomenė įsakymo neįvykdė. Gynybos ministras Milea nusižudė ar buvo nužudytas.

Diktatūrai atėjo galas. Ceausescu su žmona bandė bėgti, bet buvo sulaikyti. Gruodžio 25 d. karo tribunolas nuteisė juos mirti, ir nuosprendis buvo nedelsiant įvykdytas. Visa tai buvo atlikta labai skubant, ir vėliau daug kas piktinosi, kodėl nebuvo surengtas deramas teismo procesas. Į tai paprastai atsakoma, kad saugumo policija, kuri, priešingai negu kariuomenė, nesudėjo ginklų, būtų galėjusi išvaduoti diktatorių siekdama atkurti senąjį režimą. Kovos iš tiesų truko beveik visą savaitę, žuvo šimtai žmonių, tačiau paskutinėmis gruodžio dienomis Nacionalinio gelbėjimo frontas jau buvo tvirtai suėmęs valdžią į savo rankas.

Kas įžiebė Rumunijos revoliuciją ir kas jai vadovavo? Į šį klausimą aiškiai atsakyti neįmanoma — netgi dabar, žvelgiant iš laiko per-

spektyvos, — nes vadų ji neturėjo. Dėl populiaraus vengrų pastoriaus persekiojimo gruodžio 17 d. Timišoaroje kilo demonstracija, kurią numalšino vietinės saugumo pajėgos. Buvo daug aukų, o gandai dar labiau išpūtė įvykusių žudynių mastą. Bukarešte ir kituose Rumunijos miestuose įvyko solidarumo su Timišoara demonstracijos. Tūkstančiai žmonių pabėgo per sieną į Vengriją, žinios iš Rumunijos dominavo pasaulio radijo ir televizijos laidose, vienu metu atrodė galima net užsienio intervencija.

Rumunijoje netrūko Ceausescaus režimo kritikų; tai žmogaus teisių gynėja Dorina Cornea, buvę komunistiniai pareigūnai Ion Iliescu (jis tapo Nacionalinio gelbėjimo fronto vadovu) ir Silvio Brucan (buvęs Rumunijos ambasadorius Jungtinėse Tautose ir JAV), jaunas mechanikos profesorius Petru Roman.

Per keletą savaičių po senojo režimo žlugimo vėl atgijo kai kurios tradicinės Rumunijos partijos — Nacionalinė liberalų, Nacionalinė valstiečių, Socialdemokratų. Be jų, politiniame gyvenime bandė įsitvirtinti dar apie 60—70 grupių. Skirtingai negu kitose Rytų Europos šalyse, Rumunijoje stiprėjo įsitikinimas, kad revoliucija išsigimusi arba kad ją užgrobęs Nacionalinio gelbėjimo frontas, kurio visi vadovai anksčiau tarnavo senajam režimui. Vyko streikai, naujos demonstracijos, susirėmimai. Nacionalinio gelbėjimo fronto lyderiai kategoriškai neigė kaltinimus, kad jų politika esąs patobulintas Ceausescaus politikos variantas. Priešiškai nusiteikusius demonstrantus jie vadino „plėšikų ir valkatų gauja“, kuri anaiptol netrokštanti sukurti šalyje demokratinę santvarką.

1990 m. gegužės mėnesio visuotinius rinkimus didžiule persvara laimėjo Nacionalinio gelbėjimo frontas, bet abipusių kaltinimų srauto tai nesustabdė. Pokyčiai Bukarešte toli gražu nebuvo tokie radikalūs ir aiškūs kaip Varšuvoje, Prahoje ar Budapešte.

BULGARIJA

Bulgarijoje vienintelėje iš Rytų bloko šalių įvyko seno tipo „revoliucija iš viršaus“ — tai yra perversmas, kuriuo Politinio biuro nariai atsikratė žmogaus, valdžiusio Bulgariją trisdešimt penkerius metus.

1989 m. lapkričio 10 d. Centro komiteto posėdyje Todor Živkov, matyt, gerokai nustebęs, išgirdo savo paties atsistatydinimo pareiškimą, skaitomą kolegų. Ta pačia proga jie padėkojo jam už ankstesnę veiklą partijos ir šalies labui. Živkovą pakeitė Peter Mladenov, iki tol buvęs užsienio reikalų ministru; kitą vasarį ministru pirmininku tapo Andrej Lukjanov. Gruodžio 8 d. naujoji partijos vadovybė pakeitė nuomonę dėl Živkovo praeities nuopelnų; jis, jo sūnus ir kai kurie jo artimi bendražygiai buvo griežtai sukritikuoti ir po keleto dienų pašalinti iš partijos.

Šiokia tokia opozicija Bulgarijoje egzistavo; Živkovo atsistatydinimo išvakarėse kokie 4 tūkstančiai žmonių dalyvavo demonstracijoje Sofijoje. Tačiau šios grupės — „Glasnost", „Eco-Glasnost" ir „Podkrepa" (neoficiali profsąjunga) — toli gražu nebuvo pajėgios nuversti senąją vadovybę. Tokia iniciatyva galėjo kilti tik Politinio biuro viduje. Živkovo priešininkų frakcija susidėjo iš jaunesnių žmonių, kurie suprato, kad, norint užbėgti už akių rimtesniam konfliktui, reikalinga kokia nors reforma; kadangi Živkov jau turėjo bemaž aštuoniasdešimt metų, bet dar negalvojo pasitraukti, tai jį ir nušalino. Nuodugnios politinės reformos tiems žmonėms nerūpėjo; jie tesiekė užkirsti kelią radikalioms permainoms — visų pirma išlaikyti politinį komunistų partijos monopolį, nors parlamento vaidmuo ir bus suaktyvintas. Jiems teko padaryti tam tikrų nuolaidų visuomenės reikalavimams, ir tai atvėrė kelią opoziciniam judėjimui plėstis. Sofijos Pietinis parkas pasidarė kaip „Oratorių kampelis" Londono Hyde parke, ir į demonstracijas jau susirinkdavo dešimtys tūkstančių sostinės gyventojų.

Per pirmus laisvus rinkimus, kurie Bulgarijoje įvyko 1990 m. birželį, Socialistų partija (buvę komunistai) gavo 47 procentus balsų ir daugumą vietų parlamente, taigi išlaikė valdžią. Sofijoje ir kituose didžiuosiuose miestuose jiems sekėsi kur kas blogiau; savo pozicijas jie tąsyk išsaugojo tik dėl stiprios partinio aparato įtakos kaime. Tačiau dabar partijai oponavo didžiuma miesto inteligentijos, taip pat ir kiti gyventojų sluoksniai; kaip Rumunijoje, politinė išsivadavimo kova dar nebuvo pasibaigusi. Netrukus Peter Mladenov buvo priverstas atsistatydinti, ir prezidentu tapo opozicijos lyderis. Iškilo nauja vadovų karta — Želju Želev, Dimitar Popov ir kiti; 1991 m. sausį Živkov buvo apkaltintas korupcija ir patrauktas į teismą.

SAMBRŪZDIS JUGOSLAVIJOJE

Skirtingai negu kitose Rytų Europos šalyse, politinės permainos Jugoslavijoje prasidėjo gerokai prieš 1989 m.; kai kurios reformos buvo įgyvendintos dar Tito esant gyvam, kai kurios — kiek vėliau. Vis dėlto bendri Rytų Europos neramumai paveikė šalį, ir Jugoslavijos istorijoje atsivėrė kritiškas skirsnis. Tęsėsi riaušės Kosovo krašte; spaudžiant visuomenei, buvo nuversta Juodkalnijos partinė valdžia. Svarbiausia, padidėjo įtampa tarp Serbijos ir kitų respublikų: Slovėnija paskelbė išstosianti iš Jugoslavijos federacijos, o Kroatijoje po 1990 m. kovo mėnesio rinkimų viršų paėmė antiserbiška grupuotė. Slovėnija ir Kroatija iš esmės krypo į rinkos ekonomiką ir daugiapartinę sistemą. (Tuo tarpu federacinė vyriausybė žadėjo pliuralizmą, bet dar ne daugiapartiškumą.) Serbija irgi kalbėjo apie plačias reformas, bet tai daugiausiai ir liko žodžiai.

Ministrą pirmininką Miloševićių kitų respublikų vadovai kaltino bandymu vėl primesti Jugoslavijos federacijai centralizuotą sistemą; jis taip pat buvo puolamas už populistinę ir netgi neostalinistinę taktiką. Sunku pasakyti, kokiais motyvais jis iš tikrųjų vadovavosi; matyt, visų pirma jis buvo serbų nacionalistas. Iš pradžių Milošević buvo gana populiarus savo gimtojoje respublikoje, tačiau 1989 m. opozicija jo politikai labai sustiprėjo ne vien Zagrebe ir Liublianoje, bet ir Belgrade. Būta streikų ir grasinimų surengti dar didesnius streikus, o įvairios naujos politinės grupės Belgrade reikalavo politinio pliuralizmo. Tarp jų buvo naujoji Demokratų partija, Judėjimas už demokratinį atgimimą (daugiausiai susidedąs iš Socialistinės jaunimo sąjungos esamų ar buvusių narių), ryžtingesnių veiksmų reikalaujančios intelektualų grupės, kaip antai Serbijos rašytojų sąjunga.

Jau kalbėjome apie separatistines neserbų nuotaikas. Miloševićiaus politika neišvengiamai turėjo atsigręžti prieš save pačią ir pakirsti Jugoslavijos federacijos kamieną — slovėnai pareiškė remią Kosovo albanus (su kuriais šiaip jau turėjo mažai bendra), o kroatai simpatizavo suverenumo siekiančių slovėnų politikai. Serbai iš pradžių grasino nutrauksią visus ekonominius ir politinius ryšius su Slovėnija, bet slovėnai drąsiai priėmė iššūkį. Kroatijoje laimėjus nacionalistams („Vienin-

goji kroatų opozicija"), vadovaujamiems Franjo Tudjmano, ilgus metus praleidusio kalėjime, Belgrado izoliacija pasidarė dar ryškesnė.

Ši politinė kova vyko aštrios ekonominės krizės fone. Šalis buvo toli nuėjusi netgi nuo gana liberalaus komunizmo, būdingo paskutiniesiems Tito valdymo metams. Stiprėjant slovėnų ir kroatų separatizmui, silpnėjant centrinei valdžiai, darėsi nebeaišku, ar Jugoslavijos federacija apskritai išliksianti, o jeigu ir išliksianti, tai kokiu pavidalu.

* * *

1989 m. Rytų Europos revoliuciją reikėtų laikyti pabaiga laikotarpio, per kurį Sovietų Sąjunga mėgino primesti svetimą politinę ir socialinę sistemą tautoms nuo Baltijos iki Egėjo. 1989 ir vėlesnių metų įvykiai bemaž visiškai sunaikino po karo atsiradusias struktūras, o ten, kur griaunamasis darbas iki galo neužbaigtas, anksčiau ar vėliau tai bus padaryta. Tačiau 1989 m. revoliucija buvo ne tik lūkesčių revoliucija; ji kilo iš nevilties ir atvėrė vartus į neaiškią ateitį.

Rytų Europa visada buvo vargingoji žemyno dalis; jos eksperimentai su demokratija geriausiu atveju likdavo neužbaigti. Ją nuolatos draskė tautiniai kivirčai; Balkanų valstybės kunkuliavo visą XIX šimtmetį ir XX pradžioje. Daugelis taip ir neišspręstų (kartais net neišsprendžiamų) problemų neišvengiamai turėjo vėl iškilti politinei laisvei sugrįžus į šiuos kraštus. Atgavę laisvę, dauguma Rytų Europos gyventojų panūdo vėl įsijungti į Europą. Tačiau, nors ir labai linko prie europietiškojo gyvenimo būdo, praeityje jie niekada nebuvo Europos — kaip tokios — dalis. Daug abejonių kėlė ir tai, ar ekonomines ir politines struktūras, gana neblogai veikiančias Vakarų Europoje, galima perkelti į Rytus. Juk tam nepakanka vien paskelbti naujas, demokratines konstitucijas; Rytų Europos konstitucijos po Pirmojo pasaulinio karo buvo pavyzdinės, tačiau, nepraėjus nė dešimtmečiui, veiksminga parlamentinė demokratija gyvavo jau tik Čekoslovakijoje.

Retas Rytų europietis manė, kad tetčerizmas turįs ateitį Rytų Europoje; bemaž visi teikė pirmenybę rinkos ekonomikai, iš kurios išsirutuliojo skandinaviškasis (ar Prancūzijos, ar Vakarų Vokietijos) gerovės valstybės modelis. Tačiau šios gerovės valstybės galėjo atsiras-

ti tik todėl, kad turėjo aukšto ekonomikos išsivystymo pamatą, kurio Rytų Europoje nebuvo ir atrodė nebūsią dar ilgą laiką. Netgi Rytų Vokietija, kurios perspektyvos buvo geresnės negu kitų, dar turėjo patirti sunkų pereinamąjį laikotarpį.

Taigi jau kitą dieną po to, kai Rytų Europa nusimetė tironiją, pasidarė aišku, kad kelias į laisvę ir laimę būsiąs ilgas, sunkus, tikriausiai su daugybe kliūčių. Priešakyje laukė skausmingas ūkio atkūrimo procesas. Tironiją pavyko įveikti, bet politinė laisvė dar toli gražu nebuvo saugi.

EPILOGAS

Po karo, 1945 m., niekas neabejojo, kad Europai atsigauti pri reiksią daug laiko ir milžiniškų pastangų; net jeigu viskas eisis gerai, Europos vieta pasaulyje jau niekada nebūsianti tokia, kokia buvo. Tos prielaidos pasitvirtino ta prasme, kad suiro didžiosios kolonijinės imperijos; jos ir taip anksčiau ar vėliau būtų išnykusios. Daugeliu kitų atžvilgių 1945-ųjų pesimizmo vėlesni įvykiai nepatvirtino. Tačiau tai, kad Europa dar nepasmerkta, žmonės suvokė labai pamažu; pernelyg giliai glūdėjo įsitikinimas, kad Europa sugriauta amžinai. Apie 1960 m. ir dar ilgai po jų ne vien Sartre ar Frantz Fanon, bet ir daugybė kitų mąstytojų pranašavo, kad Europa baigianti supūti, kad ją tampančios priešmirtinės konvulsijos, kad kvailoms viltims nebesą jokio pagrindo. Tokį pesimizmą išpažino ne tik romanistai ir eseistai: istorikas Geoffrey Barraclough savo įtakingame veikale *Įvadas į šių laikų istoriją* (1964) įrodinėjo, kad dėl įvairių priežasčių Europos padėtis nepaliaujamai silpnėjanti. Vienas skyrius taip ir pavadintas: „Europos bliūškimas". Jis tikino, kad Afrikoje ir Azijoje atsirandą nauji regioniniai blokai, kur kas reikšmingesni už vargšę senutę Europą, kuriai, be to, metąs grėsmingą ideologinį iššūkį marksizmas-leninizmas, o ji, regis, neturinti kuo atsikirsti.

Praėjus trims dešimtmečiams matyti, kad svarūs kultūriniai impulsai ir politinės iniciatyvos, kurių tada tikėtasi iš trečiojo pasaulio, iki šiol dar nepasireiškė ir kad marksizmo-leninizmo trauka pasirodė esanti kur kas silpnesnė, negu manyta.

Įspūdį, kad žemyne išaušo nauja era, daugiausiai nulėmė tai, jog „bliūkštanti Europa" kažkaip įgavo antrą kvėpavimą, jog ji padarė

stulbinamą ekonominę pažangą, jog Europoje pasibaigė Šaltasis karas, jog Rytų Europoje atgijo laisvės dvasia. Kaip 1990 m. pasakė JAV prezidentas Bush, Europa vėl tapo „pasaulio lyderių partnere“.

Nuo 1945-ųjų praėję dešimtmečiai atnešė ne tik ekonomikos atgaivą, bet ir politinį susitaikymą — pirmiausia tarp tradicinių priešų Prancūzijos ir Vokietijos, vėliau tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų Europos. Šalys vis glaudžiau telkėsi ir bendradarbiavo, ir šeštąjį—septintąjį dešimtmetį jau buvo neįsivaizduojama, kad Vakarų Europoje galėtų kilti karas.

Dėl santykių tarp Vakarų ir Rytų iš pradžių optimizmo būta mažiau, nors po Stalino mirties įtampa ir buvo kiek atlėgusi. Bet 1956 m. sovietų kariuomenė įsiveržė į Vengriją, 1968 m. — į Čekoslovakiją, ir iki devintojo dešimtmečio vidurio atrodė abejotina, ar Maskva kada nors paleisianti iš savo gniaužtų Rytų Europą, kad ir kokie nepopuliarūs ten būtų komunistiniai režimai. Tik tuomet, kai į valdžią atėjo Gorbačiov, sovietų vidaus ir užsienio politika iš pagrindų pasikeitė. To rezultatas buvo VDR žlugimas, demokratiškų (ar bent demokratiškesnių) režimų atsiradimas Rytų Europoje ir vis tvirtėjantis tikėjimas „mūsų bendrais Europos namais“. Vos prieš keletą metų tokia įvykių eiga būtų atrodžiusi visiškai neįmanoma. Tačiau Vakarų Europa, jos gerovė, jos laisvos institucijos Rytų kaimynus veikė kaip magnetas, nors patys Vakarai ir nenutuokė nei apie savo magnetinę trauką, nei apie prigimtinį sovietų bloko silpnumą.

Ar galėjo Europos susitaikymas įvykti anksčiau? Greičiausiai ne, nes abejotina, ar didesnės diplomatinės Vakarų nuolaidos būtų turėjusios ženklesnį poveikį. Įvykiai Rytuose turėjo tekėti savo vaga, šių šalių mokymosi proceso niekas negalėjo sutrumpinti — jis turėjo būti grindžiamas jų pačių politine ir ekonomine patirtimi, o ne pašaliečių įtikinėjimais.

Europos pokario istorija, skirtingai negu daugelis kitų istorijos tarpsnių, primena senovišką Holivudo filmą su gausybe įvairiausių įtampų ir konfliktų, bet su stebėtinai laiminga pabaiga. Tačiau istorija neturi pabaigos, ir istorikai žino, kad yra beveik nesuskaitoma daugybė galimybių įvykiams pakrypti bloga linkme. Visiškai įmanoma, kad mažėjanti priešpriešа tarp valstybių padidins įtampą jų viduje, kad jose suvešės destruktyvaus pobūdžio karingas nacionalizmas, kad visuomenės audinį ims ardyti įvairiausi veiksniai, kurių „objektyvias“ prie-

žastis gali būti sunku net nustatyti. Laisvės iškovojimai Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungoje dar nėra gerai įsitvirtinę; turbūt praeis daug laiko, kol į juos bus galima žiūrėti kaip į savaime suprantamus. Gali atsirasti kliūčių kelyje į glaudesnį Europos bendradarbiavimą. 1990—1991 m. įvykiai Sovietų Sąjungoje buvo tarsi atoslūgis po didžiųjų 1988—1989 m. lūkesčių.

Dabar Europa turi EEC vėliavą, taip pat himną ir herbą (nors dauguma europiečių to gal ir nežino). Yra Europos pasas ir Europos vairuotojo pažymėjimas. Bet būtų nerealu artimiausioje ateityje tikėtis bendros gynybos ir užsienio politikos. Nacionaliniai interesai ir tradicijos kliudo integruotis šioje srityje. Akivaizdu, kad nepasiekus ryškios pažangos bendroje gynybos ir užsienio politikoje, Europos vienybė būsianti geriausiu atveju dalinė, o juk pasaulyje Europa susiduria ne tik su draugais ir geranoriais. Įtakingi sluoksniai nesiliauja priešinęsi tolesnei politinei integracijai, o nacionaliniai parlamentai nenori suteikti Europos Parlamentui didesnių įgaliojimų.

Europa tapo civiline supervalstybe, ir ji vaidintų didžiulį vaidmenį pasaulyje, jei jame nebūtų smurto ir karinė jėga neturėtų reikšmės. Tačiau tokio raidos etapo žmonija dar nepasiekusi. Europos laikysena per pasaulines krizes toli gražu nekelia pasididžiavimo; jos bejėgystė Persijos įlankos krizės metu — vienas iš tokių pavyzdžių. Jos lyderiai neveikė ryžtingai ir sutartinai; Europa dar neturi priemonių grumtis su krizėmis, kai prireikia ne vien ekonominės galios. Šia prasme abejonės dėl Europos ateities lieka; jos išnyks tik tada, kai žemynas pasidarys toks stiprus ir vieningas, kad savo vertybes ir savo interesus galės apginti be pašalinės pagalbos, o to dar teks ilgokai palaukti.

Rytų Europos ir Sovietų Sąjungos ekonominė padėtis šiuo pereinamuoju laikotarpiu blogesnė nei ankstesniais dešimtmečiais. Sovietų Sąjungoje ir Jugoslavijoje (kiek mažiau — kitose šalyse) smarkiai sustiprėjo išcentrinės separatistinės jėgos; nieko stebėtina, kad demokratizavimas ten sutapo su centrinės valdžios silpimu. Šios tendencijos, žinoma, natūralios, tačiau tiesa ir tai, kad jos kelia netikrumą ir didžiulius pavojus — nuo Rytų Europos balkanizacijos iki diktatūros sugrįžimo.

Vardinti ateityje laukiančias kliūtis ir spąstus, deja, nėra sunku. Tačiau istorikui rūpi praeitis, ir, žvelgiant šiuo požiūriu, Vakarų Europos atgaiva po Antrojo pasaulinio karo atrodo nuostabi, gerokai pra-

nokusi net nepataisomų optimistų viltis. Kas ją lėmė — sunkus darbas, sėkmė ar vis tvirtėjantis suvokimas, kad susiskaldęs žemynas neturįs ateities? Ar šių ir kitų veiksnių derinys? Dar per anksti duoti galutinius atsakymus į klausimus, kurie ilgai kamuos istorikus. Kai dėl Sovietų Sąjungos ir Rytų Europos, tai tik didžiausi (ir beprotiškiausi) drąsuoliai ryžtųsi pateikti istorinę suvestinę, kuri būtų bent šiek tiek patikima. Nesunku pamatyti, kurios politinės, socialinės ir ekonominės sistemos patyrė nesėkmę. Bet pasakyti, kas ateis į jų vietą, kol kas dar neįmanoma.

BIBLIOGRAFIJA

ŽINYNAI

Basic Statistics of the Community, Brussels (metraštis).
C. Cook ir J. Paxton, *European Political Facts*, London, 1965.
Europa Yearbook, London (metraštis).
A. Grosser (red.), *Les pays de l'Europe occidentale*, Paris (metraštis, nuo 1979).
R. Mayne (red.), *Handbooks to the Modern World: Western Europe*, London, 1986.
L. L. Paklons, *European Bibliography*, Bruges, 1964.
J. Paxton, *A Dictionary of European Communities*, London, 1982.
H. Pehrson ir H. Wulff, *The European Bibliography*, Leyden, 1965.
United Nations: *Statistical Yearbook* (metraštis).

BENDRIEJI VEIKALAI: POKARIS

R. Aron, *The Century of Total War*, New York, 1964.
J. Becker (red.), *Power in Europe 1945—50*, Berlin, 1986.
N. Beloff, *Europe and the Europeans*, London, 1957.
J. Freymond, *Western Europe Since the War*, London, 1964.
S. R. Graubard (red.), *A New Europe*, New York, 1964.
M. J. Hogan, *The Marshall Plan*, London, 1987.
R. Mayne, *Post War*, London, 1983.
R. Mayne (red.), *The Recovery of Europe*, London, 1973.

A. Sampson, *The New Europeans*, London, 1968.
H. Seton Watson, *Neither War nor Peace*, London, 1960.

JALTA, POTSDAMAS, ŠALTOJO KARO PRADŽIA

T. H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War 1944—47*, New York, 1981.
L. E. Davis, *The Cold War Begins*, Princeton, 1974.
M. Dockrill, *The Cold War 1945—63*, Atlantic Highlands, N.J., 1988.
H. Feis, *Between War and Peace: The Potsdam Conference*, New York, 1960.
D. F. Fleming, *The Cold War and Its Origins*, Garden City, N.Y., 1961.
A. Fontaine, *Histoire de la Guerre Froide*, Paris, 1967.
J. Gaddis, *Strategies of Containment*, New York, 1982.
F. J. Harbutt, *The Iron Curtain*, Oxford, 1986.
M. F. Hertz, *Beginnings of the Cold War*, Bloomington, Ind., 1986.
J. Laloy, *Yalta—Yesterday, Today, Tomorrow*, New York, 1988.
V. Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, New York, 1979.
W. H. McNeill, *America, Britain and Russia: Their Cooperation and Conflict 1941—46*, London, 1953.
V. Rothwell, *Britain and the Cold War*, London, 1982.
H. Thomas, *Armed Truce: The Beginnings of the Cold War*, London, 1986.
C. Wilmot, *The Struggle for Europe*, London, 1953.

KARO NUSIKALTĖLIŲ TEISMAI IR KOLABORANTŲ VALYMAI

R. Aron, *Histoire de la libération de la France*, Paris, 1958.
R. E. Conot, *Justice at Nuremberg*, New York, 1983.
E. Davidson, *The Trial of the Germans*, New York, 1967.
C. Fitzgibbon, *Denazification*, London, 1969.
H. L. Mason, *The Purge of Dutch Quislings*, London, 1956.
L. Noguères, *La Haute Cour de la libération 1944—1949*, Paris, 1965.
P. Novick, *The Resistance Versus Vichy*, New York, 1986.
Les Procès de la collaboration (Pétaino, Lavalio, Maurras, de Binono ir kt. teismo stenogramos), Paris, b. m.
P. Serant, *Les Vaincus de la libération*, Paris, 1964.
B. Smith, *The Road to Nuremberg*, New York, 1981.
A. ir J. Tusa, *The Nuremberg Trial*, New York, 1984.

DIPLOMATŲ ATSIMINIMAI, BIOGRAFIJOS

D. Acheson, *Present at the Creation*, New York, 1969.
C. Bohlen, *Witness to History*, New York, 1973.
A. Bullock, *Ernest Bevin*, 3 t., London, 1960–83.
J. Byrnes, *Speaking Frankly*, New York, 1947.
W. Churchill, *The Second World War*, t. VI, London, 1953.
J. Ciechanowski, *Defeat in Victory*, New York, 1947.
C. de Gaulle, *Mémoires d'espoir*, 2 t., Paris, 1970–71.
M. Gilbert, *Winston Churchill: Never Despair*, Boston, 1988.
A. Horne, *H. Macmillan*, 2 t., New York, 1989.
C. Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, New York, 1948.
R. R. James, *Anthony Eden: A Biography*, New York, 1987.
G. Kennan, *Memoirs*, 2 t., New York, 1967, 1972.
S. Mikolajczyk, *The Rape of Poland*, London, 1948.
R. Marjolin, *Architect of European Unity*, London, 1989.
J. Monnet, *Mémoires*, Paris, 1978.
H. P. Schwarz, *Adenauer: Der Aufstieg*, Stuttgart, 1986.
H. S. Truman, *Years of Decision*, New York, 1955.

DIDŽIOJI BRITANIJA PO KARO

D. E. Ashford, *Policy and Policies in Britain*, London, 1981.
C. R. Attlee, *As It Happened*, London, 1954.
C. Barnett, *The Pride and the Fall*, London, 1987.
C. J. A. Bartlett, *A History of Postwar Britain*, London, 1977.
S. H. Beer, *Britain Against Herself*, New York, 1982.
J. Beveridge, *Beveridge and His Plan*, London, 1954.
P. Calvocoressi, *The British Experience 1945—75*, London, 1978.
J. Campbell, *Aneurin Bevan*, New York, 1987.
R. H. S. Crossman (red.), *New Fabian Essays*, London, 1954.
H. Dalton, *High Tide and After*, London, 1962.
W. R. Louis ir R. Owen, *Suez 1956*, New York, 1989.
R. B. McCallum ir A. Readman, *The British Elections of 1945*, London, 1947.
K. O. Morgan, *Labor in Power 1945—51*, Oxford, 1984.
H. Morrison, *An Autobiography*, London, 1961.
H. Pelling, *A Short History of the Labour Party*, London, 1976.
M. Sissons ir P. French, *An Age of Austerity*, London, 1963.

A. Sked ir C. Cook, *Post-War Britain*, London, 1984.
E. Watkins, *The Cautious Revolution*, London, 1952.
C. M. Woodhouse, *British Foreign Policy Since the Second World War*, London, 1962.

PRANCŪZIJA

R. Aron, *Immuable et changeante: de la IVe à la Ve République*, Paris, 1959.
J. Barsalou, *La Mal Aimée: Histoire de la IVe République*, Paris, 1964.
J. Chapsal, *La Vie politique en France depuis 1940*, Paris, 1966.
M. Duverger, *Les Partis politiques*, Paris, 1960.
J. Fauvet, *La IVe République*, Paris, 1960.
E. Furniss, *France: The Troubled Ally*, New York, 1955.
C. Gavin, *Liberated France*, New York, 1955.
F. Goguel ir A. Grosser, *La Politique en France*, Paris, 1964.
S. Hoffmann (red.), *In Search of France*, New York, 1963.
J. Lacouture, *De Gaulle*, t. 2 ir 3, Paris, 1986.
M. Larkin, *France Since the Popular Front*, Oxford, 1988.
H. Luethy, *France Against Herself*, London, 1955.
R. Macridis, *French Politics in Transition*, Cambridge, 1975.
H. Michel, *Les Courants de la pensée de la Résistance*, Paris, 1962.
J. P. Rioux, *The Fourth Republic*, Cambridge, 1987.
A. Siegfried, *De la IIIe à la IVe République*, Paris, 1956.
D. Thomson, *Democracy in France*, London, 1958.
A. Werth, *France 1940—1955*, London, 1956.
P. Williams, *Politics in Post-War France*, London, 1965.

ITALIJA

G. Andreotti, *De Gasperi e suo tempo*, Rome, 1956, 1977.
G. Andreotti, *Diari 1976—79*, Milan, 1981.
A. Battaglia ir kt., *Dieci anni dopo*, Bari, 1955.
I. Bonomi, *Diario di un anno*, Milan, 1947.
J. Earle, *Italy in the 1970s*, Newton Abbot, 1975.
M. Grindrod, *The New Italy*, London, 1947.
J. Haycraft, *Italian Labyrinth*, London, 1985.
N. Kogan, *A Political History of Postwar Italy*, New York, 1983.

J. La Palombara, *Democracy Italian Style*, New Haven, 1987.
G. Mammarella, *Italy After Fascism*, Montreal, 1964.
G. Pasquino, *Istituzioni, partiti, lobbies*, Bari, 1988.
D. Sassoon, *Contemporary Italy*, London, 1986.

VAKARŲ VOKIETIJA

K. Adenauer, *Memoirs*, 2 t., London, 1966, 1968.
F. R. Alleman, *Bonn ist nicht Weimar*, Köln, 1956.
R. Altmann, *Das Erbe Adenauers*, Stuttgart, 1960.
M. Balfour, *West Germany: A Contemporary History*, London, 1982.
D. L. Bark ir D. R. Gress, *A History of West Germany*, 2 t., Oxford, 1989.
K. Boelling, *Republic in Suspence*, London, 1964.
W. Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, Hamburg, 1976.
H. Dollinger, *Deutschland unter den Besatzungsmächten*, München, 1967.
T. Ellwein, *Das Regierungssystem der Bundesregierung Deutschland*, Opladen, 1977.
T. Ellwein ir W. Bruder, *Die Bundesrepublik Deutschland*, Freiburg, 1984.
F. Erler, *Democracy in Germany*, London, 1965.
T. Eschenburg, *Jahre der Besatzung 1945—49*, Stuttgart, 1983.
T. Eschenburg, *Staat und Gesellschaft in Deutschland*, Stuttgart, 1956.
H. Grebing (red.), *Die Nachkriegsentwicklung in Westdeutschland*, Stuttgart, 1980.
W. Grewe, *Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit*, Stuttgart, 1960.
A. Grosser, *Geschichte Deutschlands seit 1945*, Stuttgart, 1974.
T. Heuss, *Aufzeichnungen 1945—47*, Tübingen, 1966.
K. Hildebrand, *Von Erhard zur grossen Koalition*, Wiesbaden, 1984.
R. Hiscocks, *The Adenauer Era*, London, 1966.
R. Loewenthal ir H. P. Schwarz, *Die zweite Republik*, Stuttgart, 1974.
P. Merkl, *The Origins of the West German Republic*, New York, 1965.
R. Morgan, *The United States and West Germany*, London, 1974.
W. E. Paterson ir G. Smith, *The West German Model*, London, 1981.
G. Pridham, *Christian Democracy in West Germany*, New York, 1977.
H. P. Schwarz, *Die Aera Adenauer 1949—1957*, Wiesbaden, 1981.
H. P. Schwarz, *Die Aera Adenauer 1957—1963*, t. II, Wiesbaden, 1983.
H. P. Schwarz, *Vom Reich zur Bundesrepublik Deutschlands*, Wiesbaden, 1967.
G. Stolper, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1870*, Tübingen, 1964.
F. J. Strauss, *The Grand Design*, New York, 1965.

RYTŲ EUROPA

R. R. Betts (red.), *Central and South East Europe, 1945—48*, London, 1950.

J. F. Brown, *Eastern Europe and Communist Rule*, Durham, N. C., 1988.

Z. Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, New York, 1961.

F. Fejto, *Histoire des démocraties populaires*, Paris, 1969.

S. Fischer-Galati, *Eastern Europe in the 1980s*, New York, 1981.

S. Fischer-Galati (red.), *Rumania*, New York, 1957.

E. Halperin, *The Triumphant Heretic*, London, 1958.

P. Johnson, *Redesigning the Communist Economy*, Boulder, 1989.

M. Kaser ir M. C. Radice, *The Economic History of Eastern Europe*, Oxford, 1987.

J. Korbel, *The Communist Subversion of Czechoslovakia*, Princeton, 1959.

W. Markert (red.), *Polen*, Köln, 1959.

N. Panov, *Albania*, London, 1989.

H. Renner, *History of Czechoslovakia Since 1945*, London, 1989.

H. Roos, *A History of Modern Poland*, London, 1966.

J. Rothschild, *Return to Diversity*, New York, 1989.

J. Rupnik, *The Other Europe*, London, 1988.

D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, Berkeley, 1968.

H. Seton Watson, *The East European Revolution*, London, 1950.

E. Taborski, *Communism in Czechoslovakia 1948—56*, Princeton, 1961.

A. Ulam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge, Mass., 1952.

F. A. Vali, *Rift and Revolution in Hungary*, Cambridge, Mass., 1961.

P. Zinner (red.), *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York, 1956.

ŠALTASIS KARAS, *DÉTENTE*, RYTŲ IR VAKARŲ SANTYKIAI

R. Aron, *The Great Debate*, New York, 1965.

C. Bell, *Negotiations from Strength*, New York, 1963.

A. Buchan, *NATO in the 1960s*, London, 1965.

A. Buchan ir P. Windsor, *Arms and Stability in Europe*, London, 1963.

W. Bull, *The Control of the Arms Race*, London, 1965.

H. B. Cleveland, *The Atlantic Idea and Its European Rivals*, New York, 1967.

A. Cottrell ir J. Dougherty, *The Politics of the Atlantic Alliance*, New York, 1964.
L. Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy*, London, 1981.
J. Freymond, *Western Europe Since the War*, London, 1964.
P. Hassner, *Change and Security in Europe*, London, 1968.
Die Internationale Politik: Jahrbücher der deutschen Gesellschaft für auswärtige Politik (metraštis, 1961).
K. Kaiser ir kt., *Amerika und Westeuropa*, Stuttgart, 1979.
H. Kissinger, *The Troubled Partnership*, New York, 1966.
J. Kraft, *The Grand Design*, New York, 1962.
W. La Feber, *America, Russia and the Cold War*, Princeton, 1973.
J. Laloy, *Entre guerre et paix*, Paris, 1966.
W. Laqueur ir L. Labedz, *Polycentrism*, Cambridge, Mass., 1962.
R. Maddox, *The New Left and the Origins of the Cold War*, New York, 1976.
P. Mosely, *The Kremlin and World Politics*, New York, 1960.
R. Osgood, *NATO and the Entangling Alliance*, New York, 1962.
J. L. Richardson, *Germany and the Atlantic Alliance*, Cambridge, 1966.
P. Seabury, *The Rise and Decline of the Cold War*, New York, 1967.
H. Seton Watson, *The End of Alliance*, London, 1964.
G. H. Snyder, *Deterrence and Defense*, New York, 1963.
T. W. Stanley, *NATO in Transition*, New York, 1965.
T. W. Wolfe, *Soviet Strategy at the Crossroads*, Cambridge, 1965.

VIENINGA EUROPA 1945—1970

E. Benoit, *Europe at Sixes and Sevens*, London, 1961.
M. Camps, *The European Market and American Policy*, London, 1956.
M. J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe*, Cambridge, 1987.
Lord Ismay, *NATO: The First Five Years*, London, 1954.
U. W. Kitzinger, *The Challenge of the Common Market*, London, 1962.
G. Lichtheim, *The New Europe*, London, 1963.
J. Lodge (red.), *European Union*, London, 1986.
R. Mayne, *The Community of Europe*, London, 1962.
A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945—51*, Berkeley, 1984.
R. Price, *The Political Future of the European Community*, London, 1962.
R. Price (red.), *The Dynamics of European Union*, London, 1987.

O. Riste (red.), *Western Security: The Formative Years*, Oslo, 1985.
H. A. Schmitt, *The Path to European Unity*, London, 1962.
F. de la Serre, *La Grande Bretagne et la Communauté Européenne*, Paris, 1987.
H. K. Smith, *The State of Europe*, New York, 1949.
G. L. Weil, *A Handbook of the EEC*, London, 1965.
T. H. White, *Fire in the Ashes*, New York, 1953.
A. J. Zurcher, *The Struggle to Unite Europe*, New York, 1958.

KOMUNIZMAS VAKARŲ EUROPOJE

R. Aron, *The Opium of the Intellectuals*, London, 1957.
E. Bettiza, *Il comunismo europeo*, Milan, 1978.
D. M. Blackmer ir S. G. Tarrow, *Communism in Italy and France*, New York, 1976.
F. Borkenau, *European Communism*, London, 1953.
S. Carrillo, *Eurocomunismo y estado*, Madrid, 1977.
D. Caute, *Communism and the French Intellectuals*, London, 1964.
M. Einaudi, *Communism in Western Europe*, New York, 1951.
J. Elleinstein, *Le P. C.*, Paris, 1976.
J. Fauvet, *Histoire du parti communiste française*, 2 t., Paris, 1964–65.
G. Galli, *Istoria di partitio comunista italiano*, Milan, 1975.
W. Griffith (red.), *Communism in Europe*, Cambridge, 1964.
E. J. Hobsbawm ir G. Napolitano (red.), *The Italian Road to Socialism*, London, 1977.
D. G. Kousoulas, *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, London, 1965.
L. Labedz (red.), *Revisionism*, Cambridge, Mass., 1963.
A. Laurens ir T. Pfister, *Les Nouveaux Communistes*, Paris, 1973.
B. Lazitch, *Les Partis communistes d'Europe 1919—55*, Paris, 1956.
G. Lichtheim, *Marxism in Modern France*, New York, 1966.
G. Mammarella, *Il partito comunista italiano 1945—75*, Florence, 1976.
C. Micaud, *Communism and the French Left*, New York, 1963.
N. McInnes, *The Communist Parties of Western Europe*, London, 1973.
K. Middlemas, *Power and the Party*, London, 1980.
A. Ronchey, *Accade in Italia 1968—77*, Rome, 1977.
A. Rossi, *Physiologie du parti communiste française*, Paris, 1948.
J. Semprun, *Autobiografia de Frederic Sanchez*, Barcelona, 1978.

P. Spriano, *Storia del partito comunista italiano*, 5 t., Torino, 1975.
R. Tierski, *French Communism 1920—1972*, New York, 1974.
N. Wood, *Communism and the British Intellectuals*, London, 1957.
C. M. Woodhouse, *Apple of Discord*, London, 1948.

SOVIETŲ SĄJUNGA 1945—1970

A. Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, New York, 1959.
R. Conquest, *Power and Politics in the USSR*, London, 1962.
D. Dallin, *Soviet Foreign Policy After Stalin*, New Haven, 1961.
I. Deutscher, *Stalin*, London, 1966.
M. Djilas, *The New Class*, New York, 1957.
J. Erickson, *The Soviet High Command*, London, 1962.
M. Fainsod, *How Russia Is Ruled*, Cambridge, Mass., 1965.
W. Hahn, *Postwar Soviet Politics*, Ithaca, N.Y., 1982.
G. Hosking, *The First Socialist Society*, Cambridge, Mass., 1985.
M. Heller ir A. M. Nekrich, *Utopia in Power*, New York, 1981.
N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, Boston, 1970.
W. Laqueur, *Stalin*, New York, 1990.
W. Leonhard, *The Kremlin Since Stalin*, New York, 1962.
M. McCauley (red.), *Khrushchev and Khrushchevism*, London, 1987.
R. A. Medvedev, *Khrushchev*, Oxford, 1962.
R. A. Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1989.
B. Meissner, *Sowjet Russland zwischen Revolution und Restauration*, Köln, 1956.
A. Nove, *An Economic History of the USSR*, London, 1972.
R. W. Pethybridge, *A History of Post-War Russia*, London, 1966.
A. D. Sakharov, *A. D. Sakharov Speaks*, London, 1974.
L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1960.
H. Seton Watson, *From Lenin to Malenkov*, London, 1954.
M. Tatu, *Power in the Kremlin*, Paris ir London, 1969.
R. C. Tucker (red.), *Stalinism*, New York, 1977.
A. Ulam, *Expansion and Coexistence*, New York, 1974.
A. Ulam, *Stalin*, New York, 1973.
G. R. Urban (red.), *Stalinism*, London, 1982.
B. D. Wolfe, *Communist Totalitarianism*, New York, 1961.

RYTŲ VOKIETIJA

G. Castellan, *DDR-Allemagne de L'Est*, Paris, 1985.

D. Childs, *The G.D.R.: Moscow's German Ally*, London, 1983.

S. Doernberg, *Die Geburt eines neuen Deutschland 1945—49*, Berlin, 1959.

H. Duhnke, *Stalinismus in Deutschland: Die Geschichte der sowjetischen Besatzungszone*, Köln, 1955.

C. J. Friedrich (red.), *The Soviet Zone of Germany*, New York, 1956.

P. Nettl, *The Eastern Zone and Soviet Policy in Germany 1945—50*, New York, 1951.

E. Richert, *Das zweite Deutschland*, Frankfurt, 1964.

C. Stern, *Porträt einer bolschewistischen Partei*, Köln, 1957.

C. Stern, *Ulbricht*, Köln, 1963.

H. Weber, *Die DDR 1945—1986*, München, 1986.

EKONOMIKA IR SOCIALINĖS TENDENCIJOS

D. H. Aldcroft, *The European Economy 1914—1970*, London, 1978.

P. Alpert, *Twentieth Century Economic History of Western Europe*, New York, 1967.

A. Boltho, *The European Economy: Growth and Crisis*, Oxford, 1982.

A. Bramwell, *Ecology in the 20th Century*, London, 1989.

R. Dahrendorf, *Europa's Economy in Crisis*, New York, 1982.

J. F. Dewhurst ir kt., *Europe's Needs and Resources*, New York, 1961.

M. Emerson, *Europe's Stagflation*, Oxford, 1984.

R. Hudson ir J. Lewis, *Uneven Development in Southern Europe*, London, 1985.

C. P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth*, Cambridge, 1967.

D. S. Landes (red.), *European Union*, Lexington, Ky., 1983.

A. Maddison, *Economic Growth in the West*, New York, 1964.

M. J. Miller, *Foreign Workers in Western Europe*, New York, 1981.

OECD: *Economic Country Surveys* (metraštis).

A. Pierre (red.), *Unemployment and Growth in the Western Economies*, New York, 1984.

M. Postan, *An Economic History of Western Europe*, London, 1967.

A. Shonfield, *Modern Capitalism*, London, 1967.

United Nations: *Some Factors in Economic Growth in Europe During the 1950s*, New York, 1964.

United Nations Economic Survey of Europe (metraštis, nuo 1948).
A. M. Williams, *The West European Economy*, London, 1987.

VOKIETIJA IR BERLYNO KRIZĖ

W. Brandt, *The Ordeal of Coexistence*, London, 1963.
H. von Brentano, *Germany and Europe*, London, 1964.
N. Gelb, *The Berlin Wall*, New York, 1987.
W. Grewe, *Rückblenden 1976—1951*, Berlin, 1979.
H. Herzfeld, *Berlin in der Weltpolitik*, Berlin ir New York, 1973.
D. Mahnke, *Berlin im geteilten Deutschland*, Berlin, 1972.
J. Mander, *Berlin: Hostage for the West*, London, 1962.
G. McDermott, *Berlin: Success of a Mission*, London, 1963.
D. Prowe, *Berlin: Weltstadt in Krisen*, Berlin, 1973.
J. L. Richardson, *Germany and the Atlantic Alliance*, New York, 1966.
A. Riklin, *Das Berlin Problem*, Köln, 1964.
J. M. Schick, *The Berlin Crisis 1958—1962*, Philadelphia, 1971.
J. E. Smith, *The Defense of Berlin*, New York, 1966.
H. Speier, *Divided Berlin*, New York, 1961.
W. Stoetzle, *Kennedy and Adenauer in der Berlin Krise*, Bonn, 1973.
F. J. Strauss, *The Grand Design*, London, 1965.
F. A. Vali, *The Quest for a United Germany*, New York, 1967.
P. Windsor, *City on Leave: A History of Berlin 1945—62*, London, 1963.

GOLIZMAS

E. Ashcroft, *De Gaulle*, London, 1962.
H. Beuve Mery, *Onze Ans de règne*, Paris, 1974.
J. Charlot, *La Phénomène gaulliste*, Paris, 1970.
M. Couve de Murville, *Une Politique étrangère 1958—69*, Paris, 1971.
M. Ferro, *De Gaulle et l'Amérique*, Paris, 1973.
S. Friedlaender (red.), *La Politique extérieure du Général de Gaulle*, Paris, 1985.
P. de la Gorce, *De Gaulle entre deux mondes*, Paris, 1964.
G. Gozard, *De Gaulle face à l'Europe*, Paris, 1976.
O. Guichard, *Mon Général*, Paris, 1980.
J. Lacouture, *De Gaulle*, t. 3 *Le Souverain*, Paris, 1986.
B. Ledwidge, *De Gaulle et les américains*, Paris, 1984.

R. Macridis, *De Gaulle: Implacable Ally*, New York, 1966.
R. Massip, *De Gaulle et l'Europe*, Paris, 1963.
L. Noël, *Comprendre de Gaulle*, Paris, 1973.
R. Rémond, *La Retour du de Gaulle*, Paris, 1985.
D. Schoenbrun, *The Three Lives of Charles de Gaulle*, New York, 1966.
J. Touchard, *Le Gaullisme 1940—1969*, Paris, 1978.
J. M. Tournoux, *La Tragédie du général*, Paris, 1967.

DÉTENTE, NACIONALINIS SAUGUMAS, GINKLŲ KONTROLĖ

J. Alford ir K. Hunt, *Europe in the Western Alliance*, New York, 1988.
R. Aron, *The Great Debate*, New York, 1965.
N. Brown, *Arms Without Europe*, London, 1967.
A. Buchan ir P. Windsor, *Arms and Stability in Europe*, London, 1963.
H. Bull, *The Control of the Arms Race*, London, 1965.
B. Burrows ir G. Edwards, *The Defense of Western Europe*, London, 1982.
L. Freedman, *The Troubled Alliance*, London, 1983.
E. Fursdon, *The European Defence Community*, London, 1980.
A. Grosser, *The Western Alliance*, London, 1980.
P. Hassner, *Chance and Security in Europe*, New York, 1967.
S. Hoffmann, *Gulliver's Troubles*, New York, 1986.
J. Laloy, *Entre guerre et paix*, Paris, 1966.
G. Liska, *Europe Ascendant*, New York, 1964.
M. Smith, *Western Europe and the United States*, London, 1984.
T. W. Stanley, *Europe in Transition*, New York, 1965.
G. R. Urban (red.), *Détente*, London, 1976.
T. W. Wolfe, *Soviet Strategy at the Crossroads*, New York, 1965.
J. H. Wyllie, *European Security in the Nuclear Age*, Oxford, 1986.

1968-ŲJŲ REVOLIUCIJA, NAUJIEJI SOCIALINIAI JUDĖJIMAI

T. Ali, *New Revolutionaries*, London, 1969.
A. Bramwell, *Ecology in the 20th Century*, London, 1989.
K. W. Brand (red.), *Neue soziale Bewegungen*, Opladen, 1982.
A. Cockburn ir R. Blackburn, *Student Power*, London, 1969.
D. Cohn Bendit, *Obsolete Communism*, London, 1968.

L. Feuer, *The Conflict of Generations*, New York, 1969.
A. Gorz, *Ecologie et liberté*, Paris, 1977.
W. Hulsberg, *The German Greens*, London, 1988.
R. Jungk, *Menschenleben*, Munich, 1983.
M. Langner, *Die Grünen auf dem Prüfstand*, Bergisch Gladbach, 1987.
W. Laqueur, *The Age of Terrorism*, Boston, 1987.
S. M. Lipset, *Student Politics*, New York, 1967.
F. Müller-Rommel (red.), *New Politics in Western Europe*, Boulder, 1989.
T. Nairn, *The Beginning of the End*, London, 1968.
D. Nelkin ir M. Pollak, *The Atom Besieged*, Cambridge, 1981.
L. F. Push (red.), *Feminismus*, Frankfurt, 1983.
N. Ryschkowsky, *Die linke Linke*, München, 1968.
E. K. Scheuch, *Die Widertäufer der Wohlstandsgesellschaft*, Köln, 1968.
P. Seale ir M. Conville, *French Revolution*, London, 1968.
A. Touraine, *L'après Socialisme*, Paris, 1980.
A. Touraine, *Le Mouvement de mai*, Paris, 1968.

EUROPOS EKONOMIKA

A. Boltho (red.), *The European Economy*, Oxford, 1982.
F. Caron, *An Economic History of Modern France*, New York, 1980.
H. D. Clout, *Regional Development in Western Europe*, Chichester, 1981.
A. F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, London, 1986.
R. T. Griffith, *The Economy and Politics of the Netherlands Since 1945*, The Hague, 1980.
P. Hall ir D. Hay, *Growth Centres in the European Urban System*, London, 1980.
K. Hardach, *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, London, 1985.
J. Harrison, *The Spanish Economy in the Twentieth Century*, London, 1985.
U. Himmelstrand (red.), *Beyond Welfare Capitalism*, London, 1981.
F. Hodne, *The Norwegian Economy 1920—1980*, London, 1983.
E. Hoernel ir J. E. Vahlne, *The Multinationals: The Swedish Case*, London, 1986.
G. D. Holmes ir P. D. Fawcett, *The Contemporary French Economy*, London, 1983.
J. R. Hough, *The French Economy*, London, 1982.
R. King, *The Industrial Geography of Italy*, London, 1986.
R. King, *Italy*, London, 1987.

J. Klatzmann, *L'Agriculture française*, Paris, 1978.
S. Pollard, *The Development of the British Economy 1914—1982*, London, 1983.
D. I. Scargill, *Urban France*, London, 1983.
A. H. Smith, *The Planned Economies of Eastern Europe*, London, 1982.
E. Owen Smith, *The West German Economy*, London, 1983.
A. M. Williams, *Western European Economy*, London, 1987.

DEŠINYSIS EKSTREMIZMAS

J. Algazy, *La Tentation néofasciste en France*, Paris, 1984.
G. Bartsch, *Revolution von Rechts?*, Freiburg, 1975.
K. von Beyme (red.), *Right-Wing Extremism in Western Europe*, London, 1988.
A. Chebel D'Appollonia, *L'Extrème Droit en France: De Maurras à Le Pen*, Brussels, 1988.
P. Dudek, *Jugendliche Rechtsextremisten*, Köln, 1985.
P. Dudek ir H. G. Jaschke, *Entstehung des Rechtsradikalismus in der Bundesrepublik*, Opladen, 1984.
M. Feit, *Die neue Rechte in der Bundesrepublik*, Frankfurt, 1987.
F. Ferraresi, *La destra radicale*, Milan, 1987.
H. Herb ir kt., *Der neue Rechtsextremismus*, Lohra, 1980.
J. Lorien ir kt., *Le Système Le Pen*, Brussels, 1986.
N. Mayer, *Le Front National à découvert*, Paris, 1989.
L. Niethammer, *Angepasster Faschismus*, Frankfurt, 1969.
P. Rosenbaum, *Neofaschismus in Italien*, Frankfurt, 1975.
A. Silbermann ir J. Schöps, *Antisemitismus nach dem Holokaust*, Köln, 1986.
J. Tussel ir J. Aviles, *La derecha española contemporánea*, Madrid, 1986.
M. Walker, *The National Front*, Glasgow, 1978.
P. Wilkinson, *The New Fascists*, London, 1981.

RYTŲ EUROPA IR SOVIETŲ SĄJUNGA NUO BREŽNEVO IKI GORBAČIOVO

J. D. Bell, *The Bulgarian Communist Party*, Stanford, 1986.
S. Bialer, *The Soviet Paradox*, New York, 1981.
J. F. Brown, *Eastern Europe and Communist Rule*, Durham, N. C., 1988.

Z. Brzezinski, *The Grand Failure*, New York, 1989.
S. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience*, New York, 1985.
T. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*, New York, 1986.
R. Conquest, *The Last Empire*, Stanford, 1986.
J. Dunlop, *The New Russian Nationalism*, New York, 1985.
M. Frankland, *The Sixth Continent*, London, 1987.
T. Garton Ash, *We the People: The Revolution of '89*, London, 1990.
C. Gati, *The Bloc that Failed*, Bloomington, Ind., 1990.
C. Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, N.C., 1986.
M. Goldman, *Gorbachev's Challenge*, New York, 1987.
W. Griffith (red.), *Central and Eastern Europe*, Boulder, 1989.
J. Hacker, *Der Ostblock*, Baden-Baden, 1983.
P. Johnson, *Redesigning the Communist Economy*, New York, 1989.
A. Knight, *The KGB*, London, 1988.
V. Kusin, *From Dubček to Charter 77*, New York, 1978.
W. Laqueur, *The Long Road to Freedom*, New York, 1989.
P. Lendvai, *Hungary: The Art of Survival*, London, 1988.
M. McCauley, *The G.D.R. Since 1945*, London, 1984.
R. Medvedev, *Let History Judge*, New York, 1989.
O. Narkiewicz, *Eastern Europe*, London, 1986.
A. Nove, *An Economic History of the USSR*, London, 1982.
T. Rakowska-Harmstone (red.), *Communism in Eastern Europe*, Bloomington, Ind., 1984.
H. Renner, *History of Czechoslovakia Since 1945*, Boston, 1989.
J. Rupnik, *The Other Europe*, New York, 1989.
N. Shafir, *Romania*, London, 1985.
G. Simon, *Nationalismus und Nationalitätenproblem in der Sowjetunion*, Baden-Baden, 1986.
N. Stone ir E. Strouhal, *Czechoslovakia: Crossroads and Crisis*, New York, 1989.
M. Walker, *The Walking Giant*, New York, 1987.

SOCIALIZMAS EUROPOJE

R. Abs, *Histoire du parti socialiste belge*, Brussels, 1979.
G. Braunthal, *The West German Social Democrats*, Boulder, 1983.
L. Covatta ir kt., *Storia del partito socialista*, Milan, 1979.
E. Jacobs, *European Trade Unionism*, London, 1973.
N. Nugent ir D. Lowe, *The Left in France*, London, 1982.

W. E. Paterson ir I. Campbell, *Social Democracy in Post-War Europe*, London, 1974.
W. E. Paterson ir E. H. Thomas (red.), *The Future of Social-Democracy*, Oxford, 1986.
J. Rovan, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, Frankfurt, 1980.

VAKARŲ VOKIETIJA AŠTUNTĄJĮ IR DEVINTĄJĮ DEŠIMTMETĮ

Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie 1978—83, Wien, 1983.
S. Aust, *Der Baader Meinhof Komplex*, Hamburg, 1986.
A. Baring, *Machtwechsel*, Stuttgart, 1982.
W. Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, Zürich, 1978.
F. Fuerstenberg, *Die Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1978.
G. Gaus, *Wo Deutschland liegt*, Hamburg, 1983.
J. Gross, *Unsere letzten Jahre*, Stuttgart, 1980.
H. Haftendorn, *Sicherheit und Entspannung*, Baden-Baden, 1983.
A. Hillgruber, *Deutsche Geschichte von 1945—82*, Berlin, 1984.
E. Jesse, *Die Demokratie der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin, 1984.
W. Kaltefleiter, *Parteien im Umbruch*, Düsseldorff, 1984.
G. Langguth, *Protestbewegung*, Köln, 1983.
H. Schmidt, *Der Kurs heisst Frieden*, Düsseldorff, 1979.
E. Schulz, *Die deutsche Nation in Europa*, Bonn, 1982.
G. Schweigler, *Grundlagen der aussenpolitischen Orientierung*, Baden-Baden, 1985.

VAKARŲ EUROPA: DU PASTARIEJI DEŠIMTMEČIAI

J. Ardagh, *The New France*, London, 1977.
D. E. Ashford, *Policy and Politics in Britain*, London, 1981.
F. Borella, *Les Partis politiques en Europe*, Paris, 1984.
R. Carr ir J. I. Fusi, *Spain: From Dictatorship to Democracy*, London, 1981.
R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, London, 1987.
T. E. Derry, *A History of Scandinavia*, London, 1979.
H. Ehrmann, *Politics in France*, New York, 1976.
J. Fitzmaurice, *The Politics of Belgium*, London, 1983.
W. Hanrieder, *Germany, America, Europe*, New Haven, 1989.

J. Haycraft, *Italian Labyrinth*, London, 1985.
M. Holmes, *Thatcherism*, New York, 1989.
P. Jenkins, *Mrs Thatcher's Revolution*, London, 1989.
D. Kavanagh, *Thatcherism and British Politics*, Oxford, 1989.
G. Kurian (red.), *The Benelux Countries*, New York, 1989.
G. Kurian (red.), *Scandinavia*, New York, 1989.
R. E. McIrvin, *The Christian Democratic Parties of Western Europe*, London, 1979.
J. Miller, *Foreign Workers in Western Europe*, London, 1981.
R. Morodo, *La transición política*, Madrid, 1988.
E. Mujal Leon, *Communism and Political Change in Spain*, Bloomington, Ind., 1983.
P. Preston (red.), *Spain in Crisis*, London, 1976.
P. Preston, *The Triumph of Democracy in Spain*, London, 1986.
P. Riddell, *The Thatcher Decade*, New York, 1989.
G. Ross ir kt. (red.), *The Mitterrand Experiment*, Oxford, 1987.
M. Smith, *Western Europe and the United States*, London, 1984.
H. Young, *The Iron Lady*, New York, 1989.

SOCIALINĖS SĄLYGOS 1970—1990

S. Acquaviva ir kt., *Social Structures in Italy*, London, 1976.
M. Childs, *Sweden: The Middle Way on Trial*, New Haven, 1980.
P. Flora (red.), *Growth to Limit: The Western European Welfare States Since World War II*, 5 t., Berlin, 1986–88.
D. Haley, *Contemporary France*, London, 1984.
A. H. Halsey, *Change in British Society*, Oxford, 1988.
H. Kellenbenz (red.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte*, t. 5, Stuttgart, 1987.
J. Krejci, *Social Structure in Divided Germany*, London, 1976.
P. Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, t. 6, Paris, 1977.
E. Lupri, *The Changing Position of Women in Family and Society*, Leiden, 1984.
A. Marwick, *British Society Since 1945*, London, 1982.
J. Salt ir J. Clout (red.), *Migration in Postwar Europe*, Oxford, 1976.
F. Tipton ir R. Aldrich, *An Economic Social History of Europe from 1939 to the Present*, Baltimore, 1987.
United Nations: *Demographic Yearbook.*

RODYKLĖ

Rodyklę sudarė *A. Matulevičiūtė*

CHRONOLOGIJA

1945

Sausio 17	Sovietų kariuomenė užima Varšuvą.
Sausio 20	Sąjungininkai pasirašo paliaubas su Vengrija, ir ši paskelbia karą Vokietijai.
Vasario 4—11	Jaltoje susitinka Franklin Roosevelt, Winston Churchill ir Josif Stalin.
Kovo 4	Suomija paskelbia karą Vokietijai.
Kovo 12	Stalin perduoda Rumunijai šiaurės Transilvaniją.
Balandžio 11	Sovietų Sąjunga ir Jugoslavija pasirašo draugystės ir savitarpio pagalbos sutartį.
Balandžio 12	Miršta Roosevelt; JAV prezidentu tampa Harry S. Truman.
Balandžio 13	Sovietų kariuomenė užima Vieną.
Balandžio 21	SSRS ir Lenkijos laikinoji vyriausybė dvidešimčiai metų pasirašo savitarpio pagalbos sutartį.
Balandžio 25	Prie Elbės susitinka sovietų ir amerikiečių kariuomenės.
Balandžio 25—birželio 26	Jungtinių Tautų konferencija San Franciske.
Balandžio 28	Partizanai sušaudo Benito Mussolinį.
Balandžio 30	Berlyne nusižudo Adolf Hitler.
Gegužės 2	Sovietų kariuomenė užima Berlyną.
Gegužės 7	Vokietijos laikinoji vyriausybė besąlygiškai kapituliuoja.
Gegužės 8	Europoje baigiasi karas.
Birželio 5	JAV, SSRS, Prancūzija ir Didžioji Britanija paskelbia perimančios Vokietijos valdymą į savo rankas.
Birželio 29	Čekoslovakija atiduoda Sovietų Sąjungai Užkarpatę.

Liepos 17—rugpjūčio 2	Potsdame susitinka Truman, Stalin ir Churchill (liepos 29 pastarąjį pakeičia Attlee).
Liepos 26	Paskelbiama, kad Britanijos visuotinius rinkimus, įvykusius liepos 5, laimėjo leiboristų partija; ministru pirmininku tampa Clement Attlee.
Rugpjūčio 6	JAV susprogdina atominę bombą virš Hirosimos.
Rugpjūčio 8	SSRS paskelbia karą Japonijai.
Rugpjūčio 9	JAV numeta atominę bombą ant Nagasakio.
Rugpjūčio 14	Japonija skelbia pasiduodanti.
Rugpjūčio 15	Nuteisiamas mirti Pétain, Viši vyriausybės vadovas, bet mirties nuosprendis pakeičiamas kalėjimu iki gyvos galvos.
Rugsėjo 2	Japonija pasirašo besąlygiškos kapituliacijos aktą.
Spalio 9	Nuteisiamas mirti Laval, Viši vyriausybės užsienio reikalų ministras; nuosprendis įvykdomas spalio 15.
Spalio 20	Sąjungininkų taryba pripažįsta Austrijos laikinąją vyriausybę, sudarytą balandžio 25.
Spalio 24	Įvykdomas mirties nuosprendis norvegų kolaborantui Vidkunui Quislingui.
Lapkričio 20	Niurnberge prasideda dvidešimties aukščiausių Trečiojo reicho vadovų teismas.
Gruodžio 2	Nacionalizuojami keturi didžiausi Prancūzijos bankai.
Gruodžio 16—26	Maskvoje susitinka SSRS, JAV ir Britanijos užsienio reikalų ministrai.
Gruodžio 20	Nacionalizuojamas Anglijos Bankas.

1946

Sausio 10	Londone prasideda JT Generalinės Asamblėjos I sesija.
Vasario 1	JT generaliniu sekretoriumi išrenkamas Trygve Lie (Norvegija).
Kovo 6	Churchillio „geležinės uždangos“ kalba Fultone (JAV).
Balandžio 18	Ženevoje įvyksta paskutinė Tautų Sąjungos Asamblėjos sesija.
Balandžio 25—liepos 12	Antroji Užsienio reikalų ministrų tarybos sesija Paryžiuje.
Birželio 2	Per referendumą dauguma italų balsuoja už respubliką.
Liepos 1	Užsienio reikalų ministrai Paryžiuje nustato Italijos ir Jugoslavijos sieną.

Liepos 29—spalio 15	Dvidešimt vienos valstybės atstovai Paryžiuje rengia taikos sutartis su Italija, Rumunija, Bulgarija, Vengrija ir Suomija. Priimami nutarimai dėl laivybos Dunojumi ir dėl Triesto statuso.
Rugsėjo 8	Bulgarai per referendumą atsisako monarchijos.
Spalio 13	Prancūzai pritaria naujam konstitucijos projektui.
Spalio 16	Dešimčiai nacių vadovų įvykdomas mirties nuosprendis; Hermann Göring nusižudo.
Lapkričio 4—gruodžio 12	Trečioji Užsienio reikalų ministrų tarybos sesija Niujorke.
Gruodžio 2	Britai ir amerikiečiai susitaria nuo sausio 1 sujungti savo okupacines zonas Vokietijoje.
Gruodžio 12	JT atsisako priimti į savo nares Ispaniją.
Gruodžio 18	Britanijoje nacionalizuojamas transportas.
Gruodžio 19	Prasideda karas Prancūzijos Indokinijoje.
Gruodžio 25	SSRS paleidžia pirmąjį Europoje atominį reaktorių.

1947

Vasario 10	Sąjungininkai Paryžiuje pasirašo taikos sutartis su Italija, Rumunija, Bulgarija, Vengrija ir Suomija; Triestas paskelbiamas Laisvąja teritorija.
Kovo 3	Įkuriama JT Europos ekonominė komisija.
Kovo 4	Prancūzija ir Britanija pasirašo sąjungos sutartį penkiasdešimčiai metų.
Kovo 10—balandžio 24	Ketvirtoji Užsienio reikalų ministrų tarybos sesija Maskvoje.
Kovo 12	Truman JAV Kongrese paskelbia savo programą — Trumano doktriną.
Birželio 5	Kalbėdamas Harvardo universitete JAV valstybės sekretorius Marshall pasiūlo ekonominės pagalbos Europai planą.
Birželio 30	Oficialiai baigiasi UNRRA veikla.
Liepos 12—15	Šešiolikos Europos šalių atstovai susitinka Paryžiuje padėti pamato Marshallo planui; SSRS atsisako bendradarbiauti.
Rugpjūčio 15	Baigiasi Britanijos valdymas Indijoje; susikuria Indijos ir Pakistano dominijos.
Spalio 5	Pranešama apie Komunistų partijų informacijos biuro (Kominformo) įsteigimą.

Spalio 30	Dvidešimt trys valstybės, JT narės, pasirašo sutartį dėl prekybos — GATT.
Lapkričio 25—gruodžio 15	Penktoji Užsienio reikalų ministrų tarybos sesija Londone.
Lapkričio 29	JT Generalinė Asamblėja nusprendžia padalinti Palestiną į dvi savarankiškas valstybes — arabų ir žydų.
Gruodžio 30	Rumunijos karalius Mykolas atsisako sosto.

1948

Sausio 1	Įsigalioja Belgijos, Olandijos ir Liuksemburgo (Beniliukso) muitų sąjunga.
Vasario 25	Komunistai paima valdžią Čekoslovakijoje.
Kovo 10	Randamas negyvas Čekoslovakijos užsienio reikalų ministras Jan Masaryk.
Kovo 17	Prancūzija, Britanija, Olandija, Belgija ir Liuksemburgas Briuselyje penkiasdešimčiai metų pasirašo karinės Vakarų sąjungos sutartį.
Balandžio 6	SSRS ir Suomija pasirašo draugystės, bendradarbiavimo ir savitarpio pagalbos sutartį.
Balandžio 16	Įkuriama OEEC.
Gegužės 14	Paskelbiamas Izraelio valstybės sukūrimas.
Gegužės 15	Prasideda karas tarp arabų valstybių ir Izraelio.
Birželio 14	Atsistatydina Beneš, ir Čekoslovakijos prezidentu išrenkamas Gottwald.
Birželio 18	Pinigų reforma trijose Vakarų kontroliuojamose Vokietijos zonose.
Birželio 23	Atsakomoji pinigų reforma Rytų Vokietijoje. Sovietų valdžia pradeda Berlyno blokadą.
Birželio 28	Jugoslavija pašalinama iš Kominformo.
Liepos 5	Britanijoje leiboristų vyriausybė pradeda įgyvendinti plačią sveikatos ir socialinės apsaugos programą.
Liepos 21—28	Jugoslavijos komunistų partija priima naują programą.
Liepos 26	Anglija ir JAV pasirašo Marshallo plano įgyvendinimo sąlygas.
Rugpjūčio 1	Prancūzų okupacinė zona Vokietijoje ekonomiškai susijungia su amerikiečių ir britų zona.
Rugpjūčio 26—30	Pasaulinis kultūros kongresas Vroclave.
Spalio 2	JAV prezidento rinkimus laimi Truman.

1949

Sausio 25	Įkuriama ESPT.
Balandžio 4	Vašingtone pasirašomas NATO paktas.
Balandžio 18	Airija išstoja iš Britų Sandraugos ir tampa nepriklausoma respublika.
Gegužės 4	Berlyno krizės pabaiga; JAV, Britanija, Prancūzija ir SSRS susitaria gegužės 12 nutraukti blokadą.
Gegužės 5	Dešimt Europos valstybių Londone pasirašo Europos Tarybos įstatus; būstine pasirenkamas Strasbūras.
Gegužės 8	Parlamentinė taryba Bonoje priima Vokietijos Federacinės Respublikos konstituciją.
Gegužės 23— birželio 20	Šeštoji Užsienio reikalų ministrų tarybos sesija Paryžiuje.
Liepos 13	Popiežius ekskomunikuoja visus komunistus.
Rugpjūčio 14	Pirmieji rinkimai į VFR Bundestagą.
Rugsėjo 19	Britanija devalvuoja savo valiutą.
Rugsėjo 23	JAV praneša žinančios, kad SSRS išbandė atominį ginklą; Maskva apie tai paskelbia rugsėjo 25.
Spalio 7	Įkuriama Vokietijos Demokratinė Respublika (Rytų Vokietija).
Lapkričio 8	Prancūzija suteikia nepriklausomybę Kambodžai.
Lapkričio 22	JT Generalinė Asamblėja priima nutarimą dėl Italijos kolonijų (Libijos ir Somalio).
Gruodžio 15	VFR susitaria su JAV dėl dalyvavimo Marshallo plane.

1950

Sausio 26	Paskelbiama Indijos nepriklausomybė.
Vasario 14	SSRS ir Kinija trisdešimčiai metų pasirašo sąjungos sutartį.
Kovo 12	Belgai per referendumą pasisako už karaliaus Leopoldo sugrįžimą.
Gegužės 9	Prancūzijos užsienio reikalų ministras pasiūlo sujungti Vakarų Europos anglių ir plieno pramonę.
Birželio 25	Šiaurės Korėjos kariuomenė įsiveržia į Pietų Korėją.
Birželio 27	JT Saugumo Taryba kviečia savo narius padėti Pietų Korėjai; JAV sutinka pasiųsti savo kariuomenę.
Rugsėjo 19	JAV, Britanija ir Prancūzija susitaria liberalizuoti savo politiką Vakarų Vokietijos atžvilgiu ir įtraukti ją į Vakarų gynybos sistemą.
Spalio 4, 5	Turkija ir Graikija priima kvietimą stoti į NATO.

Lapkričio 26	Į Korėjos karą įsitraukia Kinijos kariuomenė.
Lapkričio 28	Lenkija ir Rytų Vokietija įteisina Oderio ir Neisės liniją kaip valstybinę sieną.
Gruodžio 19	Vyriausiuoju NATO pajėgų Europoje vadu skiriamas generolas Dwight D. Eisenhower.

1951

Vasario 1	JT Generalinė Asamblėja apkaltina komunistinę Kiniją įvykdžius agresiją Korėjoje.
Balandžio 18	Paryžiuje pasirašomas susitarimas įkurti Europos anglių ir plieno susivienijimą (Schumano plano pagrindu).
Balandžio 30	Irano senatas patvirtina naftos pramonės nacionalizavimo įstatymą, sukėlusį Britanijos nepasitenkinimą.
Liepos 9	Britanija ir Prancūzija formaliai užbaigia karą su Vokietija.
Rugsėjo 8	Keturiasdešimt devynios valstybės (išskyrus SSRS) San Franciske pasirašo taikos sutartį su Japonija.
Spalio 9	JAV skelbia nutraukiančios karo būvį su Vokietija.
Spalio 25	Britanijoje rinkimus laimi konservatoriai.

1952

Vasario 18	Turkija ir Graikija tampa NATO narėmis.
Gegužės 27	Prancūzija, Vokietija, Italija ir Beniliukso šalys pasirašo Europos gynybos sandraugos sutartį.
Liepos 25	Įsigalioja Europos anglių ir plieno susivienijimo sutartis.
Spalio 30	Britanija išbando savo atominę bombą.
Lapkričio 1	JAV išbando vandenilinę bombą.
Lapkričio 4	JAV prezidentu išrenkamas Eisenhower.

1953

Vasario 28	Graikijos, Turkijos ir Jugoslavijos atstovai Ankaroje pasirašo draugystės ir bendradarbiavimo sutartį.
Kovo 5	Būdamas 73 metų, miršta Stalin.
Kovo 14	Miršta Čekoslovakijos prezidentas Gottwald.
Kovo 15	SSRS ministru pirmininku tampa Georgij Malenkov.
Balandžio 7	JT generaliniu sekretoriumi išrenkamas Dag Hammarskjöld.
Birželio 5	Įsigalioja nauja Danijos konstitucija; Grenlandijai suteikiamas provincijos statusas.
Birželio 17	Sovietų kariuomenė numalšina maištą Rytų Berlyne.

Liepos 10	Berija pašalinamas iš sovietų Prezidiumo narių ir suimamas.
Liepos 26	Korėjoje pasirašoma paliaubų sutartis.
Rugpjūčio 20	SSRS praneša išbandžiusi vandenilinę bombą.
Rugsėjo 13	Sovietų komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi išrenkamas Nikita Chruščiov.

1954

Sausio 25—vasario 18	SSRS, JAV, Britanijos ir Prancūzijos užsienio reikalų ministrai Berlyne tariasi dėl Vokietijos, Austrijos ir dėl Europos saugumo; pasitarimas baigiasi be rezultatų.
Balandžio 26—liepos 21	Ženevos konferencija dėl Korėjos ir Indokinijos.
Gegužės 7	Prancūzų kariuomenės kapituliacija po Dienbjenfu mūšio.
Liepos 21	Ženevoje pasirašomi susitarimai dėl taikos atkūrimo Indokinijoje ir Vietnamo nepriklausomybės pripažinimo.
Rugpjūčio 9	Jugoslavija, Graikija ir Turkija dvidešimčiai metų pasirašo karinės sąjungos sutartį.
Rugpjūčio 10	Indonezija pasitraukia iš Olandijos ir Indonezijos sąjungos.
Rugpjūčio 30	Prancūzijos Nacionalinis susirinkimas atmeta Europos gynybos sandraugos sutartį.
Rugsėjo 8	Maniloje įkuriama SEATO.
Spalio 5	Italija, Jugoslavija, JAV ir Britanija susitaria dėl Triesto teritorijos padalinimo tarp Italijos ir Jugoslavijos.
Spalio 19	Britanija ir Egiptas susitaria dėl Sueco kanalo perdavimo Egiptui.
Spalio 23	Devynių valstybių susitikime (Briuselio sutarties šalys, JAV, Kanada, VFR, Italija) pritariama VFR ir Italijos dėjimuisi prie Briuselio sutarties, VFR ginklavimuisi ir stojimui į NATO; sukuriama Vakarų Europos sąjunga. VFR ir Prancūzija susitaria dėl Saro srities statuso.
Gruodžio 29—30	Prancūzijos Nacionalinis susirinkimas pritaria Vakarų Vokietijos stojimui į NATO ir Briuselio sutarties pakeitimams.

1955

Sausio 25 — SSRS nutraukia karo būvį su Vokietija.

Vasario 8 — Atsistatydina Malenkov; SSRS Ministrų tarybos pirmininku tampa Nikolaj Bulganin.

Balandžio 5 — Atsistatydina Churchill; Britanijos ministru pirmininku tampa Anthony Eden.

Balandžio 18—24 — Azijos ir Afrikos šalių konferencija Bandunge (Indonezija).

Gegužės 5 — Įsigaliojus 1954 m. Paryžiaus susitarimams, VFR tampa suverenia valstybe.

Gegužės 7 — SSRS nutraukia draugystės sutartis su Prancūzija ir Britanija.

Gegužės 11—14 — Aštuonių Rytų Europos valstybių vadovai pasirašo Varšuvos paktą.

Gegužės 15 — Britanija, Prancūzija, JAV, SSRS ir Austrija pasirašo Valstybinę sutartį dėl nepriklausomos Austrijos atkūrimo, įsigaliosiančią liepos 27.

Gegužės 26—birželio 2 — Pasirašoma Belgrado deklaracija dėl SSRS ir Jugoslavijos santykių sunormalizavimo.

Liepos 18—23 — Britanijos, Prancūzijos, JAV ir SSRS vadovų susitikimas Ženevoje.

Rugsėjo 9—13 — Adenauerio vizitas į Maskvą.

Rugsėjo 19 — SSRS ir Suomija pratęsia 1948 m. sutarties galiojimo laiką; Maskva atsisako teisės naudotis Porkkalos karine jūrų baze.

Spalio 4 — Ženevoje susitinka „Didžiojo ketverto" užsienio reikalų ministrai.

Spalio 28 — Suomija įstoja į Šiaurės Tarybą.

Gruodžio 18 — Rinkimus Saro srityje laimi provokiškos partijos.

1956

Sausio 26 — SSRS grąžina Suomijai Porkkalos bazę.

Vasario 14—25 — XX SSKP suvažiavimas; Chruščiov pasmerkia Staliną ir asmens kultą.

Kovo 12 — Miršta Lenkijos komunistų partijos pirmasis sekretorius Bolesław Bierut.

Balandžio 17 — Paleidžiamas Kominformas.

Gegužės 15—19 — Prancūzijos vyriausybinės delegacijos vizitas į Maskvą.

Birželio 13 — Paskutiniai britų kariai palieka Sueco kanalą po 74 metus trukusios okupacijos.

Birželio 23	Egipto prezidentu išrenkamas Gamal Nasser.
Birželio 28—30	Lenkijos kariuomenė numalšina neramumus Poznanėje; žūsta daugiau kaip 100 darbininkų.
Liepos 7	VFR Bundestagas priima visuotinės karinės prievolės įstatymą.
Liepos 26	Egiptas nacionalizuoja Sueco kanalą.
Rugpjūčio 16—23	Dvidešimt dviejų šalių konferencija Londone Sueco kanalo klausimu.
Rugpjūčio 17	VFR uždraudžiama komunistų partija.
Spalio 1—5	Aštuoniolikos šalių konferencija Londone Sueco kanalo klausimu.
Spalio 19	SSRS ir Japonija pasirašo deklaraciją dėl karo būvio nutraukimo ir diplomatinių santykių atkūrimo.
Spalio 21	Išrenkamas naujas Lenkijos komunistų partijos Politinis biuras; pirmuoju sekretoriumi tampa Władysław Gomułka.
Spalio 23—lapkričio 4	Revoliucija Vengrijoje; ją numalšina SSRS kariuomenė.
Spalio 27	Prancūzija ir VFR pasirašo sutartį dėl Saro srities įjungimo į VFR sudėtį.
Spalio 29	Izraelis užpuola Egiptą.
Spalio 30	Prancūzija ir Britanija skelbia Egiptui ultimatumą, ir kitą dieną jų aviacija bombarduoja Egipto miestus.
Lapkričio 2	JT Generalinės Asamblėjos ypatingoji sesija priima rezoliuciją nutraukti ugnį Egipte ir išvesti iš jo teritorijos užsienio kariuomenę.
Lapkričio 3	Vengrijoje į valdžią ateina János Kádár.
Lapkričio 7	Karo veiksmai Egipte liaujasi.
Gruodžio 22	Iš Egipto išvedama britų ir prancūzų kariuomenė.

1957

Sausio 10	Britanijos ministru pirmininku tampa Harold Macmillan.
Kovo 8	Izraelis išveda savo kariuomenę iš Egipto.
Kovo 25	Prancūzija, VFR, Italija ir Beniliukso šalys pasirašo Romos sutartis — įkuria Europos ekonominę bendriją ir Europos atominės energijos bendriją („Euratomą“); sutartys įsigaliosiančios nuo 1958 sausio 1.
Kovo 29	Vėl atidaromas Sueco kanalas.
Gegužės 7	Pertvarkoma sovietų ekonomika: sudaromi 92 ekonominiai regionai.

Gegužės 15	Britanija susprogdina savo pirmą vandenilinę bombą.
Birželio 20	JT pranešime SSRS apkaltinama sutriuškinus Vengrijos sukilimą ir nuvertus teisėtą vyriausybę.
Liepos 3	Malenkov, Molotov, Kaganovič ir Šepilov pašalinami iš SSKP Centro komiteto.
Rugpjūčio 27	SSRS praneša apie sėkmingą tarpžemyninės balistinės raketos išbandymą.
Spalio 4	SSRS paleidžia pirmąjį dirbtinį Žemės palydovą.
Spalio 19	VFR nutraukia diplomatinius santykius su Jugoslavija.
Lapkričio 16—19	Šešiasdešimt keturių šalių komunistų partijų pasitarimas Maskvoje.

1958

Sausio 31	JAV paleidžia savo pirmą dirbtinį Žemės palydovą.
Vasario 22	Pasirašomas susitarimas dėl Amerikos raketų dislokavimo Britanijos teritorijoje.
Kovo 31	SSRS paskelbia vienašališkai nutraukianti atominio ir vandenilinio ginklo bandymus.
Balandžio 4—7	Pirmasis taikos šalininkų žygis iš Londono į Aldermastoną.
Gegužės 13	Prancūzų kariuomenės maištas Alžyre.
Birželio 1	De Gaulle tampa Prancūzijos ministru pirmininku.
Birželio 17	Įvykdoma mirties bausmė Imrei Nagy'ui.
Liepos 14	Irake nuverčiama monarchija; karalius ir ministras pirmininkas nužudomi.
Liepos 15	JAV siunčia jūrų pėstininkus į Libaną.
Liepos 17	Britanija siunčia kariuomenę į Jordaniją.
Rugpjūčio 21	JT Generalinė Asamblėja priima rezoliuciją, raginančią JAV išvesti kariuomenę iš Libano, Britaniją — iš Jordanijos; spalio—lapkričio mėnesį rezoliucija įvykdoma.
Rugsėjo 28	Prancūzai pritaria Penktosios respublikos konstitucijai.
Spalio 9	Miršta popiežius Pijus XIII; spalio 28 išrenkamas jo įpėdinis — Jonas XXIII.
Spalio 27	Prancūzija devalvuoja savo valiutą.
Spalio 31	Ženevoje prasideda JAV, Britanijos ir SSRS atstovų derybos dėl branduolinio ginklo bandymų nutraukimo.
Gruodžio 21	De Gaulle išrenkamas Prancūzijos prezidentu.

1959

Vasario 19	Turkija ir Graikija Londone susitaria suteikti Kiprui nepriklausomybę (nuo 1960 rugpjūčio 16).

Vasario 21—kovo 3	Britanijos ministro pirmininko Macmillano vizitas į Maskvą.
Kovo 16	Irakas ir SSRS Maskvoje pasirašo bendradarbiavimo sutartį.
Kovo 24	Irakas pasitraukia iš Bagdado pakto.
Kovo 29	JAV ir Italija susitaria dėl JAV raketų bazių statybos Italijos teritorijoje.
Gegužės 11—birželio 20, liepos 13—rugpjūčio 5	„Didžiojo ketverto“ užsienio reikalų ministrų pasitarimai Ženevoje Vokietijos klausimu.
Rugpjūčio 15—28	Chruščiovo vizitas į JAV.
Spalio 8	Konservatorių partija laimi rinkimus Britanijoje.
Lapkričio 20	Septynios valstybės (Austrija, Danija, Norvegija, Švedija, Portugalija, Šveicarija ir Britanija) įkuria EFTA, Europos laisvosios prekybos asociaciją (Stokholmo sutartis), pradėsiančią veikti nuo 1960 gegužės 3.

1960

Sausio 24—vasario 1	Alžyre numalšinamas „ultrų“ maištas; de Gaulle gauna teisę metus valdyti įsakais.
Vasario 13	Prancūzija išbando savo pirmą atominę bombą.
Gegužės 1	Sovietai numuša JAV žvalgybos lėktuvą U-2.
Gegužės 16	Sužlunga „Didžiojo ketverto“ vadovų susitikimas Paryžiuje, kai Chruščiov pareikalauja, kad Eisenhower atsiprašytų už U-2 incidentą.
Birželio 30	Belgų Kongas tampa nepriklausoma Kongo respublika; ten prasideda pilietinis karas.
Liepos 14	Saugumo Taryba pareikalauja iš Kongo išvesti belgų kariuomenę ir nusprendžia pasiųsti ten JT pajėgas.
Lapkričio 8	JAV prezidentu išrenkamas John F. Kennedy.
Gruodžio 6	Prancūzijos Nacionalinis susirinkimas priima įstatymą dėl kariuomenės apginklavimo branduoliniais ginklais.
Gruodžio 14	Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija (OEEC) pakeičiama į Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizaciją (OECD), pradėsiančią veikti nuo 1961 rugsėjo 30.

1961

Sausio 3	JAV nutraukia diplomatinius santykius su Kuba.
Kovo 1	JAV įsteigia Taikos korpusą.
Balandžio 12	Į kosmosą pakyla pirmasis žmogus — Jurij Gagarin.
Balandžio 17—19	Kiaulių įlankos incidentas.
Gegužės 5	JAV paleidžia savo pirmą pilotuojamą kosminį laivą su Alanu Shepardu.
Gegužės 31	Pietų Afrika nutraukia ryšius su Tautų Sandrauga ir pasiskelbia respublika.
Birželio 3—4	Vienoje susitinka Kennedy ir Chruščiov.
Rugpjūčio 13	VDR pastato sieną tarp Rytų ir Vakarų Berlyno.
Rugsėjo 1—6	Pirmoji neprisijungusiųjų šalių vadovų konferencija Belgrade.
Rugsėjo 18	Lėktuvo katastrofoje žūsta JT generalinis sekretorius Dag Hammarskjöld.
Lapkričio 3	U Thant paskiriamas eiti JT generalinio sekretoriaus pareigas.
Gruodžio 10	SSRS ir Albanija nutraukia diplomatinius santykius.

1962

Kovo 18	Prancūzija ir Alžyro Nacionalinis išsivadavimo frontas (FLN) pasirašo paliaubas.
Balandžio 8	Prancūzai per referendumą pritaria taikiam Alžyro problemos sureguliavimui.
Liepos 3	Prancūzija oficialiai pripažįsta Alžyro nepriklausomybę.
Spalio 22— lapkričio 21	Kubos raketų krizė.

1963

Sausio 14	De Gaulle pareiškia nepritariąs Britanijos paraiškai stoti į Bendrąją rinką; paraiška oficialiai vetuojama EEC posėdyje sausio 29.
Sausio 22	Prancūzija ir Vokietija pasirašo draugystės sutartį.
Birželio 3	Miršta popiežius Jonas XXIII; jį pakeičia Paulius VI.
Birželio 20	JAV ir SSRS nusprendžia įrengti tiesioginę telefono liniją tarp Vašingtono ir Maskvos, kad sumažėtų galimybė kilti branduoliniam karui.
Rugpjūčio 5	Britanijos, JAV ir SSRS atstovai Maskvoje pasirašo sutartį, draudžiančią bandyti branduolinius ginklus atmosferoje, kosmose ir po vandeniu.

Spalio 15	Atsistatydina VFR kancleris Adenauer.
Lapkričio 22	Nužudomas Kennedy; JAV prezidentu prisaikdinamas Lyndon Johnson.
Gruodžio 21	Prasideda ginkluoti susirėmimai tarp turkų ir graikų bendruomenių Kipre.

1964

Birželio 30	Iš Kongo pasitraukia paskutiniai JT pajėgų kariai.
Liepos 9	Atėnuose Graikija ir Bulgarija pasirašo santykių normalizavimo sutartį.
Rugsėjo 17	Jugoslavija sutinka dalyvauti ESPT veikloje.
Rugsėjo 21	Paskelbiama Maltos nepriklausomybė.
Spalio 10—15	Nuverčiamas Chruščiov; SSKP pirmuoju sekretoriumi tampa Leonid Brežnev, ministru pirmininku — Aleksej Kosygin.
Spalio 15	Rinkimus Britanijoje laimi leiboristai; ministru pirmininku tampa Harold Wilson.
Spalio 16	Kinija susprogdina savo pirmą atominę bombą.
Lapkričio 3	JAV prezidentu išrenkamas Lyndon Johnson.

1965

Sausio 24	Turėdamas 91 metus, miršta Churchill.
Vasario 7	JAV aviacija pradeda reguliariai bombarduoti karines bazes Šiaurės Vietname.
Vasario 24—kovo 2	VDR vadovas Walter Ulbricht apsilanko Jungtinėje Arabų Respublikoje; dėl to kyla VFR ir arabų šalių santykių krizė.
Kovo 19	Miršta Rumunijos komunistų partijos pirmasis sekretorius Gheorgiu Dej; jį pakeičia Nicolae Ceausescu.
Balandžio 28	JAV jūrų pėstininkai išsilaipina Dominikoje, ten įvykus kariniam perversmui.
Gegužės 13	VFR ir Izraelis užmezga diplomatinius santykius.
Rugsėjo 12—13	Norvegijoje Darbo partija pralaimi parlamento rinkimus.
Lapkričio 11	Rodezija paskelbia nepriklausomybę, tačiau Britanija jos nepripažįsta.
Gruodžio 9	SSRS AT prezidiumo pirmininku vietoje Anastazo Mikojano tampa Nikolaj Podgornyj.

1966

Kovo 10	Prancūzija pareiškia ketinanti pasitraukti iš NATO karinių struktūrų.
Balandžio 1	Leiboristų partija laimi rinkimus į Britanijos parlamentą.
Birželio 20—liepos 1	De Gaullio vizitas į SSRS.
Rugpjūčio 18	Kinijoje prasideda „kultūrinė revoliucija".
Gruodžio 1	VFR sudaroma didžiosios koalicijos vyriausybė.
Gruodžio 3	U Thant vėl išrenkamas JT generaliniu sekretoriumi.

1967

Sausio 27	Maskvoje, Vašingtone ir Londone vienu metu pasirašoma sutartis dėl veiklos principų tiriant ir panaudojant kosmoso erdvę.
Balandžio 19	Miršta buvęs VFR kancleris Adenauer.
Balandžio 21	Graikijoje įvedama karinė diktatūra.
Birželio 5—10	Izraelis laimi Šešių dienų karą su arabų šalimis; JT Saugumo Taryba reikalauja, kad Izraelis nutrauktų karo veiksmus.
Birželio 10	Bulgarija, Vengrija, VDR, Lenkija, SSRS, Čekoslovakija ir Jugoslavija nutraukia diplomatinius santykius su Izraeliu.
Birželio 17	Kinija susprogdina savo pirmą vandenilinę bombą.
Birželio 23—25	Sovietų ministro pirmininko Kosygino ir JAV prezidento Johnsono susitikimas Glassbore.
Liepos 1	Sujungus trijų bendrijų — EEC, „Euratomo" ir Europos anglių ir plieno susivienijimo — valdymo organus, įkuriama EEC Komisija.
Rugpjūčio 4	VFR ir Čekoslovakija užmezga konsulinius santykius.

1968

Sausio 5	Čekoslovakijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi išrenkamas Alexander Dubček.
Kovo 30	Čekoslovakijos prezidentu vietoje Novotno tampa generolas Ludvik Svoboda.
Balandžio 11	Po šūvio į Rudį Dutschkę prasideda riaušės Vakarų Berlyne.
Gegužė	Studentų riaušės ir darbininkų streikai Prancūzijoje.
Gegužės 5	Ispanija uždaro sieną su Gibraltaru.
Birželio 30	Golistai laimi rinkimus į Nacionalinį susirinkimą.

Liepos 1	JAV, Britanija, SSRS ir 58 nebranduolinės valstybės pasirašo branduolinio ginklo neplatinimo sutartį.
Liepos 14—15	Bulgarijos, Vengrijos, VDR, Lenkijos ir SSRS delegacijos susitinka Varšuvoje aptarti padėties Čekoslovakijoje.
Liepos 29—rugpjūčio 1	SSRS ir Čekoslovakijos vadovai susitinka Čiernoje prie Tisos.
Rugpjūčio 3	Varšuvos pakto šalių pasitarimas Bratislavoje.
Rugpjūčio 21	Penkių Varšuvos pakto šalių kariuomenių įsiveržimas į Čekoslovakiją.
Spalio 4	Čekoslovakijos vadovai paklūsta sovietų reikalavimams baigti liberalizaciją ir sutinka su sovietų kariuomenės dislokavimu Čekoslovakijos teritorijoje.
Spalio 5	Demonstracijos išvaikymas Londonderyje; Olsterio krizės pradžia.
Spalio 30	Priimamas įstatymas, numatantis federacinę Čekijos ir Slovakijos valstybės sanklodą.
Lapkričio 5	JAV prezidentu išrenkamas Richard Nixon.
Gruodžio 27	Kinija išbando vandenilinę bombą.

1969

Kovo 5	Nepaisydama VDR trukdymų, VFR surengia savo prezidento rinkimus Vakarų Berlyne; išrenkamas socialistas Gustav Heinemann.
Balandžio 17	Čekoslovakijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi vietoje Dubčeko išrenkamas Gustáv Husák.
Balandžio 19—21	Riaušės Šiaurės Airijoje.
Balandžio 28	Prancūzams per referendumą atmetus administracinės reformos projektą, de Gaulle pasitraukia iš prezidento posto.
Birželio 16	Prancūzijos prezidentu išrenkamas Georges Pompidou.
Liepos 21	JAV išlaipina pirmą žmogų Mėnulyje.
Rugpjūčio 12	Susirėmimai tarp katalikų ir protestantų Olsteryje; į Olsterį įvedama britų kariuomenė.
Rugsėjo 28	Rinkimus VFR laimi socialdemokratai; kancleriu tampa Willy Brandt.
Lapkričio 17	Helsinkyje prasideda JAV ir SSRS derybos dėl strateginių ginklų apribojimo.

1970

Vasario 7	EEC šalys susitaria dėl bendros žemės ūkio politikos.
Kovo 1	Austrijoje rinkimus laimi Socialistų partija.
Kovo 19	Erfurte pirmą kartą susitinka VDR ir VFR vyriausybių vadovai Stoph ir Brandt.
Kovo 26	Pirmos (nuo 1959 m.) JAV, Britanijos, Prancūzijos ir SSRS atstovų derybos dėl Berlyno.
Birželio 18	Vadovaujama Edwardo Heatho, Konservatorių partija laimi rinkimus Britanijoje.
Birželio 26	Dubček pašalinamas iš Čekoslovakijos komunistų partijos.
Liepos 20	Pratęsiama SSRS ir Suomijos 1948 m. sutartis.
Rugpjūčio 12	VFR ir SSRS Maskvoje pasirašo santykių normalizavimo ir taikaus bendradarbiavimo sutartį.
Spalio 6—13	Pompidou vizitas į Maskvą.
Lapkričio 9	Miršta de Gaulle.
Gruodžio 7	Varšuvoje pasirašoma VFR ir Lenkijos santykių normalizavimo sutartis.
Gruodžio 15—19	Padidinus maisto kainas, kyla neramumai Gdanske ir kituose Lenkijos miestuose.
Gruodžio 20	Lenkijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi vietoje Gomułkos tampa Edward Gierek.

1971

Vasario 5	Šiaurės Airijoje žūsta pirmas britų kareivis.
Gegužės 3	Atsistatydina Walter Ulbricht, Rytų Vokietijos komunistų partijos pirmasis sekretorius; jį pakeičia Erich Honecker.
Birželio 23	Susitariama dėl Britanijos stojimo į EEC sąlygų.
Rugpjūčio 23	JAV, SSRS, Britanija ir Prancūzija susitaria dėl Vakarų Berlyno statuso.
Rugsėjo 11	Užmarštyje miršta Chruščiov.
Spalio 20	VFR kancleris Brandt gauna Nobelio taikos premiją.
Spalio 28	Britanijos parlamentas balsuoja už stojimą į EEC.

1972

Sausio 22	JT generaliniu sekretoriumi išrenkamas Kurt Waldheim. Britanija, Airija ir Danija priimamos į EEC.
Sausio 30	„Kruvinasis sekmadienis“ Šiaurės Airijoje.

Kovo 13	Britanija ir Kinija atkuria diplomatinius santykius (po 22 metų pertraukos).
Gegužės 7—birželio 1	Sėkminga VFR policijos operacija prieš Baaderio ir Meinhof teroristinę grupuotę.
Gegužės 22—26	Nixon pirmasis iš JAV prezidentų apsilanko SSRS; pasirašoma SALT I sutartis.
Liepos 18	Egipto prezidentas Anwar Sadat išsiunčia iš šalies sovietų patarėjus.
Rugsėjo 1	Islandijai išplėtus savo žūklės plotų ribas, prasideda „Menkių karas" su Britanija.
Rugsėjo 5—8	Arabų teroristai nužudo vienuolika Izraelio sportininkų per Olimpines žaidynes Miunchene.

1973

Sausio 27	Baigiasi karas Vietname.
Kovo 8	Per referendumą dauguma Šiaurės Airijos gyventojų balsuoja už pasilikimą Jungtinėje Karalystėje.
Birželio 1	Karinis Graikijos režimas panaikina monarchiją ir įkuria respubliką; per referendumą (rugpjūčio 19) graikai pritaria naujajai konstitucijai.
Birželio 6	Brežnev atvyksta į JAV susitikti su Nixonu.
Rugsėjo 5—9	Neprisijungusiųjų šalių vadovų konferencija Alžyre.
Rugsėjo 18	VDR ir VFR priimamos į JT.
Spalio 6—24	Izraelio karas su Egiptu, Sirija, Iraku ir Jordanija.
Lapkričio 13	Dėl energetinės krizės, sukeltos arabų naftos embargo, Britanijos vyriausybė skelbia šalyje ypatingąją padėtį.
Gruodžio 20	Baskų teroristinė grupuotė ETA nužudo Ispanijos ministrą pirmininką Carrero Blanco.

1974

Vasario 13	Nobelio premijos laureatas Aleksandr Solženycin ištremiamas iš SSRS.
Vasario 28	Nė viena partija negauna balsų daugumos per rinkimus Britanijoje; Heathui neįstengus sudaryti koalicinės vyriausybės, ministru pirmininku tampa Wilson.
Balandžio 2	Miršta Prancūzijos prezidentas Pompidou.
Gegužės 6	Atsistatydina Brandt; VFR kancleriu gegužės 16 tampa Helmut Schmidt.
Gegužės 19	Prancūzijos prezidentu išrenkamas Valéry Giscard d'Estaing.

Liepos 15	Graikų karininkai nuverčia Kipro prezidentą Makariosą.
Liepos 20	Turkijos kariuomenė okupuoja šiaurės Kiprą.
Rugpjūčio 9	Atsistatydina JAV prezidentas Nixon; jį pakeičia Gerald Ford.
Spalio 10	Leiboristai laimi rinkimus Britanijoje.
Lapkričio 17	Pirmus po 10 metų laisvus rinkimus Graikijoje laimi Konstantinos Karamanlis ir Naujoji demokratų partija.
Lapkričio 23—24	Vladivostoke susitinka Brežnev ir Ford.

1975

Sausio 10	SSRS nutraukia 1972 m. prekybos sutartį su JAV.
Vasario 4—7	Maskvoje pirmą kartą susitinka EEC ir ESPT atstovai.
Kovo 11	Nesėkmingas karinis perversmas Portugalijoje; valdžią perima Ginkluotųjų pajėgų judėjimas.
Balandžio 16	Portugalijoje skelbiama plataus masto nacionalizacija.
Balandžio 25	Po pirmų laisvų rinkimų per 50 metų Portugalijoje į valdžią ateina socialistų lyderis Mário Soares.
Birželio 5	Per pirmąjį Britanijos referendumą du trečdaliai žmonių balsuoja už pasilikimą EEC.
Liepos 17	Kosmose susijungia JAV „Apollo“ ir SSRS „Sojuz“ erdvėlaiviai.
Liepos 30—rugpjūčio 1	Trisdešimt penkių valstybių vadovai susitinka Helsinkyje aptarti Europos saugumo; pasirašomas Baigiamasis aktas.
Spalio 9	Sovietų mokslininkui Andrejui Sacharovui skiriama Nobelio taikos premija.
Lapkričio 11	Angola paskelbia nepriklausomybę po 500 metų Portugalijos valdymo.
Lapkričio 20	Miršta Ispanijos diktatorius Francisco Franco; valstybės vadovu tampa karalius Juan Carlos I.

1976

Vasario 14	Islandija nutraukia diplomatinius santykius su Britanija.
Balandžio 5	Kovo 16 atsistatydinus Wilsonui, Britanijos ministru pirmininku tampa James Callaghan.
Birželio 1	Britanija ir Islandija pasirašo sutartį, užbaigiančią ginčus dėl žūklės plotų.
Birželio 27	Portugalijoje prasideda naujas politinio stabilumo laikotarpis, prezidentu išrinkus generolą António Rancalho Eanesą.

Rugsėjo 9	Kinijoje miršta Mao Cze-dun.
Rugsėjo 20	Pirmą kartą per 44 metus Švedijos socialdemokratai pralaimi rinkimus į parlamentą.
Lapkričio 2	Jimmy Carter išrenkamas JAV prezidentu.

1977

Sausio 27	Vienuolika Europos Tarybos narių pasirašo Europos kovos su terorizmu konvenciją.
Balandžio 5	Deng Siao-ping tampa aukščiausiuoju Kinijos vadovu.
Birželio 15	Pirmi rinkimai Ispanijoje per 40 metų; į valdžią ateina Demokratinio centro sąjunga, vadovaujama Adolfo Suárezo.
Rugsėjo 1	Pasaulinė psichiatrų asociacija pasmerkia SSRS už piktnaudžiavimą psichiatrija politiniais tikslais.
Spalio 7	SSRS priima naują konstituciją.
Lapkričio 20	Egipto prezidentas Sadat sako kalbą Izraelio parlamente ir sutinka pradėti derybas (lapkričio 27).

1978

Vasario 3	EEC ir Kinija pasirašo pirmą prekybos sutartį.
Kovo 9	Italijoje prasideda Raudonųjų brigadų teismas.
Kovo 16	Raudonųjų brigadų teroristai pagrobia buvusį Italijos ministrą pirmininką Aldo Moro; gegužės 9 jis randamas negyvas.
Gegužės 23	JT Generalinė Asamblėja pradeda penkių savaičių specialią sesiją nusiginklavimo klausimu.
Liepos 17	San Marine sudaroma komunistų ir socialistų koalicija; tai vienintelė Vakarų Europoje vyriausybė, kuriai vadovauja komunistai.
Liepos 25	Aštuoniasdešimt šešių neprisijungusiųjų šalių vadovai susitinka Belgrade.
Rugpjūčio 6	Miršta popiežius Paulius VI.
Rugsėjo 5—17	Camp Davido susitarimai tarp Carterio, Sadato ir Izraelio ministro pirmininko Menachemo Begino.
Rugsėjo 28	Miršta popiežius Jonas Paulius I; nauju popiežiumi išrenkamas Karol Wojtyła iš Lenkijos — tai Jonas Paulius II.
Spalio 27	Sadat ir Begin gauna Nobelio taikos premiją.
Lapkričio 21—22	Varšuvos pakto šalių vadovų pasitarimas Maskvoje.
Gruodžio 15	JAV praneša nuo sausio 1 užmezganti diplomatinius santykius su Kinija.

1979

Sausio 16	Irano šachas Mohammed Reza Pahlevi pabėga iš šalies.
Vasario 1	Ajatola Ruhollah Chomeini sugrįžta į Iraną po 15 metų tremties ir tampa aukščiausiuoju vadovu.
Kovo 1	Per referendumą Velsas ir Škotija atmeta devoliucijos planą.
Kovo 26	Izraelis ir Egiptas pasirašo taikos sutartį.
Gegužės 4	Po konservatorių pergalės rinkimuose Britanijos ministre pirmininke tampa Margaret Thatcher.
Birželio 2	Jonas Paulius II atvyksta į Lenkiją; tai pirmas popiežiaus vizitas į komunistinę šalį.
Birželio 10	Pirmieji rinkimai į Europos Parlamentą.
Birželio 15—18	Brežnev ir Carter Vienoje pasirašo SALT II.
Rugsėjo 3—8	Šeštasis neprisijungusiųjų šalių vadovų susitikimas Havanoje.
Lapkričio 4	Irano studentai užima JAV ambasadą ir pagrobia 50 įkaitų.
Gruodžio 27	SSRS įsiveržia į Afganistaną.

1980

Vasario 26	Egiptas ir Izraelis užmezga diplomatinius santykius.
Balandžio 2	Rasiniai neramumai Bristolyje (Anglija).
Gegužės 4	Miršta Jugoslavijos prezidentas Tito.
Liepos 19—rugpjūčio 3	JAV ir 40 kitų valstybių boikotuoja Olimpines žaidynes Maskvoje, protestuodamos prieš sovietų invaziją į Afganistaną.
Rugpjūčio 31	Lenkijos vyriausybė ir „Solidarumo“ lyderis Lech Wałęsa pasirašo Gdanske susitarimą dėl ekonominių nuolaidų ir didesnių laisvių.
Rugsėjo 5	Lenkijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi vietoje Giereko tampa Stanisław Kania.
Rugsėjo 12	Karinis perversmas Turkijoje.
Rugsėjo 22	Prasideda Irano ir Irako karas.
Lapkričio 4	Ronald Reagan išrenkamas JAV prezidentu.

1981

Sausio 1	Graikija tampa dešimtąja EEC nare.
Sausio 20	Iranas paleidžia JAV įkaitus.
Vasario 9	Generolas Wojciech Jaruzelski tampa Lenkijos ministru pirmininku.

Gegužės 10	François Mitterrand laimi Prancūzijos prezidento rinkimus.
Gegužės 13	Turkų teroristas Mehmet Ali Agça sunkiai sužeidžia popiežių Joną Paulių II.
Birželio 14, 21	Prancūzijos socialistų partija laimi rinkimus į Nacionalinį susirinkimą.
Liepos 4—8	Rasinės riaušės Britanijoje.
Rugsėjo 4—12	Sovietų kariuomenės manevrai prie Lenkijos sienos.
Rugsėjo 5—10	Pirmasis „Solidarumo" suvažiavimas Gdanske.
Spalio 6	Kaire nužudomas prezidentas Sadat.
Spalio 18	Andreas Papandreou laimi rinkimus ir sudaro pirmą socialistų vyriausybę Graikijos istorijoje.
	Jaruzelski tampa Lenkijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi.
Lapkričio 20	VFR pasirašo sutartį su SSRS dėl gamtinių dujų tiekimo.
Lapkričio 30	Ženevoje prasideda JAV ir SSRS derybos dėl branduolinių ginklų sumažinimo.
Gruodžio 13	Lenkijoje įvedama karinė padėtis, suimami „Solidarumo" lyderiai.

1982

Balandžio 2	Argentinos kariuomenė įsiveržia į Falklando salas.
Gegužės 30	Ispanija tampa šešioliktąja NATO nare.
Birželio 6	Izraelis įsiveržia į pietų Libaną.
Birželio 14	Argentinos kariuomenės vadas pasirašo pasidavimo dokumentą, ir konfliktas dėl Falklando salų baigiasi.
Rugsėjo 17	Ministrai liberalai pasitraukia iš Schmidto vadovaujamos VFR vyriausybės ir sudaro koaliciją su krikščionimis demokratais; spalio 1 kancleriu prisaikdinamas Helmut Kohl.
Spalio 8	Lenkijos Seimas balsuoja už „Solidarumo" uždraudimą.
Lapkričio 10	Miršta Brežnev; jo įpėdiniu tampa Jurij Andropov.
Lapkričio 12	Iš kalėjimo paleidžiamas Lech Wałęsa.
Gruodžio 15	JT generaliniu sekretoriumi išrenkamas Javier Perez de Cuellar.
Gruodžio 31	Lenkijoje atšaukiama karinė padėtis.

1983

Kovo 6	Kohlio vadovaujama koalicija laimi rinkimus VFR.
Kovo 7	Delyje prasideda septintoji neprisijungusiųjų šalių konferencija.

Birželio 9	Thatcher Konservatorių partija laimi rinkimus Britanijoje.
Birželio 16	Antrą kartą lankydamasis Lenkijoje, Jonas Paulius II susitinka su Jaruzelskiu ir Wałęsa.
Rugsėjo 1	Sovietų naikintuvas virš SSRS teritorijos numuša Pietų Korėjos keleivinį lėktuvą.
Spalio 5	Wałęsai paskiriama Nobelio taikos premija.
Spalio 25—28	JAV kariuomenė užima Grenados salą.
Lapkričio 22	Bundestagas pritaria JAV raketų dislokavimui VFR teritorijoje.
Lapkričio 23	SSRS pasitraukia iš Ženevos derybų, nenurodydama jų atnaujinimo datos.

1984

Sausio 17	Trisdešimt penkių valstybių konferencija Stokholme Europos nusiginklavimo klausimu; dalyvauja NATO ir Varšuvos pakto šalių užsienio reikalų ministrai.
Vasario 9	Maskvoje miršta Andropov; jį pakeičia Konstantin Černenko.
Liepos 28—rugpjūčio 12	SSRS ir Rytų Europos šalys, išskyrus Rumuniją, boikotuoja Olimpines žaidynes Los Anžele.
Spalio 19—30	Lenkijos slaptoji policija pagrobia ir nužudo kunigą Jerzy Popieluszko.
Rugsėjo 26	Britanija ir Kinija pasirašo susitarimą dėl Honkongo perėjimo Kinijai 1997 m.

1985

Kovo 11	Miršta Černenko; jį pakeičia Michail Gorbačiov.
Kovo 12	Ženevoje atsinaujina JAV ir SSRS derybos dėl branduolinių ginklų sumažinimo.
Balandžio 11	Miršta Albanijos diktatorius Enver Hoxha.
Liepos 2	Andrej Gromyko, 28 metus buvęs SSRS užsienio reikalų ministru, gauna AT prezidiumo pirmininko postą; užsienio reikalų ministru paskiriamas Eduard Ševardnadzė.
Liepos 10	Prancūzijos slaptųjų tarnybų agentai susprogdina „Greenpeace" laivą *Rainbow Warrior*.
Rugsėjo 22	Britanija, Japonija, JAV, Prancūzija ir VFR oficialiai sudaro Penketo grupę tarptautinei finansų politikai įtakoti.

Lapkričio 15	Britanija ir Airija pasirašo sutartį, suteikiančią Airijai patariamąjį vaidmenį Šiaurės Airijos valdyme.
Lapkričio 19—21	Ženevoje susitinka Reagan ir Gorbačiov.

1986

Sausio 1	Portugalija ir Ispanija priimamos į EEC.
Sausio 20	Britanijos ir Prancūzijos vyriausybės susitaria nutiesti tunelį po Lamanšu.
Vasario 17	Devynios EEC narės pasirašo „Vieningos Europos aktą"; vėliau prie jų prisideda Danija, Graikija ir Italija.
Vasario 28	Stokholme nužudomas Švedijos ministras pirmininkas Olof Palme.
Kovo 12	Ispanai per referendumą balsuoja už pasilikimą NATO.
Kovo 16	Konservatyviosios partijos laimi rinkimus Prancūzijoje; ministru pirmininku tampa Jacques Chirac.
Balandžio 15	JAV aviacija bombarduoja Libijos miestus.
Balandžio 26	Sprogsta reaktorius Černobylio atominėje elektrinėje; radioaktyvios dulkės pasklinda po Šiaurės ir Vidurio Europą.
Gegužės 6	Priėmus Italiją ir Kanadą, Penketo grupė tampa Septynetu.
Birželio 8	Kurt Waldheim išrenkamas Austrijos prezidentu.
Spalio 11—12	Reagan ir Gorbačiov susitinka Reikjavike.
Gruodžio 17	Miloš Jakeš pakeičia Husáką Čekoslovakijos komunistų partijos pirmojo sekretoriaus poste.
Gruodžio 18	Neramumai Alma Atoje, Kazachstano sostinėje.

1987

Sausio 25	Krikščionių demokratų partija laimi rinkimus VFR.
Balandžio 27	Kurtui Waldheimui uždraudžiama įvažiuoti į JAV dėl jo veiklos Antrojo pasaulinio karo metais.
Birželio 11	Konservatorių partija trečią kartą iš eilės laimi rinkimus; Britanijoje to nebuvo nuo XIX a. trečiojo dešimtmečio.
Rugpjūčio 17	Spandau kalėjime nusižudo Rudolf Hess.
Lapkričio 11	Boris Jelcin savo kalboje kritikuoja Gorbačiovo reformų lėtumą ir netrukus pašalinamas iš Maskvos miesto partijos komiteto sekretoriaus pareigų.
Gruodžio 8—10	Vašingtone Reagan ir Gorbačiov pasirašo vidutinio tolio branduolinių ginklų (INF) sutartį.

1988

Vasario 11	Kalnų Karabacho sritis, priklausanti Azerbaidžanui, pareiškia norą prisijungti prie Armėnijos; Azerbaidžano Aukščiausioji taryba nesutinka.
Vasario 28	Sovietų oficialūs šaltiniai pripažįsta, kad per žudynes Sumgaite (Azerbaidžanas) žuvo 31 žmogus.
Balandžio 13	Estijoje įkuriamas Liaudies frontas.
Balandžio 14	SSRS įsipareigoja iki 1989 m. vasario 15 išvesti savo kariuomenę iš Afganistano.
Gegužės 22	Vengrijoje Jánosą Kádárą pakeičia Karoly Grosz.
Gegužės 28	Komunistų partijos konferencijoje Gorbačiov pasiūlo reformuoti SSRS politinę sistemą.
Gegužės 29—birželio 1	Gorbačiov ir Reagan susitinka Maskvoje ir pasikeičia INF sutarties ratifikavimo raštais.
Birželio 3	Lietuvoje susiburia opozicinis „Sąjūdžio“ judėjimas.
Rugsėjo 21—22	Kai kuriuose Armėnijos ir Azerbaidžano rajonuose įvedama nepaprastoji padėtis.
Rugsėjo 30	Andrej Gromyko atsistatydina iš Politinio biuro nario ir AT pirmininko pareigų; iš Politinio biuro pašalinami dar trys nariai, ir jų vietą užima keturi Gorbačiovo šalininkai.
Lapkričio 8	George Bush išrenkamas JAV prezidentu.
Lapkričio 16	Estija paskelbia savo įstatymų viršenybę prieš SSRS įstatymus.
Gruodžio 1	SSRS AT priima konstitucijos pataisas.

1989

Sausio 18	Lenkijos komunistų partijos Centro komitetas rekomenduoja legalizuoti „Solidarumą“.
Vasario 15	Sovietų kariuomenė baigiama išvesti iš Afganistano.
Kovo 23	Susirėmimai tarp policijos ir albanų Kosovo krašte, Jugoslavijoje.
Kovo 26	SSRS renkami deputatai (1500) į naująjį Liaudies deputatų suvažiavimą; kitas 750 vietų vėliau užims komunistų partijos ir kitų organizacijų atstovai.
Balandžio 5	Lenkijos vyriausybė ir opozicija susitaria dėl naujos valdymo struktūros; vyriausybė pripažįsta Katalikų bažnyčią.
Balandžio 9	Sovietų kariuomenė panaudoja ginklą prieš demonstrantus Tbilisyje.

Balandžio 25	Gorbačiovui stiprinant savo pozicijas, atsistatydina apie šimtą senųjų pareigūnų, tarp jų 74 partijos Centro komiteto nariai.
Gegužės 2	Vengrija nuima užtvaras nuo sienos su Austrija.
Gegužės 25	Naujasis Liaudies deputatų suvažiavimas išrenka Gorbačiovą SSRS AT pirmininku.
Gegužės 27	SSRS liaudies deputatų suvažiavimas išrenka Aukščiausiąją Tarybą, susidedančią iš 542 deputatų.
Birželio 3—4	Kariuomenė numalšina studentų demonstracijas Kinijoje.
Birželio 4, 18	Lenkijoje „Solidarumo" šalininkai laimi rinkimus į Senatą (99 vietas iš 100) ir visas 161 vietą, skirtą opozicijai Seime.
Birželio 13	Gorbačiov ir Kohl pasirašo deklaraciją, kad kiekviena valstybė turi teisę pasirinkti savo socialinę ir politinę sistemą.
Rugpjūčio 24	Komunistui ministrui pirmininkui nesugebėjus sudaryti kabineto, Lenkijos premjeru tampa Tadeusz Mazowiecki, mažos katalikų partijos atstovas.
Rugsėjo 11—14	Trylika tūkstančių pabėgėlių iš Rytų Vokietijos per Vengriją keliauja į Austriją ir VFR.
Spalio 8	Vengrijos socialistinė darbininkų (komunistų) partija keičia pavadinimą į Socialistų partiją.
Spalio 18	Honecker atsistatydina iš VDR komunistų partijos (SED) vadovų; partijos ir valstybės galva tampa Egon Krenz.
	Vengrijos Liaudies Respublika pasivadina Vengrijos Respublika.
Spalio 25	Sovietų užsienio reikalų ministras Ševardnadzė pareiškia, kad SSRS nesikišianti į Lenkijos reikalus.
Lapkričio 9	Panaikinami keliavimo suvaržymai VDR; griūna Berlyno siena.
Lapkričio 10	Todor Živkov atsistatydina iš Bulgarijos prezidento ir komunistų partijos vadovo pareigų.
Lapkričio 13	Hans Modrow tampa VDR premjeru.
Lapkričio 24	Atsistatydina Čekoslovakijos komunistų vadovas Jakeš.
Lapkričio 29	Čekoslovakijos parlamentas pašalina iš konstitucijos frazę, garantuojančią komunistų partijai vadovaujamą vaidmenį visuomenėje.
Lapkričio 30	Atidaroma Čekoslovakijos ir Austrijos siena.

Gruodžio 1	VDR parlamentas pašalina iš konstitucijos straipsnį, garantuojantį SED vadovaujamą vaidmenį.
	Vatikane susitinka Gorbačiov ir Jonas Paulius II.
Gruodžio 2—3	Maltoje susitinka Gorbačiov ir Bush.
Gruodžio 5	VDR suimamas Honecker.
Gruodžio 8	Bulgarijoje iš svarbiausių postų pašalinami Živkovo šalininkai.
Gruodžio 10	Atsistatydina Čekoslovakijos prezidentas Husák; sudaroma nekomunistinė koalicinė vyriausybė.
Gruodžio 14	Miršta sovietų disidentas fizikas Andrej Sacharov.
Gruodžio 16	SED pasivadina Vokietijos vieningąja socialistų partija—Demokratinio socializmo partija (SED—PDS).
	Kariuomenė numalšina demonstracijas Timišoaroje, Rumunijoje.
Gruodžio 18	Iš esmės atmetama Turkijos paraiška stoti į EEC.
Gruodžio 20	Lietuvos komunistų partija paskelbia atsiskirianti nuo SSKP.
Gruodžio 22	Rumunijoje įkuriamas Nacionalinio gelbėjimo frontas.
Gruodžio 24	SSRS liaudies deputatų suvažiavimas pasmerkia Ribbentropo—Molotovo paktą.
Gruodžio 25	Rumunijos prezidentui ir komunistų partijos vadovui Nicolae Ceausescui įvykdoma mirties bausmė.
Gruodžio 29	Čekoslovakijos parlamentas išrenka Václavą Havelą prezidentu; Dubček išrenkamas parlamento pirmininku.

1990

Sausio 12	Rumunijoje uždraudžiama komunistų partija.
Sausio 15	Bulgarijoje komunistų partija netenka valdžios monopolio.
	VDR demonstrantai užima slaptosios policijos būstinę.
Sausio 20	Į Azerbaidžano sostinę Baku įvedama sovietų kariuomenė.
Sausio 22	Komunistų partija netenka valdžios monopolio Jugoslavijoje.
Sausio 28—29	Paleidžiama Lenkijos jungtinė darbininkų (komunistų) partija; įkuriama nauja, socialdemokratinės pakraipos partija.
Vasario 26	Iš Čekoslovakijos pradedama išvesti sovietų kariuomenė.
Kovo 11	Lietuva paskelbia nepriklausomybę nuo SSRS.

Kovo 13—15	SSRS liaudies deputatų suvažiavimas išbraukia konstitucijos straipsnį, suteikiantį komunistų partijai vadovaujamą vaidmenį visuomenėje, ir išrenka Gorbačiovą pirmuoju SSRS prezidentu.
Kovo 18	Pirmuose laisvuose VDR rinkimuose konservatyviosios partijos, pasisakančios už Vokietijų susijungimą, gauna 48 procentus balsų; socialdemokratai — perpus mažiau.
Kovo 25	Pirmi laisvi rinkimai Vengrijoje nuo 1948 m.
Balandžio 2	SSRS AT nustato respublikų atsiskyrimo tvarką; vienas iš reikalavimų — per referendumą atsiskyrimui turi pritarti dviejų trečdalių dauguma.
Balandžio 3	Bulgarijos komunistų partija pasivadina Bulgarijos socialistų partija.
Balandžio 12	CDU lyderis Lothar de Maiziere tampa VDR ministru pirmininku.
Balandžio 18	Maskva nutraukia naftos tiekimą Lietuvai.
Gegužės 4	Latvijos parlamentas balsuoja už Latvijos Respublikos atkūrimą.
Gegužės 5	Britanijos, JAV, Prancūzijos, SSRS ir abiejų Vokietijų užsienio reikalų ministrai susitinka aptarti Vokietijos klausimo.
Gegužės 8	Estijos parlamentas skelbia Estijos Respublikos atkūrimą.
Gegužės 16	Lietuvos vyriausybė laikinai pristabdo nepriklausomybės įstatymų galiojimą.
Gegužės 20	Pirmi laisvi rinkimai Rumunijoje nuo 1937 m.
Gegužės 29	Boris Jelcin išrenkamas Rusijos prezidentu.
Gegužės 30—birželio 2	Bush ir Gorbačiov susitinka Vašingtone pasirašyti prekybos sutarties ir tarpžemyninių branduolinių raketų apribojimo sutarties.
Birželio 8—9	Pirmi laisvi rinkimai Čekoslovakijoje nuo 1946 m.
Birželio 10, 17	Pirmi laisvi rinkimai Bulgarijoje nuo 1932 m.
Birželio 13	Rumunijos vyriausybė kviečiasi policiją ir angliakasius studentų demonstracijoms Bukarešte išvaikyti.
Birželio 30	Sovietai vėl pradeda tiekti naftą Lietuvai.
Liepos 1	Sujungiamos Rytų ir Vakarų Vokietijos ekonomikos.
Liepos 12	Jelcin išstoja iš SSKP.
Liepos 16	Gorbačiov ir Kohl susitaria dėl Vokietijų susijungimo; naujoji Vokietija gali likti NATO nare.
Rugpjūčio 2	Irakas užpuola Kuveitą.

Rugsėjo 9	Helsinkyje susitinka Bush ir Gorbačiov aptarti krizės Persijos įlankoje.
Rugsėjo 12	Britanija, JAV, Prancūzija, SSRS ir abi Vokietijos pasirašo Vokietijos klausimo galutinio išsprendimo sutartį.
Spalio 3	Vokietija vėl tampa viena valstybe.
Spalio 15	Gorbačiovui paskiriama Nobelio taikos premija.
Lapkričio 21	Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijoje 34 valstybės pasirašo Paryžiaus chartiją.
Lapkričio 22	Thatcher pareiškia atsistatydinanti iš Konservatorių partijos lyderių.
Lapkričio 28	Britanijos ministru pirmininku tampa John Major.
Lapkričio 29	JT nustato terminą (1991 sausio 15) Irakui pasitraukti iš Kuveito.
Gruodžio 2	Kohl laimi pirmuosius susijungusios Vokietijos rinkimus.
Gruodžio 9	Wałęsa išrenkamas Lenkijos prezidentu.
Gruodžio 13—14	Demonstracijos Albanijoje.
Gruodžio 20	Atsistatydina sovietų užsienio reikalų ministras Ševardnadzė.

1991

Sausio 5	ESPT paskelbia ketinanti užbaigti savo veiklą.
Sausio 11—13	Sovietų kariuomenė mėgina nuversti valdžią Lietuvoje; žūsta civiliai žmonės.
Sausio 17	JT pajėgos pradeda karą prieš Iraką.
Sausio 31	Čekoslovakija priimama į Europos Tarybą.
Vasario 9	Per neįpareigojantį plebiscitą lietuviai pritaria atsiskyrimui nuo SSRS.
Vasario 25	Varšuvos sutarties narės paskelbia nuo kovo 31 nutrauksiančios karinę, bet ne politinę sąjungą.
Vasario 27	Išstūmusios Irako kariuomenę iš Kuveito, JT pajėgos nutraukia karo veiksmus.
Kovo 15	Atmetus siūlymą įvesti karinę padėtį, atsistatydina Boris Jović, Jugoslavijos kolektyvinės prezidentūros pirmininkas.
Balandžio 2	Sumažinus valstybės kontrolę, SSRS smarkiai išauga kainos.
Birželio 12	Tiesioginiais rinkimais Jelcin išrenkamas Rusijos respublikos prezidentu.

Birželio 25	Slovėnija ir Kroatija paskelbia savo nepriklausomybę nuo Jugoslavijos.
Birželio 28	ESPT pareiškia nutrauksianti savo veiklą per 90 dienų.
Liepos 1	Oficialiai nutraukiama Varšuvos sutarties organizacijos veikla.
Liepos 17	JAV ir SSRS vadovai susitaria dėl strateginės ginkluotės sumažinimo; Septyneto grupė susitinka su Gorbačiovu.
Liepos 31	Bush ir Gorbačiov Maskvoje pasirašo Strateginės ginkluotės sumažinimo sutartį.
Rugpjūčio 19—21	Nesėkmingas bandymas įvykdyti perversmą Maskvoje.
Rugpjūčio 22	Jelcin paleidžia komunistų partijos organizacijas sovietų kariuomenėje, esančioje Rusijos teritorijoje.
Rugpjūčio 24	Gorbačiov atsistatydina iš SSKP vadovo pareigų, paleidžia Centro komitetą, o partijos nuosavybę perduoda sovietų parlamento jurisdikcijai.
Rugpjūčio 29	SSRS AT nutaria sustabdyti komunistų partijos veiklą.
Rugsėjo 5	SSRS liaudies deputatų suvažiavimas pritaria naujai valstybės sąrangai.
Rugsėjo 6	Naujoji sovietų Valstybės taryba pripažįsta Estijos, Latvijos ir Lietuvos nepriklausomybę.
Rugsėjo 15	Švedijoje socialdemokratai pralaimi rinkimus; pasibaigia ilgas jų valdymo laikotarpis.
Rugsėjo 20	Susirėmimai tarp serbų ir kroatų pajėgų Jugoslavijoje perauga į tikrą karą.
Rugsėjo 27	JAV paskelbia vienašališkai sumažinančios taktinių branduolinių ginklų arsenalą.
Spalio 18	Aštuonios sovietų respublikos pasirašo ekonominės sąjungos sutartį; tarp jų nėra Ukrainos.
Gruodžio 1	Ukraina pasiskelbia nepriklausoma valstybe.
Gruodžio 8	Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos prezidentai paskelbia Nepriklausomų Valstybių Sandraugos įkūrimą.
Gruodžio 11	Mastrichte, Olandijoje, Europos Bendrijos valstybių vadovai pasirašo sutartį, numatančią iki 1999 metų įvesti bendrą Europos Bendrijos valiutą ir įkurti centrinį banką.
Gruodžio 21	Alma Atoje susirinkę vienuolikos (nedalyvauja Gruzija) buvusių sovietų respublikų prezidentai pritaria Nepriklausomų Valstybių Sandraugos įkūrimui; jie pareiškia gerbsią tarpusavio sienas ir sutinka, kad SSRS vieta JT Saugumo Taryboje atitektų Rusijai; Gorbačiov pašalina-

	mas iš vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado pareigų, kurias laikinai perima Rusijos gynybos ministras.
Gruodžio 22	Gruzijoje prasideda ginkluoti susirėmimai; mėginama nuversti prezidentą.
Gruodžio 25	Gorbačiov pasitraukia iš nebeegzistuojančios SSRS prezidento posto; vietoje raudonos vėliavos su kūju ir pjautuvu virš Kremliaus suplevėsuoja Rusijos trispalvė.

(Chronologija vertėjo sudaryta remiantis *Rebirth: A History of Europe Since World War II* by Cyril E. Black, Jonathan E. Helmreich, Paul C. Helmreich, Charles P. Issawi, A. James McAdams, Boulder—San Francisco—Oxford: Westview Press, 1992; *Vsemirnaja istorija*, t. 10—13, Moskva: Akademija Nauk SSSR, 1965—1983; *Kronika XX wieku*, Warszawa, 1991; ir kt.)

APIE AUTORIŲ

Walter Laqueur 1964–1991 m. dirbo Šiuolaikinės istorijos instituto ir Wienerio bibliotekos Londone direktoriumi, nuo 1973 m. jis — Strateginių ir tarptautinių studijų centro Vašingtone, Georgetowno universitete, Tarptautinių tyrimų tarybos pirmininkas. Yra parašęs ir sudaręs apie trisdešimt knygų.

Kitos Walterio Laqueuro knygos:

Communism and Nationalism in the Middle East (*1956*)
The Soviet Union and the Middle East (*1959*)
Young Germany (*1962*)
Russia and Germany (*1966*)
The Road to War (*1967*)
The Fate of the Revolution (*1967*)
The Struggle for the Middle East (*1969*)
Out of the Ruins of Europe (*1971*)
Europe Since Hitler (*1970*)
A History of Zionism (*1972*)
Confrontation: The Middle East and World Politics (*1974*)
Weimar (*1975*)
Guerrilla (*1976*)
Terrorism (*1977*)
A Continent Astray: Europe 1970–1978 (*1979*)
The Missing Years (*romanas, 1980*)
Political Psychology of Appeasement (*1980*)
The Terrible Secret (*1981*)
Farewell to Europe (*romanas, 1981*)
America, Europe, and the Soviet Union (*1983*)
Germany Today (*1985*)
A World of Secrets (*1985*)
Breaking the Silence (*1986*)
The Age of Terrorism (*1987*)
The Long Road to Freedom: Russia and Glasnost (*1989*)
Stalin (*1990*)
Black Hundred (*1993*)
Thursday's Child has Far to Go (*autobiografija, 1993*)

Lakeras V.
La-161 Europa mūsų laikais, 1945–1992 metų istorija / W. Laqueur.— V.: Amžius, 1995. — 656 p. — (Atviros Lietuvos knyga: ALK).

Bibliogr.: p. 571—588. — R-klė: p. 589—624

ISBN 9986-430-08-9

Žinomas tarptautinių santykių specialistas, istorijos profesorius Walter Laqueur (g. 1921) apžvelgia Europos politinę, ekonominę, socialinę ir kultūrinę raidą po Antrojo pasaulinio karo, 1989 metų įvykius laikydamas lūžiu, užbaigusiu pokario erą ir pakeisiančiu žemyno ir pasaulio istorijos tėkmę.

UDK 941/949

Serija "Atviros Lietuvos knyga"

Walter Laqueur
EUROPA MŪSŲ LAIKAIS
1945–1992 metų istorija

Iš anglų kalbos vertė
Arvydas Sabonis

Redaktorė
Roma Zagorskienė

Dailininkas
Eugenijus Karpavičius

Maketavo
Zita Pikturnienė

Korektorė
Aušrinė Matulevičiūtė

S L 1131. 43,6 apsk. leid. l. Tiražas 3000. Užsakymas 1232
Išleido UAB „Amžius" leidykla, Laisvės pr. 60, 2056 Vilnius
Spausdino „Spindulio" spaustuvė, Gedimino 10, 3000 Kaunas

Kaina sutartinė

EUROPA
1992 m.

ISLANDIJA
Reikjavikas
ATLANTO
VANDENYNAS
ŠVED
NORVEGIJA
Oslas
Stokho
ŠIAURĖS
JŪRA
DANIJA
AIRIJA
Dublinas
Kopenhaga
DIDŽIOJI
BRITANIJA
OLANDIJA
Londonas
Amsterdamas
Briuselis
Berlynas
BELGIJA
VOKIETIJA
Paryžius
Praha
LIUKS.
ČEKIJA
PRANCŪZIJA
L.
Viena
Br
Bernas
ŠV.
AUSTRIJA
VEN
Liubliana
Zagr
ITALIJA
SL.
PORTUGALIJA
KR.
B.-H.
ISPANIJA
SANMAR.
Lisabona
ANDORA
Sarajevas
Madridas
Roma
ALBANIJ
Ti
GI
VIDURŽEMIO

SUOMIJA
Helsinkis
Talinas
ESTIJA
Ryga
LATVIJA
LIETUVA
Vilnius
Minskas
BALTARUSIJA
Varšuva
ENKIJA
RUSIJA
Maskva
Kijevas
UKRAINA
SLOVAKIJA
ratislava
Budapeštas
MOLDAVIJA
Kišiniovas
NGRIJA
RUMUNIJA
Bukareštas
Belgradas
JUG.
BULGARIJA
Sofija
Skoplė
M.
JUODOJI JŪRA
Stambulas
TURKIJA
KASPIJOS JŪRA
RAIKIJA
Atėnai
Nikosija
KIPRAS
JŪRA

ISTORIJA

Žinomas tarptautinių santykių specialistas, istorijos profesorius Walter Laqueur (g. 1921) apžvelgia Europos politinę, ekonominę, socialinę ir kultūrinę raidą po Antrojo pasaulinio karo, 1989 metų įvykius laikydamas lūžiu, užbaigusiu pokario erą ir pakeisiančiu žemyno ir pasaulio istorijos tėkmę.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais

ATVIROS LIETUVOS KNYGA